ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XX

ВІННИЦЯ
2012

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XX

ВІННИЦЯ
2012

УДК 9

ББК 63.3(0)

Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 20. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2012. – 390 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 25 квітня 2012 р. (протокол № 10).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П.С. Григорчук – *кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор);*
Ю.А. Зінько – *кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);*
В.М. Даниленко – *доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;*
О.П. Реєнт – *доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;*
Ю.І. Поп – *доктор історичних наук, професор;*
І.М. Романюк – *доктор історичних наук, професор;*
О.П. Іваницька – *доктор історичних наук, професор;*
Ю.В. Легун – *доктор історичних наук, професор;*
О.А. Мельничук - *доктор історичних наук, професор;*
О.А. Коляструк – *доктор історичних наук, професор;*
С.О. Гусев - *кандидат історичних наук, доцент;*
О.І. Криворучко – *кандидат історичних наук, доцент;*
Ю.С. Степанчук – *кандидат історичних наук, доцент;*
А.В. Войнаровський - *кандидат історичних наук, доцент.*

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32,
Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського,
Інститут історії, етнології і права. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Л.В. Баженов – *доктор історичних наук, професор;*
М.А. Журба – *доктор історичних наук, професор;*
С.С. Падалка – *доктор історичних наук, професор.*

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2012.

З М І С Т

Історія України

Жмуд Н.В.
ОБРАЗ «ЧУЖОГО» В ТРАДИЦІЙНІЙ ЗИМОВІЙ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ **9**

Потапенко Я.О.
ТІЛЕСНІ СИМВОЛИ ТА МЕТАФОРИ У МІФОПОЕТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНЦІВ **12**

Бороденко О.
САМОТНЯ ЖІНКА СЕЛА ДИКАНЬКИ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.: ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНИХ РОЗПИСІВ 1775 Р.) ……. **18**

Степанчук Ю.С.
ЗМІНИ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ В УМОВАХ ПОЧАТКУ НАСТУПУ РОСІЙСЬКОГО ЦАРАТУ НА УКРАЇНСЬКУ АВТОНОМІЮ ……. **22**

Короленко Б.О.
КОЛОНІЗАЦІЯ КРИМУ 80–90-Х РР. XVIII СТ. ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ …… **28**

Зваричук Є.О.
ЯКІВ ФРАНК І ВИТОКИ ФРАНКІЗМУ ……. **37**

Куйбіда В.В.
НАРОДНА ЗООЛОГІЯ: СТАНОВЛЕННЯ, РІВЕНЬ ОБЄКТИВНОСТІ, СТРУКТУРА ТА ЗНАЧЕННЯ …….. **42**

Венгерська В.О.
УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРОЕКТ ТА РОСІЙСЬКІ СТОЛИЦІ В XIX СТ. .. **48**

Жукова О.В.
СЕЛЕЗНІВСЬКА САДИБА МСЦИХОВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ НАДБАНЬ ДВОРЯНСЬКО-САДИБНОГО БУДІВНИЦТВА УКРАЇНИ ……. **52**

Перерва В.С.
ПРАВОСЛАВНЕ МЕЦЕНАТСТВО ГРАФА-КАТОЛИКА ОЛЕКСАНДРА БРАНИЦЬКОГО ……. **56**

Земський Ю.С.
ПРОТИСТОЯННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ПОЧАТКУ 60-Х РР. XIX СТ. …… **60**

Короткова О.О.
СВІТОГЛЯДНІ ПОЗИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ1906–1916 РР. ……. **67**

Галатир В.В.
ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ОСВІТНІЙ ТА КУЛЬТУРНІЙ СФЕРАХ ЖИТТЯ ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО ……. **71**

Красніцька Г.М.
ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА О.А. ЯНАТИ, ЗАСНОВНИКА БОТАНІЧНОЇ СЕКЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО НАУКОВОГО КОМІТЕТУ УКРАЇНИ (1918–1927) .. **77**

Прилипко Р.Д.
СТАН РИНКУ ПРАЦІ В УСРР У 20-Х РР. XX СТ. …… **79**

Горбань А.В., Герасимов Т. Ю.
РЕКВІЗИЦІЯ ВІННИЦЬКОЇ ПОВІТОВОЇ ЗЕМСЬКОЇ ЛІКАРНІ ІМ. М.М. ПИРОГОВА АВСТРО-УГОРСЬКОЮ ВІЙСЬКОВОЮ АДМІНІСТРАЦІЄЮ (ЧЕРВЕНЬ-ЛИПЕНЬ 1918) **83**

Плахотнюк С.С., Мельников Д.О.
УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ЛІКВІДАЦІЇ НЕПИСЬМЕННОСТІ І МАЛОПИСЬМЕННОСТІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В 20-30 РР. ХХ СТ. **88**

Тимошенко Ю.О.
ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ КУЛЬТУРИ (1920-ТІ РР.) **92**

Сітарчук Р.А.
РЕПРЕСІЇ ЩОДО ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ЦЕРКОВ ТА ЇХ КЕРІВНИКІВ У 30-ТІ РР. ХХ СТ. **97**

Комарніцький О.Б.
СТУДЕНТСТВО ЖИТОМИРСЬКОГО ПЕДВУЗУ В 30-ТІ РР. ХХ СТ.: ПАРТІЙНА, ПОЛІТОСВІТНЯ ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ **101**

Шилюк О.
РАДЯНІЗАЦІЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ (1939-1940-ТІ РР.) **108**

Зінько Ю.А.
ПІКЛУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ПРО ПОРАНЕНИХ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941-1945 РР. **114**

Пронь Т.М.
ПОЧАТКИ МЕНТАЛЬНИХ ЗРУШЕНЬ У СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ, ПЕРЕСЕЛЕНИХ ІЗ ПОЛЬЩІ В ПІВДЕННІ ТА СХІДНІ ОБЛАСТІ УКРАЇНИ В 1944-1946 РР. **117**

Давидюк Р. П.
СПІВПРАЦЯ АНАНІЯ ВОЛИНЦЯ З ГАЗЕТОЮ «ДЗВІН» У РІВНОМУ (1923-1926 РР.) **122**

Гандзюк В.О.
ПРОПАГАНДА В ІДЕОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ ГАЗЕТИ УВО «СУРМА» **126**

Коляструк О.А.
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1944-1947) **131**

Мазило І.В.
УМОВИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ПРАЦІВНИКІВ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ВІДБУДОВИ (1943 – 1950-Х РР.): ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ **136**

Скрипник О.М.
ОСОБЛИВОСТІ ВВЕДЕННЯ ТА РОЗШИРЕННЯ ХІМІЧНИХ ПОТУЖНОСТЕЙ «ВЕЛИКОЇ ХІМІЇ» В УРСР (1960 – 1970) **140**

Ніколаєць Ю.О.,
ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ДОНБАСІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-Х – НА ПОЧАТКУ 80-Х РР. ХХ СТ. **144**

Мельников Д.О., Плахотнюк С.С.
МОЛОДЬ УКРАЇНИ У 90-Х РР. ХХ СТ.: НАДІЇ І РОЗЧАРУВАННЯ **151**

Серія: ІСТОРІЯ

Левчук К.І.
ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ» В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 80-Х – 90-ТІ РР. ХХ СТ.) ……. **154**

Богатчук С.С.
ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО РЕФЕРЕНДУМУ 1 ГРУДНЯ 1991 Р. **159**

Мельничук Т.А.
ШЛЮБИ ТА РОЗЛУЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1989 – 2001) ……..……. **165**

Буртяк Г.Я.
РНБО УКРАЇНИ ЯК КООРДИНАЦІЙНИЙ ОРГАН У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ …… **169**

Пачос Ю.В.
СПІВРОБІТНИЦТВО ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ …… **173**

Історія Поділля

Іваневич Л.А.
ДО ІСТОРІЇ САКРАЛЬНИХ СИМВОЛІВ ПОДІЛЬСЬКИХ ВИШИТИХ РУШНИКІВ ... **177**

Соломонова Т.Р.
ФОРМУВАННЯ КНИГОТОРГОВЕЛЬНОЇ МЕРЕЖІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. …… **184**

Пугач В.М.
СТАНОВЛЕННЯ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ У ВІННИЦІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. …… **188**

Антонишин А.П.
ПОДІЛЛЯ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 Р. (ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ) ……. **192**

Петренко В.І.
«ЕКСПЕРТНЕ» ОПОДАТКУВАННЯ ПОДІЛЬСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У 1928-1933 РР. ……. **197**

Рекрут В.П.
ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ КЕРІВНИЦТВА ТОРГОВЕЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ВІННИЧЧИНИ В КОНТЕКСТІ ПРОВАЛУ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ВКП(Б) У 1936-1938 РР. …….. **202**

Кузьмінець Н.П.
ОРГАНІЗАЦІЯ ОХОРОНИ МАТЕРИНСТВА І ДИТИНСТВА НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР. …….. **208**

Григорчук П.С.
ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ. ……... **212**

Стадник О.О.
ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОДІЛЬСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО НЕПУ **216**

Лозовик М.П., Горбань А.В., Романюк І.М.
РОЗВИТОК ФІЗКУЛЬТУРНО-СПОРТИВНОГО РУХУ В СЕЛАХ ВІННИЧЧИНИ В 1948-1949 РР. ……... **220**

Наукові записки

Мельник А.Б.
ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У СФЕРІ МЕДИЧНОГО ТА МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ІНВАЛІДІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА ВІННИЧЧИНІ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ ……. **223**

Батирєва І.М.
ЕТНОСОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ С.МУРАФА ШАРГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ 1940-1950-Х РР. ……. **229**

Жаровська О.П.
ШКІЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО ВІННИЧЧИНИ В РОКИ «ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ» . **233**

Пірус Т.П.
ВЧИТЕЛІ РАХНІВСЬКО-ЛІСОВОЇ СЗШ №1 ТА СЗШ №2 ШАРГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ-ВИПУСКНИКИ ВІННИЦЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО …….. **238**

Всесвітня історія

Тростогон А.М.
РЕФОРМАЦІЯ У СКАНДИНАВСЬКИХ КРАЇНАХ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ … **242**

Мельничук О.А., Шарпатий В.Г.
ПЕРЕДУМОВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВОГО ДЕРЖАВНОГО СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ У НІМЕЧЧИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. … **246**

Піковська Т.В.
НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ПРОГРАМІ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ В ПЕРШІЙ ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1918-1938) ……. **250**

Винница Г.
УЧАСТИЕ ВЕРМАХТА В УНИЧТОЖЕНИИ ЕВРЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНЫХ ОБЛАСТЕЙ БЕЛОРУССИИ …….. **253**

Таранець С.
КУРЕНІВСЬКЕ ТРИМОНАСТИР'Я ЯК ОДИН З ПРОВІДНИХ ЦЕНТРІВ СТАРООБРЯДЦІВ У РОСІЇ ……. **259**

Данілова І.Ю.
ПРОТЕСТАНТСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ У ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ ПОВОЄННОГО РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА **266**

Годлевська В.Ю.
ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ ІСПАНІЇ В РОКИ ПРАВЛІННЯ ІСПАНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ (1982-1996) … **270**

Чорна Н.М.
ВИШЕГРАДСЬКА ГРУПА: ДОСВІД РЕГІОНАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ …… **278**

Кошевич Д.Ю.
ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ У МЕТОДИЦІ І ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ ЕКТНОКОНФЕСІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ … **283**

Історіографія та джерелознавство

Венгерська В.О.
ЛІНГВІСТИЧНІ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІССЯ ТА ПОДІЛЛЯ В ХІХ СТ. …….. **290**

Клименко Ю.С.
РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У НАЦІОНАЛЬНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ІІ ПОЛОВИНИ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. .. **294**

Трембіцький А.М., Трембіцький А.А.
СТАТТІ-ОГЛЯДИ ЦЕРКОВНОЇ ПЕРІОДИКИ Є.СІЦІНСЬКОГО — ЦІННЕ ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ …… **299**

Мазур І.В.
ГУБЕРНСЬКІ МІСТА УКРАЇНИ 1920-Х РР.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ОГЛЯД …….. **304**

Ладаняк І.А.
ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ УЧАСТІ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ В РЕАЛІЗАЦІЇ БІЛЬШОВИЦЬКОЮ ВЛАДОЮ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УСРР ТА НА ПОДІЛЛІ ……... **310**

Стопчак М.В.
ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО СОЮЗУ (УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО СОЮЗУ) – ВАЖЛИВА ПЕРЕДУМОВА ВИНИКНЕННЯ ДИРЕКТОРІЇ УНР: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ …….. **317**

Білоус С.В.
МОЛДАВСЬКА АВТОНОМНА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА 1924–1940 РР. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ …… **323**

Тучинський В.А.
ЖУРНАЛ «КРАСНАЯ БЕССАРАБИЯ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ …….. **328**

Войнаровський А.В.
СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ В ПОВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ …….. **333**

Ніколаєць К.М.
РУХ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ ЗА ПОВЕРНЕННЯ НА ІСТОРИЧНУ БАТЬКІВЩИНУ У 60–80-Х РР. ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ **337**

Зінчук М.Ю.
ПОВСЯКДЕННІСЬ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС …… **341**

Марцинішин Ю.Д.
ПОНЯТТЯ «ПРАЦЯ» В КОСМОГЕННО-ЕНЕРГЕТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ С.А. ПОДОЛИНСЬКОГО …….. **345**

Курінна Т.М.
СУСПІЛЬНЕ РЕГУЛЮВАННЯ БЛАГОДІЙНОСТІ І МЕЦЕНАТСТВА: ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ …… **350**

Ведмідь Л.А.
ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1950-Х-СЕРЕДНИ 80-Х РР.: ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ……. **354**

Наукові записки

Тарасов В.В.
ПОЛІТИКА «ПРИСКОРЕННЯ» (1985-1987) В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ПРИРОДА, ВИТОКИ, СУТНІСТЬ …… **361**

Гребеньова В. О.
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ВИВЧЕННЯ ДИТЯЧОЇ СУБКУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ВІННИЧЧИНИ) …….. **367**

Гадмалієв Б. Сеід,
РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ В 90-Х РР. ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ …….. **371**

Рецензії

Зінько Ю.А., Романюк І.М.
ДАНИЛЕНКО О.В. ВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКОЇ СРР З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ КРАЇНАМИ (1920-ТІ РОКИ): МОНОГРАФІЯ/ О.В. ДАНИЛЕНКО. – К., 2011. – 480 С. **378**

Зінько Ю.А., Кравчук О.М.
ІСТОРИЧНИЙ ЧАСОПИС З БОГЕМІСТИКИ І СЛОВАКІСТИКИ. ВИПУСК 1. МАТЕРІАЛИ НАУКОВИХ ЧИТАНЬ «ТОМАШ МАСАРИК – ВИДАТНИЙ УЧЕНИЙ, ПОЛІТИК ТА ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ» (УЖГОРОД, 21 ГРУДНЯ 2010 Р.). УЖГОРОД: ПОЛІГРАФЦЕНТР «ЛІРА», 2011. – 168 С. …… **379**

Яніцький Ю.А., Яніцький О.Ю.
РЕВУЦЬКИЙ В.А. СНІТКІВ. ІСТОРІЯ БЕЗ АКЦЕНТІВ. ІСТОРИЧНИЙ НАРИС. – К.: ІНСТИТУТ ПЕРЕДОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ, 2011. – 444 С. …….. **381**

Зінько О.В.
ЗІНЧЕНКО А.Л. НОВІТНЯ ІСТОРІЯ РЕЛІГІЙНИХ СПІЛЬНОТ В УКРАЇНІ: НАВЧ. ПОСІБ. ДЛЯ СТУД. СПЕЦ. «ІСТОРІЯ». – К., 2011. – 408 С. …….. **383**

Відомості про авторів ……..... **384**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 398. 33 (477)

Н.В. Жмуд

ОБРАЗ «ЧУЖОГО» В ТРАДИЦІЙНІЙ ЗИМОВІЙ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ

В статті розглядаються форми вияву «чужості» у традиційній зимовій обрядовості українців та з'ясовується їхня етнічна специфіка.

Ключові слова: «Чужий», етнос, традиція.

Однією із ключових проблем сучасної вітчизняної етнології є проблема етнічної ідентифікації. Усвідомлення власної самобутності приходить через діалог в площині» свій-чужий» . Унікальність культури осмислюється через відношення до «Чужого», який задає семантичне поле (простір смислу) і, в такий спосіб робить можливими самоосмислення.

Оскільки за етнопсихологічним типом українці є етико-інтуїтивними інтровертами, для яких внутрішній світ є важливішим за зовнішній, вивчення феномену «чужості» є важливим для розуміння ряду етноформуючих й етнозберігаючих процесів.

Методологічні засади вивчення «чужості» почали розроблятися у зарубіжній філософії, соціології та психології. Значний внесок зробили представники дослідницької традиції, спрямованої на вивчення феномену «позбавлення голосу» (М. Фуко, Г. Дебор, Е. Гобсбаум, П. Морган, Ж. Бодрийяр, Ж. Дюбі, Н. Яковенко, О. Толочко та ін.), що сприяли конструюванню інваріативних моделей просторово-часового простору.

Цінним є досвід соціально-психологічних досліджень Е. Фромма, С. Мілграма, Р. Берона, Д. Річардсона, етичних розробок Ю. Хабермаса, історико-теоретичних – В. Ананьїна, Н. Розова, А. Бондаренко тощо.

Феномен «Чужого» вивчається через актуальну на сьогоднішній день проблему толерантності (Є. Бистрицький, с. Головащенко, В. Горський, М. Попович, Ю. Сватко, Дж. Грей, Д. Гейд, П. Гречко, М. Дамміт).

Оскільки значна частина із цих досліджень філософсько-соціологічного характеру, тому вивчення дефініції «чужий» для сфери етнології постає актуальним.

Вітчизняні фольклорно-етнографічні праці, присвячені дослідженню феномену «Чужого», торкалися переважно генези міжетнічних стосунків.

«Чужість» в обрядовій площині почала розглядатися уже в роки незалежності та представлена фрагментарними працями [1].

Глобалізація суттєво торкнулася календарної обрядовості, яка, втративши сакральне навантаження, набула ігрово-розважального звучання. А відтак постає необхідність вивчення природи та механізмів конструювання образу «чужого» саме в обрядовій сфері, в якій закодовано архаїчні світоглядні концепти.

Та все ж десакралізація обряду не позбавила для сучасної людини його важливої комунікативної та інформативної функції. На сьогодні порівняно із іншою календарною обрядовістю навіть у місті найчастіше відтворюється саме елементи зимової.

Тому метою даної статті є спроба простежити найхарактерніші для традиційної зимової обрядовості українців форми вияву «чужості» та з'ясувати етнічну специфіку їх змісту. Вивчення даного питання будувалося переважно в рамках феноменологічної традиції (Е. Гуссерль, М. Хайдеггер, М. Мерло-Понті, Б. Вальденфельс), для якої найважливішим залишається, як певні феномени з'являються у психіці людей.

Виразним компонентом зимових свят виступають звичаї шанування солярного, рослинного культів та культу предків. Взимку відбувається активізація та протистояння природних і надприродних сил, в якому образ «чужого» простежується дуже яскраво.

Синонімом до поняття «чужий» будемо вживати слово «гість» (від лат. hostis), яке як і в більшості слов'янських мов, означає «іноземець» (як варіант – «ворог») [2, с. 517].

Вже із святом Введення до храму Пресвятої Богородиці (4 грудня), яке відкриває зимовий цикл, пов'язані народні вірування про «вирій» як «чужий» світ – місце, куди відходять душі після смерті тіла. Вважалося, щоу цей день Бог відпускає душі померлих подивитися на своє тіло та відвідати родичів.

Душу наділяли «життєвими» маркерами, тобто вона продовжує «чути», «їсти», стає «предком», «дідом» (ця лексика позначає кровну спорідненість і наголошує неперервність родинного зв'язку). Звідси душ пригощають, як живих гостей (годують, веселять), тобто використовують ту саму мову, що й під час фази родинних обрядів [3, с. 164].

Як і живі, за законами дихотомії (парного протиставлення), покійні теж поділялися на «своїх» і «чужих», «добрих» і «недобрих» . Звідси й двоїстість в обрядових дійствах: з одного боку, вшановуємо покійних предків, з іншого – вживаємо найрізноманітніших оберегів від «нечистої сили» . Бачимо, що окреслення «чужості» спрямоване на розмежування світів та тих, хто належить до них.

На Катерини (7 грудня) та Андрія (13 грудня) дівочі ворожіння «відкривають» канали у «чужий простір», закликаючи «гостю» – «долю» (тому така невідома). За уявленнями, вона не є динамічним розвитком, а синхронічним позачасовим зрізом (готова програма, цікавить лише, як будуть розгортатися життєві події).

Також під час ворожінь обов'язково мав бути присутній собака, якого вважали посланцем «чужого» світу. Вибравши спечені дівчатами балабушки, він сповіщав про майбутнього гостя-нареченого. У міфологічних уявленнях багатьох етносів з образом собаки пов'язують представників демонічного світу – вовка, диявола, упиря та ін. [4, с. 141-142]. Звідси, образливий зміст в якості обзивання носять такі слова, як «собака», «пес» . Про негативне навантаження для людини свідчать формули осудження – «збрехав, як пес», «убито, як пса» .

Чекання звістки із «чужого» світу підтверджує також обряд «сіяння конопель» на Андрія біля криниці чи біля межі.

Контакти із «чужими» відбувалися через просторову організацію святкового застілля, для якого характерна ієрархія розташування за столом залежно від статусу (постійного чи ситуативного). Розумілося, що порушення цих традицій може призвести до конфлікту. Аналогія стола й престола (вівтаря) є доведеною і підтвердженою багатьма джерелами [5, с. 223-224.]. Традиційно українці важливих гостей садовилина найпочеснішому місці столу – покутті (там же ставили кутю, дідух).

Однією із форм стосунків між живими і мертвими, що склалися на підставі родинних зв'язків є уявне або символічне запрошування покійних предків на родинну трапезу та їх своєрідне «частування» під час урочистої вечері на три Святвечори (6, 13, 18 січня). Обряд спалювання дідуха, щоби «обігріти душу гостя», в деяких регіонах мав місце на Василя [6, с. 164].

Другою формою спілкування є закликання на трапезу природних явищ як «гостей» -» чужинців» (мороз, бурю тощо).

У цих двох формах в обряді присутні атрибути як запрошення-віншування (полумисок із усіма трапезними стравами, калач, мед, горілка), так і залякування(батіг, сокира).

Третя форма представлена ритуальним годуванням худоби-полазника як предків у подобі тварини. Худобу замість першого відвідувача дому вводили не лише на Введення, перший день Різдва, а й на Новий рік чи Василя (14 січня) та частували трапезними стравами.

Четвертою формою таких стосунків є сприйняття колядників як живого втілення покійних предків та щедре їх обдаровування за принесену радісну звістку із «чужого світу» . Їх прихід сприймався за типом послідовних парних протиставлень «звідси – сюди» : з темряви – до світла, з холоду – до тепла [7].

Часто в колядках йдеться про сюжет переправи через річку (вода у світоглядній традиції українців, як і в багатьох інших народів, розділяє «цей» та «інший» світи, є пограниччям життя і смерті).

Переряджеными стають після покриття обличчя сажею або одягання маски, що є знаком перебування у «країні мертвих» [8, с. 147]. У ватагах колядників і щедрувальників чільне місце серед масок завжди займають саме маски «чужих», передусім Кози, Діда, Цигана, Чорта, тощо. У ватагах Маланки персонажі «чужих» так само виразні – з іншого етнічного середовища (Циган, Циганка, Єврей), соціального кола (Шандарь (жандарм), Пан, Москаль (рекрут, солдат та ін.).

Своїми діями бешкетування Коза та Маланка вносять дисбаланс у звичайний розпорядок життя людей, черговий раз наголошуючи на своїй «чужості» для світу живих.

Елімінативні коди, пов'язані з одягом покійних, простежуються і в одязі ряджених. Мова, насамперед, йде про обрядове травестування, що підкреслює високу ступінь чужинності,

несправжності (наприклад, хлопець, переодягнений у Маланку) [9, с. 87, 88, 89]. Також використання функціонально невідповідного елементу одягу, відсутність потрібного компоненту, одягання «навиворіт» . Наприклад, відсутність пояса або заміну його просто ниткою можна прочитати так. Якщо порівняти структуру одягу/тіла з тричленною схемою структури Всесвіту, пояс збігається з середньою ланкою світобудови. Тому його відсутність розуміється як відсутність середньої, сполучної ланки, що означає ентропію як у локально-соціальному, так і глобально-космологічному значенні [10, с. 186].

Балахонність та зношеність обрядового одягу символізували повернення до кокономорфності (недоодягнутості, недієздатності) та наближення до піку життєвої пасивності, а згодом й смерті.

На Водохреще (19 січня) «гостей» проганяли за «межу» – «за воду» (звідси неприйнятний для живих вислів «сходи за водою», тому кажуть «по воду»). Щоб ніхто з «покликаних» не залишився в хаті, вживали і таких оберегів, як шум, стріляння.

Закінчувався зимовий цикл Масницею, який був останнім тижнем м'ясниць. Це свято відоме майже всім народам Європи, та в нас воно зберегло свою етнічну специфіку. Насамперед, це виявляється у локальному розмаїтті назв – Масляна, Запусти, Пущення, Пироги, Колодка, Колодій, Заговини, Сирний тиждень тощо.

На українському матеріалі витворився давній обряд імітації народження, хрещення і поховання Колодія [11]. Спалюючи Колодія як символ Зими, останню проганяли за межу як «чужу» .

Звідси, звичай «чіпляння колодки» парубкам та дівчатам, які вчасно не одружилися, був спрямований наголосити на їхньому ситуативному стані «чужості» .

Важливим компонентом Масниці було рядження як елемент сміхової культури і рудимент давніх вірувань у захисну, відлякуючу силу ряджених. «На Полтавщині, наприклад, наряджали жінку старою бабою з довгою косою з конопляного прядива. З нею перетанцьовували, а потім виганяли, натомість впускали в хату жінку, наряджену в «старенького дідуся» (обрядове травестування). Це означало вигнати Масницю, а впустити Піст в образі старого, щоб піст видався коротким [12, с. 34-35.].

В обрядах Масниці можна простежити культи вмираючого і воскресаючого божества рослинності. Про це свідчить помітно переважаюча жіноча функція свята (обрядове рядження, ритуальні танці), що символізувало програмування плодовитості та врожайності.

За звичаєм, у цей день поминали померлих, залишаючи для «гостей» на покуті данину, аби ті посприяли вчасному приходові весни.

Отже, «чужість», задаючи смисловий простір, робить можливим процес самоосмислення як індивіда та етнофора. В обрядовій сфері окреслення «чужості» спрямоване, насамперед, на розмежування світів та тих, хто належить до них.

Схема обрядової сфери склалася в традиційному суспільстві, яке було більш чутливішим до якісної характеристики простору, що виявляється в опозиції «свій-чужий» .

Попри те, що уявлення про «свій» /» чужий» простір має біологічне походження та характерне для інших етносів, ми все ж можемо говорити про певну специфіку вияву «чужості» в українців. Це зумовлено як матеріальними, так і духовними чинниками.

Так, «чужий» не завжди сприймався як поганий. Відсутність розуміння абсолютного добра й зла спричинена, насамперед, чуттєво-конкретним сприйняттям українцями релігії.

Хоча «чужий» не завжди був ворогом, варто говорити про «ворожість» як перманентно-латентну присутність у світосприйнятті українців. Домінуючим типом розселення в традиційному суспільстві було село. Простір для землероба уявлявся статично, дискретно. Люди рідко виїжджали зі свого населеного пункту і не мали чіткого уявлення про «безперервність» зовнішнього світу. Звідси все, що поза домівкою (в розширеному варіанті – селом), часто виступало не тільки як «чуже», а потенційно – «вороже» .

Така специфіка продиктована також засадничою ментальною парадигмою українців – стихійному антропоцентризмі, зорієнтованому не на експансію в зовнішній світ, а в «розбудову особистості» .

На сьогодні актуальними завданнями залишаються дослідження феномену «чужості» на ендо- та екзогенному етнічних рівнях, по-перше, у сучасному суспільстві, по-друге, через площину нових методологічних засад, тобто, не як об'єкту вивчення, а як суб'єкт діалогу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Артюх, Л. «Чужий» у застільному етикеті українців (у слов'янському контексті) [Електронний ресурс] / Л. Артюх // http://www. litjarmarok. in. ua/index. php?option=com_content&task=view&id=79&– Дата доступу: 15. 03. 2011; Артюх, А. Своє-чуже. Дике-культурне. Базові структури міфологічних когнітивних моделей (до проблеми інваріанта і трансформації в інформаційному просторі) / А. Артюх // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 1. – С. 84-94; Босий, О. Священне ремесло Мокоші [Електронний ресурс] / О. Босий // Режим доступу: http://library.kr.ua. – Дата доступу: 30. 04. 2011.
2. Етимологічний словник української мови. А – Г. – К., 1982. – Т. 1.
3. Маєрчик, М. Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу / М. Маєрчик. – К. : Критика, 2011.
4. Яковенко, Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 1998. – № 3-4.
5. Топорков, А. Л. Присхождение элементов застольного этикета у славян / А. Л. Топорков // Этнические стереотипы поведения. – Ленинград, 1985.
6. Маєрчик, М. Там само.
7. Вовк, Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хведір Вовк. – К. : Мистецтво. – 1995. – 336 с.
8. Виноградова, Л. Н. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядования / Л. Н. Виноградова. – М., 1982.
9. Курочкін, О. Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята / О. Курочкін. – К., 2004.
10. Маєрчик, М. Там само.
11. Кримський, А. Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного / А. Кримський. – К., 1928.
12. Борисенко, В. Традиції та життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл / В. Борисенко. – К. : Унісерв, 2000.

Жмуд Н.В. ОБРАЗ «ЧУЖОГО» В ТРАДИЦИОННОЙ ЗИМНЕЙ ОБРЯДНОСТИ УКРАИНЦЕВ

В статье рассматриваются формы провления «чуждости» в традиционной зимней обрядности украинцев и выясняется их этническая специфика.

Ключевые слова: «Чужой», этнос, традиция.

Gmyd N.V. SHOWING «UNKNOWNESS» INTRADITIONAL WINTER RITUALITY OF UKRAINIAN PEOPLE

This article scrutinizes the forms of showing «unknowness» intraditional winter rituality ofUkrainian people and ascertains their ethnic speciality.

Key words: «Unknownesss», ethnos, tradition.

УДК 164:39

Я.О. Потапенко

ТІЛЕСНІ СИМВОЛИ ТА МЕТАФОРИ У МІФОПОЕТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНЦІВ

Аналізується специфіка використання в українській народній культурі символіки та метафорики, пов'язаної з тілесними аспектами людського буття.

Ключові слова: метафора, символ, фольклор, тілесність, українська міфопоетична традиція, народна культура, одяг.

З перспективи сучасної наукової гуманітарної парадигми тілесність людини розглядається як сфера розгортання соціокультурних та суспільно-політичних дискурсів і, водночас із цим, як феномен семіотично артикульований і текстуально орієнтований. Дослідження тіла як соціокультурного феномену часто зводиться до аналізу способів кодування тілесності панівними дискурсами, знаково-символічними системами, впливовими наративами або домінуючими в ту чи іншу епоху «картинами світу» . Подібний підхід може бути досить продуктивним і в царині історичних студій щодо вивчення символіки тілесних образів у просторі духовної культури українців.

Мета статті – виявити та проаналізувати особливості уявлень про символічні аспекти людської тілесності в міфопоетичній традиції українців, що знаходить своє відображення й у сфері утилітарно-прикладній.

Народні уявлення про специфіку тілесності вітчизняні етнографи почали фіксувати з другої половини XIX ст. Так, зокрема П. Чубинський в роботі «Праці Етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, споряджженої Імператорським Географічним Товариством» (1872 р.) описує, хоча й досить лаконічно, уявлення українців про частини тіла, процедури догляду за тілом і його природні реакції. В. Ястребов і П. Милорадович у публікаціях 1894 р. і 1904 р. відповідно досить побіжно розглядають окремі тілесні аспекти народної культури [1].

В радянський період української історії тілесна проблематика, по-суті, опинилася поза магістральним дискурсом наукових гуманітарних та суспільствознавчих студій, була віднесена в розряд «малозначущої», а то й «класово чужої» з точки зору марксистської методології та гносеології. Суттєве пожвавлення інтересу до тілесності в цілому й тіла людини як осердя символічних і міфопоетичних структур зокрема спостерігалося на пострадянських теренах від кінця 1980-х рр. – періоду глибокої системної кризи радянської ідеології та фундаментальних теоретико-методологічних напрацювань радянського наукового дискурсу. З'являється велика кількість робіт, в яких тіло розглядається як, насамперед, культурно-ментальний, семіотичний конструкт, ключова категорія історичного й, у ширшому сенсі, соціокультурного пізнання. В цьому контексті слід згадати, перш за все, роботи І. Биховской, І. Кона, Д. Міхеля, О. Гомілко, Н. Хамітова, Л. Жарова, П. Тищенка, В. Табачковського тощо. В сучасних вітчизняних етнографічних та культурно-антропологічних студіях інтерес до виявлення «тілесних складових» міфології, символіки, обрядовості та магії виявляється в реактуалізації текстів Дж. Фрезера, М. Еліаде, Е. Мєлєтінского, А. Тахо-Годі, К. Леві-Стросса, К. Леві-Брюля, А. Гуревича, Н. Автономова та інших «класиків жанру» . Так, зокрема вітчизняна дослідниця Н. Лисюк аналізує специфіку «отілеснення» в українських фольклорних пам'ятках природних процесів та культурних явищ, надання їм антропоморфно-фізіологічних ознак (в матеріалах до курсу «Міфологія у світлі міждисциплінарних підходів»). І. Пошивайло досліджує, в який спосіб схематизовано окреслене тіло людини стало основою «семіотичної антропоморфізації гончарного посуду» як в народній культурі українців, так і, практично, в усьому світі [7, с. 287]. Вчений зазначає, що в багатьох культурах між посудом, космічними тілами і явищами Всесвіту вбачалися символічні аналогії на підставі тотожності сферичної форми і базових функціональних характеристик [6].

В українській народній культурі символіка людського тіла посідала надзвичайно важливе місце. З одного боку, існують легенди, в яких ідеться про створення людини з природних елементів та стихій (хмари, води, землі, каменю, сонця, вітру, вогню тощо) – подібні уявлення зафіксовані вперше в дослідженнях І. Франка, Г. Булашова, П. Іванова. З іншого боку, маємо справу з фольклорними пам'ятками, в яких іде мова про те, як елементи природного світу постають з жіночого тіла (за М. Гримич). В міфопоетичній традиції українців сучасні дослідники виділяють особливу групу текстів, де мова йде про самостійне існування частин людського тіла; сюжети, в яких людина постає концентрованим втіленням усього розмаїття навколишнього світу, а її тіло – «екстеріоризацією певного сакрального тексту» (за О. Боряк і М. Маєрчик); розповіді, що в них тілесність осмислюється як органічне поєднання-синтез матеріально-видимих (плоть, кров, кості) та невидимих оку компонентів (дихання, тепло, думка); уявлення про необхідність покращення, вдосконалення, «дороблляння» людського тіла та приклади подібних практик у обрядово-ритуальній сфері, де тіло, як жіноче, так і чоловіче, піддавалося доволі жорсткій регламентації [1].

Окрім етнографів, мистецтвознавців, культурологів, семіотиків символіку людського тіла, пов'язані з нею значення, образи, архетипи й контексти активно вивчають і лінгвісти, як вітчизняні, так і зарубіжні. Лінгво-культурологічний аналіз соматичної лексики, метафорики, семантики, термінології, етимології тілесних означників, фразеологізмів і тропів здійснюють у своїх працях Д. Крохн, А. Кравчик-Тирпа, р. Курц, І. Юдкін, А. Дубо, Дж. Норрі, О. Потапенко та ін.

Осмислення символіки голови в українській фольклорній традиції цілковито відповідало домінуючій традиції провідних світових міфо-символічних систем. Голова поставала як

сенсоутворююча і основоположна вершина в антропоморфній моделі світу, вмістилище земного розуму й сакральної мудрості.

Волосся в символічному сенсі – місце локалізації душі, отже його слід було пильно оберігати й доглядати (вичісувати, покривати, підстригати, мити тощо). Досить поширеною у українській народній традиції є тенденція уподібнювати волосся до рослинного світу (трави, лісу, гаю) або до води, дощу, «небесної вологи» . «Метання» волосся на воду символічно уособлювало жертвопринесення померлим предкам з метою заручитися їхньою допомогою під час здійснення магічних ритуалів. Волосся могло символізувати богиню неба, земне багатство, здоров'я і плодючість.

За словами О. Потапенка, волосся, як символ надзвичайно багатозначний, уособлювало енергію, плодючість, духовні сили людини – і водночас, ірраціональні космічні сили й біологічні інстинкти [8, с. 59]. Втрата волосся означала падіння, бідність або зречення земних благ, суворий аскетизм. Язичницький обряд пострижин дитини у віці 3 або 5 років символізував її перехід в «отроцтво» і, на думку І. Снігирьова, може розглядатися як смисловий і семантичний аналог хрещення (жертва богам і діалектична єдність онтологічно-екзистенційних опозицій «народження» (до нового життя і статусу) /» смерть» (для життя «тлінного й нечистого»). Нагадаємо, що одним з ключових елементів обряду хрещення є саме вистригання волосся.

Дівоча коса символізувала дівочу незайманість і чистоту, споріднені зі святістю «матері-землі» . Найганебнішим обрядом для дівчини в Україні було насильне обстригання-відтинання коси, як розплата за «втрату вінка» (цнотливості) або зраду. Таких дівчат ганьбили як «стриг» або «покриток», їм заборонялося ходити з непокритим волоссям. У фольклорних пам'ятках знаходимо чимало образів «золотогривих коней» та «золотокосих царівн» – символів-архетипів, що їх можна пов'язати з життєвим успіхом, заможним життям, сонцем, вогнем, красою, силою тощо. О. Афанасьєв, видатний російський фольклорист, дійшов висновку про те, що у слов'ян «стародавньою поетичною мовою трави, квіти, кущі та дерева називались волоссям землі», – земля одухотворювалася, суходіл мислився як тулуб, каміння – як кістки, вода – як кров, а рослини – як волосся велетенської істоти [8, с. 59].

В українських фольклорних пам'ятках поетично-пісенного характеру символом доброти, розуму, краси дівочої постають очі (« карі», «чисті», «ясні», «світлі», «як зорі» тощо). З іншого боку, не менш часто український фольклор відображає й уявлення абсолютно протилежного змісту: віра у «пристріт», «зглаз», «призор», «уроки», «погані очі», фразеологізми на кшталт «очима пропікати», «очима їсти», «з лихих очей», «блудити очима», «очамимря» .

Подібна амбівалентність характерна і для символіки вуст (рота). Лінгвокультурологічний аналіз цього образу, здійснений Л. Кожуховською, підводить до наступних висновків: в архаїчних культурах (зокрема, іудейській) поняття рота і вогню дуже часто змістовно поєднуються, а їх функції зіставляються (« пожирати», «поглинати», «проковтувати»); рот і вогонь здатні творити життя – і руйнувати його перманентно й одночасно або в циклічній послідовності. Вуста символізують, залежно від контексту, Слово як першоджерело життя й божественну силу; Сонце як основу світла, знання (о-світи); межу двох світів – зовнішнього і внутрішнього; вхід до пекла або підземного царства [8, с. 256].

Символ ноги вказував на зв'язок із життям і зі смертю, оскільки мав еротичний зміст, пов'язувався з уявленням про померлих предків: за посередництвом взуття передається сила предків-покійників, котра сприяє родючості, – проте взуття здатне наблизити смерть чи небезпеку. Переконливим поясненням подібних народних вірувань виглядає теза: саме ногами людина торкається землі (матері-годувальниці), яка зі свого лона породжує все живе, щоб через певний час знову все до свого лона повернути. Так, поряд із типовим фразеологізмом «міцно стояти на ногах» зустрічаємо не менш поширену лексему «простягнути ноги», звульгаризовану в сучасному сленгу у фразах на кшталт «коньки відкинути» і «склеїть ласти» . В антропоморфній моделі світу нога символічно ототожнюється з «низом», що несе в собі ідею зачаття й народження (за О. Таланчук) [4, с. 428-434].

Власне й сама людина, у всій повноті тілесного, духовного й інтелектуального начал є потужним символічним означником, адже усвідомлює себе в якості символу, тільки-но починає пізнавати окремішність власного буття від навколишнього світу, як природного, так і соціального. Зв'язок людини з небом осмислювався шляхом встановлення співвіднесеності частин її тіла зі знаками Зодіаку й планетами: для багатьох давніх культур притаманне

уявлення про вирішальний вплив на характер і долю людини чотирьох стихій, дев'яти планет і дванадцяти зодіакальних знаків-конфігурацій. В ментальності українців, за словами О. Потапенка, надзвичайно тісно переплетені язичницькі індоєвропейські та християнські уявлення про сутність людини: безсмертя душі, зв'язок із душами померлих та зі світом «нижчих» істот (песиголовці, мавки, русалки, лісовики тощо), здатність перевтілюватися на птахів, тварин чи рослин. В українській міфологічній традиції людина постає як цілісний універсальний символ життя, посередник між небом і землею, персоніфікація божественних енергій [8, с. 178].

Надзвичайно важливе значення в українській фольклорній традиції надавалося предметам і об'єктам, що перебували в постійному контакті з тілом людини, служили задоволенню її тілесних потреб. Одяг як знакова система органічно поєднував статевовікову, соціально-станову, етнічну, регіональну (іноді релігійну) символіку. Вважалося, що предмети одягу, виготовлені власноруч, володіють особливою магічною силою – саме тому молода мусила самостійно вишити сорочку нареченому. Шапка могла символізувати як божественну, так і царську силу і владу; мудрість та відповідальність. Шапка виступає розпізнавальним знаком статі, іноді – оберегом від напасті, нечисті або «пристріту», охоронні властивості якого підсилюються закладанням у неї землі, часнику, зілля, клаптя вовчої шкури тощо. Доволі часто в міфопоетичній традиції слов'ян шапка наділялася магічними властивостями, допомагаючи герою здобути перемогу над «вражою силою» . У фольклорних пам'ятках шапка в її сакральному значенні також фігурує в сюжетах, пов'язаних зі світом мертвих та зі здобуттям магічних знань [4, с. 410-412]. Відгомін про шапки зустрічаємо й у фразеологізмах на зразок «втратити шапку» (згубити розум) або «вдарити шапкою об землю» (прийняти остаточне рішення). Шапка була й символом довір'я: коли людина, не маючи грошей, залишала свою шапку в заставу, їй вірили й давали гроші в борг. Зняти шапку перед кимось означало висловити йому свою повагу, визнання людиною мудрою й шанованою [8, с. 334].

Гребінь виступав символічним атрибутом демонічних персонажів: за народними повір'ями дощ іде тоді, коли водяник з русалками чешуть волосся гребенем. За уявленнями наших предків, за посередництвом гребеня завдавали людині лихо, тому його слід було ховати, не залишати в жодному разі на видному місці, не впускати додолу. Розчісуванню волосся, заплітанню і розплітанню дівочої коси надавалося особливе значення під час весільних обрядів, коли наречена переходила до поважного статусу заміжньої господині. Сороміцькі українські пісні, за численними спостереженнями фольклористів та етнографів, яскраво демонструють сексуально-еротичну функцію «чесання», що здійснювалося за допомогою гребеня – символічного відповідника чоловічого статевого органа. Народні джерела чудово демонструють полісемантичність або й амбівалентність символіки гребеня: використовували його в поховальних обрядах – гребінь, що ним розчісували покійника, сприймали як «нечистий», позначений тавром смерті та тління; гребінь міг символізувати жіночу долю (особливо гребінь від прядки) або слугувати оберегом від вовків (візуально уподібнений до «вовчих зубів»). Цей побутовий атрибут міг використовуватися як у лікувальній магії, так і в магічних діях, спрямованих на завдавання шкоди (підкидання гребеня живої людини в труну до небіжчика) [4, с. 414-417].

Хустка, як невід'ємний атрибут української жінки, також виступала в якості важливого й полісемантичного символу, одного з ключових у міфопоетичній системі українців. Вона символізувала вірне кохання – кожна дівчина підносила власноруч вишиту хустку своєму обранцю. Червона хустка пов'язувалася також із потойбіччям – існувала традиція зав'язувати нею ворота після виносу мерця з двору (щоб не «повів за собою» інших людей чи худобу), вбитому козаку теж закривали обличчя хустиною [4, с. 410].

Саме цей елемент побутово-повсякденної сфери символізував владу чоловіка над жінкою, перемогу патріархального світу над матріархальним, домінування «його роду» над «її родом» ; в ширшому сенсі – перемогу чоловічого начала (вогню, сонця, верху, розуму) над жіночим (водою, землею, низом, хаотичною стихійністю). Цікаво зазначити, що покривати голову хустиною жінка мала, насамперед, там, де чоловік, навпаки, зобов'язаний скидати головний убір (в хаті, храмі чи на кладовищі). Цю особливість О. Шалак пояснює тією обставиною, що непокрите жіноче волосся символізувало зв'язок із потойбіччям, нижнім, хаотичним «антисвітом» (« відьомський» атрибут, як і помело); жінки розпускали волосся, аби здобути магічну силу під час чаклування або ворожіння [4, с. 406]. Звідси, очевидно, уявлення про

хустку як магічну річ (адже вона здатна упокорити, стримати, контролювати «темні сили», приховані в душі людини і присутні в зовнішньому світі, – оберегова функція хустини мала важливе значення у сфері народних вірувань).

Таку ж важливу оберегову функцію (амулет проти «темних сил») в міфопоетичній традиції українців виконував і перстень, котрий, за народними віруваннями, утримував душу в тілі, виконував роль фалічного й солярного символів, пов'язувався із одруженням та ініціацією. Як стверджує О. Таланчук, пояс, що ним людина підперізувала своє тіло, символічно пов'язувався з ідеєю довершеності, цілісності й безмежності водночас; означав центр світу, уподібнювався до пуповини «як життєвого потенціалу» ; наділявся магічно-обереговими властивостями кола як одного з найархаїчніших символів [4, с. 423]. Чоботи, що увійшли в побут українських селян досить пізно, наприкінці XVIII ст., слугували, як і жупан, символом достатку, приналежності до заможних верств населення (респектабельного статусу їх власника). У царині української весільної обрядовості чоботи відігравали роль символу родинної злагоди, любові, поваги і взаєморозуміння (за Л. Кожуховською) [8, с. 326]. В українських казках і легендах взуття фігурувало в сюжетах, пов'язаних з лікувальною магією (зціленням), ворожінням, чудесним доланням перешкод або відваджування мерців. Свита і кожух символізували приналежність до простого люду.

В народних міфопоетичних уявленнях тіло людини поставало як невичерпне джерело символічних образів як для тлумачення буденно-повсякденних явищ і процесів, так і для позначення небесних, божественних сутностей або містичних сил. В цьому контексті особливо активно «експлуатувалася» семантика жіночого тіла і пов'язаних з ним фізіологічних станів і процесів (насамперед менструація, дефлорація, цнота, вагітність, пологи).

Від часів глибокої архаїки люди проектували своє тіло і його окремі частини на оточуюче середовище: не лише сприймали світ через тіло, але й моделювали його шляхом прямих аналогій зі специфікою тілесної конструкції й функціональних можливостей. Вважаємо, що народні уявлення про тілесність сутнісно співзвучні висновкам видатного мислителя Е. Гуссерля про тіло як єдину дійсність, яка індивіду безпосередньо належить, первинну, засадничу підставу тожсамості людини. Вчений стверджував, що саме через тіло свідомість конституює світ, адже онтологічний статус тілесності уможливлює вимір свободи в людському бутті та, власне, саму «можливість свідомості» . Подібним чином міркував і Я. Паточка, який можливість осягнення індивідом свого буття прямо пов'язував з «основоположною» проблемою значущості тіла. Останнє, за словами чеського філософа, уособлює центральну теоретичну проблему філософської феноменології [3, с. 92-93].

В архаїчній свідомості тіло людини наділялося деперсоналізованим онтологічним змістом, набувало статусу вмістилища як профанних, так і сакральних сенсів, ознак і статусів. З тілом пов'язувалася символіка, семантика і прагматика живого й неживого, смерті й відродження, чистоти та скверни (бруду), добра і зла, свого й чужого, «верху» й «низу» та інших фундаментальних для міфологічного світогляду бінарних опозицій. Подібний підхід викликає аналогії з тезою М. Мерло-Понті, що тіло володіє метафізичною «силою» міцно утримувати нас у світі, долаючи його «ворожість» до нас і нашу конечність існування в цьому світі. Я (індивід) є своїм тілом, оскільки тіло водночас постає і «природним суб'єктом», і «попереднім нарисом мого тотального буття» . Кваліфікуючи тіло людини в якості «потоку наявного існування», М. Мерло-Понті стверджує, що «ми ніколи не знаємо, кому належать сили, що нас підтримують, – йому (тілу – Я. П.), чи нам; чи вони, швидше, ніколи не є ні його, ні нашими повністю» [3, с. 99-103].

Назви частин тіла в українській і світовій культурах сприймалися як символічно вагомі, культові та креативні ознаки, життєво важливі, сенсоутворюючі, сакральні, наділені нелюдською силою. В цьому сенсі особливий інтерес становить праця чільної представниці «есхатологічної антропології» А. де Сузнель, котра осмислює феномен людини через проведення широких аналогій між структурою людського тіла й міфічним Древом Життя, віднаходить і розкодовує символіку функцій органів тіла в давньоєврейській мові, намагаючись довести глибоку спорідненість (або й єдність) містичних знань стародавніх культур і релігійних систем [9]. Висновки дослідниці дуже близькі до висновків відомого російського вченого В. Топорова: «Склад людини, її плоть врешті-решт пов'язуються з космічною матерією, яка, втілившись, лягла в основу стихій і природних об'єктів» [1].

З плином часу побутово-утилітарні значення назв частин тіла людини набували метафоричних, символічних та аксіологічно-оцінювальних значень. Символіка людського тіла в міфопоетичній традиції дуже плинна, динамічна, полісемантична і змінювана залежно від наративного чи світоглядного контексту, адже «внутрішній світ», відтворюваний у міфах та символах, «сам по собі розгортається у своєрідну спіраль, кожен виток якої змушує оповідь резонувати на тому рівні свідомості, який читач здатний збагнути» [9, с. 13].

Сьогодні на порядку денному новостворюваної парадигми соціогуманітарних студій (яка приходить на зміну постмодерністській парадигмі) стоїть мега-завдання осмислити багатовимірне поняття людської тілесності як одного з системоутворюючих, ключових феноменів соціокультурного аспекту цивілізаційного розвитку людства. Вже традиційно вважається, що тіло було й залишається потужним ресурсом для міфо-символічних систем, моделей і структур, активно експлуатується в процесі «вмонтовування» цих систем і структур в сучасні політичні, культурно-розважальні, мистецькі, публіцистичні, пропагандистсько-ідеологічні, релігійні та інші дискурси. Тому дослідження особливостей осмислення символіки людського тіла у просторі традиційної та сучасної української культури має, за нашим глибоким переконанням, значний евристичний потенціал і перспективи. Особливо цікаво, на нашу думку, було б порівняти уявлення про тіло в язичницьких віруваннях і у християнській догматиці. Доволі продуктивним напрямком подальших досліджень також вважаємо виявлення ступеня впливу традиційних християнських способів інтерпретації тілесності на народні уявлення у цій царині. Недостатньо вивченими по сьогодні постають питання, пов'язані з уявленнями про магічні й девіантні трансформації людської тілесності в просторі народної культури українців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боряк О., Маєрчик М. Тіло в контексті культурно-антропологічних студій: ретроспекція та сучасні підходи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www. etnolog. org. ua/vyd/vydent/Body.
2. Гнатюк В. Останки передхристиянського світогляду наших предків // Українці: Народні вірування, повір'я, демонологія / В. Гнатюк. – К. : Либідь, 1991. – С. 383-408.
3. Гомілко О. Метафізика тілесності: Концепт тіла у філософському дискурсі / О. Гомілко. – К. : Наукова думка, 2001. – 340 с.
4. Завадська В. 100 найвідоміших образів української міфології / В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук, О. Шалак. – К. : Орфей, 2002. – 448 с.
5. Иванов П. Из области малорусских народных легенд // Этнографическое обозрение/ П. Иванов. – 1892. – № 2-3. – С. 65-97.
6. Пошивайло І. Архаїзм гончарських традицій Полісся. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www. honchar. org. ua.
7. Пошивайло І. Феноменологія гончарства: Семіотико-етнологічні аспекти / І. Пошивайло. – Опішне: Українське Народознавство, 2000. – 432 с.
8. Словник символів культури України / За ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка, В. В. Куйбіди. – К. : Міленіум, 2005. – 352 с.
9. Сузнель А. де. Символіка людського тіла / А. де. Сузнель. – К. : Знання-Прес, 2003. – 566 с.

Потапенко Я. О. ТЕЛЕСНЫЕ СИМВОЛЫ И МЕТАФОРЫ В МИФОПОЭТИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ УКРАИНЦЕВ.

Анализируется специфика использования в украинской народной культуре символики и метафорики, связанных с телесными аспектами человеческого бытия.

Ключевые слова: метафора, символ, фольклор, телесность, украинская мифопоэтическая традиция, народная культура, одежда.

PotapenkoY. O. THE SOMATICAL SYMBOLS AND METAPHORS IN THE UKRAINIAN MYTHO-POETICAL TRADITION.

The peculiarities of using symbols and metaphors, that are treated to the human body or to the clothes, in the Ukrainian popular culture are explored.

Kay words:metaphor, symbol, folklore, bodyness, Ukrainian mytho-poetical tradition, popular culture, clothes.

УДК 177. 82 (1-22) (477. 53) – 055. 26:314

О.А. Бороденко

САМОТНЯ ЖІНКА СЕЛА ДИКАНЬКИ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.: ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНИХ РОЗПИСІВ 1775 Р.)

У статті за матеріалами сповідних розписів 1775 року аналізуються особливості позначення різних категорій самотніх жінок села Диканьки другої половини XVIII ст. : їх кількість, соціальна приналежність та ставлення до них суспільства.

Ключові слова: жінка-вдова, незаміжня жінка, самотня жінка, сповідні розписи, стара діва, статеве співвідношення.

Повноцінне дослідження демографічних показників сільського соціуму Гетьманщини не можливе без вивчення феномену самотніх жінок, які були однією з його складових. У своїй розвідці спробуємо проаналізувати проблему самотніх жінок через призму історико-демографічних характеристик: розкрити особливості записів про них у сповідних розписах; визначити частку вдів у загальній структурі населення села та загальній структурі жіночого населення; порівняти співвідношення диканських вдів із вдовами інших населених пунктів Полтавського полку; дослідити соціальну приналежність та ставлення суспільства до цієї категорії жіноцтва.

Основним джерелом дослідження обрано сповідні розписи диканських церков за 1775 рік, які містяться в окремій архівній справі «Исповедная роспись церквей Полтавской протопопии», що зберігається в Центральному державному історичному архіві України у місті Києві. Вона містить понад 1000 аркушів формату infolio, записаних скорописом другої половини XVIII ст.

Розписи с. Диканьки реєстрували парафіян трьох церков: «Різдва Христового» [1; арк. 120], «Іоаннозолотоустівської» [1; арк. 146], «Різдва Пресвятої Богородиці» [1; арк. 170]. Розпис першої церкви уклали два брати-священики Семион Іванович (34 років) та Стефан Іванович (35 років) Веленські [1; арк. 120]. Це добре видно з того, що розпис написаний двома різними почерками. Розпис другої церкви написаний занадто дрібно нерозбірливо, що ускладнює читабельність тексту, а на першу сторінку преамбули вочевидь вплинула волога, що ускладнює читання імені та прізвища 45-річного укладача-ієрея [1;арк. 146]. Згідно з матеріалами Генерального опису Лівобережної України, ним, ймовірно, був священик Прокопій Богославський. Третій розпис – Різдво-Богородницької церкви − написаний ієреєм Іоанном Андрійовичем Житинським (50 років) [1; арк. 170].

У диканських розписах простежуються певні особливості внесення до реєстру вдів, які ми не спостерігали в сповідних розписах інших населених пунктів Полтавського полку. Священики-укладачі розписів по-різному записували овдовілих і одиноких жінок. Особливістю цих записів, у порівнянні з іншими, було приписування вдовам додатку «нєвєста» . Найбільше вдів-» нєвєст» виявлено в розписах парафії церкви Різдва Христового. Брати-священики Веленські у такий спосіб позначили 15 вдів. Більшість із них навряд чи підходила під категорію наречених, оскільки їх вік був за 50 років. Наймолодшою серед них була 29-річна «удова Абена нєвєстаего» [1; арк. 145]. Далі йшла 37-річна «удова Матрона нєвєста її» [1; арк. 137]. П'ятеро овдовілих жінок наречених належало до вікової групи 40-49 років та семеро – до 50-59 років, найстаршою нареченою виявилася літня жінка «удова Марина нєвєста ихъ» (61 рік) [1; арк. 136].

Слід зауважити, що показували не всіх вдів «нєвєстами», а лише тих, які не були главами домогосподарств. Додатки-займенники «ихъ», «її», «его» вказують, що самотні жінки-вдови мали переважно старших братів та сестер або одружених дорослих дітей. Можливо таке позначення «нєвєстами» було жіночим відповідником запису «вдов по первой жене», адже дозволялося лише два шлюби. Можна також припустити, що записи священик робив для себе як інформацію, на випадок, якщо зазначені жінки виходитимуть заміж. Найбільш вірогідно, що священнослужитель писав це слово в значенні «невістка» . Не відкидаємо й того, що ці жінки дійсно знаходилися в тимчасовому стані нареченої, «зговорені, засватані на одруження» [2; с. 508], оскільки знайшли собі нового супутника життя та в найближчий термін повинні були вступити в повторний шлюб. Такий шлюб селяни вважали бажаним для вдів більш молодшого

віку, а вступ у шлюб осіб похилого віку (для чоловіка – 60 років, для жінки – 50 років) уважався непристойним, оскільки за християнськими традиціями шлюб укладався від Бога для продовження роду людського [11; с. 165]. Ще в «Требнику» Петра Могили зазначалося, що тайна подружнього життя, або законного шлюбу направлена на примноження та благочестиве виховання чад во славу Божію [3; с. 26]. А вік 50-річної жінки знаменував закінчення дітородного віку та неможливість мати дітей [4; с. 48].

При записах вдів демонструвалися різні ступені родинних зв'язків, такі як мати, племінниця, сестра, теща, мачуха, зовиця, сваха. Помічаємо й різні форми поміток вдів: одночленна з позначенням лише імені – «вдова Агафія» (61 рік) [1; арк. 170], двочленна із ім'ям та по-батькові або ім'ям та прізвиськом – «вдова Марія Ніколаєвна» (43 років) [1; арк. 173], «вдова Феодора Шапчиха» (68 років) [1; арк. 176]. Зауважимо, що не зустрічається жодне чітке прізвище вдови, а тільки прізвиська, які напевно походять від ім'я, прізвища або прізвиська померлого чоловіка. За давніми традиціями в українців-чоловіків після досягнення ними повноліття могло бути по три-чотири прізвиська з різною природою походження [5; с. 217]. Інколи використовувалися тричленні форми запису вдів. Вони визначали ім'я, по-батькові, прізвиська самотніх жінок, більшість з яких записані головами домогосподарств. Наприклад, на чолі одного з дворів у парафії церкви Різдва Христового була козачка «удова Єлена Василиевна Бабечіха» (61 року), яка проживала із сім'ями двох одружених синів Тимоша Семеновича (38 років) та Петра Семеновича (36 років) та неодруженою донькою Параскою (32 років) [1; арк. 121].

У розписах другої «Іоаннозолотоустівської» та третьої «Різдвяно-Богородицької» церков додаток «нєвєста» мав поодинокі випадки. Очевидним є факт того, що вдова знаходилася в пошуку нового чоловіка для створення сім'ї, тому слугувала конкуренткою на шлюбному ринку або навіть небезпекою для сімейного благополуччя заміжніх жінок [6; с. 175]. Тому у фольклорі й українській літературі вдова постає як в образі нещасної, обездоленої жінки, так і в образі розлучниці, розпутниці [7; с. 13]. В «Енеїді» І. Котляревського читаємо про настанову Енею – «щоб з вдовами не женихався» [8; с. 101].

За українськими традиціями достатньо жорстоко карали жінок за блуд [9; с. 8]. На таких осіб церква накладала єпитимію. У православ'ї існувала певна настанова Святих Отців щодо строків відлучення від церкви: перелюбникам – від 7 до 15 років; блудникам – від 3 до 9 років; чаклунам – від 5 до 20 років [10; с. 361].

У ранньомодерний час бути самотньою жінкою було непопулярно, а можливо навіть презирливо. Ставлення суспільства до жінки-вдови або старої діви було наповнене певним негативом. Селяни розглядали її як Боже покарання, велике нещастя. Одне з прислів'їв говорить: «Краще сім разів горіти, чим раз овдовіти» [11; с. 165]. Найчастіше таких жінок звинувачували у чаклунстві та називали відьмами, а за давніми українськими народними віруваннями засобом який відганяє відьом вважався мак-відюк [12; с. 508-509].

Виникнення уявлень про «вдову-відьму» дослідники пов'язують з головним заняттям відьми – доїнням молока у чужих корів, так званою крадіжкою молока [13; с. 274-285]. Зрозуміло, що такі уявлення були перебільшенням і зумовлювалися використанням вдовами в дійсності будь-яких засобів задля прогодування своїх дітей.

Очевидною є приналежність до жінок-чарівниць здебільшого неодружених осіб, старих дів, овдовілих жінок різного віку, які різними магічними практиками прагнули позбутися самотності та досягнути головного призначення для жінки − створення сім'ї та продовження роду. Вже в модерну добу серед істориків почалися дискусії щодо того, кого вважали відьмами. Зокрема до них відносили: селян, які повстали проти утисків, загадкових сивіл – хранительок і жриць стародавнього культу плодючості, єретиків, безневинних жертв підступних владників, істеричок, наркоманів, цілительок, акушерок, волоцюг та інших [14; с. 12]. П. Берк уважає, що на відьом люди переносили свої приховані «нечестиві пристрасті і прагнення» [15; с. 180].

Окрім вдів у сповідних розписах особливе місце належить жінкам, сімейний статус яких був невизначений. Передусім це жінки, які записані з додатком «мать ихъ» або «матка ихъ» . Переважну більшість таких позначень, близько 15 осіб, ми бачимо в першому розписі. Це − жінки, вік яких коливався від 52 до 81 року. Так, у господарстві козака Семена Даниловича Марченка (44 років) проживала його мати Євдокія (75 років) [1;арк. 122]. Укладачі не зазначили сімейний стан таких жінок. Невизначеність сімейного статусу жінки пояснюється можливою відсутністю з невідомих причин чоловіка. Частина жінок, будучи вдовами, не могла

довести свій статус через смерть чоловіка, який міг пропасти безвісті [6; арк. 176]. Жінка офіційно залишалася в шлюбі, а фактично – самотньою. Не відкидаємо існування серед таких жінок покриток з незаконнонародженими дітьми. Наприклад, невизначений сімейний стан мала служниця Зіновія Яківна (37 років) [1; арк. 122], яка могла бути одруженою заробітчанкою із сусідніх околиць, або вдовою, або самотньою жінкою, яка «засиділася в дівках» . Старою дівою в господарстві Івана Івановича Яковенка, в якому проживав 51-річний чоловік, могла бути його 52-річна сестра Настасія [1; арк. 124].

Аналізуючи співвідношення чоловіків (2142 осіб або 50, 9%) та жінок (2068 осіб або 49, 1%) у загальній кількості населенні Диканьки (4210 осіб) робимо висновок, що чоловіче населення переважало над жіночим на 1, 8% (74 особи). У загальному співвідношенні вдів щодо чисельності жіночого населення одинадцяти населених пунктів Полтавського полку диканські вдови (6, 3%) посідають четверте місце і поступаються вдовам Головача (8, 8%), Горбанівки (8, 1%), Рибців (6, 7%). Разом з тим, менший за диканський відсоток вдів в інших селах: Куклинцях (6, 2%), Трибах (6, 1%), Розсошенцях (5, 6%), Жуках (5, 3%), Пушкарівці (4, 7%), Стасовцях (4, 7%) і Щербанях (0%). Середній показник жіночого вдівства в досліджених населених пунктах становить 5, 7%. Отже, відсоток вдів у селі Диканька (6, 3%) дещо вищий за цей показник.

Частка вдів (6, 3%) села Диканьки у загальній структурі жіночого населення в порівнянні з часткою вдівців (2, 8%) у загальній кількості чоловічого населення більша ніж удвічі. Значно вищий відсоток осіб спостерігаємо з-поміж жінок (1, 11%) з невизначеним сімейним становищем у порівнянні з чоловіками в такому ж стані (0, 14%). Теж саме маємо в загальній структурі населення села (4210 осіб): вдів – 3, 1% (130 осіб), вдівців – 1, 4% (60 осіб), жінок з невизначеним сімейним статусом – 0, 6% (23 особи) та чоловіків в такому ж стані – 0, 07% (3 особи). Отже, хоча в загальній структурі населення села чоловіки переважали над жінками, але в зазначених вище двох категоріях населення відмічаємо переважання самотніх жінок більше ніж удвічі над самотніми чоловіками.

За християнськими традиціями вдівець та вдова знаходилися у рівноправних позиціях і могли скласти нову подружню пару. Але оскільки вдівців було менше за вдів це зменшувало шанси вдів одружитися. Вдівці не поспішали укладати повторний шлюб із вдовою, оскільки крім своїх дітей їм би довелося годувати ще й вдовиних. Певна особливість була у становищі вдівців-священиків, яка пояснюється церковними канонами. На відміну від парафіян священики могли укладати шлюб лише один раз [1; с. 185], і надалі довічно залишалися вдівцями.

У соціальній структурі вдів (6, 3%) по відношенню до загальної кількості жіночого населення найбільша частка вдів була серед посполитого − 84 особи (4, 06%) та козачого населення – 41 особа (2%). Найменша доля вдів була серед представників духовенства − 5 осіб (0, 24%). Це пояснюється переважанням у загальній чисельності жіночого населення села представниць селянства − 1242 особи (60, 1%), козацтва – 782 (37, 8%) та найменшої кількості духовенства – 44 особи (2, 1%). Серед жінок з невизначеним сімейним статусом (23 особи – 1, 11%) лише одна жінка була з духовного стану (0, 05%), дванадцять жінок (0, 58%) − з козацтва та десять (0, 48%) – із посполитого населення.

Отже, самотня жінка XVIII ст. – це передусім особа, яка, до глибокої старості вважала себе нареченою, прагнула влаштувати своє сімейне життя. Основними категоріями феномену самотньої жінки були: жінка-вдова, незаміжня жінка та жінка, статус якої невизначений. Непопулярність статусу самотності, презирливе ставлення суспільства робило одиноку жінку об’єктом людської неприязні до неї, а також звинуваченням її в чаклунстві та недобрих помислах.

У диканських сповідних розписах наявні певні особливості внесення до реєстру вдів. Вдовам приписували додаток «нєвєста», в окремих випадках позначали різні ступені родинних зв’язків та форми запису вдів.

У загальній структурі жіночого населення села Диканьки вдови становили 6, 3%, жінки з нез’ясованим сімейним становищем − 1, 1%. Порівнюючи із середнім показником жіночого вдівства (5, 7%) у загальній структурі жіночого населення в 11 досліджених нами населених пунктах Полтавського полку, відсоток вдів Диканьки дещо вищий. Найбільший відсоток вдів та осіб з невизначеним сімейним станом спостерігається серед посполитого та козацького населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України). – Ф. 990. – Оп. 2. – Спр. 34. – 1327 арк.
2. Даль В. Толковый словар живого великорусского языка: Т. 1-4. / В. Даль. – М. : Русский язык, 1978. – Т. 2. И-О. – 1979. – 779 с.
3. Требник митрополита Петра Могили. Київ 1646. – Київ: Інформаційно-видавничий центр Української православної церкви, 1996. – 860с.
4. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / Анри Л., Блюм А. ; пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М. : РГГУ, 1997. – 207 с.
5. Сумцов Н. Малорусскія фамильныя прозванія / Н. Сумцов. // Кіевская Старина. – Февраль, 1885. – С. 215-228.
6. Сердюк І. Вдівці і вдови у Рум'янцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) / І. Сердюк. // Краєзнавство. – 2008. – №1-4. – С. 175-181.
7. Волошин Ю. Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії) / Ю. Волошин. // Київська старовина. – 2011. – №1. – С. 13-32.
8. Котляревський І. Енеїда. Наталка Полтавка. Москаль-чарівник. / І. Котляревський. – К. : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1987. – 365 с. – (Бібліотека української класики «Дніпро»).
9. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / В. Маслійчук. – Київ – Харків:Харківське історико-філологічне товариство, 2008. – 128 с.
10. Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. : монографія в 2 ч. / І. М. Петренко. – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. – Ч. 2. –581с.
11. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В двух томах. Т. 1 / Б. Н. Миронов. – С. -Петербург: Издательство «Дмитрий Буланин», 1999. – 339 с.
12. Еф. П. Попытка околдовать волостной судъ / Еф. П. // Кіевская Старина. – Мартъ, 1884. – С. 508-509.
13. Кись О. Украинская ведьма (эскиз социального портрета) / О. Кись. // Гендерные исследования. – ХЦГИ, 2000. – №5. – С. 274-285. //http://linguist. de. co. ua/publications/ 2006/07/26/ ukrainskaja_ved_ma_e_61. html
14. Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII-XVIIIстоліття/ К. Диса. – Київ: Видавництво «Часопис «Критика» «, 2008. – 302 с.
15. Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі / П. Берк. [Переклад з англійської О. Гриценка, Т. Гарастович, Н. Гончаренко, А. Гриценко] – Київ, УЦКД, 2001. – 352 с.
16. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07. 00. 06 / В. Дмитренко. – Полтава, 2010. – С. 185.

Бороденко О.А. СТАТУС ОДИНОКОЙ ЖЕНЩИНЫ СЕЛА ДИКАНЬКА ПОЛТАВСКОГО ПОЛКА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII В. : ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ (ПО МАТЕРИАЛАМ ИСПОВЕДНЫХ РОСПИСЕЙ 1775 Г.)

В статье на основании исповедных росписей 1775 года анализируются особенности записей различных категорий одиноких женщин села Диканьки во второй половине XVIII века: их количество, социальная принадлежность и отношение к ним общества.

Ключевые слова: женщина-вдова, исповедные росписи, незамужняя женщина, одинокая женщина, половое соотношение, старая дева.

Borodenko O.A. THE STATUS OFASINGLE WOMANOF THE VILLAGEOF DYKANKAOF POLTAVA REGIMENTINT HESECOND HALFOF THE XVIII CENTURY: THE HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC ASPECT ACCORDING (TO THE MATERIALS OF CONFESSIONAL SIGNATURES IN 1775).

Peculiarity of identification of different categories of a single women of the village of Dykanka in the second half of the XVIII century according to the materials of confessional signature in 1775, their quantity, social communion and society's relationship to such women is analyzed in this article.

Key words: confessional signatures, a single woman, a widow-woman, a spinster, a unmarried woman, sex ratio.

УДК 94 (477) „17/18»

Ю.С. Степанчук

ЗМІНИ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ В УМОВАХ ПОЧАТКУ НАСТУПУ РОСІЙСЬКОГО ЦАРАТУ НА УКРАЇНСЬКУ АВТОНОМІЮ

У статті досліджуються зміни поглядів політичної еліти Гетьманщини стосовно влади гетьмана, пов'язаних із російською політикою в Україні у 1654-1657 рр.

Ключові слова: гетьманська форма правління, договірні статті, царський уряд, козацька старшина.

Проблема зміни політичних поглядів козацької старшини в умовах наступу російського царату на українську автономію хоча й немає спеціальних досліджень, проте є близькою до теми українсько-російських політичних відносин другої половини XVII ст., яка викликає особливу зацікавленість у вітчизняних науковців. Сучасні професійні історики В.Брехуненко [1], А.Бульвінський [2], О.Горобець [3], О.Гуржій [4], В.Кривошея [5], Ю.Мицик [6], с. Плохій [7], В.Смолій [8], В.Степанков [9], О.Струкевич [10], Т.Чухліб [11] та багато ін. здійснили великий внесок у розвінчуванні імперських та радянських міфів про політичні відносини царської Росії та козацької України періоду України-Гетьманщини.

Мета даного дослідження полягає у тому, щоб на основі нових джерельних та історіографічних даних зробити спробу дослідити, як відповідно до політичних змін, пов'язаних із московською політикою в Україні, відбувалися зміни у позиціях козацької старшини стосовно гетьмана та його владних повноважень протягом 1654-1657 рр.

Однією із історичних і в той же час автентичних форм державного управління в Україні є гетьманська форма управління. Поставши з царини звичаєвого права Запорозької Січі, влада гетьмана на середину XVII ст. перетворилася на легітимну державну інституцію, визнану тодішньою світовою громадськістю. Польський дослідник Л.Кубаля стверджував, що «…не було і дня, щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів і посланців і не посилав їх». [12, с. 132] Йому віддавалися почесті, рівнозначні почестям монарху. За свідченням П. Ласка, котрий побував у козацькій Україні, «у тих краях і церквах немає короля і не чути про іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким». [13, с. 232]

Сам Хмельницький, який почував себе справжнім головою незалежної держави, гетьманську посаду прирівнював до посади руського князя. «Правда то есть, - говорив він про себе польським послам, - жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем є єдіновладцем і самодержцем руським». [14, с. 15]

Найголовніші віхи еволюції влади гетьмана від виборного глави козацтва до одноособового володаря держави й процесу зародження ідеї українського монархізму добре висвітлено у праці В.С.Степанкова «Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.)». На думку історика, нова форма правління, хоча й трималася в основному на титанічній постаті великого гетьмана та вузького кола його однодумців, мала свої перспективи. [9, с. 28]

Однак, подальший розвиток політичних реалій практично не дав шансу на реалізацію ідеї українського монархізму. На нашу думку, природний шлях трансформації гетьманської влади був перерваний втручанням у внутрішні справи України нового гравця на політичній карті Східної Європи – Московської держави. Росію ніколи не влаштовував ні виборний чи спадковий гетьманат, ні олігархічна чи охлократична форма правління в Україні. Від самого початку відносин між обома державами задум обмеження та повного знищення гетьманської влади в Україні для російських монархів стає державною доктриною наступності, яка остаточно була реалізована Катериною II у другій половині XVIII ст.

На час укладання союзу із Україною Москва, яка насамперед дбала лише про свої геополітичні інтереси, мала вже достатній досвід нейтралізації етноеліти підкорених народів. Росія до середини XVII ст. без особливих затрат матеріальних та людських ресурсів поширила свої територіальні володіння приєднавши Сибір, Приамур'я, вийшла до берегів Льодовитого та Тихого океанів, розпочала експансію на Камчатку та Курильські острови. [15, с. 282] Тому, як

зазначає дослідник Р. Бжеський „..Московщині був чужий український народ, вона дбала лише про свої, московські, інтереси та раділа з ослаблення українців». [16, с. 58]

Для уряду Олексія Михайловича, як і для урядів Швеції, Пруссії, Австрії, Угорщини, Молдовії та ін., наявність міцної гетьманської влади в Україні було доконаним фактом, у законності походження якої ніхто не сумнівався. Це підтверджується у договорі 1654 року, де владу гетьмана зовсім не обмежено – гетьман одержує свою владу за вибором Війська Запорозького і має її «доживотньо». З тексту «Березневих статей» видно, що царя треба було тільки повідомляти про обрання нового гетьмана: «а кого гетмана оберуть и о том писати». [17, с. 110] Однак, всупереч усім письмовим та усним домовленостям, незважаючи на протести Хмельницького, царський уряд намагався дискредитувати гетьманську владу та перейняти на себе частину її повноважень. Дипломатичне лукавство стосовно України Москва почала виявляти ще у 1648 р., коли Б. Хмельницький офіційно звернувся до Москви з проханням надати військову допомогу. Крім царя гетьман посилав листи найвпливовішим російським політикам: патріарху Никону, боярам Морозову, Милославському, Пушкіну тощо. [18, с. 15] У відповідь лунали лише обіцянки та виправдання про неможливість розірвання мирного договору із Польщею. У цьому аспекті російський історик В. Ключевський політику Москви характеризував так: вона „протягом шести років з незворушливою цікавістю спостерігала, як справа Хмельницького, зіпсована татарами під Зборовом та Берестечком, хилилася до упаду, як Україна спустошувалася союзниками-татарами та усобицею, і нарешті, коли Україна вже знищилася до решти, її прийняли під свою високу руку». [19, с. 22]

Певну безтактовність до влади гетьмана виявили й московські посли у ході переговорів у Переяславі. Хмельницький поставив перед посланцями вимогу, щоб вони склали за царя присягу про те, що Москва захищатиме Військо Запорозьке і збереже права та привілеї козацького стану. Боярин Бутурлін, який очолював делегацію, відмовився присягати, бо „того, что за великого государя веру учинити, николи не бывало и впредь не будет…». [20, с. 3] Московські посланці стояли на тому, що «піддані тільки присягають Царям, а Царям не личить присягати підданим, і що коли польські королі присягали на умови з козаками, то тільки тому, що польські королі невіри і не самодержці, і що коли прості козаки просять, щоб цар заприсягнув, то старшина мусить пам'ятати милость великого государя, що ради християнської православної віри і святих божих церков зволився прийняти козаків під свою велику руку, а тому мусить привести на вірність цареві військо запорожське, а нерозумних людей, себто простих козаків, - вдержувати од непотрібних розмов». [21, с. 3]

У сучасній вітчизняній історіографії переважає думка, що гетьман Хмельницький завжди сприймався старшиною як харизматичний лідер, відомий своїм безжальним гнівом, без санкції якого практично нічого не діялося. Згадаймо хоча б його звернення до військової старшини на військовій нараді під Замостям: «Панове полковники! Тут на війні мій один голос – усім наказ! До послушенства всі і ждати моїх наказів!». [22, с. 21] На наш погляд, таке сприйняття Хмельницького його соратниками характерне лише до 1654 року. В умовах війни, коли козацька Україна від'єдналася від Польщі й не мала іншого сюзерена, гетьман залишався єдиним гарантом майнових та політичних прав козацької старшини. Трансформація ставлення до Хмельницького як до поручителя старшинських посад та маєтностей сталася відразу після появи нового, більш могутнього військово-політичного партнера у війні з Польщею – Московського царства. Сподіваючись на тотожність минулих взаємин із польськими королями, козацька старшина сприйняла московського царя як нового покровителя. У ході переяславських переговорів із московськими послами їхні представники наполягали: «… дайте нам письмо за своею рукою, чтобы вольностям и правам и маетностям быть по прежнему для того, чтобы всякому полковнику было что показать, приехав в свой полк. А прежде сего как у них бывали договоры с королем и с паны радами и им де даван договор за сенаторскими руками, а вы де присланы с полной мочью и о том всю мочь имеете. А будет они такого письма не дадут, и стольникам и дворянам ехать не для чего, для того, что всем людям в городах будет сумленье». [23, с. 247] Натомість посли давали лише різні обіцянки від імені царя – підтвердити всі права і вольності та дати більше, ніж одержали вони будь-коли від польських королів. Навіть генеральний писар І.Виговський був переконаний, що перейшовши під «крепкую руку царя» цар «дасть свыше прошения нашего». [23, с. 553]

Переконлива зверхність московських послів над гетьманським оточенням, їхні щирі обіцянки від імені царя призвели до того, що до Бутурліна, без відома гетьмана, прибула

делегація старшини з проханням затвердити їх на різних державних посадах. Дослідниця Н. Полонська-Василенко називає цих людей: батько і брат І. Виговського, батько майбутнього гетьмана І. Мазепи, посол до Москви у 1649 та 1653 рр. Силуян Мужиловський зі своїми родичами та інші. [19, с. 25]

У найближчі місяці до Москви розпочалося справжнє «паломництво» української знаті з метою підтвердження царем їхніх прав і вольностей. Зважаючи на те, пишуть історики В. Смолій та В. Степанков, що чимало представників козацької старшини через голову Б. Хмельницького спромоглися одержати від московського уряду царські грамоти на маєтки, нехтування нею на місцях соціально-економічних інтересів не лише селян, а й козаків зумовлювали загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві. [8, с. 99] Ілюстрацією до зазначеного, є задокументовані факти про те, що близькі до гетьмана старшини (полковник П.Тетеря) ховали одержані царські грамоти, закопували їх у землю, щоб не довідався гетьман, та випрошували собі маєтки поза межами України, «опасаясь от Войска Запорожскаго». [17, с. 112]

Отже, на початковому етапі українсько-російських відносин, частина козацької старшини у особі російського царя стала вбачати надійного гаранта власних маєтностей та державних посад. Довіра до гетьманської влади, яка до цього часу була подібним поручителем, помітно знижується. Надалі ми бачимо, що царський уряд успішно блокує владні прерогативи гетьманського уряду на всіх адміністративних, військових, зовнішньополітичних та інших напрямах і намагається встановити повний контроль за діяльністю гетьмана та козацької старшини. Наприклад, в 1655 р. царський уряд не пропускає через Московщину українських послів до Швеції. У наказі Бутурліну від 3 липня 1655 р. уряд Олексія Михайловича наголошував на необхідності всілякими способами відмовляти гетьмана і старшину від дипломатичних контактів із шведським королем, але робити це рекомендувалося таким чином, аби «вони того собі в образу не ставили, що ми посланців в Свею відпустити не вказали». [3, с. 37] У цьому ж році з'явився указ царя про доповнення його титулу «всієї Великої і Малої Русі самодержця» новими словами: «Великий князь Литовський и Белыя Руси, Волынский и Подольский». [20, с. 22] Щодо козацького війська, то кроком на шляху до поступового контролю над збройними силами Гетьманщини з боку Москви стало його перейменування у «Войско его царского величества Запорожское». Царський уряд зобов'язувався надсилати війську платню, продовольство, військове спорядження тощо, козаки ж повинні були брати участь в усіх воєнних діях, які розпочинала Московська держава. [24, с. 237]

Невдоволення необхідністю приносити присягу цареві, теж породили недовіру до гетьмана та його політичного курсу серед старшини, особливо серед духовенства, міщан та інших некозацьких верств населення. Загальновідомо, що із числа чисто військової козацької старшини відкритий протест проти присяги, а отже, й гетьманові, виявили знамениті полковник І.Богун та кошовий І.Сірко. Частина козаків брацлавського й уманського полків теж висловилася проти московської протекції, а козаки Кропивнянського і Полтавського полків царських урядників «киями побили». Відомо, що не присягали й запорожці. [12, с. 148] У даному випадку безпосередньою причиною розколу українського суспільства та погіршення авторитету гетьманської влади було безкомпромісне намагання царського уряду швидко привести до присяги як гетьмансько-старшинські кола, так і рядове населення Гетьманщини.

«Політикою безпідставних претензій» щодо владних повноважень гетьмана, - так можна назвати подальшу політику Москви, що проводилася до самого дня смерті Б.Хмельницького. Уряд Олексія Михайловича звинувачував гетьмана та козацьку верхівку у порушенні присяги нелояльності щодо суверена, лякав карою божою за неправду і відступництво від даного цареві слова; Москва не приховувала свого незадоволення тим, що всіма королівськими, монастирськими і панськими містами, містечками та маєтками володіли гетьман і Військо Запорозьке, а всі доходи з них ішли гетьману, а не царю; докоряли гетьманському уряду і за те, що Б. Хмельницький спілкується з іноземними послами, зокрема шведськими та угорськими, без царського на те указу; що гетьман не забезпечує російського війська у Києві квартирами; московський посол Старков докоряв гетьманові за те, що він листи скріплював своєю печаткою, а не печаткою, надісланою йому царем і т. д. і т.п. [2, с. 4] Варто виділити окремо претензії московської сторони до української політики на території Білорусії, яку козацька старшина вважала неподільним політичним і етнічним утворенням (народом руським) із

єдиною ідеологією та єдиним господарством на чолі із Б.Хмельницьким. Москва вимагала у гетьмана негайного припинення прийняття у підданство населення білоруських земель, виведення звідти козацьких залог тощо. [25, с. 569]

Джерела повідомляють про гостру розмову між Бутурліним та Б.Хмельницьким, яка мала характер суперечки. Російський посол дорікав гетьманові за самостійні дії, закидав йому «пиху», протиставляв йому, «простому чоловікові», «божого помазаника» - царя. Хмельницький також «відповідав сердито» і закидав цареві «немилосердя». [25, с. 569]

Потужний удар по авторитету гетьманської та старшинської влади був завданий росіянами у ході віленських переговорів восени 1656 р. Царські представники не допустили до них гетьманське посольство Р.Гапоненка, «власне як псів до церкви Божої». [25, с. 556] Демонстративно ігноруючи його присутність, вони, на відміну від поляків, відмовлялися від спілкування з ним й підкреслюючи їхню зайвість, навіть не сповістили про зміст укладеного перемир'я. Слушною, з цього приводу, є думка М.Грушевського, що військо і особливо старшина були незвичайно подражені тим, що Москва трактувала про них без них. Сей факт став постійним аргументом проти московської політики, проти лояльності до Москви, проти орієнтування на Москву. На сей доказ московського автократизму і грубого непошанування прав війська – що цар розпоряджається козаками і українцями взагалі, наче своєю худобою – «немов якимись безсловесними», не переставали нагадувати козакам усі, хто підбивав їх проти Москви, і він твердо ліг в політичній свідомості України, як вічна осторога проти московської невірності, московської зради проти козацтва і України». [26, с. 1252]

Віленський мир Росії із Польщею став не тільки своєрідним політичним тестом для українсько-російських відносин, а й для козацької старшини – найближчих соратників гетьмана. Незважаючи на різку реакцію Б.Хмельницького на перемир'я, частина старшини приховано не погоджувалася із його думкою про те що: «Треба отступить от руки царского величества». [25, с. 556] На той час серед найближчого оточення гетьмана виокремилася і дуже зміцнилася група старшин, яка ні за яких обставин вже не збиралася змінювати проросійську орієнтацію. Так, почувши про рішення гетьмана, батько писаря І.Виговського О.Виговський із властивою для подібних доносів гіперболізацією писав російському послові Ф.Бутурліну: «А гетьман Богдан Хмельницький, як шалений, що втратив розум, закричав: уже, діти, про те не печальтеся, я знаю як учинити: треба відступити від руки царської величності, де Вишній Владика звелить бути – не тільки під християнським государем, хоч під бусурманом!». [27, с. 325] Виправдовуючи перед послом свого сина, який був присутнім на старшинській раді, О.Виговський доводить, що тільки писар своїми проханнями зумів Хмельницького втихомирити (там само). Згодом й інші старшини повідомляли царський уряд про хід переговорів між гетьманом та Семигородським князем Ракоцієм: «А домовленість, государю, у гетьмана у Богдана Хмельницького з Ракоцієм угорським є така: міста по Віслу і в яких жили руські люди благочестиві і церкви були, і тим бути містам твоєї царської величності Війська Запорізького». [25, с. 557]

Проте вірних соратників Б.Хмельницький мав набагато більше. Тільки, схоже, що їхня безмежна відданість продовжувала ґрунтуватися на страхові перед деспотичним характером керівника держави. Наприклад А. Жданович, вислухавши докори московського посла Івана Желябужського (літо 1657 р.), чому, мовляв, старшина не повідомляла до Москви про плани гетьмана щодо зведення на польський престол Д'єрдя II Ракоці, відказав, що всі «супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де і промовив і той би живим не був». Таку ж думку російські дипломати почули влітку того ж самого року під час переговорів з українським посольством від його членів - переяславського полковника П. Тетері та інших осіб, коли заговорили про неправомірні дії гетьмана. Українські посли заявили, що нехай росіяни самі скажуть про це Б. Хмельницькому, а «їм всього цього гетьманові вимовити не можна». Водночас московських дипломатів запевнили, що гетьман «володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять». [8, с. 95] П. Тетеря скаржився, що гетьман безконтрольно веде фінансові справи, і вимагав, щоб російські бояри спонукали його „зібрати полковників, осавулів, всю старшину і зробити раду». [27, с. 236]

Хвороба, яка остаточно підкосила Б.Хмельницького навесні 1657 року, сприяла посиленню сепаратистських настроїв серед козацької старшини, на чолі яких став генеральний писар І.Виговський. Ще при житті гетьман довідався, що незважаючи на те, що гетьманська булава вже знаходилася у його малолітнього сина Юрія, усі важелі влади в Україні почав

перебирати на себе І.Виговський. Під страхом смертної кари І. Виговському довелося лукавити й переконувати гетьмана у неправдивості подібних чуток. [28, с. 189] Також, не без сприяння царських агентів, відчувши послаблення гетьманської влади, своє незадоволення виявила Запорозька Січ. Звідти лунають погрози «…йти на гетьмана и на писаря, и на полковников, и на иных начальних…». [29, с. 21]

У роки гетьманування І.Виговського військова старшина Запорозької Січі, увіруваавши у запевнення царського уряду про визнання Коша правочинним суб'єктом українсько-московських відносин, висловлювалася на користь того, щоб «…царского величества воеводы у них в городах были» та щоб «без воли великого государя самим нам гетманов не променят…» а «обрав гетмана, вскоре слать послов до его царского величества бити челом о подтвержденье на гетманство…». [28, с. 188-189]

Після смерті Хмельницького Москва почала робити все, аби в Україні не прийшов до влади подібний харизматичний лідер. Ще у середині лютого 1657 р. одержавши інформацію про хворобу гетьмана, уряд Олексія Михайловича доручив стольнику В. Кікину, будучи в Україні, «… провідувати, кого Військом Запорозьким хочуть вибирати на його, Богданове, місце гетьманом: чи писаря Івана Виговського, чи іншого кого, чи про гетьмана хочуть послати бити чолом до великого государя, кого їм государ пожалує, повелить вчинити гетьманом». [30, с. 27]

Доки булава знаходилась у руках Богдана, - зауважує дослідник В.Степанков, - російська еліта, наштовхуючись на його потужну протидію й враховуючи міцність гетьманської влади, діяла вкрай обережно, уникаючи відвертого протиборства. Однак, після його смерті у серпні 1657 р., ситуація почала змінюватися докорінним чином. Скориставшись тимчасовим послабленням верховної влади й загостренням соціально-політичних суперечностей у козацькій Україні, вона почала наполегливо добиватися впровадження воєвод до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Корсуня й інших міст та надання їм права втручатись у судові справи, права контролювати збір податків і видатки з гетьманської скарбниці тощо. [20, с. 26]

Історик А.Яковлів, досліджуючи українсько-московські договори періоду Гетьманщини доводить, що після смерті Б.Хмельницького Москва почала по- новому тлумачити умови виборів гетьмана в Україні. З дослівного тексту договору 1654 р. виходить, зазначає вчений, що повідомляти царя треба було тільки після обрання гетьмана, а не перед обранням. Проте, у середині 1657 р. Москва інтерпретувала цю умову так, що Військо Запорозьке повинно повідомляти царя перед тим, як обирати гетьмана. [17, с. 110] Тому, коли І.Виговський повідомив Москву про своє обрання, цар цього обрання не визнавав до тих пір, поки не відбулися нові вибори у Переяславі в присутності царського посла. [17, с. 110]

Варто зазначити, що відверте нехтування Росією гетьманської влади й прагнення її підпорядкувати, не могло не викликати масового спротиву з боку самих гетьманів та козацької старшини. Так, на Корсунській козацькій раді восени 1657 р. І.Виговський заявив російському послу «вам де надобно такой гетман, чтоб взяв за хохач и водить». [31, с. 128] Невдовзі, І.Виговський серед причин розриву з Москвою у своєму зверненні до європейських монархів називає повне ігнорування влади гетьмана на території України: «…Й військо московське із князем Григорієм Ромодановським, нібито на допомогу прислане, до самого Переяслава дійшло і Гетьману підкоритися відмовилося». [32, с. 28]

Виходячи за хронологічні рамки задекларованої теми хочемо зауважити, що й подальша політика царського уряду щодо гетьманської влади в Україні носила виключно дискредитаційний та агресивний характер. Стратегія імперського ставлення до інституту гетьманства, сформована урядом Олексія Михайловича, дала підставу іншому російському цареві Петру І цинічно заявити: «Как всем известно, что со времени первого гетмана Б.Хмельницкого, даже до Скоропадского, все гетманы являлись изменниками». [17, с. 113]

Отже, на початковому етапі інкорпорації України-Гетьманщини до складу Російської держави відбувалася й трансформація поглядів козацької старшини стосовно прерогатив гетьманської влади. Утім, частина козацької еліти відмовлялися погоджуватися з українською політикою російського царизму і відчайдушно захищала інтереси українського політичного тіла.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. – К., 2005.
2. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. – 1997. - № 6.

3. Горобець В.М. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. – 2000. - № 1.
4. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996.
5. Кривошея В.В. Шляхетсько-козацькі родини та їх доля. – К., 1999.
6. Мицик Ю.А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. // Український історичний журнал. – 2003. - № 6.
7. Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимізації гетьманської влади в Україні // Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. ІІІ. – К., 1994.
8. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: „Альтернатива», 1997.
9. Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.)) // Український історичний журнал. – 1995. - № 4.
10. Струкевич О.К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – Київ: Інститут історії України, 2002.
11. Чухліб Т.В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки // Український історичний журнал. – 2003. - № 4.
12. Липинський В. Україна на переломі 1657 – 1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва // Український історичний журнал. – 1992. - № 4.
13. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1965.
14. Воссоединение Украины с Россией: В 2-т. – Т.2.
15. Сахаров А.Н., Буганов В.И. История России с древнейших времен до конца XVII века. – М., «Просвещение». – 1995.
16. Бжеський Р. Переяславська умова в планах Б. Хмельницького та „переяславська легенда» // Розбудова держави. – 2004. - № 1-3.
17. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. // Дзвін. – 1991. - № 4.
18. Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. – 2004. - № 3.
19. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 2.
20. Степанков В.С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Український історичний журнал. – 2003. - № 6.
21. Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654-1876) // Пам'ять століть. – 2002. - № 5.
22. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія. – Мюнхен, 1954, Львів, 1994.
23. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссиею (далі: Акты ЮЗР). - Т. Х. – СПб., 1877.
24. Історія держави і права України. /За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина/. – К., Видавничий дім «Ін Юре», 2000. – Т.1.
25. Акты ЮЗР. – СПб., 1862. – Т.3.
26. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., Наукова думка, 1996. – Т. ІХ. – Ч. 2.
27. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, Видавництво «Світ». – 1990.
28. Акти ЮЗР. – Т.7.
29. Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993.
30. Горобець В.М. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст. // Український історичний журнал. – 2005. - № 4.
31. Акти ЮЗР. – Т.4.
32. Звернення (Універсал) від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, у якому пояснюються причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.) // Пам'ять століть. – 1997. – № 3. – С. 28.

Степанчук Ю.С. РУССКИЙ ФАКТОР И ТРАНСФОРМАЦИЯ ВЗГЛЯДОВ КАЗАЦКОЙ СТАРШИНЫ ОТНОСИТЕЛЬНО ГЕТМАНСКОЙ ВЛАСТИ В СЕРЕДИНЕ XVII СТ.

В статье исследуются изменения взглядов политической элиты Гетманщины относительно власти гетмана, связанных с русской политикой в Украине в 1654-1657 гг.

Ключевые слова: гетманская форма правления, договорные статьи, царское правительство, казацкая старшина.

……

Stepanchuk Y.S. THE RUSSIAN FACTOR AND THE TRANSFORMATION OF LOOKS OF COSSACK PETTY OFFICER IN RELATION TO HETMAN POWER IN THE MIDDLE OF THE XVII CENTURY.

In the article the changes of looks of political elite of Hetmanshina in relation to power of hetman are explored, related to the Russian policy in Ukraine in 1654-1657

Keywords: hetman form of rule, contractual articles, imperial's government, cossacks petty officer.

УДК 94(470+571:477.75)»178/179»

Б.А. Короленко

КОЛОНІЗАЦІЯ КРИМУ 80–90-Х РР. XVIII СТ. ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Досліджено процеси колонізації Кримського півострова після його анексії Російською імперією у 1783 р. Розглянуто вплив геополітичних чинників на формування та реалізацію демографічної політики Петербурга в Криму протягом 80-х – 90-х рр. XVIIIст.

Ключові слова: Крим, колонізація, українці, росіяни, татари, греки, демографічні процеси, Російська імперія.

Крим протягом усієї своєї історії був територією зіткнення та симбіозу багатьох народів, культур та цивілізацій, що мало безпосередній вплив на формування етнічного та демографічного образу цього полікультурного ареалу. Проте початком кардинальної й цілеспрямованої корекції етнодемографічних процесів як державної політики в Криму стала його анексія у 1783 р. та подальша інкорпорація до Російської імперії.

З огляду на це, актуальним є дослідження колонізаційної політики в Криму, зокрема її мети, завдань, спрямованості та безпосередніх результатів, а також впливу на демографічне становище півострова протягом вказаного періоду.

Проблема заселення Кримського півострова після його входження до Російської імперії загалом представлена в історичній науці. Сучасні дослідники торкнулися різних аспектів демографічних процесів в Криму. Так, російський історик В. Возгрін простежив колонізацію півострова в контексті еміграції та ліквідації традиційного суспільного устрою кримських татар [1, с. 276-289]. У 2001 р. В. Сергійчук опублікував монографію «Український Крим», де, зокрема, висвітлив заселення Криму в контексті української колонізації Північного Причорномор'я [2, с. 38-50]. Окремі питання залюднення й освоєння новоприєднаних південних територій кінця XVIII – XIX ст. знайшли своє відображення протягом останніх років в низці робіт українських дослідників [3].

Разом з тим, в історії колонізації регіону у розглядуваний період залишаються окремі аспекти, які потребують подальшого дослідження, зокрема, вплив етноконфесійних та геополітичних чинників на формування демографічної політики Російської імперії в Криму. З огляду на це, в даній статті автор спробує на основі широкої джерельної бази дослідити колонізацію та демографічні процеси на Кримському півострові через призму аналізу згаданих факторів та їх роль у формуванні поліетнічної кримської спільноти.

Варто підкреслити, що на першому етапі інкорпорації Криму до імперії, з огляду на перманентність російсько-турецької конфронтації в Чорноморському регіоні та місце в ній Криму, пріоритетним було завдання перетворення півострова в російський плацдарм на Чорному морі, зокрема й для кавказької кампанії, що активізувалася наприкінці XVIII ст. Проте, розраховувати на лояльне ставлення місцевого татарського населення до нової влади внаслідок історичних, політичних та ментально-релігійних факторів не доводилося, що засвідчила масова еміграція татар до турецьких володінь. Небезпідставно російська адміністрація не довіряла й тій частині місцевого населення, яка залишилася на півострові, зважаючи на її явні або ж приховані протурецькі симпатії.

Виходячи з цього, необхідною передумовою подальшого входження Криму до імперії була необхідність форсованого заселення та колонізації півострова лояльним населенням. Власне, ще до анексії Криму, наприкінці 1770-х років, у російському урядовому середовищі

з'явився анонімний проект, який передбачав перетворення півострова в імперську територію. Зокрема, після «звільнення» Криму від татарського населення першочерговим заходом мала стати його колонізація російським та українським елементом: «Потом спросить вольницу из донских казаков и из малороссиян, кто в Крыму жить пожелает, где отвести им также удобные места для хлебопашества, или для рыбной ловли, куда конечно доволно ахотников наитится может» [4, арк. 8 зв.].

Очевидно, в російському уряді небезпідставно сподівалися, що після ліквідації в 1775 р. Запорозької Січі принаймні частина запорожців, зважаючи на їх власний досвід колонізації степового порубіжжя південноукраїнських земель, переселиться до Криму. Можливо, згадане рішення пояснювалося й тим, що фактично з перших днів здобуття Криму півострів розглядався Катеринославським генерал-губернатором Г. Потьомкіним як невід'ємна складова частина свого генерал-губернаторства, що охоплювало весь південь і схід території сучасної України [2, с. 37].

Заселення Криму новими поселенцями розпочалося практично після його анексії Російською імперією. Порівняно активно півострів заселявся протягом усього розглядуваного нами періоду. Дещо уповільнила процеси колонізації Таврійської області російсько-турецька війна, що розпочалася в 1787 р. [5, арк. 4].

Російський уряд заохочував переселення до новоприєднаних територій півдня: указами від 1781 та 1783 рр. підтверджувався дозвіл поміщикам перевозити на нові землі своїх кріпаків і дозволялося переселення державних та економічних селян. Переселенці отримували спочатку пільги на півтора року, а з 1783 р. термін податкових пільг був подовжений до шести і навіть, в «труднообжитых местах», до десяти років [6, с. 43].

Аналізуючи національний склад заселенцівновоприєднаного краю, необхідно відзначити переважаючий український елемент в колонізації Криму, як і взагалі Південної України, що засвідчується численними архівними джерелами. Як показують документи, переважна частина поселенців, особливо перших, були вихідцями саме з українських територій Російської імперії, тим більше, що заселення українським людом південних територій заохочувалося російським урядом. Зокрема, в 1787 р. генерал-губернаторам було дане розпорядження дозволяти державним селянам з малоросійських губерній поселятися в Новоросійському краї [7, с. 79].

Українці переселялися до Криму та материкових повітів Таврійської області з Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського, Харківського, Херсонського, Катеринославського намісництв [8]. Процеси заселення Криму українським людом мали не лише адміністративно-територіальний аспект, але й етнічний. Це підтверджується, зокрема, тією обставиною, що часто в архівних справах переселенці фігурують під назвою українців, більше того, це засвідчують і типові українські прізвища поселян [9, арк. 2-2 зв.].

Заселення Таврії відбувалося також з сусіднього Катеринославського намісництва. Так, наприклад, згідно розпорядження Г. Потьомкіна, навесні 1788 р. в урочище Голінкой Таврійської області були переселені військові поселяни слободи Чонгарської та села Тонконогівки цього намісництва, відповідно 459 та 175 осіб. На новому місці поселенцям відводилося по 15 десятин землі на кожну особу та надавалися пільги на 10 років по сплаті податків [10, арк. 21-24].

Українське заселення півострова ширилося не лише з підросійської Лівобережної України, а й з українських земель, що перебували під владою Речі Посполитої, частина яких дещо пізніше, в результаті так званих другого та третього поділів Польщі 1793 та 1795 рр., відійшла до Російської імперії, тобто з Правобережжя.

Відразу зауважимо, що в документах переселенці з цих територій, як правило, фігурують під назвою поляків [11]. Проте в даному випадку термін «поляки», очевидно, потрібно трактувати не як етнонім, а саме як колишню державну приналежність, підданство. В цьому переконує і аналіз джерел. Географія попереднього місця проживання та прізвища переселенців дають підстави стверджувати, що йдеться, передусім, про українське населення, що переселялося до Таврійської області, зокрема й до Криму [12].

Соціальна структура кримських поселян відзначалася строкатістю. В розглядуваний період півострів заселявся відставними солдатами, казенними поселянами, козаками та міщанами, церковнослужителями, представниками релігійних сект (зокрема, старообрядцями) тощо.

У цьому відношенні варто підкреслити, що українські козаки, міщани та вільнопоселяни були серед перших переселенців до Таврійської області, що засвідчують архівні справи, наприклад, «Дело по прошению мещан г. Нежина Черниговского наместичества Троицкого, Бурсука, Кривенко и казака Ренченко о приписке их в Симферопольские мещане», «Дело по прошению казака Павла Лободы о причислении его к симферопольскому мещанству» та інші [13; 14].

Немало було й військового елемента в соціальній структурі заселенців півострова. Це здебільшого були відставні нижні військові чини, котрих російський уряд розпочав поселяти в Криму одразу по його анексії [15, с. 90].

Підкреслимо, що й тут українці відіграли помітну роль. Так, наприклад, після приєднання Кримського ханства до Російської імперії на півострові перебували українські козаки, переважна частина яких в 1784 р. повернулася додому, а окремі залишилися в Криму; крім того в 1787 р. на півострові були поселені відставники з Кубанського корпусу, який комплектувався значною мірою українським елементом [16; 17, № 6, с. 19]. У середині 1790-х рр. козакам Чорноморського війська для їх поселення були відведені землі на території Таврійської області [18, арк. 1, 3-7, 25-32 зв.]. А в 1795 р. деякі козаки, що проживали в Таврійській області, отримали дозвіл переселитися на надану Війську Чорноморському землю на Кубані [19, арк. 1-8; 20, арк. 1-2, 6].

Одними з перших заселенців Криму стали солдати-відставники. Скажімо, в 1784 р. були звільнені у відставку і поселені в Криму понад 500 нижніх військових чинів. А в 1787 р., за наказом Г. Потьомкіна, на поселення до Таврії було направлено ще понад 400 відставних нижніх чинів розміщеного на Дону Кубанського корпусу [7, с. 75; 21, арк. 3-27; 22, арк. 12, 19, 37-61].

Таким чином, поселення в новоприєднаному краї цієї категорії поселенців відбувалося в адміністративному порядку – російський уряд виходив не з побажань відставників, а з необхідності заселення щойно завойованого краю.

Щоб закріпити цю категорію поселенців на нових місцях та, в подальшому, збільшувати населення області вирішено було створити для відставників родини. Більше того, планувалося значну частину солдатів з полків, розміщених у Криму та Таврійській області, перетворити в місцевих поселенців [23, с. 126-127]. Зокрема, Г. Потьомкін 24 грудня 1784 р. звернувся до генерал-прокурора О. Вяземського з проханням доправити до Катеринославського намісництва і Таврійської області «состоящих в разных наместничествах жен рекрутских оставшихся в домах в нынешнем 784 году по отправлении мужей их в полки моего начальства…» [24, с. 315].

Згідно з указом від 14 січня 1785 р., 4425 рекрутських дружин з російських намісництв мали бути відіслані до своїх чоловіків в полки, розміщені в Катеринославському намісництві і Таврійській області [23, с. 127-128]. В такий спосіб планувалося збільшити народонаселення краю.

Як бачимо, в перші роки заселення Таврійської області в демографічній структурі Криму спостерігалася явна диспропорція з домінуванням чоловічого населення, а повільне зростання чисельності заселенців нового краю пояснювалося недостатнім природним відтворенням. Сподіватися ж на створення нових сімей переселенців за рахунок місцевого жіноцтва теж не було підстав, оскільки місцеві християни, які уникнули депортації 1778 р. до Азовської губернії, не віддавали своїх доньок за цей елемент [25, с. 112].

Цю деструктивну демографічну тенденцію, окрім згаданих урядових розпоряджень, вирішено було подолати шляхом вербування жінок у внутрішніх губерніях для подальшого їх поселення в Таврії. В серпні 1784 р. правитель Таврійської області В. Коховський повідомляв з цього приводу В. Попову, що згідно розпорядження Г. Потьомкіна «доставить поселянам … все потребное быть настоящими домоводцами, отправил я в Малороссию г [осподина] ротмистра Ждановского для приискания жен всем холостым выходцам» [26, с. 239].

Таких вербувальників знаходилося достатньо, оскільки, згідно «Плану» 1764 р., вони отримували гроші на проїзд та харчування завербованих, а також плату за кожну привезену поселянку та інші пільги, зокрема, можливість бути зарахованими до штатів кримської адміністрації [23, с. 128].

Так, у 1785 р. підрядилися доправити до Криму таких жінок капітан Крижановський та єврей Шмуль Ільєвич. Ордером від 20 січня 1785 р. В. Коховському Г. Потьомкін дозволив заплатити «за каждую привезенную в Тавриду девку по пяти рублев. . . « [24, с. 317].

Перша партія завербованих у кількості 45 жінок і 7 чоловіків була доправлена Крижановським та Ільєвичем до Криму на початку лютого 1785 р. Всі вони були поселені в Акмечеті. На початку травня надійшла друга партія жінок (34), наступного місяця ще 20 дівчат. Новоприбулі були також поселені в Криму. Цього ж місяця вербувальниками були доставлені до Таврійської області 258 осіб обох статей, які були поселені в потьомкінській слободі Олешках Дніпровського повіту [27, с. 8]. Всі доправлені поселенці були переважно «польськими» українцями [23, с. 130].

У 1786 р., за підрахунками С. Секиринського, на поселення в Таврійську область було направлено шість партій жінок загальною кількістю 1497 осіб. Майже всі вони були вихідцями з центральних російських губерній. Більшість з них (1032) були дружинами солдатів, що відбували службу в Таврійській області. Вони були відправлені до військових частин своїх чоловіків для подальшого поселення в області. 218 жінок були видані заміж за переселенців з російських губерній, а 80 жінок поселено на «холостом положении» в Бахчисараї [7, с. 76]. По прибутті рекрутських дружин часто виявлялося, що чоловіки деяких з них вже померли; тоді таких вдів видавали заміж, звісно, примусово, за солдатів, що звільнялися на поселення в Криму [28, арк. 1, 3-12; 29, арк. 1-13; 30, арк. 1-3].

Сучасник цих подій Б. Мертваго так описував цю демографічну політику російського уряду: «Со всего государства велено было собрать солдатских жен и отправить к мужьям. Под присмотром привезенные в Крым женщины, коих мужья давно померли, разбираемы были солдатами, коим тотчас давалась отставка и снабдение от казны, и лишь объявит желание поселиться на землях, к тому назначенных в Крыму. …Получа все, что крестьянину иметь надобно, оставшись на свободе без всякаго присмотра, предавались они распутству, и большая часть исчезла» [31, с. 180].

Дійсно, станом на 1793-1794 рр. в Таврійській області мешкало близько 600 відставників, з них власне в Криму менше 450 осіб[7, с. 77-78].

Поселялися в Криму також звільнені зі штатів намісницьких та губернських установ чиновники. Скажімо, за наказом Потьомкіна в 1784 р. на поселення до Криму були направлені звільнені зі штатів Харківського намісництва [32, с. 612, 635], а в 1787 р. поселені в Криму і приписані до штатів області близько 20 колишніх чиновників Київськогонамісництва [17, № 7, с. 5]. Показово, що і в структурі чиновницького апарату державних установ Таврійської області питома частка українського елементу була найбільш значною: в штатах обласних установ Криму в 1783-1796 рр. українці обіймали близько третини усіх посад, випередивши за цими показниками представників відповідно татарської та російської груп, а також греків [33, с. 136].

Власне, це було закономірно, адже українці як найбільш інкорпорована до соціально-політичної структури Російської імперії національна група були й найбільш підготовленими до такої діяльності. Тому в умовах браку кадрів для комплектації штатів Таврійської області вони активно заміщували вакантні посади.

Соціальна структура новопоселенців Таврійської області була представлена також церковнослужителями з внутрішніх губерній, котрі опинилися поза штатом приходів, та представниками різноманітних «розкольницьких» релігійних громад. На думку Г. Потьомкіна, поселення «розкольників» у новоприєднаному краї дало б чимало переваг загальнодержавного значення: обрусіння завойованих територій Північного Причорномор'я, перетворення «розкольників» у вірнопідданих і, у перспективі, повернення їх у лоно Російської православної церкви, зрештою, унеможливлення поширення єресі на нових місцях поселення, серед неросійського та нехристиянського населення [34, с. 70].

Серед цього контингенту заселенців Таврійської області значну частку складали старообрядці з Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Зокрема, в 1787 р. в Тавриді їх було поселено 223 особи [7, с. 79].

З метою русифікації краю переселялися російською владою до Таврійської області й церковнослужителі. Зокрема, ордером від 19 квітня 1787 р. Г. Потьомкін повідомляв В. Коховському про направлення на поселення до Таврійської області 4335 «заштатних церковників», приписуючи йому надати новопоселенцям придатні до хліборобства місця заселення та все необхідне [17, № 7, с. 5-6]. Крім того, на поселення направлялися й окремі церковнослужителі [35, арк. 1-4]. У Катеринославського та Таврійського генерал-губернатора

окрім перетворення цієї категорії поселенців на землеробів існували також і ідеї створення на їх основі міліції з можливістю формування регулярних козацьких сотень [23, с. 127].

Зацікавлений у форсованій колонізації та заселенні Криму, як і всієї Таврійської області, російський уряд заохочував також переселення до південного краю казенних поселян з внутрішніх губерній [10; 36], що відбувалося порівняно активно. Натомість заселення Таврії кріпосними селянами просувалося повільно: станом на 1793 р. в Криму нараховувалося менше 300 душ російських кріпосних [7, с. 84-85]. Тому практикувалося навіть виключення селян зі складу кріпосних та зарахування їх при поселенні в області до числа казенних поселян . На поселення направлялися також карні злочинці, арештанти, каторжани тощо [37, арк. 23-36, 57-59 зв.]. Одними з перших таких кримських поселян стали вислані на півострів за наказом Єкатерини ІІ мешканці полтавського села Турбаї, засуджені за «мятеж и смертоубийство» [38, ч. 17, с. 12].

Необхідно зауважити, що окрім легального, законодавчо врегульованого переселення, відповідно до указів 1781 та 1783 рр., що здійснювалося в адміністративному порядку, мало місце і стихійне заселення Криму кріпосними втікачами [39, с. 88]. З огляду на географічну близькість Криму значну частку в цій міграційній масі складали вихідці з українських територій.

Задля збільшення народонаселення нової області російський уряд, фактично, заохочував переселення в Таврію втікачів, зокрема й повернення російськопідданих втікачів з-за кордону тощо. По прибутті таких переселенців до Таврійської області вони приписувалися до казенних поселян. Цією можливістю користалися, насамперед, кріпосні селяни, інколи навіть цілими родинами. Спочатку вони тікали до польських земель, а вже потім поверталися звідти на південь і під виглядом «польських» або інших іноземних вихідців, дячків тощо приписувалися до казенних поселян Таврійської області. За національним складом це були передовсім українці, росіяни та білоруси [23, с. 131-132].

Станом на 1796 р., в результаті переселення до Криму відставних солдат, рекрутів та їх дружин і вдів, кількох партій жінок, поміщицьких і різних категорій казенних поселян на півострові були започатковано 19 «російських» поселень, населення яких складало близько 1600 осіб. Для порівняння: в материковій частині Таврійської області (Дніпровський та Мелітопольський повіти) на цей час нараховувалося 39 поселень з майже 13 тис. поселенців [40, № 24, с. 56].

Окрім вказаних власне «російських» поселень, переселенці з внутрішніх губерній імперії розселялися компактними групами в татарських поселеннях, особливо поблизу значних кримських шляхів та у віддалених місцевостях, а також в усіх містах Криму та у володіннях російських поміщиків [37, арк. 235 зв. ; 41, с. 179].

Отже, кількість казенних поселян «російських» поселень півострова складала лише близько 11 відсотків від усієї кількості цієї категорії мешканців Таврійської області. Це свідчить про порівняно незначне заселення власне Криму в перше десятиліття по анексії, що пояснювалося, вочевидь, і тією обставиною, що відносно малозаселеними лишалися навіть південні степові території імперії. З іншого боку, відносно повільне заселення Кримського півострова новими поселенцями пояснювалося й деякими чинниками суб'єктивного характеру. Загадковість завойованого краю, його віддаленість, чутки про вкрай важкі природні умови Криму і на цьому фоні активне заохочування всіх бажаючих до переселення туди російським урядом, закономірно, викликали підозру і деякий острах потенційних переселенців. Як прямо вказував сучасник, «известия от возвращавшихся (з Криму. – Б. К.) полумертвыми офицеров распространили слухи о тяжести климата. Россияне ужасались Крыма…» [31, с. 178].

Проте складними були не лише природно-кліматичні умови нового краю, а й побутова необлаштованість перших поселян Криму [23, с. 124], що стало однією з головних причин повільного заселення півострова. Вкрай тяжке становище російських поселян змусило адміністрацію Таврійської області вживати заходів для контролю над поселенцями. Зокрема, для нагляду за казенними поселянами призначалися відповідні наглядачі, переважно з відставних солдат, приписаних на поселення в Таврійську область[17, № 8, с. 8].

Задля прискорення заселення практично відразу після анексії російський уряд запровадив політику заохочення переселення на півострів іноземних колоністів. При цьому Петербург переслідував дві мети. По-перше, планувалося, що іноземні колоністи сприятимуть швидкому

економічному відродженню занедбаного південного краю. По-друге, потрібно було заселити Крим конфесійно спорідненим християнським, отже лояльним, населенням, аби в такий спосіб закріпити за Росією півострів і нейтралізувати ісламський фактор шляхом постійного падіння питомої частки мусульман у структурі населення півострова, та, з іншого боку, задля створення потужної противаги татарському елементу на етноконфісійній основі.

У цьому сенсі значні сподівання російський уряд покладав на колоністів з Європи, а також, особливо, на вихідців з європейських володінь Османської імперії: православні греки та албанці поселившись у Криму, мали скласти основу цієї антиісламської противаги.

Вихідці з островів Архіпелагу стали одними з перших іноземних переселенців до Криму. Вони мали ряд переваг перед іншими іноземцями. Про привілейоване становище греко-албанських колоністів свідчить і потьомкінський ордер від 25 травня 1787 р. Коховському про відправлення групи хлопчиків цих поселенців на навчання до Грецької гімназії [17, № 7, с. 11].

У цьому зв'язку зауважимо, що греки та албанці складали найбільший відсоток серед усієї маси іноземних переселенців до Криму в цей період. Серед іноземців, які прийняли російське підданство, більшість складали представники саме цих двох етнічних груп, що засвідчують відповідні архівні справи [42].

Значну масу «турецьких» переселенців складали особи, в яких були негаразди з турецькими властями, біднота, жебраки та інші декласовані елементи. Зокрема, генерал О. Ігельстром так описував групу албанських вихідців, котрі прибули до Криму в 1784 р. : «Все сии албанцы, не име [ют] не только каковое либо оружие, ниже одеяния и обуви, кроме одних рубах, покрытых разодраным рубищем…» [цит. за: 23, с. 130].

Національний склад переселенців з Османської імперії до Криму, окрім згаданих греків та албанців, був представлений також болгарами, молдаванами, румелійськими вірменами тощо, хоча представники вказаних національностей значно поступалися чисельністю колоністам з архіпелазьких островів [27, с. 9].

У 1783 р. генерал М. Коховський перевів з Могильовського намісництва групу білоруських селян для заселення свого села Озаміт в Криму [43, арк. 1-8; 44, с. 440-441].

Російським урядом практикувалося також переселення до Криму іноземних колоністів з внутрішніх російських губерній. У 1785 р. з с. Великого Хутора Київського намісництва були переселені до Криму іноземці для поселення в с. Мангуші [45, арк. 1, 5-9 зв.]. В ордері від 9 липня 1785 р. Потьомкін приписував Коховському переведених з України з сіл таємного радника Завадовського «волохов и протчих иностранцов» поселити в порожніх грецьких поселеннях або в Перекопському степу [24, с. 324]. А в 1794 р. до Таврійської області переселилися дві родини європейських колоністів з Санкт-Петербурзької губернії [46, арк. 1-8]. Стосовно західноєвропейських переселенців, то вони з'являються в Криму, статистично помітно, дещо пізніше, з початку XIX ст.

Заохочення російського уряду й особисто Г. Потьомкіна стосовно переселення до Таврії породжувало різноманітні плани заселення півострова іноземними вихідцями. Скажімо, у 1787 р. польський купець Чортков підрядився вивезти з Польщі для поселення в Таврійській області близько 500 циганських родин. Чи реалізувався цей намір – достеменно не встановлено, відомо лише, що Потьомкін з'ясовував у Коховського «какого состояния и ремесла будут сии выходцы, також поселившись в Таврической Области, чем питаться имеют бродяжествомсвоим и обманом, или каким полезным обществу трудом» [цит. за: 27, с. 9].

Одним з напрямів колонізаційної політики російського уряду в Криму стала роздача кримських земель, що розпочалася одразу після анексії і тривала паралельно з процесами кримськотатарської еміграції та заселення Криму новими поселенцями. Як і власне вся колонізація півострова, роздача кримських земель російським урядом була спрямована на досягнення як економічних, так і політичних цілей. Поряд з перетворенням Тавриди в майбутньому на одне з головних джерел надходжень до імперського бюджету, надання земельних наділів російським поміщикам мало забезпечити подальше соціально-політичне входження півострова до імперії.

З приєднанням Криму усі кримські землі, за винятком землеволодіння лояльної до нової влади кримськотатарської знаті, були приписані до російської казни. Основу земельних ресурсів, з яких надавалися наділи, складали землі ханського і колишнього султанського домену та інші, котрі за часів ханства були державними, а також значні земельні площі, що залишилися після переселених у 1778 р. російським урядом кримських християн. Крім того,

імперська казна постійно поповнювалася, починаючи з 1783 р., землями кримськотатарської еміграції, а також конфіскованими угіддями татарської опозиції, представники якої депортовувалися до внутрішніх російських губерній або за межі імперії.

Роздача кримських земель розпочалася в 1784 р. і тривала до 1797 р. включно. Показово, що при цьому не існувало будь-якої економічно обґрунтованої державної програми наділення землею на півострові. Попри те, що офіційно земельні питання належали до компетенції Таврійського обласного правління, фактично все залежало від волі генерал-губернатора Г. Потьомкіна, а після його смерті – П. Зубова.

Так, приписуючи Коховському ордером від 28 червня 1784 р. скласти реєстр усіх казенних земель, Потьомкін підкреслював: «Никакие земли не могут быть даны в области Таврической без моей апробации, покупать же оные не запрещается» [47, № 25, с. 90]. Проте фактів купівлі кримської землі практично не було, – за словами В. Смірнова, «всевозможные выходцы из-за границы и из внутренних губерний Российской империи и иные проходимцы старались заполучить землю в Крыму даром, путем одной апробации всемогущаго Потемкина» [48, с. 399-400].

Для отримання наділу кримської землі, як правило, було достатньо обіцянки заселити отримані землі людьми або ж «завести» різноманітні фабрики тощо. Скажімо, херсонський обер-комендант де Вітте в своєму проханні до П. Зубова про надання земель обіцяв вивести на них «немалое [количество] для поселения людей» [49, арк. 1]. Полковник Головатов просив відвести йому при поселенні Ворон Феодосійського повіту 2 тисячі десятин землі для засіву «єгипетської» пшениці [50, арк. 1-3] тощо.

Як свідчать архівні матеріали, основу нових кримських землевласників склали російське дворянство, представники військового командування, чиновництва та російського капіталу. Значну частину нових землевласників склали чиновники Таврійської області, представники татарської верхівки та іноземці, прийняті в російське підданство та зараховані до штатів установ Таврійської області. Насамперед, значні земельні масиви були відведені генерал-губернатору Г. Потьомкіну: і в Криму, в Байдарській долині, і в материковому Дніпровському повіті (6 тис. десятин для «збирання очерету») [51, арк. 1-8; 52, арк. 1-16]. Великим кримським землевласником став і правитель канцелярії Потьомкіна В. Попов. Йому було відведено, зокрема, помістя на р. Тавель та землі поблизу Чатир-дага з 400 десятинами лісу [53].

Про масштаби роздачі кримських земель свідчить той факт, що протягом 1784-1797 рр. було відведено в приватну власність понад 288 тисяч десятин землі. Розміри земельних «дач» у багатьох випадках були просто вражаючими: Ширинський бей Мегметша отримав у власність Коккозьку округу площею (разом з його спадковим володінням) 27 333 десятини, вже згадуваний В. Попов – 27 876 десятин (лише на півострові), без урахування Тавельського помістя площею 4 300 десятин; граф О. Безбородько отримав у Криму та Дніпровському повіті понад 18 тис. десятин тощо. Зрештою, Г. Потьомкін у власне володіння наказав відвести 13 тис. десятин у Байдарській долині та на південному березі Криму, а також 73 460 десятин у материкових повітах Таврійської області[40, № 24, с. 58-59].

Отримували землі в Криму також і іноземці. Скажімо, іспанець принц де Лінь за указом Єкатерини II отримав у володіння поселення Партеніт і Нікіту, за які згодом одержав компенсацію (!) в п’ятнадцять тисяч рублів [37, арк. 149-149 зв.].

Показово, що при відведенні земельних дач у потьомкінських ордерах, як правило, не вказувалися площа, а інколи й навіть розташування «дачі», натомість часто приписувалося відвести землі за бажанням особи. Показовим у цьому зв’язку є ордер Потьомкіна Коховському, датований квітнем 1785 р. : «Из назначенных к отдаче земель извольте отвесть достаточное количество агличанину Гулду в собственное его владение, где он сам изберет как для разведения садов, так для пашни и насаждения деревьев» [54, арк. 2].

Тут потрібно підкреслити, що Потьомкін всіляко заохочував приїзд до Криму різноманітних іноземних садівників, промисловців та комерсантів. Їм надавалося значне утримання, наділялися землі. Скажімо, на одного з них, згаданого садівника В. Гулда, покладалося розведення кримських садів. Проте діяльність Гулда переважно обмежилася дослідженням якості кримських земель та вивченням можливостей заведення в Криму різноманітних промислів та розвитку окремих галузей промисловості. Цим він займався під час кількох подорожей місцевостями Криму, результатом яких стало листування з Потьомкіним з

даного предмета та записка «Примечание Крыму», підготовлена для князя влітку 1785 р. [55, арк. 1-3 зв. ; 56, арк. 2-6 зв.].

Цікаво, що в січні 1786 р. в Крим прибув з Константинополя англієць Гендерсон, який зобов'язався закласти в Старому Криму ботанічний сад. З ним приїхала і його племінниця, яка обіцяла розпочати виробництво сиру. Виявилося, що це були звичайні, проте не єдині в тогочасному Криму авантюристи. Влітку 1787 р. Коховський повідомляв Потьомкіну: «Они получают жалованье, живут покойно, и ни за что не принимаются. . . Гендерсон не посадил ни одной былинки, а мамзель не сделала ни одного сыра» [26, с. 271].

Нерідко бездіяльність та авантюрна безвідповідальність таких іноземців була й наслідком прихильного ставлення до всіляких ілюзорних і часто примарних «кримських» колонізаційних прожектів та планів самого Потьомкіна. Більше того, здобували його схвалення і відверто нахабні та цинічні проекти колонізації Криму. Зокрема, автором одного з них був уже згадуваний де Лінь. Так, російський посол в Лондоні С. Воронцов у листі від 11 серпня 1786 р. повідомляв О. Безбородьку, що іспанець, отримавши від Єкатерини II великі земельні дачі і, не маючи робочої сили для їх обробітку, вирішив переселяти туди з Англії засуджених до каторги злочинців. Воронцов був обурений тим, що цей, за його виразом, «ганебний для Росії» проект підтримав Потьомкін[57, с. 9]. Крім цього, де Лінь пропонував російському уряду надати Мальтійському ордену дозвіл на заснування своїх колоній на узбережжі Кримського півострова, зокрема передати рицарям Балаклавський порт [58, с. 133].

Таким чином, часто великі земельні наділи потрапляли у власність осіб, які не мали можливості і, як правило, здатності та бажання їх заселяти та освоювати. Внаслідок цього величезні простори кримських земель перебували у вкрай занедбаному стані, що неодноразово відзначали очевидці. Зокрема, П. Сумароков так характеризував політику роздачі земель Потьомкіним: «Оныя (землі. – Б. К.), вместо небольших участков полезным поселянам, назначались тысячами десятин, или боярам, оставившим их без внимания, или неизвестным пришлецам, не ведающим домостроительства и лишенным всяких средств» [59, с. 161].

Указом від 2 вересня 1793 р. кримські землі затверджувалися за тими власниками, яким вони були відведені. А згідно сенатського указу від 19 жовтня 1794 р. російські та татарські поміщики були затверджені в «свободном распоряжении своими поместьями и вотчинами и тому подобными дворянскими имениями с распространением этого права и на наследников» . Отже, зміни, що відбулися в системі кримського землеволодіння та землекористування після анексії Криму, були офіційно визнаними та затвердженими [40, № 24, с. 60].

Колонізаційна політика російського уряду, таким чином, заклала підвалини для земельних суперечок між татарськими поселянами, з одного боку, та новими російськими власниками, а також татарською верхівкою, яка отримала значні земельні дачі, як спадкові, так і знову надані, з іншого. До того ж, за прикладом прийшлих поміщиків нові татарські землевласники намагалися не лише об'єднати в своїх руках кращі землі, а й перетворити особисто вільних татарських поселян у власних кріпаків [60, с. 58].

Сутність колонізаційної політики російського уряду влучно означив у своїх нотатках французький сучасник: «Победители (тобто росіяни. – Б. К.) водворились на их место (татар. – Б. К.), но не могут переносить здешний климат; земля вокруг них бесплодна, торговля в упадке, потому что их руки больше заняты защитою захваченной земли, нежели обработкой ее» [61, с. 44].

Таким чином, колонізаційна політика Петербурга переслідувала, крім політичних, і економічні цілі. Стратегічною метою російського уряду було закріплення Криму за Росією та подальше входження регіону до складу імперії. Головним напрямом реалізації колонізаційної політики стало заселення Кримського півострова вихідцями з внутрішніх російських губерній, насамперед, українським та російським населенням, котре мало скласти етноконфесійну противагу місцевому населенню та поступово зменшувати питому частку татар у демографічній структурі півострова. Одночасне надання кримських земель, що звільнялися внаслідок безперервної кримськотатарської еміграції до турецьких володінь, у власність російських поміщиків було спрямоване на формування соціальної опори імперії в її соціально-політичних трансформаціях на півострові. З іншого боку, безпосереднім результатом колонізаційної політики російського уряду в Криму стала ліквідація складної системи кримськотатарського землеволодіння та землекористування, що призвело до обезземелення татарських мас та занепаду економіки краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. – М. : Мысль, 1992. – 446 с.
2. Сергійчук В. Український Крим. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2001. – 304 с.
3. Див. : Бикова Т. Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини XVIII ст. до 1917 р) // проблеми історії України XIX- початку XX ст. – Вип. 6. – 2003. – С. 13-40; Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.). – Ізмаїл: СМНЛ, 2009. – 384 с. ; Циганенко Л. Ф. Роль дворян-українців в освоєнні південноукраїнських земель (друга половина XVIII –XIX ст.) // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірник наукових праць ІІІ Міжнародної наукової конференції, 15-16 квітня 2011 р., Одеса / Відп. ред. М. І. Михайлуца…- Одеса: ВМФ, 2011. – С. 166-170.
4. Державний архів Автономної республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2460. – 15 арк.
5. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 147. – 24 арк.
6. Брук С. И., Кабузан В. М. Миграция населения в России в XVIII – начале XX века: Численность, структура, география // История СССР. –1984. – №4. – С. 41-59.
7. Секиринский С. А. К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века // Известия Крымского педагогического института. – Т. XXIII. – 1956. – С. 73-87.
8. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 346. – 16 арк; спр. 347. – 12 арк.
9. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 344. – 39 арк.
10. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 85. – 24 арк.
11. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 86. –26 арк; спр. 87. – 4 арк; спр. 88. – 209 арк; спр. 89. – 6 арк.
12. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 177. – 6 арк.
13. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 240. – 120 арк.
14. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 280. – 12 арк.
15. Секиринский С. А. Из этнической истории Крыма и Северной Таврии (вторая половина XVIII – начало XX в.) // Советская тюркология. –1988. – № 4. – С. 87-97.
16. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 2. – 18 арк.
17. Киреенко Г. К. Ордера князя Потемкина и графа Зубова, хранящиеся в архиве Таврического губернского правления, 1784-1796 // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі – ИТУАК). – 1888. – № 6. – С. 1-35; 1889. – № 7. – С. 1-17; № 8. – С. 1-11.
18. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 276. – 256 арк.
19. Центральний Державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 209. – Оп. 2. – Спр. 813. – 8 арк.
20. ЦДІАУК. – Ф. 209. – Оп. 2. – Спр. 928. – 6 арк.
21. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 10. – 296 арк.
22. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 34. – 84 арк.
23. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 263 с.
24. Распоряжения светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического касательно устроения Таврической области с 1781 по 1786 год // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – 1881. – Т. XII, отд. 2. – С. 248-329.
25. Озенбашлы А. Къырым фаджиасы: Сайлама эсерлер. – Симферополь: б/н, 1997. – 256 с.
26. Письма правителя Таврической области В. В. Коховского правителю канцелярии В. С. Попову для доклада его светлости князю Г. А. Потемкину-Таврическому // ЗООИД. – 1877. – Т. X, отд. 2. – С. 235-361.
27. Лашков Ф. Князь Г. А. Потемкин-Таврический, как деятель Крыма (Краткий очерк по архивным данным). – Симферополь, 1890. – 16 с.
28. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 257. – 12 арк.
29. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 29. – 13 арк.
30. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 238. – 6 арк.
31. Записки Дмитрия Борисовича Мертваго, 1760-1824. – М. : Типография Грачева и Комп., 1867. – XIV, 336 с.
32. Лашков Ф. Распоряжения (ордера) светлейшего князя Потемкина-Таврического правителю Таврической области В. В. Коховскому за 1784 и 1785 гг. // ЗООИД. – 1889. – Т. XV, отд. 2. – С. 594-677.
33. Прохоров Д. А. Государственные учреждения Таврической области в конце XVIII века // Культура народов Причерноморья (далі – КНП). – 1998. – № 4. – С. 123-138.
34. Иванов А. О поселении раскольников в пределах нынешней Таврической губернии // ИТУАК. – 1889. – №7. – С. 70-80.
35. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 92. – 4 арк.
36. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 95. – 32 арк.
37. Інститут рукопису НБУ імені В. Вернадського. – Ф. V. – Спр. 852. – 360 арк.
38. Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма. – Т. I-IV. – Ч. 1-17. – СПб., 1875.

39. Кабузан В. М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1969. – № 12. – С. 85-90.
40. Лашков Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения // ИТУАК. –1896. – №24. – С. 35-71.
41. [Мертваго Д. Б.] Записки Дмитрия Борисовича Мертваго, 1760-1824 // Русский Архив. – 1867. – № 8-9. – С. I-XIV, 1-336.
42. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 373. – 8 арк. ; спр. 374. – 8 арк. ; спр. 381. – 12 арк.
43. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 160. – 8 арк.
44. Савинова О. В. Белорусы Крыма (по материалам исследований Крымского этнографического музея) // КНП. –1998. – №5. – С. 440-442.
45. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 17. – 88 арк.
46. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 331. – 8 арк.
47. Лашков Ф. Ф. Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения // ИТУАК. –1896. – № 25. – С. 89-158.
48. Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII веке до присоединения его к России // ЗООИД. – 1889. – Т. XV, отд. 1. – С. 152-403.
49. ДААРК. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 52. – 1 арк.
50. ДААРК. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 36. – 16 арк.
51. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 16. – 8 арк
52. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 113. – 16 арк.
53. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 179. – 4 арк. ; спр. 189. – 23 арк.
54. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – 2 арк.
55. ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 1599. – 3 арк.
56. ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 1542. – 6 арк.
57. Раткевич К. И. «Путешествие» Жильбера Ромма в Крым в 1786 г. // Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. – Л. : Ленинградский гос. ун-т, 1941. – С. 3-13.
58. Брикнер А. Г. Разрыв между Россией и Турцией в 1787 году // Журнал Министерства народного просвещения. – 1873. – № 7. Июль. – С. 128-170.
59. Сумароков П. Досуги крымского судьи или Второе путешествие в Тавриду. – Ч. I. – СПб., 1803. – 226 с.
60. Вольфсон Б. Присоединение Крыма к России в 1783 году // Исторический журнал. –1941. – № 3. – С. 56-67.
61. Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. / Пер. с рукописи, вступ. статья и прим. К. И. Раткевич. – Л. : Ленинградский гос. ун-т, 1941. – 79 с.

Короленко Б.А. КОЛОНИЗАЦИЯ КРЫМА 80-Х – 90-Х ГГ. XVIII В. КАК ИНСТРУМЕНТ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Исследуются процессы колонизации Крымского полуострова после его аннексии Российской империей в 1783 г. Рассматривается влияние геополитических факторов на формирование и реализацмю демографмческой политики петербурга в Крыму на протяжении 80-х – 90-х гг. XVIII в.

Ключевые слова: Крым, колонизация, украинцы, русские, татары, греки, демографические процессы, Российская империя

Korolenko B.A. COLONIZATION OF THE CRIMEA IN 80-90-TH OF XVIII CENTURY AS A INSTRUMENT OF DEMOGRAPHIC POLICY OF RUSSIAN EMPIRE

The processesof colonization of the Crimean peninsula after his annexation of Russian empire in 1783 is observed. An impact of geopolitical factors on formation and realization of Petersburg`s of demographic policyin the Crimea in 80-90- th of XVIII century is researched.

Key words: the Crimea, colonization, the Ukrainians, the Russians, the Tatars, the Greeks, demographic processes, the Russian empire

УДК [94(477)»17»:2] : 929 Франк

Є.О. Зваричук

ЯКІВ ФРАНК І ВИТОКИ ФРАНКІЗМУ

У статті розкрито причини появи, поширення та занепаду франкізму на території Правобережної України, й зокрема Поділля; показано протиборство франкістів з ортодоксальним іудаїзмом, а також зображено головні положення «вчення» Я. Франка.

Ключові слова: Правобережна Україна, іудаїзм, франкізм.

Історичному поступу та розвиткові франкізму присвячено не так багато публікацій та наукових доробок. На жаль, сьогодні це залишається однією з невивчених сторінок історії єврейства на теренах України й, зокрема, Поділля впродовж XVIII ст.

Водночас окремих аспектів цієї проблеми, у своїх працях, торкались відомі дослідники історії єврейства Г. Грец, С. Дубнов, М. Балабан, С. Рота, Ф. Канделя, З. Рубашева, Я. Хонигсмана, А. Наймана тощо [1-6]. Згадані дослідники у своїх працях, висвітлюючи загальну історію єврейства на території Західної Європи, Речі Посполитої та Російської імперії, окремими рядками торкались історичної місії, причин, появи та поширення франкізму серед євреїв. Проте, поза увагою дослідників залишились проблеми пов'язані з діяльністю самого Якова Франка, його прибічників, а також окремі теологічні аспекти цієї проблеми.

У свою чергу ми спробуємо систематизувати доробки попередників і більше уваги звернути на історію франкізму на теренах подільського краю.

Насамперед відзначимо, що поява франкізму була викликана певними історичними обставинами. По-перше, після смерті провідника єврейського месіяністичного руху – Саббатая Цві єврейське середовище лишилось великої частки свого месіанського пафосу і з кожним роком все більше втрачало свій характер месіанського руху всередині єврейської релігії, поступово перетворюючись на секту з обмеженим числом послідовників вчителя, часом втрачало зв'язок з іудаїзмом та стало базою на українських землях для франкістів; по-друге, релігійні утиски, загрози, ритуальні процеси та погроми жертвами кликали до життя колишні мрії про прихід месії, який визволить єврейський народ, про гідне, вільне й незалежне життя на власній землі.

Особливо такі настрої були характерними для подільських євреїв. У більшості випадків цьому сприяли турецькі євреї-купці, які приїздили на ярмарки та поширювали серед місцевого єврейства вчення саббатіанців. Поступово їхній вплив поширився на сусідню Галіцію. Як наслідок, більшість євреїв цих областей України спеціально відправлялися до Салоників, де був розташований центрсаббатіанських громад. Повертаючись звідти, вони несли нову віру в близьке пришестя Месії, а деякі з них намагались проголосити себе продовжувачами месійної діяльності Саббатая Цві [2, с. 36-38].

Зокрема, наприкінці XVII ст. на одного єврея з м. Гродно на ім'я Цадок «зішло одкровення» . Він почав роз'їжджати по містах західної Польщі та Правобережної України, творив «чудеса» і віщав, що Месія з'явиться в 1695 р. Один з сучасників цих подій писав із цього приводу, що це був простак і неук. Розказували, що раніше він займався винокурінням і був навіть безграмотний. Нечиста сила пристала до нього, і він раптом став пророкувати, підкріплюючи свої пророцтва різними кабалістичними виразами та постулатами [7, с. 22-46].

Найвідомішим провісником нового пришестя Месії став кабаліст Хаїм Малах. Він доволі довгий час мешкав в общинах саббатіанцев у Салониках, Ізміре та Стамбулі. Повернувшись до Польщі, став проповідувати, що Саббатай Цві знову з'явиться в 1706 р. і, подібно Мойсею, звільнить єврейський народ. Інший кабаліст Ієгуда га-Хасид, заснувавши гурток «хасидім» (благочестивих) і подорожуючи з сувоєм Тори в руках, відвідував синагоги, закликав народ до жалю, плачу, покаяння та безперервних постів [7, с. 124-126].

Проти таких настроїв у єврейському суспільстві активно виступили рабини головних общин Польщі. Зокрема, у 1722 р. вони в урочистій обстановці проголосили «великий та страшний херем» проти всіх саббатіанцев, які до певного терміну не повідомлять публічно про своє розкаяння. Через декілька років рабини знову в усіх синагогах проголосили відлучення «усіх віруючих в Саббатая Цві…, та зітреться ім'я його!» [5, с. 201-204]. Деякі прибічники ідеї Саббатая Цві привселюдно, із криками та плачем, покаялися в синагогах, ходили в чорному, виконуючи всі обряди трауру.

У цьому середовищі з'являється людина на ім'я Яків Франк (Яаков Лєйбович, Яаков бен Лейб або Френк, JosephFrank, BaronFrank) – який дав початок новому руху в середовищі єврейства – франкізму. Він народився в 1726 р. у маленькому містечку Корольовка, що на Галіції. Його батько був таємним саббатіанцем, а Яків ще в дитинстві виділявся неприборканим характером, неохоче вивчав Талмуд і назавжди залишився, як сам говорив, «простаком» [10, s. 24-25]. Спочатку він працював прикажчиком, потім супроводжував мандрівника - єврейського торговця, а згодом і сам почав торгувати. Під час поїздок до Туреччини Яків познайомився з прибічниками ідей Саббатая Цві. Зокрема, в Ізмірі він вивчав практичну кабалу та головні засади вчення саббатіанцев. Там же він отримав прізвисько Франк, або Френк – так зазвичай турецькі євреї називали вихідців із Європи.

Щоб отримати довіру з боку ізмірських саббатіанців, він починає привселюдно порушувати єврейські закони. Турецькі євреї, у свою чергу лякаючись відродженого приводу Саббатая Цві, починають переслідувати Франка. Він змушений залишити Салоники, проте не полишає надії очолити саббатіанців.

Зокрема восени1755 р. він організовує у своєму рідному містечку першу групу з дванадцяти чоловік. На перших зібраннях він проголошує основні засади й положення своїм послідовникам. Яків Франк учив, що єдиний Бог складається з трьох першоджерел: Першопричина, або Святий старик, Святий Цар і Свята Владичица-Шехина. Найдоступніше джерело – це «царствене», або Святий Цар, який час від часу втілюється в людину – Месію. Спочатку це був Саббатай Цві, а потім, після декількох послідовних перетворень, ним став Яків Франк. Віра в цього Месію створює гармонію між началом чоловічим – Першопричиною жіночим – Святою Владичицею. До цього зводиться, власне, усе значення людського існування. Незважаючи на проголошенні тези продовження справи Саббатая Цівi, Яків Франк відкинув найголовніший постулат саббатіанства – державне відродження Ізраїлю [11, с. 184-186].

На перших порах франкісти діяли обережно, збиралися таємно. На зібраннях проводили містичні обряди, збуджуючи себе танцями, співом та еротичними рухами. Доволі часто збори закінчувались пиятиками або оргіями. Усе це виправдовувалося твердженням Франка про безодню, до якої ми всі повинні потрапити, а спасіння, на його думку, принесе знехтування сорому, моральна деградація людини, тому що той, хто опускався на саме дно, швидше за інших може побачити світло.

Одне з таких таємних зібрань, на чолі з самим Франком, було випадково викрите в подільському містечку Лянцкоруні в 1756 р. Свідки зазначали, що сектанти танцювали голими та викрикували ім'я Саббатая Цві. Інші наголошували, що бачили лише голу жінку, яка зображала Святу Владичицю. Було заарештовано вісім сектантів, інші в страху розбіглися. Якова Франка, як турецького підданого, вислали за межі Речі Посполитої [1, с. 55-57].

Слідство виявило жахливі подробиці. Жінки зізнавалися, що під час зборищ у присутності своїх мужів віддавалися чужим чоловікам, оскільки їм було сказано, що цього вимагає закон. Як наслідок, на засіданні рабинів найбільших польських общин, яке відбулось у Бродах 13 червня, Яків Франк та його послідовники були піддані осуду й відлученню. У рішенні з'їзду з цього приводу було записано, нехай вони будуть виокремленні з будь-якого єврейського суспільства, а їхні дружини та дочки вважаються блудницями, діти – незаконнонародженими, щоб вони не змішалися з нами [3, с. 101-104]. Цей документ підписали чотирнадцять рабинів. Під заголовком «Гострий меч» воно було надруковането розіслане по всіх єврейських общинах. Його зачитували в синагогах – при трубних звуках і згашених свічках. Із цього часу прихильників Франка почали переслідувати, домовласники виселяли їх, у синагоги не впускали, а на вулицях часто ображали й били. Бували випадки, коли франкістам навіть відрізали бороди й так водили по вулицях.

Яків Франк приймає рішення звернутись по допомогу до римо-католицького духовенства мотивуючи прохання тим, що він та його послідовники зрікаються іудаїзму, будуть проводити активну боротьбу проти Талмуда, визнають крім Біблії, за священну тільки книгу «Зогар», і що їхне вчення про три засади єдиного Бога близьке до християнського вчення про Трійцю, а віра в божественність душі Месії близька до віри християн у боголюдину.

Римо-католицьке духовенство виявило зацікавленість щодо висловлених думок та пропозицій. Подільський єпископ М. Дембовський наказав звільнити арештованих франкістів. Водночас він, дозволив їм оселитися в околицях Кам'янця-Подільського, а також

безперешкодно поширювати серед євреїв нову віру. Щоб зміцнити своє положення франкісти запропонували єпископові М. Дембовському провести диспут між ними та вченими рабинами. Вони навіть представили на розгляд єпископа маніфест із дев'яти пунктів під назвою «контрталмудист» . [3, с. 101-104].

Подільські рабини, вважаючи його безглуздим, спробували відмовитися від участі в цьому релігійному диспуті. Свою відмову вони підкріпили розпорядженням Римського Папи Григорія IX, який заборонив християнам сперечатися з євреями на релігійні теми [12]. Проте, єпископ М. Дембовський, незважаючи на відмову рабинів взяти участь у диспуті, був налаштований рішуче, він розпорядився привезти їх примусово до Кам'янця-Подільського.

Диспут відбувся 20 червня1757 р. в м. Кам'янці-Подільському. Франк, відчуваючи свою догматичну слабкість й необізнаність та посилаючись на хворобу, не з'явився на диспут. Замість себе виставив вісімнадцять ораторів, найвідомішими з яких були Лейб Криса з Надвірного, Єліш і Шломо Шори з Рогатина. Проти них постало двадцять шість рабинів, серед яких знаними талмудистами були рабі Мендель із Сатанова, рабі Лейб із Меджибожа, рабі Йосеф із Могильова, а також рабі Бер із Язловца. Як підкреслив сучасник, диспут тривав вісім днів, з ранку до вечора, день за днем, виключаючи свята, і нагадував боротьбу маленької мишки з велетенським левом, якого на додачу не годували тижні зо два [13].

Справа в тому, що більшість рабинів доволі погано володіли польською мовою, по-друге, вони боялися відверто висловлюватися з приводу християнських догм, побоюючись майбутніх гонінь. Інша сторона, навпаки, відчуваючи свою силу, була представлена та підкріплена обізнаними перекладачами, католицькими богословами, а також важливим фактом та головним аргументом – симпатіями судді диспуту єпископа М. Дембовського.

Незважаючи на передбачений вирок, рабини намагались довести, що Талмуд не містить у собі образи для християн, що Яків Франк та його послідовники навмисне ввели в оману єпископа та священиків, і що переважно прибічники Франка не переслідують духовної мети, а намагаються збагатитись за рахунок ошуканих, неграмотних та не обізнаних із релігійними догмами євреїв. Водночас вони закликали до порозуміння, наголошуючи на тому, що єврейство ніколи не виступало проти римо-католицької віри. Вони нагадували про свої привілеї, про автономію в релігійних питаннях та про недоторканність священних книг, але це не допомогло. Їхні доводи були марними. Єпископ М. Дембовський оголосив заздалегідь відомий вирок, що франкісти є переможцями на диспуті. Жителів містечка Лянцкорунь зобов'язав виплатити 5000 злотих штрафу на користь «постраждалих» та 152 форинти для кафедрального костьолу. Призвідників нападу на сектантів засуджено до тілесного покарання, Талмуд – до спалювання. Зокрема, в ухвалі було сказано: примірники Талмуда конфіскуються, привозяться в Кам'янець і публічно спалюються рукою ката. Цією ж ухвалою чоловіки які належали до франкістів, силою могли повернути собі колишніх дружин, які самовільно пішли від них [7, с. 22-46].

Яків Франк та його сподвижники кинулись виконувати постанову. Уже 18 жовтня 1757 р. в Кам'янці-Подільському передали міському катові повний екземпляр Талмуда. Там горіло велике багаття, – писав сучасник, – кат витягував із мішка один том за іншим, розкривав його, показував народові єврейські листи та кидав їх у вогонь. [13]. Водночас по всьому Поділлю представники польської влади в супроводі торжествуючих франкістів уривалися в будинки рабинів, у синагоги й школи, конфісковували екземпляри Талмуда. Обози з книгами йшлидо Кам'янця, де їх кидали в рів і спалювали.

Здавалося, вже ніщо не врятує священні книги іудеїв, але несподівано відбулось подія, що докорінно змінила становище франкістів. Єпископ М. Дембовський несподівано захворів і 21 жовтня помер. Римо-католицьке духовенство відразу ж охолонуло до франкістів. Євреї люто кинулися на відступників. Один з них, Еліша Шор, проголошений франкістами святим, був убитий, багато хто втік до Молдавії. Один із франкістів так описував ці події: євреї беруть гору над нами, немає на Поділлі місця де б ми могли сховатись, повсюди нас зустрічають вороже, а в більшості випадків ця ворожість переходить у бійку [13].

Проте, король Август III, ураховуючи клопотання деяких подільських вельмож та лист львівського архієпископа, видав Якову Франку охоронну грамоту. У документі було сказано, що польська корона обіцяє захист усім, хто відрікся від блюзнірського Талмуда та дійшов до пізнання Бога в трьох особах [7, с. 22-46]. Лише втручання офіційної влади дало змогу франкістам зберегти свою організаційну цілість та продовжити проповідувати серед подільського єврейського населення.

Яків Франк вибрав своєю резиденцією с. Івань на Поділлі. Туди разом із ним переселилися його послідовники з Угорщини, Валахії та Молдавії. Водночас, він окреслив адміністративно-суспільний поділ франкізму, виділив дванадцять найбільш відданих йому осіб (дванадцять синів Якова) – проголосивши їх «апостолами» . Поряд з цим Яків Франк вирішив звернутись до короля та львівського архієпископа з проханням дозволити йому та іншим франкістам прийняти католицизм. Таке рішення радше було викликане страхом перед рабинами примиритися з якими не було вже жодної можливості.

На початку 1759 р. франкісти подали королю та львівському архієпископу заяви з проханням дозволити їм охреститися та просили дозволити їм поселитися разом (у кількості 15 тис.) в Галіції. Також вони просили дозволу носити плаття єврейського крою, не голити бороду і не їсти свинини, називатися подвійними іменами – єврейським та християнським, брати дружин тільки зі свого середовища, відпочивати в суботу та неділю, читати кабалістичні книги. Наприкінці листа Франк просив дозволу провести ще один диспут із рабинами, на якому вже остаточно буде доведено, що Талмуд учить євреїв вживати християнську кров [7, с. 22-46].

Король не дав відповіді на лист, але римо-католицьке духівництво, в особі львівського каноніка Стефана Микульского, тут же на це пристало. Другий диспут почався 17 липня 1759 р. в кафедральному соборі Львова. З боку євреїв у ньому брали участь сорок рабинів та, за твердженням хасидів, був присутній засновник хасидизму Баал Шем Тов. Франкісти були представлені «апостолами» Лейбом Крисою і Шломо Шором, допомагали їм римо-католицькі священики. Диспут проходив за подільським сценарієм, суд визнав перемогу франкістів за всіма пунктами, окрім звинувачення в ритуальних вбивствах. Після диспуту римо-католицькі священики зажадали, щоб франкісти негайно хрестилися, інакше їх всіх оголосять єретиками. У першій групі, що хрестилися в Львові були дружина Франка та його діти. Сам Франк перейшов з магометанства в католицтво у Варшаві в присутності королівської сім'ї і всього двору, його хрещеним батьком став сам король Август III [7, с. 22-46].

Усього хрестилося близько тисячі франкістів. Багато хто поміняв не тільки імена, але і прізвища. Нахман з Буська став Петром Якубовським, Шломо Шор одержав ім'я Лука Франциськ Воловській, а Лейб Криса – Ян Домінік Крисинській. Польська преса публікувала імена тих хто хрестився, хресних батьків та священиків, що проводили церемонію. Багато польських поміщиків дали згоду оселити у своїх маєтках неофітів. Папський нунції Микола Сера сповіщав Рим про масове хрещення «контрталмудистів», або «зоаристів» . Водночас він радив відноситись до них із великою недовірою та пересторогою.

Ураховуючи послання папського нунція, за ними прискіпливо стежили, і незабаром львівський священик Пикульський повідомив, що Франк та його послідовники продовжують виконувати свої магічно-ритуальні обряди, дозволяють чоловікам мати більше, ніж одну дружину, а самого Франка вважають відродженим Христом. За цими звинуваченнями в 1760 р. Якова Франка та його послідовників заарештували, і відправили у в'язницю. За ґратами Франк провів тринадцять років.

Наприкінці 1772 р. російські війська увійшли до Ченстохова, і Франк був звільнений. Після цього він виїхав в Брно, столицю Моравії. У 1778 р. Франк орендував у Німеччині замок біля Оффенбаха на Майні, видавав себе за польського шляхтича, присвоїв собі титул барона Оффенбахського.

Помер Яків Франк 10 грудня 1791 р., був похований на католицькому кладовищі. Зі смертю Франка, не залишивши жодних слідів в іудаїзмі, франкізм як релігійна секта поступово зникає. Проте в польському суспільстві його сліди збереглися і до наших днів. Багато польських прізвищ ведуть своє походження від тих франкістів, які прийняли колись католицтво: Бжезінські, Ясинські, Крисинські, Маєвські, Піотровські, Воловські, Заводські, Зелінські.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грец Г. История евреев от древнейших времен до настоящего. – Т. 7-11. –Одесса. – 1903-1905.
2. Дубнов С. Всеобщая история евреев. – Т. 2. – СПб. – 1905, Т. 3. – 1906.
3. Балабан М. Правовой строй евреев в Польше// Еврейская старина. – Т. 3. – Спб. – 1910, Т. 4. – 1911.
4. Балабан М. Эпизоды истории обвинений в ритуальных убийствах и антиеврейская литература в Польше XVI-XVIII вв. // Еврейская старина. –Т. 7. – Спб. – 1914.
5. Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. – Т. 1. – Иерусалим. – 1988.
6. Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины (краткий очерк истории). – Ч. 1. – К. – 1992.

7. Гессен Ю. Евреи в польско-литовском государстве// История еврейского народа в России. – Москва-Иерусалим. – 3-е изд. – 1993. С. 22-46.
8. Очерк истории еврейского народа. – Ч. 1-2. // под ред. Ш. Эттингера. –Иерусалим. – 1979.
9. Бершадский С. Литовские евреи. – Спб., – 1883.
10. TekstyzrodlowedonaukihistoriiZydowwPolsceiwewschodniejEuropie. Opr. E. Ringelbaum, R. Mahler. – Warszawa. – 1930.
11. Дубнов С. Новейшая история еврейского народа. – Т. V. – СПб. – 1914.
12. Регесты и надписи. Свод материалов к истории евреев в России. – Т. 1. – СПб. – 1899.
13. Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы. – Ч. 1-4. – Джоинт, Иерусалим, 2000.

Зваричук Е.О. ЯКОВ ФРАНК И ИСТОКИ ФРАНКИЗМА

В статье раскрыты причины появления, распространения и упадка франкизма на территории Правобережной Украины, и в частности Подолья; показано противоборство франкистов с ортодоксальным иудаизмом, а также изображены главные положения «учение» Я. Франка.

Ключевые слова: Правобережная Украина, иудаизм, франкизм.

Zvarychuk Ye. O. JACOB FRANK AND FRANCO SOURCES

The article explores the causes, spread and decline of Franco in the Right-Bank Ukraine, and in particular skirts, shown in confrontation with orthodox Judaism frankistiv and shows the key provisions of the «doctrine» Ya. Franka.

Keywords: Right-Bank Ukraine, Judaism, frankizm.

УДК [39:59](=161.2)

В.В. Куйбіда

НАРОДНА ЗООЛОГІЯ: СТАНОВЛЕННЯ, РІВЕНЬ ОБЄКТИВНОСТІ, СТРУКТУРА ТА ЗНАЧЕННЯ

У роботі виділені структурні компоненти народної зоології. Вона має неоднорідну структуру і є комплексним науковим напрямом. Кожен компонент народних знань є результатом різних типів мислення і характеризуєтьсянеоднаковимрівнем об'єктивності.

Ключові слова: народна зоологія, структура, рівень об'єктивності, значення.

Осмислюючи структуру народних знань Малоросії, М. Драгомановвиділяє» Народне природознавство», «Народну теологію», «Народну соціологію», «Індивідуальну психологію народну», «Народні науки, знання і поняття» [5, с. 22-25]. Поняття народні знання та народні наукидля М. Драгоманова тотожні, але в передмові до фундаментальної роботи «Малорусскія народныя преданія и разсказы» він переважно користується терміном народні науки:» Такимъ образомъ содержаніе IX отд□ла нашего изданія представляетъ матерьялы народной науки, знаній и понятій, хотя бы иногда и выраженныхъ въ художественой полуфантастической форм□» [6, с. 21]. У передмові до довідника-визначника з орнітології А. П. Голубєв також використовує поняття народна наука:» орнітологія перестала бути сферою зацікавлень лише професіоналів-зоологівта екологів, а стала справді народною наукою» [5, с. 4].

Людство пізнавало світ і мало свої уявлення про нього задовго до виникнення науки. Знання, які набувалися ще з давнини, акумулювалися у пранауках про природу, людину та суспільство: народній ботаніці, зоології, землезнавстві, метеорології, екології, медицині, агрономії, ветеринарії, математиці, астрономії, антропології, педагогіці, психології, філософії тощо [9-12]. У цьому вигляді вони існували й використовувались у всьому світі. З кожною наступною добою «уявна світова картина» ставала все об'єктивнішою й реальнішою. Адже, як доводить відомий український філософ В. С. Крисаченко, завжди існує різниця між тим, яким є світ насправді, і нашими уявленнями про нього [8].

Науковий факт про обертання Землі навколо Сонця сьогодні не має заперечень, він може перевірятися різними способами, – зазначає В. І. Вернадський у роботі «Про науковий

світогляд» . Цей факт відповідає науковій істині. Проте до XVII - XVIII ст., до праць Коперника, Кеплера і Ньютона панували інші уявлення, які входили до наукового світогляду. Вони також були науковими, але не відповідали дійсності. Науковий світогляд, релігійні чи філософські системи, вважає В. І. Вернадський, не є синонімом істини. Вони є лише підходами до неї, різними проявами людського духу[2]. Думки про відмінності між уявленням про світ і реальним світом висловлювалися німецьким мислителем, засновником феноменології Едмундом Гуссерлем в доповіді, прочитаній ним 7-10 травня 1935 р. у Відні. Природа Стародавньої Греції для греків була їх уявленням про неї «. . . ця природа не є природою в розумінні природознавства, але є тим, що стародавні греки вважали за природу, тим, що вони мали навколо себеперед очима як природну дійсність. Точніше кажучи: історичний навколишній світ греків не є об'єктивним світом у нашому розумінні, а є їхнім «уявленням про світ», тобто їхньою власною суб'єктивною значимістю зі всіма притаманними їй значимими реаліями, як-от боги, демони тощо» [4]. Об'єктами пізнання академічної науки із властивими їй атрибутами: інститутами, університетами, лабораторіями, теоретичним осмисленням об'єктів та явищ і т. д. народні науки стають лише на певному історичному етапі розвитку суспільства.

Тривалий час людство мало уявлення про природу не з наукових джерел, а з власного життя, практики. Розвиток рослинництва вимагав знання основ ботаніки, фізіології рослин, ґрунтознавства, відбору рослин для розмноження та інших методів селекції, метеорології. Для становлення тваринництва було конченеобхідним знання основ зоології, анатомії, фізіології, лікування тварин, вимог до їх розведення та утримання.

Переміщення по території, походи, експедиції тощо розширювали географічний кругозір людей. Будівництво жител не моглорозвиватися без елементарних знань про деревні породи, властивості порід та мінералів, певні геометричні і механічні закономірності. Виникнення ремесла стало можливим лише на основі обізнаності з основами фізики і хімії. Постійна потреба в лікуванні травм, хвороб сприяли зародженню народної анатомії, фізіології, хірургії. Народне акушерство та інші традиційні медичні галузі існували з моменту появи людства. У постійній і життєво необхідній практичній діяльності людства розвиваються його перші форми мислення, а разом з ними виникають народні знання про природу. На наступних ступенях розвитку з практичної діяльності людини виділяється мислення як самостійна теоретична діяльність.

Стрибок у розвитку мислення стає основою для виникнення науки. Кожен народ у своїй історії мав особливу епоху першотворення або міфічне минуле. Епоха першопредметів, першодій та міфічний час передували початку емпіричного часу. Однак об'єктивність народних наук через домішки міфічності в народних уявленнях про природу не повинна піддаватися сумніву тільки через це. У системі народних уявлень глибокі, істинні висновки про природу існують поряд із їх казковістю так, яку мисленні наших далеких предків паралельно існують протилежності: допричинність – причинність, донаслідковість – наслідковість, алогічність – логічність тощо. Залежно від того, яка частина народних уявлень про природу береться до уваги, можна говорити про реальні чи нафантазовані картини народних наук. Зосереджуючи свою увагу на світорозумінні первісних народів, Л. Леві-Брюль, Е. Блейлер та ін. характеризують їх мислення як дологічне, містичне, а інші, як, наприклад, А. Вебер, Е. Леруа, А. Рей – як об'єктивне [13] .

У народних природничих науках можна легко ідентифікувати цінне, істинне, знявши плівку ранніх народних фантазій, вигадок і міфів. Найвідоміший антрополог нашого часу К. Леві-Строс відкриває приховану логіку у «примітивних» міфах. Хоча міфи мають вигляд абсурдних розповідей, – зазначає він, – взаємозв'язок між їх абсурдністю має приховану логіку – логіку, яка є чіткою, як сучасна наука [14-16]. Слід визнати, що й сьогодні науковий світогляд не позбавлений нафантазованого, а логічне мислення повністю не витіснило міфічного. Його сліди продовжують непомітно існувати у значній кількості понять та уявлень. Для їх зникнення необхідно, щоб усі поняття, якими ми користуємося повсякденно, виражали виключно об'єктивні властивості живих істот та явищ неживої природи. Насправді таким вимогам відповідає лише частина чітко встановлених і багаторазово перевірених практикою наукових понять. Інші несуть відбиток колективних уявлень пралогічного мислення.

Для прикладу достатньо проаналізувати поняття: народження, життя, смерть, метаморфоз, душа та ін. або розглянути думку члена французької академії Л. Леві-Брюля про існування міфічних уявлень у сучасному світогляді: «несумісне із законами природи, – пише

…….

він – щоби труп чи хімічні тканини, які втратили здатність до життя, могли воскреснути, а між іншим, значна кількість освічених людей і зараз беззаперечно вірить у воскресіння Лазаря. Достатньо, щоб їхні уявлення про сина божого мало здатність творити чудеса. . ., але для пралогічного мислення ніщо не здається неможливим чи безглуздим» [13, с. 314].

Варто зазначити, що у всі часи і до наших днів пізнання дітей про природу розпочиналося не з Дарвіна, Ламарка чи Ліннея, а з материнських забавлянок, продовжувалося власними дитячими спостереженнями, які підкріплювалися і корегувалися досвідом старших і підсилювались у дитячих іграх, закличках, примовках, колядках, щедрівках, прозивалках, лічилках, звуконаслідуваннях, скоромовках, загадках, шарадах тощо. Цей етап пізнання природи був сто, двісті, триста років тому, залишається він і тепер [10].

Сукупність знань про тварин, що виникла в давніх людей у практичній діяльності, змінювалася й передавалася із покоління в покоління до сьогодні переважно усним, у т. ч. й фольклорним шляхом, можна вважати, народною зоологією, про рослини – народною ботанікою, про природу земної поверхні та географічні явища – народною географією, або народним землезнавством, про взаємозв'язки живих організмів з неживою природою та між собою – народною екологією [10-12].

Колективні народні знання у дописемний період передавалися шляхом усних родових переказів, легенд, чисельних заборон, рекомендацій, наказів, які орієнтували древню людину в навколишньому середовищі. Усний шлях передачі народних знань тривалий час був єдино можливим і мав цілий ряд недоліків властивих донауковому періоду. Проте, в окремі періоди історії від пожеж, війн гинули письмові культурні цінності, їх необхідно було створювати заново, а усні – залишалися. З появою писемності народні знання передавалися наступним поколінням двома каналами – усним і письмовим.

Зачатки природничих наукових уявлень заклалися у прадавні часи. У рабовласницькому та ранньофеодальному суспільстві, на думку М. Н. Громова, вони інтегрувалися в багатогранний і складний комплекс знань, які в різних народів мали різні назви, зокрема, на Русі це була народна «мудрість» – узагальнені знання про світ у цілому [3, с. 29]. Народне природознавство стало однією з форм вираження суспільної свідомості, пізнання і відтворення світу, безцінним витвором колективного генія – народу. Адже й справді за свою багатовікову історію народ нагромадив колосальну суму знань, які охопити в повному обсязі одній людині неможливо. Це може зробити тільки все покоління. Невичерпне джерело народних знань є вічним, як вічне саме дерево життя.

Паралельно з народною зоологією, ботанікою, землезнавством, екологією, але дещо пізніше розвивалися ці дисципліни на якісно вищому науковому рівні. Як академічні дисципліни вони знаходили своє відображення в наукових рукописах, трактатах, книгах учених, але на другому народно-науковому етапі вони ще існували як «незрілі науки» . Паралельне існування різних уявлень про силу як причину руху, швидкий рух у механіці, на думку В. І. Вернадського, зумовлене одночасним їх виникненням у різних середовищах:» . . . ці ідеї, які проникають в сучасну науку, виникли в чужому їй середовищі. Вони проникли у неї з життя, з майстерень, від техніків, від людей, які звикли стріляти і виконувати механічну роботу. Абстрактні уявлення про рух як наслідок і властивість певного середовища або форми ніколи не могли знайти там застосувань» [1, с. 23].

Народні природничі знання забезпечили методологічний перехід до власне природничих наук. На думку Е. Гуссерля, велич природничих наук полягає в тому, що вони не опікуються наочною емпірією, оскільки для них будь-який опис природи має слугувати лишень методичним переходом до точного, в кінцевому підсумку, фізико-хімічного пояснення. З їхнього погляду, «суто описові» науки прив'язують нас до кінечного в земному середовищі, тоді як математично точне природознавство, навпаки, охоплює своїми методами безкінечність у її дійсності та реальних можливостях. Воно споглядально дане лишень як суб'єктивно-релятивне явище і вчить досліджувати саму позасуб'єктивну (« об'єктивну») природу через систематичні наближення до її безумовних усезагальностей в елементах і в законах. Водночас воно вчить пояснювати всі дані у спогляданні конкретності – людей, тварин чи то небесні тіла – з остаточно сущого, а саме – з відповідних фактично даних явищ виводяться майбутні можливості й вірогідності і в такому обсязі та з такою точністю, що переважають будь-яку пов'язану зі спогляданнями емпірію. Послідовне вдосконалення точного природознавства в Новий час спричинило справжню революцію в технічному опануванні природи. [4].

Народні природничі знання у традиційних галузях формувалися за єдиним або схожим планом. Зокрема народні знання про рослинний світ К. М. Ситник та ін. провідні ботаніки розглядають через призму однієї із галузей ботанічної науки – етноботаніки. У роботі «Етноботаніка: народна і наукова фітоніміка» Б. В. Заверуха представив етноботаніку як «пограничо суміжний» комплексний напрям між етнографією та ботанікою: «вона вивчає особливості зв'язків людської практичної діяльності, традицій духовної культури і побуту зі світом рослин у різних народів і груп населення на різних історичних ступенях розвитку суспільства» і розробив структуру етноботаніки [7, с. 165].

Для комплексного вивчення народних природничих наук необхідно знати не лише зоологію, ботаніку, географію, екологію, а й лінгвістику, етнографію, історію науки, фольклористику, старовинні біотехнології, мисливство, рибальство, збиральництво та факти інших галузей знань і практики. Народне природознавство має неоднорідну структуру і по суті є комплексним науковим напрямом. Кожен компонент народних природничих знань є результатом різних типів мислення і характеризується неоднаковим рівнем об'єктивності. На наш погляд, народна зоологія в загальних рисах має таку ж структуру, як і народна ботаніка. У наших роботах уже були розглянуті зазначені нижче структурні компоненти народної зоології [9-12], які у цій статті розташовані за зниженням рівня відповідності сучасним науковим трактуванням.

Народні уявлення про тварин мисливців (бобровники завжди знали про спосіб життя, поведінку, властивості хутра, секрети «бобрового струменя» тощо), рибалок (навіть сьогодні досвідчені рибалки без спеціальної біологічної освіти мають знання про нерест, особливості живлення окремих видів риб, їх смакові якості тощо), пасічників (потомствені бджолярі вміло використовують біотехнологію, що ґрунтується на знанні біології виду, деякі секрети народних ентомологів і сьогодні у деталях не відомі науковцям), пастухів та тваринників (знання про годування, розмноження, умови життя домашніх тварин, їх лікування були обов'язковою умовою отримання м'яса, хутра, молока і почасти забезпечували виживання людей), лісників (працівники лісу знали рослини, видовий склад тварин, місця їх поселення, сезонні явища в житті тварин тощо), народних цілителів (вони мали певні знання про анатомію, фізіологію тварин і людей, хвороби та засоби корекції здоров'я не лише травами, а й ліками тваринного походження) та всіх людей, які жили в тісному природному оточенні і були змушені знати окремі аспекти біології, поведінки тварин заради власної безпеки чи за родом діяльності; частина народних знань про тварин, які не розходяться із сучасними уявленнями, увійшли в академічну та навчальну зоологію і стали однорідним компонентом наукових та навчальних програм.

Народні назви тварин чи народна зоологічна номенклатура – у більшості народних назв точно відбиті певні характеристики анатомії, морфології, поведінки та інших біологічних характеристик того чи іншого виду.

Наукові назви тварин (латинські та національні), які походять від міфів, –міфологічні традиції виявилися такими могутніми, що знайшли своє відображення не лише в архітектурі, живописі, музиці, скульптурі, театрі, кіно, художній літературі, а й у науковій термінології. Давня культура породжувала міфи у вигляді живих істот, у яких людські та біологічні характеристики поєднуються з природними. На всіх стадіях свого розвитку і сьогодні наука зберігає міфологічні релікти в прозорому та прихованому вигляді. Аналіз анатомії, фізіології, етології, екології тварин переконливо доводить тісний взаємозв'язок між виникненням латинських, українських, російських чи інших національних наукових назв безхребетних і хребетних тварин та міфами. Походження частини наукових назв пов'язане з легендами, переказами, повір'ями та іншими елементами фольклору. Такі зооніми є предметом народної й одночасно наукової зоології. Вони розглянуті нами для кожної групи тварин.

Народна зоотерапія – у різні часи для лікування використовували не лише трави чи мінерали, а й тварин чи продукти їх життєдіяльності: жир борсука (простуда, опіки); пантокрин (настій із пантів чи молодих ріг марала, ізюбра та інших оленів – як адаптоген); розтерту суху шкіру жаб (шкірні хвороби) та внутрішній покрив шлунка гуски, півня (розлади травної системи); сушені шпанські мушки та ін. наривники (виготовлення наривного пластиру); продукти бджільництва (мед, маточкове молочко, перга та ін.); отруту змій, бджіл (для розтирань); молоко і молокопродукти різних тварин (кумис, молочна сироватка і т. д.) тощо; зоотерапія притаманна і народній ветеринарії. У первісній народній медицині існував напрям –

народна органотерапія. Спочатку він ґрунтувався на уявленнях, що в живому тілі не одна душа, а декілька, і кожна поміщається в окремому органі. Вживаючи орган тварини, людина зазнавала подвійного лікувального ефекту: речовинами та душею тварини. Згодом терапевтичну дію встановлювали шляхом проб і помилок, а ще пізніше – на основі знань про тварин, властивостей препаратів із них та біологічні механізми дії.

Одомашнення тварин та народна селекція – перша практика доместикації (domesticus «домашній»), її прийоми та деякі закономірності були впроваджені не науковцями, а простими людьми. Головними центрами одомашнення стали місця найдавніших цивілізацій. Доместикація проходила на основі імпритингу у тварин шляхом відбору, насильного приручення за допомогою голоду та їх утримання в штучних умовах. Вони зазнали інтенсивного штучного добору та відбору пар для схрещування. В основі добору та відбору були продуктивні чи інші характеристики тварини, які визначила людина (вихід м'яса, молока, хутра, яєць, шовку, меду, поведінка на полюванні або під час транспортування вантажівтощо). Навіть у сучасній селекції використовують породи колись диких тварин, створені народною селекцією.

Прагматично-побутова зоологія минулих історичних епох та сьогодення – використання народних анатомічних, фізіологічних, етологічних, зоотехнічних, ветеринарних та ін. знань у тваринництві, технологіях пошиття шкіряних, хутряних та побутових виробів, одягу (виготовлення жіночих капелюшків, комірців та різних прикрасіз шкурок гагари, пір'я чапель, з натуральної шовкової тканини із коконів шовкопрядів). Використання простих харчових біотехнологій (приготування бринзи в шлунку (сичугу) овець навіть сьогодні практикують на Поділлі; колись для запобігання скисанню молока, яке брали із собою в поле косарі, у глечики вкидали жабу-джерелянку та ін.). З метою перевезення вантажів, виконання сільськогосподарських робіт у гірських та сільських районах, охорони об'єктів, осель, стад домашніх тварин, на полюванні та розшуковій роботі, як основу біологічного методу боротьби із шкідниками успішно використовували тварин. Для цього необхідно було добре знати зоопсихологію звірів, птахів та інших тварин. Протягом століть писали секретом-сепією молюсків-каракатиць, до розвитку хімічної промисловості використовували чорнила, отримані з дубових галкомах-горіхотворок, а до XX ст. червону фарбу кармін добували із самок комах – кошенілі. Мускусних вусачів використовували для надання певних запахів тютюну, а веснянок, личинок комарів та інших безхребетних як принаду для рибної ловлі. Тривалий час шкіри куниці, соболя, білки заміняли грошові одиниці, зокрема, у Давній Русі в обігу була грошова одиниця ногата «1/20 гривни» (її назва походить від ногата «шкірка соболя з чотирма ногами»), а в приморських країнах раковини молюсків-ципрей використовували як гроші. Із благородного, чорного та інших коралів виготовляли різноманітні прикраси, а найчастіше – намисто чи коралі.

Народні прикмети чи народний прогноз у комплексі з іншими прикметами відображають закономірності у взаємозв'язках біології та поведінки тварин зі зміною погоди, можливістю появи різних явищ в атмосфері (дощ, сніг, похолодання, потепління та ін.), гідросфері (шторм, ураган. цунамі та ін.), літосфері (виверження вулканів, землетруси та ін.); народні знання про адаптації тварин до змін освітленості, температури, тиску, вологості, хімічних показників різних сфер біосфери, екосистем та інших умов навколишнього середовища інтегрувалися в сучасну біоекологію, ботаніку, зоологію, землезнавство та інші науки й навчальні програми.

Народний хліборобський календар та метеорологія за церковним календарем ґрунтуються на особливостях біології тварин і зміні їх поведінки у прив'язці до циклічних змін у природі чи дат релігійних свят; визначення на цій основі початку різноманітних землеробських процесів (сівби, етапів дозрівання сільськогосподарських рослин, часу збирання врожаю тощо) та змін погоди в певному географічному регіоні.

Топоніми та антропоніми, які походять від назв тварин, увійшли до складу географії та ономастики – розділу мовознавства, що вивчає власні назви.

Духовно культурологічна народна зоологія чи фольклор – релігійні та побутово-культові обряди, легенди, билини, повір'я, замовляння, сонники, загадки, шаради, прислів'я, весела народна мудрість, крилаті вислови, орнаменти, вишивки, різьблення тощо, у яких дійовими особами є тварини. Серед основних способів освоєння емпіричного матеріалу тривалий час були художній та символічний методи – символіка тварин посідає особливе місце в народних

знаннях. Тварини-символи ще й зараз залишаються основою для створення художніх образів у мистецтві, геральдиці, вони займають чільне місце у міфології.

Дитячий фольклор – казки, скоромовки, повільномовки, пісеньки, забавлянки, заклички, примовки, прозивалки, колядки, щедрівки, каламбури, нісенітниці, лічилки, ігри тощо, у яких дійовими особами є тварини.

Людство пізнавало світ і мало свої уявлення про нього задовго до виникнення науки. Знання, які набувалися ще з давнини, акумулювалися у «пранауках» про природу, людину та суспільство: народній ботаніці, зоології, землезнавстві, метеорології, екології, медицині, агрономії, ветеринарії, математиці, астрономії, антропології, педагогіці, психології, філософії.

У структуру народної зоології входять: народні уявлення про тварин;народні назви тварин чи народна зоологічна номенклатура;наукові назви тварин (латинські та національні), які походять від міфів; народна зоотерапія; народна селекція та одомашнення тварин; прагматично-побутова зоологія минулих історичних епох та сьогодення; народні прикмети чи народний прогностик; народний хліборобський календар та метеорологія за церковним календарем; топоніми та антропоніми, які походять від назв тварин; народні та релігійнікласифікації тварин; духовно культурологічна народна зоологія чифольклор символіка тварин;дитячий фольклор тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вернадський В. І. З історії ідей / В. І. Вернадський // Вибрані твори. – К. : Наукова думка, 2005. –276 с.
2. Вернадський В. І. Про науковий світогляд / В. І. Вернадський // Вибрані твори. – К. : Наукова думка, 2005. – 276 с.
3. Громов М. Н. Систематизация эмпирических знаний в Древней Руси / М. Н. Громов // Естественнонаучные представления Древней Руси: сборник статей. – М. : Наука, 1978. – 176 с.
4. Гуссерль Е. Криза європейського людства і філософія / Едмунд Гуссерль // Сучасна зарубіжна філософія течії і напрями: хрестоматія. – К. : ВАКЛЕР, 1996. – 428 с.
5. Демянчик Т. В. Справочник-апределитель: Птицы Европы / Т. В. Демянчик. – Минск: Харвест, 2003. – 416 с.
6. Драгоманов М. Малорусскія народныя преданія и разсказы/ сводъ Михаила Драгоманова: [Изданіе Юго-Западнаго Отдѣла ИМПЕРАТОРСКАГО Русскаго географическаго Общества]. – Кіевъ: Типографія М. П. Фрица, Большая Владимір. ул., возл□ памятн. Ирины собств. д., 1876. – С. 1-387.
7. Заверуха Б. В. Етноботаніка: народна і наукова фітоніміка / Б. В. Заверуха // Український ботанічний журнал. – К. : 1994. –Т. 51. –№2/3. – С. 165-171.
8. Крисаченко В. С. Людина і біосфера: основи екологічної антропології: підручник / В. С. Крисаченко. – К. : Заповіт, 1998. – 688 с.
9. Куйбіда В. В. Еволюція уявлень про природу в історичному та індивідуальному розвитку людства / В. В. Куйбіда // Наукові записки з української історії. – 2001. – Вип. XXII. – С. 66-82.
10. Куйбіда В. В. Народна зоологія : [навч. посібник для студ. пед. факультету]/ В. В. Куйбіда. – К. : ІСДОУ, 1994. – 120 с.
11. Куйбіда В. В. Народне землезнавство: Атмосфера, людина і природа, екологія і географічні назви: [навч. посібник] / В. В. Куйбіда. – К. : ІСДОУ, 2002. – 367 с.
12. Куйбіда В. В. Народні науки: теоретичний та історичний аналіз розвитку / В. В. Куйбіда // Наукові записки з української історії. – Київ-Переяслав-Хмельницький. – 1999. – 112 с. – С. 18-27.
13. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление / Л. Леви-Брюль; [пер. с франц. подред. проф. В. К. Никольского и А. В. Киссина]. – М. : Атеист, 1930. – 327 с.
14. Леви-Строс Клод Мифологики : в 4-х т. – От меда к пеплу / Леви-Строс Клод. – М. : СПб. Университетская книга, 2000. – 442 с. (Книга света).
15. Леви-Строс Клод Мифологики : в 4-х т. – Происхождение застольных обычаев / Леви-Строс Клод. – М. : СПб. Университетская книга, Т. 3. – 2000. – 461 с. (Книга света).
16. Леви-Строс Клод Мифологики : в 4-х т. – Сырое и приготовленное / Леви-Строс Клод. – М. : СПб. Университетская книга, Т. 1. – 1999. – 406 с. (Книга света).

Куйбида В.В. НАРОДНАЯ ЗООЛОГИЯ: СТАНОВЛЕНИЕ, УРОВЕНЬ ОБЪЕКТИВНОСТИ, СТРУКТУРА И ЗНАЧЕНИЕ

В работе выделены структурные компоненты народной зоологии. Она имеет неоднородную структуру и представляет собой комплексное научное направление. Каждый компонент народных знаний есть результат различных типов мышления, и характеризуется различным уровнем объективности.

Ключевые слова: народная зоология, структура, уровень объективности, значение.

Kuibida V. PEOPLE ZOOLOGY: FORMATION, STANDARD OBYEKTYVNOSTI, STRUCTURE AND SIGNIFICANCE

This articlereveals structural components of folk zoology with its divergent structure. Folk zoology is an integrated scientific field. Each component of folk knowledge is a result of different types of thinking and characterized by different objectivity level.

Keywords:folk zoology, structure, objectivity level.

УДК94(477)S18S+329. 73 (477)

В.О. Венгерська

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРОЕКТ ТА РОСІЙСЬКІ СТОЛИЦІ В XIX СТ.

Формування національних проектів протягом XIX ст. зіштовхувалосьіз чисельними парадоксальними ситуаціями. Однією з таких, зокрема, стала роль двох російських столиць, модерної - С-Петербургу та патріархальної- Москви у процесах культурної, національної та політичної консолідації представників українських громад як цих міст так і України в цілому.

Ключові слова: С-Петербург, Москва, українська громада, Українська Парламентська Громада, « Украинский вестник» .

Імперський період української історії пов'язаний з двома впливовими континентальними політичними гравцями – Австрійською (з 1867 р. – Австро-Угорською) та Російською імперіями. Імперський фактор знаходив відображення в усіх сферах життя від політичної до культурної. Столиці традиційно були (та й залишаються) центрами тяжіння всього державного та культурно-інтелектуального життя. Оскільки саме в них концентрувалась (та концентрується) переважна більшість освітніх, культурних установ, підприємств та чисельних державних відомств. Міста в цілому, а особливо столиці наділені надзвичайно притягальною силою, наділені аурою втілення заповітних мрій та реалізацією амбітних планів. В запропонованому матеріалі зупинимось на двох Російських столицях та національної складової їх суспільно-політичного життя. З легкої руки російського філолога та культуролога В. Топорова [1] в окремих публікаціях [2] ці два центри класифікуються як місто-блудниця та місто-діва(наречена). Орієнтований на захід С-Петербург уособлювався із гріхом-блудом, а історична стародавня Москва - цнотливою нареченою. Інший архетип – Москва – «матушка», Петербург - «батюшка» . Втім, основну увагу в статті зосередимо не на культурологічних нюансах, а на особливостях діяльності українських громад в умовах двох столиць та їх ролі в активізації національного руху.

Останнім часом посилилось зацікавлення урбаністичними студіями, збільшилась кількість досліджень, присвячених ролі міст у розвитку епох та цивілізацій. У Львові в 2004 р. було відкрито Центр міської історії Центрально-Східної Європи. Ця громадська організація проводить конференції, семінари, розміщує на власному сайті статті, розвідки, присвячені місту як цивілізаційному феномену в цілому, та зокрема, Львову, як історико-культурному центру Галичини, а також історії інших міст [3]. У листопаді 2002 р. відбулась міжнародна конференція «Краків і Львів у європейській цивілізації», в роботі якої взяли участь провідні науковці, відомі громадські діячі з України та Польщі. Серед найбільш знаних учасників варто пригадати: Я. Грицака, Я. Пурхлі (директора міжнародного центру культури у Кракові), Є. Вирозумського, Я. Малецького, Я. Ісаєвича, М. Рябчука [4]. Предметом доповідей та рефератів науковців виступали як роль старих столиць в європейській цивілізації, так і їх перспективи в майбутньому. Не менш цікаве дослідження Я. Грицака присвячене фактично, взаємодоповненню міста Лева та І. Франка [5]. В останні роки дослідники все більше уваги приділяють так званим его-джерелам: листуванню, спогадам, щоденникам. В мемуарах представників українських громад російських столиць – С. Русової, Д. Дорошенка маємо можливість віднайти найбільш характерні риси взаємодії міста та громади.

В сучасній українській історичній науці здійснюються поступові кроки націлені на переосмислення принципових методологічних підходів, пов'язаних ще з народницькою традицією в історіографії. В першу чергу, йдеться про необхідність відмовитись від

етноцентричності та віктимізації власної історії, в тому числі і протягом «імперського» XIX ст. В цьому контексті спробуємо відстежити роль російських столиць у формуванні українського національного проекту.

Стосунки між центром та периферією вибудовувались нерівномірно протягом XIX ст. Характерною рисою загальних настроїв в Російській імперії в першій половині століття було захоплення так званою «новою Італією» . Саме так позиціонували та сприймали українські землі представники російської влади та громадськості. Ідилічність стосунків проявлялась і в прийнятті окремих кадрових рішень. Так, професора ботаніки Московського університету М. Максимовича у 1834 р. було призначено на посаду ректора Київського університету. Московський університет посідав помітне місце в науковому, культурно-освітньому житті всієї імперії. Серед відомих випускників та викладачів цього навчального закладу зустрічаємо і українців, зокрема, це вже згаданий М. Максимович. Кандидатура М. Максимовича була активно підтримана міністром народної освіти С. Уваровим. Ще в 1827 р. Михайло Олександрович підготував до друку та видав збірку українських пісень. Завдяки збірці М. Максимович познайомився з М. Гоголем. Після призначення на ректорську посаду, М. Максимович запропонував М. Гоголю очолити кафедру всесвітньої історії університету. В цей самий час Гоголю надійшла інша пропозиція від міністра народної освіти С. Уварова щодо професорської посади в Петербурзькому університеті, на яку він погодився. В 1834 р. Московський університет видав друге зібрання «Українських народних пісень» М. Максимовича [6].

Не менш відомим українцем, чіє життя та наукова діяльність пов'язані із Московським університетом є Осип Бодянський. У 1846 р. О. Бодянський підготував до друку та видав у типографії університету відомий історико-політичний трактат «Історія русів» [7], яку сучасні українські політологи та історики позиціонують як перший український памфлет. Для трьох відомих українців, пов'язаних з названими університетами, пошук та відповідь на питання щодо визначення власної ідентифікації становили проблему, яка, як правило, вирішувалась на користь подвійної лояльності.

Активізація українського націотворення припадає на другу половину XIX ст. Наприкінці 50-х рр. . XIX ст. перша українська громада виникла у північній російській столиці (не без «участі» уряду, який заборонив колишнім кирило-мефодієвцям проживання в українських губерніях, не включивши в перелік заборонених місць столицю). Перший літературно-художній часопис «Основа» з'явився завдяки членам петербурзької громади В. Білозерському, М. Костомарову, П. Кулішу, які оселились в столиці після повернення із заслання.

Через незначну кількість університетів, та відсутність вищого навчального закладу на Лівобережжі, значна частина дітей української збіднілої малоземельної шляхти вирушала на навчання до російських столиць. Відсоток українців в університетах С-Петербургу та Москви був помітним, і в умовах революції 1905 р. вони голосно заявили про свої права. Так, 28 вересня студентами петербурзького університету було проведено український мітинг, учасники якого прийняли наступну резолюцію (зберігаємо мову оригіналу): «Оскільки вживання рідної мови у всіх державних та громадських закладах є одним із головних методів культурного та економічного розвитку нації. Оскільки Україна, як національна одиниця, висловлює ще цілий ряд інших соціально-економічних особливостей, в силу того, що за умов існуючого режиму жодне забезпечення національних прав неможливе, вимагаємо:

1) скликання установчих зборів на основі загального, прямого, рівного та таємного голосування;

2) автономії України на широких демократично-федеративних основах» [8, арк. 65].

Як бачимо зі змісту резолюції, вимоги визнання права вживання та використання рідної мови в цей час вже не відділяються від чітко сформованих та обґрунтованих політичних вимог, які все ще не йшли далі боротьби за здобуття автономного статусу.

За спогадами С. Русової* в Петербурзі в 1905-1906 рр. на навчанні перебувало багато української молоді [9, с. 164]. Молода Петербурзька Громада складалася із студентів усіх вищих шкіл міста. Але клімат та погані умови життя негативно впливали на стан здоров'я та психічний стан «синів південного краю», тому чимало їх вмирало від сухот, хворіли на нервові

*Русова (Ліндфорс) С. – відома як педагог, активна учасниця українського та жіночих рухів, дружина піонера української статистики, одного із лідерів Старої громади Олександра Русова, та матір співзасновника першої політичної партії Наддніпрянщини – Михайла Русова.

хвороби. Все це стало причиною організації товариства ім. Шевченка для допомоги українській молоді, яка навчалася в Петербурзі. Члени товариства збирали гроші на допомогу та долучили до цієї справи заможніших петербурзьких українців. Гроші збирали підписними листами і концертами. Українські концерти в Петербурзі любили не лише українці, але й російська публіка. В першу чергу, за гарну музику. Майже завжди до участі в концертах запрошували артистів зі складу імператорської опери, які співали українські пісні. На думку Софії Русової, подібні концерти, та концерти-вечірки з танцями, «мали все-ж таки велике національно-громадське значення, об'єднуючи всю українську колонію та демонструючи розвиток українського мистецтва» [9, с. 164].

Завдяки українській громаді в Петербурзі почало функціонувати Добродійне Видавниче Товариство. Головною метою організації проголошувалось видання популярної літератури українською мовою у доступній, белетристичній формі. Як згадує С. Русова, «це виходило часом досить комічно, але разом із тим, для селянського читача полегшувало розуміння наукових відомостей і більше захоплювало легкою формою» [9, с. 162]. Завдяки Товариству, Олександр Русов підготував та видав маленький курс метеорології (« Подія на хуторі»). Д. І. Дорошенко – на той час студент петербурзького університету розказав про відкриття Америки. Є. Чикаленко видав свої «Господарчі поради», були видрукувані «Початкова географія» та «Буквар» С. Русової. Але найбільш помітною подією стало видання повного тексту «Кобзаря» Тараса Шевченка. Редагування доручили тоді ще молодому, «але симпатичному» вченому В. Доманицькому [9, с. 162]. Отримання дозволу на повне видання виявилось непростим завданням. Софія Русова зазначала: «майже кожен вірш із так званих «нецензурних» творів Шевченка доводилося виривати у начальства добре обміркованою дипломатичною впертістю, і це робив П. Я. Стебницький [9, с. 163]. Товариство підготувало до друку два варіанти видання - одне розкішніше, дорожче, друге дешевше, доступне для широкого загалу.

В цей час серед членів петербурзької громади крім вже згаданих, були і композитор Якименко-Степовий, поет Олесь Кандиба. Вся ця молодь відвідувала родину Русових, Кандибу ввела в їх дім відома харківська громадська діячка, меценатка Христина Алчевська. Напередодні війни благодійне товариство видало своїм коштом перші твори Олеся та Степового. Перший жіночий вищий навчальний заклад в імперії – Бестужівські курси також не залишились осторонь українського життя столиці. Одним із професорів навчального закладу була перша жінка-історик, росіянка за походженням, але українка за покликанням – Олександра Єфименко. На курсах вона започаткувала цікавий семінар з української історії. Курсисткам цього було мало, їм бракувало знання української мови та літератури. Склалась невелика група «медичок» та бестужевок, під проводом Наталі Калинович, яка звернулась до О. Русова з проханням прочитати міні-курс граматики української мови, а до С. Русової - курс української літератури. Але ці заняття досить швидко довелося припинити, оскільки не існувало офіційного дозволу на їх проведення, що могло обернутися проблемами для Русових.

Революційні потрясіння заставили російських чиновників, які відповідали за прийняття державних рішень, переглянути ставлення до нагальних національно-культурних питань. Позитивні зрушення торкнулись і української мови. Після неодноразових звернень представників Петербурзької громади до російського прем'єра С. Ю. Вітте, була створена наукова комісія. До її складу включили і Олександра та Софію Русових, разом із не менш відомим українським діячем, видавцем В. Наумовим. Очолив комісію відомий російський філолог, громадський діяч – О. О. Шахматов. «Як результат наших трьох чи чотирьох засідань вийшла ціла доповідь, у якій Шахматов у цілком науковій і об'єктивній передмові доводив незалежність нашої мови, визнавав її за мову, а не діалект. Як додаток до його розвідки йшли наші статті» [9, с. 168].

Сучасники першої російської революції високо оцінювали роль у розгортанні визвольних проектів, як загальнополітичних, так і національних представників партії конституційних демократів (кадетів), осередки якої були представлені в усіх губернських центрах імперії [9, с. 169]. Київський вважався одним з найбільш впливових. Зрозуміло, що всі філії та їх керівники мали найтісніші контакти з лідерами партії, які зосереджувались в столиці.

На початку 1906 р. петербурзька громада започаткувала видання часопису» Украинский вестник» (його редактором став М. Славінський*). Цей часопис виходив із травня до вересня як тижневик. На той час, це був фактично єдиний суто політичний український журнал. З початком революції з Галичини до Росії повернувся М. Грушевський, він активно включився в життя петербурзької громади, став постійним політичним оглядачем вісника. На сторінках часопису виступав і інший славетний галичанин - І. Франко. Друкувались Д. Дорошенко, О. Лотоцький, В. Доманицький, П. Стебницький, с. Русова та ін. Економічні статті та огляди здійснював блискучий політеконом, професор М. Туган-Барановський. Як і у випадку з М. Гоголем, О. Бодянським, постать М. Тугана-Барановського періодично стає об'єктом суперечок між російськими та українськими науковцями щодо включення в національний «пантеон» . Редакція «Украинского вестника» разом із приміщенням Української Парламентської Громади стали головним осередком українського життя в Петербурзі» [4, 81].

Фактично одразу після розпуску Першої Думи було закрито і журнал. Зі змінами в суспільних настроях та внутрішній політиці українське життя в північній столиціне припинилось. Головним змістом діяльності місцевої української громади стали питання національного визначення, відстоювання політичних та національних інтересів кожного народу в складі Російської імперії.

В Москві відбувались не менш помітні для українського руху події. Напередодні світової війни активізувалась діяльність різноманітних організацій, в першу чергу, національних. В «старій столиці» було створене Товариство Слов'янської культури, у складі якого функціонувала і українська секція. Як і будь-яка подібна науково-просвітницька установа, ця опікувалась організацією та проведенням лекцій, дискусій, виголошенням рефератів та доповідей. Одним із активних лекторів був вже згадуваний М. А. Славінський. З його ім'ям пов'язується створення теорії про утворення в Росії особливої «імперської нації», яка увібрала в себе кращі сили національної інтелігенції, яку державний апарат протиставляв національним рухам. Саме це, на його думку, і було головною причиною економічної та політичної кризи в країні.

Таким чином, можемо констатувати нерівномірність у вибудовуванні протягом всього «довгого» XIX ст. стосунків між етнічними українцями та столицями, як уособленням – з одного боку владно-імперської складової, а з іншого – суспільної та громадянської. Насиченість громадсько-політичного життя столиць стимулювали активізацію місцевих українців, з іменами яких пов'язані формування різних аспектів та напрямків національного проекту.

Феномен «подвійних» або множинних лояльностей торкнувся і доль відомих вчених, письменників, що стало відображенням складних психологічних та інтелектуальних пошуків, саме цей аспект потребує подальших досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Топоров В. А. Текст города-девы и города-блудницы в мифологическом аспекте. [Елетронний русурс]/ ec-dejavu. ru/p/Publ_Toporov_Babilon_html
2. Мунис Н. Е. Сверхтексты в русской литературе. Городские тексты/. [Елетронний русурс]/ Rassvet. websib. ru/text. htm?35&id=5
3. http://Lvivcenter. org/uk
4. Грицак Я. Львів - місто у центрі Європи. / Я. Грицак. - Краків і Львів у європейській цивілізації/Матеріали міжнародної конференції, організованої 15-16 листопада 2002 р. Наукова редакція Я. Пурхля. – Краків, 2004; Вирозумський Є. Краків і Львів у середньовічній Європі. / Є. Вирозумський – там само; Пурхляк Я. Краків і Львів зміність реляцій у XIX і XX століттях. /Я. Пурхляк – там само.
5. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886рр.). – К., 2006. – 631 с.
6. Воропев В. Гоголь и Московский университет/ [Електронний ресурс]. -philol. msu. ru/data/gogo1200/// gogol_and_msu. pdf
7. Василенко Н. П. О. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малоросии/Н. П. Василенко. - К., 1904. – 95с.
8. Державний архів Харківської області (ДАХО). - Ф. 969. - Оп. 1. - Спр. 3, арк. 65.

*Славінский М. А. –відомий журналіст. Одночасно, був і редактором-видавцем щоденної київської газети « Свобода и право» -органкадетської партії, якавиходила протягом 1906 р. Також у Києві в цей же час, редагував та видавав « Русскую мысль» .

9. Русова С. Мої спомини. - Львів, 1937.
10Цой Ю. М. Діяльність української петербурзької громади в контексті революційних подій 1905 р. . [Елетронний ресурс]/ journlib. unsv. kiev. ua/index. php?act=article&article=1646
11. Славинский М. А. Национальная структура России и великороссы. /В кн. : Формы национального. движения в современных государствах. -СПб., 1910. - С. 277-303

Венгерская В.А. РОССИЙСКИЕ СТОЛИЦЫ И УКРАИНСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ ПРОЕКТ В XIX В.

Формирование национальных проектов в течение XIX в. сопровождалось многочисленными парадоксальными ситуациями. Одной из таких, в частности, стала роль двух российских столиц, модерной - С-Петербургаи патриархальной– Москвы в процессах культурной, национальной и политической консолидации представителей украинскихобщин как этих городов, так и Украины в целом.

Ключевые слова: С-Петербург, Москва, украинская община, Украинская ПарламентскаяОбщина, « Украинский вестник» .

Vengerska V. THE UKRAINIAN NATIONAL PROJECT AND RUSSIAN THE CAPITALS INXIXTHCENTURY.

Formationof nationalprojectsduringthe XIX centuryfacedwithnumerousparadoxicalsituations. Oneof these, in particular, wasthe role ofthe twoRussiancapitals, modern-Saint-Petersburgandpatriarchal-Moscowinthe processes ofcultural, ethnic andpoliticalconsolidation ofthe representatives of Ukrainiancommunities in boththesecitiesandUkraine ingeneral.

Key words:S-Petersburg, Moscow, Ukrainiancommunity, Ukrainian Parliament Community, «Ukrainskiy vestnik» .

УДК 728. 83 (477. 61)

О.В. Жукова

СЕЛЕЗНІВСЬКА САДИБА МСЦИХОВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ НАДБАНЬ ДВОРЯНСЬКО-САДИБНОГО БУДІВНИЦТВА УКРАЇНИ

Досліджуються історико-культурна цінність старовинної садиби Мсциховського в с. Селезнівка Луганської області як маловідомої пам'ятки палацово-паркової архітектури Східної України та особливості, що формують її унікальність серед надбань дворянсько-садибного будівництва України.

Ключові слова: садибний комплекс, архітектура, художня цінність, палацові інтер'єри, збірка витворів мистецтва, пам'ятка палацово-паркової архітектури.

Садиба Мсциховського – це одна з небагатьох пам'яток палацово-паркової архітектури зі збереженими внутрішніми інтер'єрами на території Східної України, що демонструє рідкісний для цього регіону зразок псевдозамкової архітектури. В її створенні брали участь відомі архітектори, в оздобленні інтер'єру – відомі майстри та художні фірми того часу.

Як пам'ятка палацово-паркового мистецтва садиба в Селезнівці є малодослідженою. Вперше інтерес до садибного комплексу виникає ще наприкінці XIX – поч. XX ст., коли садиба функціонувала за своїм утилітарним призначенням. Саме тоді вона стає відомою як рідкісний приватний музей, а садибна архітектура – як зразок для інших подібних садиб, якими цей край мав би забудовуватися. У 1916 р. Г. Лукомський, журналіст та мистецтвознавець, відомий знавець української старовини, створив опис садиби та творів мистецтва в ній у журналі «Столиця і садиба» [6].

За радянських часів проблема системного вивчення садиби Мсциховського, на території якої діяли різноманітні заклади оздоровчого плану, жодним дослідником не ставилася.

Із здобуттям Україною незалежності в країні поширюється підвищення інтересу до історико-культурних пам'яток, особливо садибного будівництва. Цей процес актуалізував звернення широкого кола фахівців, як у центрі так і на місцях, до витоків дворянсько-садибного мистецтва. Підтвердженням тому є низка публікацій А. Антипової [1], Л. Борщенко [2, 3], О. Форостюка [9], що вийшли друком наприкінці XX – поч. XXI ст.

На сучасному етапі постала проблема дослідження матеріалів із історії садибного будівництва Східної України, що містяться в рідкісних на сьогодні бібліографічних виданнях та архівних документах. Її актуальність обумовлена підвищеним інтересом до цього виду пам'яток, поступовим відродженням старовинних садиб у якості музейно-туристичних комплексів, а також тим, що із численних у свій час дворянських садиб у регіоні дотепер збереглися одиниці.

Тож метою статті є дослідження історико-культурної цінності садиби Мсциховського, виокремлення її унікальних особливостей як пам'ятки історії та культури; визначення місця, яке посідає садиба Мсциховського серед надбань дворянсько-садибного будівництва України.

Садиба Мсциховського, цей унікальний архітектурний комплекс XIX ст., що до нашого часу зберігся в селищі Селезнівка Перевальського району Луганської області – справжня родзинка не тільки району й області, але й всієї Східної України завдяки своїй унікальній історико-культурній цінності.

Виникнення поміщицької садиби на цьому місці Дикого степу відносять до кінця XVIII ст., коли почалася розробка в цих місцях Олексіївським гірничопромисловим товариством родовищ кам'яного вугілля. Відомі навіть перші власники Селезнівки – поміщики Графовські, котрі на початку XIX ст. закладають в садибі парк, який пізніше був розвинений за бажанням К. Мсциховського [3, с. 107].

У 1889 р. сюди приїжджає дійсний статський радник інженер-шляховик Казимир Мсциховський, який веде своє походження від польських дворян Подільської губернії. Мсциховський закладає тут Селезнівський рудник і стає головою правління Селезнівського товариства кам'яновугільної та заводської промисловості й членом Донецько-Юр'євського металургійного товариства, а з 1914 р. – стає членом правлінняАзовсько-Донського комерційного банку. До того ж, Казимир Мсциховський став засновником селища, яке пізніше перетворилося на місто Паризької Комуни, сьогоднішній Перевальськ [4, с. 189].

Тут же в Селезнівці Мсциховський вирішує влаштувати резиденцію. У 1890 р. він купує садибу Графовського, будівництво якої той розпочав ще в 1840 р. та перебудовує її за власним смаком [6, с. 4]. Для цього він запрошує двох архітекторів, котрі згодом стануть відомими – Сергія Гінгера та Льва Руднєва.

Сергій Гінгер– представник модерну та неокласицизму, звів основні споруди, вдало поєднавши російський стиль з італійським. Садибний будинок складався з тринадцяти приміщень на першому поверсі та шести на другому. Тут можна було бачити просторі кімнати, величезні вікна з виглядом в сад, чотири каміни, прикрашені ліпленням стелі, фрагменти картин в стилі модерн [5, с. 105].

Особливого ефекту стінам будинку надавало облицювання світло-жовтим, м'яким, шліфованим каменем місцевого походження – тесаним піщаником, який забезпечив чудову збереженість архітектурної споруди протягом століття.

За задумом архітектора три фасади будинку були оформлені таким чином, що справляли враження головних. Над центральним входом архітектор звів масивну башту з великим, кольоровим гербом дворянського роду Мсциховський. На відкритій терасі перед зимовим садом була встановлена бронзова статуя Гермеса. Вхід до будинку прикрашали два чеканних канделябри в людський зріст [5, с. 106]. Садиба стала класичним зразком життя дворян кінця XIX – початку XX ст.

Інтенсивний розвиток промисловості, науки, просвітництва на територіях, що тепер входять до складу Луганської області, сприяв поширенню інтересу до оздоблення творами мистецтва маєтків. Селезнівська садиба К.Л. Мсциховського якраз і є прикладом такого способу колекціонування – вже на початку XX ст. вона перетворилася на своєрідний приватний музей завдяки прикрашення художніми речами маєткових інтер'єрів і колекцій музейних предметів, зібраних власниками [3, с. 108].

Значний інтерес представляли меблі, інтер'єри та внутрішнє оздоблення будинку. Меблі у вітальні були виконані в стилі Людовика XVI, а тканина, якої вони були оббиті, була виготовлена на Московській фабриці Сапожникова й відтворювала зразки з Версалю та Тріанону. Навкруги вражали своїми кольорами та яскравими тонами персидські килими.

В загальне оздоблення прекрасно вписувалися флорентійське бюро та крісла, обтягнуті монастирськими вишиванками. На столах, у вітринах були виставлені бронзова та мармурова скульптура, вази різних епох – від XVI до XX ст. Серед цих зібрань своєю вишуканістю

вирізнялися вази імператорського фарфорового заводу, сербські та французькі статуетки зі слонової кістки, оправлені в золото.

Кабінет господаря прикрашали два гобелени, виконані в стилі Людовика XVI на сюжети байок Лафонтена. Внутрішнє оздоблення вдало доповнювали оригінали полотен Маковського та Свєрчкова, а також пристойні копії з картин Мурільйо та Рубенса [8, с. 9].

На відстані від будинку, за садибним муром, знаходилися збудована в 1913 р. на кошти К. Л. Мсциховського парафіяльна школа-храм. Церква стала дипломною роботою відомого пізніше архітектора Росії – Льва Руднєва, який надалі прославився проектами головного корпусу Московського державного університету імені Ломоносова, Палацу культури у Варшаві та Будинку уряду в Баку [9, с. 158].

Спроектована Руднєвим церковна будівля в ім'я Олександра Невського із дзвіницею мала два класи і вівтар. До храму примикали квартири вчителів. Виконана з дикого каменю, будівля належить до досить рідкісних зразків романо-візантійського стилю.

Першопочатково храм був католицьким (за віросповіданням самого Мсциховського), сьогодні ж він функціонує як храм Української православної церкви Московського патріархату.

Окрім палацу, садиба мала пейзажний парк у 22 гектари. Для догляду за парком Казимир Людвигович запросив з Польщі свого земляка Марцина Францевича Хубецького. Садівник прожив тут все своє життя й поклав всі сили на розведення рідкісних видів рослин і дерев. За власним заповітом садівника було поховано на території садиби [7, с. 6].

Навкруги ширилися перекази про прекрасний селезнівський парк з алеями пірамідальних тополь, липовими гротами, бесідками та арковими коридорами зі стриженої зелені. Садибу прикрашали французькі статуї, наприклад чавунні вази, що прикрашали вхід, були відлиті в 1901 р. на Паризькому ливарному заводі та були точною копією мармурових, що зберігаються в Луврі [5, с. 105].

У 1916 р. Г. Лукомський, журналіст та мистецтвознавець, створив опис садиби та витворів мистецтва в ній у журналі «Столиця і садиба» : «. . . Вся внутренняя обработка сделана за рисунками архитектора Императорских дворцов Мельцера. Материи, которыми обитая мебель, точно воссоздают некоторые образцы материй в Версале. Замечательные персидские ковры ласкают глаз своими сочетаниями. Особенно хорошие французские статуи с сочетанием золота и слоновой кости. В кабинете два гобелена с сюжетами из басен Лафонтена. Отметим интересные оригиналы новых художников Маковського и Сверчкова. Есть несколько хороших копий Мурильо и Рубенса. . . « [6, с. 5].

В роки перед Жовтневою революцією господарі майже не відвідували Селезнівку. Дійшли відомості, що вони переїхали до свого маєтку у Франції.

Після Жовтневої революції 1917 р. тут заснували будинок сиріт. У 1930 роки дітей перевили до іншого місця, а в Селезнівці відкрили Будинок відпочинку імені Ворошилова. Довелося у Селезнівці відпочити й герою соціалістичної праці Олексію Стаханову з дружиною.

В роки Великої Вітчизняної війни в будинку відкрили госпіталь, а в післявоєнні роки тут функціонував протитуберкульозний диспансер. Останнім власником садиби став наркологічний диспансер, котрий діяв тут у 1980-ті роки [1, с. 12].

За часів УРСР були знищені чи зникли майже всі витвори мистецтва, що зберігалися в садибі при Мсциховський. Знищення торкнулася й самого архітектурного комплексу коли останній власник – наркологічний диспансер – залишив стіни вікової будівлі в роки перебудови, запустіння прийшло в старовинну садибу.

Схожа доля спіткала й церкву-школу. 4 травня 1923 року президія Луганського окружного виконкому закрила церкву. У 1930-ті роки, коли на території маєтку був розташований будинок відпочинку, церкву пристосували під клуб. Віруючі знову зайняли храм у 1942 р. Однак у 1947 р. він був вилучений і відданий будинку відпочинку. Приміщення колишньої церкви використовувалося під кіно- й танцзал. Згодом тут розташувалися селищна рада, пошта, бібліотека [2, с. 43]. Церковну будівлю повернули православній громаді лише у 1991 році.

На території колишнього маєтку залишився чудовий парк із тополями-велетнями, який разом із архітектурними спорудами утворює чудовий комплекс. Парк площею 22 гектари, з 1972 року являється пам'яткої садово-паркового мистецтва. Зараз він теж знаходиться в занедбаному стані.

В садибі свого часу існувала й величезна бібліотека, що розміщувалася у спеціально зведеній будівлі в глибині парку. Бібліотека майже не змінювала свого профілю і за радянських часів, а от знищена була лише після того як садибу покинув останній офіційний заклад (наркологічний диспансер) [1, с. 12].

На сьогодні до складу садиби Мсциховського входять в'їзна брама, виконана у вигляді замкової брами, садибний будинок та парк. Не зважаючи на занедбаний стан будівель, пам'ятка й досі зберігає свою високу історико-культурну цінність.

На другому поверсі садибного будинку, судячи з низьких стель та невеликих приміщень, жила прислуга. Перший поверх повністю займав господар.

У внутрішніх інтер'єрах будинку збереглося багато художньої ліпнини. Стеля в кожній з кімнат має свій рельєф і свій малюнок. В одній з кімнат вціліла картина у фігурній рамці в стилі модерн. На ній зображена дівчина з розпущеним волоссям, яка біжить полем на фоні будівлі.

В іншій кімнаті, з величезним вікном, яке виходить в сад, мешканці садиби та гості, що приїздили в маєток, насолоджувалися живою музикою, яка лилася з внутрішнього балкону, де сиділи музиканти. Підтвердженням цільового призначення кімнати є елемент ліпнини стелі, на якій зображені музичні інструменти.

Свого часу в будинку налічувалося чотири каміни. Три з них вціліли до сьогодні. Особливою цінністю вирізняється камін у вітальні, вкритий глазурованим кахлем. Не менш цікавий камін в центральній кімнаті будинку – прикрашений різьбленими елементами з дуба, він є справжнім витвором декоративно-ужиткового мистецтва. Навіть через сто років він прекрасно функціонує.

Центральне приміщення – колишня мисливська зала, окрім каміну зберегла обшиті цінним деревом стіни, підшивну стелю, що спочиває на масивних дерев'яних балках.

В окремих кімнатах збереглися шматки мозаїчної підлоги, мармурові підвіконня. Високою збереженістю вирізняються дерев'яні парадні сходи, дубове поруччя яких прикрашене високохудожнім різьбленням.

Зважаючи на те, що до сьогодні садиба зберегла значну частину високохудожнього внутрішнього оздоблення, яке свого часу характеризувало садибу як унікальний музей цього регіону, можна говорити про особливе місце садиби Мсциховського серед надбань дворянсько-садибного будівництва України.

Історико-культурну цінність посилює те, що садибний будинок, замкова брама при в'їзді на територію садиби, храм Олександра Невського представляють собою унікальний для Східної України архітектурний ансамбль, виконаний відомими архітекторами Росії – Л. Руднєвим і С. Гінгером.

Не зважаючи на занедбаний стан, старовинна дворянська садиба, яка пережила революцію, війну й перебудову, досі зберігає свою неповторність, що являється основою для її сучасної музеєфікації. Адже садиба Мсциховського сьогодні – це пам'ятка архітектури, створена відомими архітекторами, це художня цінність частково збережених внутрішніх інтер'єрів, це можливість уявити, як жили на початку двадцятого століття дворяни зазначеного регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антипова А. Таємнича садиба Казимира Людвіговича / А. Антипова // Голос України – № 188. – 8 октября 2010. – С. 12.
2. Борщенко Л. М. Із історії храмового будівництва на Луганщині (друга половина XIX ст. – перша третина XX ст.)/ Л. М. Борщенко // Мистецтвознавство України : зб. наук. пр. / Академія мистецтв України. –К. : Кий, 2001. –Вип. 2. –С. 41–44.
3. Борщенко Л. М. Передумови та основні напрямки формування мистецьких музеїв в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / Л. М. Борщенко // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: зб. наук. праць. –К. : Міленіум, 2006. – Вип. 16. –С. 103–110.
4. Боханов А. Н. Деловая элита России 1914 г. / А. Н. Боханов. – М. : Ин-т российской истории РАН, 1994. – 273 с.
5. Журнал императорского общества архитекторов-художников «Ежегодник» . – 1915. – Вып. 10. – С. 105–108.
6. Лукомский Г. К. Усадьба в прошлом и настоящем : Селезнёвка К. Л. Мсциховского / г. К. Лукомский // Столица и усадьба. – 1916. – Вып. 51. –С. 4–5.
7. Лычаный С. Большая история маленького поселка Селезневка // За металл. – 7 октября 2010. – С. 6.

…….
8. Особова О. Хто розпалить камін у садибі Мсциховського? // Урядовий кур'єр. – 2010. – 14 грудня. – С. 9.
9. Форостюк О. Луганщина релігійна. – Луганськ: Світлиця, 2004. –204 с.

Жукова Е.В. СЕЛЕЗНЕВСКАЯ УСАДЬБА МСЦИХОВСКОГО В КОНТЕКСТЕ НАСЛЕДИЯ ДВОРЯНСКО-УСАДЕБНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА УКРАИНЫ.

Исследуется историко-культурная ценность старинной усадьбы Мсциховского в с. Селезнёвка Луганской области как малоизвестный памятник дворцово-парковой архитектуры Восточной Украины и особенности, что формируют её уникальность среди наследия дворянско-усадебного строительства Украины.

Ключевые слова: усадебный комплекс, архитектура, художественная ценность, дворцовые интерьеры, собрание произведений искусства, памятник дворцово-парковой архитектуры.

Zhukova E. V. SELEZNEVSKAYA FARMSTEAD OF MSCIKHOVSKOGO IN THE CONTEXT OF LEGACY OF NOBILIARY-FARMSTEAD BUILDING OF UKRAINE.

The historical and cultural value of age-old farmstead of Mscikhovskogo of Seleznevka of the Lugansk area as a not popular monument of court-style-park architecture of East Ukraine and feature, that form its unicity among the legacy of nobiliary-farmstead building of Ukraine.

Keywords: farmstead complex, architecture, artistic value, palace interiors, collected of art works, monument of court-style-park architecture.

УДК 26:728. 83 (477)

В.С. Перерва

ПРАВОСЛАВНЕ МЕЦЕНАТСТВО ГРАФА-КАТОЛИКА ОЛЕКСАНДРА БРАНИЦЬКОГО

У статті розглянуто основні меценатські кроки графа О. В. Браницького щодо будівництва православних храмів у Київській митрополії XIX ст. На основі аналізу існуючих джерел автор простежує еволюцію меценатства аристократа та його внесок у розбудову церковного життя.

Ключові слова: граф, меценатство, православна церква, київський митрополит, генерал-губернатор, священик.

Історія Православної Церкви в Україні цілком закономірно викликає інтерес все більшої кількості науковців і відкриває значну кількість нових сторінок, які помітно збагачують наше уявлення про різні аспекти вітчизняної історії. Особливий інтерес викликає церковно-меценатська діяльність окремих осіб, яка подає досить повчальні історичні приклади меценатства. Поряд з цим внаслідок невивченості основної маси документальних джерел, що містять подібну інформацію, чимало таких випадків залишаються невідомими широкому загалу і не рідкістю є ситуація, коли історія окремо взятої церковно-історичної пам'ятки є відомою лише з легенд та малодостовірних переказів. Подібні казуси є вагомим гальмом не тільки для розвитку історичної науки, але й, скажімо, туристичного бізнесу в Україні.

Відповідно, питання православного меценатства є досить актуальним і його розробка має цілком прикладне значення. Метою нашого дослідження є православне меценатство графа-католика Олександра Владиславовича Браницького, котре мало наслідком побудову кількох православних храмів, підтримку церковнопарафіяльних шкіл тощо.

На жаль, вітчизняна історіографія не приділила належної уваги цьому яскравому прикладу меценатства, котрий мав небагато аналогів в історії України. Існуючі розвідки про графів Браницьких або мають суто генеалогічний характер і практично не ставлять за мету дослідження меценатства цієї аристократичної родини [1], або ж обходять увагою постать графа Олександра Владиславовича Браницького, приділяючи увагу іншим персоналіям родини [2]. Окремі аспекти діяльності православного меценатства графа-католика висвітлені в одній з наших монографій [3]. Проте обмежений обсяг книги, присвяченій численному роду, не дав можливості детально дослідити багатоаспектну меценатську діяльність аристократа, яка явно потребує окремого дослідження. Дана тема є інформаційно насиченою, а тому потребує окремого дослідження.

Граф Олександр Браницький належав до потужної магнатської родини Браницьких-Корчаків, котрі мали значні маєткові володіння на Київщині, Поділлі та Волині. Свої значні матеріальні статки графи витрачали не тільки на підтримання свого реноме та різноманітні розваги. Аристократи були не байдужими до науки та мистецтва, ставши досить щедрими їх меценатами.

Власне, ще прабабуся графа Олександра – графиня Олександра Василівна Браницька витрачала значні кошти на спорудження храмів, відкриття та матеріальне забезпечення шкіл, закладку парків тощо [4, с. 31-34]. Внук не лише успадкував від своїх предків схильність до меценатської діяльності, але й намагався бути гідним продовжувачем меценатських традицій своїх попередників.

Крім того, граф Олександр Владиславович започаткував і кілька нових галузей благодійництва, невідомих або ж маловідомих для його найближчих родичів. Він, наслідуючи свою прабабусю, споруджував або ж капітально оновлював храми, але мав й інші захоплення – зокрема, науку, розвитку якої віддав чимало зусиль, часу та коштів. Він був відомим колекціонером, став першим у Польщі фотографом-аматором, всерйоз цікавився природничими науками й щедро фінансував їх. У закладеному ним дендрологічному парку в Ставищах росло чимало екзотичних рослин, привезених ним з далеких країв. Він брав участь в наукових експедиціях у Єгипет, Нубію, Алжир [1, с. 93-95].

Що ж до України, то найбільшим благодійним внеском графа-католика стало спорудження кількох православних храмів та підтримка ним церковнопарафіяльних шкіл. Не зважаючи на те, що аристократ був палким патріотом Польщі і ревним католиком (був засланий за участь в польському повстанні), він досить лояльно ставився до кріпаків у своїх українських маєтностях і навіть відстоював думку про необхідність скасування кріпацтва. Звідси і його досить толерантне ставлення до релігійних потреб місцевого українського населення.

Аристократ мешкав переважно за кордоном (помер у Ніцці), прибуваючи в українські маєтності за прибутком. Проте, на відміну від чималої кількості інших польських поміщиків намагався певною мірою «компенсувати» частину надходжень за допомогою будівництва різних громадських споруд – зокрема, православних храмів, на будівництво яких у місцевих кріпаків не вистачало чи то коштів, чи то наполегливості.

Першим кроком графа у даному відношенні стала добудова Свято-Покровського храму у своєрідній «столиці» маєтків Олександра – містечку Ставищах (нині – райцентр Київської області). Храм проектувався графинею цегляним і трьохпрестольним [5, с. 8]. Меценатка навіть заготувала відповідний матеріал, але війна з Наполеоном спонукала графську економію використати будівельні припаси на інші більш нагальні потреби [6, арк. 11]. Ці пожертвувані мирянам матеріали (148 тис. штук цегли, 144 корці вапна, битий камінь і т. д.) економія взяла ніби в позику, але віддавати довелося через суд, який тягнувся не одне десятиліття [5, с. 9 - 12]. Лише в 1836 році київський митрополит Євгеній (Болховітінов) підписав храмозданну грамоту для майбутньої церкви [7, арк. 17-18].

Цього ж року храм було закладено, але через два роки графині не стало і церкву довелося возводити внуку Олександру, який не особливо поспішав. У 1849 р. цією справою впритул займалися київський генерал-губернатор Д. Бібіков та київський митрополит Філарет (Амфітетаров), намагаючись спонукати Олександра Браницького довершити починання його бабусі [8, арк. 16]. В 1851 р. місцевий благочинний священик о. Стефан Черняховський надіслав до Києва звіт про хід будівельних робіт:

«Можно надеяться, что к осени ставищская Покровская церковь будет совершенно окончена. При сем всепокорнейше рапортую Вашему Высокопреосвященству, что сия церковь, по завещанию покойной графини А. Браницкой, имела быть трёхпрестольною <…> - между тем, не знаю почему, построена однопрестольная – притом самый олтарь очень тесный – без ризницы и пономарни. А потому предстоит крайняя надобность для разширения олтаря пристроить к нему пономарню и ризницу, на что экономия не решается, основываясь на церковном плане, которого, впрочем, я не видел и при церкви онаго нет» [8, арк. 19-20]. Тобто, граф вніс помітні корективи до церковного проекту і про всяк випадок приховав документ від духовенства. Але тим не менше в 1856 році будівництво храм було завершено і він став окрасою містечка до радянської доби.

11 травня 1865 р. в Ставищах згорів стародавній Свято-Успенський храм, прихожанами якого були не так самі ставищанці, як миряни з приселку Розкішної, розташованої за р. Гнилим Тікичем. Миряни в цей час сплачували викупні платежі і не мали матеріальної можливості спорудити нову церкву. Вони повідомили київського митрополита Арсенія (Москвіна) про те, що поряд з власними заходами щодо майбутнього будівництва вони «просили владельца ставиского имения графа Александра Браницкого о пособии ассигнованием лесного материала и он обещал дать» [9, арк. 1-2].

Але граф обумовив свою майбутню (й так і не виконану) допомогу важливими вимогами, викладеними у листі до київського владики Арсенія (Москвіна): «Имея душевно-искреннее желание содействовать прихожанам в возведении храма Божия, я изъявил готовность дать кирпич и лесной материал, сколько таковых потребуется на постройку церкви – с тем, чтобы церковь и постройки для причта были возведены в центре прихода – то есть во второй части м. Ставища, называемой «Роскошна» – на видном и приличном месте, которое будет отведено взамен теперешней церковной усадьбы, по уважению тому, что сгоревшая церковь находилась вне своего прихода, в закрытом и другими постройками пункте местечка, отдаленном на несколько верст от крайнего поселения прихожан» [9, арк. 6-7].

Тобто, граф мав намір виселити православний храм з центру містечка у сам приселок. Це мотивувалося нібито благими намірами – перенесенням церкви ближче до прихожан. Місцевий благочинний о. Петро Бобровський не шкодував компліментів на адресу графів Браницьких: «Лишним считаю и, может быть, неуместным изъясняться здесь все дела благочестия благословенного Дома Графов Браницких: они известны свету. Множество церквей, настроенных в Киевской губернии усердием графов Браницких, громче трубы и яснее всякого слова, говорят о добродетелях графов Браницких» [9, арк. 8]. Митрополит лише за благодійний намір графа висловив йому свою подяку. Але трапився рідкісний випадок - цьому меценатству стали на заваді самі ж прихожани, які бажали бачити свою церкву на віками освяченому місці. Місцевий настоятель о. Андрій Гукович написав до митрополита проникливого листа, у якому стверджував, що в намірі графа Олександра:» так много обидного нашим самым задушевным желаниям» . Погодитися на пропозицію графа означало б, що «мы не умеем ценить преданий, завещанных нам стариною, не дорожим своей историею, не умеем уважать себя и в себе самих коренных своих религиозных верований – словом, что мы те же люди, которых паны привыкли называть хлопами и скотарями – следовательно можно обходиться с нами по-прежнему, без церемоний. Экономия Браницких не хочет знать того, что когда еще не было ни костела, ни графских палат – там, где помещаются они теперь, с незапамятных времен скромно стояла православная церковь, молились там православные люди о своей недоле, а тысячи их, быть может преждевременно свершившие свое земное течение, лежат вокруг в ожидании правого суда. . .

Народ привык смотреть с благоговейным уважением на это место, связывая его с давно минувшею стариною, полною простоты и веры, твердости и мужества. Потеря сего места произвела бы на них горькое впечатление, быть может, отразившееся бы и на их убеждениях» [9, арк. 36].

Прихожани відмовилися від графської допомоги і незабаром, сплативши значну частину викупних платежів, самостійно спорудили нову Свято-Успенську церкву. Це при тому, що граф за звільнення святого місця у центрі містечка обіцяв мирянам понад 6000 крб. «важкою» царською валютою.

Втім, аристократ мав чималі володіння і знайшов застосування своїм меценатським намірам у інших населених пунктах. Так, завдяки його меценатській підтримці у 1854 році було капітально відремонтовано православний храм Різдва Пресвятої Богородиці у селі Озерному Васильківського повіту. У церкві було замінено старі дубові підвалини, що вже почали підгнивати і добудовано два нові приділи, які мали помістити більшу кількість прихожан значного населеного пункту [10, арк. 2]. Місцевий благочинний повідомляв до Києва, що ремонт здійснено переважно на кошти власника під контролем настоятеля о. Тимофія Каченовського. Незабаром старання графа були звернені ще до одного значного маєтку – села Янишівки Таращанського повіту. Тут протягом 1857-1858 року власник спорудив нову Свято-Покровську церкву, котра постала завдяки «тщания графа Александра Браницкого стараниями священника Даниила Демуцкого» [11, арк. 381].

Втім, місцеві священнослужителі були далеко не завжди задоволені допомогою графа і часом стверджували, що аристократ допомагав значно менше, ніж обіцяв і підводив будівничий процес. У середині 50-х років XIX ст. настоятель Свято-Михайлівського храму с. Черкаса Васильківського повіту Київської губернії повідомляв до Києва наступне:

« Помещик двух частей черкасского прихода граф Александр Браницкий вначале, когда приступлено было к перестройке черкасской церкви, принял на себя обязательство поставить все нужные материалы для перестройки, но впоследствии на поданное мною от лица прихожан прошение ему о выдаче таковых – отказал. Между тем, подрядчик, строивший черкасскую церковь, не имея материалов продолжать работу при церкви и содержа даром рабочих, а чрез то и терпя убытки, ежечасно побуждал меня и прихожан достать материалы с угрозою на случай недостачи материалов бросить работу, что потом и сделал.

Кроме того, я и причт, видя, что здание церкви из дерева почти полуокончено, а остаётся только без кровли и подвергается влиянию различной непогоды, а чрез то и значительной порче, и приняв во внимание то, что оно, т. е. здание церковное, пробудет еще долгое время непокрыто и должно от влияния непогоды непременно повредиться, а с тем вместе все труды, издержки и весьма значительные пожертвования прихожан и благотворителей должны пропасть, то и решился с прихожанами предупредить таковые неудобства и взять нужные материалы у купчихи Забарской в долг – по векселю» [12, арк. 6]. Хоча загалом поміщик О. Браницький «выдал 12. 000 кирпича, 10 дубов, 40 пудов жерсти, 6 пудов гвоздей и 30 руб. на стекла», але внаслідок не надання обіцяногосвященик потрапив у скрутну ситуацію, з якої його довелося виручати і губернаторові, і митрополиту Філарету (Амфітеатрову) [12, арк. 6].

Фіксують документи і випадок, коли граф Олександр Браницький повністю спорудив церкву в чужому маєтку – селі Любчі Таращанського повіту, котра Браницьким ніколи не належала. Дане село було власністю відразу дев'яти дрібних шляхтичів, які були порівняно незаможними і не мали змоги допомогти місцевим мирянам у будівництві нового храму. Але до любчанської церкви ходили і селяни з сусіднього села Гострої Могили, яке належало графу Олександру Браницькому. Тому коли губернська влада стала тиснути на місцевих землевласників, спонукаючи їх до будівництва нової церкви [13, арк. 1-4; 14, арк. 1-7], дрібним шляхтичам взявся допомогти заможний магнат граф Олександр Браницький [15, арк. 33]. Храм, споруджений меценатом, місцевим благочинним названо одним з найкращим у повіті [15, арк. 51]. Церкву було освячено в 1861 р. [16, арк. 686].

Вагомою була матеріальна підтримка графа і при будівництві православного храму в с. Жидівській Греблі (нині – Чапаєвка) Таращанського повіту. Церкву було споруджено у 1856 році «тщанием прихожан при пособии графа Александра Браницкого» [17, арк. 145]. Того ж року було освячено Покровську церкву в с. Красилівці Таращанського повіту. Цю церкву започаткувала ще Олександра Браницька, а завершував її внук. Меценатствував граф не зовсім з доброї волі – його спонукав до цього таращанський справник, якому київським генерал-губернатором було доручено «настоять над владельцем села Красиловки, чтобы он приступил к постройке в имении своем православной церкви» [18, арк. 7].

Допомагав граф-католик й православним церковнопарафіяльним школам. Так, за його матеріальної підтримки було споруджено нове приміщення для такої школи у с. Лісовичах Таращанського повіту Київської губернії [19, с. 518-519]. Графська економія забезпечувала школу ще й опаленням.

Тобто, не зважаючи на католицьке віросповідання, граф Олександр Браницький був здатним на досить широкі меценатські жести щодо Православної Церкви і не раз заслуговував позитивних відгуків від православного духовенства та ієрархів. Поряд з цим, церковне меценатство графа Олександра Браницького позначилося певною неоднозначністю і було блідою тінню широкомасштабного благодійництва його бабусі Олександри Василівни Браницької. Запроектований нею трьохпрестольний храм у Ставищах граф спорудив одно престольним. Допомога ж у будівництві інших православних церков нерідко відбувалася під прямим тиском російської влади, яка рішуче вимагала від графа поєднувати розваги за кордоном із дбайливим ставленням до релігійних потреб своїх кріпаків. Траплялося, що граф не повністю виконував обіцяне, чим підводив просування будівельних робіт. Але не зважаючи на вище наведені обставини, різною мірою завдяки родині графа Олександра постали православні храми у Ставищах, Озерній, Черкасі, Жидівській Греблі, Любчі, Красилівці, Янишівці. Приклад був гідний наслідування, але аналогів йому було не так вже й багато у вітчизняній історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Євген Чернецький. Браницькі герба Корчак / Чернецький Є. А. - Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2003. - 132 с.
2. Альбина Данилова. Ожерелье светлейшего. Племянницы князя Потемкина / Данилова А. П. – М. : Эксмо, 2009. - 608 с.
3. Володимир Перерва. Графи Браницькі: підприємці та меценати / Перерва В. С. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2010. – 270 с.
4. Володимир Перерва. Шкільне меценатство графині Олександри Василівни Браницької / Перерва В. С. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 18. – Серія: «Історія» : Збірник наукових праць / За ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2010. – С. 31-34.
5. Володимир Перерва. Ставище: з православного минулого / Перерва Володимир. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. – 44 с.
6. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі – ЦДІАУ в м. Києві). – Ф. 127. – Оп. 483. – Спр. 46. – арк. 1-35.
7. ЦДІАУ в м. Києві– Ф. 127. – Оп. 496. – Спр. 92. – арк. 1-18.
8. ЦДІАУ в м. Києві– Ф. 127. – Оп. 821. – Спр. 76. – арк. 1-22.
9. ЦДІАУ в м. Києві– Ф. 127. – Оп. 837. – Спр. 131. – арк. 1-37.
10. ЦДІАУ в м. Києві– Ф. 127. – Оп. 827. – Спр. 278. – арк. 1-12.
11. ЦДІАУ в м. Києві– Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 2823. – арк. 1- 456.
12. ЦДІАУ в м. Києві– Ф. 127. – Оп. 826. – Спр. 245. – Арк 1-6.
13. ЦДІАУ в м. Києві– Ф. 442. – Оп. 79. – Спр. 458. – арк. 1-4.
14. ЦДІАУ в м. Києві– Ф. 442. – Оп. 81. – Спр. 233. – арк. 1-7.
15. ЦДІАУ в м. Києві– Ф. 127. – Оп. 825. – Спр. 259. – арк. 1-51.
16. ЦДІАУ в м. Києві– Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 2855а. – арк. 1-742.
17. ЦДІАУ в м. Києві– Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 2848. – арк. 1-638.
18. ЦДІАУ в м. Києві– Ф. 442. – Оп. 83. – Спр. 73. – арк. 1-7.
19. Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / Володимир Перерва. – Біла Церква, 2008. – 672 с.

Перерва В.С. ПРАВОСЛАВНОЕ МЕЦЕНАТСТВО ГРАФА-КАТОЛИКА А.В. БРАНИЦКОГО

В статье рассмотрены основные меценатские шаги графа А. В. Браницкого относительно строительства православных храмов в Киевской митрополии XIX в. На основе анализа существующих источников автор прослеживает эволюцию меценатства аристократа и его вклад в развитие церковной жизни.

Ключевые слова: граф, меценатство, православная церковь, киевский митрополит, генерал-губернатор, священник.

Pererva V.S. ORTHODOXY PATRONAGE OF COUNT-CATHOLIC A.V. BRANICKY

This article touches upon the main patronized steps of Count Olexandr Vladislavovich Branytska concerning the building of orthodoxy churchin the Kievsky metropolitan in 19th century. On the basis of the existing sources, the author retraces the evolution of aristocrat's patronage and here contribution to the development churchlife.

Key words: count, patronage, orthodoxy church, kievsky metropolitan, governor-general, clergy.

УДК: 94 (1: 329. 17 (438:470:477). 081

Ю.С. Земський

ПРОТИСТОЯННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ПОЧАТКУ 60-Х РР. XIX СТ.

Стаття присвячена проблемі пошуку владою Російської імперії нової методики ведення політики в Українському Правобережжі у відповідь на зусилля польських патріотів мобілізувати на свою підтримку українське селянство. Як поляки так і росіяни застосували технологію націоналізації свідомості простолюду, тобто прагнули нав'язати селянам

усвідомлення нібито спорідненості та єдності з польським чи з російським «державно-політичним тілом» .

Ключові слова: національзація свідомості, патріотизм польський та російський, полонізація, зросійщення.

З приходом до влади Олександра II (після ганебного програшу Російської імперії у Кримській війні) розпочався, як відомо, короткотривалий період ліберальної політики та підготовка реформ. За вказаних обставин, серед громадськості запанували настрої піднесення, ентузіазму, з'явилася віра, що усі проблеми (економічні, соціальні, національні тощо) будуть вирішені зусиллями мудрого реформаторства і т. п. Однак, вже на зламі 50-х – 60-х рр. стало зрозуміло, що самодержавство не бажає рішучого реформування і здійснюватиме лише вимушені поступки задля залагодження найбільш очевидних проблем. В Правобережній Україні нагального розв'язання потребувало так зване «польське питання» . Поляки тривалий час сподівалися на задоволення своїх національних інтересів «з ласки царя», тобто «пожалуваннями з царської милості», але не дочекавшись бажаного вже у 1859-1860 рр. розпочали активно наближати сценарій повстання 1863 р.

Своєрідний злам у польсько-російських взаєминах відбувся наприкінці 1861 р., коли на Городельському з'їзді поляками було виголошено, що метою їхньої боротьби є відтворення Речі Посполитої в кордонах 1772 р., тобто включно із землями Українського Правобережжя. Саме з цього часу почала різко змінюватися громадська думка росіян щодо «польської справи» . Власне, Городельське рішення спровокувало трансформацію уявлень росіян щодо польської боротьби як суто національної. Російська публіцистика почала трактувати «польську справу» національно-імперською. Водночас, такі ж само національно-імперські амбіції «прокинулися» з новою силою і серед російської громадськості. Інакше кажучи, «побачивши» в боротьбі поляків імперські претензії на Українське Правобережжя, Білорусь та Литву, в росіян «відновився» імперський інстинкт самозбереження. З цього часу, польсько-російське протистояння набуло характеру війни подібних за змістом амбіцій суперників. Хоча, безумовно, схожі за змістом, вони були далеко не рівними за силою і тактикою дій.

Польський проект був міфом, символом, мрією «із минулого» . Натомість, російський проект потрібно було лише підсилити ідеологічно та закріпити вже завойоване, адже міф про «повернення колись втраченого» та про спільну «русскую» єдність племен велико-, мало- та білоросів вже існував. Російська влада, багато чого навчившись у самих поляків, з того ж часу почала все більше, виразніше та успішніше грати за тими ж правилами. Російська влада стала на відвертий шлях національзації своєї політики. В різних сферах російського суспільства – серед вищих сановників, чиновників, представників громадськості з'явилися «прозріння», що діяти проти поляків треба не насиллям, не репресіями, а розколюючи їхні ряди, не даючи їм поширити свої ідеї в народ та навертаючи на свою сторону ті верстви, які так старанно «обробляють» поляки, аби «організувати» їх як союзників. Про це, зокрема, йшлося в записці «Про засоби зросійщення Західного краю», підготовленій у 1862 р. міністром внутрішніх справ Петром Валуєвим: «. . . Ми використовували для досягнення мети тільки один засіб – силу, в тих різноманітних формах, в яких можливе виявлення сили. Але сила сама по собі недостатня для отримання надійних результатів у справі зближення народностей і умиротворення різних віросповідань. . . всі ці заходи мають характер охорони суспільного порядку і є тимчасовими. Вони майже всі засновані на началах залякування. Але воно [залякування – Ю. З,] не може бути довготривалим засобом, воно не вирішує жодної проблеми. . . Аби не допустити зростання числа ворожих елементів потрібно: 1) підтримувати обережною рукою взаємну ворожнечу між селянами та поміщиками; організувати обов'язковий викуп на умовах, прийнятних для селян і необтяжливих для державних фінансів; 2) швидко створювати сільські школи, спираючи їх роботу на утвердження русской народності в краї, для чого необхідна підтримка православного духовенства» [3, арк. 2-7 зв.]. Далі П. Валуєв пропонував методи руйнації добробуту польських землевласників та приборкання їхньої політичної активності [3, арк. 12 зв.].

У тому ж 1862 р. російська адміністрація шукала шляхи вирішення проблеми навчання «простонароду», з тією ж метою – аби забезпечити формування «проросійської» свідомості в українського населення. Київський генерал-губернатор писав у січні 1862 р. міністру внутрішніх справ щодо значимості освіти в Українському Правобережжі: «. . . Тут національна освіта не лише повинна замінити закостеніле невігластво, але і протидіяти претензіям поляків релігійним та політичним. . . . справу цю не можна відкладати на майбутнє і залишати без

суворого урядового нагляду, оскільки поляки та латинське духовенство прагнуть проявити ініціативу в народній просвіті, підпорядкувавши її своєму впливу» [2, арк. 2-2 зв.]. Адекватно розуміючи суть проблеми, занепокоєння висловлював і міністр народної освіти: «. . . Поляки не припиняли і не припиняють таємно працювати в інтересах своєї національності; постійно виявляється їхнє прагнення взяти у свої руки справу народної просвіти і виховання місцевого народу в дусі польської народності, в цьому можна переконатися через появу в різних місцях шкіл, які відкриваються без дозволу начальства» [2, арк. 18].

Отже тепер, з початку 60-х рр. XIX ст., російську адміністрацію вкрай зацікавила доля українського народу, а точніше – політична лояльність українського селянина. Пріоритети імперської влади, таким чином, у порівнянні із часом приєднання Українського Правобережжя змінилися на протилежне. Якщо за часів Катерини II та Олександра I влада не приховано «купувала» польську шляхту різними задобрюваннями, пільгами та вигодами, аби, заручившись її прихильністю, узаконити зверхність імперського скіпетра, то тепер, в умовах націоналізаційних процесів, що стрімко поширювалися на всьому європейському просторі, «добродійства» російської влади були спрямовані на українських селян, аби, апелюючи до їхньої православної віри та «русскості» походження, заручитися підтримкою у боротьбі із «вчора» вірнопідданою, а «тепер» бунтівною шляхтою. Російська імперська влада вимушено нехтувала «священними» для неї становими принципами та навчалася управлінню за принципами націоналізації.

Вступивши на шлях націоналізації імперська влада досить швидко та успішно почала підпорядковувати собі російську громадськість. Власне, освічена громадськість, яка щойно мала так багато претензій до імперської влади, усі їх ніби забула, пробачила, зняла з розгляду, бо імперія «заговорила» з російською громадськістю мовою «Вітчизни, яка в небезпеці», імперія апелювала до патріотичних почуттів росіян і, цим самим, внесла розкол у єдність громадянського руху в Росії. Вчорашні союзники: росіяни, поляки, українці, які спільно бажали докорінного реформування імперського устрою в Росії, тепер, з 1861 р., почали розходитися в поглядах, а впродовж 1862 р. стали непримиренними ворогами. Російській владі словами та діями «пронародно» -російського забарвлення вдалося прихилити на свій бік російську громадськість, а далі й очолити її. Таким чином, націоналізація росіян із громадянської трансформувалася в імперську.

Дієвим, зручним та не складним засобом «мобілізації» всіх росіян, власне засобом їхньої проімперської націоналізації стала політика демонізації поляків. Було створено жупел, ворожий образ: поляк – підступний, улесливий, самозакоханий, тобто «ворог», який заважає проведенню прогресивних реформ, що відбуваються, завдячуючи турботам царя про «свій народ» у «нашій Вітчизні» . Отже, ворога визначено, вся пропаганда запрацювала проти нього, і вже не важливо було чому він невдоволений, і чого він хотів, важливо, що «все суспільство», очолене владою, в єдиному пориві мобілізувалося на боротьбу. І навіть згодом, коли поляків було «справедливо покарано», витворений, загрозливий образ поляка вже не зникав. До нього ж додалися нові «вороги» єдиної і неділимої Вітчизни – «сєпаратісти», «мазєпінци» – українці; «кровопівци», «міроєди» – євреї; «нємчішкі», «антіхрісти» – німці; «бусурманє», «дікіє» – невірні мусульмани і т. д., вороги змінювалися або «старі» доповнювалися «новими», але продовжував діяти впроваджений із 60-х рр. XIX ст. принцип – імперія націоналізовувала свідомість «справжніх русскіх» для боротьби із ворогами «Вітчизни» – імперії.

Ще до середини XIX ст., навіть попри події 1830-31 рр., в російській суспільній думці, зазначає сучасний російський дослідник Михайло Долбілов, традиції польської шляхетності характеризувалися цілком позитивно. Образ поляка пов'язувався із певною «фемінністю», що трактувалося як елегантність, світськість, витонченість, а разом з тим, із «лицарством», що розумілося як європейська цивілізованість і благородство. Однак, з початку 60-х рр. «фемінність» тлумачилася вже як боягузтво, лякливість, а «лицарство» стало темою для іронії та уособлювало відсталість і релігійний фанатизм [11, с. 464].

Боротьба із польською символікою набула маніакальних форм: жіночий жалобний одяг, католицькі статуетки, хрестики, католицькі меси, панахиди, промови ксьондзів, спів гімнів – раптом все набуло у російській уяві «антилюдського» тлумачення. «Поляк зображувався у російській публіцистиці як втілення смерті, мертвяк, упир, труп – ворог російської нації» – пише М. Долбілов [11, с. 464]. На доказ сказаного, моторошний взірець–приклад такої публіцистики навів барон Борис Нольде. У травні 1863 р. в слов'янофільській газеті «День»,

……

один із очільників та ідеологів слов'янофільства Юрій Самарін писав: «Із густого лісу пробирається до села банда бунтівників. Попереду всіх їде ксьондз. Не більше години тому він, можливо, приносив на вівтарі безкровну жертву. В одній його руці залишився хрест, а в іншій. . ., щоб ви думали? Чи це не Петрів меч, чи не символ це духовної влади? Ні . . . в руках служителя латинської церкви шестиствольний револьвер. Де не проймає слово, там візьме куля і проб'є наскрізь неподатливий переконанням череп, байдуже чи він чоловічий, чи жіночий. Перед судом церкви адже всі рівні» [12, с. 151].

Сучасна російська дослідниця Світлана Фалькович пише, що польське свободолюбство та любов до батьківщини трактувалося багато ким із росіян як самовихваляння, самопіднесення, а лицарський запал поляків вважався проявом нерозсудливості, легковажності, хвалькуватості і т. п. [16, с. 125]. А інша росіянка, Олена Левкієвська зазначає, що після придушення кожного із польських повстань XIX ст. у російській свідомості реставрувалися старі образи – страждання росіян від польських походів початку XVII ст. Отже, і антипольські репресії тепер сприймалися як справедливі покарання. Тож під впливом політичних обставин у багатьох текстах XIX ст. слово «поляк» вживалося як синонім зрадника, що маскується під патріота, а також як лайливий епітет людини, ворожої до Росії, котра потаємно бажає їй зла. Таким чином, у російській громадській свідомості образ поляка – це образ зрадливої, лукавої людини, яка приховує злі умисли під виглядом ввічливості та привітності [9, с. 251-253].

Щоправда, певною мірою, такий образ поляка був витворений за участю самих же польських патріотів, які у боротьбі за свою вітчизну закликали не зупинятися ні перед чим. Польські поети, а найбільше Адам Міцкевич та Юліуш Словацький, у різних літературних жанрах та формах оплакували падіння Польщі, а водночас, пророкували її неодмінне воскресіння, ідеалізуючи минуле та вселяючи віру, що Польща, попри все, постане, що її врятує диво. Вони складали гімни на честь лицарського духу Польщі і навіть ідеалізували всі без винятку засоби, включно: зраду, підступність, обман, лицемірство, аби лише за їх застосування досягти омріяної, «золотої» мети. З'явилася особлива ідея: валенродизм, що підносила обман до рівня патріотичного обов'язку, рекомендуючи полякам захоплювати владу в Росії, входити у довіру до владних кіл, сіяти розбрат поміж росіянами, вводити їх в оману – все в ім'я стражденної, несправедливо знівеченої, зухвало потоптаної рідної Вітчизни [15, с. 13-14].

Як наслідок, поляки на теренах Російської імперії переживали не лише переслідування та фізичні розправи, але й морально-психологічний гніт. У суспільстві був посіяний справжній національний антагонізм. Бути свідомим поляком стало прирівнюватися до несення хреста «жертовного агнця», адже зречення «польськости» – це зрада єдиному і найціннішому, що залишилося у багатьох поляків – шляхетській гідності, а не зректися «самого себе» значило, вільно чи не вільно брати участь у «польській справі», а тому – піддаватися випробовуванням: зносити образи, підозри, звинувачення, бути готовим до покарання і т. п.

До середини XIX ст. польська ідентичність зазнавала утисків в основному лише від імперської влади, а російська громадськість, іноді потай, а іноді й вголос, висловлювала якщо не захоплення та підтримку, то, принаймні, співчуття полякам. Однак, з 60-х рр. XIX ст., разом із націоналізацією російської політики моральне переслідування поляків стало тотальними. Відповідно, суспільна свідомість поляків впродовж кількох поколінь, знову й знову піднімаючи їх на боротьбу і щораз, з кожним новим спалахом громадянської активності, зазнаючи все нових та нових поразок, виховала патріотів-борців із психологією власної приреченості та покликанням до саможертовності. У середовищі польського національного патріотизму, як зауважує Анджей Валіцький, утвердився своєрідний романтичний культ поразок і страждань, з переконанням, що «поразка в героїчній борні за гідну справу є по суті моральною перемогою, а великі страждання – це необхідне очищення» [4, с. 586]. Отже, поляки стали схильними до культу мартирології, до уславлення своїх поразок. «Польське gloria victis (лат. : слава переможеним) так міцно вкорінилося у колективній свідомості, що майже геть забули: це перевертання традиційного vaevictis(лат. : горе переможеним) – максими, за якою постала давньоримська практика суворого покарання командувачів у програних війнах» [4, с. 586-587]. Поляки цього часу не лише обернули на зворотній, героїчний заклик до перемоги, але й романтизували свої програші, створивши своєрідний культ «хрестосовості» Польщі, «розіп'ятої» заради порятунку інших націй, а отже такої, що виконує месіанську роль» [4, с. 592].

Звісно, що цей культ не міг з'явитися без участі католицької церкви та польського духовенства. Національна консолідація з готовністю до самопожертви вимагала «стати Всім як Один в боротьбі за рідну Польщу» . Потрібно було піднести дух поляків та вселити їм Велику Віру у святість справи відродження Польщі, тож, безумовно, цього не можна було здійснити без віри в Господа та без рідного костелу. Рідна церква за вказаних обставин була тим оберегом, єдиним на увесь широкий світ місцем, де можна було почуватися як у «батьківському домі» – спокійно, затишно, в огорненні любові. Адже Вітчизна втрачена, рідна земля сплюндрована варварами-загарбниками, накинуті чужі порядки, всюди панують чужинці – де прихилили затьмарену важкими думами голову? Як заспокоїти зболіле від кривд, неправди та несправедливості серце? Лише рідна віра та рідна церква, за цих умов, рятували слабку людину та провадили її до Істини, до Правди, до Бога, а тому – вселяли силу Життя. Саме так стражденний, розіп'ятий Ісус став символом стражденної Польщі [7]. І саме через це російська громадська думка та імперська влада категорично заявляли про вирішальне значення католицьких ксьондзів і монахів в організації польського руху, вказували на них як на головних ідеологів і натхненників повстання. Про це констатував ще у ході самих подій повстання відомий французький літератор і політичний діяч, котрий щиро вболівав за Польщу – граф Шарль-Форб Монталемберт. Він писав: «Коли вірити урядовим рапортам, то всі повстанці, постаючи перед військовим судом, мали б визнати, що духовенство було головним збурювачем того руху» [19, с. 4]. Таких само висновків дійшла й сучасна білоруська дослідниця Валентина Яновська, проаналізувавши всю наступну російську історіографію щодо проблеми участі католицького кліру у повстанні 1863-64 рр. [20, с. 614]

Наднапруження, яке довелося витримувати польській шляхті в боротьбі за власну державу (а це тотожно: за власну гідність), безумовно, було не по силам ні польському, ні українському селянству, адже ні одні, ні інші не вважали себе поляками (поляки – це лише шляхтичі). Тому цілком закономірно, що повстання в боротьбі за державу в середовищі простолюду вважалася «польською справою», тобто «справою панською», або «шляхетською» .

Натомість, західноєвропейська громадськість надзвичайно напружено стежила за всіма перипетіями польсько-російського протистояння, і, водночас, цілковито та одностайно вболівала за справу поляків. Приміром, Наполеон ІІІ разом зі своїм урядом змушений був грати подвійну роль, бо Франція на урядовому рівні бажала зближення із Росією, така коаліція забезпечила б її першість у європейській політиці. Однак, надзвичайна хвиля підтримки у французькому суспільстві польської антиросійської боротьби вимагала від офіційних кіл обережності у діях та заявах. Через свого посла у Петербурзі Густава-Луї Монтебелло, французький уряд завіряв царя у своїй солідарності проти польського повстання. Але разом з тим, у спеціальному листі з Парижа у лютому 1863 р. урядові дипломати писали: «Що можемо ми протиставити газетним статтям, які стали на ґрунт народного права і відстоюють найбезсумнівніші принципи? . . . ми і самі живимося силою з суспільної думки, ми змушені рахуватися з почуттями, які з давнього часу поділяються всією нацією» [14, с. 147-148]. Підтримка поляків французькою громадськістю породжувала взаємну симпатію, приязність і навіть захоплення. Сучасник подій 1863 р. Людвік Вольський пригадував:» Додаткової сили набирав той рух через позицію, яку зайняла європейська дипломатія щодо повстання. На берегах Сени жив братній нам народ, симпатичного для нас характеру, причетний також до всеісторичної, цивілізаційної місії, народ, котрий давав притулок нашим вигнанцям і кров котрого змішувалася з нашою кров'ю по всіх бойовиськах світу» [17, с. 21].

Англійський уряд з іншою метою – задля боротьби проти утвердження французької гегемонії в європейській дипломатії – також всіляко підтримував у себе в країні і у Франції громадську думку в її настроях антиросійського невдоволення та у симпатіях до поляків. «DailyNews» та «Times» характеризували польське повстання як виступ проти тиранії за законні людські права [14, с. 149].

Саме громадська думка змусила уряди Франції, Англії та Австрійської імперії виступити із ультимативними дипломатичними вимогами до Росії задовольнити національні права поляків. Вслід за Францією та Англією – писав польський дослідник К. Войнар – свою прихильність полякам поквапилися висловити також шведи, данці, іспанці, португальці і навіть турки, однак далі заяв, справи «захисту поляків» не пішли [18, с. 34-35]. Відтак, ці ультиматуми лише посилили проімперські та антипольські, а отже і антиєвропейські настрої в російському суспільстві.

Така псевдо-підтримка поляків, що обернулася їм лише посиленням злості та репресій з боку імперії, дала підстави Карлу Марксу заявити на польському мітингу в Лондоні про зрадництво європейських урядів: «Політика Росії залишається незмінною… Її методи, її тактика, її прийоми можуть мінятися, але провідна зірка цієї політики – світове панування, залишається незмінною. Польща є найважливішим знаряддям здійснення російських претензій на своє панування, але вона, разом з тим, залишається нездоланною перепоною доти, поки поляк, стомлений безконечними зрадами Європи, не перетвориться в жахливий бич у руках московита. . . Отже, для Європи існує тільки одна альтернатива: або очолюване московитами азіатське варварство обрушиться, як лавина їй на голову, або вона повинна відновити Польщу, захистивши себе таким чином від Азії двадцятьма мільйонами героїв, щоб виграти час для завершення свого соціального перетворення» [10].

Тоді ж таки (ще у 1867 р.) Карл Маркс пояснив вдаваність та лицемірну оманливість всього імперського лібералізму і всіх «прогресивних» реформ, разом із селянським звільненням 1861 р., про які так багато говорили російські патріоти, захищаючи імперію й підносячи роль самодержця у справі прогресивного поступу Росії. Звільнення селян зовсім не означає, що Росія вступила до сім'ї цивілізованих народів, писав К. Маркс – насправді «…воно врятувало верховну урядову владу від спротиву, який могли виявити до її централізаторської діяльності дворяни. Воно створило широкі можливості для вербування в свою армію, підірвало общинну власність російських селян, роз'єднало їх і зміцнило їхню віру в царя-батюшку. Воно не очистило їх від азійського варварства, бо цивілізація створюється століттями. Всяка спроба підвищити їхній моральний рівень карається як злочин. Досить вам тільки нагадати про урядові репресії проти товариств тверезості, які прагнули врятувати московита від того, що Фейєрбах називає матеріальною субстанцією його релігії, тобто від горілки. Невідомо, які наслідки викличе в майбутньому звільнення селян, а сьогодні очевидно, що воно збільшило наявні сили царя» [10, с. 201].

Як бачимо, не вживаючи лише самого терміну, Карл Маркс говорив ні про що інше, як саме про націоналізацію політики Російською імперією, яка засобами політики самореформування 60-х рр. дещо дистанціювала від себе дворян і почала апелювати до широких мас неосвіченого, напівзлиденного селянства. У відповідь, селянство кожен найменший крок влади на поліпшення свого життя підносило як величезну ласку та доброчинність царя, а отже маси простолюду тепер ставали базовою соціальною опорою імперської політики. Насправді, Росія взялася приборкати польський рух, просуваючи власний імперський націоналізм та успішно поборюючи шляхетський (який також був імперським за своїм змістом) націоналізм поляків.

Тоді для провадження політики націоналізації (у проімперських, процарських інтересах) російська адміністрація заручилася теоретичними напрацюваннями своїх вітчизняних націоналістів – слов'янофілів. Один із найяскравіших теоретиків слов'янофільства Олександр Гільфердинґ писав, зокрема, що Росія не може віддати Польщу полякам, бо вони (реалізуючи свої шляхетсько-націоналістичні амбіції) захоплять наші західні провінції. Не можна також віддати Польщу Німеччині або Австрійській імперії, бо це буде зрадою слов'янських інтересів. З'єднати Польщу з Росією можна: 1) диктатурою, але її шкідливість вже доведена; 2) якимось загальними державними заходами, запровадженнями, реформами. Метою їх має бути виведення народу з-під влади польського панства і посилення його (народу) власної самосвідомості. Лише тоді Росія могла б відмовитися від Польщі, не боячись втратити західні губернії. Для вирішення другого завдання потрібно: 1) дати самостійність польському селянству (треба розуміти – незалежність від шляхетства не лише політичну, але й економічну); 2) поширити в Польщі освіту. Самостійність та самодостатність польського селянства ліквідує польську проблему, бо нейтралізує перевагу шляхти, яка саме й створює цю проблему; а наука здолає містично-релігійний сепаратизм та історичну фальш у польському суспільстві [5, с. 360-361].

Ще більш ґрунтовний структурний аналіз польської проблеми провів інший теоретик слов'янофільства – Юрій Самарін. Він писав у вересні 1863 р., що, насправді, польське життя складається із трьох, зв'язаних між собою, але різних проблем. У ньому треба бачити: по-перше, «поляків як народ, як особливу стихію в групі слов'янських народів; по-друге, Польщу як самостійну державу і, по-третє, полонізм як просвітительське начало, як презентацію та озброєну пропаганду латинства в середовищі слов'янського світу. Ці поняття постійно

змішуються і переходять одне в інше. Вся політика поляків зводиться до того, щоб їх ототожнювати; наша ж політика має їх роз'єднувати» [8, с. 62]. Поляки мають право на повне культурне самовизначення, право на такий устрій, який би не порушував свободи народного життя в усіх його виявах, розуміючи під цим свободу віросповідання, послугування народною мовою, свободу самобутнього громадського життя і т. п. Однак, Польща як самостійна держава та її відновлення зовсім не є необхідністю, що витікала б із факту існування особливої національності. З російського погляду, вона могла б існувати лише в етнографічних кордонах, проте історично поляки завжди прагнули до непомірного розширення своїх володінь на схід, виправдовуючи це прагнення особливою культурною та релігійно-просвітницькою місією, яка і є суть – полонізм, за Самаріним. Полонізм, каже Ю. Самарін, вкрай агресивне культурно-релігійне явище і терпіти його шкідливо. Вирішити польську проблему можна буде не раніше повної перемоги над полонізмом і повного його знешкодження, лише тоді стане можливо відновити самостійну польську державу. Тому після придушення польського повстання засобами найрішучіших дій належить «локалізувати політичне питання про Польщу у кордонах Царства Польського» і, підрізавши в західних губерніях все коріння полонізму, забезпечити перевагу там русскої і православної стихії над латинсько-польською. Для цього треба зараз же ліквідувати обов'язкову залежність селян від поміщиків у західному краї і передати початкову освіту в цих губерніях в руки православного духовенства, а також впровадити земські установи, із обов'язковою участю в них православного духовенства. Коли це станеться, «коли у приєднаних від Польщі областях Росії народна стихія стане на ноги і набуде достатньо засобів для самозбереження і саморозвитку – польське політичне питання буде в руках Росії» [8, с. 62-64].

Саме Ю. Самарін, писав Олександр Корнілов, був тоді чи не єдиним в Росії, хто мав тверезе розуміння польської проблеми, тож і за його рекомендаціями (він був включений до числа співробітників новопризначеної адміністрації Царства Польського) впроваджувалася там селянська реформа. Щодо Правобережної України Ю. Самарін чітко ставив завдання: побороти націоналізм польський (« полонізм») націоналізмом російським (« русскою народною стихією»).

Заходами імперсько-пронародної націоналізації свідомості селян (імперія земельними реформами 1861 та 1864 років демонструвала свою «доброту» та «солідарність» із селянами, а водночас вдавала боротьбу із експлуататорами селян – поміщиками-шляхтою), російській адміністрації вдалося досить успішно нейтралізувати польсько-шляхетський проект відновлення Речі Посполитої. Відновлення польської держави сприймалося у селянському середовищі не інакше як загроза повернення шляхетських порядків, тобто ймовірне повернення панщини. Щоправда, імперські реформатори протиставляючи в Українському Правобережжі «русску народну стихію» «шляхетським інспіраціям» не брали до уваги, що місцевий «руський народ» не є народом російським. А тим часом, окремою проблемою для російської адміністрації в Україні постала українська націоналізація.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф. ІІ, спр. 20521, 5 арк.
2. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 707, оп. 261, 1862, спр. 6, 22 арк.
3. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі, ф. 908, оп. 1, спр. 185, 46 арк.
4. Валіцький Анджей. Три патріотизми / А. Валіцький // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 566 – 599.
5. Гильфердинг А. Ф. В чем искать разрешение польському вопросу? / А. Ф. Гильфердинг // Собрание сочинений. – Т. 2: Статьи по современным вопросам словянским. – СПб. : Печатня В. Головина, 1868. – С. 360-361.
6. Земський Ю. Позиція священиків та офіційної влади Російської імперії у русі тверезості середини XIX ст. на Поділлі / Ю. Земський // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2005 рік. – Книга 1. – Львів: Логос. – С. 256-262.
7. Земський Ю. Римо-католицьке духовенство Правобережної України в політиці владних структур Російської імперії середини XIX ст. / Ю. Земський // Історія релігій в Україні. Науковий збірник. – Львів. : Логос, 2008. – Книга 1. – С. 323-331.
8. Корнилов А. А. Русская политика в Польще со времен разделов до начала XX в. / А. А. Корнилов. – Петроград: Изд-во «Огни», 1915. – 93 с.

9. Левкиевская Е. Е. Стереотип поляка в русской литературе XIX–XX векав / Е. Е. Левкиевская // PolacywoczachRosjan – RosjaniewoczachPolaków. Zbiórstudiów / RedakcjaRomanBodrykiJerzyFaryno. – Warszawa, 2000. – С. 251-262.
10. Маркс Карл. Промова на польському мітингу в Лондоні 22. І. 1867 р. / К. Маркс // Зібрання творів. – К., 1963. – Т. 16. – С. 200-202.
11. Мильчина В. О национальной идее без дефиниций и анахронизмов (Круглый стол «Национальная идея в России XIX века», РТТУ, 13 июня 2001) / В. Мильчина // Abimperio. – 2001. – №3. – С. 462-467.
12. Нольде Б. Э. Юрий Самарин и его время / Б. Э. Нольде. – Париж: УМСА – Press, 1978. – 245 с.
13. Погодін А. Л. Адам Міцкевич. Его жизнь и творчество / А. Л. Погодин. – М. : Издание В. М. Саблина, 1912. – Т. 2. – 350 с.
14. Ревуненков В. Г. Польское воссстание 1863 г. и Европейская дипломатия / В. Г. Ревуненков – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1957. – 358 с.
15. Сидоров А. А. Польское восстание 1863 года. Исторический очерк / А. А. Сидоров. – Спб. : Издание Н. Б. Карбасникова, 1903. – 254 с.
16. Фалькович С. М. Основные черты польского нациоального характера в представлениях русских (Эволюция стереотипа) / С. М. Фалькович //PolacywoczachRosjan – RosjaniewoczachPolaków… – С. 115-140.
17. Dr. LudwikWolski. Powstaniepolskiezroku 1863, z komentarzem mackiawela / L. Wolski. – Lwow, 1867. – 45 s.
18. Powstanienarodowewr. 1863 i 1864 zrzutemokanacalość dziejówporozbiorowychIsprawę włościańską. Opowiedział K. Wojnar / K. Wojnar – Kraków, 1901. – 48 s.
19. PowstaniewPolsceprzezHr. Montalembertaczl. akademiifrancuzkiej / Montalembert. – Kraków, 1863. – 40 s.
20. Яноўская Валянціна. Каталіцкі клір і паўстанне 1863-1864 гг. у Расійскай імперыі: гістарыяграфія / В. Яноўская // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів: Логос, 2005. – Книга 1. – С. 614-620.

ПРОТИВОСТОЯНИЕ ПОЛЬСКОЙ И РОССИЙСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В БОРЬБЕ ЗА УКРАИНСКОЕ ПРАВОБЕРЕЖЬЕ В НАЧАЛЕ 60-Х ГГ. XIX В.

Статья посвящена проблеме поиска властью Российской империи навой методики ведения политики в Украинском Правобережье в ответ на усилия польских патриотов мобилизовать на свою поддержку украинское крестьянство. И поляки и россияне использовали технологию национализации сознания простонародья, то есть стремились навязать крестьянам убеждение будто бы родственности и единства с польским или с российским «государственно-политическим телом»

Ключевые слова: национализация сознания, патриотизм польский и российский, полонизация, русификация.

CONFRONTATION OF POLISH AND RUSSIAN POLITICAL TECHNOLOGIES IN THEIR STRUGGLE TO CONTROL THE RIGHT-BANK UKRAINE AT THE BEGINNING OF 60S IN THE 19TH CENTURY

The article is devoted to problems of developing a new political strategy by the Russian Empire towards the Right-bank Ukraine as a response to the Polish patriots' ambitions to gain support of Ukrainian peasants. Both Poles and Russians applied «awareness nationalization» technology aimed at imposing affinity and solidarity feelings with either Polish or Russian «political state body» .

Key words: awareness nationalization, Polish and Russian patriotism, Russification, Polonisation.

УДК94 (477) – 058. 234. 4:140. 8

О.О. Короткова

СВІТОГЛЯДНІ ПОЗИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 1906 – 1916 РР.

Автор у цій статті зробив спробу дати аналіз соціальним перетворенням в житті українських селян в умовах аграрної реформи 1906 – 1916 р. р. В статті зроблено аналіз трансформації головних світоглядних позиційта громадянської свідомості українського селянина в умовах соціально-економічних перетворень. Автор спирався надослідження

вітчизняних та закордонних спеціалістів сучасності та робив висновки на базі аналізу першоджерел, фондів архівів і монографічних джерел.

Ключові слова: світогляд, аграрна реформа, соціальне життя, медицина, освіта, громадянська свідомість, ментальність.

Соціальні зміни в українському селі в умовах аграрної реформи початку XX ст. позначились на світоглядних позиціях селян. У «землеробській» ментальності українського хлібороба посткріпосницької епохи «розум», «розумна людина» визначалися щонайменше двома базовими критеріями. По-перше, прагматичними інтересами повсякденного існування, річного циклу господарських робіт, селянського способу життя як такого. По - друге, «інтелектуальна людина» бачилася пересічним українським хліборобом через уміння задовольняти інтереси та цікавість знанням важливих у його світогляді прикмет, повір'їв, забобонів. Мета дослідження – проаналізувати вплив соціально – економічних процесів в умовах аграрного реформування 1906 – 1916 рр. на зміни світогляду українського селянства.

Найбільшу зацікавленість для дослідника представляють джерела дореволюційної доби, аналіз яких дає більш – менш реальну картину соціальних перетворень без ідеологічного забарвлення радянської епохи (А. А. Кофод, Г. А. Евреинов, с. Н. Прокопович, Л. П. Весин тощо). Сучасні дослідники майже не торкалися проблем трансформації світоглядних позицій селянства початку XX ст. Вагомий внесок в розуміння проблем світогляду українського селянства зробив сучасний дослідник Ю. Т. Присяжнюк. Автор досліджує питання ментальності українського селянства в XIX – XX ст. [1]Питання розвитку медицини в умовах реформ стали головною темою дослідження науковця Н. Н. Писаренко. [2, с. 232 - 237] До питання повсякденного життя українського селянина зверталася в своєму дослідженні Л. Нізова. [3] Процес народження індивідуальної самосвідомості, зміни в статусних позиціях жінки, формування нової соціальної реальності висвітлювала в своєму дослідженні И. Н. Милоголова, [4, с. 72 -73] до цього ж питання зверталася і дослідниця Кучумова Л. І. [5, с. 47] Н. Л. Пушкарьова започаткувала фундаментальні дослідження з історії приватного, неофіційного життя людей у різні історичні епохи в російській історіографії, заклавши фундамент для подальших досліджень із шлюбно-сімейної історії. [6, с. 55 - 70] Вагомий внесок в дослідження світоглядних змін українського селянства зробили і закордонні дослідники. Американський дослідник Д. Мейсі зазначав, що реформи Столипіна були націлені на початок культурної революції на селі. [7, с. 18]З кінця 80-х і особливо в 90-х рр. XX ст. стали доступними для вітчизняних істориків праціноземних авторів з історії та історіографії Росії другої половини XIX ст., такихяк р. Пайпс, Дж. Рібер, Б. Еклоф, р. С. Уортман, Д. Аткінсон, Дж. Пеллот.

На початку XX ст. Російська імперія стояла на порозі кризи самодержавства і капіталізації соціальних відносин. Модернізація країни за короткий термін була можлива лише із застосуванням революційних змін та силової формив пливу, відповідно до опору суспільства аграрно-індустріальному перетворенню. П. А. Столипін намагався прискореними темпами зламати общинні устої, адже поміщики небажали здійснювати їх модернізацію. Правила общинності в житті селян були засадничими, авторитетною правовою базою, головним законом їхнього життя і повсякденної діяльності. Модернізація виробничих відносин вплинула на традиційний віковічний уклад, їх світогляд. При таких змінах у них виникали і нові економічні, соціальні, духовній моральні проблеми, які зачіпали індивідуалістичні основи. В цих умовах народжувався менталітет з одного боку найманого виробника, зіншого – дрібного виробника (підприємця). Відповідно до нових повсякденних потреб, у селян змінилися засоби праці, прийоми обробітку сировини, правила виробництва, тощо. [3, с. 288]

Село змінювало своє обличчя. Масові селянські виступи, революція 1905 – 1907 рр. - логічні процеси відродження вільної свідомості селянина - господаря. З'являються тисячі агрономів і кооператорів, земських статистів, які вивчали господарство, шукали шляхи змін та побудови нового села. На селянське господарство почала поступово орієнтуватися і наука, відкриваються бібліотеки, сільськогосподарські училища. Так, наприкінці XIX ст. у 17містах Харківської губернії діяло саме 17 бібліотек, приблизно одна бібліотека на 19613 чол. населення. До 1914 р. їх кількість збільшилась майже вдвічі. [8, с. 88] Зростає потреба в училищах та сільськогосподарських курсах. Лише у 1912 р. з проханням до Харківського губернатора з приводу їх відкриття звернулися майже всі повітові управи. Найбільшу

зацікавленість викликали такі предмети як загальне землеробство, скотарство, кооперація, луківництво. Кожні відкриті курси, безкоштовні для населення, державіобходилися близько 1500 крб. [9]Освіта і грамотність являлись основним показником світоглядних позицій і системи приоритетів соціального життя окремих верств населення. Нові капіталістичні умови господарювання вимагали від селян збільшення багажу знань насамперед із сільськогосподарських наук. Ще й понині існує думка, що для народу має існувати «особлива література», спрощена; що пересічний селянин не взмозі зрозуміти особливостей «інтелегентної» наукової літератури. При цьому, зрозуміло, забувається досвід гуртків Х. Д. Алчевської. Виявилось, що твори видатних вітчизняних авторів зрозумілі і знаходили позитивний відгук на селі. Нерідко ті ж твори не зовсім були зрозумілими в середовищі панів. Сільський люд потребував не «народні» книги, а дешеві, тому що він бідняк, а не дурень. [8, с. 88 - 97]

В поширенні знань, посиленні світоглядних позицій селян досліджуваного періоду значна роль належала земствам. На їх кошти видавалася педагогічна і навчальна література, що мала прогресивний характер. Аналіз джерел доводить, що в досліджуваний період відбулися суттєві зрушення в організації професійно - технічного та агрономічного навчання. У 1917 р. в Україні діяло 60 професійно - технічних училищ, в яких навчалося близько 5 тис. чоловік. Проте матеріально – технічне забезпечення навчального процесу залишалося доволі низьким. Однак і за таких умов відбувалися відчутні зміни у зацікавленості селян в науковій літературі та нових аграрних технологіях. Та найголовніше полягало в тому, що «хуторянина можна впізнати навіть за ходою, оскільки вона відбиває його рішучий настрій» . [10, с. 598 – 603]Землевпорядні комісії та земські управи намагалися озброїти селян хоч би елементарними знаннями з основ агрономії, ветеринарії. З цією метою організувалися курси, розповсюджувалася популярна література. На ці заходи, наприклад, Волинським губернським земством у 1911 р. було асигновано 4730 крб., Київським - 5600 крб. [11, с. 1309 – 1310]

Селяни через неосвіченість боялися нововведень, а між тим саме вони потребували більшого ознайомлення з новою літературою по агрономії. [12] Архівні та інші джерела переконують, що в досліджуваний період формуванню світоглядних позицій селян щодо їх повсякденного буття сприяло вивчення передового досвіду окремих регіонів, показові екскурсії у найбільш розвинуті господарства. З цією метою у системі землеробства організовувались показові поля. Наприклад, у Київській губернії, де агрономічна діяльність губернської управи (пізніше земств) розпочалася з 1908 р., у 1911 р. було влаштовано 111 показових полів, на яких отримувалися врожаї значно вищі, ніж на сусідських селянських полях. Це, безперечно, зацікавлювало селян у перейнятті досвіду правильного обробітку грунту. [11, с. 1309] Уряд всіляко заохочував селян до розверстання, надаючи певні пільги відрубникам та хуторянам у виплаті податей і навіть даючи можливістьбрати участь у спеціальних навчальних екскурсіях по веденню хуторського господарства в зразкові регіони. Наприклад, селяни Харківського повіту у 1911 р. взяли участь у екскурсії в Моравію і Богемію та вивчали методи хуторського господарювання у Житомирському повіті. [9, Д. 77, арк. 132] Такі екскурсії були ефективним методом трансформації селянської свідомості.

Розширення світогляду українського господаря змінило його погляди на використання сільськогосподарського реманенту. Активно створювалися прокатні станції господарських машин і селянин мав можливість не витрачати левову долю свого прибутку на закупівлю техніки. Характерно, що 84% земських складів Російської імперії з сільгоспмашинами та знаряддями у роки проведення столипінської реформи зосереджувалисьв українських губерніях. Про зрушення в світоглядних позиціях селян свідчили рядки газетних статей. Вони відтворювали радикальні зміни у настрях простого селянина відносно політики уряду: «Часи змінилися і мужики із сліпих стали зрячими» . [13] «Село невпізнанне. Забитого, смирного села немає і в згадці. Селянин прокинувся і стежить за кожним кроком Думи» . [13]

Зростання соціальної активності селян характеризувалося бажанням виділити свої наділи і стати одноосібними власниками землі. Наростаючий потік клопотань про вихід з общини був вельми неочікуваним і для самих реформаторів, які не розраховували на такі вражаючі результати. Уряд вживсерйозних зусиль і, незважаючи на бюджетні труднощі в країні, кількість землемірів лише при землевпорядкувальних комісіях збільшилася з 600 у 1907 р. до 6, 5 тис. в 1914 р., тобто в 11 разів за сім років. Проте до 1916 р. землевпорядкувальні проекти були складені лише для 50 % тих, що клопотали, землемірні роботи виконані для 44 %, а остаточно

оформлені лише для 34 %. У Швеції, наприклад, де землеустрій розпочався ще в XIX ст. і тривав близько 80 років, до 1913 р. було розверстано 18, 5 млн. гектарів — в середньому по 2, 3 млн. гектарів за десятиліття. У Росії ж за сім років (1907–1913) були землеупорядковані 2 млн. селянських дворів площею 17, 1 млн. дес. (1 десятина = 1, 1 гектара). [14]Визнаний датський реформатор А. А. Кофод стосовно зміни селянських настроїв зазначав: «Не менш ніж на господарство впливає нова система землеволодіння|на весь устрій життя селян. Відчуваючи відповідальність за своє майно, хуторянин сумлінно його охороняє, а стежачи за своєю власністю, він привчається поважати і чужу. Тому в селах, де селяни перейшли на хутори, припиняються всілякі спори, потрави, порубки, бійки» . [10, с. 143]

В досліджуваний період суттєво змінились світоглядні позиції жінки – селянки. Здавна в сім'ї утвердився певний традиційний розподіл праці на «чоловіче діло», «жіноче діло», «спільну працю» . Патріархальний устрій селянської родини епохи феодалізму практично зводив нанівець всі громадянські права жінок. Реформаційні процеси сприяли формуванню у них особистості, індивідуалізму. Жінка активно бере участь у нових комерційних процесах, а в деяких випадках навіть виконувала всі чоловічі функції стосовно забезпечення добробуту своєї сім'ї. [4, с. 72 - 73]Суспільство народжувало нового господаря землі-вільного, самостійного, ініціативного. А для українця земля і воля –найвищі життєві цінності. Історія не знає випадків, щоб на території України землеробство втрачало пріоритетність, вироджувалось. [1, с. 48]Цей висновокпідтвержується дослідженнями як вітчизняних так і закордонних науковців. Характерною з цього приводу стає позиція відомого дослідника російської історії, американського професора Девіда Мейсі. Він стверджує, що в досліджуваний нами період дійсно сталася революція свідомості, яка призвела до переосмислення аграрних відносин і не тільки найнижчими верствами населення, а й в першу чергу серед «високих мужів» уряду та правлячого класу. [7, с. 5]

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Присяжнюк Ю. Т. Українське селянство XIX – XX ст. : еволюція, ментальність, традиціоналізм: Навчальний посібник. – Черкаси, 2002. – 120 с.
2. Писаренко Н. Н. Специализированная медицинская помощь в Донбассе (к. XIX – н. XX вв.) // Нові сторінки історії Донбасу:Ст. Кн. 7/ Головний редактор З. Г. Лихолобова. – Донецьк, 1999.
3. Нізова Л. Повсякденне життя кустаря в період його перетворення: малоземельний селянин - кустар, ремісник - промисловик - кооператор (друга половина XIX - перша чверть XX ст.) Проблеми історії України: факти, судження, пошуки, Випуск 17, Київ: Інститут історії України НАН України, 2007.
4. Милоголова И. Н. Крестьянка в русской пореформенной деревне. Вестник МГУ, сер. 8, № 2, 1998г.
5. Кучумова Л. І. Селянський двір і сім'я в общині Європейської Росії другої половини XIX ст. // Селянське господарство: історія і сучасність. Матеріали Всеросійської наукової конференції, Ч. 1. Вологда, 1992.
6. ПушкареваН. Л. Семья, женщина, сексуальнаяэтикавправославии и католицизме: перспективы сравнительного подхода // Этнографическое обозрение. - 1995. -№ 3.
7. Мейси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина // Вопросы истории. – 1993. – №4.
8. Рубакин Н. А. Избранное в II томах, - Книга, 1975.
9. Державний архів Харківської області (ДАХО), - Ф. 3, - Оп. 285, - Спр. 22, - 46 арк.
10. Кофод А. А. Столыпинская реформа и землеустроитель А. А. Кофод. - М., 2001.
11. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1911 год). Вып. 13., Ч. 3.
12. Хуторянин. – Полтава, 1913. - № 10.
13. Крестьянский депутат. –Харьков, 25июня1906 г.
14. Проскурякова Н. Столипінська рефома: вихід з кризи. – Отечественные записки, № 1 (15), 2004.

Короткова Е.А. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ ПОЗИЦИИ УКРАИНСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА В УСЛОВИЯХ АГРАРНОЙРЕФОРМЫ 1906 – 1916 ГГ.

Автор в этой статье сделал попытку дать анализ социальным изменениям в жизни украинских крестьян в условиях аграрной реформы 1906 – 1916 гг. В статье сделан анализ трансформации главных мировоззренческих позицийи гражданского сознания украинского крестьянина в условиях социально-экономических изменений. Автор опирался наисследования отечественных и зарубежных ученых современности и сделал выводы на базе анализа первоисточников, фондов архивов и монографических источников.

Ключевые слова: мировоззрение, аграрная реформа, социальная жизнь, медицина, образование, гражданскоесознание, ментальность.

Korotkova E. A. VIEW WORLDPOSITIONS OF THE UKRAINIAN PEASANTRY IN THE CONDITIONS OF AGRARIAN TRANSFORMATIONS 1906 – 1916.

The author of this article made an attempt to analyze social transformations in the life of Ukrainian peasants under the conditions of agricultural reforms in 1906 – 1916. The article gives an analyze transformations of main positions of peasant world view of Ukrainian peasants civil-conscience transformations under the conditions of social and economic reforms. The author referred to modern researches of Ukrainian and foreign specialists and made the conclusions based on the originals, archives funds and monographic sources analyze.

Key words: world view, social life, agricultural reforms, medicine, education, civil-conscience, mentality.

УДК- 94(477.43) «1918»

В.В. Галатир

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ОСВІТНІЙ ТА КУЛЬТУРНІЙ СФЕРАХ ЖИТТЯ ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО

На основі опублікованих та неопублікованих джерел автор зробив спробу висвітлити та дати короткий аналіз діяльності земств Правобережної України у освітній та культурній сферах в квітні-грудні 1918 р.

Ключові слова: земства, освіта, культура, Гетьманат, Правобережна Україна.

Основою духовного, соціально-економічного поступу суспільства є розвиток освіти та культури. Розбудова культурно-освітньої сфери в сучасній Україні потребує залучення досвіду попередніх років, насамперед періоду Української революції 1917-1921 рр., адже освіта та культура нерозривно пов'язані з державотворчими процесами.

Унікальним в цьому відношенні є досвід земських органів Правобережної України доби Гетьманату П.Скоропадського. В нелегких умовах було реформовано структуру земських управ, вживались заходи щодо збереження у функціональному стані економіки краю, розвитку освіти, медичного забезпечення населення Правобережжя. Проте варто зазначити, що для виконання своїх безпосередніх функцій перед земствами поставали серйозні проблеми - відсутність коштів, постійні конфлікти з центральною владою.

Протистояння земств і більшовицького режиму в роки революції призвели до упередженого та необ'єктивного висвітлення діяльності земських органів у радянській історіографії. І хоча в роки незалежності кількість досліджень з земської тематики значно зросла, однак період Української Держави П.Скоропадського досі залишається мало дослідженим.

Проблему земств в контексті революційних подій висвітлювали Д.Дорошенко [1], І.Верховцева [2], М.Баюк [3], А.Боровик [4], П.Григорчук, О.Яременко [5], Т.Харченко [6], О.Завальнюк [7], В.Стецюк [8].

Метою дослідження є висвітлення та аналіз діяльності земств Правобережної України у освітній та культурній сферах життя в квітні-грудні 1918 року.

Земські самоврядування в Правобережній Україні були створені набагато пізніше ніж в інших частинах України і одразу опинились у специфічних умовах, в тому числі й фінансових. Видатки земств розподілялися на обов'язкові (утримання земської пошти та кінних станцій, житла для чинів поліції, оплата відряджень місцевим чиновникам, утримання місць покарання, улаштування та утримання великих шляхів і споруд, пристаней за межами міст, і тд.) та необов'язкові (фінансове забезпечення заходів по охороні здоров'я, роботи закладів народної освіти, протипожежної та ветеринарної справи, розбудова та утримання телефонної і телеграфної мереж, піклування про сільське господарство, тощо) [9].

Гетьманський уряд в питаннях розбудови місцевого самоврядування дотримувався дореволюційних підходів. Земства являли собою напівгромадські - напівдержавні установи, які

виконували доручення уряду щодо управління місцевим господарством. Був визначений правовий статус земств [10]. До компетенції земських установ було віднесено лише питання культурно-господарського розвитку своєї місцевості. Політична діяльність земств заборонялася. Земськими справами відало Міністерство внутрішніх справ, яке мало право призначати й звільняти особовий склад земських управ. Губернські та повітові старости отримали право необмеженого контролю за діяльністю земств. Вони затверджували рішення земських управ, могли вносити зміни до особового складу і навіть розпускати їх. Тимчасово було призупинено скликання повітових і губернських земських зборів, їхні повноваження перейшли до управ [11]. На земських посадах було поновлено чимало старих земських фахівців. Для контролю та перевірки діяльності повітових та волосних земств у кожному повіті утворювалися місцеві ревізійні комісії.

Незважаючи на всю складність стосунків які виникли між земствами та гетьманською адміністрацією, в цілому ряді питань земці і представники місцевої влади активно взаємодіяли. Це стосується насамперед роботи в сфері освіти і культури.

Діяльність земств в освітній галузі відбувалася у таких основних напрямках: сприяння впровадженню загального початкового навчання в краї, поширенню позашкільної освіти, розвитку професійної та вищої освіти. Земства засновували школи, фінансували їх діяльність, розробляли навчальні плани і програми, постачали шкільну навчальну літературу.

Одним з показників роботи земств щодо розвитку освіти є розміри її фінансування органами самоврядування. Витрати Подільської губернської народної управи на народну освіту значно зросли з 1917 р. до кінця 1918 р., однак слід і враховувати інфляцію яка мала місце в цей період. В бюджеті Київського повітового земства на 1918 р. із загальної суми 4361745 крб. 34 коп. на освіту призначалось 2105695 крб. 44 коп. (з них на початкову освіту – 1632993 крб. 99 коп.) [12].

Губернськими земствами створювалися мережі дошкільних виховних закладів. Перший подібний заклад Подільська губернська земська управа відкрила в липні 1918 р. в Кам'янці-Подільському за сприяння товариства «Просвіта» та міської управи. Газета «Освіта» писала: «Дітей одвідує садок в середньому – 30 душ. В більшости це – діти бідноти. При садкові діти отримують чай з хлібом і горячий сніданок... Садок не перериває своєї роботи й на зиму. А щоби дати можливість дітям найбіднішої родини одвідувати садок взимку, Управа постановила видати на взування і одіж дітей 2500 карб.» [13]. З метою ознайомлення, роз'яснення та здобуття прихильності серед жителів регіону до відповідних дошкільних навчальних закладів губернська управа проводила лекції на вчительських курсах у Балтському та Могилівському повітах. 13 листопада 1918 р. з ініціативи відділу освіти губернської народної управи відбулась нарада з питань дошкільного виховання. На ній було обговорено проблеми, які виникли та продумано шляхи подальшого вдосконалення роботи з дітьми дошкільного віку.

Одним із провідних напрямків роботи земств в освітній сфері було розширення мережі початкових шкіл. Кількість шкіл якими опікувалось земство значно зросла й тому, що управління колишніми церковнопарафіяльними школами та їхнім майном передавалось міським і земським шкільним управам [14]. Більшість початкових і вищих початкових шкіл утримувалися повністю або частково за рахунок земських самоврядувань. 9 вересня 1918 р. в Волинській губернії Луцькою міською управою була відкрита перша міська нижча початкова школа в передмісті Красне. У квітні 1918 р. Вінницькі повітові земські збори ухвалили рішення просити у Міністерства народної освіти і губернського земства кошти на відкриття 12 вищих початкових шкіл та художньої майстерні кустарних виробів, на організацію позашкільних заходів виділити по 50000 крб., та кредит на придбання підручників. Як бачимо, повітове земство на той час не мало змоги самостійно профінансувати заплановані ним освітні заходи. Були випадки, коли батькам пропонували самостійно купувати книги, папір, та інші шкільні приладдя, як це було в Кам'янецькому повіті у 1918 р. [15]. Деякі земства мали змогу лише частково фінансувати школи. Так, в с.Баламутівка Проскурівського повіту земство сплачувало 500 крб. річних оренди приміщення для земської школи, інші 100 крб.- місцевий священник [16]. Відбувалася й реорганізація професійних шкіл. Зокрема ремісничу школу в м. Брацлаві було перетворено в середньотехнічну та прирівняно до вищої початкової школи [17]. У вищі школи було перетворено й Вінницьке, Могилівське двохкласне і Проскурівське та Балтське однокласні єврейські училища [18]. Зростала загальна кількість і вищих початкових шкіл. Всього із загального числа близько 80 вищих початкових шкіл, що відкрились на Поділлі

в період 1917-1918 рр., 29 було створено за рахунок коштів земств різних рівнів [19]. 10 грудня 1918 р. відбулося засідання Кам'янецької повітової управи. Обговорюючи перспективи розвитку освіти в повіті було вирішено в наступному році «мати в кожній волості вищу початкову школу», створити в с. Кутківцях селянську гімназію «за зразком селянської гімназії в Кам'янці-Подільському» [20]. Будувались нові приміщення для гімназій. Так, Міністерство освіти спільно з земствами, сільськими громадами та меценатами зібрали кошти на будівництво приміщення української гімназії в селищі Тростянець Брацлавського повіту [21]. У травні 1918 р. з евакуації до Луцька повернулись чоловіча та жіноча гімназії, почали працювати сім приватних шкіл [22].

В період Гетьманату проводились заходи щодо українізації шкіл, надання системі освіти національного характеру. Свідченням цього є розпорядження міністра освіти М. Василенка і директора департаменту А. Лещенка від 10 серпня 1918 р. про те, щоб місцева влада ввела в школах, де навчаються діти-українці, українську мову викладання, щоб початкові школи на 1918-1919 навчальний рік були забезпечені достатньою кількістю вчителів і підручників. Йшлося не лише про відновлення роботи українських шкіл у містах, а й про термінове відкриття шкіл у селах та забезпечення їх педагогічними кадрами [23]. У 1918 р. в Кам'янецькому повіті за участю земств було українізовано 111 початкових шкіл, в Проскурівському – 14 [24].

Також вживались заходи для розбудови шкіл національних меншин. На Київських повітових земських зборах у квітні 1918 р. піднімалось питання про прийняття на земське утримання єврейських шкіл повіту. Дану проблему доручили вивчити управі, після чого до її обговорення мали повернутись збори [25].

За 1918 р. шкільна система в Правобережжі була в основному сформована. До 1 вересня 1918 р. тільки на Поділлі відкрилось 140 навчальних закладів: 31 нижча початкова школа (1-4 роки навчання), 79 вищих початкових шкіл (3-4 роки навчання), 30 середніх шкіл (8-11 класи) [26]. В Брацлавському повіті на 1 вересня 1918 р. було відкрито 8 вищих початкових шкіл, в той час, як до квітня 1918 р. тут діяло всього 6 відповідних навчальних закладів [27]. В Кам'янці-Подільському діяло 3 вищих початкових школи, лише з 1 вересня 1918 р. в селах повіту було відкрито 6 таких шкіл [28].

Увага земств приділялась не лише відкриттю освітніх закладів, але й забезпеченню їх інвентарем, підручниками та навчальним приладдям, наданню методичної допомоги вчителям. Активно над розповсюдженням навчальної літератури працював відділ народної освіти Подільської губернської народної управи, який заснував центральний книжковий склад. Тут були зібрані всі підручники, надруковані в Подільській земській друкарні [29]. Всі органи місцевого самоврядування Міністерством народної освіти циркулярно повідомлялись про те, що в 1918-1919 навчальному році книги вийдуть з друку в такій кількості і по такій ціні, що всі земства на Україні зможуть забезпечити свої школи учбовими посібниками для навчання українською мовою.

Важливим напрямком роботи було поширення позашкільної освіти. Крім загальноосвітніх курсів, викладались також спеціальні, метою яких було підвищення кваліфікації певних категорій земських та державних працівників. Згідно з рішенням Ради Міністрів від 9 травня 1918 р. Міністерство освіти спільно з земствами організувало курси українознавства для вчителів. Курси працювали з 1 червня по 1 вересня 1918 р. в 64 містах в тому числі й Правобережної України. Вони були 3-х типів: для викладачів вищих навчальних закладів, для вчителів середніх і вищих початкових шкіл, для народних учителів (початкових шкіл) [30]. У програмі курсів було викладання української мови і літератури, історії мистецтва, історії і географії України, арифметики, сільського господарства, школознавства, принципів нової школи, термінології з усіх предметів. Подільське губернське земство виділило курсистам 12 тис. крб. допомоги на різні витрати [31]. Для їх проведення Вінницька повітова управа виділила 5 тис. крб. та по 150 крб. допомоги кожному вчителю, а також направила листи до губернської управи та Міністерства народної освіти з проханням надати фінансову допомогу. Цю ініціативу підтримали Брацлавська, Гайсинська, Кам'янецька, Могилівська, Ново-Ушицька та Летичівська повітові управи [32]. За ініціативою губернського відділу народної освіти земства виділили по 6 250 крб. допомоги слухачам [33].

Трьохмісячні курси мали відбутись для вчителів польських і єврейських шкіл. Для польської громади такі курси організовувалися в Києві, Вінниці та Житомирі [34]. Курси для

вчителів єврейських шкіл мали пройти в Києві [35]. В квітні 1918 р. Подільське губернське земство профінансувало проведення курсів диригентів українських хорів. Окрім курсів, що проводились час від часу, існували також постійно діючі вечірні школи, також підпорядковані відділам чи підвідділам позашкільної освіти.

Долучались земства і до розбудови системи вищої освіти. Надалі земське самоврядування продовжувало опікуватись Кам'янець-Подільським державним українським університетом. Кам'янецькі повітові земські збори в липні 1918 р. постановили видати йому протягом 5 років 250 тис. крб. [36]. Ще 10 тис. виділялось щорічно на стипендії для бідних студентів та утримання їдальні університету. А 15 листопада 1918 р. губернська земська управа звернулась до ради професорів університету з проханням направити частину з виділеної управою суми в 129 тис. крб. на поліпшення умов побуту викладачів та співробітників університету [37].

Про становище освіти в Волинській губернії свідчать матеріали преси: «… становище шкіл, народної освіти в сих повітах з часу розгону демократичних земських управ перш за все погіршало. Треба сказати що початкова народня освіта на Волині дуже і дуже кепсько стоїть, мабуть найгірше з усіх земель в Україні, але тепер коли до них представили таких людей що видавати гроші на школи та удержання вчителям вважають «не розумною тратою грошей» становище її буде трагічне…» [38]. З метою виявлення бажань батьків щодо мови, якою б навчалися в початкових школах їхні діти в 1918 р. на Волині шкільна рада губернського земства провела анкетування [39]. Такий захід свідчить про демократичні підходи земств щодо освіти.

Заходи земств в культурній сфері були переважно спільними з культурно-просвітницькими організаціями, насамперед «Просвітами». Вони активно підтримували зусилля «Просвіт» щодо створення в селах бібліотек, клубів тощо. Справою заснування бібліотек-читалень в період Гетьманату займались, як органи влади так і культурно-освітні організації. В зв'язку з 50- річчям письменницької і громадської діяльності Д. Марковича, спілка земств України ухвалила відкрити дві народних бібліотеки - читальні на Волині і Поділлі, в селах, які визначить ювіляр [40]. Прикладом піднесення бібліотечної справи на Волині стало створення бібліотеки в Луцькій чоловічій гімназії, де було зібрано цінну наукову літературу. Саме у 1918 р. за сприяння міської управи, інтелігенції міста та завдяки активній участі депутата міської Думи П.Дерев'янка у Луцьку було відкрито велику Публічну бібліотеку [41].

Для підвищення культурного та освітнього рівня сільського населення створювалися інститути книгонош. Питання організації книгонош в Подільській губернії розглядалися ще 19 квітня 1918 р. на засіданні губернських земських зборів. Вони вирішили з 1 травня заснувати відповідний інститут, та виділити 92 400 крб. на заробітну платню та 30 тис. крб. на закупівлю книг [42]. Для більш широкого розповсюдження книг, серед населення, Могилів-Подільська народна управа радила книгоношам співпрацювати з сільськими кооперативами, щоб вони відкривали книжкові магазини. Свідченням того, що повітові управи і надалі продовжували розвивати систему книгоносіння є низка постанов щодо вдосконалення цього напрямку роботи [43].

Здійснювались заходи для розвитку музейної справи. Продовжував існувати краєзнавчий музей при Подільській губернській управі. Брацлавська повітова земська управа в жовтні 1918 р. ухвалила рішення про відкриття земського музею з природничо-історичним, кустарним, сільськогосподарським, педагогічним відділами, а надалі планувалось створити й інші [44]. На заснування Подільського краєвого художньо-промислового і наукового музею в м. Вінниці Подільська губернська управа виділила 5 500 крб. [45], Вінницька міська дума - 5 тис. крб., а Ольгопільська і Летичівська народні управи разом - 5 500 крб. [46]. Не дочекавшись розв'язання проблеми з виділення приміщення під музей «Мури» його було відкрито 18 серпня в чотирьохкімнатній квартирі В. Коренева, який працював у Вінницькому реальному училищі, захоплювався колекціонуванням. Значна частина його колекції увійшла до перших фондів музею [47]. У Волинській губернії при «Товаристві дослідників Волині», яким опікувалося губернське земство, у 1918 р. також заходилися відкривати краєзнавчий музей [48].

Важливим елементом роботи земств була видавнича діяльність. У 1918 р. на Поділлі губернська управа за підтримки товариства «Просвіта» почала видавати часопис «Життя Поділля» [49]. Своєрідним виданням Подільського земства стала одноденна газета «Свято

Поділля», присвячена відкриттю Кам'янець-Подільського державного українського університету що вийшла 22 жовтня 1918 р. [50].

Ще у 1917 р. з ініціативи Канівського повітового земства, земські установи Правобережної України розпочали роботу по впорядкуванню могили Т.Г.Шевченка. Політичні та економічні події кінця 1917 - початку 1918 р. загальмували збір коштів та проведення цих робіт. Робота відновилася з обранням в квітні 1918 р. головою Київського губернського земства С.Петлюри. Протягом квітня-липня 1918 р. надійшло близько 50 тис. крб. від 52 земських та громадських установ України, Тираспольської земської управи, Воронезького споживчого товариства та інших установ. До Канева у травні 1918 р. виїхала комісія у складі С.Петлюри, Є.Лукашевича, А.Ніковського, художника-архітектора Д.Дяченка, голови Київської «Просвіти» О.Лотоцького, інженерів та членів Київської губернської земської управи. Комісія розглянула питання технічного влаштування компелксу. Комплекс вирішено було назвати «Тарасовий стан», побудувати готель в українському стилі. Було встановлено прямий зв'язок з Києвом човнами та шосейними шляхами, завезено обладнання, посуд, будівельні матеріали, налагоджено роботу земської пошти [51].

Отже, земські установи Правобережної України попри скрутне становище досягли чималих успіхів в українізації народної освіти в регіоні, збереженні та пропаганді надбань народної культури. Загалом культурно-освітня діяльність Правобережних земств засвідчила, що вони сприяли виконанню важливих завдань національного розвитку, створювали кращі умови для розбудови країни, піднесення загального освітнього рівня її громадян, збереження етнокультурної спадщини народу, піденесенню його національної самосвідомості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр.; У 3 т. Українська Гетьманська Держава 1918 року. - Ужгород, 1930.; Нью-Йорк, 1954. - Т. 2. - 510 с.
2. Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Верховцева Ірина Геннадіївна. - Черкаси, 2004. – 235 с.
3. Баюк М.І. Культура і освіта на Поділлі в 1917-1920 рр.// Історія України:маловідомі імена, події, факти. - К., 1996.- С.156-176
4. Боровик А.М. Діяльність комісій видавничого відділу Міністерства освіти та мистецтва по підготовці українських пдручників за гетьманату (квітень-грудень 1918 р.) // Нукові праці Камянець-Подільського державного університету: Історичні науки.- Т.14: На пошану академіка І.С. Винокура.- Камянець-Подільський, 2005.- С.265-274
5. Григорчук П.С.,Яременко О.І..Реалізація реформи органів державного управління та самоврядування в Подільській губернії в 1918 р. // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції.- Камянець-Подільський, 2000.- С.361-364
6. Харченко Т. О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень-грудень 1918 р.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Харченко Тетяна Олексіївна. — Полтава, 2000. — 281 с.
7. Завальнюк О.М.,Стецюк В.Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. / О.М.Завальнюк, В.Б.Стецюк.- Камянець-Подільський: Аксіома, 2009. - 220 с.
8. Стецюк В.Б. Земства Правобережної України в період української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. : Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Стецюк Вадим Борисович. - Чернівці, 2009. - 240 с.
9. Завальнюк О.М.,Стецюк В.Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. / О.М.Завальнюк, В.Б.Стецюк.- Камянець-Подільський: Аксіома, 2009.-С. 24 - 25
10. Яременко О.І. Державне управління в Україні в період гетьманату (квітень — грудень 1918 р.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Яременко Олександр Іванович. — К., 1999. - С.16
11. Копиленко О., Копиленко М. Місцеве самоврядування і місцева адміністрація Української гетьманської держави // Місцеве та регіональне самоврядування в Україні. - К., 1992. - Вип. 3. - С. 23 – 24
12. Стецюк В.Б. Земства Правобережної України в період української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. : Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Стецюк Вадим Борисович. - Чернівці, 2009.- С.146
13. Справа дошкільного виховання на Поділлю // Освіта. – 1918. - №1. – С.17
14. Центральний держаний архів вищих органів влади і управління України.- Ф. 1064.- Оп.1.- Спр.12.- арк.85
15. Баюк М.І. Освітньо-просвітницькі перетворення на Поділлі в 1918-1920 рр. / М.І.Баюк // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Вип.9. – К.: Рідний край, 1999. – С.216
16. З життя України й Поділля // Село.- № 44, 45.- С. 26

17. ЦДАВО України. - Ф. 2201. - Оп. 2. - Спр. 336. - арк. 33
18. Преобразование низших училищ в высшее // Слово Подоліи. - 1918. – 4 июня. -С 1
19. Університет і Земство. Розмова з головою Подільської Губерніяльної Народної Управи В.К.Приходьком // Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.7
20. Нарада по питанням дошкільного виховання при Губернській Народній Управі 13 листопада 1918 р. // Освіта. – 1918. - №2. – С.16
21. ЦДАВО України.- Ф. 2201. - Оп. 2. - Спр. 1.- арк. 96
22. Мацюк Н., Комар В. Волинь в державотворчих процесах доби Гетьманату [1918 р.] Павла Скоропадського // Консерватизм і державотворення в Центрально-Східній Європі.– Луцьк; Люблін, 1997.– С. 47
23. Мацюк Н. Культурно-освітня політика гетьмана П. Скоропадського на Волині.– Луцьк, 1998.– С.23
24. Дровозюк Л.М. Земські школи Поділля на початку ХХ ст. / Л.М.Дровозюк // Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.38
25. Державний архів Київської області. – Ф.1239. – Оп.126. – Спр.2. – арк.16
26. Проект єдиної школи на Україні. Основна школа / Передмова П. Холодного - Кам'янець-Подільський: Накладом Міністерства народної освіти, 1919.- Кн. 1. - С.3 -9
27. ЦДАВО України.- Ф.2201.- Оп.2.- Спр. 74.- арк.4 зв.
28. ЦДАВО України.- Ф.2201.- Оп.2.- Спр. 68.- арк.1
29. Державний архів Вінницької області.- Ф.Д-173.- Оп.1.- Спр.83.- арк.2-3
30. ЦДАВО України.- Ф.2201.- Оп.2.- Спр. 39.- арк.107
31. ЦДАВО України.- Ф.2201.- Оп.2.- Спр. 458.- арк.3
32. Державний архів Хмельницької області.- Ф.Р-260.- Оп.1.- Спр.38.- арк.1-2
33. ДАХО.- Ф.Р-260.- Оп.1.- Спр.41.- арк.15
34. ЦДАВО України.- Ф.2201.- Оп.1.- Спр. 53.- арк.19
35. Постанова про асигнування в розпорядження МНО 87 700 крб. на організацію курсів для вчителів єврейських шкіл // Державний вісник. - 1918.-11 липня.-С. 3
36. ДАХО.- Ф.Р-260.- Оп.1.- Спр.40.- арк.19-20 зв.
37. Завальнюк О.М. Матеріальне становище викладачів, працівників та студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету / О.М.Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Т.2 (4). – Кам'янець-Подільський, 1998. – С.112-124
38. м.Житомир, дня 6 листопада, 1918 року // Волинська газета.- 1918.- № 48- С.1
39. м.Житомир, дня 4 жовтня, 1918 року // Волинська газета.– 1918. – № 25.– С. 3
40. Центральний державний архів громадських об'єднань України.- Ф.5.- Оп.1.- Спр.76.- Арк.9
41. Мацюк Н. Культурно-освітня політика гетьмана П. Скоропадського на Волині.– Луцьк, 1998.– С.27
42. Земская жизнь // Слово Подоліи.- 1918. - 12 июня. –С1
43. Постанови Проскурівської Повітової Управи в справах по позашкільній освіті // Освіта. – 1918. - №1. – С. 19
44. Местная хроника // Подольская мысль. – 1918. – 3 ноября. – С.2
45. ДАХО.- Ф.Р-260.- Оп.1.- Спр.1.- арк.39 зв.
46. ЦДАВО України.- Ф.2457.- Оп.1.- Спр. 46.- арк.19
47. Єрліх Л. Д. З історії Вінницького краєзнавчого музею / Л. Д. Єрліх //Культура Поділля: історія і сучасність : 2-га наук.-практич. конф.,присвячена 500-річчю м. Хмельницького., 27-29 серпня : матеріали. -Хмельницький, 1993.-С. 213
48. Абрамович Н. Про «Товариство дослідників Волині» // Волинська народня газета. – 1918. – № 22. – С. 15
49. Животко А. Історія української преси. – К.: Наша культура і наука, 1999. – С.265
50. Пащенко О. Як зароджувався державний український університет на Поділлю // Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.6
51. Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Верховцева Ірина Геннадіївна. - Черкаси, 2004. - С.168-169

Галатыр В.В. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЗЕМСТВ В ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ И КУЛЬТУРНОЙ СФЕРАХ ЖИЗНИ ВРЕМЕНИ ГЕТМАНАТА П.СКОРОПАДСКОГО.

На основе опубликованных и неопубликованных источников автор сделал попытку осветить и дать короткий анализ деятельности земств Правобережной Украины в образовательной и культурной сферах в апреле-декабре 1918 г.

Ключевые слова: земства, образование, культура, Гетманат, Правобережная Украина.

……

Galatir V.V. ACTIVITY OF ZEMSTVOS IN RIGHT-BANK UKRAINE IN THE EDUCATIONAL AND CULTURAL SPHERES OF LIFE OF TIME OF GETMANATOU P.SCOROPADSCOGO.

On the basis of the published and unpublished sources an author did an attempt to light up and give the short analysis of activity of zemstvos of Right-bank Ukraine in educational and cultural spheres in an April-December 1918.

Keywords: zemstvos, education, culture, Getmanat, Right-bank Ukraine

УДК 94(415). 091

Г.М. Красніцька

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА О. А. ЯНАТИ, ЗАСНОВНИКА БОТАНІЧНОЇ СЕКЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО НАУКОВОГО КОМІТЕТУ УКРАЇНИ (1918–1927)

Статтю присвячено висвітленню короткої біографії та розкриттю основних аспектів діяльності професора О. А. Янати зі встановлення та розгортання дослідницької роботи Ботанічної секції Сільськогосподарського наукового комітету України. Також розглянуто досягнуті результати ботанічної секції, її наукові здобутки. Розкрито внесок О. Янати у створення та діяльність даної секції, основні принципи її науково-організаційної діяльності.

Ключові слова: Ботанічна секція, Сільськогосподарський науковий комітет, селекція, програма, бюро, бібліографія.

Мета даної статті – ознайомитись із біографією О. А. Янати та його діяльністю зі становлення і розгортання дослідницької роботи Ботанічної секції при Сільськогосподарському Науковому Комітеті України (БС СГНКУ), що займалася вивченням питань прикладної сільськогосподарської ботаніки, а саме дослідженням рослин, які акліматизувалися та повинні були вирощуватися на території України, і рослин природної флори, що мали значення для потреб народного господарства країни.

Аналізуючи останні публікації з приводу дослідження проблем становлення, розвитку та діяльності БС СГНКУ, можна виділити праці таких вчених та авторів, як Н. Околітенко, В. Вергунова, с. Коваленко, О. Сердюк,

А. Веретьохіна, Л. Рогальчук С. Скороходова, Г. Шуйський, В. Борейко, Н. Горлова, О. Пилипчук, А. Коробченко, В. Онопрієнко та ін. У своїх роботах вони розкрили сутність основних проблем при створенні ботанічної секції та розгортання подій, які відбувалися впродовж її діяльності.

Яната Олександр Алоїзович народився в м. Миколаєві у сім'ї садівника. 1906 року Олександру Янаті виповнилося вісімнадцять, він навчався на агрономічному відділенні Київського політехнічного інституту. Багато місця в його житті займала революційна діяльність. У підпільних гуртках його знали як Тараса. 1917 року Олександр Яната пориває стосунки з партією, до якої належав: його не влаштовує притаманний їй національний нігілізм [1].

З 1918 року він — один з фундаторів та керівників сільськогосподарського комітету України при Наркомземі. Яната, як агроном-практик, висловлювався проти колективізації, вважаючи, що тому процесу мають передувати глибокі економічні дослідження.

Формально діяльність Ботанічної секціїприродничого відділу Міністерства земельних справ розпочалася 27 квітня1918 року – з дня призначення завідувачем секції професора О. Янати. Остаточне оформлення Ботанічної секції природничого відділу СГВКУ відбулося після ухваленої на засіданні 13 березня1919 року відповідної програми діяльності. З цього часу діяльність Ботанічноїсекції була дещо обмежена і уповільнена, оскільки під час гетьманату П. Скоропадського робота СГВКУ була фактично припинена. До складу секції на той час, крім О. Янати, входив і діловод [2].

Незважаючи на невтішне становище, БС продовжувала свою роботу переважно зі збирання та систематизації матеріалів з української ботанічної термінології і номенклатури за всіма напрямами ботаніки.

Уже в 1919 році Ботанічна секція в своєму складі нараховувала 8 бюро: 1) бюро насіннєзнавства, 2) бюро мікології та фітопатології, 3) бюро бур'янів, 4) бюро лучної та болотяної флори і кормових рослин, 5) бюро лікарських рослин, 6) бюро технічних росин, 7) бюро хлібних рослин, 8) флористичне бюро [1].

Однак, як свідчать звіти, у цей час реально працювали лише 4 бюро: фітопатології та мікології, насіннєзнавства, флористичне, лучної та болотної флори і кормових рослин – усі інші знаходилися в стадії організації, хоча практиканти та стипендіати проводили роботу в напрямах розгортання їхньої діяльності, зокрема з селекції зернових і кормових сільськогосподарських культур, а також дослідження лікарських рослин. Ця робота проходила під науковим керівництвом завідувача професора О. Янати, а частково при ботанічному комітеті Київського університету та при кабінеті спеціального землеробства Київського політехнічного університету. Активно розгорталас яробота з підготовки фахівців для секцій, що організовувалися.

У 1920 році секція займалася головним чином науково-організаційною діяльністю, продовжуючи систематичну роботу на основі здобутків кількох минулих років [3].

Уже протягом 1923–1924 рр. бюджетне фінансування Комітету врегулювалося, незважаючи на всі несприятливі для праці умови. Була виконана значна частина планових завдань, організовано і проведено низкунагальних заходів, зокрема відповідні роботи щодо боротьби з посухою.

Таким чином, можна констатувати факт надзвичайно ефективної і плідної діяльності О. Янати як керівника БС СГНКУ, як наукового лідера галузевої дослідної справи. Становлення як Сільськогосподарського наукового комітету України, так і його Ботанічної секції багато в чому відбулося завдяки професору О. А. Янаті. Особисто ним було сформульованоосновні наукові напрями роботи БС СГНКУ.

На посаді голови секції вчений сприяв вирішенню актуальних і важливих для того часу завдань сільськогосподарської ботаніки, займався складанням сільськогосподарської галузевої бібліографії та організував і редагував друкований орган СГНКУ – журнал «Вісник сільськогосподарської науки» . При БС були створені та функціонували, вирішуючи нагальні потреби, такі наукові установи, як Інститут селекції, Інститут насіннєзнавства, Центральна фітопатологічна станція. Отже, секція стала необхідною ланкою наукової установи – СГНКУ, яка в 20-х роках ХХ ст. на високому рівні здійснювала керівництво науково-дослідною роботою в ботанічній галузісільського господарства держави і була попередником Українського інституту прикладної ботаніки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. http://ru. wikipedia. org
2. О. Яната: відомого вченого-природознавця чесько-німецького походження знищили за українськість//Персонал. – 2006 - №27(178)
3. Олександр Яната: Ботанік, агроном, педагог, організатор науки //Народжені Україною: Мемор. альм. У 2-х т. — К., 20002. — Т. 2. — С. 798.
4. Коробченко А. Олександр Яната. Розвиток екологічної освіти в Україні //Освіта і управління. — 2003. — № 3. — С. 155-163

Красницкая Г. М. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА А. А. ЯНАТЫ, ОСНОВАТЕЛЯ БОТАНИЧЕСКОЙ СЕКЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО НАУЧНОГО КОМИТЕТА УКРАИНЫ(1918-1927)

Статья посвячена освещению краткой биографиираскрытиюосновныхаспектов деятельности профессора А. А. Янатыпо установке и развертывани иисследовательской работы Ботанической секции Сельскохозяйственного научного комитета Украины. Также рассмотрены достигнутые результаты ботанической секции, ее научные достижения данной секции. Проанализирован вклад А. Янаты в создании и деятельности данной секции, основне принципы ее научно-организационной деятельности.

Ключевыеслова: Ботаническаясекция, Сельскохозяйственныйнаучныйкомитет, селекция, программа, бюро, библиография.

Krasnitska G. THE ACTIVITYOF PROFESSORO. YANATY, THE FOUNDER OF THE BOTANICSECTION OFTHE UKRAINIAN AGRICULTURALSCIENTIFICCOMMITTEE (1918-1927)

The article is devoted toa briefbiography andkey aspects ofProfessorO. A. Yanaty'sactivities concerning the establishment of research botanical section of the Ukrainian AgriculturalResearch Committee. The results and its scientific achievements have been studied here. The O. A. Yanaty's

contribution in the establishment and operation of this section and its basic principles of scientific and organizational activities have been discussed in this article.

Keywords: BotanicalSection, AgriculturalScientific Committee, selection, program, bureau, bibliography.

УДК 94(477) «1921/1929»

Р.Д. Прилипко

СТАН РИНКУ ПРАЦІ В УСРР У 20-Х РР. ХХ СТ.

В статті аналізується ринок праці та політика у сфері зайнятості населення в УСРР у період нової економічної політики. Визначаються основні заходи держави, спрямовані на забезпечення ефективної зайнятості.

Ключові слова: безробіття, зайнятість, ринок праці, робітники та службовці.

Формування системи ефективної зайнятості є одним із важливих завдань, що стоять перед державами з ринковою економікою. Особливо актуальним воно є для України, ринок праці якої характеризується значним рівнем як офіційного так і прихованого безробіття. На наш погляд, значну допомогу у вивченні проблем зайнятості на сучасному етапі може відіграти аналіз стану ринку праці та вироблення державних заходів у цій сфері у 20-ті рр. ХХ ст., пов'язані із впровадженням елементів ринку в економіку країни.

Проблеми, пов'язані із зайнятістю населення УСРР в означений період були об'єктом вивчення істориків, економістів, юристів. Так, вже у 20-ті роки аналізу ринку праці присвятили свої роботи І. Вейцбліт [1], Я. Гіндін [2], А. Ісаєв [3], А. Лівшіц [4], Л. Мінц [5], Є. Шатан [6]. У 60 – 70-ті в контексті історії робітничого руху дану проблему вивчали Г. Діденко [7], В. Довгопол [8], А. Слуцький [9]. На сучасному етапі питання пов'язані із характеристикою ринку праці в період НЕПу знайшли своє відображення у працях О. Мовчан [10], Л. Прилуцької [11].

Метою даної статті є аналіз ринку праці в Українській СРР та висвітлення державних заходів з подолання безробіття.

З безробіттям як масовим явищем в Україні більшовикам довелося зіткнутися одразу ж після переходу до нової економічної політики, коли збереження попереднього мобілізаційного ресурсу регулювання робочої сили стало недоречним. Однією із головних передумов появи зайвої робочої сили було скасування трудової повинності. У зв'язку з цим одним із перших радянських декретів нової доби було ліквідовано Головкомпраці із системою таборів для «дезертирів трудового фронту» . Такий крок відкривав шлях до запровадження економічних механізмів регулювання ринку праці через співвідношення попиту та пропозиції на робочу силу. Кодекс законів про працю України, що вступив в дію з 15 листопада 1922 року невід'ємною складовою найманої праці вважав добровільну згоду працівника й роботодавця.

Однак, вільний найм робочої сили напряму суперечив основним положенням комуністичної доктрини, що базувалася на одержавленні економіки. Тому основним завданням державної партії було пристосування ринку до власної стратегії суспільного розвитку. Виходячи з цьогоекономісти намагалися обґрунтувати особливий характер безробіття в радянській державі, як наслідок тимчасового відступу перед капіталом заради відбудови зруйнованого громадянською війною та іноземною інтервенцією народного господарства. В той же час дії партійно-радянського керівництва засвідчували намагання ослабити важелі економічної диктатури і впливати на розвиток господарства ринковими методами.

Окрім кон'юнктури ринку, суттєвий вплив на зростання безробіття мали й інші політичні та економічні фактори – військова демобілізація, післявоєнна господарська розруха, пролетаризація міст як результат здійснення класової політики та зубожіння населення внаслідок соціальних катаклізмів, що на початку 1920-х рр. переросли в голод на Півдні України. Позначилося на цьому й аграрне переселення та спроба «нетрудових елементів» ухилятися від податків шляхом реєстрації на біржах праці як безробітних [10, с. 70].

Разом із тим, уже в самій системі радянського господарства вказаного періоду простежується ряд факторів, які стимулювали появу безробіття. Найголовнішими з них були згортання державної промисловості та слабкий розвиток приватної промисловості не здатної

охопити всіх безробітних. До того ж на зростання безробіття серйозно впливали скорочення установ, в яких працювали численні прошарки радянських службовців. Вагомою причиною перевищення попиту над пропозицією була відносно висока питома вага аграрної економіки розпорошеної по дрібним індивідуальним та невиробничим господарствам. Прагнення до укрупнення господарств та інтенсифікації сільського господарства позначилися посиленими темпами пролетаризації селянства та тиском на міські ринки праці.

Поява зайвої робочої сили пояснювалася й прагненнями до підвищеннями механізації та удосконалення виробничих процесів в умовах високої концентрації індустрії. Позначилася на цьому й політика підвищення заробітної плати в промисловості, що викликала відтік робочої сили із сільської місцевості. Ріст безробіття в окремих місцевостях України спричинений нерівномірним розподілом нових капіталовкладень, що створював диспропорції в районному розміщенні капіталів і робочої сили [6, с. 26].

В силу перерахованих вище причин, вже з початку 1922 р. із бірж праці, створених на місцях, стали поступати перші тривожні сигнали про зростання кількості безробітних. Якщо на 1 січня 1922 р. лише по губернських містах було зареєстровано 19 831 безробітний, то вже на 1 квітня – 35 227 [12, арк. 62]. За неповними даними, що надійшли від 77 бірж праці на 1 вересня 1922 р. по губерніях України офіційно було зареєстровано 87 411 осіб, з яких майже половину складали індустріальні робітники [12, арк. 3]. Як не дивно, але за статистичними даними серед безробітних найбільше виявилося державних службовців, друге місце займали різноробочі, на третьому –знаходилися робітники металургійних галузей [13, арк. 47].

У звітних матеріалах ІІІ Всеукраїнської конференції профспілок України відзначалося про посилений ріст безробіття у другій чверті 1922 р., внаслідок чого з квітня по серпень кількість безробітних зросла у 2, 5 рази, при цьому ріст безробітних серед індустріальних робітників становив 119%, працівників розумової праці – 317%, безробітних обслуговуючої праці – 132, 3% [14, с. 119].

Перші повні відомості, що надійшли від страхових органів підтверджували тенденції на ринку праці, зафіксувавши станом на 1 жовтня 1922 р. понад 90 тис. безробітних. Найвищі показники мали Одеська, Кременчуцька, Київська та Харківська губернії [15, арк. 72]. Загалом на 1 грудня 1922 р. безробітні становили 10% від загальної чисельності робітників, зайнятих у промисловості. До 1 вересня 1923 року чисельність безробітних зросла до 127100 або на 75, 2% [4, с. 5].

Результати всесоюзного міського перепису населення 1923 р. свідчили про значне охоплення безробіттям південних районів України. Так, із 186, 2 тис. безробітних, що мешкали в містах України в цей час, майже чверть припадала на Одеську губернію, з яких 26, 4 тис. чол. (60%) – проживали в Одесі. Серед українських міст на початку 1920-х рр. найвищий рівень безробіття був зафіксований в Одесі (17, 6%), Катеринославі (16 %), Києві (14, 4%), Харкові (11, 5%). У зв'язку із закриттям підприємств Руссуд, Ремсуд, Темвод та інших суттєво зросла частка безробітних у Миколаєві [16, с. 46].

Станом на 1 серпня 1924 рокув Українській СРР на обліку бірж праці перебувало більше 200 тис. безробітних, а за даними Всесоюзного перепису 1926 р. – 326, 7 тис. осіб. Після цього розпочинається поступовий спад у кількості безробітних, спричинений частково розвитком індустріального виробництва: 1927/28 р. – 226, 7 тис. ; 1928/29 р. – 243, 3 тис. ; 1929/30 р. – 170 тис. ; 1930/31р. – 110, 5 тис. осіб [11, с. 47].

Як свідчить статистика, із розвитком НЕПу клієнтами бірж праці все частіше ставали й кваліфіковані робітники. Це обґрунтовувалося, передусім, процесом декласування робітничого класу в умовах економічної кризи, зумовленої не стільки післявоєнною руйнацією, скільки браком оборотного капіталу та кредитів та іноземних капіталів для збереження та розширення обсягів виробництва. Як наслідок, під час перебудови укладу економічного життя на засадах господарського розрахунку відбулася реорганізація державного апарату управління економікою, в результаті якої одні установи (Наркомпрод та ін.) були ліквідовані, інші суттєво скоротили свої штати. Зменшилася також частка державних підприємств, оскільки найбільш збиткові закривалися або переводилися на консервацію. Так, лише в липні 1922 р. було законсервовано виробництво на чотирьох великих металургійних підприємствах Донецької губернії – Таганрозькому, Макіївському, «Дюмо» в Алчевську та «Сулін» у Шахтах [17, арк. 76].

Прагнучи запобігти при цьому втраті кваліфікованої робочої сили РНК УСРР своєю постановою рекомендувала керівникам підприємств у першу чергу звільняти малолітніх та неповнолітніх, що працювали на шкідливих виробництвах або на некваліфікованих роботах [5, с. 17]. Окрім цієї категорії, при скороченні штатів та закритті нерентабельних підприємств безробітними найчастіше ставали жінки, які мали, порівняно із чоловіками значно нижчу кваліфікацію.

З метою збільшення прибутку, переведені на госпрозрахунок підприємства намагалися залучати для виконання некваліфікованих робіт дешеву робочу силу із сільської місцевості. Для останніх через малоземелля, неврожаї, зубожіння, голод, податковий тиск, можливість отримати будь-який заробіток була виходом із ситуації. Так, за даними НКП УСРР, отриманими із 600 районних виконкомів республіки, лише в 1923 р. із сільської місцевості вийшло в пошуках заробітку біля 63 тис. осіб, серед яких переважали некваліфіковані або малокваліфіковані робітники [7, с. 276]. Про низький рівень кваліфікації цієї робітничої маси свідчить той факт, що у 1923-1924 рр. серед 108 тис. селян-відхідників лише 309 осіб мали спеціальності фабрично-заводських робітників [1, с. 19].

У другій половині 1920-х років щомісячно на біржах праці реєструвалосядо 8 тис. безробітних, що прибували із сіл (20% від усіх безробітних) [18, арк. 59]. У 1926-1927 рр. вихідці із сільської місцевості становили третину працевлаштованих робітників та службовців [19, с. 46]. Серед безробітних працівники аграрної сфери становили 28% [6, с. 24].

Якщо характеризувати склад безробітних, вилучивши сезонні галузі виробництва, то з'ясовується, що безробітні індустріальних груп становили 25, 7% від загальної маси, працівники розумової праці – 40%, радянські службовці – 21, 7%, обслуговуючий персонал – 11, 8%. Віндустріальних групах найбільша маса безробітних була зосереджена в харчовій промисловості, на долю якої припадало 26, 5% всіх промислових резервів, гірники та металісти взяті разом складали 32, 5% усіх безробітних цієї групи [6, с. 90].

Поряд із некваліфікованими працівниками у групу ризику серед безробітних попадали молодь та жінки, частка яких на ринку праці становила відповідно 15 та 40% [6, с. 24]. В період першої світової та громадянської воєн, вказані категорії, через нестачу чоловічого населення працездатного віку, призваного до діючої армії, активно залучалися до виробництва. Однак із закінченням військових дій та переходом до політики госпрозрахунку у промисловості, роботодавці, маючи більше можливостей для вибору, все частіше відмовляли у наданні роботи жінкам та неповнолітнім, які не мали виробничого досвіду та професійної кваліфікації. Протягом 1925 р. щомісячно реєструвалося 14 тис. жінок та 5 тис. підлітків. Крім того за календарний рік було зареєстровано 12, 5 тис. демобілізованих червоноармійців. Всього на січень 1926 р. на біржах праці УСРР нараховувалося біля 300 тис. безробітних. Із 203 тис. членів профспілки – 84 тис. становили жінки, 36 тис. – підлітки. Більше 90 тис. безробітних не мали професії і раніше не працювали за наймом [20, с. 32-33].

Важливим напрямком роботи із подолання безробіття серед молоді впродовж 1920-х рр. було створення системи професійної підготовки. Навчання здійснювалося за двома напрямками: через мережу шкіл фабрично-заводського навчання, що знаходилися у підпорядкуванні управління Наркомату освіти та мережу навчальних баз Центрального інституту праці. Якщо на початковому етапі відчувалася певна конкуренція між цими двома системами навчання, то з розвитком промисловості і появою вільних робочих місць у другій половині 1920-х рр. вони стали взаємодоповнюючими складовими. При цьому на формування складу учнів шкіл фабрично-заводського навчання неабиякий вплив мали профспілки, надаючиперевагу вихідцям із робітничо-селянського середовища [21, с. 46].

Іншим важливим напрямком подолання безробіття серед неповнолітніх було навчання їх робітничим професіям через організацію учнівства в державних, приватних виробництвах, дрібній кустарно-ремісничій промисловості. З метою уникнення зловживань інструкцією НКП УСРР (вересень 1923 р.) заборонялося використання безкоштовного учнівства. Для підлітків встановлювався державний мінімальний рівень заробітної плати. Винних у порушенні притягували до відповідальності [22, с. 13].

В складному становищі на ринку праці у 1920-х рр. опинилисяжінки. Поширення жіночої праці в цей період обґрунтовувалося декількома причинами. Так, в умовах інфляції заробітку глави родини не вистачало для утримання сім'ї. Крім того, часто через відсутність чоловіків жінки були єдиними годувальниками у сім'ї. Врешті-решт, під впливом більшовицьких

декларацій про рівноправність статей в усіх сферах життя змінювалася і ментальність жінок, які намагалися таким чином демонструвати свою незалежність. В результаті, якщо до 1917 р. жіноча праця застосовувалася переважно у домашньому господарстві, то з початку 1920-х рр. жінки все частіше стали конкурувати із чоловіками навіть в тих галузях, де їх праця була протипоказана за станом здоров'я [23, с. 48]. Якщо, наприклад, до першої світової війни праця жінок у металообробній промисловості майже не застосовувалася, то у 1920-ті рр. частка жінок у цій сфері сягала 8-10%. У поліграфічній промисловості жінки складали 14, 6%, хімічній – 46, 7%, харчовій – 47, 4% [11, с. 65].

На відміну від РСФРР, в якій із розвитком легкої промисловості збільшувався попит на жіночу працю, в Україні безробіття серед цієї верстви населення носило застійний характер і протягом 1920-х рр. майже не змінювалося, знаходячись на рівні 40-50% [1, с. 45]. При цьому відсоток жіночого безробіття у другій половині 1920-х рр. був значно вищим. Так, всесоюзним переписом 1926 р. на Україні було зафіксовано 165, 5 тис. осіб, що складало 50, 6 % загальної чисельності безробітних [24, с. 62]. Такий відсоток зберігся майже до ліквідації безробіття, оскільки на 1 червня 1930 року на Україні залишалося 149, 8 тис. безробітних жінок, питома вага яких становила – 50, 1 % [25, с. 36].

Розвиток промисловості не вплинув суттєво на пом'якшення безробіття серед жінок та молоді, оскільки серед них переважали безробітні некваліфікованої праці. У зв'язку з цим, обіжником НКП СРСР від 18 січня 1926 р. пропонувалося надавати перевагу тим видам трудової допомоги, які б допомогли їм набути або підвищити свою кваліфікацію. Зокрема пропонувалося залучати до виробничих колективівне менше 10% підлітків, до трудових колективів – не менше 5%, до громадських робіт – не менше 3% [26, Ст. 13].

Характеризуючи рівень безробіття різних регіонів України у досліджуваний період слід відзначити, що він напряму залежав від ступеня промислового розвитку та частки пролетарського населення. Так, наприклад, на 1925 р. частка робітників по відношенню до інших соціальних верств населення становила: на Сході України – 79, 9%, Лівобережжі – 55, 3%, Півдні 52, 4%, Правобережжі – 42, 7%, Поліссі – 37, 9%. Відповідно протягом 1923-1927 рр. рівень безробіття в цілому по Україні зріс на 144, 6%, в тому числі: на Сході – 293, 5%, Лівобережжі – 155, 2%, Півдні – 201, 1%, Правобережжі – 97, 0%, Поліссі – 110, 9% [27 с. 14]. Таким чином, найбільший тиск сільського населення на ринок праці простежувався у східних та південних областях України, найменший – в західних та північних. Саме факторами пролетаризації селянства радянські економісти обґрунтовували різницю процесів виникнення безробіття в радянській та капіталістичній системі господарства.

Із розвитком промислового будівництва в Україні ситуація наринку праці наприкінці 1920-х рр. суттєво змінилася. Поряд із підвищеним попитом на робочу силу, на біржах праці продовжували перебувати безробітні, які систематично відмовлялися від запропонованої роботи чи перекваліфікації. У постанові союзного Наркомату праці (квітень 1929 р.) така ситуація при якій «стихійність ринку праці та наймання робочої сили суперечать завданням планового забезпечення промисловості робочою силою» визнавалася ненормальною [28, с. 86]. Іншою постановою «Про негайне направлення безробітних на роботу і про припинення виплати їм грошової допомоги» (жовтень 1930 р.)скасовувався статус безробітного, а біржі праці з органів, що виконували посередницькі функції перетворювалися на планово-економічні управління з постачання та підготовки робочої сили. Замість комітету по боротьбі з безробіттям було утворено Раду підготовки та постачання робочої сили [29, с. 65-68].

Отже, запровадження ринкових механізмів в економіці в період НЕПу супроводжувалося масовим безробіттям як невід'ємним атрибутом вільного регулювання попиту та пропозиції на робочу силу. Якщо у першій половині 1920-х рр. безробіття відчули на собі практично всі категорії населення, то із розвитком промисловості статус безробітного частіше закріплювався за малокваліфікованими та некваліфікованими робітниками. Найбільш негативні наслідки даного явища відчули на собі жінки та молодь, які не могли на рівних конкурувати на ринку праці. Із взяттям курсу на індустріальне будівництво безробіття на ринку праці було зліквідоване адміністративними методами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вейцблит И. Безработица на Украине в 1921-1925 гг. – Х., 1926. –51 с.
2. Гиндин Я. И. Регулирование рынка труда и борьба с безработицей: 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Вопр. труда, 1928. – 189 с.

3. Исаев А. Н. Безработица в СССР и борьба с ней (за период 1917-1924). – М. : Вопр. труда, 1924. – 80 с.
4. Лившиц А. Трудовые коллективы безработных на Украине(популярный очерк). – Харьков: Вопросы труда, 1929. – 45 с.
5. Минц Л. Труд и безработица в России (1921 г. -1924 г.). – М. :Вопросы труда, 1924. – 72 с.
6. Шатан Е. О. Проблемы безработицы на Украине: Материалы к построению пятилетнего и генерального плана. Вып. 9. – Х. : Изд. Госплана УССР, 1929. – 144 с.
7. Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925). – К;Изд-во Академии наук УССР, 1962. – 375 с.
8. Довгопол В. М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926-1929 рр.). – Х. Вид. Харк. ун-ту., 1971. – 144 с.
9. Слуцкий А. Б. Рабочий клас Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926-1932 гг.). – К. : Издательство АН УССР. – 1963. – 502 с.
10. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 312 с.
11. Прилуцька Л. А. Боротьба з безробіттям у Харкові в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. : дис… канд. іст. наук. – Х., 2007. – 201 с.
12. ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 1109.
13. ДАХО. – Ф. Р. 188. – Оп. 5. – Спр. 1.
14. Отчёт Южбюро ВЦСПС третьей Всеукраинской конференции профсоюзов. –Х., 1923. – 223 с.
15. ЦДАВО України. – Ф. 2851. – Оп. 1. – Спр. 33.
16. Всесоюзная городская перепись 1923 г. Ч. 2: Население городов. –Вып. 2: Украина. – М., 1924. – 345 с.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1088.
18. ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 2. – Спр. 784.
19. Буяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. – Х., 1928. –179 с.
20. Профсоюзы Украины в цифрах. Статистический справочник за 1921-1925 гг. – К., 1962. – 204 с.
21. Шатов А. С. Формування уявлень про наукову організацію праці та її структуру (20-ті – початок 30-х років) // Питання політичної економії: Міжвід. наук. зб. – 1992. – Вип. 218. – С. 43-50.
22. Вестник профдвижения Украины. – 1923. - №28-29.
23. Гуревич В. Безработица среди женщин на Украине // Женский труд на Украине: Сб. ст. – Полтава, 1926. – С. 27-42.
24. Україна: Стат. щорічник, 1928. – Х. : Вид. ЦСУ УСРР, 1927. –386 с.
25. Романов М. М. О ликвидации безработицы в СССР. – М. :Вопр. труда, 1930. – 231 с.
26. Известия НКТ. – 1926. - №6.
27. Рогачевская Л. С. Ликвидация безработицы в СССР. 1917-1930 гг. – М. : Наука, 1973. –382 с.
28. Кузнецов А. Вопросы организации труда в 1931 году // Вопросы труда на новом этапе: Сб. ст. – М. ;Л. : Соцэкгиз, 1931. – С. 72-100.
29. Угланов Н. Рост кадров рабочего класса, изжитие безработицы и снабжение социалистического строительства рабочей силой // Труд в СССР: Сб. ст. к XVI парт. съезду / Наркомат труда СССР. – М. : Гострудиздат, 1930. – С. 61-77.

Прилипко Р.Д. СОСТОЯНИЕ РЫНКА ТРУДА В УССР В 20-Х ГГ. ХХ В.

В статье анализируется рынок труда и политика в сфере занятости населения в УССР в период новой экономической политики. Определяются основные мероприятия государства, направленные на обеспечение эффективной занятости.

Ключевые слова: безработица, занятость, рынок труда, рабочие и служащие.

Prilipko R.D. MARKET OF LABOUR CONDITION IN USSR IN 20TH XX OF CENTURY

In the article a market of labour and politician condition is analysed in the field of employment of population in USSR in the period of new economic policy. Basic measures are determined the states sent to providing of effective employment.

Keywords: unemployment, employment, labour-market, workers and office workers.

УДК 070/15 «1918»

А.В. Горбань, Т.Ю. Герасимов

РЕКВІЗИЦІЯ ВІННИЦЬКОЇ ПОВІТОВОЇ ЗЕМСЬКОЇ ЛІКАРНІ ІМ. М.М. ПИРОГОВА АВСТРО-УГОРСЬКОЮ ВІЙСЬКОВОЮ АДМІНІСТРАЦІЄЮ (ЧЕРВЕНЬ-ЛИПЕНЬ 1918)

У статті висвітлюється проблема реквізиції австро-угорською адміністрацією Пироговської земської лікарні. Характеризуються причини та наслідки події.

Ключові слова: реквізиція, лікарня, гетьманат, Вінниця

На сьогодні, ключовою складовою соціальної політики будь-якої цивілізованої держави є доступне та якісне забезпечення медичним обслуговуванням власних громадян, однак в українській історії реквізиція Вінницької повітової земської лікарні імені М. Пирогова австро-угорською військовою адміністрацією в червні 1918 р. стала показовим епізодом в процесі функціонування провінційної медицини в Українській Державі Павла Скоропадського.

Поставлена нами проблема безпосередньо у працях дослідників не вивчалася. Є лише окремі праці істориків, котрі досліджували и окремі аспекти діяльності закладів охорони здоров'я доби Визвольних змагань. Серед них варте уваги дослідження Л. Жванко [1].

Основнимиджерелами для написаної статті стали, насамперед, вінницька газета «Слово Подолии», а також матеріали Державного архіву Вінницької області.

27 червня 1918 р. Вінницька земська повітова управа отримала через Губернського старосту С. Кисельова розпорядження Міністерства внутрішніх справ про негайну передачу земської лікарні під австрійське командування й про перевід її до колишнього Кауфманського шпиталю. Австрійці зайняли її того ж дня [2, с. 1].

Вінницька земська лікарня мала єдине хірургічне відділення на увесь повіт [3, с. 1], з населенням близько 252 тис. чоловік [4, с. 2]. Втрата власних приміщень і вимушена евакуація медичного персоналу й обладнання завдали земській медицині значних збитків.

Після здійсненого державного перевороту 29 квітня 1918 р. перед урядом Гетьманату постала низка медико-санітарних проблем. Одне лише поширення епідемій холери, тифу, «іспанки», взагалі, ставило під загрозу існування української нації. Також країну заполонили десятки тисяч скалічених І-ї Світовою війною вояків, котрі потребували негайної допомоги. Тому надзвичайно важливо було розробити в короткі терміни ефективну систему охорони здоров'я на всіх рівнях.

Ця система почала формуватися ще за часів Російської імперії. Проект заснування Головного управління державної охорони здоров'я, розроблений у 1912 р. урядовою комісією під керівництвом Г. Рейна, та напрацювання з питань організації санітарних органів різних рівнів, не були втілені в життя. Медичний департамент та медична рада знаходилися в структурі Міністерства внутрішніх справ, яка лише намагалася координувати діяльність більш як 20 служб міністерств та центральних відомств. Не змінилася докорінно ситуація й за Центральної Ради. Далі створення медико-санітарної управи і департаменту опікування секретарства внутрішніх справ (січень 1918 р.) вона не пішла. При цьому у галузі охорони здоров'я лишилося чинне законодавство Російської імперії – «Статут лікарський» від 1892 р. [1, с. 63-64].

Значною мірою сприяли розвитку охорони здоров'я на Поділлі земства, починаючи з 1911 р., коли царський уряд дозволив губерніям Правобережної України організовувати земські органи самоврядування. Саме забезпечення доступного медичного обслуговування населенню стало чи не головною їх функцією.

Після підписаної 9 лютого 1918 р., в Брест-Литовську між Центральною Радою та Центральними державами угоди, на основі конвенції між Німеччиною та Австро-Угорщиною, армія останньої мала перебувати на Волині, Поділлі, Катеринославщині, Херсонщині, включно з містом Одесою, а німці були в інших губерніях, включно з Таврійською та Кримським півостровом. В серпні 1918 р. австрійська східна армія в Україні налічувала 4 корпуси і 2 самостійні дивізії, а німецька в той же час мала 20 дивізій. Присутність такої великої військової сили мусило вплинути на внутрішні відносини в Україні [5, с. 122].

У своїх спогадах Павло Скоропадський відзначав, що на відміну від німців, «з австрійцями справи не клеїлися, оскільки там грабунок просто-напросто був узаконений і усякі розмови з австрійськими представниками ні до чого не призводили» [6, с. 184].

В червні 1918 р. австро-угорське військове командування розпочало пошук підходящого приміщення для переведення туди шпиталю 514-го польового Угорського корпусу. Для цього 16 червня за їх ініціативою було терміново скликано комісію у складі повітового старости, двох представників повітової земської управи та начальника міської Державної Варти. Вони оглянули Пироговську лікарню, частини будівель біля Окружної психіатричної лікарні, в яких

розміщувався І-й Кауфманський шпиталь Червоного Христа(мережа лікувальних закладів, заснованих сестрами милосердя на честь генерал-адьютанта Михайла фон-Кауфмана; існували у 1904-1918 рр. [8]), а також приміщення зруйнованої пожежею (листопад 1917 р.) Вознесенської міської лікарні. Останні два об'єкти відкинули одразу, через віддаленість одного з них від залізничного вокзалу «з зустрічними на шляху гірськими підйомами», а останній – через зруйнованість будівлі. Що стосувалося земської лікарні, то вона, на думку австрійців, ідеально відповідала їхнім вимогам.

Хоча Пироговська лікарня була розрахована на 140 ліжок, через фінансову скруту, вонаексплуатувалася Земством частково: діяли лише 10 платних ліжок і 20 безкоштовних. Тому у рапорті (19 червня) Міністру внутрішніх справ австро-угорське командування «із загальнополітичних міркувань просило надати їй в розпорядження лікарню для того, щоб місцеве населення отримало найкращу медичну допомогу», однак, «Земство вперто заявило, що добровільно віддати лікарню не може» . Австрійці навіть обіцяли Міністрові звітувати раз на два тижні Земській управі у справі надання населенню медичної допомоги й, більш того, – перенести шпиталь з Пироговської лікарні в інше місце у разі наявності ґрунтовних скарг з боку останньої стосовно їхнього шпиталю [7, арк. 90-91].

Варто зазначити, що доки в місті функціонував земський лікувальний заклад, особливої нестачі в міській лікарні не відчувалося [9, арк. 3]. Усвідомлюючи можливі наслідки втрати лікарні для міста і повіту, земство будь-що намагалася втримати будівлю власного лікувального закладу від зазіхань австрійців. Так, в червні відбулася поїздка члена Управи П. Ординського до уповноваженого при австро-угорському командуванні С. Гербеля, а її голова І. Лозинський «особисто клопотав до майже усіх міністерств і військових властей» [10, с. 1].

Міністерство Народного Здоров'я та Державної Опіки (МНЗтаДО) повністю підтримало прагнення земців зберегти лікарню. У телеграмі Земській управі, зачитаній на повітовій лікарсько-санітарній нараді 23 червня, воно «визнало абсолютно неможливою передачу Пироговської земської лікарні австрійському військовому командуванню» [11, с. 1]. А вже 28 червня Управа Всеукраїнського Союзу Земств отримала від голови Міністерства В. Любинського повідомлення, що ним вжито усі заходи щодо залишення земської лікарні імені М. Пирогова Вінницькій земській управі [3].

Слід звернути увагу на ту обставину, що на початку літа МНЗтаДО тільки починало формуватися і повного контролю над усією мережею закладів охорони здоров'я не мало. За законом від 25 травня Головна медично-санітарна управа і Департамент державного опікування Міністерства внутрішніх справ, а також всі підлеглі їм державні інституції переходили з-під відома МВС до МНЗтаДО [12, с. 1]. Проте дія Закону не поширювався на громадські інституції, якими були земства. Тільки на початку липня Рада Міністрів розглянула «Положення», яким визначалися статус та завдання Міністерства, заклади і установи, що переходили у його підпорядкування. Відповідно до нього, у сферу компетенції МНЗтаДО передавалися усі медико-санітарні заклади, незалежно від їх форм власності. Проект статуту набув чинності лише на початку 1919 р. [1, с. 67-68]. Відсутність єдиної системи охорони здоров'я, на нашу думку, стала однією з причин тої легкості, з якоїавстрійцям вдалося здійснити «бліцкриг» по відношенню до Пироговської земської лікарні.

Натомість, безпосередньо системою місцевої адміністрації, як і за часів УНР, керувало Міністерство внутрішніх справ. Тому не дивно було, що Земська управа протягом кількох днів отримала дві цілком протилежні за змістом телеграми від обох міністерств.

Взагалі, вплив на органи самоврядування Міністерства був значним. Так, у травні ним було заборонено з'їзд представників міст. Згідно із Законом від 29 червня підпорядковані йому губернські старости отримали право розпускати волосні земські збори й управи, міські думи. [13, с. 17-18]. Зважаючи на це, Вінницькій земській управі так і не вдалося скликати XVII надзвичайні земські збори, призначені на 30 червня, від яких очікувала директив стосовно реквізиції лікарні. Адже відповідно до ст. 68 «Положення про земські заклади» (в редакції 9 червня 1917 р.) надзвичайні земські збори мали скликатися підлеглою Земською управою після повідомлення переліку питань для обговорення губернському старості, що й нею було зроблено. Губстароста С. Кисельов повідомив Управі телеграмою, що її клопотання про скликання зборів передано на розгляд МВС і до отримання від Міністерства дозволу вони не можуть бути скликані. В результаті, збори були відкладені на невизначений термін. [14, с. 1; 15, с. 2]

1 липня Управа розпочала перемовини з начальником австро-угорського польового шпиталю стосовно евакуації земського майна, до якої вже було приступлено, а також про порядок передачі будівлі та інвентарю, що лишився.

В той же день спеціально створена комісія у складі лікарів Пироговської лікарні К. Новинського і М. Болярського, а також члена Управи П. Ординського та доглядача будівель Ясинського відвідала Кауфманськийшпиталь, розташований біля окружної психіатричної лікарні. Комісія відзначила, що «його приміщення непридатне для переводу туди земської лікарні, особливо амбулаторій, оскільки там немає достатньо обладнаної кухні, відсутня пральня, а до того ж проходити в приміщення треба через подвір'я для прогулянок божевільних, що безсумнівно буде відлякувати сільське населення, особливо жінок. « (Щоправда, у згаданому рапорті Міністру внутрішніх справ австрійці змальовували зовсім іншу картину). Також перевіряючи звернули увагу на віддаленість шпиталю від міста і на те, що «приміщення потребує ремонту, і це призведе до втрати і грошей, і часу» . Комісія дійшла висновку про неможливість негайного використання приміщення для медико-санітарних цілей.

Того ж числа на екстреному засіданні Управи у присутності тих же лікарів було вирішено, що, враховуючи неможливість негайної евакуації хворих, необхіднобуло піти на домовленість з керівництвом австро-угорського шпиталю про залишення їм для доліковування 28 хворих, серед яких були і заражені. Для догляду за ними слід було тимчасово залишити необхідний для цього медичний персонал. Решту лікарні вирішили згорнути до того часу, поки не знайдеться придатне на це приміщення. Для цього необхідно було піти на перемовини з міською владою стосовно лікарні поблизу Вознесенської церкви та з військовим шпиталем, розташованим у саперних казармах.

В приміщенні Кауфманського шпиталю Управа постановила відкрити організоване за ініціативою і на гроші губернського земства механотерапевтичне відділення для доліковування скалічених воїнів на 50 ліжок, так як для цього приміщення могло бути пристосованим. До речі, це відділення раніше намічалося мати при Пироговській лікарні і його вже почали облаштовувати.

Додала головного болю Земській управі те, що в особливо важкому становищі опинився персонал лікарні, оскільки раніше він займав для проживання цілий поверх у реквізованій будівлі й постало завдання надати йому тимчасовий притулок. Виконати його було надзвичайно складно, через неймовірну проблему знайти квартиру у Вінниці на той час [10, с. 1]. Трохи згодом це дало привід австрійцям гордо заявляти, що завдяки ним усі приміщення лікарні відтепер стали використовуватися лише за призначенням.

3 липня було оприлюднено офіційну заяву австро-угорського командування, «щоб уникнути всього того, що могло б викликати недружелюбне до нього ставлення з боку зацікавлених закладів чи організацій» . Вказуючи за «ненормальні обставини», в яких до цього перебував їх польовий шпиталь і виправдовуючи вимушену цим реквізицію земської лікарні, воно стверджувало, що покращило обслуговування населення. А саме:а) кількість ліжок для пацієнтів збільшено до 80; б) усіх хворих залишено до повного вилікування, які сплачували по 2 крб. за добу, що лише частково покривало витрати на їх утримання; в) амбулаторні хворі приймалися безкоштовно. На додачу, для догляду за хворими залишилося два лікарі та дві сестри милосердя з колишнього персоналу. Також «старшим лікарем лікарні став дуже досвідчений хірург Гюго Шейе, котрий практикувався у відомій на весь світ Віденській хірургічній клініці барона Айзельберга» [16, с. 1].

Тим часом, на початку липня Земство зробило пропозицію Міській управі відкрити спільну міську лікарню [17, с. 1]. Зрештою такої домовленості було досягнуто. Вже 11 липня на черговому засіданні Вінницької міської думи було вислухано й прийнято доповідь міського голови про її відкриття і злиття із Пироговською лікарнею, у зв'язку із реквізицією приміщення останньої. Дума постановила, що новий об'єднаний лікувальний заклад відкриється в 20-х числах поточного місяця в приміщенні колишньої Вознесенської лікарні [18, с. 2].

За угодою між міською владою і Земством, перша сторона безкоштовно надавала приміщення, освітлення й воду, а друга – постачала лікарні увесь свій інвентар з амортизацією його за власний рахунок. Середній медичний персонал оплачувався порівну, на відміну від лікарів, якікожною стороноюутримувалися окремо. Також Земство фінансувало лікування своїх пацієнтів за собівартістю їх утримання (10 крб. на добу). Нова лікарня мала 30 заразних і 80 спільних ліжок, які надавалися без різниці, і земським, і міським платникам. Амбулаторна

порада була безкоштовною, як і по можливості видача ліків та перев'язок. Населення з інших повітів отримувало безкоштовну консультацію і направлялося в інші лікарні за винятком ситуацій, що вимагали денної медичної допомоги.

Загалом об'єднана лікарня фінансувалася міським бюджетом, земською повітовою управою та спеціальним асигнуванням через Раду Міністрів за клопотанням МНЗтаДО. Тільки утримання всіх 110 ліжок коштувало їм щомісячно 33000 крб.

Новий лікувальний заклад, утворений шляхом спільних зусиль Вінницької міської влади, повітового земства та МНЗтаДО, здійснив великий вклад у справі надання безкоштовної медичної допомоги незаможному населенню, оскільки на той час у місті діяла лише Єврейська лікарня на 35 ліжок, а Угорський шпиталь, що з'явився на місці «Пироговки», здійснював лише платне стаціонарне лікування. [9, арк. 1, 3, 5, 34]

27 липня, після закінчення ремонту будівлі колишньої Вознесенської лікарні [19, с. 1], розпочався прийом перших хворих, хоча до офіційного відкриття залишалося кілька днів [20, с. 2].

Таким чином, вінницька медицина, внаслідок реквізиції Пироговської лікарні, протягом цілого місяця фактично перебувала в стані колапсу. Це стало наслідком відсутності єдиної централізованої системи охорони здоров'я, хиткого становища органів місцевого самоврядування та свавільної поведінки австро-угорської військової адміністрації в Українській Державі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Жванко Л. Основи політики Української Держави у сфері охорони здоров'я та соціального захисту населення (квітень-грудень 1918 р.) // Київська старовина. – 2006. – №2. – С. 63-75
2. Реквизиция Пироговской земской больницы // Слово Подолии. – 1918. – 29 червня. – № 37. – С. 1
3. Неразбериха // Слово Подолии. – 1918. – 2 липня. – № 39. – С. 1
4. Сведения о населении // Слово Подолии. – 1918. – 27 вересня. – № 109. – С. 2
5. Нагаєвський І. Історія Українськоїдержави двадцятого століття - К. : Український письменник, 1994. – 413 с.
6. Скоропадський П. Спогади (кін. 1917 – грудень 1918). – Київ, Філадельфія: 1995. – 494 с.
7. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО). – Ф. Д-255 – Оп. 1. – Спр. 133. – 259 арк.
8. http://ger-centr. spb. ru/publ/info/history
9. ДАВО. – Ф. Д-230 – Оп. 1. – Спр. 1812. – 98 арк.
10. Пироговская больница // Слово Подолии. – 1918. – 2 липня. – № 39. – С. 1
11. Врачебно-санитарное совещание // Слово Подолии. – 1918. – 27 червня. – № 35. – С. 1-2
12. Ухвалений Радою Міністрів закон про Головну Медично-Санітарну Управу і Департамент Державного Опікування Міністерства Внутрішніх Справ та всі підлеглі їм Державні Інституції // Державний Вісник. – 1918. – 31 травня. – № 8. – С. 1
13. Іванов В. Історія держави і права: Навч. посіб. К. : 2002. Ч. 2. – 2003. – 224 с
14. Отмена созыва чрезвычайного земского собрания // Слово Подолии. – 1918. – 29 червня. – № 37. – С. 1
15. По поводу созыва чрезвычайного земского собрания // Слово Подолии. – 1918. – 22 червня. – № 32. – С. 2
16. Пироговская больница // Слово Подолии. – 1918. – 3 липня. – № 40. – С. 1
17. Слово Подолии. – 1918. – 7 липня. – № 44. – С. 1
18. Заседание Винницкой городской думы // Слово Подолии. – 1918. – 14 липня. – № 49. – С. 2
19. Предстоящее открытие городской больницы // Слово Подолии. – 1918. – 18 липня. – № 52. – С. 1
20. Первые больные, принятые в городскую больницу // Слово Подолии. – 1918. – 28 липня. – № 61. – С.2

Горбань А. В. Герасимов Т. Ю. РЕКВИЗИЦИЯ ВИННИЦКОЙ УЕЗДНОЙ ЗЕМСКОЙ БОЛЬНИЦЫ ИМ. Н.Н. ПИРОГОВА АВСТРО-ВЕНГЕРСКОЙ ВОЕННОЙ АДМИНИСТРАЦИЕЙ (ИЮНЬ-ИЮЛЬ 1918)

Исследуется проблема реквизиции австро-венгерской администрации Пироговской земской больницы. Характеризуются причины и последствия события.

Ключевые слова: реквизиция, больница, гетманат, Винница

Gorban A. V. GERASIMOVT. Y. THE REQUISITION OF VINNYTSIA COUNTYZEMSTVO HOSPITAL NAMED AFTERN. PIROGOV BY AUSTRO-HUNGARIAN MILITARY ADMINISTRATION (JUNE-JULY 1918).

The article is aboutthe requisitionof Austro-Hungarian administration of Pirogovhospital. The causes andconsequencesof the event arecharacterized.

Keywords: requisition, hospital, hetmanat, Vinnytsia

УДК 9/4 УКР-4 В 1/6

С.С. Плахотнюк, Д.О. Мельников

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ЛІКВІДАЦІЇ НЕПИСЬМЕННОСТІ І МАЛОПИСЬМЕННОСТІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В 20-30 РР. ХХ СТ.

Стаття «Участь громадських організацій в ліквідації неписьменності і малописьменності сільського населення України в умовах тоталітарного режиму в 20-30 рр. ХХ ст. « знайомить з процесами, які відбувалися в середовищі українського селянства у зв'язку з проведенням радянським тоталітарним режимом політики щодо ліквідації неписьменності та малописьменності.

Предметом дослідження є діяльність громадських організацій (товариства «Геть неписьменність», лікнепів, комсомолу, комітетів незаможних селян). Автори використовують багатий архівний матеріал. Стаття розрахована на науковців, студентів, широке коло читачів.

Ключові слова: неписьменність, малописьменність, селянство, товариство «Геть неписьменність», лікнеп, комсомол, комітет незаможних селян, культармійці.

Освітні перетворення на селі завжди викликали великий інтерес у науковців. В українській історіографії є чимало праць з історії розвитку освіти. До них відносяться монографії Н. М. Грищенка, М. С. Гриценка, Г. І. Ясницького. Досягнення в розвитку школи за останні 50 років висвітлені в колективних монографіях «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917-1968». Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. в колективних монографіях «Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки» викрили злочинні дії сталінізму проти українського народу.

Основу джерельної бази дослідження склали широко використані автором документи центральних і обласних архівів. Важливим джерелом для вивчення проблеми є, насамперед, фонд Народного комісаріату освіти (ф. 116). Тут містяться інформації, доповідні записки окружних відділів Наркомосу УРСР про стан ліквідації неписьменності й малописьменності (ф. 116, спр 8, спр. 55, 305; оп 9; спр 67, 135, 141, 181, 251, 526, 885, 1080, 1084, 1123; оп 10, спр 8, 304, 1014, 1028, 1148; оп II, спр 55).

Великугрупу документів з порушеної проблеми сконцентровано у фонді Всеукраїнського Центрального комітету незаможних селян (ф. 257).

На сучасному етапі особливо актуальним є питання національно-культурного та духовного життя українського селянства, яке було носієм традиційної народної культури. Йдеться насамперед про 20-30-ті рр. ХХ ст., оскільки за силою та глибиною духовних потрясінь, що їх пережило у той час українське село, даний період рідко виділяється на історичному фоні.

Дослідження визначеної теми є надзвичайно важливим для розв'язання проблем причинності в історії тоталітарної епохи.

Ліквідація неписьменності в Україні розпочалася ще в ході громадянської війни і продовжувалася після її закінчення. Було висунуто завдання, що все населення від 8 до 50 років, повинне було навчитися грамоті. Для керівництва цією роботою була створена всеукраїнська надзвичайна комісія. Сама назва якої «надзвичайна» свідчила про виняткове значення, яке надавалося ліквідації масової неписьменності,

Розпочинаючи з 1923 року, коли в Україні було створено товариство «Геть неписьменність!», до нього перейшли всі координаційні функції цієї важливої роботи. Під гаслом «Кожний письменний - навчи неписьменного!» на фабриках, заводах, у колгоспах, радгоспах, військових частинах, установах України створювались пункти ліквідації неписьменності /лікнепи/. Наприкінці 1925 р. налічувалося вже понад 13 тис. лікнепів. У них навчалося 540 тис. чоловік, у тому числі понад 200 тис. жінок [1, с. 4]. Активістів лікнепу,

переважну більшість яких становили вчителі, називали культармійцями. Держава не тільки забезпечувала безплатне навчання учнів лікнепівських гуртків, а й надавала їм пільги.

Підчас розпочатого в 1929 р. так званого «наступу соціалізму по всьому фронту» було поставлено завдання досягти суцільної грамотності самодіяльного населення країни до кінця першої п'ятирічки. Виходячи з того, що в Україні було зареєстровано у віці від 10 до 75 років неписьменних 5425 тис, малописьменних -3285 тис. чол. урядом України було доведено завдання ліквідувати неписьменність в 1928/29 р. - 800 тис. чол., в 1929/30 р. -1 мли. чол., в 1930/31 р. - 2 млн. чол. і в 1931/32 р. решту [2, с. 463]. У зв'язку з цим були доведені конкретні завдання різним організаціям: комсомол повинен був навчити 300 тис. чол., профспілки - 300 тис, профспілка працівників освіти - 400 тис, кооперація - 265 тис, товариство «Геть неписьменність!» - 450 тис, і інші. Тобто планувалось напротязі 1929-1930 р. р. ліквідувати неписьменність і малописьменність 2650 тис чол., на наступний 1930-1931 рік планувалось ліквідувати неписьменність серед 2, 5 млн. чол. і малописьменність - 1, 5 млн. чол.

Ініціативу у проведенні лікнепу виявив комсомол, який оголосив Всесоюзний культурний похід за загальну письменність. Комсомольці України стали більш конкретно займатися ліквідацією неписьменності, використовуючи різні форми участі у цій роботі: проводили облік неписьменних, організовували суботники і зароблені гроші передавали для відкриття шкіл лікбезу, створювали «Ініціативні групи» по роботі серед неписьменних. В 1928 році комсомол мобілізував 500 молодих ентузіастів народної освіти для масової роботи по ліквідації неписьменності, а також було виділено 10 тисяч комсомольців для індивідуально-групового навчання неписьменних.

В ході підготовки до культпоходу повсюди створювалися сотні нових осередків товариства «Геть неписьменність!» . Так, в Ніжинському окрузі за вересень-грудень 1928 р. їх було створено - 57, по Київському - 84. В результаті спільних зусиль громадських організацій, сільрад, комнезамів і кооперації по республіці за період з 1927/28 р. р. до середини 1930 р. кількість осередків товариства «Геть неписьменність!» збільшилась більше ніж па 8, 1 тис, а кількість членів осередків досягла майже 800 тис. чол.

Найбільш поширеною формою навчання тут був індивідуальний метод навчання. суть його заключалась в тому, що кожний член товариства брав на себе зобов'язання ліквідувати свою неписьменність, підвищувати свій культурний рівень, а потім взяти участь в ліквідації неписьменності 600 тис. чол. За рішенням II Всеукраїнського з'їзду товариства «Геть неписьменність!» в 1929 році проводився місячній лікнепу. В селах розгорнулась велика робота по ліквідації неписьменності, по створенню осередків товариства, збору коштів до фонду лікнепу. В 1929 та 1930 роках тільки в системі товариства «Геть неписьменність!» за відомостями з 80 округів навчалось 562 тис. чоловік, в більшості селян. Якщо ж врахувати всі округи, то кількість тих що навчалися досягла 750 тис чол. Кількість осередків товариства зросла з 1927 року до 1930 року в чотири рази, а кількість членів більше, ніж в 10 разів [3, с. 23].

Певний внесок у справу ліквідації неписьменності на селі внесли комітети незаможних селян. В 1929 році в їх складі нараховувалось 1, 5 мільйонів бідняків і середняків. Комнезами були активними учасниками боротьби за ліквідацію неписьменності селян. Вони не тільки ліквідовували неписьменність своїх членів, але й надавали допомогу товариству «Геть неписьменність!» в організації лікнепів на селі. Протягом 1929/30 р. була ліквідована неписьменність 172, 2 тисячі комнезамівців, або 78, 2% від загальної кількості неписьменних, з них 78436 жінок. За відомостями з 135 районів комнезами виділили біля 5 тис. ліквідаторів неписьменності, а також організовували роботу по ліквідації неписьменності серед бідняків і середняків: так, в селі Тютюнівка комітет незаможних селян допоміг ліквідувати неписьменність 200 жінок, в селі Кушніри було організовано 5 лікнепів. В Залізнянському районі комнезами організували ударні групи лікнепу, в Білолуцкому районі на користь лікнепу зібрали 1 тис. крб [4, арк. 20]. Одеський районний комітет незаможних селян провів штурмовукомнезамівську декаду по лікнепу. Комнезами організовували спеціальні бригади, які допомагали в ліквідації неписьменності. Бригади Гіндендорфського сільського комнезаму залучили до навчання 30 чоловік. Татарський комітет залучив до навчання 80 своїх членів, які успішно ліквідували свою неписьменність. Градицький районний комітет з 15 до 25 листопада провів декаду огляду лікнепів. В Лозівському районі 2324 члени комнезамів повністю ліквідували свою неписьменність, решта продовжували відвідувати заняття. В Яловицькому

районі всі члени комнезаму навчались, а для навчання селян комнезами виділили культармійців-ліквідаторів. В Барвенківському районі комнезами організували збір коштів на потреби лікнепу, а всіх неписьменних членів комнезамів охопили навчанням. В Глобинському районі станом на 1 липня 1931р. неписьменність серед членів комнезамів складала 7, 8%, а на 1 січня 1932р., завдяки проведеній роботі, вона скоротилась до 3, 1% [5, с. 23].

За відомостями з 65 районів України комнезамам було доведено завдання на 1931-32 рік ліквідувати неписьменність 301 тис. чол., малописьменність - 342, 2 тис. чол. На протязі зимового періоду було охоплено навчанням неписьменних 305, 9 тис. чол., малописьменних - 342, 4 тис. чол. Засвоїли курс навчання 181, 5 тис. неписьменнихі245тис. малописьменних. Продовжували навчання в літній період 51 тис. неписьменних і 71, 5 тис. малописьменних [6, арк. 69, 41]. Яквидно зцих відомостей, комнезами проводили значну робочу по лікнепу і забезпечили, навчання запланованих їм контингентів сільського населення, а ті з них, що не засвоїли програму, продовжували навчання в літній період. З молодих селян, які ліквідували свою неграмотність поповнювались робфаки, вечірні курси, які готували працівників масових професій для сільського господарства. Так, в 1932 р. 1789 членів комнезамів, які ліквідували свою неграмотність, були направлені на навчання на робфаки, вечірні школи, технічні курси [7, арк. 125].

Підсумки стану ліквідації неписьменності і малописьменності і участь в цій роботі промислових підприємств міст були підведеш на початку 1931р. на кущових нарадах промислових і сільськогосподарських районів. На нарадах відзначалось, що профспілки України провели значну роботу з лікнепу. Про це свідчить кількість бригад, які виділялись профспілками. Так, за відомостями 8 райпрофрад Донбасу в селах працювала 291 бригада, за відомостями профспілок Київської області - 52 бригади, Миколаївської - 48, по напівсільських районах - 366 бригад. Президія ВЦСПС вирішила послати в села терміном на дві декади 150 робітників для усунення недоліків у ліквідації неписьменності. Разом з цим Президія ВЦСПС оголосила з 25 січня до 15 лютого двохнедільник лікбезу, проведення якого сприяло дальшому посиленню шефської роботи по ліквідації неписьменності на Україні. За відомостями з 66 районів у цей час в селах працювало 1786 бригад, у складі яких нараховувалось 30282 робітники. Члени бригад провели велику роботу по усуненню недоліків в організації лікнепу, прочитали 4508 доповідей, провели 452 зборів робітників, селян, інтелігенції. Ними були організовані показові суди над винними у зриві роботи лікнепів. В результаті проведеної роботи, як свідчать повідомлення з 63 районів, план ліквідації неписьменності був виконаний на 100, 6%., малописьменності на 78, 4%. За цей період кількість культармійців виросла з 51, 4 тис. чоловік до 51, 6 тис. чол. [8, с. 28-29].

В результаті надзвичайних заходів понад 8, 5 млн. трудівників, в більшості яких складало сільське населення, за чотири роки стали грамотними. Тільки товариство «Геть Неписьменність!» за 8 років існування ліквідувало неписьменність серед 2, 5 млн. чоловік і зібрало в фонд лікнепу 1, 5 млн. крб. Понад 90% неписьменних селян навчились читати і писати. Для них стали доступними газети, журнали та книги, з допомогою яких вони включились в загальний процес політичного і культурного життя країни.

Проте в деяких областях було послаблено увагу до ліквідації неписьменності і малописьменності. Особливо відставали Житомирський, Малинський, Бабанський, Кагарлицький, Гельм'язівський та інші райони області. Конференція накреслила шляхи поліпшення роботи по лікнепу [9, арк. 61]. Подібні недоліки в організації лікнепу мали місце у Вінницькій області, де на 1 вересня нараховувалось у віці від 16 до 50 років до 150 тисяч неписьменних у віці від 16 до 30 років 140 тисяч малописьменних, а їх навчання не було організовано [10, арк. 1]. Не виконувались планові завдання по ліквідації неписьменності в Чернігівській області.

Послаблення уваги до лікнепу деяких організацій привело до скорочення кількості шкіл грамоти і учнів у них. Так, в сільській місцевості України в 1935 р. навчалось 589, 2 тис. чоловік, що на 168 тис. менше, ніж було в попередньому році, а малописьменних навчалось 607, 9 тис. чол., або на 101, 1 тис. менше. Мережа шкіл грамоти також скоротилась на 10064 школи [11, арк. 14]. Скоротилась кількість тих, що навчались, і в наступні роки. Станом на 1 січня 1936 р. по 150 районах України нараховувалось 602 тис. неписьменних і 961 тис. малописьменних. В цих районах в школах для неписьменних навчалось лише 359 тис. чол., а малописьменних - 563 тис. чол. Тобто, біля половини неписьменних і малописьменних не

навчались. Наприклад, в Одеській області за планом повинні були навчатися 100 тис. неписьменних, а фактично навчалось 38 тис. В Чернігівській області в 32 районах з 78 тис. неписьменних навчанням було охоплено 40 тисяч чоловік. В Волинському окрузі в червні 1936 р. нараховувалось 12093 неписьменних і 14220 малописьменних, а навчалось лише 5845 неписьменних і 537 малописьменних [12, арк. 26].

19 листопада 1937 р. уряд України прийняв постанову «Про заходи в справі закінчення ліквідації неписьменності серед дорослих. « Уряд зобов'язав місцеві органи влади провести рішучі заходи і забезпечити ліквідацію неписьменності до кінця 1937р., звернувши особливу увагу на роботу секцій по ліквідації неписьменності.

З виконанням цієї постанови вважалось, що в країні ліквідовано неписьменність. На кінець 30-х років грамотність населення України у віці до 50 років складала 94, 4%., але рівень грамотності сільського населення був значно нижчим. І все таки, завдяки зусиллям трудящих громадських організацій понад 7, 5 млн. сільських трудівників оволоділи грамотою.

Як свідчать документи ЦДАВО України впродовж 20-30-х років ХХ ст. . в Україні було проведено велику роботу по ліквідації неписьменності і малописьменності за допомогою громадських організацій. Майже третина сільського населення пройшла через мережу лікнепу і завдяки цьому залучилася до культури.

У фондах ЦДАВО України, в обласних архівах зберігається значна кількість документів, які надають інформацію досліднику та зацікавлять істориків, які вивчають культурні процеси та нададуть матеріал щодо вироблення концепції розвитку культури сучасного суспільства. З одного боку тоталітарний режим намагався залучити громадян до цінностей культури, але з другого всіма засобами, аж до неправедних судилищ, голодомору та репресій, свідомо та безжально пригнічував творчий потенціал людини.

Акцент на аналізі саме роботи громадських організацій в галузі освіти, хоч і під контролем державної тоталітарної системи, свідчить про небувалий духовний потенціал українського селянства та дає змогу наступним дослідникам виробити рекомендації до оптимізації культурних процесів в сучасних умовах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Культурне будівництво РСР. Ст. дов. – К., 1940, с. 4.
2. Культурне будівництво в Українській РСР. Зб. док. в 2-х томах, Т. 1 – К., 1969, с. 463.
3. Михайлов О. О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва. – К., 1963, с. 23.
4. ЦДАВОВУУ, - Ф. 257, - Оп. 1, - Спр. 1079, арк. . 120.
5. Там само, - Ф. 257, - Оп. 1, - Спр. 1211, арк. . 23.
6. Київський облдержархів, - Ф. 1025, - Оп. 1, - Спр. 61, арк. 69, 41.
7. ЦДАВОВУУ, - Ф. 1025, - Оп. 1, арк. 125.
8. Культармієць, Т. 3, 1931, с. 28 – 29.
9. Київський облдержархів, - Ф. 2967, - Оп. 1, арк. 61.
10. Вінницький облдержархів, - Ф. 136, - Оп. 6, - Спр. 589, арк. 1.
11. Чернігівський облдержархів, - Ф. 2776, - Оп. 1, - Спр. 4, арк. 14.
12. Житомирський облдержархів, - Ф. 87, - Оп. 1, - Спр. 175, арк. 20.

Плахотнюк С. С., Мельников Д. О. УЧАСТИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ЛИКВИДАЦИИ НЕГРАМОТНОСТИ И МАЛОГРАМОТНОСТИ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ В УСЛОВИЯХ ТОТАЛИТАРНОГО РЕЖИМА В 20 – 30Х ГГ. ХХ СТ.

Статья знакомит с политикой которая проводилась советским тоталитарным режимом в среде украинского крестьянства по ликвидации неграмотности и малограмотности. Предметом исследования есть деятельность общественных организаций (общество «Долой неграмотность», товарищество по ликвидации неграмотности, комсомол, комитет бедных крестьян). Авторы используют богатый архивный материал. Статья расчитана на ученых, студентов, широкий круг читателей.

Ключевые слова: неграмотность, малограмотность, крестьянство, товарищество «Долой неграмотность», комитет бедных крестьян, образование, культармейцы.

……

Plahotnjuk S. S., Melnikov's D. O. PARTICIPATION OF PUBLIC ORGANISATIONS IN ELIMINATION OF ILLITERACY AND SEMI-ILLITERACY OF UKRAINE'S AGRICULTURAL POPULATION DURING TOTALITARIAN REGIME IN20-30S OF THE XX CENTURY.

S. S. Plahotnjuk and D. O. Melnikov's article Participation of public organisations in elimination of illiteracy and semi-illiteracy of Ukraine's agricultural population during totalitarian regime in 20-30s of the XX century» familiarizes with the policy which was pursued by the Soviet totalitarian regime on illiteracy and semi-illiteracy elimination for the Ukrainian peasantry. Activity of public organisations (society «Down with illiteracy)), associations on illiteracy elimination, Komsomol, committees of poor peasants) is the object of the research. Authors use rich archival data. Article is for scientists, students, a wide range of readers.

Keywords: illiteracy, semi-illiteracy, peasantry, association «Down with illiteracy)), committee of poor peasants, education, educational servicemen.

УДК 94:37. 037:371 «1920»

Ю.О. Тимошенко

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ КУЛЬТУРИ (1920-ТІ РР.)

У статті досліджується стан і розвиток фізичної культури і спорту в УРСР міжвоєнної доби. Звертається увага на парадигмальну спрямованість фізичної культури, власне – на її мілітарність. Обгрунтовується думка, що фізична культура в досліджуваний період виконувала не стільки спортивну чи оздоровчу функції, скільки ідеологічну. Вирішальну роль у розвитку фізкультурно-спортивної сфери в УРСР відігравала самодіяльність людей.

Ключові слова: фізична культура, мілітарна парадигма, спорт, тоталітарне суспільство.

В умовах відносної свободи, характерної для періоду нової економічної політики (1921-1928 рр.), культурне життя в Радянському Союзі нуртувалося боротьбою різноманітних течій, тенденцій, поглядів на право визначати форми і норми постреволюційної культури. Спорт і фізична культура загалом не залишалися осторонь цього процесу. Одначе з часом усі вони сходять нанівець перед наступом радянської ідеологічної машини.

Робота виконана в межах планової теми НДР кафедри соціально-гуманітарних дисциплін «Парадигма здорового способу життя в дискурсах фізичного виховання і спорту» (номер державної реєстрації0111U001716).

Мета дослідження – з'ясувати місце фізичної культури в процесіформування радянського тоталітаризму.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють перше пореволюційне десятиліття.

Об'єктом дослідження є фізична культура і спорт у Радянському Союзі, зокрема в УРСР, у 1920-ті рр.

Предметом дослідження є фізична культура в умовах становлення радянської тоталітарної культури.

Результати дослідження та їх обговорення. Від середини 1920-х рр. комуністична партія бере на себе організацію спортивних фестивалів і свят із метою зафіксувати у них той сенс, мету, що вона прагне реалізувати у фізичній культурі. Такі заходи не обов'язково були суто спортивними. Скоріше, це були політичні заходи на спортивну тематику. Всі ці масові вистави, інсценування, паради, що надавали радянському спорту першої половини XX ст. оруелловського (тоталітарного) вигляду, були скоріше оболонкою, ніж змістом, одначе це були часи, коли держава найбільш демонстративно втручалася в фізичну культуру з метою нав'язати їй необхідний сенс (причому, спостерігалося це не лише в Радянському Союзі). Готовність із якою світ спорту сприйняв застосовані що до нього державою засоби рольової моделі, з усіма її консервативними складовими, свідчить про конформістський зміст спортивного життя загалом. Спортсмени і тренери від початку більш готові до прийняття політичного порядку й дисципліни, нав'язуваної ззовні, ніж літератори чи художники. Разом із тим, зірки завжди були одним із головних складових спорту, а радянська держава досить швидко відчула необхідність

у створенні власних зірок, точніше, героїв. Тому й не дивно, що поворот до антиегалітаризму в спорті відбувся на кілька років раніше, ніж відмова від зрівняльних тенденцій у більшості сфер соціального, культурного йекономічного життя країни. Зупинимося на кількох прикладах.

Спартакіади. Після революції радянська країна відмовилася від участі в Олімпійських іграх, при цьому мусимо зауважити, що і Західний світ не горів особливим бажанням її там бачити, влаштувавши справжню блокаду новопосталій країні. Проте, як зразок мультиспортивного свята Олімпійські ігри становили певний інтерес, оскільки демонстрували переваги фізичної культури й виявляли рівень спортивної підготовки. Відтак було запропоновано власний варіант змагань.

У 1913 р. соціал-демократичні партії Європи заснували свій міжнародний спортивних рух. По закінченні світової війни він відродився у 1920 р. в Люцерні й інституційно оформився як Люцернський Спортивний Інтернаціонал (надалі – ЛСІ). Після чого були організовані дві успішні Робітничі Олімпіади – у Празі (1921 р.) і Франкфурті (1925 р.).

Комуністи, що давно вже розійшлися із соціал-демократією в ідеологічному плані, не хотіли поступатися їй у впливі на робітників і в спортивній царині. Тому в 1921 р. вони заснували свій Червоний Спортивний Інтернаціонал (надалі – ЧСІ), перший конгрес якого відбувся 23. 07. 1921 р. у Москві. Його створення в жодному разі на варто сприймати як інтерес більшовиків бо спорту – це був один із елементів ідеологічної боротьби, для кращого впливу на робітничий клас Європи. Заявити про себе ЧСІ планував на згаданій Франкфуртській робітничій Олімпіаді. Проте ні секції ЧСІ, ні радянські спортсмени на неї допущені не були, через неузгодженість позицій. Це не значить, що контактів між спортсменами не було взагалі – спорадично радянські делегації відвідували Фінляндію, Норвегію, пізніше – Францію; у 1926 р. фіксуємо поїздку збірної команди Харкова з гандболу на змагання до Вюртенберга. Та європейські соціал-демократи боялися, що в такий спосіб комуністи використають спортивні арени для популяризації своїх ідей. І не безпідставно – в низових колективах їм з великими труднощами вдавалося протидіяти комуністичній агітації. На Паризький конгрес ЛСІ Червоний Спортінтерн вийшов з ініціативою про об'єднання або ж проведення спільних змагань за умови, що ЛСІ відмовиться від офіційного вступу в Соціалістичний (Лондонський) Інтернаціонал та Амстердамський Профспілковій Інтернаціонал. Як бачимо з вимог – більшовиків мало цікавив власне спорт, головними були саме політичні вимоги, в яких унаочнилася ситуація в міжнародному робітничому русі, що розділився за ознакою прийняття/не прийняття комуністичної доктрини. Спорт став одним із фронтів цієї боротьби.

Керівники ЛСІ відкинули ці вимоги, погодившись лише на проведення спільних змагань за умови, що комуністи не використовуватимуть їх для пропаганди своїх ідей. Це було зроблено аби заспокоїти низові колективи, що лояльно ставилися до союзу з комуністами. Як випливає з джерел, ЧСІ зробив ставку саме на них, намагаючись налагодити стосунки в обхід керівництва ЛСІ. Ситуацію нуртувало ще й та обставина, що Люцернський Спортінтерн не був монолітним. Можемо виділити в ньому кілька течій. Ліва течія щиро прагнула зберегти і проводити класову лінію в спорті, вона прихильно ставилася до комуністів і приймала ЧСІ. Географічно її представники зосереджувалися в Ельзас-Лотарингії, Фінляндії, серед прихильників соціалістів у Німеччині та німецьких районах Чехословаччини, Швейцарії, до певної міри в Італії. Права течія відкидала співпрацю з ЧСІ й опиралася на секції в Чехословаччині та Франції. Поміркована течія підтримувала ідеї класової боротьби та періодично виступала проти буржуазного спорту. До неї відносилася більшість членів ЛСІ. Таку роз'єднаність викликала низка питань принципового характеру: 1) питання об'єднання з ЧСІ; 2) питання про співпрацю чи ставлення до буржуазних спортивних організацій; 3) ставлення до заводських спортивних організацій та ще низка політичних питань [1, арк. 1, 3-5]. Радянський Союз, використовуючи протиріччя в соціалістичному середовищі Європи, намагався зміцнити свої позиції, використовуючи, серед іншого й фізкультурно-спортивне середовище. Цікаво, що його ідеї на міжнародній арені з цього питання не завжди корелювалися з тими ідеями та процесами, що протікали в самому Союзі. Та це й не дивно. Від самого початку більшовики чітко розмежовують: одні гасла та ідеї винятково для «внутрішнього вжитку», інші – «для закордону» .

Варто зауважити, що вплив соціалістів та комуністів на робітничий спортивний рух у різних країнах був не однаковий, чисельність контрольованих ними спортивних гуртків, переважно, поступалися так званим буржуазним. Зокрема, на 1927 р. ЧСІ об'єднував секції в

таких країнах: у СРСР (в 6 союзних республіках) мав біля 2 млн. фізкультурників, у Чехословаччині його секції нараховували понад 110 тис. осіб, у Франції – 7, 5 тис. осіб, у Норвегії – 10-12 тис. осіб, в Аргентині та Уругваї – разом біля 4 тис. осіб [2, арк. 33]. Як зазначалося вище, ЧСІ мав уплив на низові організації ЛСІ – в деяких секціях до 30%, але переважно – 5-10% їх членів. Та все ж загалом вони навіть разом поступалися несоціалістичним організаціям. Для порівняння: у Німеччині в робітничих спортивних гуртках (контрольованих ЛСІ та ЧСІ) нараховувалося загалом 1300 тис. осіб, а в буржуазних – 6 млн. осіб; у Франції в робітничих гуртках – 25 тис., у буржуазних – 950 тис. осіб; у Великобританії взагалі не було соціалістичних спортивних гуртків, а в буржуазних – 3 млн. членів. Фінляндія була єдиною країною, де кількість членів робітничих спортивних організацій була більшою – 32 тис. проти 30 тис. осіб [3, арк. 12-13]. Зрозуміло, що за такого розкладу сил несоціалістичний спортивний рух виступав значимою загрозою щодо впливу на робітничий клас. Із цим треба було боротися і бажано спільними зусиллями.

На міжнародній арені ці роки були не дуже сприятливим для комуністичної пропаганди. В економічній сфері наступив період стабілізації та післявоєнного зростання. Боязнь революційних вибухів змусила лідерів європейських країн покращити становище робітників через соціальне законодавство. А все, що було добре для європейського робітництва – сприймалося негативно комуністами, бо підривало їх пропаганду. Відтак, у 1923-1925 рр. майже в усіх цих країнах спостерігався певний застій щодо зростання чисельності робітничих спортивних організацій. Більше того, у документах ЧСІ цього періоду бачимо констатацію того, що «…значительная часть рабочих спортсменов осталась в стороне от рабочего движения и рабочих спортивных организаций, а то и прямо вступила в буржуазные спортивные организации. Другая часть с головой ушла в чисто спортивную работу, что частично содействовало внутреннему укреплению рабочих спортивных организаций, что нашло отражение в росте спортивного оборудования гимнастических сил, спортивных площадок и т. д. « [4, арк. 10]. Із наведеного уривка бачимо, що лише злигодні були тією необхідною умовою, за якої зростає ефективність комуністичної ідеології й вона може знаходити собі прихильників. Інший момент, що привертає увагу – згадка про робітників, які «з головою поринули в спорт» . З контексту документу видно, що це явище якщо й не викликає захоплення, то й не сприймається цілком негативно – у ньому вбачаються певні позитивні моменти. Одначе вище, в інших документах, стосовно Радянського Союзу така зацікавленість спортом має прямо протилежну реакцію. Знову бачимо принцип політичної доцільності – якщо спорт можемо використати для розширення своїх прихильників у Європі, то це виявляються цілком прийнятним. Цікаво, що коли постало питання зі створенням Союзної ради фізичної культури, керівники ЧСІ Подвойський і Лемберг виступили проти цього. Вони вказували на те, що Союзна рада практичної допомоги національним республікам (де вже існували свої ВРФК) суттєво не надасть, але гальмуватиме їх ініціативу й виступатиме зайвою структурою в стосунках між ними та Спортінтерном. Можливо, з точки зору логіки, ця думка була доцільною. З іншого боку – створення Союзної ВРФК однозначно зменшували вплив і політичну значимість лідерів ЧСІ, тому вони й виступали проти цього. Схожі аргументи бачимо й у протоколі засідання Бюро ЦК ЛКСМУ, яке категорично виступило проти створення ВРФК СРСР [5, арк. 67, 69]. Проте в контексті Радянського Союзу не завжди варто шукати логіку, тут більш важлива доцільність. А з цієї позиції Союзна РФК була важливим елементом контролю за діяльністю низових структур; елементом централізованого управління фізичною культурою й отримання від нею бажаного владою результату. І в такому ракурсі фізкультурне життя відповідало тодішнім тенденціям політичного й економічного повсякдення.

Важливим напрямком боротьби, що до певної міри об’єднав деяких членів ЛСІ з секціями Червоного Спортінтерну, стала протидія організації фабрично-заводських спортивних гуртків. Справа в тому, що в досліджуваний період у низці країн Європи з ініціативи власників заводів і фабрик відкриваються спортивні гуртки, частину коштів на утримання яких виділяли ці власники, а відтак, робили заняття в них доступними для ширших соціальних верств. Зрозуміло, що такі кроки не просто переманювали робітників із соціалістичних спортивних осередків (і так нечисленних – про що писалося вище), але й повинні були якоюсь мірою притлумити соціальні протиріччя. Якщо брати за основу інтереси спортивного руху, оздоровлення, інтереси робітників – створення таких заводських спортивних осередків можна лише вітати. Але якщо підходити до цього питання з позицій класової боротьби й політичної

доцільності – то звичайно, що така ініціатива була неприйнятною як для комуністів, так і для частини соціалістів. Тому цілком правильно, зі своєї точки зору, лідери ЧСІ говорили, що буржуазія «…делает из своего спортивного движения великолепное явно политическое орудие для своих целей. В сознание масс она вталкивает, что спорт – это вещь совершенно аполитичная, что в спортивных занятиях все равны и т. д. Буржуазия воспитывает спортивные массы в том духе, что спорт – есть сотрудничество капиталистов и пролетариев, здесь все равны, никто ни чем не отличается друг от друга» [6, арк. 8-9]. В такому контексті ця ініціатива була шкідливою для революційної боротьби, хоча для пересічного робітника від неї тільки користь. Проте, коли це більшовиків цікавили інтереси пересічного робітника, якщо на порядку денному була загроза світовій революції?

Таким чином бачимо, що, з одного боку – радянська влада відкидала можливість співпраці з буржуазними спортивними організаціями (а ті, в свою чергу, також не горіли особливим бажанням до співпраці), з іншого – європейські соціал-демократи всіляко перешкоджали участі спортсменів-комуністів у своїх спортивних заходах. Комуністи не могли миритися з таким станом справ – на кінець 1920-х рр. вони усвідомили ідеологічну силу спорту. На порядку денному стало питання організації свого масштабного спортивного заходу. Так з'явилася ідея проведення спартакіад.

Відтак, перше в СРСР спортивне свято – Спартакіада 1928 р., на яку прибули представники з 12 країн – стало відповіддю на проведені у тому ж році «буржуазні» Олімпійські ігри і так звані «реформістські» ігри, організовані Люцернським Спортивним Інтернаціоналом. На ній відзначилися й українські футболісти, які здобули перемогу в півфіналі над збірною Уругваю 7:1. Футбольна збірна Уругваю двічі вигравала Олімпійські ігри, тому ця перемога була оцінена в радянській пресі з великим пафосом. Хоча всі розуміли, що ця команда, набрана з уругвайських робітників, які працювали в Європі, до переможниці Олімпійських ігор стосунку не мала.

Звертає на себе увагу риторика радянської делегації ЧСІ щодо Спартакіади та Олімпійських ігор: «Олимпиада 1928 г. явится демонстрацией националистических и фашистских устремлений буржуазии, демонстрацией ее силы, которую она хочет показать как угрозу рабочему классу. Мы должны поставить вопрос о противопоставлении Олимпиаде нашу Спартакиаду или что-нибудь подобное во всесоюзном масштабе с участием заграничных товарищей» [7, арк. 14]; чи в іншому документі: «…Спартакиада должна быть мощной демонстрацией сил физкультурного движения трудящихся…чтобы в противовес мощному буржуазному физкультурному и спортивному движению, устраивающему в 1928 г. свою Олимпиаду, проникнутую духом империализма, продемонстрировать общность интересов физкультурного движения трудящихся» [8, арк. 19]. Уже в самій назві радянських ігор містився свідомий виклик соціал-демократам, оскільки в них був не лише натяк на античного вождя повсталих рабів, але й на однойменний рух німецьких лівих, розгромлений за участі соціал-демократів у 1919 р.

Відмінністю Спартакіади від Олімпійських ігор, серед іншого, була також наявність у програмі мілітарних заходів, народних танців і театралізованих вистав. Ще в процесі обговорення самої ідеї Спартакіада розглядалася як антитеза Оліміпіаді: «Основне місце в Спартакіаді беруть колективні змагання, масові демонстрації, інсценіровки на теми класової боротьби, змагання національних спортів. Крім того, будуть індивідуальні змагання, виставки з робітничо-спортивного руху тощо. « [9]. Окрім параду на Красній площі, відкриття спартакіади 1928 р. передбачало водне свято на р. Москві та масові «гуляння» 30 тисяч людей на Ленінських горах. Оцей останній захід відтворював одну з найтиповіших і давніх форм селянського святкового дозвілля, і взагалі Спартакіада в цій частині більше нагадувала вихід на пікнік, ніж серйозний спортивний захід. Проте це вже був перший крок у бік культивації спортивної складової фізичної культури. Чемпіонство і рекордсменство все ще залишаються лайливими словами, але радянська влада вже усвідомила можливості спорту в ідеологічній обробці мас. Необхідно було знайти лише потрібну форму.

В наступні роки кількість повідомлень щодо діяльності ЧСІ значно зменшується. В цьому відчувається спад інтересу до нього з боку комуністичної партії. Надії на світову революцію не виправдалися, маси робітників не пішли за ЧСІ, а тому СРСР вдається до інших кроків щодо поширення на Заході комуністичної ідеології. Ця структура наприкінці 1920-х рр. існує суто формально – у лютому 1931 р. на Всесоюзному з'їзді ВЛКСМ керівникам Червоного

Спортінтерну закидають, що впродовж двох років вони не скликали пленумів [10]. Такий стан справ можливий лише при втраті інтересу з боку радянського керівництва. Підтверджує такий висновок ситуація з організацією Берлінської Спартакіади, що планувалася на липень 1931 р. лише в лютому 1931 р. у газеті «Фізична культура» з'являється заклик взяти участь у спартакіаді. Наступна згадка про неї трапиться лише 31 березня і саме з цього числа газети в ній буде постійна рубрика про підготовку, планування і проведення відбіркових змагань тощо. Але ж за три місяці такий захід не робиться. У лютому святкували 10-ліття ЧСІ – газета «Фізична культура» наповнення здравицями на честь ЧСІ, критикою II Інтернаціоналу та Люцернського Спортінтерну, але про планований великий захід пролетарського спорту – Берлінську спартакіаду – жодного слова. Натомість із квітня – маса статей із загальним спрямуванням: «підтримати», «готуватися» і т. п., майже в кожному номері газети логотип спартакіади. Розпочинається збір коштів, випускаються марки. І от у червні стає відомо, що влада Берліна її заборонила. Знаючи радянське керівництво не можна повірити, що цей крок не був очікуваним. Складається враження, що та активність, можна сказати – істерія – навколо неї в останні місяці й були розгорнуті саме тому, що влада очікувала такого результату. А весь пафос навколо неї творився за для двох речей: по-перше, зібрати з людей під ще одним приводом додаткові кошти; по-друге, підживити мілітарстські очікування в суспільстві – «ось як буржуїни нам заважають» – й використати це як політичну акцію об'єднатися навколо партії чи більше сил віддати індустріалізації, й, звичайно ж, організувати черговий збір коштів на черговий же дирижабль (танк, літак тощо). Щось подібне згодом буде й навколо організації Світової спартакіади в Москві у 1933 р.

Ще одним складовим тоталітарної культури європейського міжвоєння будуть усілякі спортивно-театралізовані заходи, які в Радянському Союзі оприявнюються у формі Дня фізкультурника. Перше свято, присвячене фізичній культурі і спорту пройшловлітку 1923 р., суттєво не вплинувши на культурне життя столиці СРСР. Натомість у 1929 р., в уже офіційний День фізкультурника було проведено парад фізкультурників, естафету і футбольний матч між командами УСРР та РСФСР. Від 1931 р. цей день почали відзначати масовим парадом на Красній площі за присутності всього партійного керівництва. Схожі багатолюдні паради проходили й у всіх столицях республік та по великих містах. (Зокрема у 1934 р. у фізкультурних парадах у Києві та Харкові було задіяно по 40 тис. осіб, із яких 5 тис. – діти; в Одесі – 29 тис., в Дніпропетровську – 23 тис., з яких 4 тис. – діти (в обох містах); у Сталіно – 15 тис., у Вінниці – 9 тис. осіб [11, арк. 1].)

Заходи на честь Дня фізкультурника лише опосередковано мали стосунок до спорту. Це було передусім театралізоване політичне дійство, сфокусоване на фізичній культурі, мета якого – виправдати (обґрунтувати) ієрархію, що склалася в СРСР й отримати публічне схвалення влади тих, які виявилися на верху. Перші паради фізкультурників підкреслювали масовий і егалітарний характер фізичної культури в СРСР, вхід на Красну площу був відкритий для всіх. Проте з часом ситуація змінилася – доступ отримали лише ті хто мав звання «майстер спорту» чи значок ГПО (« Готов к труду и обороне»), а з 1939 р. вхід узагалі став за квитками. Те, що починалося як багатолюдне свято з акцентом на егалітаризм (рівність усіх), перетворилося на ще один показник ієрархічності тоталітарного суспільства.

Звернемо увагу на той момент, що фізкультурні паради були ще й демонстрацією досконалої пролетарської тілесності, яка явно не передбачала еротизму. Автори репортажів незмінно захоплено описували фізичну красу учасників, не проводячи різниці між привабливістю жіночого і чоловічого тіла. Зокрема, тіло, як інструмент індустріалізації наочно фігурувало в параді 1940 р., коли із сотень тіл було складено величезний залізничний міст. Пізніше такі «скульптури» з людських тіл (незалежно – чоловічих чи жіночих) стали невід'ємною рисою парадів фізкультурників. Це була загальна тенденція тоталітарного міжвоєння, коли політичні поступовці намагалися соціалізувати сильного хлопця як робітника. Німецькі нацистські плакати ідеалізували сильного пролетарського чоловіка, який творить новий Рейх; радянське реалістичне мистецтво (соціалістичний реалізм) славило більшовика-стаханівця; рекламні плакати «нового єврея», сіоністського поселенця в Палестині, показували його роздягненим до пояса, м'язистим і засмаглим, за обробкою ланів. Оскільки суттєвої різниці між спортивними заходами в Німеччині, Італії, СРСР не спостерігаємо, можемо говорити, що паради фізкультурників були тісно пов'язані з тоталітарною моделлю держави [12, с. 303].

Таким чином зазначимо, що з кінця 1920-х рр. у спортивній політиці комуністичної партії буде надаватися перевага саме мультиспортивним заходам, порівняно зі спортивними змаганнями в окремих видах спорту. Коли проводяться змагання в якомусь одному виді всі розмови – уболівальників, коментаторів, учасників – обертаються навколо тактики, стилів, результатів тієї чи іншої, конкретної, гри. На противагу цьому, коли одночасно проводиться кілька змагань, у фокусі обговорення присутні не самі ці численні види спорту, а спорт загалом, спорт як такий, проявом якого є зустріч спортсменів різних національностей і республік на свят молодості, динамізму, оптимізму. Загалом, як показав досвід кількох наступних десятиліть, для держави значно простіше нав'язати нові смисли, уроки, і знаки спартакіадам, а потім і олімпіадам, ніж змаганням у одному виді спорту, де гра сама по собі була і знаком і смислом. Організовуючи свої мультиспортивні свята, радянське керівництво прагнуло прилучити широкі верстви населення до цивілізованих форм активності й дозвілля. В капіталістичному світі олімпійські види спорту (можливо, за винятком футболу та боксу) вважалися захопленням лише освічених верств, а в СРСР влада прагнула зробити їх формою дозвілля робітників і селян. Із часом, експерименти перших Спартакіад поступилися місцем більш серйозним формам діяльності. Й коли в 1952 р. СРСР долучився до олімпійського руху, йому не довелося розпочинати з нуля.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (надалі – ЦДАГОУ) – Ф. 7. Оп. 1. Спр. 195. Ар. 1, 3-5
2. ЦДАГОУ – Ф. 7. Оп. 1. Спр. 290. Ар. 33
3. ЦДАГОУ – Ф. 7. Оп. 1. Спр. 290. Ар. 12-13
4. ЦДАГОУ – Ф. 7. Оп. 1. Спр. 195. Ар. 10
5. ЦДАГОУ – Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2010. Ар. 67, 69
6. ЦДАГОУ – Ф. 7. Оп. 1. Спр. 290. Ар. 8-9
7. ЦДАГОУ – Ф. 7. Оп. 1. Спр. 290. Ар. 14
8. ЦДАГОУ – Ф. 7. Оп. 1. Спр. 195. Ар. 19
9. «Комсомолець України» – Харків, 1926. – 26 жовтня
10. «Фізична культура» – Харків, 1931. – 6 лютого
11. ЦДАГОУ – Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1187. Ар. 1
12. Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка; Пер. з англ. – К. : Ніка-Центр, 2004. – С. 303

Тымошенко Ю.А. ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА В УСЛОВИЯХ СТАНОВЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ТОТАЛИТАРНОЙ КУЛЬТУРЫ (1920-Е ГГ.).

В статье исследуются состояние и развитие физической культуры и спорта в УССР в межвоенные годы. Обращается внимание на парадигмальную направленость физической культуры, собственно – на ее милитарность. Обосновывается положение, что физическая культура в исследованый период реализовывала не столько спортивную или оздоровительную функции, сколько идеологическую. Определяющую роль в развитии физкультурно-спортивной сферы в УССР сыграла самодеятельность людей.

Ключевые слова: физическая культура, милитарная парадигма, спорт, тоталитарное общество.

Tymoshenko Y.A. PHYSICAL CULTURE BEYOND THE CONDITIONS OF SOVIET TOTALITARE CULTURE DEVELOPMENT (1920-S).

The article is dedicated to the research of state and development of physical culture, sport in this field in paid to paradigmal direction of physical culture, in particular to its military features. The author proves the idea, that during that period physical culture played an ideological role, instead of sports or recreational role. The core role iw physical culture and sport development in the USSR had self organization of people.

Key words: physical culture, military paradigm, sport, totalitarian society.

УДК 323. 281:274: [2-725]» 193»

Р.А. Сітарчук

РЕПРЕСІЇ ЩОДО ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ЦЕРКОВ ТА ЇХ КЕРІВНИКІВ У 30-ТІ РР. XX СТ.

У статті розповідається про боротьбу більшовицької влади з протестантськими церквами у 30-ті роки минулого століття. До неї вона залучила державні силові структури, які розгорнули масштабну репресивну кампанію щодо протестантських віруючих. Упродовж досліджуваного періоду це призвело до занепаду, саморозпуску або закриття церков євангелістів. Кількість їх священнослужителів скоротилася на 90%.

Ключові слова: антидержавний елемент, конфесії, партійна влада, політика, протестанти, репресії, священнослужителі.

Тема утисків та репресій щодо релігійних організацій у радянський період не є новою. Її так чи інакше висвітлювали історики, які займалися релігієзнавчими дослідженнями. Частина з них вивчала й політику влади щодо протестантських конфесій (баптистів, євангельських християн, адвентистів сьомого дня та християн євангельської віри (п'ятдесятників)) у 30-ті роки XX ст. Утім одні схвалювали її і засуджували діяльність релігійних об'єднань [1], інші, навпаки, підтримували позиції конфесій, однак їх взаємовідносини з урядовими структурами наводилися надто поверхово, без конкретних фактів [2; 3; 4]. Решта авторів, переважно конфесійних [5; 6; 7], через брак джерел послуговується тими даними, які їм переповіли одновірці або свідками яких вони стали самі, що підвищує роль суб'єктивного фактора в дослідженні. Тому переважну більшість фактичного матеріалу нашої наукової розвідки ґрунтується на архівних джерелах, залучення яких для розкриття заявленої теми й стало головною метою цієї публікації.

На початку 30-х рр. більшовицька влада послідовно перейшла до застосування силових засобів щодо віруючих-протестантів. Створений при раді Спілки войовничих безвірників «антисектантський відділ» неодноразово ініціював проведення репресійщодо» сектантів», які повинні притягуватися до відповідальності за контрреволюційні та кримінальні злочини, а також і за відмову служити в армії, вимагав створення з антирелігійників кадрів судових експертів та громадських обвинувачів, щоб домогтися проведення показових судових процесів. Вони покликані були «обезголовити» протестантські церкви через позбавлення волі, висилку або навіть страту їхніх лідерів.

Порівняно з іншими регіонами СРСР, в Україні процес «розкуркулення» набув великого розмаху. Ця обставина значною мірою «сприяла» утискам місцевого протестантства. Більшовики добре розуміли, що, позбавлена лідера, громада приречена на саморозпуск. Крім того, місцеві органи влади часто прискорювали цей процес, відмовляючи громадаму реєстрації. Про факти боротьби влади із «сектантами-куркулями» неодноразово розповідалося в антирелігійних виданнях тих років. Наприклад, на шпальтах журналу «Безвірник» за 1934 р. подавалися дані про засудження керівника баптистів Миргородської громади Полтавської області за «злісне порушення державного закону про хлібозаготівлю» . Після його арешту організація розпалася. Аналогічний випадок трапився на Вінниччині, де безвірники «викрили сектанта-куркуля» С. Войтенка – пресвітера громади християн євангельської віри. Його було засуджено до заслання, після чого у громаді залишилося лише п'ятеро осіб [8, с. 85]. Подібні факти спостерігалися й в інших регіонах України. Так, селянина із с. Різдвяного, що на Харківщині, Г. Губського заарештували лише за те, що він продав вирощений ним хліб, а не задарма здав державі [9, арк. 15].

За висловлюванням дослідника баптизму Л. Мітрохіна, у 30-ті рр. «склалася трагічна ситуація: церковним організаціям і віруючим не лише відмовляли в політичній довірі, але й робили все, щоб увігнати їх в образ ворога» [2, с. 389].

Після внесення змін у релігійне законодавство, на початку 30-х рр. становище протестантів ще більше ускладнилося. Обслуговування громад проповідниками стало практично неможливим, оскільки воно потребувало особливого дозволу представників влади. Отримати дозвіл всіляко перешкоджали, а самостійне відвідування організацій суворо каралося в адміністративному порядку. Від керівників громад влада вимагала все нових і нових поступок. У травні 1929 р. центральне керівництво НКВС розробило і направило в місцеві адміністративні відділи таємну інструкцію, в якій навчало своїх підлеглих роботі з «ненадійними» керівниками деяких релігійних організацій. Осіб, які формально маливсі права, щоб бути в числі фундаторів або членів товариства, але про яких надійшов від ДПУ або інших органів компрометуючий матеріал, треба було в той або інший спосіб усувати від участі в

товаристві. Способи ці добиралися залежно від характеру компромату та наявності тих чи інших можливостей, а саме: позбавляння виборчих прав і на підставі цього виведення особи зі складу товариства. Якщо жодні засоби не підходили, тоді рекомендувалося не допускати діяльність такого товариства, відмовивши йому з різних мотивів у реєстрації статуту [10, арк. 10].

Репресивна машина проти лідерів протестантів запрацювала ще у 20-ті рр. Майже в усіх антирелігійних виданнях було роздруковане «викриття» «шпигунської групи баптиста Шевчука», яка діяла на Вінниччині, перебуваючи начебто на службі в польської розвідки. Того ж року органами ДПУ були «викриті шпигунські організації» в Полтаві та Миколаєві, які очолювали баптисти р. Хом'як і З. Павленко, а також у Донбасі, яку очолювали Маркозов і Щеглов [11, арк. 104; 12, с. 106].

У 1928 р. був звинувачений у шпигунстві і заарештований секретар Всеукраїнського союзу об'єднань баптистів О. Букреєв. Через рік у Житомирі репресували скарбника союзу Ф. Косолапова. Після тривалого перебування у Харківській в'язниці він тяжко захворів, тому дружині дозволили забрати його додому, де він і помер.

Схожим був сценарій останніх років життя й у голови Полтавського обласного об'єднання баптистів пресвітера р. Хом'яка, який після ув'язнення в Харкові 1929 р. пішов по етапу, захворів і згодом помер в Іркутську. За свідченням його доньки Л. Довбні, батькові в їжу клали отруту [13, арк. 1–3]. У 20-ті рр. хвиля репресій зачепила й керівний склад Всеукраїнського союзу євангельських християн. У 1929 р. був ув'язнений його голова І. Моторін [14, арк. 12].

На початку 30-х рр. репресії щодо віруючих посилилися. З цією метою були внесені відповідні зміни в організацію силових органів влади. Як правило кожній новій хвилі репресій передувала відповідна громадська думка, а пресу поглинали публікації про шпигунські дії «релігійників» тощо. Окрім загальних настанов щодо «ворожих елементів», НКВС УРСР 5 жовтня 1937 р. наголосив на необхідності «в найкоротший термін провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів» [5, с. 198–199].

Із протестантських конфесій в Україні першим зазнав повного зруйнування своєї організації Союз християн євангельської віри. У 1930 р. був репресований весь його керівний склад (більше 800 осіб) на чолі з головою союзу І. Воронаєвим. Його доля до кінця не з'ясована. Відомо, що в 40-ті рр. він ще перебував в одному із сибірських концтаборів. Однак згодом загинув, коли відстав від колони в'язнів і конвоїри нацькували на нього собак. Дружину І. Воронаєва, починаючи з 1933 р., неодноразово арештовували. Лише в 1953 р. їй з двома дітьми влада дозволила виїхати до США.

У першій половині 30-х рр. були репресовані лідери Федеративного союзу баптистів. Тривали арешти й серед керівників українських організацій. У 1932 р. після дев'ятимісячного ув'язнення помер голова Київського обласного об'єднання баптистів Д. Правовєров. Його місце посів А. Костюков, який залишався водночас і головою Всеукраїнського союзу. Однак уже через рік його теж репресували та відправили на три роки в заслання до Сибіру.

Лише за один день, 27 лютого 1934 р. особливою нарадою при колегії ОДПУ УСРР були засуджені на три роки ув'язнення 11баптистів, серед яких: Е. Клаупік (уповноважений Союзу баптистів СРСР), І. Татарченко (проповідник на Кіровоградщині), Г. Кеніх (проповідник на Одещині), лідери руху Я. В'язовський, І. Захарчук, О. Мозгова та інші [15, арк. 99–101].

У другій половині 30-х рр., особливо в 1937 р. розпочалася нова хвиля репресій, багато віруючих були ув'язнені повторно. Так, у листопаді працівники НКВС знову заарештували А. Костюкова, котрий, за рішенням трійки Київського обласного управління НКВС УРСР, через місяць був розстріляний [15, арк. 1–4, 57–58]. У грудні 1937 р. працівники НКВС розстріляли його наступника на посаді голови Київського обласного об'єднання баптистів А. Нестеренка [16, арк. 2, 8, 9, 115–116]. У 1937 р. повторно заарештували Ф. Жадкевича (керівника Вінницької організації баптистів), який, за твердженням влади, очолював там фашистську організацію баптистів. Наприкінці року його розстріляли так само, як і решту членів очолюваної ним «організації» : Т. Пишного, М. Дехтяра, А. Тарнавського, П. Клешка, А. Канського, Г. Міхалевського [15, арк. 71–73]. Крім названих на Київщині заарештували І. Чижикова (проповідника Київської громади), Є. Педяша (колишнього голову Київського окружного об'єднання баптистів) та інших. Закономірно, що» сектантські контрреволюційні групи» «викривалися» владою саме в тих регіонах України, де був поширений баптистський

рух. За неповними даними впродовж 30-х рр. було репресовано лише в Кременчуці сім лідерів баптистів, у Харкові та Полтаві – по 10, Дніпропетровську – 40. А загалом у СРСР, за даними баптистів, були відправлені до таборів близько 25000 їх одновірців, із яких 22000 назад не повернулися.

Центральне керівництво Союзу євангельських християн теж зазнало репресій. В Україні у 1937 р. був ув'язнений колишній голова Всеукраїнського союзу В. Єгоров [13, арк. 81]. На Вінниччині був засуджений до розстрілу з конфіскацією майнапресвітер Франчук за те, що під час обряду хрещення новоприбулих євангельських християн затонула 15-річна дівчинка. Заодно влада розправилася з його «посібниками» - К. Цверкуном (у минулому «активним учасником петлюрівської банди») та І. Деруном (« писав контрреволюційні листівки»). Кожного з них ув'язнили на 10 років.

Однак упродовж 30-х рр. влада не встигла повністю знищити керівні склади церков баптистів та євангельських християн. Відомо, що у 1940 р. із «старих» кадрів у громадах працювали: М. Орлов, Я. Жидков, А. Андреєв, А. Карєв, М. Голяєв, М. Левінданто, П. Малін, Ф. Пятковський та інші. Українську церкву об'єднаних у 1945 р. євангельських християн-баптистів репрезентували керівники різних рівнів колишнього Всеукраїнського союзу євангельських християн: Я. Ходюш (32 роки стажу священнослужителя), Ф. Гаркуша (30 років), А. Ходюш (20 років), Т. Майданенко (25 років) [16, арк. 48].

Починаючи з кінця 20-х рр. зазнавала переслідувань й Церква адвентистів сьомого дня. В СРСР із 200 проповідників, які працювали у 1929 р. до кінця 40-х рр. залишилося лише два. У 1934 р. позбавили волі беззмінного впродовж 20-х – першої половини 30-х рр. голову Всесоюзного об'єднання адвентистів сьомого дня Г. Лебсака. Через чотири роки він помер у Вологодській в'язниці. Того ж року був засуджений голова Всеукраїнського союзу адвентистів І. Львов, який вийшов на волю і був реабілітований лише у 1956 р. Адвентиста О. Грица в концтаборі взимку обливали водою - він помер від переохолодження [2, с. 94–95, 17, 176, 182]. У 1934 р. був засуджений на п'ять років таборів В. Яковенко за «здійснення релігійної пропаганди, зв'язок із закордоном, проведення нелегальних молитовних зборів адвентистів» . Того ж року за одну ніч була заарештована вся рада Вінницької громади адвентистів. Окрім її керівника А. Васюка опинилися за гратами Т. Оскерко, с. Штарк, В. Домбровський, П. Івасенко та ін. У 1941 р. А. Васюк був засуджений повторно на сім років [2, с. 234, 240, 243].

За даними адвентистів, у СРСР було репресовано близько 3000 членів церкви. Із 150 проповідників влада заарештувала 148. В Україні до середини 30-х рр. зазнали репресій 98% служителів Церкви адвентистів сьомого дня. Майже 80% від загальної кількості засуджених загинули [6, с. 47, 139]. Результати державної репресивної кампанії щодо протестантів були жахливими. В Україні, наприклад, кількість баптистів та євангельських християн протягом 1929–1932 рр. зменшилася більше ніж у 3, 5 рази.

Через неможливість більшовицької держави ні фізично, ні економічно продовжувати масові репресії у 1938 р. вони були припинені. 17 листопада 1938 р. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) ухвалили спільну постанову «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», яка забороняла проводити масові незаконні арешти. Відмінені також були циркуляри НКВС про доцільність «трійок» та спрощений розгляд справ. Передбачався й ряд інших «пом'якшень» . Таким чином більшовицьке керівництво держави відмежовувалося від того масового знищення віруючих, яке тривало впродовж 30-х рр., особливо у їх другій половині. Відповідальність поклали на каральні органи, головно на НКВС.

На завершення зазначимо, що не досягнувши значних результатів в антирелігійній боротьбі впродовж 20-х рр., у 30-ті рр. партійна влада змінила методи боротьби з протестантськими церквами, залучивши до них державні силові структури, які розгорнули страхітливу і фантастичну за своїми масштабами репресивну кампанію проти віруючих-протестантів, особливо керівників їх організацій. Було дозволено не вільний розвиток протестантських церков, а лише підконтрольну державі ілюзорність існування небагатьох централізовано та ієрархічно розчленованих протестантських організацій. Проте репресії не знищили, як того бажали більшовики, віри в Бога. Значна кількість громад існувала напівлегально, щоб потім відновити свою діяльність у 40-50-ті рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Белов А. В. Адвентизм / А. В. Белов. - 2-е изд. – М. : Политиздат, 1973. – 239 с. ; Гурич М. Хто такі трясуни? / М. Гурич. - Х. : Держвидав України, 1930. – 38 с. ; Клибанов А. И. Классовое лицо

современного сектантства / А. И. Клибанов. - 2-е изд. – Л. : Прибой, 1930. – 83 с. ; Путинцев Ф. М. Политическая роль и тактика сект / [Под ред. П. А. Красикова]. – М. : ГАИЗ, 1935. – 476 с. ; Ярцев А. Секта евангельских христиан / А. Ярцев. – 4-е изд., перер. – М. :Безбожник, 1930. – 52 с.
2. Митрохин Л. Н. Баптизм и современность (философско-социологические очерки)/ Л. Н. Митрохин. – СПб. : РХГИ, 1997. – 480 с.
3. Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Новейший период / Л. М. Алексеева. – Вильнюс – М. : Весть, 1992. – 352 с.
4. Нежный А. И. Комиссар диявола А. И. Нежный. – М. : Протестант, 1993. – 272 с.
5. Жабко-Потапович Л. Христове світло в Україні. Історія українського євангельсько-баптистського руху Л. Жабко-Потапович. – Чикаго: Видання Всеукраїнського Євангельсько-Баптистського Братства, 1991. – 180 с.
6. Жукалюк Н. А. Вспоминайте наставников ваших (история Церкви Адвентистов седьмого дня в личностях) / Н. А. Жукалюк. – К. : Джерело життя, 1999. – 672 с.
7. Парасей А. Ф., Жукалюк Н. А. Бедная, бросаемая бурею (Исторические очерки к 110-летнему юбилею Церкви адвентистов седьмого дня в Украине) / А. Ф. Парасей, Н. А. Жукалюк. – К. : Джерело життя, 1997. – 340 с.
8. Хуторський П. Поразка проповідника–шкідника / Безвірник. – 1934. – №10. – С. 48–49.
9. Державний архів Харківської області. – Ф. 525. – Оп. 1. – Спр. 246.
10. Там само. – Ф. 845. – Оп. 2. – Спр. 609.
11. Державний архів Запорізької області. – Ф. 316. – Оп. 3. – Спр. 118.
12. Церковники-сектанты – враги социализма: [Сборник под ред. И. С. Аверина]. – Иваново: Государственное издательство, 1938. – 124 с.
13. Державний архів Служби безпеки України. – Спр. 74156.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 64762.
15. Там само. – Спр. 50163.
16. Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4555.

Ситарчук Р.А. РЕПРЕССИИ ПРОТИВ ПРОТЕСТАНТСКИХ ЦЕРКВЕЙИ ИХ РУКОВОДИТЕЛЕЙ В 30-Е ГОДЫ XX В.

В статье рассказывается о борьбе большевистской власти с протестантскими церквями в 30-е годы прошлого века. В ней она задействовала государственные силовые структуры, которые развернули масштабную репрессивную кампанию против протестантов. На протяжении исследуемого периода это привело к упадку, самоуничтожению или закрытию церквей евангелистов. Количество их священнослужителей сократилось на 90%.

Ключевые слова: антигосударственный элемент, конфессии, партийная власть, политика, протестанты, репрессии, священнослужители.

Sitarchuk R.A. REPRESSION AS TO THE PROTESTANT CHURCHES AND THEIR LEADERS IN THE 30TH OF THE TWENTIETH CENTURY.

The article represents the struggle of Bolshevik'sauthoritieswith Protestant churches in the 30th of previous century. Defence and law enforcement agencies were involved in massive repressive company against Protestants.

This struggle led to the decline, self-destruction or closure of Evangelists churches during the investigated period of time. The number of priests declined to 90%.

Key words: anti-state element, confession, party authority, politics, Protestants, repression, clergyman.

УДК 378 (477.42) – 057.87 «193»

О.Б. Комарніцький

СТУДЕНТСТВО ЖИТОМИРСЬКОГО ПЕДВУЗУ В 30-ТІ РР. XX СТ.: ПАРТІЙНА, ПОЛІТОСВІТНЯ ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті йдеться мова про роботу партійно-комсомольських осередків у студентському середовищу Житомирського інституту соціального виховання (педагогічного, учительського інститутів). Показано різні напрями їхньої політосвітньої та громадської діяльності, які визначалися ідеологічними настановами партії.

Ключові слова: студент, інститут, осередок, комуністи, комсомольці, політичне навчання, гурток.

У 30-ті рр.. минулого століття однією з найактуальніших проблем тогочасного радянського суспільства була підготовка педагогічних кадрів. Успішно в цей період діяв педагогічний ВНЗ у м. Житомирі. На жаль, його історичне минуле залишається практично не дослідженим. Окремі згадки про діяльність закладу містяться у ювілейній книзі, присвяченій Житомирському державному університету імені Івана Франка [1, с. 16-19], а також в одному із томів видання «Вища педагогічна освіта і наука України» [2, с. 83-86]. У цей період у Житомирі почергово діяли інститут соціального виховання (1929-1933 рр.), педагогічний (1933-1935 рр.), учительський (1 вересня 1935 р. – 1938 р.) інститути. У 1938 р. учительський інститут реорганізували в педагогічний із чотирирічним терміном навчання, при якому функціонував дворічний учительський інститут [2, с. 83-84].

У статті ми ставили за мету проаналізувати роботу осередків КП(б)У і ЛКСМУ серед студентів Житомирського педвузу, з'ясувати їхню політосвітню та громадську діяльність.

Партійна організація інститут у своїй повсякденній роботі керувалася ідеологічними настановами партії, рішенням партз'їздів та пленумів ЦК ВКП(б) і КП(б)У. В одній із статей у газеті «Радянська Волинь» йшлося про те, що партосередок ІСВ (розгорнув більшовицьку боротьбу за партійність в науці, проти гнилого лібералізму, проти всіх чужих марксизму-ленінізму ідей у викладанні і програмах. Даючи нещадну відсіч контрреволюційному троцькізму і правому опортунізму і примиренству, партосередок послідовно боровся за генеральну лінію партії» [3]. У 1930 р. осередок КП(б)У нараховував 80 осіб, у т.ч. 37 слухачів робітфаку і 36 студентів інститут. За соціальним станом 53 особи були робітниками, 14 – селянами, 13 – службовцями. 9 осіб мали 9-12 річний стаж, 40 – 3-6-річний, 31 – 1-2-річний [4, спр. 35, арк.. 33]. У наступні роки кількість комуністів зменшилася. Так, якщо у 1931 р. 7% студентів були кандидатами або членами партії, то у 1932 р. – лише 3,7% [4, спр. 46, арк.. 10]. У квітні 1936 р. парторганізація складалася із 16 членів і 4 кандидатів. У висновках з обстеженнях осередку зазначалося, що з цієї партійної маси 8 осіб безпосередньої участі у партійній роботі не брали. Крім того, абсолютна більшість комуністів скупчилася на одному факультеті – гуманітарному [4, спр. 63, арк.. 15]. У березні 1937 р. партосередок об'єднував 18 членів, у т.ч. 12 студентів і 2 слухачів робітфаку. За соціальним станом 8 осіб були робітниками, 7 – селянами, 3 - службовцями [4, спр. 71, арк.. 35]. У жовтні 1938 р. в пединституті працювали 19 комуністів. Наприкінці 1938 р. – у першій половині 1939 р. осередок зріс і на червень 1939 р. він нараховував 61 члена [4, спр. 76, арк.. 1-3]. Щоправда на 1 жовтня того ж року кількість партійців зменшилася і становила 20 членів і 15 кандидатів [4, спр. 78, арк.. 21].

На курсах партійною роботою студентів керували парторги (у грудні 1933 р. їх було 7). Вони проводили курсові збори, наради, «масово-роз'яснювальну роботу й усіх господарчо-політичних кампаній, розгортали соцзмагання, ударництво, боролися за виконання навчальних планів» [4, спр. 35, арк.. 33; спр. 46, арк.. 22]. Студенти-комуністи зобов'язані були брати участь у загальних партійних зборах. Архівні документи повідомляють, що з 1 вересня 1936 р. по 25 березня 1937р. відбулися 17 закритих і 4 відкритих зборів. Присутні заслухали інформації про хід навчання в партійних школах, прийом у партію, винокання рішень міського парткомітету з обліку парт документів, про «троцькіста» Олійника, відсів студентів з інституту, їхню самостійну роботу, доповіді про рішення пленумів ЦК ВКП(б), «оборонну» роботу у ВНЗ, Всесоюзний перепис населення, VIII надзвичайний з'їзд рад, звіти редактора стінгазети, про роботу в підшефному колгоспі, самозвіти комуністів тощо [4, спр. 71, арк.. 36-37]. Із 7 жовтня 1938 р. по 27 червня 1939 р. партійці збиралися на свої засідання 22 рази. Крім того, було проведено 19 засідань парткомітету. На них розглянули 27 партійних питань, 14 - пов'язаних з навчальною і науковою роботою, 5 - господарською діяльністю. Слухалися питання про комсомольську і профспілкову роботу, діяльність осередків добровільних організацій [4, спр.76, арк.1].

Студентство досить жваво брало участь у зборах. Зокрема, у 1930-1931 рр. фіксувалося по 10-20 виступів студентів [4, спр.35, арк.33]. Водночас партзбори в багатьох випадках проходили без відповідної підготовки, унаслідок чого обговорення питань, які ставилися на них, особливо «теоретичного характеру», проходили не на «високому теоретичному рівні» [4, спр. 63, арк. 16 зв.]. Були й інші недоліки в роботі партосередку. Наприклад, у звіті організації за період з 7 жовтня 1938 р. по 27 червня 1939 р. йшлося про те, що вона «недостатньо вела роботу з ворогами народу, не вела достатньої боротьби із суперчками, не ставила питання на

партзборах про учбовий процес, слаба була дисципліна серед комуністів і недостатнє керівництво КСМ (комсомольської) організації. Слабо проводилася партмасова робота, недостатній ріст парторганізації тощо.» [4, спр.76, арк.1].

Під керівництвом парторганізації працював осередок ЛКСМУ. У 1930 р. в інституті було 2 комсомольські осередки - український та єврейський, які об'єднували 256 осіб. За соціальним походженням 130 осіб належали до робітників, 43 - до селян-колгоспників, 26 - селян-бідняків, 10 - селян-середняків і т.д. [4, спр.35, арк.34]. У жовтні наступного року у ВНЗ нараховувалося 246 комсомольців [4, спр.36, арк.24], у квітні 1936 р. - 245 [4, спр.63, арк.15зв.]. У наступні роки комсомольський осередок значно зріс. У вересні 1938 р. він об'єднував 593 особи, у червні 1939 р. - 737 [4, спр.76, арк.4]. У переважній більшості в архівних документах повідомляється про слабку роботу осередку. Зокрема, у квітні 1936 р. йшлося про те, що комітет комсомолу жодного разу не звітував перед комсомольською організацією інституту про свою роботу. Недостатньо працював і секретар комітету комсомолу («це дід, він мало рухливий, безініціативний») [4, спр.63, арк.15зв.]. 7 вересня 1938 р. учасники партійних зборів в ухвальній частині констатували такі недоліки у роботі осередку ЛКСМУ: комітет комсомолу «не очолив боротьби з ворогами народу», недостатньо організував політичне навчання, не зумів розгорнути вивчення рішень XIV з'їзду КП(б)У, доповідей Й.Сталіна і В.Молотова на нараді працівників ВНЗ тощо [4, спр.75, арк.91]. Крім того, комітет до кінця 30-х рр. не мав власного приміщення, де б можна було проводити

відповідну роботу. Становище поліпшилося лише в 1939 р., коли «виріс комсомольський актив, змщнилася комсомольська дисципліна, налагодили комсомольське господарство, виросла активність комсомольців» [4, спр.76, арк.4].

Значну увагу партійний осередок приділяв політнавчанню, яке мало забезпечити «ідейне виховання кожного комсомольця, комуніста, студента». У навчальні плани вводилися політгодини, на яких студентів «широко ознайомлювали» із рішеннями партійних зборів, пленумів ЦК КП(б)У, конгресів Комінтерну тощо. їхня присутність на навчанні була обов'язковою [4, спр.35, арк.ЗЗ]. Щоправда, траплялися випадки, коли політгодини зривалися, оскільки їх проводили хоч і «більш розвинуті» студенти, але, які не пройшли інструктажу і не мали відповідного досвіду роботи [4, спр.46, арк.12].

Найважливіші постанови партії та уряду заслуховувалися також на мітингах. Наприклад, 7 лютого 1939 р. відбувся мітинг студентів, викладачів і техпрацівників (загалом - 700 осіб), присвячений XVIII з'їздові ВКП(б). На зібранні виступили 30 осіб [4, спр.78, арк.5]. Щорічно молодь ушановувала пам'ять В.Леніна. Так, у січні 1931 р. в інституті було організовано «Ленінські дні» [4, спр.35, арк.5зв.]. 16 грудня 1938 р. відбувся траурний мітинги приводу загибелі легендарного пілота В.Чкалова. Серед виступаючих був і студент Мацюк, який зазначав, що «нема слів, щоб висловити увесь наш сум... Його ім'я, його світлий образ запалюватимуть на нові перемоги. Будемо такими, як Чкалов! Хай перед кожними із нас у роботі стоїть його героїчний образ, хай кожний з нас докладає усіх зусиль, щоб бути подібним до Чкалова». У свою чергу, Гріншпун клявся «жити й працювати так, як працював В.П.Чкалов, бути такими ж сміливими й відважними, бути такими ж відданими своїй батьківщині, такими ж безстрашними, у подоланні перепон у досягненні поставленої мети» [5]. Крім того, молодь щорічно вшановувала пам'ять Карла Маркса [4, спр.45, арк. 3]. У 1932 р. урочисто відзначили ювілей М.Горького [6].

Партійна й комсомольська організації організовували студентство на відзначення державних свят. Урочисто готувалися до роковин Жовтневої революції, Червоної армії [4, спр.78, арк.7], Паризької комуни [4, спр.40, арк.7], Міжнародного для солідарності трудящих 1 травня [4, спр.62, арк.5; спр.75, арк.27], Міжнародного жіночого дня 8 березня [4, спр.75, арк.15].

Політнавчання проводилося і в інших формах. Зокрема, на початку 30-х рр. в ІСВ функціонували політгуртки з вивчення історії партії, діалектичного матеріалізму. На засіданнях «прорублялися» доповіді, виголошені на XV і XVI з'їздах ВКП(б), VIII та IX з'їздах ЛКСМУ [4, спр.36, арк.24; спр.40, арк.42]. У 1935 р. партосередок організував навчання у 9 політшколах. Заняття проводилися лекційним методом 4 рази на місяць. Успішність слухачів була достатньою. На «дуже добре» навчалися 12%, «добре» - 40%, «задовільно» - 44%, «незадовільно» -4% [4, спр.55, арк.17]. У 1936 р. діяло вже 13 шкіл [4, спр.63, арк.15зв.], а в червні 1937 р. - 32 [4, спр.62, арк.9], у 1938 р. - 36 [4, спр.76, арк.2]. Архівні документи

фіксують низку недоліків у роботі шкіл. Зокрема, у березні 1937 р. у звіті партосередку зазначалося, щоо окремі комуністи відвідували навчання для того, щоби «відсидіти потрібний час». Недостатньо відбувалося вивчення Конституції [4, спр.71, арк.38]. У червні 1936 р. на засіданні парткомітету йшлося про те, що окремі комсомольці-пропагандисти (наприклад, Шутенко) зривали заняття політшкіл; не організовувалися соцзмагання v між політшколами, окремими слухачами; заняття проводилися без заздалегідь визначеного плану; вивчення історії РКП(б) не пов'язувалося з історією КП(б)У [4, спр.62, арк.9]. Крім того, у 1936 р. міський комітет партії організував семінар із вивчення окремих творів класиків марксизму-ленінізму, яким керував директор інституту Табакмахер [4, спр.63, арк.15 зв.]. У 1937 р. функціонували 2 політгуртки - підвищеного типу, гурток для кандидатів у члени партії. Гуртківці детально вивчали Конституцію СРСР, прийнятий в 1936 р. Кожний слухач проробляв окремі положення, після чого в середовищі гуртківців відбувалося їхнє обговорення. Кращими були слухачі Федорченко, Чарський Журавський [7].

У 1939 р. політшколи й гуртки реорганізували в кабінет консультацій у складі трьох консультантів, які регулярно проводили лекції («Что такое друзья народа и как они воюют против социал-демократов», «Что делать», «О материалистическом понимании истории», «Шаг вперед, два назад», «Две тактики социал-демократии в демократической революции» та ін.) [4, спр.76, арк.2, спр.78, арк.7]. Організовувалося слухання радіолекцій, проводилися теоретичні конференції. Такими формами навчання було охоплено 1790 осіб [4, спр.76, арк.2]. Регулярно відбувалися політбої, як внутрішньовузівські, так і міжвузівські (наприклад, у 1931 р. з Бердичівським ІСВ, Житомирськими сільськогосподарським інститутом (СГІ) і єврейським педтехнікумом) [4, спр.36, арк.24; спр.40, арк.42].

Житомирський ІСВ, як і інші навчальні заклади, у березні 1932 р. включився у проведення «Сталінської естафети», яка передбачала «боротьбу за якість академічно-виробничої роботи, боротьбу за культурно-побутові умови

студентства, масово-культурне виховання, широке розгортання соцзмагання та ударництва» [4, спр.40, арк.П]. Що ж стосується останнього, то в 1931 р. у ВНЗ працювали 114 ударних бригад. Тоді ударництвом було охоплено 98% студентства [4, спр.35, арк.31]. У 1933 р. до соцзмагання і ударництва залучили 95% студентів. Тоді ж зросла кількість ударників із 32 до 72 осіб [4, спр.46, арк.22-23]. У подальші роки ця робота дещо занепала. 19 березня 1934 р. на партійних зборах йшлося про те, що «роботу ударників не видно - коли треба йти на суботник, то ударники ховаються. Кращі обіди для ударників ведуть до антагонізму». Траплялося, що ударники позиціонували себе щодо інших студентів. Комуніст Скороход розповідав про те, як ударник Прищепа вигнав з «ударницької кімнати» «неударника» Мазурчака [4, спр.49, арк.5зв.]. У квітні 1936 р. в одному із документів зазначалося, що серед студентства соцзмагання розгорнули, проте їхньої систематичної перевірки не проводилося [4, спр.63, арк.15зв.].

Студентську молодь залучали до різних політичних кампаній. Наприклад, у 1930-1931 навчальному році було організовано суботники, виручка від яких пішла на користь в'язнів Західної України. Провели суботники із розвантаження вагонів, день індустріалізації [4, спр.ЗО, арк.96; спр.35, арк.31]. У червні 1931 р. студенти Житомирського ІСВ підтримали ініціативу Макіївських робітників щодо передплати позики «3-го вирішального року п'ятирічки» в розмірі тритижневої стипендії.

Водночас вони висунули зустрічну пропозицію: передплатити позику на місячну стипендію і викликали на соцзмагання у передплаті всі українські ВНЗ [8]. Того ж року молодь підписалася на позику «п'ять за чотири» на 34jthc. крб. [4, спр.34,арк.ЗЗ; спр.35, арк.5 зв., 34]. У 1933 р. достроково виконали й перевиконали план «мобкоштів». Загалом, було передплачено позику на суму 7090 крб. [9]. Тоді ж на заклик ІСВ передплату позики «другої п'ятирічки» провів СГІ [10]. У серпні 1939 р. 134 студенти підписалися на позику «третьої п'ятирічки другого року» на суму 41735 крб. [4, спр.78, арк.19].

Значну увагу партійна й комсомольська організації звертали на роботу в підшефних селах. Насамперед, молодь допомагала селянам під час посівної кампанії, брала участь в організації колгоспів. У жовтні 1930 р. - травні 1931 р. до проведення цих кампаній залучили 245 студентів, об'єднаних у 36 бригад [4, спр.35, арк.31], [11]. На сторінках газети «Радянська Волинь» міститься низка фактів роботи студентів у селах. Так, на хуторі Дальньому Андріївської сільської ради бригада студентів у лютому 1931 р. «зворушила» підготовку до

посівної кампанії. Зокрема, було переписано сільськогосподарський реманент, який потребував ремонту, складено план посівної, розгорнуто роз'яснювальну роботу щодо проведення колективізації, лісозаготівлі та м'ясозаготівлі. Ще одна студентська бригада працювала у с.Голіївці [12]. Тоді ж у Синьгурах селяни під впливом студентів активізували роботу з чищення насіння, а весь сільський актив вступив у колгосп [13]. Подібне було й у с.Псищі, де у колгосп вступили 26 «бідняцько-середняцьких» господарств [14]. У с.Пряжів студенти проводили роз'яснювальну роботу, збираючи селян у гуртки по 5-10 осіб, унаслідок чого «збільшилася тяга бідняцько-середняцьких господарств до колгоспу» [15]. На хуторі Шляхті Краснеукраїнської сільради студентство об'єднувало в гуртки по 15-20 селян. Після проведеної роботи в колгосп вступили 4 особи [16]. Значну роботу студентські

бригади провели в 1932 р., у результаті якої «ударними темпами [йшов] збір посівного матеріалу, майже весь реманент колгоспів полагоджено» [17]. В одному із

звітів партосередку в листопаді 1933 р. зазначалося, що «в роботі на селі маса студентів відігравала передову роль» [4, спр.46, арк.П]. Щоправда, 19 березня 1934 р. на партзборах йшлося про те, що в підшефних селах Станишівка і Піски підготовчі роботи до весняної сівби були під загрозою зриву [4, спр.49, арк.4]. Крім того, студентство проходило в селах сільськогосподарську виробничу практику, працюючи впродовж 20 днів групами по 68 осіб [18]. На початку липня 1933 р. молодь, відповідно до червневої постанови ЦК КП(б)У, «самомобілізувалася» на час відпустки на допомогу колгоспам для проведення полоття і збору врожаю. Одна бригада працювала у с Ксаверівці Черняхівського району (21 особа), інша – у с. Станишівка [19].

Студенти організовували культурно-масові вечори для жителів підшефних сіл Барашівка і Станишівка [1, с.19], [2, с.85]. На хуторі Гуйва Синьгурівської сільради крім колгоспу, до якого вступили 20 «бідняцьких» господарств, вони організували гурток лікнепу, випускали стінгазету [20]. Молодь проводила в селах господарчі та політичні кампанії, зокрема, одноразовий збір на «культбудівництво» [21]. У підшефному колгоспі імені Будьонного Ново-Заводської сільради планувалося організувати хату-лабораторію [4, спр.49, арк.12; спр.75, арк.15]. Проте, подальші події показали, що реалізувати цей проект не вдалося. У звіті партосередку за вересень 1936 р. - березень 1937 р. йшлося про те, що шефська робота значно занепала: «Наше шефство зводилося лише до того, щоби ми їздили в колгосп і фотографували факти, а конкретної допомоги не було. Не допомагали колгоспу в організації господарства, живих людей не вивчали ...» [4, спр.71, арк.40].

Проводило студентство політосвітню роботу і в Житомирі. Зокрема, у 1931 р. нею було охоплено 108 студентів. 122 студенти працювали у лікнепах, де навчалися 1023 особи [4, спр.35, арк.34]. У жовтні 1938 р. - червні 1939 р. члени партосередку, серед яких були і студенти, у місті прочитали 145 теоретичних лекцій з історії ВКП(б). Ще 50 лекцій на різні політичні теми виголосили у військових частинах [4, 9 спр.76, арк.2]. Крім того, молодь організовувала для воїнів військового гарнізону культурно-масові вечори [2, с.85].

Студенти брали участь у підготовчих роботах до проведення важливих загальнодержавних кампаній. Зокрема, у березні 1938 р. на загальних партійно-комсомольських зборах йшлося про підготовку до виборів Верховної Ради УРСР. Вирішили організувати гуртки із вивчення положень Конституції УРСР, якими охопили все студентство. Низка студентів, як партійних, так і позапартійних, мали працювати агітаторами [4, спр.75, арк.18зв.]. У листопаді того ж року обговорили питання про Всесоюзний перепис населення 1939 р. Ухвалили скликати відповідні загальноінститутські збори студентів, а також створити комісії сприянню перепису [4, спр.75, арк.106].

Певну увагу в закладі приділяли громадській роботі студентства. У 1931 р. в Житомирському ІСВ розгорнули кампанію критики теорії студента одного з ВНЗ України Семенка, який вважав, що першочерговою для студентів є навчальна робота. З приводу цього дописувач О.Шимко у журналі «Студент революції» зазначав: «Теорія Семенка про те, щоб студента не навантажувати громадською роботою - глибоко помилкова. Нам потрібні кадри, які б були в цілковитому зв'язку з робітничою масою, що піднімали б культурний рівень маси. Нам не потрібні спеціалісти, які відірвані від мас і вважають себе за рушійну силу на виробництві, а на масу дивляться, як на допоміжне знаряддя» [22]. Загалом, того року громадською роботою було охоплено 56% студентства [4, спр.35, арк.17].

Частина студентів працювала в гуртках. Найактивнішими були мистецькі і творчі гуртки. Щоправда, у квітні 1936 р. повідомлялося, що хоровий і музичний , гуртки працювали слабко [«працювали від свята до свята»] [4, спр.63, арк.15зв.]. Матеріали, періодичної преси, архівні документи містять низку фактів про активнішу гурткову роботу наприкінці 30-х рр. Зокрема, наприкінці квітня 1938 р. в учительському інституті відбулася олімпіада художньої самодіяльності студентів, у якій взяли участь близько 100 кращих митців. Співочий гурток (керівник Доценко) виконав пісні народів СРСР, українські народні пісні, пісні про Сталіна. Струнний оркестр (Волков) запропонував присутнім твори радянських композиторів, а також «класиків музики». Учасники літературного гуртка прочитали твори М.Горького, В.Маяковського, М.Некрасова, оповіді, присвячені святу 1-го травня, виборам у Верховну Раду СРСР. Драматичний гурток (керівник - Морозова) поставив водевіль «Квіти» [23]. 8 січня того ж року студенти організували літературний вечір, присвячений 60-річчю з дня смерті М.Некрасова. На засіданні літературного гуртка гуртківці вивчали біографію поета, його безсмертні вірші. Кращих студентів дирекція інституту відряджала в школи та установи, де вони проводили літературні бесіди про творчість Некрасова [24]. Ще в жовтні 1938 р. розпочалася підготовка до 125-річчя від дня народження Т.Шевченка. Планувалося провести декілька літературних вечорів, прочитати лекції на теми «Шевченко - поет-революціонер», «Шевченко - прозаїк», «Життєвий шлях і діяльність Т.Г.Шевченка». На цих вечорах студенти мали також декламувати твори поета. Драматичний гурток готувався поставити п'єсу «Назар Стодоля». У кабінеті української літератури мали розгорнути виставку про його творчість [25]. Загалом, із жовтня 1938 р. до червня 1939 р. провели 12 вечорів. Тоді ж було організовано 6 культпоходів до театру та цирку, запрацювала кіно-звукова установка, завдяки чому молодь мала змогу безкоштовно переглядати фільми [4, спр.76, арк.2].

Значна увага приділялася випуску студентських стінгазет, які стали «могутнім знаряддям в боротьбі за соціалістичне виховання мас, за широку побудову безкласового соціалістичного суспільства» [4, спр.49, арк.13]. У першій половині 30-х рр. виходили загальноінститутська газета «Іновець» (українською і єврейською мовами), 15 газет окремих курсів («курсовки»), газета гуртожитку [4, спр.40, арк.8; спр.46, арк.24]. У 1930 р. вийшло 98 номерів загальноінститутської газети, у яких вмістили 395 дописів [4, спр.35, арк. 33]. У травні 1935 р. до газет дописували 64-Істуденти [4, спр.56, арк.29]. Усе ж робота редколегій була недостатньою [4, спр.46, арк.11]. З огляду на це, 10 травня 1934 р. учасники загальних зборів парторганізації у своїй ухвальній частині пропонували редколегії «вести боротьбу за якість того матеріалу, який друкується, більше й ширше розгортати критику та самокритику, б'ючи ворога гостріше, показувати багатогранне наше життя, оволодіти технікою друкованого слова..., регулярно скликати зльоти студкорів та давати орієнтовні тематичні плани кожного номера газети, практикувати організацію рейдів для того, щоб більше втягувати студкорівського активу до роботи в газеті, яскравіше показувати досягнення та недоліки роботи курсів» [4, спр.49, арк.13].

Студентів зобов'язували передплачувати пресу. У 1930 р. газети та журнали передплачували 91% студентів. Зокрема, вони передплачували 120 примірників газети «Комуніст», 60 прим. - журналу «Студент революції», 130 прим. - 6-томних творів В.Леніна [4, спр.35, арк. 33]. У грудні 1933 р. інститут посів перше місце серед навчальних закладів міста в передплаті на періодику. Зокрема, студенти виписали 251 примірник журналів «Інтернаціональний маяк», «Червоний клич» тощо. Колектив ВНЗ викликав на змагання сільськогосподарський інститут і пропонував передплату провести готівкою упродовж 2-3 днів [26].

В інституті діяли осередки добровільних організацій. Зокрема, у 1930 р. у ВНЗ було створено «Товариство ліквідації неписьменності», яке об'єднувало у своїх лавах 345 членів, переважно студентів [2, с.85].

У 1931 р., відповідно до рішення IX з'їзду ВЛКСМ було розгорнуто «воєнізацію, оборонну спроможність країни». Унаслідок цього активізував свою роботу осередок ТСО «Авіахім», серед членів якого налічувалося близько 500 студентів. їх розподіляли на сотні, проводилися стрілецька підготовка, тактично-стройові заняття. Усе ж робота була недостатньою. Кореспонденти журналу «Студент революції» І.Журавський і К.Турас зазначали: «Конкретного ж в галузі воєнізації зроблено мало. У керівничій роботі повна знеосібка. Воєноргів часто змінюють, відчувається безвідповідальність... Студентська маса

свідомо ставиться до справи воєнізації, розуміє її. Але брак чіткого керівництва, безплановість, часто призводять лише до марширування та перекличок, розхолоджують студентів» [27]. У наступні роки діяльність осередку поліпшили. Зокрема, з 1 вересня 1936 р. до 25 березня 1937 р. норми на значок «Ворошилівський стрілець» І ступеня успішно склали 172 особи, ГПО - 60, ГПТХО І ступеня - 412, ІІ-го - 47. На районних стрілецьких змаганнях чоловіча і жіноча команди інституту посіли перші місця [4, спр.71, арк.40], [28]. У липні 1938 р. осередок нараховував 537 членів. ^Впродовж перших 9 місяців того року було підготовлено 225 «ворошилівських стрільців», 650 значкістів ППХО І ступеня, 16 – ІІ-го. Крім того, 15 студентів взяли участь у лижному марші в протигазах за маршрутом Житомир-Бердичів. Організовано гуртки самозахисту та парашутистів, відібрано 10 студентів для підготовки з них без відриву від виробництва пілотів [4, спр.75, арк.96], [29]. Упродовж жовтня 1938 р. -червня 1939 р. підготували значкістів «Ворошилівський стрілець» І ступеня - 370 осіб, ІІ-го - 6, ГПО - 139, ППХО І ступеня - 605, П-го - 86, ГСО І ступеня - 500, ІІ-го - 85, кулеметників - 225, мотоциклістів - 80. Було проведено 5 походів у протигазах [4, спр.76, арк.4-5].

В інституті діяли 5 спортивних секцій: гімнастики, легкої і важкої атлетики, волейбольна, футбольна, у яких займалися 120 студентів [2, с.85]. У вузівській газеті «За більшовицькі кадри» зазначалося, що до 1 травня 1935 р. інститут не брав участі у жодних міських та районних змаганнях, оскільки фізкультурний рух очолювали «класові вороги» Махмет і М.Будзінський. Після «вилучення» їх з інституту «нове керівництво» активізувало роботу. Зокрема, у легкоатлетичних кросах на призи газет «Радянська Волинь» і «Комсомольська правда» спортсмени закладу зайняли всі три призові місця. Успішно виступали вони і на міських змаганнях із багатоборства, посівши 2-е місце. Серед найкращих були студенти Мартинюк і Романівський [30]. В одному із архівних документів за лютий 1939 р. йдеться про змагання з важкої атлетики між командами педінституту і СГІ, приурочені 21-й річниці Червоної армії [4, спр.78, арк.7].

Отже, у 30-ті рр. ХХ ст. у студентському середовищі Житомирського інституту соціального виховання (педагогічного, учительського інститутів) партійно-комсомольські осередки провели досить результативну роботу. Визначальним у їхній роботі були ідеологічні настанови партії. Діяльність комуністів і комсомольців охоплювала всі напрямки діяльності закладу. Особлива увага приділялася політичному навчанню, яке проводилося в різних формах. Це ж стосується політосвітньої та громадської діяльності студентів. Вони працювали у селах під час посівної кампанії, брали участь у колективізації. Більша частина студентів були учасниками гуртків, осередків добровільних організацій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Житомирський державний університет імені Івана Франка: ювілейне вид. / [редкол.: П.Ю.Саух, В.Г.Кремень, М.В.Попович та ін.]. - К.: Логос Україна, 2009. - 200 с
2. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Житомирська область / [ред. рада вид.: В.Г.Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: П.Ю.Саух (гол.) [та ін.]. - К.: Знання України, 2009.-491 с
3. Пашківський. Перевибори партосередку 1СВ /Пашківський //Радянська Волинь. - Житомир. - 1932. /^жовтня. -№144 (2390). - С.З.
4. Державний архів Житомирської області. - Ф.П.211. - Оп.1.
5. Будемо такими, як Чкалов! //Червоне Полісся. - Житомир. - 1938. - 18 грудня. - №289 (4158). - С.2.
6. Вечори, присвячені ювілеєві Горького //Радянська Волинь. - 1932. - 27 вересня. - №134 (1380). - С.З.
7. Скромнов. Вивчаючи Сталінську Конституцію /Скромнов //Там само. - 1937. - 23 березня. - №69 (3630).-С.З.
8. Томбак. Висуваємо зустрічний /Томбак, Скороход//Там само. - 1931. —5 червня. -№75 (2143).-С.З.
9. Бялік. Як колектив педінституту дійшов перемоги на фінансовому фронті /Бялік //Там само. - 1933. - 24— $А жовтня. -№180 (2605). -СІ.
10. На виклик ІСВ //Там само. - 23 травня. - №70 (2594). - С.2. 11.3 купи листів: Томбак//Студент революції. - Харків. - 1931.-№16.-С.33.
11. Юдіп. Студенти і тут зворушили /Юдіп, Лернер //Радянська Волинь. - 1931. - 15 лютого. - №22 (2090). -СІ.
12. Піонтківський Л. Іновці розворушили роботу /Л.Піонтківський //Там само. - 19 лютого. - №25 (2093). -СІ.

13. Іваницький М. Ще одна перемога п'ятирічки /М.Іваницький //Там само. - 13 лютого. - №21 (2089). -СІ.
14. Студентська бригада зворушила роботу //Там само.
15. Томбак. Всі за прикладом оцих перших /Томбак //Там само. - 27 лютого - №28 (2096). - СІ.
16. Журавський І. За гідну зустріч /І.Журавський //Студент революції. - 1932. -№11-12.-С.13.
17. Ковалиський В. Забезпечити політехнічну практику в готуванні педагогічних кадрів /В.Ковалиський //Радянська Волинь. -1931.-17 травня. - №66 (2134). - С.2.
18. Інститут соцвиху на допомогу збиральній кампанії //Там само. - 1933.-5 липня. -№92 (2516).-СІ.
19. Студентська бригада рапортує //Там само. - 1931. - 16 лютого. - №23 (2091). - С.2.
20. В боях за соціялістичне село (з студкорівських листів)//Студент революції. - 1931. -№11. -С.22.
21. Шимко О. Формуложер/О.Шимко//Там само. - Студент революції.-С.25.
22. Кунда. Олімпіада студентської самодіяльності /Кунда //Червоне Полісся. - 1938. - 28 квітня. - №97 (3961).-С.4.
23. Жовтневий Л. Готуються до 60-річчя з дня смерті М.О.Некрасова /Л.Жовтневий //Там само. - 5 січня. -№4(3869). -С.4.
24. Студенти готуються до 125-річчя з дня народження Т.Г.Шевченка //Там само. - 12 жовтня. - №236 (4100). -С.4.
25. Бігуні. Слово за колективом СП /І. Бігун //Радянська Волинь.- 1933. -24 грудня.-№226 (2661).-С.3.
26. Журавський І. Зламу ще немає /І.Журавський //Студентреволюції. - 1932.-№17-18.-СІ.
27. Юдевич. Оборонна робота в учительському інституті /Юдевич //Радянська Волинь. - 1937. - 4 березня. -№53 (3614).-С.4.
28. Назустріч 20 роковинам Червоної Армії і Військово-Морського флоту. Житомир //Червоне Полісся. -1938. - 15 лютого. -№37 (3901). - С.4.
29. Бігун. Фізкультурний рух в нашому інституті /Бігун, Слюсарчук //За більшовицькі кадри. - Житомир. -1935.-1 липня.-С.4.

Комарницкий А.Б СТУДЕНЧЕСТВО ЖИТОМИРСКОГО ПЕДВУЗА В 30-Е ГГ. XX В.: ПАРТИЙНАЯ, ПОЛИТИЧЕСКО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ И ОБЩЕСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

В статье говорится о работе партийно-комсомольских ячеек в студенческой среде Житомирского института социального воспитания (педагогического, учительского институтов). Показаны различные направления их политическо-образовательной и общественной деятельности, которые определялись идеологическими наставлениями партии.

Ключевые слова: студент, институт, центр, коммунисты, комсомольцы, политическая учеба, кружок.

Komarnickiy A.B. STUDENTS OF ZHYTOMYR PEDAGOGICAL UNIVERSITY IN THE 1930-TH OF THE XX CENTURY: PARTY, POLITICAL AND SOCIAL ACTIVITIES

This article is about the work of Komsomol organizations among the student of Zhytomyr Institute of Social Education (pedagogical, teachers institutes). This article shows different directions of their political and public activity, which were determined by the ideological options of the party.

Key words: students, institute, cell, communists, komsomol, political educational, circle.

94:021. 8(477. 8)» 1939/1940»

О.І. Шилюк

РАДЯНІЗАЦІЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ (1939-1940-І РР.).

У статті дається аналіз політико-ідеологічних умов процесу радянізації в західних областях України у 1939–1940 рр. через розгляд питання розвитку бібліотечної справи в регіоні.

Ключові слова: бібліотечна справа, ідеологія, цензура, радянизація, Західна Україна.

Сьогодні, коли духовному відродженню України надається величезне значення, і водночас в історії нашої культури ще є чимало не відкритих сторінок, виникає необхідність

об'єктивного осмислення і розкриття ролі бібліотек у суспільних процесах. Бібліотеки розглядаються як важливі фактори розвитку суспільства та держави. У цьомузв'язку важливу наукову цінність, пізнавальне і практичне значення має вивчення історії бібліотек західноукраїнських областей, як одного з важливих чинників радянизації Західної України (1939 - 1940-і роки).

У роботі використані і вперше введені в науковий обіг документи з історії бібліотечної справи в Україні, що зберігаються в державних архівах та інформаційні матеріали різного характеру, у тому числі, публікації місцевих періодичних видань.

У загальних працях з історії України наводяться деякі статистичні дані про бібліотечні установи. Проте, самі книгозбірні не були предметом спеціального дослідження.

Об'єктом дослідження є діяльність органів влади по організації бібліотечної мережі регіону в 39 - 40-х роках XX ст.

Мета роботи – на широкому документальному матеріалі здійснити комплексний аналіз процесу формування та розвитку мережі бібліотечних установ західноукраїнських областей, в хронологічних межах досліджуваного періоду.

Основними завданнями даної роботи є виявлення головних чинників, що впливали на розвиток бібліотечної справи в регіоні та напрямки діяльності бібліотек в даний період.

Термін «Західна Україна» стосовно українських земель у період між Першою світовою війною та Другою світовою війною вживався щодо тих земель, які були під владою Польщі (Галичина та Західна Волинь), Румунії (Північна Буковина) та Чехословаччини (Закарпаття). Щодо теренів сучасної України, то, як зазначає Енциклопедія історії України термін «Західна Україна» вживається для означення території семи областей — Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської, Рівненської, Чернівецької та Закарпатської [1, с. 291].

Характерні риси польської моделі панування в українських землях (насильницька асиміляція, штучне стримування економічного (особливо промислового) розвитку, репресивні акції, національний гніт тощо) були в пом'якшеному вигляді притаманні внутрішній політиці Чехословаччини в українському питанні, й у більш жорсткій формі виявлялися в українській політиці Румунії. Західна Україна цікавила Радянський Союз передусім як нове володіння імперії, а також як зона безпеки на її західних кордонах. Водночас, скориставшись сприятливим моментом, сталінський режим прагнув якомога швидше покласти край ненависному йому національно-визвольному рухові українського населення на західноукраїнських землях, не допустити його активізації на території Радянської України.

17 вересня 1939р. війська Червоної армії відповідно до таємного протоколу Молотова–Ріббентропа, підписаного між СРСР та Німеччиною у серпні 1939р., вступили на територію Західної України і Західної Білорусі.

Вступ Червоної армії викликав неоднозначну реакцію місцевого населення — від повного неприйняття до палкої підтримки. Приєднання західноукраїнських земель до СРСР розпочало процес їх радянізації, тобто перекроювання всіх сторін життя відповідно до вироблених за роки радянської влади зразків. Деякі заходи нової влади — розширення мережі шкіл, поліпшення медичного обслуговування, переселення частини мешканців міст у добре обладнанні квартири тощо — дістали схвальну оцінку населення. Та невдовзі виявилися й вкрай негативні наслідки діяльності комуністів. Радянські війська принесли в Західну Україну репресивний режим, що вдосконалювався на Наддніпрянщині протягом двох десятиліть. У краї розгорнувся масовий терор, жертвами якого стали як окремі особи, так і цілі групи населення.

1 жовтня 1939 року відбулося засідання Політбюро ЦК ВКП(б), на якому розглядалося «Питання Західної України і Західної Білорусії» . На засіданні було докладно накреслено програму першочергових заходів, спрямованих на радянізацію приєднаних територій, що передбачало наступні заходи:

1. У сільському господарстві: конфіскація поміщицьких і монастирських земель та їх розподіл, створення колгоспів.

2. У промисловості і фінансах: націоналізація великих промислових підприємств і всіх банків, запровадження 8-годиного робочого дня, установлення контролю над виробництвом.

3. У державній розбудові: проведення виборів до Рад.

4. «Культурна революція» передбачала ствердження радянської системи цінностей.

Радянська політична модель брутально імплантувалась у тіло західноукраїнського політикуму. Сталінський режим не допускав існування тут жодної політичної сили за винятком

більшовицької партії. ЦК КП(б)У здійснив комплекс заходів щодо створення в західних областях первинних партійних організацій і керівних партійних органів, підібрав для роботи в них тисячі комуністів, відряджених зі східних областей України і демобілізованих з військ Українського фронту. В короткий час за допомогою спецорганів на приєднаних територіях було встановлено однопартійну систему. Усі альтернативні КП(б)У партії і рухи були змушені припинити своє існування, значна частина їх керівництва та активу емігрувала або опинилася за ґратами. Водночас на зміну твореним упродовж десятиліть засадам громадянського суспільства — розгалуженій системі кооперативів, різноманітних спортивних і культурницьких, релігійних, молодіжних, жіночих товариств — зі сходу було перенесено систему вкрай централізованих та контрольованих компартією організацій — на кшталт профспілок, комсомолу, творчих союзів письменників, композиторів і т. ін. Це означало, що політична система на західноукраїнських землях приведена в повну відповідність із тією, що вже існувала на решті території СРСР.

Одним із найважливіших засобів подальшого зміцнення своїх позицій і вирішення ідеологічних завдань тоталітарний режим вважав культуру. Тому незважаючи на внутрішні проблеми, на потреби культурного будівництва в західних областях були виділені значні кошти, які спрямовувались передусім на розширення мережі шкіл, культурно-освітніх закладів, подолання неписьменності, що знаходило схвалення місцевого населення. Підпорядкувавши своєму безпосередньому контролю культурно-освітні, мистецькі і наукові інституції, радянська влада відразу заходилася їх розбудовувати у потрібному напрямі. Внаслідокреорганізаціїіснуючих музеїв, бібліотек, клубів і театрів більша частина їх взагалі припинила свою діяльність, а нові часто функціонували мало ефективно. Перестали діяти культурні, наукові товариства, зокрема «Просвіта», наукове товариство імені Т. Шевченката інші організації. Зокрема у Львівській області більшість з існуючих 1392 бібліотек на початок вересня 1939 р. було закрито, оскільки їхня література вважалася ідеологічно шкідливою [2, с. 42]. Література підлягала вилученню згідно з наказами обллітвидавів 1940-1941 років. До цього списку внесли твори багатьох українських, польських і єврейських письменників, політичних діячів, наукових видавців. В інших випадках література просто знищувалася. Так, приватну бібліотеку німецького професора Роляуера, який виїхав до Німеччини, використали для опалення взимку 1939-1940 року [3, с. 88]. Майно політичних партій і громадських організацій передавалося новоутвореним радянським установам. Наприклад, філію бібліотеки АН УРСР було створено на базі бібліотек польського наукового товариства «Осолінеум», наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка та Народного будинку [4, с. 794].

Використовуючи всі засоби пропаганди книги, бібліотеки в СРСР займались пропагандою керівної ролі Комуністичної партії, популяризацією історії КПРС, агітацією за соціалістичний спосіб життя. Положення про політичний характер роботи радянських бібліотек, підкреслено у всіх партійних документах, які визначали завдання і зміст роботи бібліотек, темпи розвитку бібліотечної справи на всіх етапах розвитку радянської держави, зокрема це резолюція VIII з'їзду РКП (6) «Про політичну пропаганду і культурно-освітню роботу на селі», постанови ЦК РКП (6) «Про посилення партійного впливу на роботу бібліотек» (1923 р.) і «Про сільські бібліотеки та популярну літературу для постачання бібліотек «(1925 р.), постанови ЦК ВКП (б)» Про обслуговування книгою масового читача «(1928 р.) і «Про поліпшення бібліотечної роботи» (1929 р.). У постанові 1929 року партія вимагала рішуче перебудувати роботу бібліотек відповідно до зростання політичного значення їх та перетворити всі бібліотеки в культурні центри, які активно сприяють мобілізації мас на виконання п'ятирічного плану соціалістичного будівництва.

Навіть радянські бібліотекознавці писали, що при створенні нового типу бібліотек – соціалістичного, справа не тільки в теоретичному обгрунтуванні нових завдань діяльності радянських бібліотек, скільки у «…величезному досвіді їх роботи, як опорних баз партійних організацій… З архіву друкованого матеріалу, якою була бібліотека до революції і якою вона є і зараз у багатьох країнах, радянські бібліотеки перетворилися на активних учасників комуністичного будівництва» [5, с. 36].

Ось таку систему бібліотек, як одного з інструментів радянизації, з відповідними напрямками роботи і планувалось створити на території Західної України. На території західноукраїнських областей був поширений сценарій націоналізації бібліотек та зосередження

історико-культурних фондів у декількох центрах. Одним з таких центрів, де було сконцентровано значну кількість історичних бібліотек просвітніх установ, громадських об'єднань та приватних книжкових колекцій, стала на правах окремої установи Львівська наукова бібліотека (спочатку як філія БАН УРСР), а також обласні бібліотеки, створені за новим адміністративно-територіальним принципом. Відповідно до Постанови РНК УРСР від 8 травня 1940р. «Про організацію музеїв і бібліотек у західних областях України» в обласних центрах організовувались державні обласні бібліотеки для дорослих та державні обласні бібліотеки для дітей, а у великих містах державні міські бібліотеки з відділами дитячої літератури. До 20 травня 1940р. мали бути організовані районні бібліотеки з відділами дитячої літератури. Для забезпечення кадрами такої мережі бібліотечних установ Наркомосвіти УРСР організував в 1940р. курси бібліотекарів масових бібліотек, а в 1940-41 н. р. організовано дві бібліотечні школи (Львів, Тернопіль). [6, с. 815]. Наприкінці 1940 р. біля 2200 бібліотек, які функціонували в Західній Україні повною мірою виконували поставлені перед ними завдання ідеологічної роботи, ствердження радянської системи цінностей [7, с. 162].

Встановлення радянської влади на Західній Україні в 1939р., окупація в 1941-1944 рр., післявоєнне продовження політики радянизації західноукраїнських земель - зруйнували історично складений бібліотечний фонд та систему бібліотечних установ Західної України, найнегативніше відобразилася на історичних фондах книжкової спадщини, колекційних зібраннях та бібліотеках. Це все дало змогу будувати з початку таку мережу бібліотечних установ, з таким фондом і формами роботи, які б сприяли б утвердженню радянської системи цінностей на Західній Україні. Бібліотеки були ідеологічним чинником виховання трудящих мас, що закріплювалося прийнятою 28 січня 1940 р. постановою РНК УРСР про роботу масових бібліотек. І в наступні роки у спрямуванні ідейно-політичної діяльності бібліотек відіграли постанови комуністичної партії з ідеологічних питань 1946—1948 рр., які зобов'язували бібліотек «…позбавитись безідейності, аполітичності, тісніше пов'язувати свою діяльність з конкретними завданнями комуністичного будівництва, активніше пропагувати марксистсько-ленінське вчення, постанови партії та Радянського уряду» [8, с. 61].

Основні напрямки діяльності Радянської влади в галузі бібліотечної справи на західноукраїнських землях стосувались першочергово формування мережі установ, комплектування бібліотечних фондів, кадрової політики. Передбачалось створення такої мережі, щоб масова бібліотека була в кожному населеному пункті. При неможливості створення стаціонарної бібліотеки, створювались приклубні бібліотеки, хати-читальні, пересувні бібліотеки. Крім того в населених пунктах діяли шкільні, колгоспні бібліотеки, бібліотеки установ (підприємств, медичні та ін.). Тобто в населеному пункті діяло одночасно декілька бібліотек різного підпорядкування, які виконували дві основні функції – ідеологічну (пропаганда марксистсько-ленінських ідей, утвердження радянської системи цінностей, тощо) та інформаційно-освітню. При нагальній потребі розвивати в західноукраїнських областях економіку, особливо важку промисловість, нафтопереробну, вугільно- та газовидобувну галузі, виник дефіцит працівників з середньою та вищою спеціальною освітою. Відряджених спеціалістів зі східних областей України та інших республік Радянського Союзу не вистачало. Для підготовки місцевих кадрів створюється мережа вищих та середніх спеціальних навчальних закладів, проводиться ліквідація неписьменності та малописьменності населення до якої активно залучаються бібліотеки.

Крім того існування широкої мережі бібліотечних установ, підтримує тезу про забезпечення радянською владою соціально-культурного розвитку трудящих возз'єднаних земель, на противагу періоду до 1939р., коли «…за рахунок держави в західноукраїнських селах не утримувалося жодного клубу чи бібліотеки…» [9, с. 98].

У Волинській області на середину 1940 р. було утворено 33 міських та районних бібліотеки, 30 сільських бібліотек і обласну бібліотеку для дорослих. Тільки за сім місяців існування Радянської влади в Ровенській області було створено 106 хат-читалень та 32 бібліотеки [10, с. 284]. На кінець першого півріччя 1941 р. з 342 населених пунктів Чернівецької області де були сільські Ради, лише в 77 ще не створили бібліотеки [11, с. 1].

Звичайно і до 1939 року на західноукраїнських землях існували бібліотеки різного типу, зокрема на Західній Волині в 1939р. кількість читалень лише товариства «Просвіта» складала 3208, а бібліотек – 2997 одиниць [12, с. 33]. І всі вони мали фонди, які не влаштовували радянську владу. Томубібліотеки закривались, проводилась їхня перереєстрація [13].

Паралельно розпочалося очищення бібліотек і книгарень від так званої «шкідливої» літератури, тобто від набутків світової літератури та творів місцевих авторів, які не вписувалися в прокрустове ложе комуністичної ідеології [14, арк. 6].

Обласні комітети ВКП(б) затверджували подані обллітвидавами списки літератури, яку пропонувалося вилучити як шкідливу і застарілу. Обліти зобов'язали провести вилучення цієї літератури з усіх бібліотек та з книготорговельної мережі. Всі фонди, в тому числі і приватних бібліотек, передавались для аналізу, знищення, часткової передачі цінних та рідкісних книг до великих бібліотек Східної України, Росії, незначна частка дозволялась для використання. Натомість на Західну Україну масово відправляється і першу чергу політична, художня, технічна книга з видавництв чи по книгообміну з бібліотек СРСР. Тільки в першій половині 1940р. в західні областібуло завезено понад 3 млн. примірників соціально-політичної літератури [15, с. 294].

Основним принципом кадрової політики режиму на західних землях України стало те, що на всі важливі посади перших керівників призначалися працівники, що прибули за скеруванням ЦК КП(б)У, всесоюзних і республіканських наркоматів. Серед прибулих «уповноважених» переважали малокомпетентні особи, освіта яких звичайно не перевищувала рівень початкової і неповної середньої школи і доповнювалася тримісячними курсами пропагандистів. Зате ці люди пройшли сувору школу сталінського виховання, навчилися беззаперечне підкорятися партійній дисципліні. Ігнорування ними місцевої специфіки, бездумне копіювання форм і методів ідеологічної та господарської діяльності які були прийняті в східних областях, призводило до серйозних прорахунків у роботі промислових підприємств, сільського господарства, закладів освіти культури [16, с. 299].

Розгалужена мережа бібліотек та ідеологічне навантаження, яке покладено на них, вимагали і відповідних кадрів. Можливо і не достатньо підготовлених бібліотечних спеціалістів, але відданих політиці комуністичної партії і які проводитимуть відповідну ідеологічну роботу. Левову частку бібліотечних спеціалістів складаливідряджені із східних областей України а також випускники політосвітніх училищ та бібліотечного інституту у Харкові.

Зрозуміло, що із східних областей направлялись працівники у різні галузі народного господарства, а не лише до бібліотек, в т. ч. редактори районних і багатотиражних газет, судово-прокурорські працівники, працівники відділів народної освіти тощо [17, с. 22, 219]. Уже в післявоєнний період лише по Комітету в справах культосвітустанов направлено в західноукраїнські області: станом на 01. 01. 1945 – 926 осіб, на 01. 07. 1945 – 1025 осіб, на 01. 01. 1946 – 1084 осіб, на 01. 07. 1946 – 1267 осіб [18, с. 35].

Нова влада звертала особливу увагу на жорсткий відбір кадрів, при якому керувалася насамперед політичними міркуваннями і враховувала соціальне становище претендентів [19, с. 111]. Крім того, законодавчо була закріплена норма про необхідність приймати на бібліотечну роботу (з 1940 року) в масові і шкільні бібліотеки тільки осіб, які мають освіту не нижче 7 класів середньої школи і пройшли атестаційну комісію [20, с. 803].

Суть суспільних перетворень у західних областях України полягала в соціалістичній перебудові «возз'єднаних» земель. Шляхом активної «радянізації» планувалося відтіснити «старе» (звичаї, релігію, організацію праці, суспільні структури, лідерів та ін.) і ствердити «нове» з метою «органічного» приєднання цього регіону до складу СРСР. Таким чином, восени 1939 – на початку 1940 рр. було створено політичні, економічні та ідеологічні передумови для докорінної перебудови культурного життя в західних областях України за радянським зразком. У цій перебудові бібліотечні установи займали одне з чільних місць, а ідеологічній роботі цих установ радянська влада приділяла особливу увагу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія історії України [Текст]: В 10 т. -Т. 3. Е - Й / НАН України. Ін-т історії України ; ред. рада: В. М. Литвин (голова) [та ін.] ; ред. кол. : В. А. Смолій (голова) [та ін.]. - К. : Наук. думка, 2005. - 668 с.
2. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР. 1939-1979: Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Д. А. Яремчук. -К. : Наукова думка, 1980. - 549с.
3. Рябошапко Л. І. Порушення політичних і особистих прав національних меншин Західної України (1939-1941) // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2000. – № 2. – С. 85-92.

4. Про організацію наукових установ у західних областях України:Постанова РНК УРСР від 2 січня 1940р. // Культурне будівництво в УРСР. Важливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр. : Збірник документів в 2-х т. - Т. 1. (1917-1941). - К. : Держполітвидав, 1959. – С. 794-795.
5. Серов В. В. Совершенствование системы библиотек в развитом социалистическом обществе: вопр. теории и практики. - М. : Книга, 1981. - 271 с.
6. Про організацію музеїв і бібліотек у західних областях України: Постанова РНК УРСР від 8 травня 1940р. // Культурне будівництво в УРСР. Важливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр. : Збірник документів в 2-х т. - Т. 1. (1917-1941). - К. : Держполітвидав, 1959. – С. 813-815.
7. Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. – К. : Вид-во АН УРСР, 1954. – 196 с.
8. Сокальський О. С. Організація бібліотечної справи. -Х. : Ред. -вид. відділ Книжкової палати УРСР, 1970. -241с.
9. Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західноукраїнських областей України (1939–1989) / Кол. авт. : М. Глушко, О. Голубець, Т. Гонтар та ін. – Київ: Наукова думка, 1989. – 264с.
10. Варецький В. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР (в довоєнний період). - К. : Вид-во АН УРСР, 1960. - 298 с.
11. Кожному селу - бібліотеку: [Розбудова бібліотечної мережі на Буковині] // Рад. Буковина. - 1941. - 22 чер. - С. 1.
12. БандилкоЛ. Бібліотечнадіяльністьтовариства «Просвіта» на Волині: з початку ХХ ст. до 1939 р. / Л. Бандилко//Бібліотечнийвісник. – 1998. – № 2. – С. 33-35.
13. Реєстрація бібліотек: [Оголошення обласного відділу народної освіти] // Рад. Буковина. - 1940. - 27 жовт. - С. 4.
14. Про вилучення шкідливої літератури: Постанова бюро Чернівецького обкому КП(б)У // Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 85. - арк. 6.
15. Варецький В. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР (в довоєнний період). - К. : Вид-во АН УРСР, 1960. - 298 с.
16. Першина Т. Формування управлінських кадрів в Західній Україні в 1944 – 1948 рр. : регіональні особливості // Сторінки воєнної історії України. Збірник наук. стат. –К., 2009. –Вип. 12. –С. 299-312.
17. Гриневич В. А. Україна: хроніка ХХ століття: довідкове видання. Рік 1940 / НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2009. – 234 с.
18. Із довідки відділу ЦК КП(б)У по західним, Ізмаїльській і Закарпатській областям про кількість працівників, направлених на роботу в західні області УРСР. //Радянська влада у Західній Україні1939-1949 рр. (мовою документів). -К., 2007. -С. 35-36.
19. Павлович О. В. Передумови радянізації культури в західних областях України: 1939–1940 рр. // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. - 2009. -Вип. 1. -С. 109-115.
20. Про роботу масових бібліотек: Постанова РНК УРСР від 28 січня 1940 р. // Культурне будівництво в УРСР. Важливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр. : Збірник документів в 2-х т. - Т. 1. (1917-1941). - К. : Держполітвидав, 1959. – С. 800-804.

Шилюк О. СОВЕТИЗАЦИЯ ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЕЙ УКРАИНЫ СКВОЗЬ СПЕКТР БИБЛИОТЕЧНОГО ДЕЛА (1939 – 1940-ЫЕ ГГ.)

В статье дается аналіз политико-идеологических условий процесса советизации в западных областях Украины в 1939-1940 гг. Через рассмотрение вопроса развития библиотечного дела в регионе.

Ключевые слова: библиотечное дело, идеология, цензура, советизация, ЗападнаяУкраина.

Shyliuk Oleg SOVIETIZATIONWESTERNREGIONSUKRAINETHROUGH THE PRISM OFLIBRARY AND INFORMATION SCIENCE(1939-1940-I RR.).

The articleanalyzes thepolitical and ideologicalconditionsofprocess of sovietizationin Western Ukrainein1939-1940to considerthe developmentof librariesin the region.

Key words:library science, ideology, censorship, Sovietization, Western Ukraine.

УДК 94(477)»1941/1945»

Ю.А. Зінько

ПІКЛУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ПРО ПОРАНЕНИХ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941-1945 РР.

У статті розкрито роль населення України в організації шефства над госпіталями та наданні допомоги пораненим військовослужбовцям у 1941- 1945 рр.

Ключові слова: госпіталі, поранені воїни, військовослужбовці, шефська допомога.

Війна 1941 - 1945 рр. Радянського Союзу з нацистською Німеччиною була однією з найбільш кровопролитних в історії людства. Відбувалося масове знищення військовослужбовців та мирних жителів, багато з них терпіли нелюдські страждання через поранення. Військово-медична служба Червоної армії та органи охорони здоров'я взяли на себе відповідальність за врятування життів, організацію лікування і відновлення здоров'я поранених військовослужбовців.

Проте, на початковому етапі війни нечисленні військові лікувальні заклади прикордонних округів, які були розраховані на виконання звичайної лікувально-профілактичної роботи, лікувальні заклади органів охорони здоров'я неспроможні були приймати тисячі поранених воїнів, надавати їм допомогу, організовувати евакуацію їх в тил. Медичні підрозділи були недостатньо укомплектовані кадрами, забезпечені технікою та майном. Медична служба не мала необхідної кількості польових медичних закладів, госпітальних баз, транспортних засобів, що суттєво позначилося на медичному забезпеченні військ. Тільки один Тернопільський військовий госпіталь, наприклад, розрахований на 200 ліжок, із 22 по 27 червня 1941 р. прийняв близько 5 тисяч поранених [1, с.5]. З огляду на це державний комітет оборони 7 липня 1941 р. прийняв рішення про додаткове розгортання 750 тисяч госпітальних ліжок [2, с. 244].

Війна, масштабні руйнування, людські страждання спровокували потужний рух громадян країни за надання допомоги фронту. Турбота про поранених була яскравим свідченням підтримки населенням воїнів діючої армії у їх нелегкій боротьбі з нацистськими загарбниками. Перш за все місцеві жителі долучалися до перевезення поранених у тилові госпіталі. Для цього у прифронтових районах Рівненській області були створені дружини «червоних санітарок». Вивіз поранених із району бойових дій на підводах був організований в Угневському районі Львівської області [3, арк. 6]. Подібна робота проводилась і в інших прифронтових районах. У місцях транспортування поранених у тилові госпіталі створювалися громадські пункти першої медичної допомоги, санітарні пости, де місцеві жителі доглядали постраждалих, організовували їх харчування.

Важливою формою допомоги пораненим воїнам було шефство над госпіталями промислових підприємств, колгоспів, громадських організацій, навчальних закладів та окремих громадян. Вони допомагали воєнно-санітарній службі та цивільним медичним органам в облаштуванні госпіталів та їх матеріальному забезпеченні, брали участь у донорському русі, зборі продуктів харчування, а також в організації культурно-освітньої роботи при госпіталях та дозвілля видужуючих бійців.

Поширенню руху сприяло створення комітетів допомоги пораненим. У жовтні 1941 р. був створений Всесоюзний, а 11 жовтня 1941 р. розпочав роботу республіканський комітет допомоги по обслуговуванню хворих і поранених бійців, командирів Червоної армії. Важливим завданням було сприяння у створенні госпітальної мережі та їх обладнанні. У Києві до 25 червня 1941 р. було розгорнуто 25 госпіталів, а через декілька тижнів їх кількість зросла до 70. Понад 7500 мешканок міста допомагали облаштовувати госпіталі, доглядати поранених бійців. Наприкінці липня 1941 р. у Київській міській конторі держбанку було відкрито спецрахунок бажаючим внести кошти для лікування поранених бійців. Впродовж місяця на цей рахунок було перераховано біля одного мільйона карбованців [4, арк. 31, 32, 86].

У липні 1941 р. резервні госпіталі створювалися в усіх областях України. У перші місяці війни на території республіки було створено 158 евакогоспіталів на 56200 ліжок, а до кінця 1941 р. госпітальна мережа була розширена ще на 87400 ліжок [5, с. 105]. В їх організації активну участь брали місцеві жителі. Так, молодь Золочівського району Харківської області взяли шефство над госпіталями району та провели в них ремонтні роботи, забезпечували інвентарем і продуктами харчування [6, арк. 40]. Звертаючись до жінок тилових областей,

газета «Правда» писала: «Ви багато робите для поранених бійців, але можна зробити ще більше. Мова йде не про епізодичне відвідування госпіталів, а про постійне шефство, про постійну буденну допомогу їм» [7].

Водночас на початковому етапі війни, потенційні можливості підприємств та організацій, місцевих жителів були використані недостатньо через швидке просування ворога, недостатню організацію цієї важливої справи та слабку поінформованість населення про потреби госпіталів.

Більш масштабно ця робота розгорнулась із початком звільнення території України від нацистів. У цей час значно зросла роль фронтових й армійський госпіталів. Якщо на початку 1942 р. у медичних закладах армій і фронтів було 35 відсотків усіх госпітальних ліжок, а 65 відсотків у тилових. То на початку 1944 р., навпаки, 65 відсотків ліжок було в госпіталях армій і фронтів, а 35 відсотків у тилових. Такі зміни відбувалися в результаті того, що легкопоранених бійців не транспортували у глибокий тил, а лікували у медичних закладах, які створювалися на щойно звільненій території. Це значно пришвидшувало їх повернення в ряди діючої армії після одужання.

У лютому 1943 р. була утворена урядова комісія сприяння госпіталям [8, арк. 3], а 14 березня 1943 р. відновила роботу Республіканська комісія допомоги пораненим, яку очолив Голова Президії Верховної Ради УРСР М.С.Гречуха [9, с. 159-160)]. Важливим результатом роботи комісій було те, що за короткий період після звільнення Дніпропетровської області, наприклад, були підготовлені і передані приміщення для розгортання 24 госпіталів, у Сумській – 17, Житомирській – 27, Дрогобичській – 7. У серпні 1944 р. у м. Львів була розгорнута госпітальна база № 92 і створено лікувальну мережу на 19600 ліжок. На промислових підприємствах, колгоспах, у навчальних закладах створювались шефські комісії, ініціативні групи, які сприяли розгортанню широкої шефської роботи в госпіталях. На початку 1945 р. шефську допомогу 38 госпіталям Львова надавали 188 підприємств і 31 навчальний заклад [10, арк. 19-23]. Робітники Львівського емальзаводу забезпечили евакогоспіталь №2688 посудом на 10 тисяч крб., ламповий завод встановив у палатах 8 репродукторів, робітники паровозоремонтного заводу для евакогоспіталю №3611 виготовили 50 відер, 25 тазів, зібрали 200 тарілок і мисок, біля 300 ножів і вилок та предметів індивідуального користування [11, арк. 5].

Значення всенародної допомоги госпіталям зростало в період розгортання великих стратегічних операцій та звільнення окупованих ворогом територій. У цей час кількість санітарних втрат Червоної армії була особливо великою, адже під час наступальних операцій доводилося долати відчайдушний опір гітлерівських військ. Але були й інші, невиправдані жертви. Сталінська система не тільки породила беззаконня. Вона відучила людей думати, привчила частину військових командирів бездумно виконувати накази і так само бездумно їх віддавати, щоб тільки не заперечувати волі Сталіна. Звідси й бездумні лобові атаки на німецькі укріплені позиції, на неподолану систему ворожого вогню, кровопролитні штурми багаточисельних «безіменних» висоток, тактична цінність яких була дріб'язковою. Були випадки, коли на вимогу Сталіна, взяття великих міст приурочувались до якоїсь знаменної дати (Київ – до 7 листопада, Берлін – до 1 травня). Не завжди вистачало часу для належної підготовки подібних наступальних операцій, що призводило до значних санітарних втрат.

За цих умов важливе значення мала діяльність Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця УРСР з підготовки медсестер, сандружинниць і санітарів для діючої армії й госпіталів. У роки війни в Україні при організаціях Червоного Хреста було підготовлено 30178 медсестер і 29140 сандружинниць, які рятували поранених на полі бою та доглядали їх в госпіталях [12, арк. 78-79]. На початку 1945 р. в Україні активно діяла 25891 первинна організація Товариства, що об'єднувала в своїх рядах 1321248 членів [13, арк. 1].

Члени червонохрестівських організацій зробили неоціненний вклад в обладнання госпіталів та медичних закладів. Коли, наприклад, у звільненій від ворога Одесі почали створювати евакогоспіталі, майно для них, а це 20 тисяч ліжок і більше 70 тисяч постільних речей, протягом кількох днів зібрали члени Товариства серед населення міста й області [14, с.83].

Завдяки активній участі населення вже у грудні 1944 р. на території України були створенні та розпочали лікування постраждалих у боях з ворогом бійців 210 евакогоспіталів, а в

кінці війни їх кількість зросла до 262. У роботі по обслуговуванню госпіталів брали участь більше 57 тисяч чоловік [15, арк. 70].

Неоціненну допомогу в лікуванні поранених надавало населення шляхом участі в донорському русі. У роки війни були зроблені мільйони переливань крові, завдяки яким вдалося врятувати життя багатьом тисячам воїнів. Про значення донорського руху свідчить той факт, що в роки війни випадки смерті від втрати крові були поодиноким явищем і складали лише один відсоток. У квітні 1945 р. в Україні було 98251 донор, а всього в роки війни донорами були 350 тисяч мешканців республіки, які дали для врятування життя поранених бійців 108 тон крові [16, арк. 22].

Населення України брало участь у зборі продуктів харчування для поранених воїнів діючої армії. Часто через труднощі воєнного часу продовольчих фондів наркомату оборони не вистачало. У березні 1944 р. була складною ситуація і в евакогоспіталях Києва. Незадовільним було харчування поранених в евакогоспіталях №№ 1695, 1679, 1606 та деяких інших. На погану якість їжі скаржилися у листі Голові РНК УРСР, секретарю ЦК КП(б)У Хрущову М.С. поранені евакогоспіталю №5534 червоноармієць Смірнов І.С. та старшина Карімов Г.Г. [17, арк. 30]. Подібні недоліки були виявлені у листопаді 1944 р. у ряді госпіталів Харківщини. На їх складах було недостатньо крупи та виявлені недоліки у забезпечені основними продуктами: рослинним жиром, м'ясом, борошном, молоком, сиром. Лікувальні заклади області лише за вересень 1944 р. недоотримали 4239 кг м'яса, 1240 кг ковбасних виробів, 10320 риби, 63918 кг молока, 9179 кг сиру, 5399 кг сухофруктів [18, арк. 37].

Для покращення постачання поранених воїнів продуктами харчування важливе значення мало закріплення сільських районів за госпіталями. Розрахувавшись із державою по обов'язкових поставках, селяни додатково передавали продукти харчування у «Фонд здоров'я захисників Вітчизни». Координаторами цієї роботи були комітети допомоги пораненим. Неодноразово питання продовольчого забезпечення госпіталів обговорювалось на засіданні Київського обласного комітету допомоги пораненим. На одному із його засідань у 1944 р. розглядалося питання «Про організацію збору овочів та інших продуктів для потреб поранений бійців силами організацій Червоного Хреста». З допомогою червонохрестівців вдалося у цьому ж році зібрати і передати госпіталям Києва 1500 тон продуктів [19, с.54].

З подальшим просуванням фронту на захід у фонд здоров'я поранених воїнів надходили продукти харчування від населення щойно звільнених від нацистських загарбників регіонів України. Так, мешканці села М'яколовичі Ємільчинського району Житомирської області до середини 1944 р. передали підшефному госпіталю 4500 літрів молока та багато овочів і фруктів [20]. Жителі Волинського села Струмівка щоденно постачали в евакогоспіталь 1-го кавалерійського корпусу по 200-250 літрів молока. Колгоспники Янівського, Сокольницького, Перемишлянського, Ширецького, Новояричевського, Яниковського і Жовновського районів Львівської області передали для організації додаткового харчування в госпіталях Львова 1800 кг курячого м'яса, 280 кролів, 1105 кг борошна, 10 тон картоплі, 8 тисяч яєць, 900 літрів молока, 1175 кг сиру, 280 кг сметании та багато інших продуктів [21, арк. 51].

В цілому, за окремими підрахунками, до грудня 1944 р. в Україні (без західних областей) тільки по лінії Республіканського комітету допомоги пораненим селяни і міські жителі безкоштовно передали госпіталям 35 тон хліба, 51 тону борошна, 81 тону крупи, 10 тон цукру та меду, 1318 тисяч штук яєць, 621 тону молока, 24 тони жирів, 33 тони м'яса, 880 тон картоплі, 769 тон овочів, а також біля 300 тисяч індивідуальних продовольчих подарунків [22, с.51].

Отже, рух за надання допомоги пораненим воїнам у роки Великої Вітчизняної війни свідчить про високий гуманізм населення України, що в складних умовах воєнного повсякдення надавало матеріальну допомогу госпіталям, доглядало поранених та організовувало їх дозвілля. Це дозволило за роки війни вилікувати і повернути до діючої армії понад 7 мільйонів бійців і командирів [23, с. 245].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Сб. док. и материалов. – М., 1977.
2. Советский тыл в Великой Отечественной войне. – Кн. 2. – М., 1974.
3. Державний архів Львівської області (далі: ДАЛО). – Ф.66. – Оп.1. – Спр.42.
4. Державний архів Київської області. – Ф. 4. – Оп. 2. – Спр.1.
5. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941-1945 гг. – Т.1. – К., 1975.

6. Державний архів Харківської області. – Ф.14. – Оп.1. – Спр. 165.
7. Забота о раненом бойце. – Правда. – 1942. – 10 лютого.
8. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 610.
9. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. Документы и материалы в трех томах. – Т.2. – К., 1985.
10. ДАЛО. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.1.
11. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп. 3. – Спр. 1121.
12. ДАРФ. – Ф. 9501. – Оп 1. – Спр. 473.
13. ЦДАВО України. – Ф.4616. – Оп. 1. – Спр.7.
14. Коваль М. В. Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця УРСР – фронту і тилу (1941-1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1975. – №4.
15. ДАРФ. – Ф.603. – Оп.1. – Спр.17.
16. ЦДАГО України. – Ф.Р.4616. – Оп.1. – Спр. 10.
17. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1089.
18. ДАРФ. - Ф.603. – Оп.1. – Спр.17.
19. Коваль М. В. Патріотичний рух трудящих України на допомогу пораненим воїнам у роки Великої Вітчизняної війни // Вісник Академії наук Української РСР. – 1974. – №8.
20. Нефедов. Шефство над госпіталями // Колективіст Ємільчинщини. – 1944. – 5 липня.
21. ДАЛО. – Ф.4. – Оп. 1. – Спр.27.
22. Коваль М.В. Все для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941-1945. – К., 1970.
23. Синицын А.М. Всенародная помощь фронту. – М., 1985.

Зинько Ю.А. ЗАБОТА НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ О РАНЕНЫХ СОВЕТСКИХ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941-1945 ГГ.

В статье раскрывается роль населения Украины в организации шефства над госпиталями и оказании помощи раненым военнослужащим в 1941- 1945 гг.

Ключевые слова: госпитали, раненные воины, военнослужащие, шефская помощь.

Zinko Y.A. HOW THE POPULATION OF UKRAINE TOOK CARE ABOUT THE WOUNDED SOLDIERS DURING GREAT PATRIOTIC WAR IN 1941-1945.

In the article the author opens up the role of Ukrainian inhabitants of of patronage about hospitals and give the help to wounded soldiers in 1941- 1945.

Keywords: hospitals, wounded soldiers, servicemen, patronage help.

УДК 94 (477+438)» 1944/1951»

Т.М. Пронь

ПОЧАТКИ МЕНТАЛЬНИХ ЗРУШЕНЬ У СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ, ПЕРЕСЕЛЕНИХ ІЗ ПОЛЬЩІ В ПІВДЕННІ ТА СХІДНІ ОБЛАСТІ УКРАЇНИ В 1944-1946 РР.

Автор розглядаєособливості психологічного сприйняття сільської дійсності повоєнного часу українцями, переселеними/депортованими з Польщі у 1944-1946 роках внаслідок повоєнного розмежування кордонів у південно-східні області України, що зумовило певні ментальні зрушення.

Ключові слова: менталітет, ментальність, ментальні зрушення, переселення, депортація, розмежування кордонів.

Переселення/депортація за етнічною ознакою понад півмільйона українців з Польщі в Україну у 1944-1946 рр. у зв'язку із встановленням нової лінії кордону СРСР/УРСР і ПНР залишило глибокий слід у психології українського народу, позначилося на ментальності. Академічний та суспільний інтерес до цієї, не представленої у радянській версії минулого, сторінки історії Другої світової війни та перших повоєнних років не спадає упродовж останніх десятиріч. Ґрунтовними працями в цій царині є монографії І. Біласа [1], О. Буцько [2], І. Козловського [3], В. Сергійчука [4], Ю. Сороки [5], І. Цепенди [6], археографічні тематичні видання Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [7] та Служби безпеки України й Міністерства внутрішніх справ і адміністрації РП [8]. Окремі аспекти проблеми

знайшли відображення в публікаціях В. Бадяка, Г. Боднар, Т. Воропай, Т. Гонтар, Н. Данилихи, Л. Зашкільняка, р. Кабачія, В. Кіцака, К. Кондратюка, М. Кучерепи, с. Кульчицького, М. Литвина, Ю. Макара, Т. Пронь, О. Савчука, Г. Щерби та ін. Однак вплив депортації на ментальність українців висвітлено недостатньо.

Автор робить спробу заповнити окреслену історіографічну нішу. Для досягнення поставленої мети ставить завдання охарактеризувати в загальних рисах умови життя «новоселів» у південно-східних областях України, з'ясувати особливості психологічного сприйняття ними довколишньої природи і соціального середовища, визначити механізм ментальних зрушень.

Оперуючи терміном «ментальність», зазначимо, що це досить поширене у сучасних наукових працях і нашій мові слово походить від французького «mentalite» (« менталітет» – склад розуму, світосприйняття) використовується не випадково при характеристиці етнічних процесів. За висловом відомого російського вченого А. Я. Гуревича цей термін: «дуже влучно передає зміст латентне пульсуючої важливої визначеностіетнічного буття» [9, с. 522]. Термін «менталітет» має загальнолюдське значення, а «ментальність» може відноситися до самих різних соціальних страт й історичних часів. Здебільшого під ментальністю розуміють спільне «психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення. Воно й визначає, врешті-решт, поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого суб'єктивний «зріз» суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу [10, с. 91]. З огляду на нові орієнтири нашої історії як науки про Людину, ментальні настанови мають стати невід'ємним компонентом структури історичного пояснення.

Добре відомо, що в ментальності українців найяскравіше виражені психологія працьовитого господаря, хліборобa з його одвічним потягом до землі, здатність навіть за несприятливих умов знаходити різноманітні форми раціонального господарювання. Цей сплав ментальних рис виник внаслідок обставин, за яких допомоги чекати було нізвідки, а відтак доводилося самим собі давати раду, боротися за виживання. Переселені з Польщі українці, яких доля силоміць перенесла в близьке, але все ж Інше природне та соціальне середовище, переконливо ствердили як життєздатність, так і зрушення цієї потенції. Вочевидь ментальність не є сталою, закам'янілою чи нерухомою.

Відповідно до угоди, підписаної 9 вересня 1944 р. в Любліні урядами УРСР та ПКНВ, протягом 1944-1946 рр. в Україну було переселено 482 880 осіб. Певна частина їх була направлена в Одеську – 7 234 родини (25 945 чол.), Миколаївську – 4 024 (14 612), Херсонську – 4 634 (16 982), Запорізьку – 9 402 (34 242), Дніпропетровську– 6 205 (23 088), Сталінську (суч. Донецьку) – 3 110 (12 490), Ворошиловградську (суч. Луганську) – 1 555 (6 782), Харківську – 1 068 (4 557) та інші південно-східні області України (всього 32, 91%). Більшість поселилася в областях Західної України – 67, 02% (80 471родин, у складі 323 641чол.) [11, с. 175-176]. На нових місцях поселення переселенці зіткнулися з проблемою сприйняття нового і його адаптації, несумісності «старої» і «нової» ціннісних шкал, духовного спустошення у зв'язку з руйнацією сподівань та традицій. Їх ментальність в умовах іншого локального простору існувала й трансформувалася, з одного боку, у просторово-часовому вимірі, а з іншого – вимушено балансувала між «своїм» і «чужим», пристосовувалася до нової реальності суспільного життя.

Специфіка душі мігранта повоєнної доби – це перш за все стан постійної тривоги, неспокою, хвилювань, страждань («душевного болю»). Страхи українців, депортованих з Польщі у південно-східні області України, були зумовлені важким економічним становищем у країні, колективною системою господарювання, голодом, відмінністю природно-географічного середовища, клімату, соціальних та культурних традицій. Поряд із новими «радянськими» архетипами впливу на їх свідомість тиснули й традиційні «староукраїнські» міфи-ідеали рідної землі та дому.

За усними джерелами можна проаналізувати враження новоселів від довколишньої природи Степової України і соціального середовища. Для них були незвичними і широкий до горизонту степ з сухою травою, і нестача колодязів із питною водою, і хати-мазанки, і опалення соломою та приготування їжі на ній, і корови на весняно-польових роботах, і малоземелля, бідність та «невірування» місцевих колгоспників, і їх зверхність стосовно переселенців. Саме такий світ радянської України мали прийняти українці-переселенці й увійти в нове для себе

суспільно-ментальне середовище. Вочевидь для людини, яка зросла в замкненому оточенні сільської релігійної громади, то була шалена «світоглядна круговерть», своєрідний «монокультурний шторм» в індивідуальній психіці.

Ностальгічні настрої в українців у перші роки після виселеннябули надзвичайними. Документи свідчать, що їм було за чим жалкувати. За статистикою, українське населення залишило в Польщі 461 317 га приватної землі, у тому числі орної – 335 327 га, 165 703 га з яких були засіяні озимими і яровими культурами, сінокосів – 19 554 га, фруктових садів – 6 011 га, лісів – 3 616 га, а також 88 490 житлових і 159 635 господарських будівель [11, с. 179]. Переважнакількість родин мала у своєму статкудобре облаштоване господарство з дерев'яним будинком та господарськими будівлями, по 5-7 га землі, лісові угіддя, кілька голів худоби, коней, свійських тварин і птиці [12, арк. 37]. Тільки на Українувони привезли 54 951 коней, 113 614 голів великої рогатої худоби, 46 649 овець і кіз, 23 453 голови свиней, 6 607 бджолиних вуликів, а також численний сільськогосподарський інвентар – 66 387 знарядь для обробітку землі, 1 013 сіялок, 1 653 збиральних машини, 2 024 пристроїв для молотіння, 24 069 повозок [11, с. 179]. Це без врахування того, що втратили в роки війни та під час переселення чи здали заготівельним органам Червоної Армії і місцевим органам влади. Держава брала на себе зобов'язання повернути все на нових місцях.

З прибуттям у колгоспні села Півдня і Сходу України переселенці мали передати коней, худобу, підводи та сільськогосподарський інвентар у спільну власність. Родині залишалитільки корову, яка була не тільки годувальницею, але й об'єктом державного оподаткування. Без усуспільнення майна не можна було вступити до колгоспу, отримати землю і житло, як не можна було і взагалі не вступати до колгоспу. Звісно, миттєво перебудувати психологію власника з огляду на загальну руйнацію, зубожілий стан місцевих колгоспників переселені не могли. Ті, що вступили до колгоспу, дуже швидко про це пожалкували.

Найважчим психологічним потрясінням для них стала відсутність житла чи його стан. Лише невелика частина прибулих отримала напівзруйновані й нашвидкуруч відремонтовані будинки та земельні ділянки, які раніше належали німцям-колоністам. Більшість же було розселено по 8-10 чол. у «будинках колгоспників» [13, арк. 7], або розквартировано в місцевих колгоспників. Зазвичай в одній кімнаті мешкало по дві-три сім'ї. Бувало й більше. Наприклад, у колгоспі імені К. Маркса Лисичанського району Ворошиловградської (суч. Луганської) області 19 переселенців поселили в кімнату загальною площею 17, 5 кв. м хворої на туберкульозколгоспниці, в іншому будинку у кімнаті 25 кв. м розмістили 5 родин у кількості 24 чол. [14, арк. 7-8]. Скупченість людей викликала загальне невдоволення. Переселенці вимушені були розміщуватися в зовсім не пристосованих для житла приміщеннях. Антисанітарні умови проживання та зміна клімату викликали інфекційні хвороби й загострювали хронічні.

При цьому переселені перебували у важкому матеріальному становищі. Виплата компенсації за здані продукти затримувалася. Вони голодували, не мали кормів для худоби, гостро потребували теплого одягу та взуття, промислових товарів [15, арк. 20-20 зв.]. Річ, цілком пояснювана об'єктивними причинами, та було багато байдужості, порушень законності щодо використання не за призначенням будинків, коштів та товарів, які держава виділяла для переселенців. Голови колгоспів не надто переймалися дбайливим ставленням до зданого переселенцями в колгосп майна, не поспішали закріплювати за ними будинки та наділяти земельними ділянками. У манері поведінки їх поведінки проявлявся «синдром унтер-офіцера» – зверхність щодо слабкого і схиляння перед сильним. Не замислюючись над причинами прибуття переселенців, вони вбачали у них перш за все працездатних і непретензійних колгоспників. У випадку зволікання останніх зі вступом до колгоспу впевнені у безкарності начальники заявляли зневажливо: «На біса ви нам тут потрібні, поляки» [16, арк. 56]. Траплялися випадки ошукування, побиття або примусу [17, с. 145]. Зверхність керівників у ставленні до переселенців передавалася й пересічним колгоспникам.

Аналіз взаємовідносин місцевого населення і переселенців дозволяє розгледіти типові риси ментальності пересічних селян степової зони України та водночас є значущим для характеристики латентного рівня світосприйняття переселенців. Споконвіку притаманні українській психіці такі зразки поведінки, як співчуття, взаємодопомога, гостинність трансформувалися в попередній історичний період і мали в нових умовах свої пріоритети та логіку. Витіснена зі свідомості селян приватницька («куркульська») установка спонукала їх

швидше навернути переселенців до колективної форми ведення господарства. Вони безкомпромісно тиснули на українців, доприселених у їх села, що виражалося у сварках, вигнанні з квартир, побитті дітей переселенців місцевими підлітками, попріканнях їх у тому, що приїхали на Україну, накиданні образ – «поляки», «бандерівці» тощо [18, с. 23]. Чи могла в такому разі поведінка переселенців бути рівнозначною очікуванням колгоспників? Вони не розуміли, чому українці приймали їх як представників іншого режиму. Невідомий до того світ Великої України більше не приваблював. Самобутня чуттєвість селян впливала на процес відтворення та подальшу трансформацію комунікативних манер, певною мірою визначала характер зовнішніх проявів соціальної поведінки.

Ключовою ланкою в порушенні ментальності вихованих на релігійних традиціях селян була неможливість в реалізації віросповідання. Зазначені чинники не вичерпували інші можливості щодо порушення матриці етнічної пам'яті. Більшість із них сподівалися на повернення якщо не до домівок, що залишилися в Польщі, то поближче до них – на Львівщину, Тернопільщину, Волинь чи до Рівно. Західна Україна приваблювала схожим кліматом та ландшафтом, наявністю вільного житла, індивідуальною формою ведення господарства та соціально знайомим сільським і родинним оточенням. Вона відповідала їхнім уявленням про рідний дім («взірець досконалості»), через який бачили, сприймали і розуміли світ. Селяни ладні були вмерти чи «забути», що українці, але повернутися в рідні місця. «Ми жили добре, мали свою землю та худобу, а нас полишили всього. Краще б нас розстріляли, але сюди їхати не слід було», – говорили вони у приватних розмовах [15, арк. 10]. Голод, що насувався, продукував панічні настрої. Сподівання на державну допомогу розвіювали місцеві селяни, які говорили: «Якщо у минулому році не було засухи і то колгоспникам хліб не дали, а в цьому році засуха, у полі все вигоріло, тепер нам доведеться усім помирати з голоду…» [19, арк. 20]. Колективна система господарювання сприймалася переселенцями за анормальну. Причина була досить тривіальною – важко працюючи, виробляючи сільськогосподарську продукцію, селяни не забезпечували себенавіть мінімумом засобів існування. Перед лицем невідомості та з остраху за майбутнє переселенці-українці їхали в напрямку кордону, пам'ятаючи, що «вдома» не знали голоду [20, арк. 1-1зв., 22-22 зв. ; 21, арк. 216]. Станом на березень 1947 р. в південно-східних районах залишалося тільки близько 9 тисяч родин [11, арк. 203] із 42 054 переселених. Зворотний рух переселенців став результатом розгубленості, безладу і недолугого керування процесом розселення в Україні з боку місцевої влади.

Назагал українському населенню українсько-польського прикордоння, яке пройшло через цілеспрямований державний тиск і примусове просторове розселення, але не отримало достатньої легітимізації з боку суспільства, нанесено непоправну морально-психологічну травму. «Синдром переселенця» не подоланий і не має конкретної регіональної приписки. Це типова риса ментальності багатьох громадян України. Почуття «країна дитинства» для них все ще має більшу вагомість, ніж Батьківщина осілості. Земля дідів сприймається ними не просто як місце народження – то частина душі, загублена духовність [22, с. 5]. Сукупність виділених чинників дозволяє зробити висновок, що примусове переселення українців з Польщі зумовило зрушення таких найбільш виразних і рельєфних рис української ментальності, як глибоку приватницьку психологію, хазяйновитість (працелюбність, ощадливість, почуття власника), честолюбство (прагнення до самовиявлення, наполегливість), оптимізм (упевненість, життєрадісність), інтровертизм (самозаглибленість, філософічність душі). Умови будь-якої трансформації передбачають період визрівання, становлення й практичної дії. А. Гуревич наголошував, що поведінка людей та їх ментальність завжди вибудовується залежно від пануючої в даний момент картини світу. Відповідно, посередництвом вивчення картини світу людини конкретної епохи розкривається те «силове поле», у якому жили і здійснювали вчинки люди – носії цієї картини світу [23, с. 69].

Даний розгляд є спробою окреслення одного з питань багатопланової наукової проблеми, що потребує ґрунтовного роз'яснення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білас І. О. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. – К. : «Либідь» - «Військо України», 1994. – 687 с.
2. Буцко О. В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К. : Институт истории Украины НАН Украины, 1997. – 149 с.

3. Козловський І. С. Встановлення українсько-польського кордону. 1941-1951 рр. –Львів: Каменяр, 1998. – 202 с.
4. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль : Тернопіль, 1997. – 440 с.
5. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939-1950-ті роки): Монографія. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – 275 с.
6. Цепенда І. Є. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. – К. :ТОВ «Видавництво Дельта», 2009. – 387 с.
7. Депортації: Західні землі України: кін. 30-х – поч. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / Відп. ред. Ю. Сливка. – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 749 с. ; 539 с. ; 401 с.
8. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. – Варшава-Київ: Архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації республіки Польщі, Державний архів Служби безпеки України, 2000. – 1008 с.
9. Гуревич А. Я. Уроки Люсьена Февра // Февр Л. Бои за историю. – М. :Наука, 1991. – С. 501-541.
10. Мала енциклопедія етнодержавознавства /Редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К. : Довіра: Генеза, 1996. – 942.
11. Депортації: Західні землі України: к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / Відп. ред. Ю. Сливка. – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – Т. 2 (1946-1947 рр.). – 539 с.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4356. –143 арк.
13. Державний архів Донецької області (далі –ДАДО). – Ф. Р-326. – Оп. 4. – Спр. 121. – 31 арк.
14. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-3474. – Оп. 1. – Спр. 1. – 66 арк.
15. ДАДО. – Ф. Р-326. – Оп. 4. – Спр. 592. – арк. 20-20 зв.
16. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. П-19. – Оп. 5. – Спр. 96. – 138 арк.
17. Щетніков В. Переселення українців з Польщі в Україну за матеріалами Державного архіву Одеської області // PolacynaPołudniowejukrainieXVII-XXwiek /Поляки на півдні УкраїниXVII-XXст. – Olsztyn-Opole-Wrocław-Odessa: PolskieTowarzystwoHistoryczne – Oddział wOlsztynie, 2007. – С. 143-146.
18. Максимчук Т. А. Переселение украинцев из Польши в 1944-1947 гг. // Летопись Донбасса. – 2005. – № 12. – С. 23-26.
19. ДАЛО. – Ф. П-28. – Оп. 1. – Спр. 358. – 37 арк.
20. Державний архів Херсонської області. – Ф. П-46. – Оп. 1. – Спр. 700. – 39 арк.
21. Пронь Т. М. Соціально-економічні чинники самовільного руху з південних областей України у західні українців депортованих з Польщі у 1944-1946 рр. // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк: «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. – Вип. XIII. – С. 211-217.
22. Онуфрійчук М. А., Журавльова Н. М. Нас поріднили Холмщина й Волинь. Документально-біографічні нариси. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – 288 с.
23. Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор. – М. : РГУ, 2005. – 899 с.

Пронь Т.М. НАЧАЛО МЕНТАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В СОЗНАНИИ УКРАИНЦЕВ, ПЕРЕСЕЛЕНЫХ С ПОЛЬШИ В ЮГО-ВОСТОЧНЫЕ ОБЛАСТИ УКРАИНЫ В 1944-1946 ГГ.

Автор рассматривает особенности психологические восприятия сельской действительности послевоенного времени украинцами, переселенными/депортированнымииз Польши в 1944-1946 гг. вследствие послевоенного размежевания границ в юго-восточные области Украины, что обусловило определенные ментальные изменения.

Ключевые слова: менталитет, ментальность, ментальные сдвиги, переселение, депортация, размежевание границ.

Pron T. M. THE BEGINNINGS OF MENTAL CHANGES IN THE CONSCIOUSNESS OF THE UKRAINIAN, RELOCATED FROM POLAND TO SOUTHERN AND EASTERN REGIONS OF UKRAINE IN 1944-1946 YEARS.

The author regards the features of psychological perception of reality of rural post-war Ukrainians, resettled / deported from Poland in the years 1944-1946 as a result of post-war division of borders in the south-eastern regions of Ukraine, which led to certain mental changes.

Keywords: mentality, mental dislocation, resettlement, deportation, border demarcation.

УДК 94(477)(092)» 1921/1939»

Р.П. Давидюк

СПІВПРАЦЯ АНАНІЯ ВОЛИНЦЯ З ГАЗЕТОЮ «ДЗВІН» У РІВНОМУ (1923-1926 РР.)

В статті розглядається діяльність одного з лідерів українського повстанського руху в 1917 – 1920 рр. у період середини 20 – х рр. на теренах Другої Речі Посполитої як громадського і політичного діяча, одного з лідерів Української національної партії.

Ключові слова: Ананій Волинець, газета «Дзвін», Українська національна партія, еміграція.

Після поразки Української національно-демократичної революціїдіячі уенерівської політичної еліти опинилися в еміграції у різних країнах. Адаптувавшись до нового суспільного середовища у міжвоєнній Польщі, більшість наддніпрянців сподівалася на повернення додому. Серед них був організатор Вільного козацтва, отаман Гайсинського повіту в 1918 - 1920 рр. полковник Ананій Волинець, який у міжвоєнний період проживав у м. Рівному. Займаючи активну громадянсько-політичну позицію, він публікував замітки на сторінках пресового органу Української народної партії газети «Дзвін», яка з 1923 по 1926 рр. виходила у м. Рівному.

Мета і завдання статті полягає у аналізі політичних поглядів та громадянської позиції Ананія Волинця через дослідження його публікацій на сторінках рівненської газети «Дзвін» .

Джерельну базу наукової статті складають матеріали газети «Дзвін» 1923-1926 рр, документи Державного архіву Волинської області (Держархів Волинської обл.) та Державного архіву Рівненської області(Держархів Рівненської обл.).

Ананій Волинець* поселився у м. Рівному на підставі карти азилю, яку отримав через староство 30 травня 1924 р. за № 697 [1, арк. 103 зв.]. Він відновив добрі взаємини з колишнім генерал-хорунжим армії УНР Володимиром Оскілком, який допоміг йому у грудні 1922 р. вийти з рівненської в'язниці. Після утворення з ініціативи В. Оскілка Української народної партії (УНП), А. Волинець долучився до активної політичної роботи.

22 квітня 1923 р. у м. Рівному вийшло перше число пресового органу УНП газети «Дзвін», [2, с. 1], офіційно була утворена Управа УНП, де Ананій Волинець займав посаду секретаря [3, с. 2]. З часом рівненський «Дзвін», який виходив двічі на тиждень, мав 2. 000 екземплярів накладу і приблизно 500 платних передплатників, хоча постійно переживав фінансові труднощі [4, арк. 10]. Редактором «Дзвону» був Володимир Оскілко, а у середині 1925 р. цю посаду зайняв Володимир Гетнер [5, арк. 174].

Прийняттям організаційної декларації у травні 1923 р. розпочалася легалізація партії, хоча її діячі ще у листопаді 1922 р. приймали участь у парламентських виборах. Пізніше Ананій Волинець напише: «Коли у 1922 р. УНП виступила як окрема група на виборах до Сойму зі своєю листою, то ані психологія мас, ані власні інтелектуальні сили партії не давали гарантії, що вибори будуть корисні для партії, що вдасться провести до Сойму своїх партійних членів. Атмосфера була занадто наелектризована. З одного боку, самі українські маси, виведені з рівноваги революцією, війнами і посіяною більшовиками анархією, з другого боку, агітація блокістів з 16-и, підперта інтелектуальними силами «Закордону» і Комінтерну і великими матеріальними засобами, з третього – слабкість Польської держави взагалі, а зокрема на Східних Землях, де панував для підтримання престижу державної влади винятковий стан…» [6, с. 1].

А. Волинець критикував діяльність українських послів, членів Української Парламентарної Репрезентації Волині, звинувачував їх у прихильності до більшовицьких ідей, як і діячів місцевої «Просвіти», що у кінцевому результаті негативно позначалося на єдності західноукраїнського національного руху [7, с. 2].

Діяльність УНП відбувалася у складних умовах політики національної асиміляції, репрезентованої народовими демократами (ендеками), які виступали за створення

*Народився 1 жовтня 1894 р. у селі Карбівці Гайсинського повіту Подільської губернії (нині Вінницька область). З 1919 р. був у дійовій армії УНР. Після поразки революції інтернований у таборі Щипйорно. З 1923 по 1939 рр. проживав у м. Рівному. Після приходу більшовицької влади був заарештований і розстріляний 14 травня 1941 р. за вироком кримінальної колегії Вінницького обласного суду.

…….
однонаціональної Польської держави. У цих умовах партія головним завданням вважала «домагання перебудови Річипосполитої Польської на федералістичних засадах» [8, с. 2].

УНП вітала травневий переворот Юзефа Пілсудського, сподіваючись на реалізацію федералістських ідей, задекларованих Маршалом. Управа УНП 25 травня 1926 р. постановила: «Домагатися передачі найвищої влади в державі у руки Маршала Й. Пілсудського» і вислала телеграму: «Управа УНП іменем Народу Українського Східних Земель вітає Тебе, Вождю, в тому історичному переломі, що збройно доконаний в обороні потоптаних правди і справедливості. … Український Народ уважає, що нова Польща не буде для нього мачухою і він здобуде повноту своїх прав, за гарантованих в національно-територіальній автономії Східних Земель» [9, с. 1].

Свою політичну і громадянську позицію Ананій Волинець виявляв на шпальтах «Дзвону», куди писав статті, вірші, замітки. Підписувався повним прізвищем А. Волинець, або скороченим: А. В., А. Во-ць, чи А. В-ець. У написаному 1925 р. вірші «Емігрант» прочитуються труднощі емігрантської долі, туга за залишеною батьківщиною [10, с. 2]. Як уенерівський емігрант, він добре знав, з якими проблемами зіштовхувалися наддніпрянці, оселившись у Польщі, зокрема на Волині. Ананій Волинець писав:

« Взяти б прапор жовто-синій
І гукнуть на цілий край:
Гей, хто з духом соколиним
Проти ката вирушай!
Взять би… На що? І для кого?
Хто почує поклик мій? Лише гомін відізветься
У пустелі голосній» [10, с. 2].

Піднімаючи проблему української політичної еміграції А. Волинець наголошував: «Польща була і є тереном найчисельнішої і може найбільш розпорошеної української еміграції. …По ліквідації тодішніх центрів – Тарнів – Ченстохів та інтелігенція, свідома своєї національної чести, що стоїть непохитно на старих позиціях незалежності України і вірить у конечну перемогу своїх ідей, рішилася шукати шляхів для збереження і розвитку українських культурних цінностей. Одна частина осіла у гостинній Празі, де за допомогою чехословацького уряду, заснувала низку культурно-громадських установ великої національної вартості. Друга частина української ідейної еміграції розпорошилася по всіх закутках світу, шукаючи шматка хліба насущного хліба …. Як перебиваються наші люди в Польщі? Тяжко про це говорити! Сум огортає душу, коли подумати, що маса тут розкиданих живуть, так би мовити, в одиночку, з дня на день, відірваних від своїх організаційних осередків. Живуть в проголодь, бо яку небудь, саму невибагливу працю досить трудно найти. Здається, ніде наші люди не бідують так, як тут…» [11, с. 2].

Намагаючись допомогти землякам в облаштуванні, оформленні на роботу, він співпрацював з «Українським Громадянським Комітетом допомоги емігрантам в Польщі», який виник 16 березня 1924 р. у м. Рівному з ініціативи Володимира Оскілка. Члени комітету намагалися збирати пожертви для інтернованих в таборах, зокрема оголошували збірку по Волині у пасхальні дні [12, с. 1], збірку під гаслом «Волинь-емігранту» у вересні 1924 р. [13, с. 3]. Однак, складна економічна ситуація в краї, бідність і безземелля основної частини місцевого українського населення не давали можливості розгорнути активну роботу і надати допомогу нужденним. Діяльність вищеназваного комітету викликала пильну увагу польської поліції. З приводу змісту виданої у жовтні 1924 р. А. Волинцем відозви до українського населення «Громадяни» проти нього почалося слідство по статті 129 тодішнього кримінального кодексу [1, арк. 102].

На сторінках «Дзвону» А. Волинця писав вірші з нагоди релігійних, національних свят, зокрема «До Різдва Христового» [14, с. 1], « Христос Воскрес» [15, с. 1], «Перед образом Т. Г. Шевченка» [16, с. 1]. Поетичні рядки автора демонстрували його переживання за долю України:

« Замовкли радіснії дзвони. .
На кожнім кроці перепони…
Кругом кордони на Вкраїні,
А Україна вся в руїні…. « [17, с. 2].

А. Волинець був автором низки статей на антибільшовицьку тематику, зовнішньополітичну ситуацію тогочасного світу, аналізував ставлення Англії, Німеччини, Франції, США до СРСР. Об'єднуючою думкою було твердження, що «Українська Народна Партія вестиме рішучу боротьбу тут, в Польщі, створюючи цим єдиний антикомуністичний фронт» [18, с. 1].

Лунав голос Ананія Гавриловича з критикою польської влади, зокрема він писав:» східні землі стали незаживаючою раною і раною гангреновою… Польща своїм нерозумінням своєї ролі на Сході в умовах повоєнних, в часі проголошення великих гасел самовизначення народів, замість того, щоб стати центром консолідуючим і направляючим слов'янську думку. В боротьбі з азіатсько-московським, - створює у себе всередині конгломерат ворогуючих поміж собою народів…» [19, с. 1]. «Внутрішня кон'юнктура в Польщі, а особливо повна безпрограмовість у східному питанні є сприяючим чинником не для нас, а для тієї частини українських мас, які орієнтуються на Схід, ідуть за платними агентами Москви…. Вся більшовицька система держиться на ЧеКа, а ЧеКа на терорі. Польським чинникам треба поважно, як того вимагає час і інтереси держави, зупинитися над східним питанням. Півміри не допоможуть, а заганяння хвороби в середину однієї частини організму нищить, як відомо, весь організм» [20, с. 1].

Глибоке розуміння економічних проблемзасвідчував виступ Ананія Волинця на тему «Аграрна реформа» на партійній конференції, матеріали якої публікував «Дзвін» . У першій частині доповіді характеризувалося становище селян на підросійській Україні під владою Романових, наголосивши, що проблему безземелля і малоземелля селян сповна використали більшовики. У другій частині реферату зупинився на принципах тогочасного землеволодіння в СРСР, а у третій частині докладно проаналізував аграрні відносини в Речі Посполитій. «Раціональне проведення аграрної реформи шляхом парцеляції великої земельної власності з одночасною ліквідацією сервітутів і комасацією роздріблених грунтів, заспокоїло б земельний голод і радикально вплинуло б на економічні відносини як на східних землях, так і цілій державі, але розпорядчий закон про земельну реформу до цього часу не виданий» - наголошував Ананій Волинець. Критикував осадницьку колонізацію: «Кількість землі, що перейшла до рук українського населення східних земель до 1924 р. у порівнянні із земельною площею, розданою осадникам не відповідає в процентному відношенню українського і польського населення краю» . Загалом, зазначив доповідач, земельної реформи, як такої немає, бо лише осадництво підтримується державою, а закон про аграрну реформу, відповідно фінансовану і доступну для всього хліборобського населення, до цього часу не виданий [21, с. 1].

На сторінках пресового органу УНП А. Волинець з гіркотою відмічав: «положення нашого селянина є катастрофічним: селянин не може сплатити всіх податків немає прибутку зі свого господарства аби забезпечити свої найперші потреби (купити чоботи, відремонтувати сільськогосподарські знаряддя, придбати сіль, сірники і т. п. Що ж до потреб культурних, то про них зовсім не приходиться говорити» [22, с. 2].

Писав Ананій Гаврилович про потребу і бажання селян купити землю, вміщував пояснення щодо довготермінових позичок Державного Рільничого банку [23, с. 2] тощо. У своїх замітках він обумовлював важливість розвитку кооперації [24, с. 1], усіляко сприяв її організаційному становленнюна практиці, з його участю було утворено Волинський селянський банк, який належав до Союзу польських кооперативів у Варшаві [4, арк. 10].

Про те, що А. Волинець був хорошим психологом, розумів менталітет українського селянина, який по-своєму сприймав революційні події, свідчить опублікована у «Дзвоні» коротка новела про Петра Крамаренка, «червоноармійця одного з міст Правобережної України, одного з перших фронтовиків, політрука більшовицького полку» та його «просвітління» в церкві напередодні Різдва, коли «Крамаренко очуняв і йому стало страшно… яким безглуздям, яким страшним обманом, яким кровавим кошмаром було його життя, по комуно-соціалістичним нормам» [25, с. 1-2].

Опубліковані замітки А. Волинця засвідчують, що він активно підтримував ідею українізації Православної церкви у Польщі, поділяючи погляди Арсена Річинського [26, с. 2]. Критикував Ананій Гаврилович ідею утраквізму, чітко визначав роль вчителя і розумів складну освітню ситуацію на Волині. «Від учителя фактично залежить виховати душу дитини в бажаному напрямі, дати чи прищепити той чи інший ідеал. Від учителя залежить написати на чистому фону дитячої душі ті чи інші ідеї, змалювати таку або іншу картину…. Ненормальні

політичні умови на Східних Землях в Польщі привели українську школу до повного занепаду, майже до ліквідації… Ми з болем і сумом мусимо ствердити, що майже загубили учительство і втеряли свою школу» [27, с. 1-2].

На сторінках «Дзвона» А. Волинець писав про нищення духовних, культурних цінностей, наголошуючи, що «проблема в тому, що повоєнна відбудова, матеріальне і духовне відродження українців проходить в умовах чужої державності…. . Наш нарід у час аеропланів, радіо і підводних човнів має до 80 % неписьменних у той час, як інші народи давно зняли це питання з порядку денного» . Автор декларував утворення у Рівному українського товариства «Світла» [28, с. 1], культурно-освітньої філії УНП. Однак, через низку об'єктивних і суб'єктивних обставин назване товариство так і не змогло розбудувати свою роботу.

Окрему, досить об'ємну статтю Ананій Волинець присвятив постаті Миколи Міхновського. Пишучи про кристалізацію української політичної думки у кінці XIX ст., автор наголошував, що саме Міхновський «перший сформулював самостійницьку ідеологію, дав її теоретичну підставу і обгрунтування, здвинув українську справу з мертвої точки, поставив питання просто і відверто, обґрунтував його історично, рішуче порвав з «всеросійською» метрополією» [29, с. 2-3]. Вважаючи його одним із ідейних лідерів УНП, Волинець писав: «Втрата Міхновського – це катастрофа …Цей розум ще не був вичерпаний, його енергія ще не вигасла, його дух ще горів…» [29, с. 2-3].

Життя Ананія Волинця ускладнилося після вбивства у 1926 р. лідера УНП Володимира Оскілка. Серед членів Управи наростали внутрішні суперечності, розпочалася боротьба за лідерство, що в кінцевому результаті призвело до зникнення партії, припинення видання газети «Дзвін» [30, арк. 41-43]. З цього часу активізується увага польської поліції до особи Волинця. Після довготривалого стеження слідчий відділ Рівненської повітової поліції у звіті до повітового старости 12 грудня 1930 р. все ж прийшов до висновку, що «останнім часом А. Волинець, що мешкає у Рівному по вулиці Уланській 29, усунувся від політичного життя і не проводить жодної діяльності» [1, арк. 134].

У кінці 20-х рр. Волинець активізував практичну роботу по організації мережі селянських кооперативів, товариств самодопомоги, сприяв утворенню кредитних товариств у Оржеві, Олександрії, Гощі та інших містечках і селах [31, с. 92].

Після травневого перевороту Ю. Пілсудського та «волинського експерименту» Генрика Юзевського А. Волинець став членом Головної управи Волинського українського об'єднання (ВУО) від м. Рівного та Головної ради ВУО від рівненського повіту [32, арк. 3]. У цей час він продовжував дописувати в інші газети, зокрема у жовтні 1931 р. у листі до Петра Певного (керівника ВУО - р. Д). просив зарахувати його кореспондентом «Української Ниви» (пресовий орган ВУО) на Рівненщині [33, арк. 45].

Таким чином, Ананій Волинець, будучи представником наддніпрянської еміграції, долучився до активної громадської діяльності міжвоєнної Волині. Він засвідчував свою громадянську позицію на сторінках пресового органу Української народної партії - газети «Дзвін», що виходила у м. Рівному. А. Волинець переймався економічними проблемами місцевого селянства, намагався допомогти в облаштуванні уенерівським емігрантам, послідовно займав антибільшовицьку позицію, актуалізував на сторінках преси політичні, економічні, освітні, культурні проблеми української спільноти в Польщі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.). – Ф. 30. – Оп. 18. – Спр. 550.
2. Перед конгресом УНП // Дзвін. –24 квітня. – 1925. –Ч. 118.
3. Коли і як постала Українська Народня Партія. Історичний нарис // Дзвін. – 5 травня. – 1925. – Ч. 121.
4. Держархів Рівненської обл. – Ф. 33. –Оп. 4. – Спр. 25.
5. Держархів Рівненської обл. – Ф. 33. –Оп. 4. – Спр. 19.
6Волинець А. Під східним гіпнозом // Дзвін. – 31 березня. – 1925. – Ч. 114.
7. А. В. Де наше учительство? (Стаття дискусійна) // Дзвін. – 26 січня. – 1925. – Ч. 99.
8. Програм Української Народної Партії (проект). Прийнятий управою УНП 18 червня 1925 р. // Дзвін. – 23 червня. – 1925. – Ч. 134.
9. Постанова Управи Української Народної Партії // Дзвін. – 30 травня. – 1926. – Ч. 192.
10. Дзвін. – 6 січня. – 1925. – Ч. 93.
11. А. В. З життя української еміграції // Дзвін. – 14 липня. – 1925. – Ч. 140.
12. Громадяне! // Дзвін. – 19 квітня. – 1924. – Ч. 52.
13. Дзвін. – 13 вересня. – 1924. – Ч. 71.

14. Волинець А. До Різдва Христового // Дзвін. – 6 січня. – 1925. – Ч. 93.
15. Волинець А. Христос Воскрес // Дзвін. – 28 квітня. – 1924. – Ч. 53.
16. ВолинецьА. Перед образом Т. Г. Шевченка // Дзвін. – 1924. - 15 березня. – Ч. 47.
17. Волинець А. З циклу: Велика Руїна // Дзвін. – 26 грудня. – 1924. – Ч. 90.
18. Волинець А. Наш фронт // Дзвін. – 2 грудня. – 1924. – Ч. 83.
19. А. В. «Кресова Рада» // Дзвін. – 19 грудня. – 1924. – Ч. 88.
20. Волинець А. Арешти // Дзвін. – 7 квітня. – 1925. – Ч. 116.
21. Протокол ІІ конференції УНП (С-С) 23 листопада 1924 року // Дзвін. – 2 грудня. – 1924. – Ч. 83.
22. А. В. Господарче положення нашого села // Дзвін. – 30 січня. – 1925. – Ч. 100.
23. А. В. Журба весіння // Дзвін. – 24 березня. – 1925. – Ч. 112.
24. А. В. На кооперативні теми // Дзвін. – 3 квітня. – 1925. – Ч. 115.
25. Волинець А. Щось сильніше від нас (побутове) // Дзвін. – 6 січня. – 1925. – Ч. 93.
26. А. В. Теорія і дійсність // Дзвін. – 9 січня. – 1925. – Ч. 94.
27. А. В. Де наше учительство? (Стаття дискусійна) // Дзвін. – 13 січня. – 1925. – Ч. 95.
28. А. В. «Світло» // Дзвін. – 20 лютого. – 1925. – Ч. 106.
29. А. Во-ць. Микола Міхновський. (В другі роковини трагічної смерті 3. 05. 1924 року) // Дзвін. – 2 травня. – 1926. – Ч. 188.
30. Держархів Рівненської обл. – Ф. 33. – Оп. 1. – Спр. 3040.
31. Коваль р. Трагедія отамана Волинця / Роман Коваль, Кость Завальнюк. – Київ: Діокор, 2002. – 288 с.
32. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). – Ф. 198. – Оп. 1. – Спр. 11.
33. Держархів Волинської обл. – Ф. 199. – Оп. 2. – Спр. 3.

Давидюк Г.П. СОТРУДНИЧЕСТВО АНАНИЯ ВОЛЫНЦА В ГАЗЕТЕ «ДЗВИН» В РОВНО (1923-1926 ГГ.)

В статье рассматривается деятельность одного из лидеров украинского повстанческого движения в 1917 - 1920 гг в период середины 20 - х годов на территории Второй Речи Посполитой как общественного и политического деятеля, одного из лидеров Украинской национальной партии.

Ключевые слова: Ананий Волынец, газета «Колокол», Украинская национальная партия, эмиграция.

Davidyuk R. P. ANANIAS VOLYNETS NEWSPAPERS «DZVIN» IN RIVNE (1923-1926 YEARS).

In the article the activity of one of the leaders of the Ukrainian insurgency in 1917 - 1920's in the middle period of 20 - ies in the territory of the Second Commonwealth as public and political figure, one of the leaders of the Ukrainian National Party.

Keywords: Ananias Volynets, the newspaper «Bell», the Ukrainian National Party, emigration.

УДК 070/15 (477) «1918/1939»

В.О. Гандзюк

ПРОПАГАНДА В ІДЕОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ ГАЗЕТИ УВО «СУРМА»

У статті визначено теоретичні, практичні аспекти та тематику пропаганди на сторінках газети Української визвольної організації «Сурма», осмислено її вплив на громадську думку, представлено редакційну політику з питань розповсюдження інформації ідеологічного змісту.

Ключові слова: пропаганда, газета УВО «Сурма», національна ідея, громадська думка, українська ідеологія

У міжвоєнний період в Україні (1918-1939 рр.) всеохопного характеру набуло питання національно-визвольного руху. Політичні діячі Д. Донцов, Д. Андрієвський, Ю. Вассиян, М. Сціборський та В. Мартинець зайнялися розробкою теоретичних засад націоналізму. Виникла низка націоналістично налаштованих організацій, серед яких доволі помітну нішу зайняла УВО (Українська військова організація) на чолі з Є. Коновальцем. Тема боротьби за українську незалежність з'явилась у багатьох письменників (У. Самчука, Є. Маланюка, Л. Мосендза). На фоні такого культурного і політичного руху було засновано газету «Сурма», яка несла не лише

програмні, літературні, історичні елементи тієї «ідеологічної доби», але й відігравала непересічну роль органу пропаганди (в кінці кожного номера замість редакційних даних писалося: «Видає пропагандивний відділ УВО»).

У цьому дослідженні основну увагу зосереджено на теоретичних та практичних засадах пропаганди, яка відігравала важливу роль на сторінках газети «Сурма» ; осмислено її вплив на суспільну національну думку, представлено систематизацію цього поняття, ґрунтовану на редакційній політиці часопису.

Пропаганда – це своєрідний засіб досягнення мети. Ж. Еллюль твердив, що «речі, побут, життєва практика, реклама, мистецтво – все наповнене пропагандою і стає нею» [1, с. 339]. Сьогодні про пропаганду як елемент маніпуляції свідомістю потрібно говорити враховуючи розвиток інформаційних технологій, війн, ринків тощо. Період міжвоєнної доби, коли найпоширенішим інформаційним джерелом було друковане слово, характеризувався не меншим розмахом пропаганди, доказом чого є газета «Сурма» .

Однією з найважливіших проблем нашого медійного суспільства є належність тієї чи іншої газети певному власнику, а власник має безпосереднє відношення до влади. Саме від того, чи преса висловлює думки влади, можна виводити тези щодо «четвертої влади» або про намагання ввести тотальний контроль над суспільством, вживаючи методи пропаганди. Можна висловити припущення, що, коли газета не буде прислуговуватись владі, а, для прикладу, демонструватиме переконання «ідеологічно поневоленого» народу методами пропаганди, то під її контроль потрапить не лише народ, а й влада або принаймні газета матиме безпосередній вплив на владу, а тому вже матиме зброю у своїх руках.

Ось як глобально газета «Сурма» у своїй «передовиці» визначає роль пропаганди: «Будучність українського революційного руху та взагалі наших визвольних змагань від того, чи поставимо пропаганду внутрішню та зовнішню на належній висоті або, іншими словами, чи зуміємо підняти в народі воєвничого Духа й викличемо тверду віру в побіду над ворогами» (Сурма. – 1927. – Грудень. – Ч. 5. – С. 1). Тобто вже сам друкований орган визначив пропаганду як основну зброю, яка властива друкованому органу, крім того ця цитата свідчить на користь того, що «Сурма» – це газетнаброшура, яка поширює ідеї, покликані для «реалізації національно-державного ідеалу» або принаймні на рівні утворення задумувалась саме такою.

У перекладі з латині «пропаганда» означає «те, що підлягає розповсюдженню», але вже у тлумачному словнику знаходимо поміж іншими значеннями: «Ідейний вплив на широкі маси або певні групи людей, що носить політичний або релігійний характер» [3, с. 39]. Тобто пропаганда із предмета переросла у власне вплив, хоча можна вважати, що і та, й інша дефініція пропаганди є правильною. Виходячи з цього, можна ввести у розмовний арсенал поняття «суб'єкт пропаганди» і «об'єкт впливу», як визначає їх Л. Леонтьєва, де, для прикладу, суб'єктом пропаганди виступає газета, а об'єктом впливу – ті, на кого поданий у газеті матеріал мав би подіяти, адже «суб'єкт пропаганди в концептуальній схемі зайнятий лише собою, об'єкт впливу він сприймає лише у вигляді абстракції» [4, с. 12].

Принцип техніки поширення пропаганди теоретично досить простий: пропагандист повинен донести інформацію до «споживачів» крізь друковане джерело таким чином, що ті, на кого ця пропаганда спрямована, не знали про зв'язок пропагандиста із джерелом. Коли інформація поширюватиметься без посередника, відразу від пропагандиста до адресата, це не матиме такого великого впливу на таку велику кількість населення, як у вищесказаному прикладі. Цю особливість можна віднести до феноменології пропаганди поряд із ще однією: інформація подається будь-якими методами і формами, аби лиш несла в собі потрібний пропагандисту і необов'язково реальний зміст. Тому не дивно, що «саме в цей період (на початку XX століття) термін пропаганда набув негативного відтінку» [5, с. 400]. На цьому рівні потрібно обережно ставитись до теми пропаганди та розділяти: 1) пропаганду – маніпуляцію свідомістю для досягнення власної цілі, «зміст маніпуляції такий: ми не будемо тебе примушувати, ми заліземо до тебе в підсвідомість і зробимо там, що ти сам захочеш» [2, с. 17]; 2) пропаганду – розповсюдження реальних даних, але в певній, визначеній пропагандистом, галузі та створення своїх форм та методів подачі цих даних, що в результаті мають слугувати для досягнення певної мети; 3) пропаганду як «те, що піддається розповсюдженню», тобто просто розповсюдження інформації.

Пропагандою, якою користувалась редакція підпільної газети «Сурма» у своїй діяльності визначаємо другий тип, хоча не говорити про взаємопроникнення у неї і першого, і третього

типу було б великою помилкою. Газета «Сурма» визначає для пропаганди таке місце: «вщепити в суспільність непереможне бажання незалежного життя, яке заставляло б до розплати з ворогами та до конструктивної праці для реалізації нашого національно-державного ідеалу» (Сурма. – 1927. – Грудень. – Ч. 5. – С. 2).

Продовжуючи розглядати теоретичні особливості пропаганди, завважимо, що більшість ідей, які поширюються завдяки пропаганді, є утопічними. Не потрібно поспішати розуміти буквально це суперечливе твердження, адже пропаганда – не задовольняти соціальні потреби людини, а методом розповсюдження певної інформації (дезінформації) формувати погляди (найчастіше політичні) та впливати на майбутні дії людини як соціального елемента.

З іншого боку, важливо, чи цей елемент стане органічною частиною загального механізму, а для цього потрібно, аби найбільшій кількості людей були близькі подібні проблеми. Вальтер Ніколаї писав, говорячи про це, що, якщо пропаганда спрямована на велику кількість людей, її ідейний рівень повинен бути найелементарнішим [6].

Під пропагандою наразі потрібно розуміти поширення заздалегідь відшліфованої усіма доступними технічними і психологічними методами інформації чи дезінформації, яка має за мету сформувати чи знешкодити ту чи іншу ідею, що цікава провокатору, і розрахована на щонайбільшу кількість людей. Ось яку всеохоплюючу її роль, говорячи про світ, показувала газета «Сурма» : «Пропаганда є в нашому століттю важнішою зброєю, ніж усі інші, в боротьбі народів між собою. Лише дорогою пропаганди можна якусь справу зробити популярною в світі» (Сурма. – 1927. – Грудень. – Ч. 5. – С. 1).

В іншому визначенні газета «Сурма» вважала саме пропаганду своєю основною зброєю: «Бо лише пропагандою серед власної суспільності можна викликакти фанатизм і ненависть до ворога, геройського Духа та зажду посвяти та штовхнути широкі народні маси вслід за тими, що на своїому прапорі виписали: «боротьба з ворогом на життя й смерть» . Уже в цій цитаті простежується непересічна роль пропаганди у визвольному русі та взагалі в функціонуванні газети.

Далі автор передовиці газети поділяє «пропаганду словом» і «пропаганду ділом» та наголошує, що «будь-який акт, зроблений для продовження боротьби, має мати якнайбільший розголос у краї та світі» (Сурма. – 1927. – Грудень. – Ч. 5. – С. 1-2).

Тематика пропаганди не зупинялася на одному номері, а створювала своєрідний інформаційний блок, чим пояснювалося ще й непересічне сприймання пропаганди як основної зброї підпільного органу «Сурма» : «. . . плекати розумну ненависть до окупанта серед власної суспільності. . . Пропаганда нашого визвольного руху між чужими народами, інформування чужих народів про теперішнє положення українського народу, приєднування між ними союзників на випадок нашої збройної боротьби з окупантами» (Сурма. – 1927. – Грудень. – Ч. 5. – С. 1).

«Пропаганду ділом» газета «Сурма» вбачала у вчинках: війна, революційний зрив, повстання та масові заворушення (Сурма. – 1927. – Грудень. – Ч. 5. – С. 1). Тобто треба розуміти, що саме ці вчинки були ключем до розуміння «пропаганди ділом», яку для себе та для читачів визначив редакційний колектив газети. Усі вчинки мали служати одному наміру, як і пропаганда загалом – будівництву самостійної Української держави дорогою національного освідомлення широких мас населення, закріплення проти польських настроїв, нанесення шкоди національному ворогові та «споювання народу в одну тверду цілість» . Такими вчинками УВО через пресу «Сурма» називала: «Атентат (вбивство) Федька, замах на Войцехівського, вбивство зрадника Твердохліба, велика акція саботажів у 1922 р., що знищила кількасот польських дворів, терористична акція проти адміністративних органів польської влади, проти польських зайдів-кольоністів та проти українських зрадників» (Сурма. – 1928. – Січень. – Ч. 1-6. – С. 4).

«Пропаганда словом» має за завдання. . . поширювати вплив «пропаганди ділом» на якнайширші кола власного і чужих народів» (Сурма. – 1928. – Січень. – Ч. 1-6. – С. 5). Тобто в газети було чітке розмежування між «пропагандою словом та ділом» . Враховуючи те, що «пропаганда словом» є для цього дослідження безпосереднім представником редакційної політики газети, зупинимось на ній докладніше. Автор згадуваної вище статті розуміє її так: «Пропаганда словом» має за завдання, з одного боку, поширювати вплив на якнайширші кола власного й чужого народів, і продовжувати цей вплив через деякий час, щоб захопити нові покоління, і, з другого боку, щоб викликати бажані настрої та нові вчинки в лоні власної суспільності. . . При пропаганді живим словом приходять під увагу такі її форми: розмови,

…….

відчити й реферати, віча, курси і т. п. При пропаганді писаним словом маємо знов летючки, відозви, листи, брошури й книжки, пресу і т. п. « (Сурма. – 1928. – Січень. – Ч. 1-6. – С. 4). Тобто «пропаганду словом» потрібно було розуміти так: аби все, що стосується якимось чином «слова» як предмета революційної діяльності, представляло собою не лише головний засіб, за допомогою якого газета впливала на читачів, а й винятковий елемент редакційної політики «Сурми» .

Крім цього газета розділяла всі засоби і форми пропаганди за відношенням до законів ворожої влади на легальні та нелегальні: «Розуміється, що УВО веде в першу чергу пропаганду при помочі нелегальних форм, полишаючи легальні форми пропаганди всім прочим нашим товариствам, групам, партіям, установам та врешті поодиноким людям» (Сурма. – 1928. – Січень. – Ч. 1-6. – С. 5).

Визначила «Сурма» свої завдання і для ведення внутрішньої та зовнішньої пропаганди. Завдання внутрішньої пропаганди полягали в «пропаганді національно-державної ідеології (плекання національної моралі, піднесення інтересів нації над інтересами людей і класів, розв'язку питань розбудови суспільного життя із усіх його видимих боків, що були б орієнтовані національно-державною ідеологією, виховання молоді, шкільництво, соціальні питання, господарство і т. д.); об'єднанні української суспільності та підготовці до майбутньої війни (!) з окупантами» . Саме цю тезу газета називала «полем для праці УВО», хоча не винятковим, бо серед завдань УВО були присутні ще й «плекання лицарського духа та любови до військового діла, плекання української військової традиції, пропаганда конечносте війни для нас та її способів, познайомлення про способи визвольних воєн инших поневолених народів і т. п. « (Сурма. – 1928. – Січень. – Ч. 1-6. – С. 4).

Завдання зовнішньої пропаганди полягали в «пропаганді конечності союзів між народами, поневоленими такими самими окупантами, що й наш нарід» (там же), а саме Литва, Білорусь, Грузія і т. д. ; пропаганді власне визвольного руху між країнами світу, як наслідок, придбання симпатиків, а тому помічників у національній боротьбі» (Сурма. – 1928. – Січень. – Ч. 1-6. – С. 5). Газета «Сурма» озброїлась метою поставити українське питання на міжнародних форумах і вирішити його в дусі українського національного ідеалу.

Крім «позитивних», як їх називала «Сурма», завдань внутрішньої та зовнішньої пропаганди існували й «негативні», зокрема: «розлад ворожого війська зсередини, адже, третина польської армії – люди із поневолених народів; поширення розумної ненависті до окупанта як серед української суспільності, так і серед інших поневолених народів, ширення деморалізації серед поляків; ширення постійного невдоволення усіма ворожими режимами й урядами; стримування ворожої пропаганди, що розповсюджується не лише на українській території, а й за кордоном і т. д. « (Сурма. – 1928. – Січень. – Ч. 1-6. – С. 5).

Варто зауважити, що це лише загальне визначення завдань, родів і засобів пропаганди, але вже на цьому рівні можна стверджувати, що вона виконувала важливу роль у боротьбі за волю українського народу, не лише функціонувала під час самої війни, а й випереджала збройну боротьбу, будучи при цьому важливим і неповторним її елементом.

Пропагандою, враховуючи все сказане, можна називати чи не всю інформацію, що подавалася на сторінках «Сурми» . Найпомітнішим і показовим елементом теоретичної пропаганди, яка органічно переплiталася із практичною, можна називати заклики на сторінках підпільного органу, починаючи від провокаційних: «Ідея без діла є мертва!», «З хати до хати! З рук до рук!», продовжуючи застережливими: «Не держіть у себе дома ніяких речей: ні документів чи записок, які можуть доказувати вашу приналежність до УВО», «Вистерігайтесь провокаторів!», «Пам'ятайте, що кожний ваш лист проходить поліційну цензуру» . Спочатку (до квітня 1928 р.) газета обходилася такими простими закликами, але потім, врахувавши досвід пропаганди психологічного враження на сторінках «Сурми» з'являлися заклики альтернативного та попереджувального значення, наприклад: «Тримайте язик за зубами, та не попадете в тюрму», «Найбільша метода зізнань: відмова зізнань», або такий особливий заклик «Одинока ціль поліції та суду – засудити вас! Одиноке їх средство – ваші зізнання! Одинока ваша ціль в тюрмі – воля! Одиноке ваше средство, що веде до цеї ціли – ваша мовчанка!» .

Не останню роль відігравала вказівна пропаганда: «Пишіть як найменше листів на волі, зовсім не пишіть у тюрмі! Не один у своїх листах і «приписах» виписав собі довгі літа тюрми» чи «І в тюрмі, стіни мають уха. І в тюрмі, ви окружені провокаторами. Не звірюйтесь тому, ні перед приятелями, не перед иншими особами!» .

Важливо відзначити, що такі заклики були взятими в таблиці, надруковані жирним шрифтом та постійно повторювались. Тобто всі механічні засоби формування пропаганди проходили через руки авторів та були взяті до уваги. Знову відзначимо те, що в плані розвитку пропагандистського органу газета мала помітні зрушення. Але крім цих закликів до дій, провокацій та загалом психологічної пропаганди, яка відразу впадала в око, варто зауважити, що власне інформація чи все розповсюдження інформації, яке подавалось в газеті мали певне відношення до пропаганди. Таким чином цілком виправдано можна називати газету «Сурма» пропагандистським органом.

Треба підкреслити, що редакційний колектив не відходив від необхідності збройного конфлікту, більше того, він навіть дещо зневажливо ставився до своєї, здавалося б, основної зброї: «Було б зовсім хибним думати, що суть і ціль революційного руху лежить виключно в підбурюванню наших широких мас демагогічною й не відвічальною пропагандою» (Сурма. – 1928. – Січень. – Ч. 1-6. – С. 4).

Пропаганда за свою багатовікову історію накопичила складну систему дефініцій, які в свою чергу доповнюються та інколи суперечать одна одній. Газета «Сурма» для пропаганди визначила вагому та неординарну роль, вона, зокрема, виконувала не тільки феноменальну концептуальну функцію підпільного органу, а й була основоположницею ідеології, що програмувала не лише бачення редакційного колективу, а й загалом українського підпільного руху.

Важливим залишається питання пропаганди підпільного руху, адже цей фактор визначений одним з найголовніших у його розвитку та формує низку питань як теоретичних, так і практичних. Найбільш цікавим є питання практичного втілення пропаганди.

Газета, враховуючи зокрема теорію пропаганди, демонструвала своє розуміння цієї «багатопрактичної» величини. Газета подавала власні теоретичні думки з приводу пропаганди, враховуючи які, можемо говорити про пропаганду як науковий термін, вживаючи при цьому як структурний елемент – питання української ідеології.

Отже, пропаганда в усьому ідеологічному дискурсі газети УВО «Сурма» відіграла одну з передових ролей, особливо враховуючи те, що була побудована не лише на розповсюдженні інформації, а на розповсюдженні потрібної (!) інформації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості: Підручник. – Вид. 2, перероб. і допов. – Львів: ПАІС, 2004. – с. 339.
2. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. – К. : Орионы, 2003. – С. 17.
3. Кіпіані В. През щаблю має право // Україна молода. – 2004. – 24 січ. – С. 4-5.
4. Леонтьєва Л. Зброєю масового ураження почуттів і розуму // Віче. – 2004. - № 1. – С. 12.
5. Мальцева Я. Пропаганда як феномен сучасності // Філологічні студії: Зб. наук. пр. – Вип. 5. – Вінниця: Вид-во «ВДПУ», 2007. – С. 400.
6. Николаи В., Ронге М., Россель Ч. Э. Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время. Спецслужбы в войнах и конфликтах XX века. – М., 2005. – 328 с.

Гандзюк В.А. ПРОПАГАНДА В ИДЕОЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ ГАЗЕТЫ УВО «СУРМА»

В статье определены теоретические, практические аспекты и тематика пропаганды на страницах газеты Украинской освободительной организации «Сурма», осмыслено ее воздействие на общественное мнение, представлена редакционная политика по вопросам распространения информации идеологического содержания.

Ключевые слова: пропаганда, газета УВО «СУРМА», национальная идея, общественное мнение, украинская идеология

Gandzyk V. A. PROPAGANDA IN IDEOLOGICAL DISKURS OF NEWSPAPER OF UVO «SURMA»

In the article theoretical, practical aspects and subject of propaganda are certain on the pages of newspaper of Ukrainian liberation organization of «Surma», its affecting is intelligent public opinion, an editorial policy is presented on questions of distribution of information of ideological maintenance.

Keywords: propaganda, newspaper of UVO «SURMA», national idea, public opinion, Ukrainian ideology

УДК 94(477)

О.А. Коляструк

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1944-1947)

У статті йдеться про умови повсякденного життя українського суспільства після війни, зокрема про житло, одяг, харчування.

Ключові слова: повсякденне життя, житло, хліб, одяг, карткова система, ціни.

У сучасній українській історіографії одним з потужних напрямів є соціальний. Соціальні історики все більше стали приділяти увагу реаліям життя громадян, особливо в екстремальних умовах: кризи, голоду, війни тощо. Проблематика повсякденного життя звичайних людей у надзвичайних обставинах набула пріоритетності, оскільки дозволяє виявити ступінь сталості соціальних інститутів і норм, а також потенціал суспільної адаптації[1; 2; 9].

Одним з самих складних періодів у цьому сенсі був повоєнний час, особливо на початковому етапі, коли вітчизняні землі були звільнені, але війна ще тривала. Фронт хоч і посувався на захід, війна нагадувала про себе щоденно – руїнами і згарищами, «похоронками» й інвалідами, хлібними картками і гострим дефіцитом, безпритульністю і злочинністю. Повсякдення повоєнного періоду не лише екстраординарне, але й суперечливе: у ньому поєднались героїчність і втома, почуття високої гордості переможця і неспростовної приниженості, сподівання на краще і відчайдушна безнадійність. Знана російська дослідниця Олена Зубкова цілком виправдано відзначає: «Повоєнний період, особливо перші два-три роки по завершенню війни, являють собою один з ключових етапів у розвитку радянської системи і радянського суспільства. Повоєнні роки залишили практично без змін політичну і економічну систему СРСР, однак у суспільстві в цей час відбувалися великі зміни, пов'язані з формуванням комплексу надій і сподівань після переможного завершення війни. Ці очікування створювали особливий психологічний настрій повоєнних років, їх неповторну своєрідність, колорит»[2, с.4]. Перенесені страждання й усвідомлення внеску у Велику Перемогу спричинили перегляд довоєнних цінностей, визначали пріоритети в реалізації інтересів різних категорій населення, впливали на характер стосунків між народом і державною владою. Повоєнне українське суспільство складали ті, хто пережив окупацію, хто повернувся з фронту чи з евакуації або ж з примусової німецької депортації. Війна породила нові мікро-соціуми: інваліди війни, діти-сироти, вдови, а по війні – демобілізовані, які істотно корегували соціокультурну ситуацію в містах і селах.

по мірі визволення території України від німецько-фашистських загарбників відбувався поступовий перехід до мирного життя, що потребувало відновлення довоєнних життєвих практик, а частіше – трансформації досвіду окупаційного чи військового повсякдення, які самі по собі були вимушено-екстремальними, тому важко набували ординарності з об'єктивних причин. Проблема переходу від війни до миру – в економічному, і в соціальному, і в психологічному плані – стояла перед усім суспільством, перед кожною людиною. Війна неминуче й істотно позначилась на психології людей: одних примусила ще до більшої терплячості й покірності, інших навчила боротьбі і спротиву, в багатьох вона пробудила здатність варіативно мислити, критично оцінювати ситуацію, нічого не брати на віру.

радянські люди, знесилені випробуваннями війни й виснажені нею, цілком справедливо сподівалися на ліберальну трансформацію сталінського режиму, втім, як виявилося, марно. Та ці ілюзії були реальністю післявоєнного буття, навіть більше – однією зі складових стратегії виживання. З війни повернулась людина з досвідом і знанням порівняння. «Контраст між рівнем життя в Європі і у нас, контраст, на який наразились мільйони людей, був моральним і психологічним ударом», – згадував К.Симонов[3, с.48]. З іншого боку, порядок і дисципліна воєнного штибу життя були перенесені у мирне життя, що суперечило його вільній суті.

Водночас, більшість населення з розумінням сприймали повоєнні труднощі життя як неминучі після такої руйнівної війни, як свого роду «норму» повоєнного буття.

На початок літа 1944 р. в Україні було визволено 202 міста та 401 селище міського типу[1, с.631]. За підрахунками істориків, понад 10 млн людей залишилися без даху над головою, житловий фонд великих міст УСРР був зруйнований майже наполовину: вийшли з експлуатації понад 28,2 млн м2 будівель різного типу[4, с.6]. Чверть будинків була настільки пошкоджена, що експлуатувати їх було неможливо. Рівень забезпечення житловою площею на душу населення у містах країни катастрофічно впав, близько однієї третини (31,8%) городян мали житлову площу, меншу 5 м2 [5, с.117]. Землянки стали для багатьох жителів єдино можливим прихистком. На початок 1946 р. у Полтавській області в них тулилися близько 32 тис. осіб, у Сумській – понад 12 тис., у Дніпропетровській – понад 10 тис. [1, с.632], за самими скромними підрахунками, майже 62 тис. сімей в УРСР проживали у землянках, понад 118 тис. родин зовсім не мали житла чи мешкали в малопристосованих приміщеннях (підвалах, коморах, сараях, складах, кухнях)[6, с.10]. На вцілілу міську квартиру припадало 1,5-2 родини. В одному помешканні часто-густо опинялися по декілька чужих родин, що траплялося через самовільне займання порожніх у роки окупації квартир, їх заселення за тимчасовими ордерами, а також повернення до них колишніх власників. На кінець війни на чужій житловій площі мешкали близько 400 тис. осіб. Окрема міська квартира була переважно привілеєм керівних партійних, господарських і творчих працівників. Сім'ї жили по 4-10-17 осіб з дітьми в кімнатах, поділених на «приватні території» шматками шпалер, папером, картоном, фанерою; одинаки жили по декілька десятків у кімнатах-казармах. В будинках не було туалетів, водопроводу.

23 травня 1944 р. державний комітет оборони ухвалив рішення «Про створення індустріальної бази для житлового будівництва», а 29 травня РНК СРСР – постанову про заходи з відбудови житлового фонду у визволених районах і розвиток житлового будівництва у містах та робочих селищах[7, с.421]. У другій половині 40-х рр. йшлося про розчистку завалів, руїн, передусім про відновлення промислових потужностей, житлове питання зводилося до облаштування елементарного даху над головою, яким найчастіше були сараї, бараки, у кращому разі гуртожитки. На кінець 1945 р. у Вінницькій області було відремонтовано житлової площі у м2 : Вінниця – 41%, Могилів-Подільський – 53%, Жмеринка – 51%, Гайсин – 14%, Козятин – 43%, Тульчин – 23%, Бар – 8% [19, с.336].

У перші повоєнні роки в зруйнованій і безжально пограбованій окупантами Україні не вистачало всього – харчів, одягу, взуття тощо. Продовжувала діяти карткова система розподілу продовольчих і промислових товарів, населення перебувало на централізованому нормованому забезпеченні, впровадженого за наказом Наркомату торгівлі СРСР від 13 листопада 1942 р. про карткову систему (на хліб, хлібобулочні вироби, борошно, крупу, макарони, цукор і кондвироби, жири, м'ясні і рибні продукти, а також промислові товари – одяг, взуття, білизну, сірники, мило тощо)[8, арк.1-2]. Карткове забезпечення хоча й зазнало різних реформувань, продиктованих складними воєнними і повоєнними обставинами, зберігалося до грудня 1947 р.

Державне забезпечення хлібом за картками поширювалось на робітників і службовців промислових підприємств і будов, організацій та установ, на дитячі будинки і лікарні, будинки інвалідів. В 1945 р. картки на хліб мали 80,6 млн осіб[10, с.411-412]. На селі централізовано забезпечувалася хлібом сільська інтелігенція – вчителі, лікарі, працівники районних підприємств і установ тощо. Однак карткова система не стосувалась колгоспників[9, с.393].

Норми забезпечення хлібом та іншими продуктами були диференційовані за галузями господарства. Існували робітничі картки 1-ої і 2-ої категорій, а також спеціальні картки для службовців, дітей та утриманців. Норми відпуску по картках, а також ціни на ці продукти були строго фіксовані (денна норма відпуску хліба по робітничій картці 1-ої категорії складала 800 гр., а по картці 2-ої категорії – 600 гр.) Норми для службовців, утриманців, дітей були ще нижчі, відповідно: 500 і 400 гр. [11, с.166]. Хліб не завжди надходив вчасно і далеко не завжди відповідав стандартам якості, траплялося, йшлося не стільки про його поживність, як взагалі про придатність до споживання через сурогатні і кормові домішки.

Картки отоварювалися згідно встановлених цін. Картки не приймали без грошей, гроші не діяли без карток. Середня заробітна плата працюючих в УСРР складала близько 300 крб., розмір пенсії або допомоги утримання коливався від 100 до 250 крб., стипендії – трохи більше 100 крб. Таким чином, платоспроможність населення була доволі низькою. Крім того, з зарплати ледь не регулярно вираховували близько чверті її суми на різні податки, позики,

страхування тощо. Оскільки працею були забезпечені далеко не всі члени родини, зайнятість також впливала на забезпеченість харчуванням. У багатьох сім'ях з 3-4 осіб була одна, зрідка дві продуктові картки. Пайкові ціни були істотно нижчими за ринкові або комерційні. Так, житній хліб влітку 1946 р. відпускали по ціні від 75 коп. до 1 крб. 15 коп. за 1 кг, натомість його комерційна ціна сягала від 8-10 крб. за кг[2, с.84].

На кінець війни співвідношення між найменшими і найбільшими нормами постачання робітників становило: хліба – 1:2,4, м'яса, риби, круп – 1:2,5, цукру і кондитерських виробів – 1:1,25 тощо. Робітники та ІТП 1-ої категорії мали отримувати щомісяця 2,2 кг м'яса або риби, 1,5 кг круп або макаронів, 0, 9 кг жирів; власники карток 2-ої категорії могли розраховувати на 1,8-1,2 кг м'яса (риби),1,2-0,8 кг круп, 0,4-0,3 кг жирів; норми утриманців становили, відповідно, 0,5 кг, 0,8 кг, 0,2 кг, ще нижче – для дітей[1, с.644]. Обов'язковою була щомісячна перереєстрація робітників, щоб зняти з обліку тих, хто звільнився.

Поширеним явищем була заміна зазначеного у картці продукту: м'ясо замінювалося субпродуктами, частіше консервами, цукор – кондвиробами низької якості, а також консервами – замість риби. Оскільки споживчий ринок насичувався вкрай повільно, діяла система нормованого розподілу товарів через відділи робітничого постачання на підприємствах, так звані ОРСи (з рос.: «отдел рабочего снабжения»). Вже наприкінці війни 48% робітників, що перебували на нормованому забезпеченні, обслуговувалися через ОРСи, які вдалися до співробітництва з радгоспами, заводили підсобні господарства, теплиці, парники, городи. Для всіх інших громадян «споживчий кошик» доводилося поповнювати різними способами – через базар, коли було за що купити чи запропонувати на обмін (речі, тютюн, цигарки), або ж доводилося жебракувати, а то й красти, що особливо було поширеним серед дітей. Винахідливі жінки готували нехитрі наїдки і виносили їх на продаж робітникам увечері, коли ті поверталися з роботи, дрібні копійки поповнювали сімейний бюджет. Була поширена практика міняти міський товар у сільській місцевості на картоплю, передусім, у кращому разі – на сало.

Наприкінці вересня 1946 р. Рада міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили чергову спільну постанову, що стосувалася економного витрачання хліба. Цей документ викликав ще більше занепокоєння людей, адже передбачав значне скорочення кількості громадян, які перебували на централізованому нормованому постачанні. Нові обмеження стосувалися насамперед сільського населення, в тому числі працівників радгоспів, підсобних господарств, машинно-тракторних станцій, меншою мірою – городян. Усього з пайкового постачання хлібом на селі зняли 23 млн осіб, а в містах – 3,5 млн (передусім дорослих утриманців). Передбачалось знизити комерційні ціни, але на практиці пайкові ціни зросли у 2,5-3 рази, а комерційні впали лише на 10-20%. Як компенсація була встановлена система надбавок до заробітної плати населенню з низьким рівнем забезпечення: тим, хто отримував до 300 крб. на місяць додавали 110 крб., хто мав до 500 крб. – 100 крб., до 900 крб. – 80 крб. щомісяця. Пенсіонерам обіцяли додаткові 60 крб., студентам – 80 крб. [12]. Однак подібні заходи не могли компенсувати втрати, завдані громадянам від підвищення цін. Не дивно, що люди виказували невдоволення: «Як жити далі? Жертви і жертви. Зрозумійте, якщо зараз на сім'ю з трьох осіб потрібно 600-700 крб., щоб вибрати [за картками] продукти, то це ще не все. Мила уряд не дає, жирів немає, видають замінники, гасу нема. Всі зносилися до краю. Заробітку ледве стає на пайок, де брати гроші на квартиру, одяг, мило?» [9, с.394]. Уряд розпорядився суттєво скоротити продаж хліба в комерційних магазинах, а також при випіканні хліба збільшити домішки вівса, ячменю, кукурудзи, що знизило якість продукції.

Хоча продовольча криза торкнулась практично всіх воюючих країн, у Радянському Союзі вона набула характеру голоду. Перші ознаки погіршення ситуації на продовольчому ринку з'явилися влітку 1946 р.: засуха охопила низку регіонів Центральної Росії, Середнього і Нижнього Поволжя, Україну, Молдавію, поставила під загрозу долю врожаю в цих областях. Валовий збір зерна в 1946 р. склав 39,6 млн т, що було на 7,7 млн т менше, ніж у 1945 р. і в 2,4 рази менше, ніж у передвоєнному 1940 р. Однак, не втрати врожаю стали головною причиною голоду. «Відносно 1945 р., – вважає В.Ф.Зима, – скорочення валового збору було в рамках допустимого і не давало жодних підстав для надзвичайності у здійсненні хлібозаготівельної кампанії» [17, с.20]. Влада, прагнучи не допустити скорочення державного резерву хліба, пішла, як у 1920-ті рр., шляхом додаткових хлібозаготівель. Вилучаючи в такий спосіб хліб, держава поставила село на межу голоду. Різниця державних і комерційних цін на продовольчі товари у 1946 р. і у 1947 р. засвідчує зрослий попит на харчі. і. Так, держціна 1 кг хліба в 1946

р. була 1,5-2 крб., в 1947 р. – 7 крб. На чорному ринку 1,5 кг чорного хліба коштували в 1946 р. 15 крб., а в 1947 р. – 50 крб.; 1 кг сала – відповідно, 70-75 крб. і 250 крб.; пуд жита – 120 і 800 крб.; 1 кг пшеничного борошна – 30 крб. і 100-110 крб.; пуд картоплі – 30 і 160 крб. Наскільки проблеми повсякденного харчування були гострими, вказує знецінення промислових товарів навіть широкого вжитку порівняно з продуктами. Для прикладу, чоловічий костюм у 1946 р. коштував 5000 крб., а 1947 р. за найкращий костюм можна було виміняти хіба що пуд жита [18, с.59].

Обмежені товарні ресурси давалися взнаки і в промисловому забезпеченні пересічних людей. Асортимент товарів широкого вжитку був дуже скромним, оскільки легка промисловість, повністю переорієнтована на потреби фронту, дуже повільно відновлювала довоєнні виробничі процеси. Невипадково більшості повоєнне повсякдення запам'яталося у сіро-зеленому кольорі: на вулицях міст переважали гімнастерки, шинелі, інший одяг, перешитий з них. Танкістський шлем, офіцерський планшет були предметом мрій тисяч хлопчаків, а люди в ватниках і військових чоботях були звичним явищем. Місцеві кустарі й кравчині перелицьовували старі довоєнні пальта і костюми, майстрували необхідні одяганки з парашутів, гардин, брезенту тощо. Згідно рішення ще воєнного часу, готовий одяг, трикотаж, бавовняні тканини відпускали лише військовослужбовцям, інвалідам, працівникам мистецтва та школам. Показова практика преміювати робітників мануфактурою. Тому спрацьовувало самозабезпечення через базари та барахолки, на яких, щоправда, впевнено почувалися лише ті, хто мав великі гроші. Більшість купували не нове, а ношене взуття та одяг.

Чоботи носили і жінки, і чоловіки. Модельне жіноче взуття було рідкісним – лише у столичних дам, які мали доступ до німецьких чи приватних магазинів, що функціонували в Києві під час війни[1, с.636]. Частіше було, коли одна пара взуття використовувалася кількома членами родини. Ганна Вернигора, 1929 р. народження, що працювала з весни 1944 р. у Вінниці на відбудові суперфосфатного заводу, згадує, що дівчата виходили на побачення вкрай рідко, бо були не лише зморені й виснажені важкою працею, а й тому, що не мали що взути на ноги, крім грубих чобіт, на 10-12 дівчат, що мешкали в одній кімнаті, – одна пара довоєнних черевиків[13]. Порвані черевики вмить перетворювалися у майже нерозв'язну проблему, а іноді й цілу трагедію.

Водночас, зовнішній вигляд людей все-таки поступово змінювався – цивільний одяг шили на замовлення в ательє або вдома. Шили переважно з доступних дешевих тканин – ситця, сатину, сукна, саржі (з цієї тканини виробляли шкільну форму) [14]. Трофейну швейну машинку «зінгер» прагнула мати кожна господарка. Покупка відрізу на плаття чи нового пальта для більшості людей була подією. Бракувало домашнього начиння: каструль, чайників, ложок. З цих дрібниць складався повоєнний побут.

Ще важчим був повоєнний побут на селі. Власне, саме цей бік стосунків старожили мають на увазі, коли згадують, що в повоєнні роки «влада була жорстокою, сильно знущалася над людьми, брала занадто великі податки». «податок на хату» сплачувався як у натуральному вигляді («Є та курка чи немає, а 120 яєць, 40 кг м'яса маєш здати»), так і грішми («самообклад», «страховка», «холостяцький»). Принцип оподаткування був доволі «простий»: є корова – здавай молоко, кури – неси яйця, свині – здавай м'ясо та плати гроші, фруктові дерева – знову ж таки плати гроші. Тих селян, які приховували свої сякі-такі статки й своєчасно не сплачували податки, «на вибір» заарештовували, били, на деякий час зачиняли у приміщенні сільської ради, «висилали на висилку» (інколи на 10 і більше років до Сибіру). В останніх випадках не зважали й на малолітніх дітей, що залишалися без догляду та підтримки[15, с.248]. Так, у спеціальному повідомленні на ім'я тов. Коротченка «Про скарги сільського населення Вінницької області на труднощі виконання податків і держпоставок» (за матеріалами військової цензури) повідомлялося, що з низки районів Вінницької області лише за період з 20 вересня по 20 жовтня 1944 р. виявлено 38 листів зі скаргами на непосильні податки і держпоставки. Ось деякі з них: «…Дорогий мій син, довідка, яку ти вислав мені, не допомагає, обклали податками, які не можу заплатити: 20 кг м'яса, 100 шт. яєць, 190 крб. військового податку, 540 крб. продподатку, 176 літрів молока. Мабуть, прийдеться продати корову, щоб розплатитися з державою…», «…На нас страхове обкладення і контрактація дуже великі – 8 пудів, а в колгоспі отримали тільки по 200 грамів на трудодень, якщо виплатимо цей податок, то поздихаємо…»[16, с.141-142]. Поруч із цим постановою уряду від 31 травня 1947 р. воєнна практика підвищення мінімуму трудоднів і судовою відповідальністю за його невиконання була

пролонгована і на наступні роки. Проблема загострювалась ще й тим, що окрім надмірної інтенсивності селянська праця ще й відверто знецінювалася, плата ставала все більш формальною. 1946 р. після неврожаю і примусового вилучення хліба селяни, по суті, не отримали по трудоднях нічого. За відомостями 1946 р. 75,8% колгоспів видавали на трудодень менше 1 кг зерна, а 7,7% – взагалі перестали сплачувати зерном[2, с.60-61].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вронська Т., Гальченко С. Обличчя визволених міст України після окупації і життєві стратегії городян (1943-1945 рр.) // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / відп. ред.. О.Є Лисенко. – К. : Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С.631-660;
2. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. – М. : РОССПЭН, 1999. – 229 с.
3. Симонов К. Глазами человека моего поколения. Размышления о И.В.Сталине // Знамя. – 1988. – № 3. – С. 41-68;
4. Дудник В.М. Відбудова міського господарства України у 1943-1945 рр. : автореф. дис. … к.і.н. : 07.00.01 – історія України. – К., 2004. – 19 с.;
5. Коваль М. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К. : Наукова думка, 1977;
6. Пастушенко Т. В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено…»: повоєнне життя колишніх остарбайтерів та військовополонених в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 164 с.;
7. Історія Української РСР : в 10 т. – Т.7. – К.: Наукова думка, 1977;
8. ДАВО. – Ф.Р-151. – Оп.9. – Спр.13;
9. Баран В.К. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946-1955) // Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.;
10. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945. – Т. 6. – М.: Наука, 1965;
11. Вронська Т. Дія карткової системи в Україні у воєнні та повоєнні роки (1941-1947) // Сторінки воєнної історії : зб. наук. праць. – Вип. 2. – К., 1998. – С.156-169;
12. Правда. – 1946. – 16 сентября;
13. З архіву автора. – Записано 12 серпня 2009 р.;
14. Филиппов А.В. Новейшая история России, 1945-2006 гг. : кн. для учителя – М. : Просвещение, 2007. – 494 с.;
15. Присяжнюк Ю. П. Історична пам'ять про взаємини селян і влади в «голодні» 1946-1947 роки (з використанням матеріалів польових досліджень у селах Кіровоградської та Черкаської областей) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. – Вип. 13: Голод 1946-1947 р.: ретроспективний погляд істориків (З приводу 60-річчя трагедії) : матеріали «круглого столу» (22 березня 2007 року). – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – С.247-253;
16. Кононенко В.В. суспільно-політичні настрої та моральний стан населення україни в повоєнний період (1945-1953 рр.) : дис. …к.і.н. /07.00.01 – історія України. – К., 2004. – 190 с.;
17. Зима В.Ф. Голод в СССР 1946-1947 годов: происхождение и последствия. М. : Наука, 1996;
18. Джувага В. Безпаспортне кріпацтво // Український тиждень. – 2008. – № 13; Янковська О. Соціальна політика держави очима робітників і селян // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : кол. моногр. / відп.ред. В.М.Даниленко : у 3-х ч. – Ч.1,2. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – С.293-351.

Коляструк О.А. ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА В ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ (1944-1947)

В статье речь идет об условиях повседневной жизни украинского общества в первые послевоенные годы, в частности о жилье, одежде, питании.

Ключевые слова: повседневная жизнь, жилье, хлеб, одежда, карточная система, цены.

Kolyastruk O.A. THE DAILY LIFE OF THE UKRAINIAN SOCIETY AFTER SECOND WORLD WAR (1944-1947)

The situation of people after the second world war in Ukraine is analyzed in the article. It's about the problems of housing, food, clothing.

Keywords: daily life, housing, food, clothing, bread, card system, price.

УДК 94(477) «1943/1950» :394

І.В. Мазило

УМОВИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ПРАЦІВНИКІВ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ВІДБУДОВИ (1943 – 1950-Х РР.): ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

У статті розглядаються питання пов'язані з історією повсякденності в Україні, через призму життя й побуту працівників залізничного транспорту.

Ключові слова: повоєнна повсякденність, соціальна проблематика, залізничники.

О. Удод характеризуючи історіографічну спадщину французької історичної школи «Аналів «відзначав, що предметом їхніх досліджень є «…динаміка життя людей. « [18, с. 17].

Подібний підхід до висвітлення історичного процесу спостерігається останнім часом і в Україні. [11]. Поряд з цими досягненнями поза увагою істориків залишається соціальна проблематика залізничної галузі, яка у часи відбудови набула неабиякої гостроти, адже з відродженням залізничної мережі, значно збільшувалася і кількість працюючих. Так, станом на 17 липня 1947 р. у структурних підрозділах Південно – Західної магістралі було зайнято 47794 особи, з яких 14559 – жінки, 12344 – молоді люди віком до 25 років. [20, арк. 3]. На Львівській залізниці на 1 січня 1946 р. працювало 40475, а з членами сімей ця цифра складала більше 200 тис. осіб [4, с. 552]. На осінь 1944 на залізницях Закарпаття було зайнято 3376 осіб. [5, с. 54]. Таким чином значна кількість працюючих ставили проблеми соціального характеру адже фашистські окупанти відступаючи зруйнували не лише залізничне господарство, а й соціальну сферу. Тому складними були умови життя залізничників під час відбудови.

На Південно – Донецьку магістраль визволену від ворога, на станцію Яснувата приїхали із далекої Омської дорогидівчата – машиністи вуглепідйомних кранів Половненкова і Власюта. З перших місяців роботи вони показали зразки стахановської праці за що були нагороджені знаком Наркомату шляхів сполучення – «Почесний залізничник» та на цьому увага до них обмежилася. Поселили їх в гуртожиток, в кімнату, де був відсутній навіть стіл. Вони не мали де поїсти, читати, писати листи. Коли вони запитали коменданта:» Де це робити?- у відповідь почули: на ліжку». В інших кімнатах гуртожитку валялися не прибрані залишки цегли й штукатурки. Досаджали й клопи, не даючи спати вночі. [7].

Формальною була турбота про молодь. Неподалік місцевого паровозного депо ст. Ясинувата стояли два товарних вагони, всередині брудні, без ліжок і білизни, які слугували гуртожитком для учнів. Їм теж докучали клопи. В таких умовахлегко було захворіти. Учням порадили звернутися до начальника депо, щоб якось покращити умови проживання. Однак учні відповіли, …» що ходили до нього, але він не звернув на них уваги. Навіть вести розмову відмовився. « [8].

В умовах відбудови гостро постала житлова проблема. Фашистські загарбники зруйнували великий житловий фонд на транспорті. Так, на Вінницькій магістралі до війни було 572 житлових будинків площею101768 м. кв. Німці за час окупації спалили і підірвали 560 будинків. 3 березня 1944 р. залізничники власними силами відновили 21 будинок у Староконстянтинові, Ярмолинцях і Війтівцях відбудували гуртожитки [12], ремонт яких не потребував великих коштів і де розмістили чимало людей. Управління Вінницької магістралі також мало у своєму розпорядженні гуртожиток. Станом на 15 липня 1944 р. його остаточно не відремонтували. Хоча в нього поселили тоді більше 100 осіб і це за умов, що водазі стелі капала під час дощів і мешканці згадуючи недобрим словом адміністрацію, переставляли ліжка. Вікна відчинялися важко, а подекуди це було не потрібно бо не засклили. Двері в більшості випадків мали умовне значення – без петель, що не гарантувало мешканцям зберігання майна. На розвалених плитах їжу не готували. Робили це на багаттях, на дворі. Такий стан ускладнювався тим, що літо кінчалося, попереду зима, до якої гуртожиток не підготували. [13].

Житлових негараздів зазнавали інженерно – технічні працівники 3 – ї дільниці УБВР Ковельської залізниці, які мешкали в невідремонтованих гуртожитках, де на тапчанах замість матраців мокрий очерет, який неодноразово використовувався, і доводилося спати в одязі через відсутність простирадл і ковдр. Штукатурка в приміщеннях відпала, вікна не засклані. Майже усіх робітників не забезпечували одягом і взуттям, дошкуляли воші, 116 робітників хворіли на грип та малярію.

На дільницях дві їдальні: одна для робітників, інша – для комскладу. Перша перебувала в антисанітарному стані, друга – значно чистіша. Не вистачало мила, халатів, рушників, посуду. Їжу доводилося вживати з бачків, виготовлених з оцинкованого заліза. Меню одноманітне. З круп – лише пшоно, рідко картопля, м'ясо, хоча воно було у складах підсобного господарства. Працювало дві майстерні – взуттєва і швейна, яких недостатньо забезпечували матеріалами. [22, арк. 73].

Недбало до організації харчування ставилися в деяких транспортних установах. Так в управлінні Південно – Західної залізниці обслуговування працівників було не задовільним: в їдальні відсутні виделки й ножі, обіди низької якості, допускалися обрахування, обвіси. Висиджувати доводилося по годині поки нададуть послуги. [6, с. 85].

Залізничники, на початку відбудови, своїми силами, а згодом і за допомогою держави розпочали спорудження житла. У 1944 р. на Україні, на залізничному транспорті було введено в експлуатацію 399, 4 тис. кв. метрів житлової площі при плані 308, 9 тис. На капітальний ремонт житлового фонду і комунальним підприємств витратили4793 тис. рублів замість запланованих 2600 тис. [32, с. 286]. Так, уряд асигнував 300 тис. рублів залізничникам Вінницької магістраліна індивідуальне будівництво. По 50 тис. отримали – Гречанське, Шепетівське, Жмеринське і Козятинське відділення і 100 тис. рублів виділили працівникам Управління залізниці. [14].

Факти свідчать, що і по завершенню війни житлова проблема працівників транспорту залишилася не вирішеною як на місцях, так і в столиці. Так, у 1948 р. на Шевченківському вузлі Одеської залізниці 210 сімей були не забезпечені житлом, з них 50% робітників, які здійснювали рух поїздів з яких 48 сімей працівників локомотивних бригад [23, арк. 37]. Для покращення ситуації керівництво Південно – Західного залізничного округу клопотало перед Урядом України передати під житло приміщення гуртожитку ФЗУ № 31, до якого новий набір не планувався [23, арк. 37], також керівництво залізничного округу прохало голову Уряду Д. Коротченка повернути в розпорядження дороги житловий будинок № 63 на станції Шевченково, який тимчасово передали в оренду УБВР під гуртожиток і в якому без згоди керівництва магістралі організували школу ФЗО № 42 [24, арк. . 41].

В іншому випадку 105 сімей залізничників Південно – Західної залізниці довгий час залишалися без помешкань. Серед них – киянин Казанцев. Він 50 років пропрацював на транспорті, а проживав в тяжких умовах – прохідній кімнаті з шести членами родини, ще й виховував двох онуків, батьки яких загинули на фронтах Вітчизняної війни. [25, арк. . 33].

Гострою була в період відбудови і продовольча проблема. Переживали труднощі із забезпеченням хлібом працівники залізниць. Так, в їдальні Управління Вінницької магістралі щотижня змінювався порядок його отримання. В жовтні 1944 р. для цього потрібно було витратити дві години: спочатку простояти в черзі й отримати хліб по робітничій карточці, потім бігти в ларьок і. отоварити індивідуальні карточки. [15]

По – різному намагалося керівництво магістралі забезпечити працюючих продовольчими і промисловими товарами у воєнний час. Так, 21 вересня 1944 р., держава на Вінницьку магістраль направила велику партію таких товарів: 3 вагони риби, вагон м'ясних консервів і вагон цукру, а магазини ОРСУ дороги отримали на 200 тис. рублів галантерейних товарів, посуду – на 250 тис., трикотажних виробів – на 650 тис. рублів, клейонки 500 метрів. [16].

Також закупили продовольство. Так, начальник Вінницької магістралі наказом від 25 травня 1944 р. зобов'язав відповідні організації придбати 30 тонн м'яса, 25 тонн риби, 300 тонн картоплі, овочів – 1200 тонн і 8 тонн лікарських ягід [2, арк. . 28]. З метою покращення продовольчого забезпечення працюючих на Південно – Донецькій залізниці, на початку 1944 р. здійснили роботи по відновленню соціальної сфери. Окупанти на Слов'янському відділенні зруйнували магазини, їдальні, великий радгосп. Колектив ОРСУ зумів ввести в дію 24 магазини і ларька, 7 їдалень, пекарню. З початку роботи за один місяць магазини відділення продали продуктів харчування на 400 тис. рублів, їдальні і буфети план продажу харчів виконали на 143 % [8].

Проблему забезпечення працівників продуктами харчування на Південно – Донецькій магістралі вирішували, на весні 1944 р. через городництво. Відповідно до наказу начальника залізниці під індивідуальні наділи відвели 5378 гектарів землі [8]. Більш того, цю форму обробітку грунту простимулювали грішми. У відомчій газеті сповіщалося, що ВЦРПС

встановила премії за отримання робітниками й службовцями високих врожаїв при обробітку землі: 50 грошових премій. В тому числі 20 по 10000і 30 по 5 тис. рублів [17].

Восени 1944 р. на окремих магістралях раціон харчування працівників поповнили рибою. На Південно – Донецькій залізниці до її вилову добре підготувалися: заготували сітки, обновили човни. Тому, у вересні, колектив рибного господарства план її вилову виконав на 127 %. У третьому кварталі понад план виловили 110 центнерів риби. [10].

Одразу по завершенню війни був зроблений наступний крок для покращення продовольчого забезпечення працюючих. В лютому 1946 р. на Південно – Західній магістралі вже функціонувало: 10 лінійних і 9 комерційних буфетів, 3 ресторани, роботу які розпочали в 1945 р. За четвертий квартал план їхнього товарообігу склав 4 млн. , у тому числі по Києву – 28 млн. рублів. Фактично його виконали на 49, 5 млн., по Києву на 28 млн. рублів. [26, арк. . 52].

Окрім вирішення продовольчої проблеми багато було зроблено для відбудови медичних закладів. Керівництво Південно – Західної залізниці затвердило план відновлення і розвитку лікувально – санітарної служби. В 1946 р. був прийнятий план капітальної відбудови цих закладів. Запланували витратити 1125 тис. рублів. На об'єкти: поліклініки в Дарниці – 280 тис., Фастові – 50 тис. рублів, залізничної поліклініки в Києві – 250 тис. рублів, дитсадка – 420 тис., санаторіїї: Ворзелі – 40 тис., Боярці – 25 тис., дитячих ясел в Гребінці – 50 тис., на гідромеліоративні роботи – 10 тис. рублів. [27, арк. . 87].

На 1947 р. запланували витратити на здоров пункти залізничної поліклініки 548900 рублів [28, арк. . 56]. Щоб оздоровити більше працюючих створили нічний санаторій на залізниці, передбачивши 20 одиниць медперсоналу із сумою видатків – 100 тис. рублів у рік. [29, арк. . 67]. Крім того, на лікувально – санаторні заклади у 1947 р. запланували позабюджетних коштів витратити в сумі 705 тис. [30, арк. 84], у 1946 р. таких коштів витратили 875 тис. рублів [30, арк. 87]. У 1947 р. запланували відновити роботу медичних закладів на територіях Південно – Західного залізничного округу: в Дарниці – поліклініки, Гребінці і Дарниці – дитячих ясел, Києві – санперепускника; на Одеській магістралі: Знам'янці – лікарні на 50 ліжок; Вінницькій, Жмеринці – лікані, Гречанах – амбулаторії і дитячі ясла; Львівській, Стрию – лікарні, Ворохті – санаторій; Ковельській, Ковелі – дитячих ясел [31, арк. . 11].

Також, як це не було складно налагоджували мережу побутового обслуговування, керуючись рішенням ЦК ВКП /б/ і РНК СРСР, наказомНКШС від 31 березня 1944 р. « Про створення виробничо – побутових підприємств» з метою покращення обслуговування залізничників. Так, на Київському вузлі працювали ряд пошивочних і взуттєвих майстерень [6, с. 85].

У 1945 р. становище дещо змінилося на гірше. За рішенням міської і районних Рад депутатів трудящих ся м. Києва були зачинені кілька майстерень приміщення яких передали іншим господарським організаціям [6, арк. . 85]. На станції Буча, Ірпінь і Ворзель зачинили 3 фотографії. [6, арк. . 85].

Керівники залізниці намагалися виправити становище. 11 квітня 1946 р. вони звернулися листом до Голови ради Міністрів УРСР Хрущова М. С., прохаючи вплинути на ситуацію спираючись на рішення X1Y Пленуму ВЦРПС які зобов'язали усі господарські й профспілкові організації забезпечити матеріально – побутові й культурні запити робітників й службовців [6, арк. 85].

Таким чином життя залізничників в період відбудови було сповнене багатьох не вирішених побутових проблем. Держава надавала фінансову підтримку для їхнього подолання, але основні грошові потоки були спрямовані на відбудову виробничої бази транспорту. Тому, окремі проблеми, як от житлова, подолання якої затягувалося на роки. Це до певної міри негативно відбилося на суспільній атмосфері й вплинуло на формування морального й психологічного стану тогочасного суспільства в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Данилюк М., Панчук М. На службі фронту і тилу. - К., 1974. – 284 с.
2. ДАВО. -Ф. 136. - Оп. 23. - Спр. 10. -Арк. 28
3. Лисенко О. Є. Методологічні аспекти дослідження Другої світової // Черкащина в контексті історії України. Черкаси, 2005

4. Мазило І. В. Відновлення роботи і розвиток залізничного транспорту в західноукраїнських областях 1944 – 1950 рр. (на матеріалах Галичини і Закарпаття). // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Наук. зб. - Львів, 2010. – С. 126 – 129.
5. Мазило І. В. Проект створення Закарпатської залізної дороги у 1944 – 4945 рр. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія. Історія. Вип. . 19. Ужгород, 2007
6. Мазило І. В. Стан соціальної інфраструктури залізничної галузі України 1943 - 1950 – х рр. і її відбудова // Наук. зап. ВДПУ. Серія: Історія. Вип. . XY1. Вінниця, 2009
7. Магистраль угля – 1944. – 28 октября
8. Магистраль угля – 1944. - 21 января
9. Магистраль угля – 1944 . -15 марта
10. Магистраль угля – 1944. - 3 октября
11. Першина Т. Реалії воєнної повсякденності в Україні 1943 – 4945// Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. Вип. 13. К., 2010; Пастушенко Т. Повсякдення повоєнного Києва: випадок репатріанта. - Там само.
12. Сталинский путь – 1944. - 7 сентября
13. Сталинский путь – 1944. - 15 июня
14. Сталинский путь – 1944. - 7 сентября
15. Сталинский путь – 1944. - 17 октября
16. Сталинский путь – 1944. - 21 сентября
17. Сталинския магістраль- 1944. - 16 мая
18. Удод О., Коляструк О. Соціальна історія та історія повсякденності як напрям соціально –історичних досліджень в історіографії XX ст. // Повоєнна історія України: нарис соціальної історії (друга половина 1940 –х- середина 1950-х рр. .). К., 2010. Ч. 1, 2
19. Федоров В. Г. Украина в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. // 50 – летие Великой победы над фашизмом. История и современность. - Смоленськ, 1995
20. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 77. -Спр. 312. -Арк. 3
21. ЦДАГО України. -Ф. 1. -Оп. 77. -Спр. 312. -Арк. 29
22. ЦДАГО України. -Ф. 1. Оп. 77. -Спр. 378. -Арк. 73
23. ЦДАВОВ України. -. Р-2. -Оп. 7. Спр. 7379. -Арк. 37
24. ЦДАВОВ України. -Ф. Р-2. -Оп. 7. -Спр. 7379. -Арк. 41
25. ЦДАВОВ України. -Ф. Р-4924. -Оп. 38. -Спр. 1. -Арк. 33
26. ЦДАВОВ України. -Ф. 2. -Оп. 7. -Спр. 4057. -Арк. 52
27. ЦДАВОВ України. -Ф. 4924. -Оп. 28. -Спр. 9. -Арк. 87
28. ЦДАВОВ України. -Ф. 4924. -Оп. 28. -Спр. 9. -Арк. 56
29. ЦДАВОВ України. -Ф. 4924. -Оп. 28. -Спр. 378. -Арк. 67
30. ЦДАВОВ України. -. Ф. 4924. -Оп. 28. -Спр. 9. -арк. 84, 87
31. ЦДАВОВ України. -Ф. Р-3. -Оп. 7. -Спр. 5683. -Арк. 11

Мазыло И.В. УСЛОВИЯ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ РАБОТНИКОВ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО ТРАНСПОРТА УКРАИНЫ В ПЕРИОД ЕГО ВОССТАНОВЛЕНИЯ / 1943 – 1950-Х ГГ. /. ОТДЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ.

В статье рассматриваются проблемы связанные с историей повседневности в Украине, через призму жизни и быта работников железнодорожного транспорта

Ключевые слова: послевоенная действительность, социальная проблематика, железнодорожники

Mazylo I.V. EVERYDAY LIFE OF THE RASLWAY TRAFFIC WORKERS OF UKRAINE DURING THE PERIOD OF THE RESTORATION (1943 – 1950), STPARATE ASPECCTS OF THE ISSUE

The article deals with the question connected with the history of the Ukrainian everyday life through the notion of the life end lifestyle of the railway traffic workers.

Key words: postwar commonness, social problematics, railway traffic workers

УДК 94(477)»1960/1970»:[338.45:66]

О.М. Скрипник

ОСОБЛИВОСТІ ВВЕДЕННЯ ТА РОЗШИРЕННЯ ХІМІЧНИХ ПОТУЖНОСТЕЙ «ВЕЛИКОЇ ХІМІЇ» В УРСР (1960 – 1970)

В даній статті аналізуються особливості введення і розширення хімічних потужностей УРСР в 1960 – 1970 р. На основі архівних матеріалів розкривається процес здійснення великої програми будівництва та реконструкції підприємств «великої хімії» в республіці.

Ключові слова: хімізація, мінеральні добрива, фосфати, калійні добрива, азотні добрива, УРСР, вапнякове борошно, гіпсові матеріали, полімерні матеріали.

Сучасна українська хімічна промисловість представлена різноманітними заводами, підприємствами які виробляють як мінеральні добрива так й інші хімічні продукти. Мінеральні добрива і аміак довгий час були одними із стратегічних експортних продуктів України. В Україні, як відомо, працює вісім великих виробників добрив, шість із яких спеціалізуються на азотних добривах і є основою експортного і виробничого потенціалу України. Як відомо, Україна – один із провідних експортерів азотних мінеральних добрив у світі. Наша країна експортує мінеральні добрива до 70 країн світу. Основними покупцями є Індія, Бразилія, Туреччина, Мексика, Пакистан, Нігерія. При цьому перелік основних покупців динамічно змінюється не тільки щорічно, але і щомісячно.

Зараз щомісячно Україна експортує в середньому 290 – 300 тис. т карбаміду і близько 78 – 80 тис. т аміачної сировини. Це головні експортні продукти. Окрім того, українські підприємства вивозять кожний місяць до 38 – 39 тис. т сульфату амонію. Але необхідно зауважити, що українська хімічна промисловість залишилась Україні у спадщину від самодостатнього хімічного комплексу Радянського Союзу, і саме з 1960-х рр. розпочинається розширення і введення в дію нових хімічних потужностей, що є основою сучасного хімічного виробництва України, чим і зумовлена актуальність даної теми дослідження.

В історіографії робилися спроби проаналізувати процес модернізації хімічної промисловості в Україні, а саме у працях О. Несторенко [1], Ю. А. Башмакова [2], та ін., але ще за часів існування Радянського Союзу, тому багато аспектів залишилися поза увагою і потребують подальшої розробки. Метою статті є визначити особливості введення та розширення хімічних потужностей УРСР в 1960 – 1970 рр. Об’єктом вивчення є хімізація сільського господарства України в 1950-х – 1980-ті рр., предметом – процес розширення хімічних потужностей «великої хімії» УРСР в зазначений період.

Відповідно до планів прискореного розвитку хімічної індустрії в Українській РСР уже на початку 1960-х років великих масштабів набула реконструкція діючих хімічних підприємств, а також будівництво нових. Лише протягом 1959 – 1965 рр. передбачалося реконструювати і значно розширити близько 47 діючих та збудувати 17 нових хімічних підприємств [1, 157].

Грандіозні плани по розбудові «великої хімії» вимагали значних капіталовкладень. В загальному обсязі капітальних вкладень хімічної промисловості СРСР частка промислових будов хімії, розташованих на території України, була значною та складала приблизно 13 – 16 % від усіх капітальних вкладень в хімічну індустрію СРСР [3, 11].

Лише на 1959 – 1965 рр. відповідно до розрахунків контрольних цифр семирічного плану обсяг капіталовкладень в хімічну промисловість республіки становив 1197 млн. руб. [2, 30]. Фактичне ж виконання обсягів змушувало підвищувати виділення коштів. Лише за сім років на розвиток хімічної промисловості УРСР було затрачено 1, 34 млрд. руб., тобто 16, 3 % від вкладень в хімічну промисловість СРСР. Всього на капітальне будівництво в хімічній промисловості України лише у першій половині 1960-х рр. було спрямовано в півтора рази більше коштів, ніж за попередні 40 років [4, 122].

Протягом 1960 – 1970-х рр. основні промислово-виробничі фонди хімічної промисловості збільшилися в шість разів. За темпами нарощування виробничих фондів у республіці хімічна промисловість займала перше місце, випереджаючи такі галузі як електроенергетика, чорна металургія, машинобудування [5, 142].

У хімічній промисловості виробництво було в основному комплексним та комбінованим, де з одного виду сировини отримували багато різних видів продукції. Тому наприкінці 1950-х рр. було взято курс на розширення діючих хімічних підприємств на основі концентрації,

спеціалізації та комбінування виробництва. З цією метою значна увага приділялася проведенню реконструкції хімічних комбінатів та заводів, які раніше орієнтувалися на випуск мінеральних добрив [6, 7].

На початку 1959 р. було завершено будівництво першої черги Лисичанського (пізніше – Сєвєродонецький) хімічного комбінату, будівництво якого тривало ще з 1938 р. До його складу, крім виробництва аміаку, слабкої азотної кислоти та аміачної селітри, увійшли цехи по виробництву метанолу, спиртів, формаліну, цех каталізаторів. Разом з виробничими цехами було побудовано велику ТЕЦ, ремонтно-механічний завод, об'єкти водо- та енергопостачання. Лише з 1958 р. по 1965 р. обсяг валової продукції комбінату збільшився в 5, 5 раза, а випуск азотних добрив – в 4 раза [3, 25]. Відкриття в 50-х рр. багатющих газових родовищ та будівництво мережі магістральних газогонів дали можливість на Сєвєродонецькому хімкомбінаті замість дорогого металургійного коксу використовувати в якості сировини природний газ, що значно спростило технологічні процеси [7, 3]. Усі виробничі цехи Сєвєродонецького хімічного комбінату були об'єднані в 4 заводи: синтезу аміаку та спиртів (крім аміаку отримувався метанол та формалін, які застосовувалися у промисловості синтетичних смол та пластмас), мінеральних добрив (вироблялася азотна кислота, аміачна селітра), пластичних мас (виробництво ацетилену, поліамідних смол) та синтетичних мономерів. Тут було організоване та освоєно виробництво різних видів мономірної сировини, полімерних смол. На Лисичанському хімічному комбінаті вперше в СРСР було організовано багатотоннажне виробництво ацетилену (цінної хімічної сировини для виготовлення і виробництва таких органічних продуктів, з яких отримували пластичні маси, синтетичні волокна, лаки та різні матеріали для сільськогосподарського виробництва) з природного газу за новою методикою [8, 19].

Протягом 1959 – 1965 рр. на Рубіжанському хімічному комбінаті було побудовано цехи по виробництву барвників та напівпровідників для їх виробництва. В 1962 р. запрацював перший в СРСР промисловий цех по виробництву барвників для хімічних волокон (13 марок). Протягом 1963 – 1965 рр. були введені в дію три комплекси цехів кубових барвників, завдяки чому вдалося збільшити випуск цієї продукції у порівнянні з 1958 р. в 2, 5 рази, а кількість марок барвників збільшилася з 68 до 97, а в 1970 р. тут випускали вже 180 марок [9, 157].

На Горлівському азотнотуковому заводі (з 1966 р. Горлівський хімічний комбінат) було також реконструйовано та введено в роботу нові цехи. В 1961 р. було введено в експлуатацію газогін для передачі на завод коксового газу з Ясинівського коксохімзаводу, що дозволило завантажити на 100 % потужності по виробництву аміаку. Обсяг продукції комбінату в 1965 р. у порівнянні з 1958 р. збільшився більше ніж в 2 рази, а виробництво азотних добрив – в 1, 6 раза [3, 32].

Дніпродзержинський азотнотуковий завод (з 1965 р. хімічний комбінат) розширив випуск аміаку, азотної кислоти, аміачної селітри, сірчаної кислоти та ряду інших продуктів. У 1965 р. виробництво продукції на комбінаті майже вдвічі перевищило рівень 1958 р., випуск азотних добрив зріс за ці роки також в 2 рази. Проводилася робота по впровадженню нових технологічних процесів та автоматизації виробництва. Так, у дослідному цеху комбінату була розроблена технологія різних варіантів отримання нітрофоски – складного добрива, що містило азот, фосфор та калій. У 1967 р. на комбінаті було введено в експлуатацію виробництво каустіку, а в 1970 р. були створені потужності по виробництву ацетилену з природного газу та її переробці в хлористий вініл – вихідний продукт для виробництва пластмас. У 1970-х рр. було налагоджено виробництво полістиролу й на Дніпродзержинському хімічному комбінаті [9, 142].

Для забезпечення господарств азотними добривами в 1962 р. було розпочато будівництво заводу азотних добрив в м. Черкаси. Завод аміачних добрив та завод іонообмінних смол, який будувався в Черкасах, були об'єднані в одне підприємство – Черкаський хімічний комбінат. Інший завод по випуску аміачної води почали споруджувати в Рівному [3, 37].

На Вінницькому хімічному комбінаті були введені в дію цехи ортофосфатної кислоти – цінного продукту, який використовувався для виплавки природної сірки та виробництва миючих засобів. Сірчанокислотний цех на Вінницькому хімічному комбінаті був одним з найбільших в СРСР. Тут вперше почали випускати добрива із додаванням мікроелементів, які сприяли кращій врожайності, ніж простий суперфосфат. Для покращення фізичних якостей

почали випускати суперфосфат гранульований, рентабельність виробництва якого була значно вищою [10, 24].

Суперфосфатний цех Костянтинівського хімічного заводу – одного з найстаріших хімічних заводів на Україні – після реконструкції став найпотужнішим цехом в республіці. Завод став найбільшим в республіці виробником сірчаної кислоти [3, 43].

Протягом 1960-х рр. Сумський хімічний комбінат, побудований ще в 1954 р., було оснащено високопродуктивним обладнанням, завдяки чому сірчанокислотний цех став найпотужнішим в УРСР. У 1964 р. тут було побудовано перший в СРСР великотоннажний цех по виробництву цінного продукту – пігментного двоокису титану – який використовувався суперфосфатними та сірчанокислотними цехами в якості сировини. На комбінаті було запущено виробництво хімічних реактивів. Підприємство спеціалізувалося й на виробництві суперфосфатних добрив.

Була проведена реконструкція Калуського калійного комбінату (об'єднаний з Калуським хіміко-металургійним комбінатом). Збільшення виробничих потужностей комбінату відбувалося в основному за рахунок відновлення та введення в експлуатацію нових об'єктів. Значну роль у збільшенні випуску мінеральних добрив за семирічку зіграла заміна застарілого обладнання новим, модернізація існуючого обладнання та удосконалення в технологічній схемі хімічної фабрики. Комбінат за період 1959 – 1965 рр. виробив калійних добрив на 27, 8 % більше, ніж було намічено контрольними цифрами, а семирічний план по випуску мінеральних добрив був виконаний на 107%. Тут було організовано багатотоннажний випуск полівінілхлоридної смоли та сополімерів. У 1975 р. на Калуському хіміко-металургійному комбінаті на базі етилену, що поставлявся з Угорщини, було запущено виробництво хлористого вінілу та поліхлорвінілової смоли на його основі – цим на Україні було закладено основи синтезу полімерів з нафтохімічної сировини [9, 112].

Було значно розширено та реконструйовано Роздольський гірничо-хімічний комбінат, введений в експлуатацію в 1958 р. Застосування нового методу збагачення сірчаної руди дозволив довести вміст сірки в концентраті до 75 %. Вперше у світовій практиці в СРСР була науково доведена та впроваджена у виробництво нова теорія збагачення сірчаних руд. Науково розроблена технологічна схема виробництва сірки в країні, впроваджена на Роздольському гірничохімічному комбінаті, отримала застосування не лише в СРСР, але й закордоном. На комбінаті також був розроблений технологічний процес очищення сірки хімічним методом із застосуванням хлористого алюмінію, що дозволило наблизити якість сірки до кращих світових стандартів. Створювалися в республіці й виробничі потужності спеціалізованих підприємств, завдяки чому було сформовано структуру хімічної промисловості.

Протягом 1960-х рр. в Україні було організовано багатотоннажне виробництво синтетичних смол та пластмас, потужністю в 25, 0 тис. т. на рік.

Вперше в СРСР в Україні в 1959 р. було розпочато будівництво заводу склопластиків в м. Сєвєродонецьк – найбільшого в Європі. Завод виробляв продукцію для шахтного, житлового будівництва. Однак основне технологічне обладнання заводу було внесено в робочі проекти цехів без попереднього опробування в експериментальних умовах, до цього додавалася непідготовленість галузей народного господарства до застосування стеклопластиків [11, 2].

В 1961 р. в Донецьку було побудовано новий завод для виробництва полімеризованих синтетичних смол. У цьому ж році почалося будівництво найбільшого в республіці Броварського заводу порошкової металургії та в його складі цеху по переробці пластмас, виділеного на початку 1966 р. у самостійне підприємство – Броварський завод «Пластмас» .

У 1961 р. почалосьспорудження, а у 1970 р. в Україні було введено найбільший в СРСР Сокальський завод віскозного штапельного волокна, продукція якого до того часу вироблялася в незначній кількості. З пуском лише першої черги заводу питома вага віскозних штапельних волокон, що вироблялися в Україні, від загального обсягу виробництва їх в СРСР склала в 1973 р. 10, 5 % [9, 116].

На Київському комбінаті хімічного волокна в 1965 р. було завершено будівництво та введено в експлуатацію виробництво штапельного волокна. В 1966 р. введенням в дію виробництва капролактаму були в основному завершені роботи по реконструкції Київського комбінату [3, 84].

У період 1959 – 1965 рр. в республіці була створена основа для розвитку гумової промисловості та база її подальшого розвитку.

Дніпропетровський шинний завод – один з гігантів «великої хімії» України – було введено в дію в 1961 р. Складно проходили будівельні роботи, на що вказував завідуючий відділом важкої промисловості ЦК КПУ О.О. Бурмістров. Через відсутність технічної документації будівельний трест не розпочав будівництво головного виробничого корпусу та додаткових цехів заводу, а міністерство хімічної промисловості СРСР не замовило виготовлення технологічного устаткування для заводу. Лише після відвідин заводу Першим секретарем ЦК КПРС М. С. Хрущовим справи на будівництві покращилися, а необхідне обладнання було вирішено закупити за кордоном [12, 278].

За період 1959 – 1965 рр. було покращено роботу підприємств шиноремонтної промисловості. Було розгорнуто будівництво мережі шиноремонтних заводів потужністю 30, 80, 200 тис. ремонтів на рік. Протягом лише цього періоду було побудовано 12 нових цехів та заводів в Дніпропетровську, Броварах, Одесі, Сімферополі, Лисичанську та інших містах [3, 134].

Відбувалася розбудова потужностей по виробництву хімічних реактивів. Донецький завод хімічних реактивів був першим підприємством, що організувало великотоннажне виробництво хімічних реактивів. Шосткінський завод хімічних реактивів збільшив асортимент продукції до 680 найменувань (на 1958 р. – 150 найменувань), а обсяг валової та товарної продукції протягом 1960-х рр. зріс в 3 рази.

Черкаський завод хімічних реактивів був організований на базі існуючого заводу натурального каучуку з 1953 р. Львівський завод заказних хімреактивів та аналітичних фільтрів був організований в 1961 р. на базі раніше існуючої фасовочної фабрики.

На Харківському заводі хімічних реактивів в результаті реконструкції випуск продукції збільшився в 2, 5 рази. Було освоєно більше 900 найменувань нових реактивів, у тому числі вихідних напівпродуктів для синтезу нових полімерів [9, 253].

У цілому протягом 1960 – 1970-х рр. хімічна промисловість УРСР була піддана значній модернізації, було створено нові важливі підгалузі. Лише такі гіганти хімічної індустрії, як Роздольський гірничохімічний комбінат, Дніпропетровський шинний завод, Черкаський та Чернігівський заводи хімічного волокна, у 1960-ті рр. давали п’яту частину валової продукції хімічної промисловості України. В Україні в цей період було побудовано та введено в дію більше 320 виробничих комплексів [4, 122].

Таким чином, у результаті здійснення великої програми будівництва та реконструкції підприємств «великої хімії» в республіці постійно зростали потужності по виробництву основних видів продукції хімічної промисловості, завдяки чому в хімічній промисловості України відбулися не лише кількісні, але й якісні зміни як в самій структурі галузі, так і в структурі продукції, що почала випускатися. Протягом 1961 – 1985 рр. було введено виробничих потужностей по виробництву за рік: мінеральних добрив – на 21, 8 млн. т., хімічних волокон – 160 тис. т., синтетичних смол і пластмас – 670, 9 тис. т.

У ході розбудови потужностей «великої хімії» змінилася «географія» хімічної промисловості України: поряд з Донецько-Придніпровським промисловим районом було створено новий великий центр хімічної індустрії на базі мінеральних та нафтових родовищ Прикарпаття. Провідна роль все ж належала Донецько-Придніпровському. Саме тут були зосереджені основні обсяги виробництва азотних та фосфорних добрив, пластмас та синтетичних матеріалів, сірчаної кислоти, каустичної та кальцинованої соди. У Південно-західному районі поряд з мінеральними добривами (у тому числі й калійними), вироблялися хімічні волокна, каустична сода, пластмаси, хімічні засоби захисту рослин. У Південному районі (Одеський та Сакський хімічні комбінати) переважало виробництво мінеральних добрив

Було освоєно виробництво багатьох нових видів синтетичних смолі пластмас, висококонцентрованих міндобрив, хімічних засобів захисту рослин, синтетичних волокон, барвників, миючих засобів. На підприємствах «великої хімії» широкого застосування набув природний газ як сировина для виготовлення різноманітної продукції, в результаті використання чого було досягнуто здешевлення виробництва ряду продуктів. На ряді підприємств хімічної промисловості були впроваджені нові технологічні процеси.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Народне господарство Української РСР у семирічці. Сучасний стан та перспективи розвитку / Під ред. О. Несторенко. – К. : Вид. Академії Наук УРСР, 1960. – 519 с.

2. Башмаков Ю. А. Розвиток будівництва хімічних підприємств на Україні // Економіка Радянської України. – 1964. – № 5. – С. 30 – 33.
3. Химическая промышленность Украины за 50 лет Советской власти / Под ред. Г. И. Вилесова, А. И. Рукавишникова. – К. : УкрНИИНТИ, 1967 – 146 с.
4. Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956 – 1965). – К. : Лі-Терра, 2004. – 272 с.
5. Экономика Советской Украины 1945 – 1975 / Ред. А. С. Емельянов. – К. : Высшая школа, 1975. – 407 с.
6. Герасимчук Я. И. Совершенствование планирования на химических предприятиях. Стенограмма лекции, прочитанной в лектории для студентов аппарата министерства химической промышленности УССР, 9 апреля 1966 г. – К. : Знание, 1966. – 19 с.
7. Вилесов Г. И. Повышать технический уровень химической промышленности Луганского совнархоза // Химическая промышленность. – 1959. – № 6. – С. 1 – 6.
8. Гогин В. Ф. Рост выпуска минеральных удобрений – основа химизации сельскохозяйственного производства // Ускоренное развитие химической промышленности – ударный фронт коммунистического строительства. Тезисы докладов научно-теоретической конференции (ноябрь 1964 г.). – Луганск. – 1964. – С. 17 – 20.
9. Развитие химической технологии на Украине. – В 2-х т. – Т. 2. Химическая технология органических веществ / Под ред. Л. П. Кругляка, Э. Е. Гриценко. – К. : Наукова думка, 1976. – 354 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Ф. 5000. – Оп. 1. – Спр. 744. Экономический обзор итогов работы промышленных предприятий Министерства химической промышленности за 1966 год, 1966. –286 с. арк. 30.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО), Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 1926. Доповідна записка про роботу Сєвєродонєцького заводу стеклопластиків та інформація міністерства хімічної промисловості УРСР про хід соцзмагання за перший квартал 1966 р., 25. 04. 1966 – 16. 05. 1966. – 12 с.
12. ЦДАГО, Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4312. Документы ЦК КПСС, копии исходного письма в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КПУ, письма, информации обкомов, горкомов, райкомов КПУ по вопросам работы предприятий химической промышленности, 05. 01. 1956 – 13. 03. 1958. – 283 с.

Скрипник О.М. ОСОБЕННОСТИ ВВЕДЕНИЯ И РАСШИРЕНИЯ ХИМИЧЕСКИХ МОЩНОСТЕЙ «БОЛЬШОЙ ХИМИИ» В УССР(1960 - 1970)

В данной статье анализируются особенности введения и расширения химических мощностей УССР в 1960 - 1970 г. На основе архивных материалов раскрывается процесс осуществления большой программы строительства и реконструкции предприятий «большой химии» в республике.

Ключевые слова: химизация, минеральные удобрения, фосфаты, калийные удобрения, азотные удобрения, УССР, известняковая мука, гипсовые материалы, полимерные материалы.

Skrypnyk O.M. FEATURES OF INTRODUCTION AND EXPANSION OF CHEMICAL POWERS «LARGE CHEMISTRY» IN UKRAINE (1960 – 1970)

In the given article is analyzing the features ofintroduction and expansion of chemical powers of Ukraine are determined in 1960 – in 1970. On the basis of the archived materials the opens up process of realization of the large program of building and reconstruction of enterprises of «large chemistry» in a republic.

Key words: himizatsiya, mineral fertilizers, phosphates, potassium fertilizers, nitric fertilizers, Ukrainian SSR, limestone flour, gipseous materials, polymeric materials.

УДК 94(477.6)»195/198»:314

Ю.О. Ніколаєць

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ДОНБАСІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-Х – НА ПОЧАТКУ 80-Х РР. XX СТ.

У статті проаналізовано перебіг та результати демографічних процесів на Донбасі у другій половині 50-х – на початку 80-х років XX ст. Автор зупинився на висвітленні засобів закріплення населення на території регіону та наслідків збільшення рівня урбанізації.

Ключові слова: демографічний процес, демографічна подія, урбанізація, оргнабори, депортації.

Демографічний процес являє собою послідовність однойменних демографічних подій у житті людей, що мають значення для зміни їх поколінь. Демографічною подією називають подію, що відбувається із окремою людиною і має значення для зміни поколінь людей, чисельності та структури населення, подружніх пар, сімей. На перебіг демографічних процесів на Донбасі з другої половині 1950-х років впливало поступове завершення робіт по відбудові промисловості регіону і прагнення радянського уряду до закріплення населення шахтарського краю. З цією метою здійснювалися заходи, спрямовані на суттєве покращення житлових та культурно-побутових умов проживання працівників. Крім того, проводилася масштабна ідеологічна обробка громадян, завданням якої, серед іншого, була популяризація роботи на Донбасі.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у суспільстві склалося стійке уявлення про працю шахтаря, як про сезонну, потрібну для отримання певної суми грошей для подальшої роботи у сільській місцевості. Подібні погляди були широко розповсюджені у середовищі працівників старшого покоління України та Росії. Ситуація не змінилася й до середини XX ст.: важкі умови роботи, незадовільні житлово-побутові умови сприяли збереженню високого рівня плинності кадрів. Причому найбільш високим він залишався серед вибійників, від праці яких чи не найбільше залежав обсяг видобутку вугілля. Спроба залучити до роботи на шахтах переважно молодих людей не вирішувала проблеми із забезпеченням Донбасу робочою силою. Молоді шахтарі та працівники місцевих заводів у середині 1950-х років в умовах високого рівня смертності у багатьох випадках віддавали перевагу пияцтву, систематичному порушенню дисципліни, хуліганству, що розглядалися у якості засобів для знаття напруги, отриманої під час виконання службових обов'язків. Такий стан речей мав місце не дивлячись на те, що при ціні будинків у сільській місцевості Сталінської області близько 6 тис. крб. у 1950 р. [1] заробити на його придбання шахтарі могли за шість-дванадцять місяців при середньомісячній оплаті у розмірі 800-1000 крб. [2]

Таким чином, проблема закріплення працівників на Донбасі потребувала комплексного вирішення із створенням задовільних умов для життя та праці робітників. Для закріплення працівників на Донбасі потрібно було створення нових ціннісних орієнтирів, які могли б об'єднати широкі верстви населення регіону. З метою полегшення переміщення населення на Донбас важливим було створення позитивного образу шахтаря – трудівника, який отримував перспективу побудови власного життя завдяки своїй праці, що не ототожнювалася б з сезонною роботою.

У повоєнний час усвідомлення єдності, пов'язаної із шахтарською працею на Донбасі поступово було розширене за рахунок закріплення ореолу будівників комунізму за шахтарями та металургами. Отримання Донбасом статусу передового пролетарського регіону, поєднаного із покращенням соціально-побутових умов, забезпечення продуктами харчування, підвищеного рівня заробітної плати поступово перетворювало Донбас на «елітний» регіон радянської країни. Поступово у працівників було вироблене схиляння перед обов'язком, перед корпоративним етосом трудової спільноти, де потрібно робити справу не впадаючи у відчай [3]. Регіон виконував надзавдання у справі будівництва комунізму. Тому спочатку «мікросвіт» заводу і шахти «переломив застарілі релігійні міфи», а потім культ індустріалізації посилився пропагандою «шахтарської робітничої слави» ціннісної основи Донбасу [4]. Протягом повоєнного періоду ідеологічна робота поступово перетворилася на важливий засіб забезпечення державної міграційної політики.

У процесі здійснення ідеологічної роботи було виділено ряд напрямів, що забезпечували, на думку її дослідників найкращі результати. Важлива роль відводилася лекційній пропаганді, діяльності інституту політінформаторів [5]. Підкреслювалася важливість посвячення у робітники із прийняттям присяги, відзначення першої зарплати молодих робітників, зарахування до членів колективу тих, хто героїчно загинув на своєму посту, присвоєння трудовим колективам імен загиблих героїв, вшанування робітничих династій, створення рад ветеранів праці, створення народних музеїв трудових колективів [6]. Радянська ідентичність поширювалася завдяки Всесоюзним походам по місцях легендарних подвигів радянського народу, які дозволяли молоді глибше осмислити своє минуле [7].

Велике значення у процесі формування радянської ідентичності відводилося організації і проведенню соцзмагання серед шахтарів [8]. Воно організовувалося оформлялося у вигляді змагання за краще використання техніки, дострокове освоєння проектних потужностей

підприємств, рух швидкісників, впровадження графіка циклічності, зниження ваги машин при збільшенні їх якості, зниження собівартості продукції на кожній виробничій операції, за індивідуальні та колективні стахановські плани, зниження собівартості продукції та підвищення продуктивності праці [9].

Одним із засобів піднесення морального стимулювання праці шахтарів стали друковані видання. Висвітлюючи хід соціалістичного змагання, газети тим самим мали виховувати у трудящих почуття патріотизму, закликати їх на трудові звершення. Борючись із недоліками в роботі колективів підприємств, друковані органи повинні були виховувати у робітників почуття відповідальності, дисциплінувати їх, мобілізовувати кожного на пошуки резервів виробництва із пропагандою індивідуального соціалістичного змагання [10].

У якості винагороди за трудові подвиги передовиків виробництва передусім називалася моральна винагорода і передусім визнання трудовим колективом. Мова не йшла про підвищення особистого добробуту, достатку в результаті виконання взятих на себе додаткових зобов'язань, запровадження передових починань. Зате багато уваги приділялося визначенню того, яку користь держава отримала від цієї діяльності робітників. Створювався справжній культ праці, пошани рядовому трудівникові, визнання важливості його роботи та успіхів у ній.

Результат ідеологічної роботи залишався неоднозначним. З одного боку, вона сприяла поширенню радянської ідентичності у суспільстві, особливо у середовищі молодих людей, чиї погляди були сформовані в період існування Радянської держави. А саме більшість таких людей потрапляли на роботу на Донбас. А з іншого, за допомогою ідеологічного тиску насаджувалися установки на соціальне утриманство, обмеженість потреб, примітивність мотивацій. У східних промислових регіонах особливо відчувалася глибока дихотомічність української ментальності – тут легко уживалися між собою і прагнення успіху й визнання, яке часто вимагало від людини граничного напруження сил та здібностей, і ставка на державний патерналізм [11].

Багатьох працівників влаштовувало положення «гвинтика» у наскрізь одержавленій системі, оскільки вона створила «соціальний ліфт» – піднімала людей із соціального дна, забезпечувала певні житлові умови, відкривала можливості для безплатного навчання і лікування. Особливо це стало помітним завдяки соціальним програмам, що здійснювалися в період правління М. С. Хрущова.

Під час хрущовської «відлиги» депортації та мобілізації населення в СРСР було припинено. Керовані зовнішніх міграції стали здійснюватися у вигляді комсомольсько-молодіжних призовів на будівництво шахт та промислових підприємств, що призвело до нових зовнішніх міграцій на Донбас у 1956-1958 рр. Значну роль у цьому процесі відіграли громадські призови в 1956 і 1957 рр. Тільки в 1955-1957 рр. на будівництво 37 шахт прибуло 113 тис. молодих робітників з різних областей України [12].

У 1958 р. розмір оргнабору склав 135 тис. осіб по УРСР, з них на роботу на підприємства Сталінської області направили 55 тис. осіб [13]. Загалом. протягом 1952-1959 рр. на Донбас прибуло більше 4, 6 млн. осіб, а вибуло майже 2/3 прибулих. Усього за 1944-1959 рр. до регіону прибуло 7, 85 млн. осіб, вибуло – 5, 32 млн. осіб, механічний приріст склав 2, 53 млн. осіб. Чисельність населення Донбасу досягла 6, 72 млн. осіб, тобто порівняно з 1939 р. зросла майже на 37%, а у порівнянні з 1943 р. більше ніж на 300%. Працездатне населення складало близько половини чисельності жителів регіону. Питома вага робітників та їх родин сягнула 70 % від кількості працюючих. До 1958 р. було в основному завершене будівництво нових шахт, а також вдалося прийняти в експлуатацію першу чергу каналу «Сіверський Донець – Донбас» та ін. Завершення найбільш масштабних робіт та поступове зростання рівня механізації праці призвели до поступового скорочення кількості прибуваючих на роботу до Донбасу.

У 1960-х рр. оргнабори не відігравали такої значної ролі у забезпеченні індустріальних галузей продуктивними силами, як у попереднє десятиліття, отже домінуючу роль почали відігравати добровільні міграції контингентів сільського населення у міста. Поступова відмова від оргнаборів співпала з поширенням науково-технічної революції, яка ставала засобом різкої інтенсифікації виробництва. Потреба у збільшенні кількості працівників поступилася необхідності збільшення їх культурно-освітнього рівня, що мав забезпечити можливість оволодіння новою технікою для найбільш продуктивного її використання. Це стало однією з причин певної стабілізації зростання чисельності населення Донбасу, коли основну роль у цьому процесі став відігравати природній приріст населення, а не механічний.

Важливою рисою внутрішньої міграції 70-80 рр. XX ст. в Донецькій області був інтенсивний міграційний приплив до міст сільського населення, значний розвиток «маятникових» міграцій у приміській зоні великих міст та поширення субурбанізаційних процесів, тобто збільшення «прихованого» міського населення в приміській зоні. Для будівництва нових підприємств були потрібні вільні території. Водночас мешканці навколишніх сіл, у пошуках кращих соціально-побутових умов, активно вдавались до роботи на підприємствах міста, залучались до торговельного обороту. Перераховані фактори сприяли поступовому втягуванню в орбіту міського життя навколишніх територій.

Найяскравіше формування конурбаційних зв'язків та зародження агломерацій прослідковується на прикладі найбільш урбанізованих регіонів УРСР – Донецької та Луганської областей. Малі міста й шахтарські селища об'єднані територіальною межею міста, або «утворені на їх основі», у більшості своїй зберегли розосереджену структуру, а відповідно, розосереджений характер розселення. Так, до складу найбільшого міста Донбасу – Сталіно на початку 1950-х років входила велика кількість окремих селищ [14]. З наведеної вище інформації випливає, що зумовлена інтенсивною індустріалізацією, «радянська урбанізація» до кінця 1950-х років не набула завершених просторових форм, передусім у міському розселеннісхідних регіонів України. При забудові зазначених регіонів насамперед йшлося про досягнення економічних показників, і чільне місце належало технологічним вимогам важкої і добувної промисловості та електроенергетики щодо формування мережі розселення.

Наслідком міграційних процесів в донецькому селістало старіння його населення, диспропорції між числом чоловіків та жінок в молодих віках, порушення репродуктивності сільського населення, зміни в складі трудових ресурсів. За 1959-1979 рр. на Донеччині чисельність робітників збільшилась на 661, 3 тис. чол., службовців – на 329, 5 тис. чол., а колгоспників. навпаки, стало менше на 99. 4 тис. чоловік. Протягом 1979-1989 рр. чисельність жителів Донецька зросла на 9%; Краматорська – на 11%; Маріуполя на 3% [15].

Привабливість міст для проживання поступово збільшувалася у зв'язку з їх благоустроєм. Проте переміщення селян на постійне проживання до міст не могло автоматично привити їм міську культуру проживання та спілкування. Однією із характерних рис та парадоксів урбанізації в УРСР було існування сільської культури та побуту в міському середовищі, у тому числі великих міст республіки. Сільське населення, що опинилося у великих містах і люмпенізувалося там, значною мірою не сприймало системи міських культурно-естетичних цінностей, його негативне і агресивне ставлення під впливом тогочасної ідеології привело до руйнування сформованої етичної системи міського життя, нехтування духовними і матеріальними традиціями [16]. Загалом це призвело нівелювання особистості та її підпорядкування примітивно трактованим «потребам колективу», що загалом спричинило деформацію та занепад традиційних форм міського життя і поведінки [17]. Міські жителі в першому поколінні так і не порвали зі своїм сільським минулим, але в умовах промислових міст вони не відтворювали автентичних господарств та побутових традицій сільського життя. До кінця не звикнувши до нового середовища, ці городяни виробили чудернацький симбіоз міської та сільської традицій, своєрідний продукт виживання та адаптації – феномен, який деякі дослідники називають «напівміською» культурою. Саме це явище продовжувало відтворюватися наступними поколіннями, дещо викрививши картину міського життя у її чистому вигляді [18].

Впродовж1960–1990-х рр. найбільші міграційні відстані спостерігалися саме на Донеччині. Для Донецька аж до 1985 р. було характерним зростання шлюбної відстані. Частка «ближніх» мігрантів (Центральний і Центрально-Чорноземний регіони Росії, Молдова, Білорусія) у період з 1960 по 1985 рр. по Донецьку знизилася майже в 3, 5 рази. Механічний рух населення впливав на сімейний склад жителів, оскільки частіше піддається міграції неошлюблена частина населення. В цілому чисельність шлюбів зростала, але самі сім'ї ставали дрібнішими. Середній розмір сім'ї в Донецькій області в 1979 р. становив 3, 2 особи [19]. Зростання шлюбної відстані пов'язане не тільки з результатами міграційної політики, а й з тим, що проходження строкової служби в лавах армії, як правило, передбачалося для чоловіків на значній відстані від місця призову. А укладення міжетнічних шлюбів у період існування СРСР заохочувалося і сприймалося у якості успіху національної політики. Загалом підвищення національного різноманіття з 1960 по 1985 рр. було типовим для міст Радянського Союзу і зв'язане з наявністю єдиного політичного й економічного простору.

Протягом 60–70-х років XX ст. центральна влада надавала Донецькому регіону сприятливі можливості для розвитку в межах радянської системи. Донбас офіційно став вважатися привілейованим краєм, що демонстрував здобутки соціалізму. Прихильність з боку центральної влади ставала платою за лояльність, за можливість використовувати та підтримувати у суспільстві певні радянські ідеологічні кліше, одним з яких була «вадливість для великої країни соціалізму пролетарського регіону» [20].

Збільшення міграційної відстані, звичайно, сприяло закріпленню населення на Донбасі, але цей процес в основному відбувався не через успішність радянської пропаганди чи діяльність карального апарату у справі переслідування тих, хто самовільно залишив будівництво, а внаслідок зрушень у соціальній сфері, що стали особливо помітними у роки правління М. С. Хрущова. Одним із доказів цього є поступове зменшення відстаней «батьки-дитина» в обох статей протягом 1960–1980-х років на Донбасі [21].

В роки «відлиги» відбулося коригування акцентів розвитку народногосподарського комплексу країни в бік зменшення домінуючої ролі підприємств «групи А», що вело до підвищення значення галузей невиробничої сфери та сільського господарства. Невдовзі серед пріоритетів нового партійно-державного керівництва Радянського Союзу опинились питання містобудування та житлового будівництва. Важливим аспектом діяльності держави щодо подальшого розвитку житлового будівництва в країні було стимулювання індивідуальної забудови, що регулювалось постановою РМ Української РСР № 63 від 19 січня 1959 року «Про план довгострокового кредитування житлового будівництва, господарського обзаведення, житлово-комунального господарства УРСР та придбання автоматів для торгівлі по міністерству торгівлі Української РСР на 1959 рік». Згідно цієї постанови сума кредитів для індивідуального житлового будівництва по УРСР становила 494, 2 млн. крб., загальна сума кредитів складала 559, 9 млн. крб. Найбільша доля кредитів припадала на Сталінську (156, 6 млн. крб.), Луганську (69, 3 млн. крб.) [22].

Характер урбанізації в східних регіонах УРСР призводив до поглиблення асиміляції представників різних етнічних груп. Одним із результатів цього процесу ставала зміна питомої ваги різних етнічних груп у складі населення Донбасу. В 1985 р. максимальне етнічне різноманіття було помічено саме на території Донбасу. Частково це можна пояснити близьким розташуванням Донецька до Кавказу, який дуже різноманітний за національним складом. Національне різноманіття було не однаковим у різних статей – у чоловіків воно завжди вище, що пояснювалося більш інтенсивною міграцією чоловічого населення у зв'язку з професійною діяльністю, службою в армії [23].

Однак попри велике етнічне розмаїття на території Донбасу протягом другої половини XX ст. спостерігалася чітка тенденція посилення процесів асиміляції. Контингент зовнішніх мігрантів складали переважно росіяни, створюючи при цьому передумови для формування двонаціонального суспільства в УРСР відповідно до офіційного бачення вирішення національного питання в державі. Українське суспільство з багатонаціонального перетворювалося на переважно двонаціональне, в якому українська більшість існувала поруч із постійно зростаючою російською меншістю [24]. Підтримання радянським урядом урбанізації шляхом припливу великої кількості російських робітників було одним із засобів тиску на українські національні цінності, мову та культуру [25]. Впродовж 1968 та 1969 рр. до УРСР прибуло 589 922 особи (22, 67% загальної величини республіканських міграцій), з них 419 660 осіб з РРФСР, що становило 71, 1% прибулих з інших радянських республік [26].

В період між переписами населення 1959-1989 рр. чисельність жителів Донецької області збільшилась на 1070 тисяч чоловік. Найбільш багаточисельну групу становили українці. За 30 років їх чисельність зросла, але їх питома вага серед жителів області знижувалась. Протягом розглянутого періоду українців збільшилося на 325, 0 тис. чол., або на 3, 5%. Росіян же на 714, 8 тис. чол., тобто на 7, 1%. Переважну більшість становили українці. В 1959 р. їх було 2368, 1 чол., або 56, 4%. Висока питома вага росіян, яких було 1601, 2 тис. чол., чи 38, 2%. Крім українців та росіян в області мешкали греки, євреї, татари, казахи. В 60-70 рр. помітно зросла чисельність узбеків, вірмен. Цих людей привело сюди не просто бажання змінити місце проживання, а стабільніше становище в Донбасі. Найбільше робітників було з росіян, українців, греків. Серед службовців було більше росіян. Сільське населення за національним складом було більш однорідним, переважно українським [27].

Однією з основ процесів асиміляції було використання на Донбасі російської мови як засобу міжетнічного спілкування. Так, перепис населення 1959 року свідчив, що в Донецькій області з 93, 2 тис. греків 83, 6 тис. рідного визнавали російську мову. За переписом 1979 р. в Луганській області російську мову називали рідною 69, 9 % білорусів, 95, 8 % євреїв, 91 % греків, 74 % татар. Аналогічні процеси характерні і для Донецької області. Тут 1989 р. проживало 50, 7 % українців і 43, 6 % росіян. При цьому тільки 59, 6 % українців вважали українську мову рідною [28].

Відповідне етнічне середовище впливало на побут, мову, погляди, моральний розвиток родини. Етнічна неоднорідність населення Донецької області сприяла створенню міжетнічних шлюбів. Слід додати, що люди, які мігрували в Донецьку область з інших республік, більше схильні до утворення міжнаціонального шлюбу, ніж місцеві жителі. Вивчення спілкування в таких сім'ях виявило, що частіше користувались російською мовою. Це можна певною мірою пояснити тим, що протягом 1960-х – 1980-х років серед осіб, що вступали до шлюбу, росіян на було43, 3-49, 2%. А для Донецька спостерігалася чітка тенденція на зниження ролі національності у виборі шлюбного партнера [29].

Інтенсивне зростання чисельності росіян на Донбасі обумовлювалося не тільки їх міграцією з Росії, а також записуванням представників різних етнічних груп росіянами. Оскільки в умовах глобальної русифікації, особливо в 60-70-ті рр. XX ст., було вигідним записатися за документом росіянином. Тому русифікація в області і в Україні в цілому сприяла переходу до російської національності дітей у змішаних шлюбах [30]. Така ситуація існувала у середовищі найбільш чисельних етнічних груп Донбасу.

За даними переписів 1970, 1979, 1989 років помітне поступове зменшення частки українців і збільшення частки росіян в етнічній структурі населення Луганської області (відповідно 54, 8 % і 41, 7 %; 52, 8 і 43, 8 %; 51, 9 % і 44, 8 %). Продовжувала розвиватися тенденція розбіжності рідної мови і етнічною приналежністю. Від перепису до перепису зменшувалося відносне число українців, що вважали українську мову рідною: 1959 р. – 87, 6 %, 1970 р. – 78, 3 %, 1979 р. – 71, 6 %, 1989 – 66, 4 %. [31]Подібний стан речей у другій половині XX ст. залишався характерним для всіх жителів України. Коли у 1959 році російську як рідну мову назвали 10, 3 млн. осіб (з них 6, 9 млн. росіяни, 2 млн. українці), то в 1970 році цей показник сягнув 13, 4 млн. (8, 9 млн. росіян та 3 млн. українців) [32]. Рідною українська мова стала лише для частини поляків. Під час обох переписів 68 % поляків своєю рідною назвали українську мову. Решта національностей схилялись до русифікації.

Визначені тенденції точно відображали суть національної політики радянського керівництва щодо формування «нової історичної спільноти», що на практиці зводилось до зростання чисельності некорінного населення в національних республіках та утворення у великих промислових центрах, малих та середніх містах російськомовних більшостей. Результатом міграційних процесів на Донбасі досліджуваного періоду стало також старіння сільського населення регіону та надзвичайно високий рівень урбанізації, що сприяв успіху застосування в регіоні мобілізаційних технологій, спрямованих на формування радянської ідентичності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 95. – арк. 243-244.
2. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 105. – арк. 31.
3. Заблоцький В. Чому Донбас «порожняк не гонить», або Як формувався ментальний ландшафт регіону / В. Заблоцький // Віче. – 2004. – № 11. – С. 49.
4. Проскуріна О. Політико-культурний вимір Донбаського регіону / О. Проскуріна // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 131.
5. Варфоломєєв А. Ф Діяльність партійних організацій Донбасу по комуністичному вихованню працівників вугільної промисловості у 1959-1965 рр. : (На матеріалах Ворошиловградської і Донецької областей) А. Ф. Варфоломеєв // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 32-38.
6. Варфоломеєв А. Ф., Литвиненко В. Ф. Діяльність партійніх організацій України по вихованню робітничої молоді на трудових традиціях у 1959-1970 рр. : (На матеріалах промислових підприємств Донбасу) / А. Ф, Варфоломеєв, В. Ф. Литвиненко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 54. – К., 1972. – С. 162-171.

7. Шабельников В. І., Арсеньєв М. П. Партійне керівництво діяльністю громадських організацій по патріотичному вихованню молоді на героїчних традиціях Комуністичної партії і радянського народу: (На матеріалах парторганізацій Донбасу. 1961-1970 рр.) / В. І. Шабельников, М. П. Арсеньєв // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. – С. 35.
8. Арамбалик М. В. Партійні організації на чолі соціалістичного змагання робітників вугільної та металургійної промисловості Донецької області в роки п'ятої п'ятирічки / М. В. Арамбалик // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 110-122; Воробйов О. П. Боротьба Комуністичної партії України за завершення відбудови і дальший розвиток вугільно-металургійної бази Донбасу між XVI і XVII з'їздами КП(б)У (1949-1952 рр.) / О. П. Воробйов // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 73; Бєлік М. В. Діяльність партійних організацій по піднесенню творчої активності металургів України / М. В. Бєлік // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 179; Рибалко В. А. Воплощение в жизнь ленинских идей развития тяжелой промышленности: (На материалах Донбасса, 1946-1950 гг.) / В. А. Рибалко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 134. – К., 1985. – С. 115-116.
9. Касьян В. І. Партійні організації України в боротьбі за розвиток соціалістичного змагання в промисловості в роки 5-ї п'ярічки / В. І. Касьян // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 41. – К., 1970. – С. 127-133.
10. Парінов М. П. Роль преси у трудовому вихованні робітничих кадрів Донбасу (1943-1950 рр.) / М. П. Парінов // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 59. – К., 1973. – С. 115.
11. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К., 2008. – С. 165.
12. Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939-1959 рр. / М. А. Алфьоров. – Автореф. дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2007. – С. 14.
13. Центральний держав вищих органів влади України (ЦДАВО). – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 6561. – арк. 14.
14. Посацький Б. С. Простір міста і міська культура (на зламі XX – XXI ст.) / Посацький Б. С. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2007. – С. 96.
15. Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959-1989 рр.) / Г. М. Панчук. – Автореф. дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – С. 8-14.
16. Фильваров Г. Проблемы экологии городской культуры/ Г. Фильваров // Досвід та перспективи розвитку міст України. – Вип. 2. – К., 2002. – С. 32.
17. Посацький Б. С. Простір міста і міська культура (на зламі XX – XXI ст.) / Б. С. Посацький – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2007. – С. 99.
18. Данилін О. М. До питання про урбанізаційно-модернізаційні процеси в Донбасі у перші повоєнні десятиліття: шахтарі в урбаністичній схемі регіону / О. М. Данилін // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. Статей. Вип. 18. – К. – Донецьк, 2001. – С. 161.
19. Філіпцова О. В. Генетико-демографічні процеси в урбанізованих популяціях Східної України / О. В. Філіпцова. – Автореф. дис… канд. біологіч. наук. – Харків, 1998. – С. 11-14.
20. Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генеза і тенденції розвитку за умов суспільної трансформації / Г. Коржов // Соціологія: теорія, методи. Маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 45.
21. Філіпцова О. В. Генетико-демографічні процеси в урбанізованих популяціях Східної України / О. В. Філіпцова. – Автореф. дис… канд. біологіч. наук. – Харків, 1998. – С. 14.
22. ЦДАВО. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 5315. – арк. 202.
23. Філіпцова О. В. Генетико-демографічні процеси в урбанізованих популяціях Східної України / О. В. Філіпцова. – Автореф. дис… канд. біологіч. наук. – Харків, 1998. – С. 12.
24. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К., 1991. – С. 421.
25. Кубійович В. Зміни в стані населення Української РСР у 1959-1969 рр. / В. Кубійович // Український історик. – 1972. – № 1-2. – С. 27-42.
26. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. / [отв. за выпуск Орехов К. А.] – Т. VII: Миграция населения, число и состав семей в СССР, союзных и автономных республиках, краях и областях. – М. : Статистика, 1974. – С. 79.
27. Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959-1989 рр.) / Г. М. Панчук. – Автореф. дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – С. 8-14.
28. Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 30.
29. Філіпцова О. В. Генетико-демографічні процеси в урбанізованих популяціях Східної України / О. В. Філіпцова. – Автореф. дис… канд. біологіч. наук. – Харків, 1998. – 16 с.
30. Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959-1989 рр.) / Г. М. Панчук. – Автореф. дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – С. 9.
31. Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі / Н. Пашина // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 29.
32. Романцов В. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок XXI століття) / В. О. Романцов – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С. 34-40.

Николаец Ю.А. ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ НА ДОНБАССЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 50-х - начале 80-Х ГГ. XX СТ.

В статье проанализирован ход и результати демографических процессов на Донбасе во второй половине 50-хв начале 80-х годов XX в. Автор остановился на освещении способов закрепления населения на территории териона и последствий увеличения уровня урбанизации.

Ключевые слова: демографический процесс, демографическое событие, урбанизация, оргнаборы, депортации.

Nikolayets Y.O. DEMOGRAPHIC PROCESSES ON DONBASS IN THE LATE 50'S - EARLY 80-IES. TWENTIETH CENTURY.

In the given article is analyses demographic processes in Dondas during 50's-80's. The author describe the main methods of fixing people in region and the results ofincrease ofurbanization.

Key words: demographic process, demographic event, urbanization, recruiting, deportation.

УДК 94(477)» 19» :329. 78-053. 81

Д.О. Мельников, С.С. Плахотнюк

МОЛОДЬ УКРАЇНИ У 90-Х РР. XX СТ. : НАДІЇ І РОЗЧАРУВАННЯ

В статті робиться спроба дослідити деякі аспекти проблеми молоді України у 90-х роках XX століття, показати роль органів державної влади, молодіжних організацій в процесі соціального становлення молодого покоління.

Ключові слова: молодь, державна молодіжна політика, молодіжний рух, безробіття серед молоді, наркотики.

Молодь є надією для любої країни. Не є виключенням у цьому і Україна. Дев'яності роки були для неї періодом справжнього випробування на духовну міцність, на здатність довести всім про свою причетність до тих процесів, які відбувалися в цей період в Україні.

Науковці не оминули цієї проблеми. Різні напрямки діяльності молоді досліджували М.Ф. Головатий, В.А. Головенько, О.А. Корнієвський, В.М. Соколов, В.Л. Рябіка та інші [1].

В зв'язку з цим виникає необхідність, дослідити та узагальнити найбільш важливі аспекти діяльності молоді в перше десятиріччя незалежності України.

Проголосивши себе суверенноюдержава взяла на себе ініціативу щодо проведення молодіжної політики. В 1991 році було створено Міністерство у справах молоді і спорту. На місцях були організовані Комітети у справах молоді при виконкомах обласних, міських і районних радах народних депутатів.

15 грудня 1992 року Верховна Рада України прийняла декларацію «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», а 5 лютого 1993 року Закон України «Про сприйняття соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» .

Перші кроки з реалізації молодіжної політики на місцях були обнадійливими. В областях були прийняті свої Концепції реалізації цієї політики. В них були закладені механізми економічного управління, яке передбачало пільгове кредитування і оподаткування всіх мероприємств, які були передбачені молодіжними програмами.

В 1997 році Кабінет Міністрів України, прийняв національну комплексну програму «Молодь України» . Програма окреслила пріоритетні напрямки діяльності державних структур та громадських організацій, що працюють над вирішенням проблем молоді, визначила орієнтири для всіх, хто займається забезпеченням духовно-культурного та фізичного розвитку молоді, допомогою у становленні молодої сім'ї, профілактикою негативних явищ у молодіжному середовищі, державною підтримкою розвитку молодіжного підприємництва тощо.

Варто вказати що значна кількість документів, яка була прийнята в 90-х роках центральними і місцевими органами влади щодо молоді не отримала своєї практичної реалізації. Погіршення економічного становища, політична нестабільність в суспільстві спричинили зростання таких негативних явищ як ріст безробіття, злочинності, наркоманії,

проституції, духовного зубожіння молоді. В пошуках роботи, кращого життя, багато молодих людей покидали свою Батьківщину, виїжджали за кордон.

Разом з тим, було би несправедливо говорити про те, що крім створення державних молодіжних структур для реалізації державної молодіжної політики в Україні нічого неробилося. За рахунок державного і місцевих бюджетів тільки в 1996 році на підтримку молодіжних програм було використано 14, 5 млн. гривень. Це дало можливість забезпечити діяльність 306 центрів соціальних служб для молоді, 708 підліткових клубів по місцю проживання. Для фізичного розвитку молоді, діяльності 1400 спортивних шкіл, 35 центрів в 1996 році зарахунок бюджету було виділено 104, 8 млн. гривень, що і забезпечило їх роботу [2, с. 84]. Разом з тим, цих коштів для реалізації державної молодіжної політикибуло недостатньо.

Трансформаційні процеси, які розпочалися в Україні в кінці 80-х на початку 90-х років не могли не торкнутися і суспільно-політичних орієнтацій молоді. В цей період у зв'язку з необхідністю реалізації ідей перебудови прогресивна молодь створила нові альтернативні комсомолу молодіжні формування, які активно включились у суспільно-політичну боротьбу, не забуваючи при цьому відстоювати і свої професійно-молодіжні інтереси.

Найбільш активною громадською силою серед молоді на початку 90-х років було студентство. В підтвердження цього слід ілюструвати події грудня 1989 січня 1990 рр. в студентських колективах Київського, Чернівецького та Львівського університетів. Активісти студентського руху зазначених навчальних закладів зорганізувалимолодь на страйки, мітинги, голодування, бойкоту занять. В цих університетах почали збирати підписи під вимогами щодо деідеологізації та демілітаризації навчального процесу. На геологічному факультеті Київського університету під вимогою скасування державного іспиту з» марксизму-ленінізму» та деідеологізації навчального процесу поставили свій підпис 90 студентів очної форми навчання. 5 січня 1990 року студенти п'ятого курсу цього факультету вдаються до страйку за відміну заліку з «радянського права» . Згодом до них приєдналися студенти інших курсів факультету. Після того, як студенти фізичного факультету Київського університету провели пікетування військової кафедри, на аналогічні дії пішли студенти з Харкова, Дніпропетровська, Донецька [3, с. 77].

Активність студентської молоді зросла восени 1990 року. Це було обумовлено ускладненням політичної ситуації в Україні у зв'язку з підписанням союзного договору. Відчуваючи загострення боротьби з цього питання в парламенті, неможливості розв'язання його в інтересах суверенної держави, члени Української спілки і «Студентського братства» 2 жовтня 1990 року розпочали акцію-протест через голодуванняв Києві на площі Жовтневої революції (нині Майдан Незалежності). Учасники голодування (близько 300 чол.) поставили перед Верховною Радою республіки ряд вимог, в яких відстоювалися інтереси України.

На превеликий жаль студентський рух після проголошення України незалежною державою помітно пішов на спад. Причин, на нашу думку, тут декілька. По-перше, головної політичної цілі, до якої прагнув український народ, в тому числі і молодь, було досягнуто Україна стала незалежною державою з демократичними намірами щодо подальшого розвитку. Як наслідок цього у студентів відпала потреба боротьби, в якій би прослідковувались політичні вимоги. По□друге, відбулися кардинальні зміни і у вищих навчальних закладах. Їм було надано більше прав і можливостей у самостійному вирішенні проблем вузів. І, на кінець, третє відсутність демократичних традицій в діяльності студентських колективів вузів України, професійної солідарності, створення місцевими органами влади, адміністраціями навчальних закладів перешкод в їх зародженні і розвитку було, як мені здається, основним в затуханні молодіжної активності.

Суспільно□політична активність молоді в кінці 80□х на початку 90□х років зумовила створення не тільки студентських організацій, але й інших молодіжних формувань. Вбачаючи в них підтримку в справі формування державної молодіжної політики в Україні Комісія Верховної Ради України у справах молоді та Міністерство України у справах молоді і спорту зініціювали створення асоціації молодіжних організацій України. Не всі молодіжні організації (на 1992 р. в Україні діяло 21 молодіжне об'єднання, які мали статус всеукраїнських або на нього претендували) підтримали цю ініціативу державних органів. Були й такі що відмовилися від вступу в цю асоціацію, вбачаючи в ній нову державну неокомсомольську структуру. В

противагу цьому вони утворили Коаліцію недержавних незалежницьких молодіжних організацій, до якої увійшли 11 молодіжних об'єднань України.

Ринкові відносини в економіці породили проблему безробіття. Офіційна статистика на 1 січня 1998 року свідчила, що державними службами зайнятості було зареєстровано 637067 безробітних, у тому числі молоді до 28 років - 197205 осіб, що складало 31% від усіх зареєстрованих і майже у 1, 7 рази більше ніж на цей період 1996 року.

Слід вказати, що державні служби зайнятості постійно займалися питаннями працевлаштування молоді. Тільки в 1998 році за допомогою центрів зайнятості було працевлаштовано 164810 молодих людей у віці до 28 років, або на 27 % більше порівняно з 1997роком [4, с. 33].

В останнє десятиріччя XX століття напруженою була криміногенна ситуація в Україні. Якщо 1990 року в республіці було зареєстровано 369, 8 тис. злочинів, то 1996-го - уже 617, 3 тис. Це стосувалося антигромадських проявів і серед молоді та неповнолітніх. Так, рівень злочинності неповнолітніх впродовж 1986-1996 років зростав в середньому на 8, 5% щорічно. Кількість неповнолітніх, засуджених за окремі види злочинів, з 1992 по 1996 рік збільшилася з 11, 6 до 19, 0 тис. осіб, або на 63, 8 % [5, с. 18].

Хоча і за останні роки десятиріччя злочинність серед молоді мала тенденцію до деякого зниження, в цілому криміногенна ситуація серед молоді була напруженою.

Загрозливого характеру набуло розповсюдження наркотичних засобів серед молоді. На кінець 1998 року в органах внутрішніх справ перебувало на обліку 75, 5 тис. осіб, які припускались немедичного вживання наркотиків та психотропних речовин. Серед них 53, 8 тис. осіб у віці до 30 років (це у 1, 4 рази більше порівняно з 1995 роком, або у 2, 4 рази більше показника 1990 року). Але за оцінками експертів їх було значно більше.

Проблема ускладнювалась ще й тим, що наркоманія спричинила правопорушення і злочини. Органами внутрішніх справ у 1998 році було зареєстровано 40, 0 тис. злочинців через незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин. Із злочинів, зареєстрованих по лінії карного розшуку, наркоманами було скоєно 11951. Всього виявлено 30, 7 тис. осіб, які скоїли злочини, пов'язані з наркотичними, психотропними засобами та іншими сильнодіючими речовинами, серед яких 15, 9 тис. осіб - молодь. Причому, кількість таких злочинів зросла порівняно з 1990 роком у 4, 7 рази [6, с. 27].

90-ті роки змінили орієнтації молоді щодо праці. Вони все більше і більше орієнтувалися на такі сфери праці, в яких би можна було більш проявити себе, заробити побільше грошей. І це закономірно, адже ринкові відносини в певній мірі поставили у відповідність процес праці і оплати. До того ж широкий вибір товарів та послуг, який з'явився в умовах ринку, зумовив збільшення бажань у молоді ними користуватися. До цього слід додати і те, що юнаки і дівчата ставали все більш прагматичними, орієнтувалися в основному на свої власні сили, прагнули самостійно завойовувати своє місце в суспільстві.

Враховуючи вимоги щодо підготовки цієї статті автори були не взмозі окреслити навіть і в обмеженій формі всі напрямки діяльності молоді в цей період. Разом з тим стаття засвідчує про складну ситуацію, в якій опинилась молодь 90-х років. Безумовно цей, як і інші прошарки населення, знаходиться в державній системі відносин, тому вирішення молодіжних проблем можливо при умові кардинальних змін у найбільш важливих сферах суспільного життя економіці, державному управлінні, в діях органів місцевої влади, самої молоді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Головатий М. Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. К. , 1993; Головенько В. А. , Корнієвський О. А. Молодіжний рух: історія та сьогодення. К. , 1994; Соколов В. М. , Рябика В. Л. Молодежь Украины: вчера, сегодня, завтра. Одесса, 1998.
2. Соколов В. М. , Рябика В. Л. Молодежь Украины: вчера, сегодня, завтра. Одесса, 1998.
3. Головенько В. А. , Корнієвський О. А. Розвиток молодіжного руху України за сучасної доби. К. , 1994.
4. Про становище молоді в Україні за підсумками 1997 року . Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. К. 1998.
5. Так само.
6. Про становище молоді в Україні за підсумками 1998 року . Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. К. 1999.

Мельников Д.А., Плахотнюк С.С. МОЛОДЕЖЬ УКРАИНЫ В 90-Х ГГ. XX В. : НАДЕЖДЫ И РАЗОЧАРОВАНИЯ

В статье делается попутка исследовать некоторые аспекты проблемы молодежи Украины в 90-х годах XXвека, показать роль органов государственной власти, молодежных организаций в процес се социального становлення молодого поколения.

Ключевые слова: молодежь, государственная молодежная политика, молодежное движение, безработица среди молодежи, наркотики.

Melnikov D.O., Plahotnuc S.S. UKRAINIAN YOUTH IN THE 90-IES: HOPES AND DISAPPOINTMENTS

The article attempts to examine some aspects of the youth of Ukraine in the 90s of the twentieth century, to show the role of public authorities and youth organizations in the process of social formation of a young generation.

Keywords: youth, state youth policy, youth movements, youth unemployment and drugs.

УДК 316. 3:329» 19» (477)

К.І. Левчук

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ» В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 80-Х – 90-І РР. XX СТ.)

Стаття присвячена проблемі розвитку товариства «Знання» в роки суспільно-політичних трансформацій України (1985 – 1996 рр.). Розкриваються основні форми і напрями діяльності, узагальнюються здобутки та проблеми товариства.

Ключові слова: просвітницька діяльність, суспільно-політичні трансформації, громадські організації, дискусійний клуб.

Проблема зміни форм і напрямів діяльності товариства «Знання» в умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні другої половини 80-х – 90-х років XX ст. хоча й немає спеціальних досліджень, проте є близькою до теми діяльності національно-просвітницьких громадських організацій в зазначеному часовому проміжку, що відображено у працях В. Білецького [1], Б. Савчука [2], Я. Секо [3], с. Заремби [4], І. Місевіри [5], О. Шевчука [6] та багатьох ін.

Мета даного дослідження полягає у тому, щоб на основі нових джерельних даних зробити спробу дослідити, як відповідно до суспільно-політичних змін в Україні відбувалися зміни форм і напрямів діяльності товариства «Знання» протягом другої половини 80-х – 90-х років XX ст.

29 вересня 1947 року у Москві окремою Постановою Ради Міністрів СРСР затверджено статут Всесоюзного товариства по поширенню політичних та наукових знань, яке з червня 1963 року набуло назву товариство «Знання» . У Статуті новоствореної організації було відзначено, що товариство є добровільною громадською політико-просвітницькою організацією, що має намір поширення політичних та наукових знань серед населення Радянського Союзу. [7, арк. 129] Членство у товаристві «Знання» набували здебільшого фахівці з певної галузі знань, з вищою освітою та досвідом читання лекцій. Важливим напрямом діяльності товариства залишалася пропаганда марксистсько-ленінської ідеології, роз'яснення серед населення внутрішньої та зовнішньої політики Радянської держави.

В умовах радянської політичної системи товариство «Знання» справно виконувало політичне замовлення КПРС, приділяючи головну увагупропаганді рішень з'їздів та пленумів КПРС (біля 45 відсотків тематики лекцій). Водночас значну кількість лекцій було присвячено поширенню досягнень вітчизняної та світової науки, економічних та сільськогосподарських знань, вихованню та педагогіці. [8, с. 1]На думку Б. Корольова, товариство «Знання» з моменту свого створення головну увагу приділяло освіті дорослих, чим заповнювало лакуну, яка утворювалася в результаті класичної системи навчання «школа – вуз». Товариство використовувало різноманітні методи навчання – лекторії, народні університети, тематичні вечори, вечори запитань та відповідей, зустрічі з вченими, відвідування планетаріїв тощо.

……

[9, с. 9] Слід зазначити, що товариство не потребувало (за винятком періоду становлення) матеріальної підтримки держави чи компартійних структур. Кожне підприємство, організація передбачали у своїх бюджетах фонд культурно-просвітницької діяльності, з якого оплачувалися лекції, здійснювалися відрахування на рахунки товариства. Проведення заходів під егідою товариства «Знання» для значної кількості його членів було справою безкоштовною, але для невеликої групи лекторів давало (на той час) чималі прибутки. Як-от заплановані витрати на оплату лекцій по Вінницькій організації товариства в 1985 році складали 68 тис. крб., тоді як фактично було видано 83 тис. крб. грошової винагороди. [8, с. 15] Отже, діяльність товариства «Знання» в середині 80-х років XX ст. як лакмусовий папірець відображала реалії тогочасного радянського способу життя. З одного боку, декларована вірність марксистсько-ленінським ідеалам, сотні тисяч лекцій, прочитаних у трудових та учнівських колективах, з іншого – поява невеликої групи осіб, які використовували своє членство в організації для отримання додаткового заробітку.

Широке розгортання неформального руху в 1986-1988 рр. в Україні, поява різнопланових любительських об'єднань та клубів суспільно-політичного, краєзнавчого, екологічного спрямувань, подальша демократизація суспільства, створили якісно нову громадсько-політичну атмосферу, в якій «Знання» стало почуватися непевно. По-перше, постанова ЦК КПРС від 1 березня 1988 року «Про подолання негативних тенденцій в діяльності самодіяльних формувань» налаштовувала компартійні структури на посилення уваги до організації та змісту діяльності неформалів, на більш повне використаннясеред трудівників та молоді методів пропагандистської діяльності. [10, арк. 43] Товариство «Знання», як провідник та популяризатор політики КПРС у масах, виконувало «чорнову» роботу, делегуючи своїх представників до різнопланових самодіяльних структур, зокрема політклубів, або беручи неформалів під своє крило. По-друге, певна частина соціально активних членів товариства, всупереч волі керівництва, прагнула підтримувати зміни в напрямку демократії, звільнитися від компартійної опіки. У травні 1987 року під час роботи Вінницької обласної науково-практичної конференції «Творчий підхід до навчально-виховного процесу – основа перебудови системи навчання» виник дискусійний клуб, який у жовтні 1987 року набув назви філософський клуб «Істина» . Очолив його лектор товариства «Знання» В. Мулява. Як згодом він сам зазначив: «У клубі виявлялися не лише больові точки нашого суспільства і вносилися конкретні пропозиції розв'язання проблем і подолання негативних явищ суспільного буття, – головне люди розкріпачувалися, долали страх, визначалися, гуртувалися» . [11] Ідея створення Народного комітету сприяння перебудові, що прозвучала на одному із засідань клубу, викликала категоричний спротив Вінницького обкому КПУ. У грудні 1988 року на об'єднаному пленумі товариства «Знання» та ради народних університетівбуло засуджено діяльність членів ініціативної групи зі створення Народного фронту – лекторів товариства, які, на думку головуючого, «без нашої згоди намагались використати клуб «Істина, « одним із засновників якого є наше Товариство. « [12, арк. 91]

Протягом 1990 року сталися суттєві зміни в суспільно-політичній орієнтації товариства «Знання» . Якщо на початку 1990 року основою передвиборчої програми кандидатів у депутати від товариства «Знання» визначалася платформа ЦК КПУ по виборах народних депутатів УРСР та місцевих рад, [13, арк. 16] то результати виборів – поява демократичної опозиції у місцевих радах, зростання популярності національно-демократичних організацій серед населення та серед рядових членів товариства, спонукали керівництво місцевих осередків до пошуку шляхів співпраці з політичними супротивниками КПРС-КПУ. Голова правління Житомирської обласної організації товариства «Знання» О. Швидак у квітні 1990 року закликав обласні організації ТУМ ім. Тараса Шевченка, УГС та НРУ встановити тісні контакти з товариством, спільно проводити дискусії та круглі столи. [14, арк. 8] У вересні 1990 року товариство виділило для організації та проведення II з'їзду Руху 10 тис. крб. [13, арк. 45] Подібні коливання віддзеркалювали найгострішу кризу товариства за всю його сорокарічну історію. По-перше, – організація втратила монопольне право на проведення лекційних заходів у трудових колективах. В умовах політичного плюралізму товариство відчувало жорстку конкуренцію з госпрозрахунковими інформаційними центрами, дискусійними та лекційними групами, які створювалися політичними партіями, громадськими організаціями, творчими спілками. По-друге, – зростання симпатій до національно-демократичних сил серед значної частини лекторського активу товариства ускладнила стосунки з КПУ. У Кіровоградській

області в жовтні 1990 року райкоми КПУ заборонили трудовим колективам укладати угоди з товариством «Знання» для читання лекцій. [13, арк. 35] По-третє, – перехід обласних організацій товариства з січня 1990 року на повний госпрозрахунок поглибив та загострив протиріччя між громадським характером товариства та комерціалізацією його діяльності, яка ставала невідворотною. Так, якщо в 1989 році за рахунок госпрозрахункових форм неперервної освіти населення Закарпатська організація товариства отримала лише 16, 8 відсотків доходів в грошовому виразі то в 1990 – 53, 9 відсотка. [15, арк. 10]

Зростало відчуження між лекторами та штатними працівниками, посилювалося протистояння між прихильниками різних політичних сил. Постала необхідність внести зміни до статуту, який мав відповідати новим суспільно-політичним реаліям України. 25 вересня 1990 року постановою бюро президії правління республіканського відділення товариства «Знання» було ухвалено проект статуту, підготовленого робочою комісією, та направлено в обласні організації для широкого обговорення. Товариство «Знання» визнавалося самодіяльною самостійною організацією просвітницького характеру, яка об'єднує на добровільних засадах громадян республіки незалежно від їх політичних поглядів, належності до громадянських рухів і об'єднань, національних та релігійних переконань з метою розповсюдження знань. [16, арк. 22] На пленумах обласних організацій товариства, які відбулися у жовтні-листопаді 1990 року, розглядалися три варіанти статуту та обиралися делегати на XII позачерговий з'їзд організації, який відбувся 30 листопада 1990 року. В його роботі брали участь 370 делегатів, які представляли 280 тис. членів. Першою ж резолюцією з'їзд був перетворений на установчий з'їзд товариства «Знання» України як самостійної організації. [17, арк. 125] Відповідно до Статуту, затвердженого з'їздом, метою товариства проголошувалося утвердження в суспільстві загальнолюдських цінностей, ідеалів свободи, рівності та справедливості, дружби народів, інтернаціоналізму, патріотизму, наукових, культурних досягнень України та світової цивілізації; активне сприяння політичному, економічному і духовному розвиткові народу України, розвиток традицій просвітницької діяльності. [18, с. 2] На думку вченого секретаря республіканського правління товариства «Знання» України О. Слюсаренка «установчий з'їзд товариства поставив завдання принципового оновлення змісту і форм діяльності своїх осередків – перехід до активної участі в підвищенні загальноосвітнього рівня населення, безперервної освіти дорослих, підготовці і перепідготовці кадрів. « [19, арк. 8] В листопаді 1991 року пленум правління Житомирської обласної організації товариства «Знання» закликав місцеві осередки створювати інформаційно-просвітницькі центри, народні університети з вивчення історії України, роз'яснювати зміст Конституції незалежної України. Було підкреслено, що проголошення незалежності України є подією історичної ваги та закликано усіх членів товариства взяти участь у референдумі 1 грудня 1991 року та підтримати українську незалежність. [20, арк. 7]

В нових ринкових умовах більшість підприємств та організацій, які за радянських часів фінансово підтримували лекційну діяльність товариства, згорнули або ж припинили непродуктивні витрати. Протягом 90-х років XX ст. значно скоротили обсяг надання інформаційно-просвітницьких послуг Луганська, Полтавська, Житомирська, Черкаська, Тернопільська організації. Практично припинили діяльність Кримська, Хмельницька й Одеська організації. В абсолютній більшості регіонів перестали діяти осередки товариства в містах і районах. Послаблена організаційна вертикаль привела до втрати приміщень та майна Одеської, Житомирської, Івано-Франківської, Полтавської обласних організацій, Українського будинку науково-технічних знань. [21, с. 1]

За цих непростих умов товариство «Знання» заходилося використовувати окремі форми комерційної діяльності. Було створено мережу платних семінарів, курсів перекваліфікації фахівців, розширено видавничу діяльність тощо. Протягом перших років незалежності Товариство починає займатися професійною підготовкою та перепідготовкою окремих верств населення, формувати правову свідомість в Україні, роз'яснюватиструктурні зміни в економіці країни. [22, с. 6] Товариство прагнуло використовувати не тільки апробовані на практиці ефективні та результативні форми забезпечення інформаційних і освітніх потреб населення, але і розробляло нові технології розповсюдження знань – телекомунікаційні та комп'ютерні мережі. Так, завдяки системі товариства «Знання» у першій половині 90-х років стало можливим набути нових професій, таких як: спеціаліст у галузі цінних паперів, інвестиційний управлінець, аудитор, брокер, рекламний агент, ріелтер, іміджмейкер тощо. Масштабна робота

здійснювалася організацією у зв'язку з необхідністю зміни бухгалтерського обліку згідно з міжнародними стандартами. Протягом 90-х років ХХ ст. майже 700 тисяч бухгалтерів пройшли перепідготовку на базі обласних організацій Товариства. [23, с. 9]

Важливим чинником, що ускладнював трансформацію товариства «Знання» з фактично одержавленої громадської структури радянської доби у повноцінну громадську організацію вумовах розбудови незалежної України, став конфлікт зкерівництвом Товариства української мови (ТУМ) ім. Тараса Шевченка (з жовтня 1991 р. всеукраїнське товариство (ВУТ) «Просвіта» ім. Тараса Шевченка). У вересні 1991 року П. Мовчан звинуватив товариство «Знання», «яке впродовж кількох десятиліть узурпувало за підтримки партійних структур усю просвітницьку роботу в Україні», в тому, що «воно було ідеологічно змонтоване задля масової дезінформації людності й спеціалізувалося на тому, що звалося «комуністичним вихованням. « [24, с. 193] У відповідь В. Шинкарук, який очолював товариство «Знання» у першій половині 90-х років ХХ ст., критикував у своїх виступах «викоханих на заокеанських харчах «просвітників», що понаїхали сюди, коли Україна стала незалежною, всіляко оббріхували нашу організацію, звинувачуючи її в усіх гріхах. « [25, с. 6]

Лише з другої половини 90-х років ХХ ст. відбулося поступове потепління у взаєминах найбільших просвітницьких організацій України. Цьому сприяла постановаКабінету Міністрів від 8 вересня 1997 року «Про затвердження Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови. « Метою схвалених заходів було визначити: потребу відшкодування втрат, яких зазнала українська мова у сфері суспільного функціонування внаслідок заборон і переслідувань у минулому; культурне відродження, збереження та оновлення духовного генофонду українського народу; розвиток, підтримка і захист державної мови в Україні; утвердження української мови як основного засобу спілкування в Україні; розширення функцій і сфери застосування української мови. [26, с. 459] Урядовою Постановою на ВУТ «Просвіта» та товариство «Знання» були покладені такі завдання: вжити заходів щодо пропаганди і роз'яснення законодавства про мови; внести пропозиції щодо змін та доповнень до законодавства України та розробити нормативно-правові акти у сфері використання мов; започаткувати семінари з правових питань функціонування української мови як державної; розробити програми тестування з української мови, у тому числі для іммігрантів, які бажають отримати громадянство України; перевидати словники української мови різних типів, насамперед, академічні тощо. [26, с. 462-464]Отже, співпраця просвітницької організації та державних структур засвідчила зростання її авторитету, наявність необхідного інтелектуального та кадрового потенціалу, сприяла поліпшенню взаємин з ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка на ниві захисту та забезпечення розвитку української мови як державної.

У своїй роботі товариство «Знання» активно використовувало нові форми науково-просвітницької діяльності, які пов'язані з участю в реалізації міжнародної програми «Освіта дорослих та соціальні зміни» . Отримавши державну ліцензію в Міністерстві освіти та науки України та фінансову підтримку Координаційного комітету допомоги Україні (США), Товариство організувало курси підвищення кваліфікації національних кадрів з українознавства. На курсах підвищували свою кваліфікацію викладачі вузів, технікумів та офіцери-вихователі з різних регіонів країни. Тематика курсів присвячувалася актуальним проблемам історії України. До читання лекцій залучалися провідні вчені, серед них – І. Білас, Т. Гунчак, Я. Калакура, П. Кононенко, Є. Сверстюк, В. Сергійчук, Ю. Шаповал та інші. [27, с. 14]Наприкінці 90-х років ХХ ст. Товариство об'єднувало 540 штатних працівників, 50 тис. громадських лекторів, залишаючись однією з найбільших науково-просвітницьких громадських організацій України, зі значним матеріальним та інтелектуальним потенціалом. Як структурні підрозділи до складу організації входили Український центр духовної культури, Київський республіканський, Донецький і Херсонський планетарії. На базі товариства діяли науково-просвітницькі центри «Кадри», «Українознавство», «Міжнародна політика», «Здоров'я» . Не отримуючи фінансової допомоги від держави, товариство продовжувало видавати часописи «Трибуна», «Наука і суспільство», щорічник «Наука і культура» . Протягом 90-х років ХХ ст. видавництвом «Знання» були започатковані серії «Духовні скарби України» (50 томів), «Український історичний роман» (30 томів), «Українська соціологічна думка» (15 томів), «Історія релігії в Україні» (10 томів). [28]

Таким чином суспільно-політичні трансформації в Україні сприяли звільненню товариства «Знання» від ролі пропагандиста комуністичної ідеології, набуттю громадським об'єднанням самостійного статусу, переходу до виконання функцій суто просвітницької організації. Разом з тим, відсутність досвіду функціонування в ринкових умовах привели до значних матеріальних втрат, скороченню числа членів організації та місцевих осередків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький В. Ми йдемо! Нариси з історії Донецького обласного ТУМу ім. Т. Шевченка – першої масової національно-демократичної громадської організаціїДонеччини / В. Білецький. – Донецьк : Український культурологічний центр. – 1998. –223 с.
2. Савчук Б. Волинська «Просвіта» / Б. Савчук. – Рівне : Видавнича фірма «Ліста», 1996. – 154 с.
3. Секо Я. Діяльність ВУТ «Просвіта» в умовах новітньої історії України / Я. Секо. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія «Історія» . – Тернопіль, 2002. – Вип. 3. – С. 74-79.
4. Заремба С. З. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. / С. З. Заремба. – К. : Логос, 1998. – 241 с.
5. Місевіра І. В. Внесок ВУТ «Просвіта» ім. Т. араса. Шевченка в піднесенні рівня національної свідомості громадян України (1988 – 1996 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 01 «Історія України» / І. В. Місевіра. – Одеса, 1999. – 19 с.
6. Шевчук О. А. Український національно-культурний рух (др. . пол. . 50-х – початок 90-х рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 01 «Історія України» / О. А. Шевчук. – Запоріжжя, 1998. – 20 с.
7. ЦДАВО України, ф. 4618, оп. 1, спр. 1, 155 арк.
8. Анализ лекционной деятельности Винницкой областной организации общества «Знание» за 1985 год. – Винница: ВПИ «Модуль», 1986. – 15 с.
9. Корольов Б. І. Товариство «Знання» і освіта дорослих / Б. І. Корольов. // Трибуна. – 1998. –№ 3-4. – С. 8-9.
10. Держархів Вінницької обл., ф. 136, оп. 1, спр. 122, 106 арк.
11. Мулява В. С. Від філософського клубу до Руху і Народної партіїУкраїни / В. С. Мулява. // Студентський вісник. – 1990. – № 1. – червень.
12. Держархів Вінницької обл., ф. 5346, оп. 1, спр. 622, 123 арк.
13. Держархів Вінницької обл., ф. 5346, оп. 1, спр. 629, 62 арк.
14. Держархів Житомирської обл., ф. 4197, оп. 1, спр. 524, 44 арк.
15. Держархів Житомирської обл., ф. 4197, оп. 1, спр. 525, 31 арк.
16. Держархів Вінницької обл., ф. 5346, оп. 1, спр. 627, 32 арк.
17. Держархів Львівської обл., ф. 3, оп. 62, спр. 755, 153 арк.
18. Поточний архів Вінницької обласної організації товариства «Знання» . –Статут товариства «Знання» України. – 1993. – 8 с.
19. Держархів Житомирської обл., ф. 4197, оп. 1, спр. 533, 57 арк.
20. Держархів Житомирської обл., ф. 4197, оп. 1, спр. 534, 28 арк.
21. Поточний архів Вінницької обласної організації товариства «Знання» . – Постанова президії правління товариства «Знання» від 25 лютого 2000 року. – 2 с.
22. Концепція розвитку товариства «Знання» України на період з 1997 по 2000 рік // Трибуна. – 1998. – № 1-2. – С. 6-7.
23. Кушерець В. І. Потужна сила знань / В. І. Кушерець. // Трибуна. – 2000. – №5-6. – С. 9-10.
24. Фрагмент інтерв'ю голови Всеукраїнської «Просвіти» Павла Мовчана журналові «Людина і світ» // «Просвіта» : історія та сучасність (1868-1998): зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка / [упоряд., ред., В. Германа] – К. : Вид. центр «Просвіта», Вид. «Веселка», 1998. – С. 193-195.
25. Меншун В. І. « Знання» було, є і буде / В. І. Меншун. // Трибуна. – 1998. – № 7-8. – С. 5-7.
26. Постанова Кабінету Міністрів України від 8 вересня 1997 р. № 998 «Про затвердження Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови. // «Просвіта» : історія та сучасність (1868-1998): зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка / [упоряд., ред., В. Германа] – К. : Вид. центр «Просвіта», Вид. «Веселка», 1998. – С. 457-471.
27. Мартинюк А. Українознавчі студії освітян та військовиків /А. Мартинюк. // Трибуна. – 1998. –№ 9-10. – С. 14.
28. Кремінь В. Товариство «Знання» – не рудимент минулого, а діюча і корисна структура / В. Кремінь. // Голос України. – 1999. – 1 вересня.

……

Левчук К.И. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБЩЕСТВА «ЗНАНИЕ» В УСЛОВИЯХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ УКРАИНЫ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 80-Х – 90-Е ГГ. XX СТ.)

Статья посвящается проблеме развития общества «Знание» в годы общественно-политических трансформаций Украины (1985 – 90-е гг. XX ст.). Раскрываются основные формы и направления деятельности, обобщаются достижения и проблемыразвития общества.

Ключевые слова: просветительская деятельность, общественно-политические трансформации, общественные организации, дискуссионный клуб.

Levchuk K.I. THE ACTIVITY OF THE «KNOWLEDGE» ORGANIZATION IN CONDITIONS OF SOCIAL AND POLITICAL TRANSFORMATIONS OF UKRAINE (THE SECOND HALF OF 80-S – 90-S OF THE 20TH CENTURY)

The article is devoted to the problem of development of the «Knowledge» organization during years of social and political transformations of Ukraine(the second half of 80-s – 90-s of the 20th century). The main forms and directions of its activity are developed, the achievements and problems of the development of the organization are summarized.

Key words:enlighten activity, social and political transformations, public organizations, the club of discussions.

УДК 93/94:324

С.С. Богатчук

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО РЕФЕРЕНДУМУ1 ГРУДНЯ 1991 Р.

Стаття присвячена двадцятійрічниці з дня проведення всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. щодо підтвердження Акта незалежності України. У статті відповідно до наукових та публіцистичних джерел аналізуються події серпня-грудня 1991 року, які стали вирішальним кроком на шляху створення незалежної України.

Ключові слова: путч, державний переворот, референдум, вибори Президента.

Референдум 1991 р. підтвердив бажання переважної більшості громадян України жити в незалежній демократичній державі, самостійно вирішувати внутрішні політичні й економічні проблеми.

Характеризуючи стан наукової розробки проблеми, відзначимо, що історичним подіям 1991 року присвячені праці, в більшості, науковців-правників Погорілко В. Ф., Федоренка В. Л. [2], Дерев'янко С. М. [2], Шаповала В. М. [3]. Найціннішими є спогади першого Президента незалежної України Л. М. Кравчука [4], депутата Верховної Ради 1991 р. І. Юхновського [5].

Дослідженню цієї проблеми присвячено й публіцистичний матеріал історика С. Кульчицького [6].

Метою дослідження є висвітлення історичних подій легітимації Акта проголошення незалежності України під час проведення Всеукраїнського референдуму.

Важливість даного дослідження відзначається в необхідності розкрити роль референдуму, що мав показати: джерелом української незалежної державності є воля українського народу.

Небагато хто згадує про 1 грудня 1991-го – день проведення Всеукраїнського референдуму, який по праву можна вважати справжнім днем юридичного народження України. Найпопулярнішою відповіддю громадянина України про визначні дати історії новітньої України виявиться День незалежності – 24 серпня 1991 року.

Слово «референдум» має латинське походження: у перекладі referendum – «те, що має бути повідомлено» . Правова наука визначає його як форму безпосередньої демократії, що застосовується для прийняття або затвердження шляхом голосування найважливіших рішень загальнодержавного чи місцевого значення.

Звернемося до історичного періоду між проголошенням незалежної України і референдумом, що став вирішальним і завершальним у розбудові підвалин української

державності та створенні умов для розвитку України як незалежної демократичної держави. У день проголошення незалежності України Верховна Рада ухвалила низку нормативних актів, покликаних підвищити ефективність державних інститутів та започаткувати формування національних силових структур.

19 серпня1991 року з метою повернення суспільства до попереднього політичного стану була здійснена спроба державного заколоту. Представники вищого державного керівництва СРСР (його ініціатори) заявили, що обов'язки Президента СРСР М. Горбачова (у ніч на 19 серпня 1991 р. путчисти ізолювали його на кримській дачі) у зв'язку, з начебто, його хворобою виконуватиме Г. Янаєв, а країною керуватиме Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС).

Для цих людей розпад колись могутньої радянської державиозначав втрату високих посад в системі влади. І вони спробували взяти владу в свої руки.

ДКНС оголосив про запровадження на півроку в окремих районах СРСР надзвичайного стану. Було оголошено про призупинення діяльності всіх політичних партій, окрім КПРС, громадських організацій і рухів демократичного спрямування, заборонялися мітинги, демонстрації, страйки, запроваджувалася жорстка цензура над засобами масової інформації, заборонявся вихід газет, крім кількох лояльних до ДКНС. У Москві, де відбувалися головні події, було запроваджено комендантський час, виведено на вулиці та майдани війська.

Вранці 19 серпня, одразу після створення ДКНС, до Києва прибув командувач сухопутних військ СРСР генерал В. Варенников. Він зустрівся з головою Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчуком, щоб повідомити про події в Москві та попередив, що спроби невиконання наказів ДКНС призведуть до негайного запровадження в республіці надзвичайного стану [5, с. 11].

Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук в цей же день, виступаючи по республіканському радіо о 16 годині в прямому ефірі, закликав громадян до спокою і витримки, запропонував зосередитися на розв'язанні найважливіших проблем повсякденного життя. Як згадує І. Мащенко, незалежний експерт-дослідник телебачення і радіомовлення, який тоді спостерігав за режисерським пультом, Л. Кравчук помітно хвилювався, нервово гортаючи нотатки виступу. Він сказав: «Ми маємо відстояти закони, захистити демократію, утвердити в суспільстві законний порядок, захистити інтереси людей. Ми маємо діяти так, щоб не пролилася невинна кров…» [7].

Президія Верховної Ради УРСР лише ввечері 20 серпня прийняла заяву, в якій зазначалося, що постанови ДКНС, поки це питання не вирішить Верховна Ради України, не мають юридичної сили на території УРСР.

Л. Кравчук у цій ситуації вибрав позицію ухильного очікування. Кількагодинне засідання президії Верховної Ради закінчилося безрезультатно. Представники Народної ради у президії наполягали на заяві про невизнання ДКНС, інші пропонували не робити жодних різких рухів.

Опозиційні сили від самого початку заколоту зайняли принципову позицію, розуміючи, чим загрожує Україні перемога ДКНС. 19 серпня 1991 р. Народний Рух України закликав співвітчизників не підкорятися волі заколотників, створювати структури активного опору, вдатися до всеукраїнського страйку. 20 серпня Народна Рада — організована опозиція в республіканському парламенті — засудила державний заколот і закликала підтримати керівництво Росії у протистоянні з ним [4, с. 8]. 19-22 серпня 1991 р. відбулися масові мітинги-протести проти дій ДКНС у Києві, Львові, Харкові, Донецьку, інших містах України.

20 серпня ввечері була ухвалена заява президії Верховної Ради України, в якій на території України дія постанов ДКНС не визнавалася. Стало зрозуміло, що ДКНС не зміг поставити під контроль силові структури й оволодіти становищем. Тимчасом облвиконкоми багатьох областей України визнали ДКНС (керівництво Компартії України направило шифротелеграму із завданням партійним комітетам на місцях всіляко сприяти діям ДКНС). Вони контролювалися Компартією України, яка залишилася політичною структурою, керованою, як і всі силові відомства, з Москви.

Тільки 23 серпня, коли путч остаточно було подавлено, політбюро ЦК Компартії України опублікувало заяву, в якій засуджувалася «авантюрна спроба антидержавного перевороту» . Наступного дня, коли була скликана позачергова сесія Верховної Ради, с. Гуренко заявив, що 23 серпня у Москві написав заяву, адресовану ЦК КПРС, в якій говорилося: «Я не можу

виконувати обов'язки члена ЦК КПРС, оскільки злочинна група секретарів ЦК КПРС діяла від імені всієї партії» [8, с. 165].

А головні події цих днів розгорнулися у Москві. Центром опору стала Верховна Рада РРФСР, навколо якої зібралися тисячі захисників демократії, було зведено барикади. Опір ДКНС очолив президент Російської Федерації Б. Єльцин. На його заклик десятки тисяч людей вийшли на вулиці столиці й перекрили бронетехніці та військам шлях до будинку Верховної Ради РРФСР. Серед захисників демократії в Москві було чимало українців. Над барикадами, поруч з іншими, майорів і український синьо-жовтий прапор.

Рішучий опір заколотникам з боку тисяч громадян, що заполонили центр Москви, дії керівництва РСФСР на чолі з Б. Єльциним, вагання військ, перехід окремих військових частин на бік демократичних сил, нерішучість самого ДКНС спричинили ганебний провал заколоту 22 серпня 1991 р. З радянським періодом в історії країни було покінчено. Діяльність КПРС було заборонено.

Після цього Президент СРСР М. Горбачов, який у дні заколоту був ізольований путчистами на південному березі Криму, стрімко втрачав владу. Виникли сприятливі обставини для здобуття незалежності союзними республіками.

Утворення незалежної Української держави.

У Києві на засіданні Президії Верховної Ради було прийнято рішення про скликання 24 серпня позачергової сесії українського парламенту. Четверо народних депутатів – Олександр Ємець, Тарас Стецьків, Володимир Філенко, Сергій Соболєв - виконали всю роботу, пов'язану з організацією Позачергової сесії Верховної Ради [5, с. 9]. Ще звечора українське телебачення встановило свої камери у сесійній залі. Ні в кого не було сумніву щодо необхідності прямої трансляції цього засідання [7].

24 серпня о 9 годині 50 хвилин розпочався прямий ефір із сесійної зали. З доповіддю про політичну ситуацію виступив Л. Кравчук. Зі співдоповідями виступили народні депутати О. Мороз — від більшості, та І. Юхновський — від опозиції. Під час засідання представники від громадськості внесли у приміщення парламенту величезний синьо-жовтий стяг як символ розриву з тоталітарним московським центром [8, с. 168]. А через кілька днів, 4 вересня, було ухвалено постанову про підняття над будинком Верховної Ради синьо-жовтого національного прапора. Цим започатковувалася відмова від радянської символіки.

У доповіді й співдоповідях висловлювалася одна думка: про необхідність вжиття рішучих заходів щодо захисту суверенітету України. Мова йшла про структури суверенітету та механізм його практичної реалізації. Голова Верховної Ради запропонував створити Раду оборони України та Національну гвардію. Пропонувалось ухвалити закон про статус військ, розташованих на території України, вирішити питання про департизацію правоохоронних органів республіки, вжити заходів щодо забезпечення економічного суверенітету. Зокрема, уряд мав організувати перехід у власність України підприємств і організацій союзного підпорядкування.

У серпні ці заходи означали утвердження незалежного статусу України. УРСР припиняла своє існування, народжувалася самостійна Україна. Щоб надати цілковитої легітимності цим доленосним рішенням, І. Юхновський від імені Народної ради запропонував проголосити акт, в якому мав бути зафіксований новий державний статус України, а потім підтвердити цей акт на Всенародному референдумі. Одночасно, Народна рада виступила з вимогою заборонити діяльність Комуністичної партії України [5, с. 15].

24 серпня1991 р. Верховна Рада України прийняла Історичний документ виняткового значення для долі українського народу — Акт проголошення незалежності України. У ньому зазначалося: «Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — України.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність винятково Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення» [9].

Над даним формулюванням працювали Левко Лук'яненко, Дмитро Павличко, Ігор Юхновський, який запропонував історичні слова «Перед лицем смертельної небезпеки, яка нависла над Україною в зв'язку з ГКЧП» [5, с. 17].

За Акт проголосувала абсолютна більшість депутатів Верховної Ради – 346 депутатів.

УРСР перестала існувати. На геополітичній карті світу з'явилася нова самостійна держава — Україна.

Розпочався процес утвердження атрибутів державності, без яких не існує суверенних держав. 15 січня1992 р. державним гімном України затвердили музику композитора М. Вербицького на слова П. Чубинського «Ще не вмерла Україна. . . « . 28 січня р. національний синьо-жовтий український прапор отримав статус державного. 19 лютого1992 р. Верховна Рада затвердила тризуб як малий герб України. Національна символіка перетворилася на державну.

26 серпня 1991 р. президія Верховної Ради ухвалила указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України.

30 серпня президія Верховної Ради України ухвалила указ про заборону діяльності Компартії України [8, с. 167].

Найбільшою заслугою було встановлення контролю над розміщеними в Україні силовими структурами та загальносоюзними установами й відомствами. Не вдалося лише одне: встановити контроль над Чорноморським флотом. Внаслідок цього флот на довгі роки став болючою проблемою в українсько-російських відносинах [6].

8 жовтня прийняли Закон України «Про громадянство України», 7 листопада — «Про державний кордон» . Отже, ще до референдуму, який затверджував Акт проголошення незалежності, були підготовлені передумови для перетворення України з союзної республіки на самостійну державу.

24 серпня 1991 р. депутати Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної республіки у 321 голос визнали необхідність проведенняреспубліканського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності, адже він не мав вищої юридичної сили.

Все суспільно-політичне життя в республіці було підпорядковано Всеукраїнському референдуму, на якому 1 грудня 1991 р. виборцям належало відповісти на запитання, чи підтверджують вони зазначений Акт.

Для політиків, котрі стояли на позиціях повної незалежності України, це було необхідно для того, щоб перекреслити результати референдуму 17 березня, на якому українці проголосували за подальше існування Радянського Союзу.

Проведення 1 грудня 1991 р. Всеукраїнського референдуму стало епохальною подією, що докорінно змінилоісторичну долюукраїнського народу.

За результатами референдуму Акт проголошення незалежності України було підтримано в усіх 27 адміністративних регіонах України: 24 області, 1 автономна республіка, та 2 міста зі спеціальним статусом. Із 37885, 6 тис. громадян України, котрі були внесені до списків для таємного голосування, взяли участь у голосуванні 31891, 7 тис. (84, 18%). Із них позитивно відповіли 28804, 1 тис. виборців (90, 92%) [6]. Зокрема, у Криму відповіли на запитання референдуму «Так, підтверджую» 54, 19% громадян, у Севастополі — 57, 07%; у Донецькій, Луганський, Одеській, Харківській областях підтвердили Акт про незалежність понад 80% виборців; в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Волинській, Рівненській, Житомирській, Київській, Хмельницькій, Черкаській, Вінницькій областях за незалежність проголосувало понад 95%, у решті областей — понад 90% громадян.

Позитивну відповідь дало населення всіх областей України, незалежно від національної приналежності. Отже, за незалежність проголосували не тільки українці, але й представники інших народів, що проживають на території України і складали близько 14 млн. громадян [4].

Президент США Д. Буш назвав ці результати приголомшливими. А Президент Радянського Союзу М. Горбачов і не сподівався на такий результат референдуму, стримано привітавши Кравчука з обранням Президента України [4].

Причинами такої високої політичної активності громадян України можна вважати: сформоване протягом багатьох століть прагнення українського народу до державотворення;віра народу у свої сили і можливості; розпочатий процес розпаду СРСР.

За результатами референдуму вже ні в кого не могло бути сумніву, чи український народ хоче мати свою самостійну державу. Головним завданням стало збереження незалежності й

суверенності Української держави, недопущення помилок, зроблених на двох попередніх етапах існування державності, — у середині XVII ст. і в 1917—1920 рр.

Одночасно, 1 грудня 1991 р. відбулися перші загальнонаціональні вибори Президента України як глави держави.

Всі учасники президентських перегонів (В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, Л. Табурянський, О. Ткаченко, І. Юхновський) незважаючи на ідеологічні розбіжності, протягом трьох місяців одностайно виступали з державницьких позицій.

Кандидат	Кількість голосів	%
Кравчук Леонід Макарович	19, 643, 481	61. 59
Чорновіл В'ячеслав Максимович	7, 420, 727	23. 27
Лук'яненко Левко Григорович	1, 432, 556	4. 49
Гриньов Володимир Борисович	1, 329, 758	4. 17
Юхновський Ігор Рафаїлович	554, 719	1. 74
Табурянський Леопольд Іванович	182, 713	0. 57

Під час перших виборів Президента України в 1991 р. застосовувалася виборча система абсолютної більшості. У випадку відсутності кандидата, що набрав абсолютну більшість голосів від числа тих виборців, що взяли участь у голосуванні, передбачався другий тур, у якому змагалися б два кандидати на посаду Президента України, котрі набрали більшість голосів у першому турі.

Беззаперечну перемогу в першому турі (61,59%) здобув Леонід Кравчук, який і став першим Президентом України [8, с. 169].

Значення референдуму важко переоцінити. Перший всеукраїнський референдум, засвідчивши єдність прагнення абсолютної більшості наших співвітчизників до національного суверенітету та власної державності, набув особливого статусу, ставши символом утвердження українського народу як рівноправного члена світової спільноти [10. с. 42].

Референдум 1 грудня 1991 р. підтвердив Акт проголошення незалежності України, проголошений Верховною Радою УРСР 24 серпня 1991 р.

Рішення референдуму дозволили Україні затвердитися на міжнародній арені як незалежній державі. До 1 грудня 1991 р. формально незалежнуУкраїну не визнала жодна держава. Наступного дня після референдуму оголосили про визнання незалежної України Канада і Польща, 3 грудня - Угорщина, 4 грудня - Латвія і Литва. 5 грудня до них приєдналися одразу п'ять країн — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія. Протягом тільки грудня 1991 р. вона була визнана понад 40 державами світу [1, с. 17].

Всеукраїнський референдум перекреслив рішення березневого референдуму про збереження Союзу РСР, його підсумки створили правову основу для перетворення декларованої незалежності в реальну.

І референдум 1991 р., і президентські вибори підтвердили бажання переважної більшості громадян України житив незалежній демократичній державі, самостійно вирішувати внутрішні політичні й економічні проблеми.

Москва не бажала добровільно відмовитися від спроб впливу на Україну. Горбачов весь час намагався повернути усі республіки в площину Союзу (чи іншого подібного утворення).

Після 1 грудня залишилася єдина нерозв'язана проблема – як вийти з СРСР. Він уже фактично припинив своє існування як держава, але досі залишався суб'єктом міжнародного права [4].

Важливою подією стало підписання в Біловезькій Пущі 8 грудня 1991 р. Україною, Росією, Білорусією Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав, у якій констатувалося про припинення Союзу РСР як суб'єкту міжнародного права.

Згодом на саміті СНД, який відбувся 21 грудня 1991 р. в Алма-Аті, сторонами Угоди стали ще вісім держав — Азербайджан, Вірменія, Молдова, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан [8, с. 172].

25 грудня 1991 р. М. Горбачов склав із себе повноваження президента СРСР, підписавши відповідний указ [6]. Союз РСР припинив своє існування як фактично, так і юридично.

Після визнання України Сполученими Штатами її офіційно визнали такі впливові європейські держави, як Німеччина (26. 12. 1991), Франція (27. 12. 1991), Італія (28. 12. 1991), Великобританія (31. 12. 1991). До кінця грудня Україну також визнали Китай, Японія, Бразилія, Мексика, Перу, Індонезія, Іран, Австралія, Таїланд, Алжир, Туніс, Йорданія, КНДР, Південна Корея, В'єтнам, Бангладеш, Данія, Фінляндія [11].

Молода держава стала будувати відносини з іншими державами на основі взаємної поваги суверенітету, незалежності і територіальної цілісності, невтручання в їхні внутрішні справи, розвитку всебічних політичних, економічних і культурних зв'язків.

Підтвердження Акта проголошення незалежності України на Всеукраїнському референдумі було покликане забезпечити невідворотність процесу створення Української незалежної держави і сприяти його завершенню в умовах свободи поза межами Радянського Союзу. Референдум мав забезпечити якнайшвидше утвердження України як повноправної й повноцінної суверенної держави і відновлення її місця в Європі та світовій спільноті держав.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Референдуми в Україні: історія та сучасність. – К., 2000. – 248 с.
2. Дерев'янко С. М. Конституційний референдум: європейський досвід і українська перспектива //Наше право. – 2008. - №2. –С. 16-20.
3. Шаповал В. Основний Закон України та референдум: до питання про «стабільність» Конституції //Право України. – 2000. - №2. – С. 3-5.
4. Кравчук Л. Похорон імперії //Дзеркало тижня. – 20001. – 23 серпня. – 1 вересня.
5. Юхновський І. Так народжувалася держава: ідея референдуму проклала шлях до проголошення Незалежності / І. Юхновський //Сучасність. – 2008. - №8. – С. 5-19.
6. Кульчицький С. Довіритись народу // Дзеркало тижня. – 2001. – 1-7 грудня.
7. Мащенко І. Від ГКЧП – до незалежності. Хроніка серпневих днів 1991-го через призму телеекрана. // Дзеркало тижня. – 2001. – 1 грудня.
8. Литвин В. Прогоошення незалежної України / В. М. Литвин// Україна: утвердження незалежної держави. 1991-2001. – К., 2001. – С. 151-172.
9. Акт проголошення незалежності України. – Голос України. – 1991. - 25 серпня.
10. Паламарчук М. Всеукраїнський референдум у політичній системі України //Право України. – 2005. - №5. - С. 42-43.
11. Василенко В. Грудневий референдум як найвища легітимація української державної незалежності//Дзеркало тижня. - 2010. -. №46, 11 грудня.

Богатчук С.С. ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ВСЕУКРАИНСКОГО РЕФЕРЕНДУМА 1 ДЕКАБРЯ 1991 ГОДА

Статья приурочена двадцятой годовщине со дня проведения всеукраинского референдума 1 декабря 1991 г. по утверждению Акта независимости Украины. В статьена основе научных та публицистических источников анализируются события августа-декабря 1991 г., которые стали решительным шагом на пути образования независимой Украины.

Ключевые слова: путч, государственный переворот, референдум, выбори Президента.

Bohatchuk S.S. THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE ALL-UKRAINIANREFERENDUM ON DECEMBER 1, 1991

Paper is devoted to the twentieth anniversary of the day ofAll-Ukrainian referendum on December 1, 1991 to confirm the Act of Independenceof Ukraine. The article according with the scientific and journalistic sourcesanalyzed events of August-December 1991, which became a decisive step on theway of creation of an independent Ukraine.

Key words: putsch, coup, the referendum, elections of the President.

УДК 94(477) «1989 - 2001» :314. 04

Т.А. Мельничук

ШЛЮБИ ТА РОЗЛУЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1989 – 2001)

У представленій статті презентовані підсумки дослідження шлюбності та розлучень серед сільського населення України у 1989 – 2001 рр. . Розглянуто вплив даних процесів на соціальну структуру селянства.

Ключові слова: селянство, шлюби, розлучення, народжуваність.

Суспільно-економічні умови, в яких функціонує сучасна українська сім'я, характеризуються зміною їх відносин у суспільстві, загостренням цілого комплексу протиріч у сфері життєдіяльності сім'ї. Саме сім'я найбільш повно відтворює економічні, політичні, духовні відносини сучасного суспільства. Вона чутливо реагує на всі зміни, що відбуваються у ньому. Сільська родина не є виключенням. Вона стикається ще з більшою кількістю проблем соціально-економічного характеру. Це позначається начисельності укладених шлюбів, розлучень, кількості народжених дітей та інше. Тому, безумовно дана тема є досить актуальною.

Автор публікації ставить за мету дослідитипричини та наслідки шлюбівта розлучень в українському селі впродовжміжпереписного періоду 1989 –2001 рр.

Більшість праць, які висвітлюють дане питання є демографічного та економічного напрямку. Серед них можнавиділити роботи Старостенко Г. Г. Стешенко В. С. Прибиткової І М, Кириченка В. Ф. та інших.

У 1989 р. в Українській РСР на 100 сільських жителів припадало 8 шлюбів і близько 2 розлучень. Зкожним роком кількість укладених шлюбів зменшувалося, тоді як зростала чисельність розлучень. Більше третини розлучень припадало на молоді сім'ї. За допомогою статистичних даних можемо простежити цей процес у розрахованій нами таблиці.

Шлюби та розлучення у сільській місцевості України(1989 – 2001 рр.)

Роки	Одиниць		На 1000 осіб	
	Кількість зареєстрованих шлюбів	Кількість зареєстрованих розлучень	Кількість зареєстрованих шлюбів	Кількість зареєстрованих розлучень
1989	137102	26564	8, 0	1, 6
1990	133469	27210	7, 9	1, 6
1991	140457	28436	8, 4	1, 7
1992	113984	30134	6, 8	1, 8
1993	123727	31390	7, 4	1, 9
1994	117793	29913	7, 1	1, 8
1995	123394	31940	7, 4	1, 9
1996	92463	30042	5, 6	1, 8
1997	100972	30743	6, 2	1, 9
1998	91332	30968	5, 6	1, 9
1999	100212	31133	6, 2	1, 9
2000	80130	34801	5, 0	2, 2
2001	85964	33457	5, 4	2, 1

Таблицю розраховано автором: [1, 108 – 111], [2, 352 – 353], [3, 42 – 47], [4, 301], [5, 303].

У 1989 р. кількість зареєстрованих шлюбів у сільській місцевості становила 137. 1 тис., і коефіцієнт шлюбності дорівнював 8. 0, відповідно у цьому ж році частка офіційно зареєстрованих розлучень серед сільського населення дорівнювала 26, 6 (1, 6). Протягом 1989 – 2000 рр. відбулися зміни у негативний бік. За підрахунками автора, чисельність шлюбів у сільській місцевості зменшилася на 51138, а кількість розлучень зросла на 6 957, і у 2001 р. дані показники набули значень відповідно – 85 964 та 33 457. Найпомітнішими дані тенденції були у селах АРК Крим, Запорізької, Миколаївської, Сумської, Харківської, Чернігівськоїобластей.

…….

Коефіцієнт кількості зареєстрованих розлучень збільшився на 0, 5 (2, 1 у 2001 р. проти 1, 6 у 1989 р.). Причому, досить високим був показник розлучень сімей, які мали більше однієї неповнолітньої дитини. Основними причинами розлучень сільських сімейбули побутові причини, незадоволення матеріальними статками власними та статками сім'ї, а також зловживання спиртними напоями.

Вперше, за історію переписів, у 2001 р. було визначено кількість осіб, що перебували як у зареєстрованому шлюбі, так і у незареєстрованому. Всього по Україні, на дату перепису повідомили про власний незареєстрований шлюб 823, 7 тис. чоловіків або біля 7% одружених чоловіків. Також, перепис вияснив, що майже 7% заміжніх жінок проживали на час опитування у незареєстрованому шлюбі.

Потрібно зауважити, протягом досліджуваного періоду збільшився відсоток жінок які, не будучи у зареєстрованому шлюбі, вирішили самі народити і виховати дитину. Причини рішення молодої сільської жінки самій народжувати і виховувати дитину є різними. Головна із них – побоювання залишитися самій, оскільки відомо, що кількість осіб чоловічої статі менша при народженні і середній вік чоловіків є меншим. Велика кількість осіб чоловічої статі для заробітку покидають оселі і їдуть на тимчасову роботу за кордон.

Акцентуючи увагу на процесах шлюбності не слід залишати поза увагою статеву структуру селянства, так як вона безпосередньо впливає на чисельність укладених шлюбів.

Досліджуючи статеву структуру сільського населення України, потрібно зважити на те, що із загальної чисельності сільського населення частка чоловіків у 1989 р. складала 7. 763. 666 тис., а жінок 9. 391. 137 тис. Динаміку зміни сільських чоловіків та жінок ілюструє подана нижче таблиця.

Розподіл сільського населення України за статтю та віковими группами (1989 – 2001 рр.)

	1989 р.			**2001 р.**		
	Обидві статі	**Чоловіки**	**Жінки**	**Обидві статі**	**Чоловіки**	**Жінки**
Всього	17154803	7763666	9391137	15950173	7412725	8537448
У тому числі у віці, років						
0 – 4	1232517	626986	605531	783211	400602	382609
5 – 9	1168065	592111	575954	992168	507930	484238
10 – 14	1180979	597013	583966	1183319	605399	577920
15 – 19	963189	530191	432998	1047600	538425	509175
20 – 24	969054	513880	455174	987553	509112	478441
25 – 29	1098219	572277	525942	1029651	526393	503258
30 – 34	1037144	540603	496541	1008662	525442	483220
35 – 39	961632	491266	470366	1044598	542762	501836
40 – 44	742299	357357	384942	1123567	578756	544811
45 – 49	1100214	506873	593341	979234	491095	488139
50 – 54	1320983	611110	709873	902934	432272	470662
55 – 59	1221968	530858	691110	700447	302585	397862
60 – 64	1330091	500654	829437	1203723	500111	703612
65 – 69	930772	295513	635259	874831	346392	528439
70 р. і старшому	1897197	496758	1400439	2087856	605040	1482816

Таблицю розраховано автором: [6, 35], [4, 35], [7, 375], [3, 42 – 47], [8, 1], [9, 3], [10, 1].

Як свідчить таблиця, в цілому на 2001 р. ситуація змінилася у гірший бік. Частка чоловіків зменшилася на 350 941 тис. осі і становила 7 412 725 осіб, а жінок зменшилася на 853 689 і становила 8537448 тис. Кількість дівчаток, у віці від народження до 4 років, за тринадцятирічний період зменшилася майже вдвічі. Жінок 75-річного віку в Україні більше ніж п'ятирічних дівчаток. Це означає, що коли дана категорія жінок досягне дітородного віку (2016 – 2020 рр.), народжуваність у селах України знову різко зменшиться. В цілому по Україні, починаючи із середини 1960-х рр. пересічна жінка в Україні вже не народжувала стільки, скільки потрібно, щоб покоління дітей дорівнювало поколінню батьків. У результаті кожне наступне покоління менше за попереднє. Чисельність осіб жіночої статі у 2001 р. переважає

кількість жінок у 1989 р. у таких вікових категоріях: 15 – 19 років, 20 – 24 роки, 35 – 39 років, 40 – 44 роки та у віці 70 р. і старші. Серед групи осіб чоловічої статі у 2001 р. чоловіки переважали у вікових категоріях: 10 – 14 років, 15 – 19 років, 35 – 39 років, 40 – 44 роки, 65 – 69 роки та у віці 70 років і старшому. Проте чисельність чоловіків у вікових категоріях від 45 до 64 років у 2001 р. майже вдвічі менша за кількість осіб чоловічої статі, що знаходилися у такому ж віці тринадцять років назад. Це свідчить про збільшення росту смертності серед чоловіків у цих вікових категоріях. Отже, можна відзначити постійне погіршення статевої структури села протягом досліджуваного періоду.

Вивчивши та проаналізувавши розподіл селян за віковими групами народжених за статтю, ми можемо простежити перевищення кількості народжених осіб жіночої статі над чоловічою. Хоч зменшення цієї різниці є дуже незначним, та, коли брати до уваги якийсь конкретний населений пункт із незначною кількістю селян, то дані показники є відчутними і впливають на відтворення наступних поколінь.

За результатами переписів, у 1989 р. всього у сільській місцевості України, на 1000 жінок припадало 827 чоловіків. У 2001 р. ситуація покращилася за рахунок вікових категорій 40 – 49-річних – 868 чоловіків на 10000 осіб жіночої статі. У 1989 р. до 39 років чисельність чоловіків перевищувала чисельність осіб жіночої статі, у 2001 р. чисельність чоловіків у селах менша за чисельність осіб жіночої статілише після 50-річного віку.

Числові показники двох поданих вище таблиць також свідчать про різке збільшення кількості сільських чоловіків у віковій категорії 70 і старшому віці у 2001 р. проти 1989 р. Перевищення у 2001 р. кількості селян у віковій категорії 70 р. і старші майже втричі, вікової категорії від 0 до 4 років свідчить про швидкий процес старіння населення, причому за рахунок зменшення кількості населення у молодшому працездатному віці відбувається процес старіння населення «знизу» . За середнім віком життя Україна входить до 15 найстаріших країн світу, а за середньою тривалістю життя посідає останнє місце в Європі. Кількість постійного населення у сільській місцевості України на 5 грудня 2001 р. у віці 100 і більше років становило 888 чол. проти 661 у міських поселеннях. Найбільше довгожителів зафіксовано у Львівській, Донецькій, Рівненській та Вінницькій області.

Найбільш «старим» (відсоток осіб 60 р. і старші в загальній кількості населення більше 25%) є сільське населення Вінницької, Полтавської, Сумської, Черкаської, Чернігівської областей. До наступної групи за часткою осіб старшою 60-річного віку (22 – 25%) можна віднести Житомирську, Кіровоградську, Луганську та Хмельницьку області. До третьої групи (21 – 22%) належать Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Тернопільська області. Найбільш «молодим» є населення Закарпатської, Рівненської областей. Демографічна молодість сільських західних регіонів обумовлена відносно високою народжуваністю порівняно з іншими регіонами.

Розрахувавши зміни кількості сільського населення за місцем проживання в регіональному розрізі, ми можемо відзначити наступне:

Кількість наявного сільського населення за місцем проживання та статтю по регіонах (1989 – 2001 рр.)(тис. чол.)

	1989 р.			**2001 р.**		
	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
Україна	17119. 1	7765. 4	9353. 7	15882. 7	7384. 7	8498. 0
АРК.	724. 0	341. 0	383. 0	759. 4	359. 6	399. 8
Вінницька	1075. 4	464. 1	611. 3	953. 5	428. 8	524. 7
Волинська	543. 0	255. 3	287. 7	527. 5	250. 9	276. 6
Дніпропетровська	649. 9	295. 7	354. 2	607. 3	282. 5	324. 8
Донецька	517. 3	240. 3	277. 0	477. 5	222. 8	254. 7
Житомирська	726. 5	327. 3	399. 2	614. 1	283. 5	330. 6
Закарпатська	737. 3	357. 0	380. 3	792. 3	384. 1	408. 2
Запорізька	505. 7	229. 0	276. 7	471. 0	219. 3	251. 7
Івано-Франківська	826. 3	383. 5	442. 8	816. 7	384. 6	432. 1
Київська	897. 7	397. 1	500. 6	774. 4	351. 1	423. 3
Кіровоградська	497. 0	220. 8	276. 2	451. 1	208. 2	242. 9

Луганська	389. 8	180. 5	209. 3	355. 5	166. 8	188. 7
Львівська	1117. 2	521. 3	595. 9	1067. 8	505. 9	561. 9
Миколаївська	456. 3	213. 8	242. 5	425. 9	202. 1	223. 8
Одеська	897. 2	410. 1	487. 1	844. 4	397. 4	447. 0
Полтавська	763. 4	331. 7	431. 7	673. 4	306. 0	367. 4
Рівненська	639. 7	300. 7	339. 0	623. 6	299. 1	324. 5
Сумська	547. 5	238. 5	309. 0	456. 8	208. 0	248. 8
Тернопільська	692. 3	312. 8	379. 5	656. 8	302. 3	354. 5
Харківська	684. 2	310. 9	373. 3	625. 5	289. 0	336. 5
Херсонська	481. 2	228. 0	253. 2	468. 9	224. 8	244. 1
Хмельницька	804. 1	352. 7	451. 4	701. 2	317. 5	383. 7
Черкаська	722. 5	313. 3	409. 2	649. 3	293. 0	356. 3
Чернівецька	543. 0	249. 7	293. 3	549. 3	257. 7	291. 6
Чернігівська	659. 9	280. 7	379. 2	518. 1	229. 6	288. 5

Таблицю розраховано автором: [7, 371 – 372], [2, 353], [4, 123].

Збільшення частки осіб чоловічої статі серед сільського населення простежується в АРК, Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях. Регіонів, де за міжпереписний період відбулося збільшення частки жіночого населення, нараховується лише два: АРК та Закарпатська область. Таке співвідношення також є одним із факторів вищого рівня народжуваності в порівнянні із іншими регіонами.

Отже, характеризуючи сільську родину у період, що досліджується, слід наголосити на зростання кількості розлучень, в результаті – збільшення чисельності неповних сімей, зменшення кількості повторних шлюбів, проживання подружніх пар без офіційної реєстрації шлюбу.

Серед перспектив подальшого дослідження даного питання вплив шлюбів та розлучень на народжуваність в українському селіуміжпереписний період 1989 – 2001 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Населення України. 2003 / Демографічний щорічник. Відповідальний за випуск Стельмах Л. М. – К., 2004. – 364 с
2. Статистичний щорічник за 2001 рік. – К., 2002. – 546 с.
3. Возраст и состояние в браке населения СССР: по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М., 1990. – 110 с.
4. Демографический ежегодник, 1990: СССР / Гос. ком. СССР по статистике. – М. : Финансы и статистика. – 1990. – 639 с.
5. Статистичний щорічник за 2000 рік. – К., 2001. – 598 с.
6. Населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. / Государственный комитет СССР по статистике. Информационно-издательский центр. – М. : Финансы и статистика, 1990. – 44 с.
7. Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К., 2003. – 632 с.
8. Розподіл населення за порядком народження та віком матері. 2001 р. – Форма Н – 6. // Поточний архів Держкомстату України.
9. Розподіл народжених за віком та шлюбним станом матері. 2001 р. – Форма Н – 1. – 3 с // Поточний архів Держкомстату України.
10. Розподіл народжених за віком та шлюбним станом матері. Число народжених у батьків, які перебувають у зареєстрованому шлюбі. 2001 р. – Форма Н – 1 // Поточний архів Держкомстату України.

Мельничук Т.А. БРАКИ И РАЗВОДЫ В СЕЛАХ УКРАИНЫ (1989 – 2001)

В данной статье представлены выводы исследований браков и разводов среди сельского населения Украины в 1989 – 2001 р. Рассмотрено влияние данных процессов на социальную структуру населения.

Ключевые слова: сельское население, браки, разводы, рождаемость.

Melnishyk T.A. MARRIAGES AND DIVORCES IN THE UKRAINIANVILLAGE (1989 – 2001)

In the presented article the results of research represented of marriage and divorce are among the peasantry population of Ukraine in 1989-2001. The authoris considered theinfluence of thisprocesses on the social structure of peasantry.

Keywords: peasantry, marriages, divorce, birth-rate

УДК [32+351. 86](477)

Г.Я. Буртяк

РНБО УКРАЇНИ ЯК КООРДИНАЦІЙНИЙ ОРГАН У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Стаття присвячена аналізу діяльності Ради національної безпеки і оборони при Президентові України (РНБО) як органу з координації роботи влади у досліджуваній сфері.

Ключові слова: національна безпека, Рада національної безпеки і оборони України(РНБО), координація діяльності.

Питання національної безпеки та оборони кожної країни є найважливішою сферою її діяльності. Мова йде про захищеність життєво важливих інтересів особи, держави і суспільства, державних кордонів, територій, цілісності, суспільно-політичного устрою, культурних цінностей і всього того, що становить основу матеріального і духовного життя країни від внутрішньої і зовнішньої загрози; стан держави, що дозволяє їй зберігати свою цілісність і виступати самостійним суб'єктом системи міжнародних відносин.

Зважаючи на виняткову значущість національної безпеки і оборони, її концепція в багатьох країнах виробляється і схвалюється законодавчим органом, а для її реалізації створюється спеціальний орган з найвищих посадових осіб і керівників силових міністерств та відомств (в Україні – Рада національної безпеки і оборони (РНБО), очолюваний главою держави чи виконавчої влади.

У вітчизняній науковій літературі Рада національної безпеки і оборони (РНБО) трактується як загальнодержавний, цілісний, системний, спеціалізований, міжвідомчий, колегіальний, постійно діючий, консультативно-дорадчий орган у сфері національної безпеки, за допомогою якого здійснюється координація та контроль діяльності виконавчої влади в цій сфері [1]

Враховуючи актуальність досліджуваної проблеми, метою даної публікації є аналіз діяльності РНБО України з часу її створення та подальшого реформування.

Науково-теоретичною базою розгляду цього питання стали праці вітчизняних і зарубіжних учених, які з різних позицій розглядають актуальні проблеми забезпеченнянаціональної безпеки. Мова, зокрема, йде про праці Аристотеля, Г. Гегеля, М. С. Грушевського, І. Канта, Макіавеллі, Ш. Монтескьє, а також сучасних вчених Г. В. Атаманчука, І. Л. Бачило, Б. П. Курашвілі, Б. М. Лазарєва, Ю. О. Тихомирова, А. Шлесінера, Г. Веделя, М. Вайме, Л. Гуліка та інших.

Вітчизняні дослідження в галузі теоретичного обґрунтування сутності й змісту механізму національної безпеки та місця в цьому механізмі РНБО поки що перебувають на початковій стадії, хоча вже є окремі надбання у цьому напрямі. Серед українських учених, які торкалися вказаних проблем, слід відзначити праці В. Авер'янова, Д. Видріна, А. Гриценко, В. Заросило, В. Кампа, В. Копейчикова, В. Кременя, В. Погорілка, І. Петріва, В. Селіванова, О. Фрицького, В. Цвєткова, В. Чалого, Ю. Шемчушенка, Ю. Якименко.

Питання національної безпеки і оборони України були актуальними з самого початку створення молодої української держави. Тому вже в перші місяці її існування постановою Верховної Ради України від 11 жовтня 1991 р. було утворено Раду оборони України, яка наділялася правами вищого державного органу колегіального керівництва з питань оборони і безпеки України [2]

Згідно із Тимчасовим положенням, затвердженим розпорядженням Президента України від 3 липня 1992 р., Раду оборони було визначено як консультативно-дорадчий орган у системі

державної виконавчої влади при Президентові України, головним завданням якого була підготовка пропозицій та проектів рішень Президента щодо реалізації політики у сфері захисту національних інтересів та забезпечення національної безпеки України [3]

Указом Президента України від 23 серпня 1994 р. було затверджено нове Положення про Раду, згідно з яким вона визначалась як колегіальний орган при Президенті України і здійснювала організаційно-координаційну функцію в галузі забезпечення національної безпеки [4]

Як відзначав вперше призначений секретар РНБО Горбулін В. П. (1994-1999 р. р.), діяльність Ради, перш за все, була орієнтована не на інтереси конкретної політичної сили, а на реалізацію загальнонаціональних завдань. РНБО покликана визначати стратегічні пріоритети державної політики щодонаціональної безпеки і оборони, здійснювати міжвідомчу координацію та інформаційно-аналітичну діяльність у цій сфері [5]

З прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України розпочався новий період у діяльності Ради. Згідно зі Статтею 107 Основного закону Рада Національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України, яка координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони. Її головою є Президент України, який особисто формує персональний склад Ради, до якої за посадою входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони, Голова Служби безпеки, Міністр внутрішніх справ, Міністр закордонних справ. У засіданнях Ради може брати участьГолова Верховної Ради України. Рішення Ради національної безпеки й оборони вводяться в дію указами Президента України [6]. Згодом було також затверджено персональний склад Ради, тимчасове положення про її діяльність, утворено апарат.

Формування законодавчої бази з питань діяльності Ради було затверджено з прийняттям 5 березня1998 р. Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України», яким визначено такі функції Ради: 1)внесення пропозицій Президента України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони; 2) координація та здійснення контролю за діяльністю виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час; 3)координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України [7].

Під час функціонування РНБО, коли у глави держави було достатньо важелів впливу на виконавчу владу – аж до відправки уряду у відставку, Рада національної безпеки і оборони не грала помітної ролі у політичному житті України, а тому її діяльність мало цікавила політиків, науковців, засоби масової інформації, громадськість.

Цілком очевидно, що після конституційної реформи 2004 р., коли Україна сталапарламентсько-президентською, а Президента позбавлено колишніх повноважень, РНБО по суті перетворилася в інструмент тиску глави держави на виконавчу владу.

Справа в тому, що у відповідності зі 107 ст. Конституції України РНБО не лише координує, а і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері безпеки і оборони, її рішення вводяться в дію указами Президента України, які згідно з Конституцією України є обов'язковими для виконання Кабміном, іншими органами виконавчої влади. Отже, Рада національної безпеки і оборони наділена такими владними повноваженнями, які піднімають цей «координаційний орган» не тільки над урядом, а і над територією всієї України.

Національна безпека – поняттядосить глибоке, а тому при бажанні під нього можна підвести будь-що. Про це, зокрема, свідчить те, що в Законі «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. один лише перелік «Загроз національним інтересам і національній безпеці України» та «Основні напрями державної політики з питань національної безпеки» займає понад 5 сторінок убористого тексту журнального формату. Виходить, що всі ці напрями діяльності знаходяться у віданні РНБО та очолюючого її президента [8].

Наприклад, 21 листопада 2008 р. на засіданні Ради було розглянуто три питання: про право і захист інтелектуальної власності і посиленні її ролі у формуванні національного багатства; про виконання рішень РНБО у сфері регулювання земельних відносин; про військово-технічну співпрацю. Немає сумніву, всі ці питання є важливими і мають безпосереднє відношення до національної безпеки. Однак виникає закономірне питання: хіба вони не відносяться безпосередньо до компетенції Кабміну, де могли б розглядатися і вирішуватися на його засіданнях, або розглядатися спільно.

Не до кінця продуманими були намагання РНБО в жовтні – листопаді 2009 р. перебрати на себе всі повноваження протидії поширенню грипу в країні. З уст Президента громадяни України в основному почули лише звинувачення на адресу Кабінету Міністрів та Верховної Ради України, що призвело напередодні президентських виборів до політичної дестабілізації.

Якщо до вищесказаного додати, що персональний склад РНБО формує сам Президент України і для прийняття рішення Ради необхідно 2/3 голосів його членів, то це означає, що РНБО, як правило, приймає рішення, які угодні Президенту. Правда, Законом передбачено, що до складу Ради «за посадою входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони, Голова Служби безпеки, Міністр внутрішніх справ, Міністр закордонних справ», однак вони складають в ній меншість і не можуть чинити визначальний вплив на рішення, що приймаються.

До того ж, для полегшення тягаря глави держави по керівництву РНБО була заснована, не передбачена Конституцією України, посада секретаря РНБО, яка наділена непомірними повноваженнями. Особливо великі права було надано указом президента від 8 лютого 2005 р. секретарю РНБО П. Порошенко, який міг вносити до міністерств, інших виконавчих органів обов'язкові для розгляду пропозиції та рекомендації з проблем національної безпеки і оборони, давати органам виконавчої влади певні доручення, вносити пропозиції щодо кандидатур на посади у правоохоронних органах, збройних силах, інших військових формуваннях. Все цепризвело до серйозного конфлікту між Кабінетом Міністрів і РНБО України, помітної дестабілізації політичної ситуації в країні. Згодом цей указ було скасовано, але і нинішній секретар РНБО Р. Богатирьова претендувала на одну з перших посадових осіб держави, завжди знаходилась поруч із Президентом, приймала офіційних осіб іноземних держав, здійснювала зарубіжні візити. Очолюваний нею орган де-факто претендував на роль одного з впливових центрів управління державою, не маючи на це належних конституційних повноважень.

Не зуміли українські політики скористатися відомим принципом контрасигнації, тобто обов'язкове скріплення Указів президента щодо рішень РНБО підписами прем'єр-міністра та міністрів, які відповідають за їх виконання, що дало б можливість забезпечити узгодженість дій глави держави та уряду.

Як бачимо, в Україні був легітимно сформований і очолюваний однією людиною орган, який був нікому не підзвітний і у віданні якого знаходились практично всі важелі державного управління і життєдіяльності суспільства. РНБО фактично приймала рішення по всіх питаннях державної політики на території всієї України, користуючись нерідко недозволеними методами.

При аналізі роботи Ради Національної безпеки і Оборони України виникає закономірне бажання поцікавитись діяльністю аналогічних органів іноземних країн, зокрема європейських.

Ознайомлення з конституціями 46 країн Європи показало, що крім України, в конституціях лише 16 з них згадуються органи національної безпеки, рада оборони чи аналогічний орган. Це – Азербайджан, Албанія, Білорусія, Болгарія, Угорщина, Грузія Італія, Казахстан, Литва, Македонія, Польща, Росія, Румунія, Турція, Хорватія, Естонія. З поданого переліку видно, що даний орган характерний, перш за все, для постсоціалістичних країн. У країнах ЗахідноїЄвропи він більш поширений як консультативний орган при главі держави, уряді і парламенті, і не є органом безпеки [9].

Зроблений аналіз діяльності Ради національної безпеки і оборони України, інших іноземних країн засвідчує, що в жодній європейській країні немає органу з таким конституційним статусом, як в Україні. В тих же країнах, де він є, його діяльність обмежується дорадчими, консультативними чи координаційними функціями. В багатьох країнах його діяльність пов'язана лише з обороною країни, а не розповсюджується на всі сфери і види життєдіяльності суспільства.

У попередній публікації» Чи потрібна Україні Рада національної безпеки й оборони?» [10] щодо ролі і місця РНБО у політичному житті України (1991-2009р. р.) автор даного дослідження дійшов висновку, що РНБО, особливо після внесення змін до Конституції у жовтні 2004 року, в ході постійного конфлікту між Президентом України В. Ющенко та Прем'єр-Міністром Ю. Тимошенко була зайвою ланкою державного правління, оскільки в основному використовувалась як засіб непомірного тиску на всі ланки виконавчої влади у державі. Якменш радикальний крок пропонувалось обмежити її компетенцію дорадчими та консультативними функціями лише в умовах військового та надзвичайного стану, запровадженого в Україні.

Однакпісля президентських виборів 2010 р., повернення до Конституції 1996р., відсутність конфлікту між Президентом та Прем'єр-міністром, в Україні встановилась політична стабільність, що дозволяє конкретно направляти зусилля конституційного органу – РНБО на забезпечення національної безпеки і оборони країни, здійснення координації та контролю за діяльністю центральних та місцевих органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

Як наголосив Президент України Віктор Янукович, відкриваючи 6 квітня 2010 р. засідання оновленого складу РНБО [11], Рада національної безпеки і оборони України у найкоротші терміни має перетворитися на дієздатний орган, що координує роботу влади у секторі безпеки та оборони. На жаль, за останні роки діяльність РНБОУ мала фрагментарний і несистемний характер. Вона була перетворена на другорядну і маловпливову структуру, ставши жертвою боротьби за владу. А наслідком цієї ситуації став занепад, в якому опинився сектор безпеки та оборони України. Президент нагадав також про наслідки глобальної світової кризи; зруйновану економіку всередині країни; безлад у правовій та владній системах держави.

Глава держави окреслив пріоритетні завдання Ради. Йдеться, насамперед, прореалістичні та прагматичні підходи до політики національної безпеки, що повинні враховувати реалії та можливості країни. Політика позаблоковості є найбільш адекватною та чесною відповіддю на геополітичну ситуацію, в якій знаходиться Україна. Відповідно до цього має реалізуватися принцип оборонної достатності. Україна зацікавлена у напрацюванні власної концепції оновленої системи загальноєвропейської безпеки, яка врахувала б можливості та інтереси країн-учасниць військово-політичних блоків, позаблокових та нейтральних держав.

Глава держави звернув увагу на проблеми забезпечення економічної, гуманітарної, екологічної, техногенної та соціальної безпеки. Це питання також стосується підтримання міжетнічного миру та міжконфесійного діалогу, недопущення будь-яких проявів екстремізму. Потребує завершення робота з нормативного забезпечення сектору безпеки та оборони з метою підвищення координації та централізації його діяльності.

Таким чином, відповідаючи на питання, яке червоною ниткою проходить через всю публікацію» Чи потрібна Україні Рада Національної безпеки і оборони?», є підстави зробити висновок, що в умовах, пов'язаних з поверненням до Конституції України 1996 р., наявності політичної стабільності в державі, відсутністю конфліктів міжПрезидентом та Прем'єр-міністром, РНБО може і надалі успішно функціонувати як координаційний, загальнодержавний, колегіальний, консультативно-дорядчий орган з питань національної безпеки і оборони при Президентові України. В той же час, у разі прийняття нової Конституції України чи внесення змін до неї, а також проведення адміністративної реформи, є необхідність конкретизуватироль і місце РНБО у політичному житті суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Петрів І. М. Конституційно-правові засади організації та діяльності Ради національної безпеки і оборони України: дис. канд. . юрид. Наук: 12. 00. 2 (НАН) України; Інститут держави і права ім. В. Н. Корецького, - К., 2004
2. Про утворення Ради оборони України: Постанова Верховної Ради України № 1658-XII – від 11 жовтня 1991 р.
3. Про тимчасове положення про Раду національної безпеки України: Розпорядження Президента України № 117/92-рп від 3 липня 1992 р.
4. Про Положення про Раду національної безпеки при Президентові України. Указ Президента України № 469/94 від 23. 08. 1994
5. Горбулин В. «Без права на покаяние» Харьков, «Фолио», 2009, с. 246
6. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996р. Видання інституту законодавства Верховної Ради України, К., - 1996, с. 139-140
7. Закон України «Про раду національної безпеки і оборони України» 5 березня 1998 р. №183/98- ВР
8. Закон України. «Про основи національної безпеки України» 19 червня 2003 р. №964- IV
9. П. Шляхтун «СНБО в контексте европейского конституционализма», газ. «2000», 13. 02. 2009
10. Буртяк Г. Я. «Чи потрібна Україні Рада національної безпеки і оборони?» - «Вісник інституту історії, етнології і права», Збірник наукових праць. Вип. 8. - Вінниця, 2010. – с. 130-133
11. Янукович В. РНБО має відновитися як дієздатний орган з координації роботи влади у сфері безпеки та оборони // РНБО України: офіційний сайт. – 2010. – 6 квітня.

……

Буртяк Г. Я. СНБО УКРАИНЫ КАК КООРДИНАЦИОННЫЙ ОРГАН В СФЕРЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ.

Статья посвящена анализу деятельности Совета национальной безопасности и обороны при Президенте Украины (СНБО) как органа с координации работы власти в исследуемой сфере.

Ключевые слова: национальная безопасность, Совет национальной безопасности и обороны Украины (СНБО), координация деятельности.

Burtyak H. Y. CNSD OF UKRAINE AS COORDINATION ORGAN IN THE SPHERE OF NATIONAL SECURITY SELFSUFFICIENCY

The article is devoted to the analysis of activity the Counsel of National Security and Defence at the President of Ukraine as the body of coordination of work of the power in the sphere of investigation.

The key words: the national security, the Counsel of National Security and Defence of Ukraine (CNSD), the coordination of activity.

УДК [94:378 – 048. 87] (477:475) «20»

Ю.В. Пачос

СПІВРОБІТНИЦТВО ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті розглянуто та проаналізовано різні форми співробітництва вищих навчальних закладів України та Республіки Польща на сучасному етапі.

Ключові слова: Україна, Польща, вищі навчальні заклади, університети, співробітництво, обмін, стипендіальні програми.

2 грудня 1991 р. Республіка Польща першою визнала створення незалежної української державиі з того часу всіляко сприяє Україні, постійно підтримує в прагненнях інтеграції до євроатлантичних структур. Україна відстає від ЄС, зокрема від Польщі, в багатьох сферах: економічній, політичній, соціальній та ін. В такій ситуації Україні слід ефективно розвивати і використовувати для інтеграції гуманітарну сферу, перш за все науково-освітню співпрацю, культурний обмін, міжнародний туризм. На перетині всіх цих напрямів знаходяться вищі навчальні заклади двох країн: академії, інститути, університети, вищі школи. Співпраця між ними, відповідні інноваційні рішення, загальні освітні програми і проекти стають дієвим засобом і каталізатором євроінтергаційних процесів. Співробітництво в галузі освіти на сучасному етапі поступово стає темою окремих досліджень і наукових розвідок. Серед них варто назвати статті Ф. Андрушкевича [1], О. Коваленко [4], Я. Мерскі [5], автори яких приділяють увагу такій формі співробітництва ВНЗ України і Польщі, як співпраця окремих академій, інститутів, університетів, а також науково-дослідних установ. Проте, досі не досліджені інші форми співпраці вищих навчальних закладів України і Польщі (обміни студентами та викладачами, стипендіальні програми). Розв'язанню цих завдань певною мірою покликана дана стаття, авторка якої намагалася об'єктивно та неупереджено висвітлити особливості співпраці українських і польських вищих навчальних закладів і виділити форми такої співпраці на сучасному етапі розвитку українсько-польських відносин.

Співробітництво в галузі освіти між Україною та Республікою Польщаздійснюється відповідно до положень Угоди між Урядом України і Урядом Республіки Польщапро співробітництво в галузі культури, науки та освіти від 20 квітня 1997 р. [9] та Угоди про співробітництво між Міністерством освіти і науки України і Міністром національної освіти Республіки Польща від 2 серпня 2001 р. [10]. Важливим кроком стало підписання «Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про академічне взаємовизнання документів про освіту та рівноцінність ступенів», затверджену Постановою КМУ № 769 від 31 травня 2006 р. [8] Відповідно до положень вище зазначених документів сторонами здійснюється обмін студентами на повний та неповний курси навчання, аспірантами, стажистами та науково-педагогічними працівниками для короткострокової та довгострокової

роботи, пряме співробітництво між вищими навчальними закладами обох країн, особливовгалузіспільнихдосліджень з історії українсько-польських відносин, україністики та полоністики, а також організація спільних наукових заходів, конференцій, симпозіумів.

Все більше українських університетів стають учасниками двосторонньої співпраці з країнами ЄС. Однією з найпоширеніших та сталих форм співпраці є партнерство на довгостроковій основі. Такі контакти у країнах ЄС має вже чимало вітчизняних університетів, зокрема Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Львівський національний університет ім. І. Франка, університет «Львівська політехніка», Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича та інші столичні й регіональні науково-освітні центри. У 2007-2009 рр. більше 110 вищих навчальних закладів України плідно співпрацювали з понад 200 ВНЗ Республіки Польща. В рамках співробітництвадо Республіки Польща відряджалися близько 1500 фахівців і студентів для наукової роботи та стажування, читання лекцій, участі у конференціях, довготермінової педагогічної роботи, на повний та частковий курс навчання, до аспірантури, для участі в роботі мовних курсів для студентів та викладачів і було прийнято близько 1700 фахівців і студентів із Республіки Польща [3] Прикладами університетської співпраці є відкриття Польського центру, який займається освітньо-науковою роботою в Інституті філології при Київському національному університеті ім. Т. Шевченка з 2003 р., діяльність НТУУ «КПІ», який станом на 2011 р. співпрацює з 17 технічними вузами Польщі, реалізувавши протягом 2009 р. 87 спільних проектів. [11] Активно співпрацюють з польськими більшість вітчизняних університетів та академій, які ще за радянських часів налагодили побратимські стосунки із ВНЗ міст-побратимів. Так, наприклад Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського продовжує співпрацю з Гуманітарно-природничим університетом імені Яна Кохановського міста-побратима Вінниці Кельце.

Тісніша форма співпраці університетів полягає в тому, що студенти одного вищого навчального закладу, за умови здачі академічної різниці учбових планів і захисту диплому в партнерському університеті, можуть отримати диплом цього університету. У Польщі відома ініціатива міжрегіональної Академії управління персоналом і Вищої соціально-економічної школи (ВСЕШ) у Варшаві, які забезпечують захист дипломів українським студентам в Польщі, а польським студентам — в Україні. [5, с. 77]

Реальним та ефективнимприкладом співробітництва України і Польщі став такий спільний університетський проект, як Європейський колегіум польських і українських університетів (ЄКПіУУ) у Любліні, що плідно працював протягом 10 років (2001 – 2011 рр.). Діяльність Колегіуму, його значення для розвитку відносин України і Польщі в освітній галузі, причини припинення його роботи можуть стати темою окремої статті.

Другою поширеною формою співпраці українських та польських університетів є обмін студентами та викладачами. З польського боку такий обмін здійснюють за індивідуальними та колективними угодами Варшавський, Яґеллонський, Люблінський, Краківський і Жешувський університети, Вроцлавська педагогічна, Свєнтокшинська філологічна та Краківська економічна академії. Окрім того, з боку Польщі здійснюється фінансова підтримка освітніх закладів, які співпрацюють з українською стороною (« Фонд українсько-польської співпраці» (PAUCI) та Фонд ім. С. Баторія, що фінансують низку зовнішніх програм Яґеллонського університету, університету ім. А. Міцкевича, Вищої школи управління (м. Жешув), Вищої школи управління і маркетингу (м. Варшава) і Вищої школи адміністрації і управління (м. Перемишиль). [1, с. 78]

Ефективною та розвиненою формою співробітництва України і Польщі в галузі університетської освіти є також стипендіальні програми для студентів, аспірантів та науковців. Заснована на зламі століть програма «Стипендії Уряду Республіки Польща для молодих учених», адресована молодим науковцям з Білорусі, Молдови, Росії та України, а також держав Центральної Азії та Кавказу та стосується досліджень у сфері наук гуманітарного циклу. Ця стипендія вже надана понад 400 молодим українським науковцям. [7]

Урядова програма у Варшавському університеті «Східні стипендії», одна з найпопулярніших стипендій для молодих науковців гуманітарного напряму, передбачає навчання протягом чотирьох семестрів. Також цікавою для українців є програма Gaude Polonia, заснована Міністром культури та національної спадщини Польщі і керована Національним центром культури. Ця програма для молодих митців, перекладачів, реставраторів, критиків існує уже 8 років, за які 200 українців стали її стипендіатами. [2, с. 9] Для дослідників у галузі права, політичних наук та новітньої історії існує спеціальна стипендія під патронатом Міністра

закордонних справ Польщі — ім. Кшиштофа Скубішевського. Для досліджень у галузі медицини заснована стипендія імені Дітля. Стипендіальна програма ім. Лейна Кіркланда призначається тим, кого особливо цікавлять економіка та управління, право, суспільні та політичні науки, а також міжнародні відносини. [7]

Ці програми дають можливість молодим українським науковцям спільно з польськими колегами та представниками країн пострадянського простору вивчати проблеми минулого, сучасного і майбутнього своєї країни та країн-сусідів, ознайомлюватись з новими джерелами та надбаннями польських та інших вчених, відкривають нові межі для провадження якісного сучасного дослідження з використанням найновіших методів.

Слід зазначити, що Польський уряд на офіційному міждержавному рівні також здійснює фінансування до десяти стипендій для громадян України, які надають їм можливістьпроходитиоднорічнепіслядипломненавчання в Європейському Колегіумі в Натоліні за формулою College of Europe з місцезнаходженням в м. Брюге. Стипендіатам, яківиконалинавчальну програму, захистили письмову роботу та склали підсумкові іспити, видається сертифікат College of Europe «Master of ArtsinEuropeanInterdisciplinary Studies» . [6]

Отже, на сьогодні співробітництво вищих навчальних закладів України і Польщі здійснюється у трьох найпоширеніших формах: партнерства окремих ВНЗ обох країн на довгостроковій основі, обміну студентами та викладачами, стипендіальнихпрограм для студентів, аспірантів та науковців. Проте, не зважаючи, на постійну і динамічну співпрацю в освітній галузі, Україна і Польща стикаються з рядом проблем. Найголовнішою серед них є в більшості випадків одностороннє фінансування Польщею спільних проектів, обмінів, стипендіальних програм. Хоча співробітництво вищих закладів освіти України і Польщі залишаються важливим елементом співпраці обох держав в сфері культури та зміцнення двостороннього партнерства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрушкевич Ф. Важливість академічної співпраці українсько-польських університетів / Фабіан Андрушкевич// Директор школи, ліцею, гімназії. – 2011. – № 1. – С. 75 – 79.
2. Гнатюк О. : «Польща від самого початку незалежності сприяє Україні» . Розмову вів І. Гирич // Хроніка – 2000. – 2009. – Вип. 80: Україна-Польща: діалог упродовж тисячоліть. – С. 7 – 14.
3. Інформаційно-довідковий матеріал про стан і перспективи розвитку співпраці в галузі освіти і науки між Україною і Республікою Польща [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Комітету науки і освіти Верховної Ради України. – Режим доступу: http://kno. rada. gov. ua/komosviti/control/uk/publish/article?art_id=45823&cat_id=45822.
4. Коваленко О. Українсько-польська науково-педагогічна співпраця. Сучасний етап / Оксана Коваленко // Вища освіта України. – 2006. – № 4. – С. 92 – 97.
5. Мерски Я. Новые способы и перспективы сотрудничества высших учебных заведений Украины и Польши / Януш Мерски // Персонал. – 2004. – № 4. – С. 77 – 79.
6. Постанова КМУ № 1368 від 23. 12. 2009 «Про затвердження «Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Польща про навчання громадян України в Європейському колегіумі в Натоліні» . – Офіц. вид. – Офіційний вісник України від 05. 03. 2010. – 2010. – № 13. – С. 116, стаття 650, код акту 49794/2010.
7. Рось О. Не наші університети. Реформи Табачника збільшили кількість українських студентів у Польщі / Ольга Рось // Дзеркало тижня. – № 17. – 2011. – 13 травня.
8. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про академічне взаємовизнання документів про освіту та рівноцінність ступенів. – Офіц. вид. – Офіційний вісник України від 14. 06. 2006. – 2006. – № 22. – С. 124, стаття 1648.
9. Угода між Урядом України і УрядомРеспубліки Польщапро співробітництво в галузі культури, науки та освіти. – Офіц. вид. – Офіційний вісник України від 19. 11. 2004. – 2004. – № 44. – С. 397, стаття 2951, код акту 30569/2004.
10. Угода про співробітництво між Міністерством освіти і науки України і Міністром національної освіти Республіки Польща. – Офіц. вид. – Офіційний вісник України від 15. 08. 2003. – 2003. – № 31. – С. 298, стаття 1663, код акту 26004/2003.
11. Українсько-польський академічний форум // Київський політехнік. – 2010. – № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://kpi. ua/09-12-12-forum.

……

Пачос Ю.В. СОТРУДНИЧЕСТВО ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ УКРАИНЫ И РЕСПУБЛИКИ ПОЛЬША НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

В статье рассмотрены и проанализированы разные формы сотрудничества высших учебных заведений Украины и Республики Польша на современном этапе.

Ключевые слова: Украина, Польша, высшие учебные заведения, университеты, сотрудничество, обмен, стипендиальные программы.

Pachos Y.V. THE COLLABORATION OF HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS OF UKRAINE AND REPUBLIC POLAND ON THE MODERN STAGE

This article deals with the analysis of different forms of collaboration of higher educational establishments of Ukraine and Republic Poland on the modern stage.

Keywords: Ukraine, Poland, higher educational establishments, universities, collaboration, exchange, grant programs.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 94(477.43/44) (051)746

Л.А. Іваневич

ДО ІСТОРІЇ САКРАЛЬНИХ СИМВОЛІВ ПОДІЛЬСЬКИХ ВИШИТИХ РУШНИКІВ

Стаття присвячена дослідженню сакрального значення домінантних мотивів орнаментів, характерних для народної вишивки українців Поділля на прикладі вишитих рушників.

Ключові слова: вишивка, рушник, орнамент, мотив, узор, Поділля, сакральний.

Важливе місце в духовно-мистецькій культурі українського народу з давніх-давен займала вишивка. Серед багатої мистецької спадщини вишивок усієї України своїм колоритом та орнаментикою, складною технікою виконання насамперед виділяються подільські вишивки. Нею оздоблювали як одяг, так і різноманітні речі побутового вжитку, зокрема рушники. Взагалі українські вишиті рушники можна назвати відбиттям культурної пам'яті нашої нації оскільки в їх узорах збереглися прадавні магічні знаки та носіями народних традицій, адже їм завжди надавалось важливе образно-символічне значення. З орнаментами вишитих рушників пов'язані образи добра, добробуту, краси, щастя, здоров'я, сили, захисту від усього злого і лихого в житті. Українські народні орнаментальні мотиви розкривають складні питання світогляду, світосприйняття, світобачення, світорозуміння та світовідношення людини й навколишнього середовища.

Впродовж історичного й культурного розвитку Поділля у кожному його куточку склались свої локальні особливості, які проявлялись в орнаментальних мотивах і композиції, колористиці та техніках виконання, що дбайливо передавалися з покоління в покоління. Кожний район, навіть кожне село відзначалися своєрідністю узорів. Тому вишивка – це не лише художнє оформлення речей, а й своєрідне світобачення, відтворене специфічними художніми засобами, дослідження якого є цікавим, необхідним, безкінечним і завжди актуальним процесом.

Дослідженню вишивки Поділля значну увагу приділяли такі відомі вчені, як А.Прусевич, А.Зарембський, В.Гагенмейстер1. Деяку інформацію про подільську народну вишивку можна віднайти в книгах «Українська народна вишивка (західні області України)» Р.Захарчук-Чугай[2], «Художнє вишивання» О.Гасюк і М.Степан[3], «Українська вишивка: Альбом» Т.Кари-Васильєвої[4] та «Українська вишивка» Т.Кари-Васильєвої й А.Чорноморець[5]. Характерні для Поділля узори найбільш детально проаналізувала Л.Булгакова-Ситник у своїй монографії «Подільська народна вишивка»6. Вона звела в один ряд історичні та джерелознавчі матеріали, що стосуються специфіки орнаментальних мотивів, розповсюджених у регіоні на ужиткових тканинах та одязі.Автор уперше дослідила народний досвід вишивки Поділля у генетичному взаємозв'язку матеріалу і техніки вишивання, топографії вишивки та крою виробів, окремих мотивів і стилістичних особливостей орнаменту. Науковець визначила й охарактеризувала типи подільської вишивки, їх специфічні ознаки та спільні національні риси в контексті традиційної української вишивки, а також проаналізувала проблеми історії дослідження та регіональні особливості орнаменту подільської вишивки. Однак дослідниця в своїй монографії опирається лише на експонати подільських вишивок, що входять до складу колекціймузеїв Львова, Києва й окремих місцевих музеїв. Окрім того, Л.Булгакова-Ситник окреслила крайні межі регіонального типу подільської вишивки за лінією контурів сучасних адміністративних кордонів Вінницької, Тернопільської, Хмельницької областей, хоча до Поділля ніколи не відносили усі райони Тернопільської і Хмельницької областей.

Серед подільських дослідників відомими є праці Г.Медведчук, яка досліджувала красу місцевої народної вишивки. Краєзнавець описала відомі на Поділлі техніки вишивання, характерні особливості подільської колористики й орнаментики на основі аналізу збірок Хмельницького обласного краєзнавчого музею, його історико-етнографічного відділу в Меджибожі та матеріалів, власноруч зібраних під час експедицій у деяких селах Хмельницької й Вінницької областей[7]. Детальну характеристику структури й семантики орнаментальних мотивів, нову своєрідну за методологією класифікацію образів і сюжетів подільських

орнаментів подали вітчизняні науковці Є.Причепій та Т.Причепій у праці «Вишивка Східного Поділля» (2009)8. У дослідженні проаналізовановишиті рушникипершої половини XX ст. Вінницької та частково Одеської областейз музейних колекцій (фонди Музею етнографії та художнього промислу, Музею Івана Гончара, Музею українського народного декоративного мистецтва, Національного Музею історії України, Одеського краєзнавчого музею) і колекцій, зібраних під час власних польових досліджень (села Болган, Вільшанка, Дмитрашківка, Клембівка, Кукули, Студена Вінницької обл. і Запитків Одеської обл. та ін.). Варто відзначити, що альбом містить значну кількість світлин автентичних стародавніх рушниківСхідного Поділля з колекції Причепіїв, а також реконструкції рушників Тетяни Причепій, які відтворюють оригінали, що зберігаються в музеях України. Автори роблять спробу інтерпретувати подільські орнаменти, наголошуючи на їхній подібності до орнаментів керамічних виробів доісторичних епох.

Однак, на жаль, існуючих праць не достатньо для повноцінного наукового дослідження й аналізу вишивки всіх куточків Поділля, яка є глибоко різноманітною, досить давньою за своїми витоками і надзвичайно своєрідною за кольоровою гамою, орнаментальними мотивами, способом їх компонування в узор, структурою та технікою виконання.

Відомі в Україні, в т.ч. й на Поділлі, орнаментальні мотиви можна за часом виникнення і походженням умовно поділити на: архаїчні форми орнаментації та мотиви української народної орнаментики.

До архаїчних форм орнаментації, які зустрічаються й у вишивках традиційних подільських рушників відносять зображення фантастичних диво-птахів, грифонів, сиринів, жіночої фігури з розширеним донизу трикутним одягом, піднятими догори руками та головою, увінчаною обабіч зображеннями птахів[9].

Одним із найдавніших образів є «дерево життя», що уособлює образ «матері-природи». Культ його також походить з прадавніх часів, а аналіз складних схем його зображення в українській народній вишивці вперше зробила вітчизняний науковець Р.Захарчук-Чугай10. Дерево – диво з див: восени воно помирає, а навесні оживає. І тому навколо прикрашених дерев водили – веснянки, на дерево вішали дівчата купальські віночки. Спонукала поклонятися дереву ще й турбота про рід. Коли навесні на верхівці гілки з бруньок з'являлися три нові пагінці, люди приймали їх як триєдиний символ продовження роду (батько – мати – дитина). І зображувалось «дерево життя» в давні часи також тризубом[11]. Окрім того мотив дерева символізував трисутнє філософське розуміння минулого, сучасного і майбутнього. Разом з «деревом» вишивали фантастичних птахів, розташовуючи їх при корені, середині стовбура та вітті. Це свідчило про міцність і незнищенність роду. Для своїх суджених подолянки вишивали на сорочці голе «дерево» як символ створення нової щасливої сім'ї та міцної родини[12].

На подільських рушниках вишивали «дерево життя», яке нагадує зображення людської постаті з піднятими догори руками. Це стилізоване зображення одного з найдавніших символів – оберегів. Ця постать символізує образ прадавньої Великої богині або богині Берегині. Її культ завжди був пов'язаний з культом життєдайної матері-Землі, що прославлялася як джерело народження всього живого. Спочатку богиню Берегиню зображували у вигляді перехрещених подвійних рисок. Вони і зараз часто зустрічаються у вишивках і писанках східного і західного Поділля. У часи трипільської культури Берегиня була богинею захисту домашнього вогнища, родини – богиня, що символізувала материнство у древніх слов'ян. Це ще був залишок матріархату, коли панував культ матері, культ жінки, яка верховодила в родині. Тому символічне зображення Берегині – матері, яка підняла руки, захищаючи свій дім, вилилось у тризуб, серцевина якого – тулуб матері, а ліва й права частини – це руки, підняті для захисту. Коли Трипілля досягло такого ступеня розвитку, що потрібно було займати нові землі, це вже був оберіг всієї когорти людей, яка направлялась на нове місце помешкання. Йшли з тризубом, який оберігав їхню когорту, їхній рід. Так і переріс тризуб у символ, знак роду[13].

Найширше варіації образу «дерево життя» розкрили дослідники Є.Причепій та Т.Причепій. Зокрема ними на вишитих рушниках Східного Поділля було зафіксовано наступні різновиди даного мотиву: «дерево на яйці» («дуб» за місцевою назвою), «безкінечне дерево», «дерево-розетка», «дерево-вазон», «дерева з сонцями»,групи дерев та кутові квіткові орнаменти. Особливістю візерунку «дерево на яйці» є гігантські листки, які нагадують людські долоні з пальцями, наявність двох «коренів» і «яйця» – чогось на зразок циліндра – під стовбуром.»Безкінечне дерево» – це фрагмент дерева, в якому відсутній початок і кінець (у

більш пізніх зразках на верхівці стовбура почали вишивати щось на кшталт квітки), як символ безкінечного у скінченному, уособлення вічного роду. «Дерево-розетка» – дерево з кроною гілок зверху і кроною коренів знизу, тобто у вигляді літери «ж», як в давнину іноді зображали дерева. «Дерево-вазон» – вишукані, художньо довершені образи пізнішого походження. «Дерева з сонцями» – три досить умовні дерева, навколо кожного з яких у верхів'ї розташовані по два прямокутники, обрамлені сваргоподібними гачками (крюками) як символ сонця. Іноді зустрічаються мотиви з двома сонцями навколо світового дерева це можуть бути зимове і літнє сонце, або ж сонце і місяць – з міфології як двоє очей, якими дивиться на світ Велика богиня. Групи дерев також часто трапляються на подільському рушнику, іноді вони можуть бути поєднані з орнаментальною стрічкою умовних антропологічних фігурок, що зображають танок. Кутові квіткові орнаменти – оригінальні квіткові образи пізнішого походження, в яких орнаментальна функція явно переважає над символічною, хоча квітка – це завжди символ життя[14].

Мотиви української народної орнаментики переважно поділяють на: геометричні (абстрактні), фітоморфні (рослинні), зооморфні (тваринні), орнітоморфній антропоморфні[15]. До геометричних у свою чергу відносять: найпростіші геометричні елементи (риски, смуги, крапки, цятки), елементарні гомогенні знаки з прадавньою семантикою (кола, ромби, спіралі тощо), композитні гомо- і гетерогенні знаки, скомпоновані за різними способами симетрії (дво- і трилистки, багатопроменеві зірки, розетки, хрести тощо), знакові та ізоморфні зображення живих істот, рослин, небесних тіл, міфологічно-фольклорних персонажів[16].

Для вишитих рушників Поділля найбільш характерний саме геометричний орнамент – густий, дуже різноманітний за складними комбінаціями кутніх, то пов'язаних, то самостійних фігур. Зустрічаються іноді смуги вишивок у вигляді двох рядів, розташованих у шаховій послідовності, квадратів із дуже складним візерунком всередині тощо.

У вишивках подільських рушників з геометричним орнаментом домінує лінія, що об'єднує всю композицію, створює точний, безперервний ритм руху, підкорює собі будь-яке зображення. В свою чергу ця лінія поєднується з різними часто складнимиелементами. Лінія буває прямою, ламаною, зигзагоподібною або меандричною. В геометричному орнаменті важко знайти початок, адже це безкінечний ланцюгелементів узору, що поєднуються, чергуються та взаємодоповнюються[17]. Наприклад, мотив «кривцівки» або «безконечник», який відомий ще з трипілля – це нитка життя і вічність сонячного руху, поєднання життєдайної сонячної енергії з силою матері-землі[18].

Найпростіші архаїчні мотиви розшифровують переважно так: пряма горизонтальна лінія означає землю, хвиляста – воду. У квадраті, розділеному на чотири частини, з кружечками або крапками у кожній, вбачають символ засіяного поля або нового двору, що будується; ромб з видовженими сторонами, можливо, правив за знак вінця, зрубу дерев'яного будинку. Хрестоподібні фігури, коло, розетка, на думку дослідників язичництва стародавніх слов'ян, правили за символи вогню, сонячного божества[19].

На кожному рушнику є крайчики – «вужики» або «кривульки»– це знак Води. А де вода – там життя. Хвилястий орнамент, відомий під назвою «меандр» (по-грецьки), а по-українськи безконечна ламана лінія із закрученнями, «безконечник» – це найдавніший символсонця і божества, щастя і добра, добробуту ізахисту відвсього лихого. Ламана лінія розповідає про те, що життя продовжується, адже воно вічне. Про давнє походження українського меандра свідчать археологічні знахідки керамічного посуду з часів трипільської культури, прикрашеного різноманітними формами хвиль. До речі, подібні орнаменти у давньогрецькому мистецтві з'явилися на дві тисячі років пізніше. Отже можна припустити, що культ води, культ Богині води – Дани і хвилясті орнаменти стародавня Еллада запозичила у нас[20].

Одним з найбільш популярних мотивів вишивки Поділля є ромбо-меандричний орнамент, який застосовувався як магічний загальний фон і як символ земної, рослинної родючості та добробуту. Чотири зімкнуті ромби, а також ромби з крапками являють собоюідеограму зораного й засіяного поля[21].

Подільські орнаментальні композиції нагадують безкінечний ланцюг, в якому одні частини елементів виступають частинами інших. Тому візерунок можна розглядати як поєднання ромбів і водночас, як сполучення косих кутів або двох зигзагоподібних ліній, чи як ланцюг ромбів, чи як складні поєднання й чергування різноманітних простих фігур: простого ромба, ромба з подовженими сторонами, численних варіантів ромба з гачками. Часто

трапляються гребінцеві фігури, які іноді бувають настільки густі, що залишається одна незашита нитка тла для того, аби увесь узор не зливався. Доповненням до ромбоподібних фігур виступають «прямий» і «косий» хрестик, ламана лінія, різноманітні трикутнички22.

Багатою на геометричні орнаментальні мотиви єхарактерна для Поділля вишивка технікою занизування або «низь». Насамперед подільська низинкова вишивка представлена спіралями та ромбами різних модифікацій. Спіралі стилізуються ламаною лінією, зигзагом («вужик», «кривулька», «хмелик»). Ромби здебільшого у подолян мають продовжені й перехрещені сторони у вигляді ріжків або Югачків[23]. Але найтонші нюанси геометричних штрихів відрізняють один узор від іншого. Так, ламана лінія з виступами і рисками – це «хміль», а без виступів – «вуж»[24].

Безперечною особливістю Поділля є значно ширша, ніж у решті етнічних регіонів України, варіантність орнаментальних мотивів і їхніх образних лексичних позначень. Лише у подільській вишивці трапляються такі специфічні візерунки, як пунктирні «сикавки», гачкуваті «лемеші» й «праники», спіральні «цуцики» та «юрки», складені з різних елементів «зозулики», «кидрявці» або «кудрявці», «мутлі», «собачки» тощо. Назви візерунків на Поділлі, як і в усій Україні, утворювалися від уподібнення їх елементів реаліям фізичного світу («барани», «виноград», «віконця», «вітряки»), міфологічно-фольклорним образам («княгиня», «королева», «панни»), узагальненим, абстрагованим поняттям («вертун», «кривоніг», «осьмиріг», «семиріг», «триніг»). Іноді назву візерункові дає характер композиції знака(«бесаги», «штани»). В цілому подільські народні назви тих чи інших геометричних мотивів стверджують, що в орнаменті зображені конкретні рослини, тварини, побутові предмети тощо. Найпопулярнішими у подільській вишивці є такі мотиви геометричних рослинних форм: «вазони», «виноград»,»вівсик», «головка», «горицвіт», «дзвіночки», «кидрявці», «кудрявці», «купчаки», «кучері», «перерва», «петрушка», «полуниці», «реп'яхи»,»рожа», «ружа», «рута», «сливки», «соняшник», «сосонка», «хвощ», «хмелики», «хміль», «чорнобривці», «яблучка»; тваринні форми: «барани», «баранчики», «баранячі роги», «вовчі зуби», «волове око», «вуж», «вужик», «в’юни», «голуби», «жабки», «заячі зуби», «зозулики»,»зозульки», «качечки», «качурики», «коники», «коропова луска», «ластівки», «ластівчані хвости», «мутлі», «павучки», «п’явки», «раки», «риб’яча луска», «роги», «ріжки», «собачки», «сови», «цуцики». Деякі геометричні мотиви нагадують предмети побуту: «безконечник», «бесаги», «вертун», «віконця», «вітряки»,»вітрячки», «гребінці», «дзвони», «зірка», «копиток», «косиці», «книші», «кривоніг», «кривулька», «круторіг», «ланцюги», «лемеші», «меандр», «осьмиріг», «праники»,»рискалики»,»розетки»,»семиріг»,»семиріжка», «сикавки», «тригер», «триніг», «хрест», «човни», «штани»[25].

Мотив хреста різноманітних модифікацій досить поширений в усій українській народній вишивці. Проте хрест із гачками, або, свастика, характеризує вишиту орнаментику саме південно-східних районів Поділля та частково Прикарпаття і Карпат. Назву знака «свастика» – дав французький учений Ежен Бурноф у 1852 році. Він вибрав санскритське поняття «свастика», що перекладається як «та, що несе добро». «Подільська свастика» – це, швидше, розетка, центральним елементом якої є ромб, з кутів котрого назовні відходять гачки, загнуті в одному напрямку: зліва направо і справа наліво[26].

Окрім «свастики» в узорах подільської вишивки знаходиморізноманітні модифікації рівного та нахиленого хрестів, зокрема: «хрест клинуватий» – хрестоподібна розетка, складена з п’яти квадратів; великий хрест з малими хрестами на всіх чотирьох променях, поєднаний з косим хрестом; менші хрести по 3-5 фігур у ряд, розташовані ярусно і також поєднані з косими хрестами; ряди маленьких хрестиків в орнаментах розмежувальних і базових стрічок; хрести як знак поділу світу на чотири сторони; хрестики на верхівках дерев; хрестики як позначки голівок схематичних антропоморфних істот. Хрести різного графічного вираження належать до найдавніших символів людства, пов’язаних з космічною семантикою – культом вогню і сонця, а в поєднані прямого хреста з косим можливо виражена єдність чоловічого та жіночого первнів[27].

Сакральність орнаментів подільської вишивкиполягає у відображенні уявлення наших предків про світобудову. Адже мотиви «ружа», «зірка», «хрест» – символ сонця, чотирьох сторін світу, «тригер» або «триніг» – знаменує собою небо, землю і повітря або повітря, вогонь і воду – символи життя. «Павучок» («круторіг», «вітрячки», «розетки») – один з найдавніших солярних знаків.

Популярним на Поділлі також є мотив «сонце» – «рожа» («ружа»), про що свідчать назви його різноманітних варіантів – «рожа викласта», «рожа зірказта (зірката, зірказта)», «рожа купчаста», «рожа повна», «рожа проста», «рожа собача», «рожа стовбиста (стовпчата, стовпчаста)». А в Летичівському повіті окрім назви «рожа проста», «рожа зірката» та «рожа купчаста» побутувала назва «горицвіт». Взагалі мотив «рожі»являє собою перехід від геометричного до рослинного орнаменту, а його багатоваріантність підкреслює самобутність і чистий стиль подільської низі, яку дослідники невипадково порівнювали з дереворитами[28].

Поряд з найбільш поширеним в орнаменті «низі» мотивом «рожі» у різних варіантах вирізняється й мотив «баранячі роги» – «баранчики», «барани», «роги», «ріжки» та ін. Певні мотиви мають конкретне поширення. Так, мотив «вуж» побутував у вишивці Летичівського та Ольгопільського повітів, «рак», «баранячі роги», «косиці», «купчак» у селах Ольгопільського повіту, «вівсик» – у Брацлавському повіті, «бесаг» – у с. Баланівка Ольгопільського, «безконечник» – в Ушицькому. Слід зазначити, що один і той же мотив у різних місцевостях мав свою народну назву. Наприклад, мотив «ластівка» був відомий у с. Гинашків Ямпільського, в с. Баланівка він мав назву «голуби», в с. Яланець Ольгопільського повіту – «зозулька», в інших місцевостях – «гребінці», «лемеші», «рискалі». Мотив «барани» походив із с. П'ятаківка Ольгопільського повіту, а в с. Калюсик звався «баранячі роги», мотив «сосонка» на півдні Поділля називався «хвощ». Місцеві назви свідчать про поетичність, образність, неординарність, самобутністьта асоціативність народного мислення, його уміння осмислити явище реального світу й довести його до певного ступеня декоративного узагальнення[29].

З інших орнаментальних мотивів геометричного плану виділяється зіркоподібний – це чотирьох-, шести і восьмипелюсткові розетки-звізди.

Зустрічаємо і половинки цих розеток як додатковий орнаментальний мотив.

Наприкінці XIX ст. на Поділлі знана вишивка двосторонньою гладдю з домінуючими геометричними рослинними мотивами п’ятипелюстковими квітами-розетками. Пелюстки вишивали червоним кольором і обрамляли чорною штапівкою. Квіти розміщали рядками або в шаховому порядку. В східних районах подільського краю поширилася вишивка геометризованих рослинних мотивів червоним і чорним хрестиком, а також хрестиком і штапівкою. У них велике декоративне навантаження несе білий фон тканини. Дрібненькі штапівкові стібки обрамляють провідні мотиви розеток-звізд, що стеляться в різних смугах. Це надає орнаменту витонченості, прозорості, а колориту чорнобривості, яку особливо люблять подолянки[30].

Прикладом геометричного орнаменту ізоморфного зображення рослин і живих істот на подільських рушниках є відомий в окремих районах Поділля мотив «вазон». За композицією він являє собою вертикально розміщене стебло, стовбур рослини з парно-симетричними відгалуженнями або такими, що чергуються. Пишна крона цього дерева складається з листя, квітів або фантастичних птахів. Іноді мотив вазона зображується у вигляді посудини, з якої росте дерево, кущ чи квітка. За сакральним змістом орнаментальний мотив «вазон» аналогічний символіці мотиву «дерево життя» [31].

Серед фітоморфного (рослинного) орнаменту у подільській вишивці широко розповсюджені такі мотиви, як: «гілка» (особливо на Хмельниччині) у вигляді нескінченного стебла, від якого у певному ритмі відходять квіти, листя, бутони, кетяги калини чи грона винограду; калина (особливо на весільних рушниках) – символ любові, щастя, багатства, краси, невмирущого роду; вічнозелений барвінок – символ немеркнучого життя; дубове листя – символізує силу та життєдайну енергію, розвиток життя; виноград – означає радість і красу створення сім’ї («сад-виноград» – це життєва нива, на якій чоловік є сіячем, а жінка має обов’язок ростити й плекати дерева їхнього роду), тому й зустрічається на родинних рушниках; мак – має чарівну силу, яка захищає від усякого зла; листя хмелю – відносяться до молодіжної, весільної символіки, бо несуть у собі значення розвитку, молодого буяння та любові; рожі – символ кохання [32].

Найпоширенішими мотивами подільських орнітоморфних орнаментів є зображення звичайних і казкових птахів. На рушниках птахи завжди невеликі, часто зображені парами з обох боків. Парні птахи уособлюють символ кохання, щастя – це соловейки, голуби, соколи, пави, тому вишивали їх здебільшого на весільних рушниках причому обов’язково голівками один до одного. Птахи або тримають у дзьобику ягідку калини – символ продовження роду, або сидять в основі дерева, символу нової сім'ї. Фантастична пава – птах сімейного щастя. Ластівка

– вірна супутниця людської оселі, завжди несе добру звістку. Півень – охоронець домашнього вогнища, миру, добробуту, родинного щастя. До речі, на Поділлі, на відміну від інших регіонів, побутує орнамент, складений тільки з фігурок птахів у вигляді розміщених у ряд півників, качечок, казкових пташок тощо33.

Серед зооморфних орнаментів на подільських рушниках зустрічаються зображення звичайних або крилатих коней. Вважалося, що кінь має здатність відвертати зло та різні нещастя, ці ж магічні якості приписувалися й окремим частинам його тіла, а найбільше – голові. Відомий і стрічковий орнамент із фігурок розміщених у ряд корів, оленів та ін.34.

До антропоморфних орнаментальних мотивів відносять зображення людської постаті або вершників. Так у Хмельницькому краєзнавчому музеї зберігається рушник кінця XIX ст., на кінцях якого вишиті між двома рядами рослинних мотивів вершники на конях35. Зображення людини у деревоподібній формі або у вигляді стилізованої жіночої постаті з піднятими вгору руками відносять до архаїчних форм орнаментації.Взагалі вишиті сюжети архаїчного типу з антропоморфними персонажами найбільше характерні для рушників Східного Поділля, особливо Вінниччини. Наприклад, на клембівських рушниках у центрі зображувалася фігура жінки (Велика богиня), а з обох боків – коні, птахи, звірі – так звана тріада. Також фігурки жінок могли подаватися у вигляді стрічкового орнаменту[36].

Аналізуючи результати здійснених досліджень вишивки подільських рушників, можна констатувати факт про надзвичайну різноманітність їх орнаментальних мотивів, особливо геометричних та глибоке сакральне значення усіх сюжетів узорів. І насамперед символіка образів і сюжетів орнаментів Поділля пов'язувалася із атрибутами та знаками традиційних вірувань, апотропеїчних обрядів, що стверджували ідеї єдності світобудови, захисту від демонічних сил, продовження роду, оберігання життя, здоров'я, добробуту й родючості. Хоча звичайно спостерігаються тенденції до втрати первинної сакральності подільських орнаментів у цілому, однак сучасні народні майстрині Поділля намагаються зберегти головні їх атрибути. Адже вишиті ними рушники як витвір декоративно-прикладного мистецтва є символом української ментальності, ідентичності, неповторності, високого розвитку культурного смаку, самобутності, оригінальності, гармонійності та виразником однієї з найпрекрасніших морально-естетичних традицій нашого народу. Цінність цих традицій полягає в тому, що їх відродження й збереження забезпечує розвиток кращих рис і якостей українського народу, його менталітету, емоційних та інтелектуальних особливостей, примноження матеріальних і духовних надбань нації. Тому завдання сучасних українських дослідників та народних майстрів полягає у вивченні, плеканні й популяризації традицій вишивального мистецтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1 Прусевич А. Народное вышивание // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 305-334; Заремб'ський А. Народное искусство подольских украинцев. – Л., 1928. – 48 с.: ил.; Гагенмейстер В. Тульщина, село Орлівка: Вишивка низзю. – Кам'янець-Подільський, 1929. – 7 с.: 25 табл.

2 Захарчук-Чугай Р. Українська народна вишивка (західні області України). – К.: Наук. думка, 1988 – 192 с.: іл.

3 Гасюк Е., Степан М. Художнє вишивання: Альбом. – К.: Вид-во «Вища школа», 1989. – 6-е вид., стер. – 237 с.

4 Українська вишивка: Альбом / Авт. тексту та упоряд. Т. Кара-Васильєва. – К.: Мистецтво, 1993. – 264 с: іл. – Рез. та перелік іл. – рос, англ., фр., нім.

5 Кара-Васильєва Т., Чорноморець А. Українська вишивка. – Київ: Либідь, 2002. – 160 с; іл.

6 Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка: Етногр. аспект / Ред.. О.М. Козакевич. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2005. – 328 с.

7Медведчук Г. Краса подільської народної вишивки. – Хмельницький: Видавництво «Поділля», 1993 – 32 с.

8 Причепій Є., Причепій Т. Вишивка Східного Поділля. Відповідальний за випуск: Л.Лихач. – К.: Родовід-Оранта, 2009. – 108 с.: іл.

9Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка… –С. 228.

10 Захарчук-Чугай Р. Українська народна вишивка… – С. 99-101.

11 Фандуль М. «Нам є за що змагатись в красоті…» 1. Доля на рушниках // Подільські вісті. – Хмельницький, 1993 – 2грудня. – С. 4.

12 Ільліська О, Пісклова А. Символи природи у подільській вишивці // Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997): Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1997. – С. 453.

…….

13Фандуль М. «Нам є за що змагатись в красоті…»… – С. 4.

14 Причепій Є., Причепій Т. Вишивка Східного Поділля… – С. 52-62.

15 Медведчук Г. Краса подільської народної вишивки… – С. 26; Селівачов М. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія). – К.: Редакція вісника «Ант»; Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. – С. 173; світлини №1-7.

16 Селівачов М.Р. Домінантні мотиви української народної орнаментики (кінець XIX – XX ст.). // НТЕ. – 1990. – № 2. – С. 69.

17Медведчук Г. Краса подільської народної вишивки… – С. 20.

18 Ільліська О, Пісклова А. Символи природи у подільській вишивці… – С. 452.

19Медведчук Г. Краса подільської народної вишивки… – С. 24.

20Фандуль М. «Нам є за що змагатись в красоті…»… – С. 4.

21Причепій Є., Причепій Т. Вишивка Східного Поділля… – С. 64; Ільліська О, Пісклова А. Символи природи у подільській вишивці… – С. 452.

22Фандуль М. «Нам є за що змагатись в красоті…»… – С. 4; Ільліська О, Пісклова А. Символи природи у подільській вишивці… – С. 452.

23Селівачов М. Лексикон української орнаментики… – С. 58.

24Ільліська О, Пісклова А. Символи природи у подільській вишивці… – С. 453.

25 Таблиці зі зразками орнаментів подільської вишивки // Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. – Фонд Сіцінського. – Таблиці V-XII; Медведчук Г. Краса подільської народної вишивки… – С. 21; Ільліська О, Пісклова А. Символи природи у подільській вишивці… – С. 453; Селівачов М. Лексикон української орнаментики… – С. 60; Кара-Васильєва Т. Художні особливості вишивки // Поділля / Артюх Л.Ф., Балушок В.Г., Болтарович З.Є. та ін. – К.: Видавництво НКЦ «Доля», 1994. – С. 406.

26Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка… – С. 247-248.

27Причепій Є., Причепій Т. Вишивка Східного Поділля… – С. 64.

28Медведчук Г. Краса подільської народної вишивки… – С. 21; Ільліська О, Пісклова А. Символи природи у подільській вишивці… – С. 453; Кара-Васильєва Т. Художні особливості вишивки… – С. 406.

29 Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка… – С. 243; Кара-Васильєва Т. Художні особливості вишивки… – С. 406.

30Медведчук Г. Краса подільської народної вишивки… – С. 22.

31 Причепій Є., Причепій Т. Вишивка Східного Поділля… – С. 54.

32Медведчук Г. Краса подільської народної вишивки… – С. 22; Ільліська О, Пісклова А. Символи природи у подільській вишивці… – С. 454.

33Ільліська О, Пісклова А. Символи природи у подільській вишивці… – С. 454; Кара-Васильєва Т. Художні особливості вишивки… – С. 408.

34Причепій Є., Причепій Т. Вишивка Східного Поділля… – С. 76.

35 Медведчук Г. Краса подільської народної вишивки… – С. 25.

36Причепій Є., Причепій Т. Вишивка Східного Поділля… – С. 72.

Иваневич Л.А. К ИСТОРИИ САКРАЛЬНЫХ СИМВОЛОВ ПОДОЛЬСКИХ ВЫШИТЫХ ПОЛОТЕНЕЦ

Статья посвящена исследованию сакрального значения доминирующих мотивов орнаментов, характерных для народной вышивки украинцев Подолья на примере вышитых полотенец.

Ключевые слова: вышивка, полотенце, орнамент, мотив, узор, Подолье, сакральный.

Ivanevich L. TO THE HISTORY OF THE SACRAL SYMBOL'S OF PODILLYA EMBROIDERY TOWEL'S

The article is devoted to the investigation of the sacral sense of the ornament's dominant motives which are characteristic of Ukrainian Podillya national embroidery on the example of embroidery towel's.

Key words: embroidery, towel, ornament, motiv, pattern, Podillya, sacral.

УДК 655.56(477.43/44)»18/19»

Т.Р. Соломонова

ФОРМУВАННЯ КНИГОТОРГОВЕЛЬНОЇ МЕРЕЖІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена формуванню книготорговельної мережі Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: книгарня, книгар, книготорговельна мережа, Подільська губернія

Сьогодні кожного разу, коли для придбання необхідної книги треба долати численні перешкоди, мимоволі згадується ситуація другої половини XIX ст., коли система книгопоширення у межах всієї країни тільки формувалася. Тривалий час її розвиток був об'єктом розгляду публіцистів. Ще у 60-х роках XIX ст. з'явилися публікації, в яких розглядався продаж лубочної літератури через офеней та на ярмарках [1]. Тільки 1919 року вітчизняний науковець Л.Биковський [2] першим намагався висвітлити зазначену проблему у загальноукраїнських масштабах. У 20-х роках XX ст. російські дослідники М.Н. Куфаєв [3], М.В. Муратов [4] спробували комплексно проаналізувати поширення книг у Російській імперії досліджуваного періоду. Ці автори першими дали оцінку розвитку книжкової торгівлі у царській Росії. Саме тоді закладалися основи заідеологізованого підходу до цієї проблеми, що позначилося й на виборі хронологічних меж її студіювання – радянського періоду. Для радянської історіографії характерним було заперечення позитивних досягнень у розвитку дореволюційної книготорговельної мережі, негативне ставлення до комерційної складової діяльності книгарень, посилена увага до нелегального поширення марксистської літератури та цензурі поширення книг. Тільки у 80-х роках тематичне спрямування досліджень почало змінюватися. У продовжуваному науковому збірнику «Книжное дело в России во второй половине XIX - начале XX в.» (15 вип., 1983-2010) [5] багато уваги приділялося поширенню продукції крупних видавничих фірм. Окремим розділом організація книжкової торгівлі знайшла поетапне відображення у багатотомній фундаментальній праці «Книга в России 1861-1881 годов/1881-1898 годов» [6]. У 90-х роках XX ст. із зміною історико-книгознавчих концепцій починається ліквідація «білих плям» історії книгопоширення, вводяться у науковий обіг нові архівні джерела та література. Вітчизняні вчені традиційно більшу увагу приділяють комплексному аналізу поширення стародрукованої та радянської книги на українських землях. Вивчення книжкової торгівлі досліджуваного періоду, як правило, відбувається у контексті історико-регіональних та історико-краєзнавчих досліджень. А на Поділлі цей аспект його історії досі не становився об'єктом висвітлення. Дана публікація має за мету розкрити тільки формування мережі торгівельних закладів губернії другої половини XIX - початку XX ст.

Перші спроби організації стаціонарної книжкової торгівлі на Поділлі пов'язано з діяльністю варшавського книгаря та видавця Міхала Гроля. У 70-х роках XVIIIст. у Кам'янці-Подільському певний час діяла філія його книготорговельної мережі [7]. 1807 року колишній керівник його львівської філії Пфафф на короткий час відкрив філію власного львівського підприємства [8]. Тривалий час основними шляхами постачання видавничої продукції були: самостійна передплата столичних та іноземних видань освіченою частиною краян, промисел мандрівних дрібних торгівців, зокрема офеней, які розносили та розвозили книги самостійно. В архівних документах та мемуарній літературі подолян залишив по собі пам'ять мандрівний книгар Лех [9]. Згодом такий промисел занепадає. Одна з причин – адміністративні утиски, адже уряд змушував їх брати свідоцтва на право торгувати.

Стала стаціонарна книжкова торгівля на Поділлі почала формуватися тільки з 50-х років XIX ст., коли у Кам'янці-Подільському з'явилися філія львівської фірми Оргелбранда та музичний магазин Модеста Биховського, де можна було придбати книги, і в якому працював А.Коціпінський [8, s.78]. Його зять Й. Чачковський з 1858 року відкрив власне підприємство, де працював А.Калленбах, який з 1861 року мав власну справу. Але з поразкою польського повстання, з посиленням курсу на русифікацію Правобережної України книгарні, що торгували польською та іноземною літературою, були закриті.

На часі стояло поширення російської літератури, бажаючих торгувати якою не виявилося, тому губернське начальство вимушено було запросити до краю книгопродавців з інших міст. Вперше магазин був відкритий у Кам'янці-Подільському 1865 року київським книгарем

С. Літовим, від якого перейшов до його прикажчика М. Бугаєва, а згодом до колишнього маклера П.В. Симоновського [10]. Але відсутність стабільного попиту викликало фінансові проблеми, тому врешті-решт у 1886 році книгарню було закрито. Затребуваними залишалися російські підручники, якими торгували в музичному магазині Ф.Шарагова. Тільки у 1892 році було відкрито книжкову торгівлю Д. Крайза, що наступного року перейшла до Д.Лахмановича, а через рік – А.Блавштейна [10]. Паралельно на подільських ярмарках (Ярмолинці, Тинне, Немирів, Бакота, Кам'янець-Подільський, Тарноруда, Городок тощо) продовжували торгувати лубочною літературою офені. Поза комерційної книготорговельної мережі з 80-х років XIX ст. Подільська православна єпархія для поширення релігійної та етично-моральної літератури організовувала книжкові склади у кожному повіті та книжкові лавки при церквах.

За даними 1886 року на території губернії діяло 12 книготорговельних закладів (5 книгарень і 7 книжкових лавок) [11], 1891 року – 19 (8 книгарень і 11 книжкових лавок) [12]. Розподілялися пункти торгівлі вкрай нерівномірно: у 6 повітах взагалі не було книгарень, а у Немирові, який не був навіть повітовим центром, їх було 2.

Тільки з 90-х років XIX ст. почався стрімкий розвиток спеціалізованої торгівлі. Вже 1901 року нараховувалося 40 книготорговельних закладів [13], а 1908 року – 115 [14]. Найпотужнішими серед них на початку XX ст. були заклади Г. Байсера, Я. Когана (Балта), А. Біблера, Подільської єпархіальної училищної ради, Р. Шерра (Вінниця), І. Ашбіндера, А. Блавштейна, М. Варгафтита, с. Гольденберга, Д. Лахмановича, Подільської єпархіальної училищної ради (Кам'янець-Подільський), Д. Аківісона (Літин), с. Дувидмана, А. Іткіса (Могилів-Подільський), с. Брантмана, Р. Шерра (Немирів), М. Квичера, І. Ландсбургського, М. Трахтенберга (Проскурів) [15].

Лібералізація громадського життя за часів російської революції 1905-1907 років дозволила громадським організаціям включитися у поширення книг, особливо дешевих видань відомих українських і російських письменників. Кам'янець-Подільська «Просвіта» навіть організувала власний магазин, де українську книгу можна було придбати особисто та листовно. З економічної точки зору він себе не виправдав, тому просвітяни заорендували у Кам'янецької міської управи рундук на базарі, де торгували у базарні дні. За спогадами відомого подільського громадського діяча В. Приходька, «не можна було похвалитися, що рундук торгував «бойко»« [16], адже тут головну конкуренцію складала лубочна література мандрівних торговців-офеней. Тим не менш просвітянам за перший рік діяльності вдалося продати понад 21 тис. прим. [17, с.23-24]. Відомий подільський кооператор Й. Волошиновський також спробував при редакції газети «Світова Зірниця» налагодити розповсюдження української літератури, але невдало [18]. Представники національних і політичних рухів намагалися налагодити поширення заборонених видань, адже легальні друки знаходили реалізацію через стаціонарні книгарні.

В цілому, стаціонарна торгівля розвивалася стало. 1912 року її мережа була представлена 82 книжковими магазинами, 43 книжковими лавками, 2 книжковими складами, 8 місцями торгівлі книгами, 7 місцями торгівлі старими книгами [19]. Але розміщувалася вона нерівномірно: якщо на території Вінницького повіту діяв 21 пункт продажу книг, то в Ушицькому – 4, Ямпільському та Літинському – 5, Летичівському – 8, Ольгопольському – 9, Кам'янець-Подільському – 11, причому у самому повіті тільки 2, решта у місті [19]. Із запровадженням повних земств на Правобережній Україні у кожному повітовому центрі після 1912 року відкрився земський книжковий склад, адже поширення книжок, особливо науково-популярних і навчальних, серед населення було одним з головних напрямків земської діяльності. Організаційно такий склад був самостійною одиницею, підзвітною правлінню свого земства. Він заключав договори з видавцями про поставку літератури, визначав знижки, влаштовував філії у великих селах [20].

Право на відкриття книгарні надавалося приватним особам, акціонерним компаніям або товариствам у тому ж порядку, що й на відкриття друкарень та подібних до них закладів. Особи, які отримували право на відкриття книгарні, повинні були заявити до канцелярії генерал-губернатора, де саме будуть розміщені їхні заклади та на кого буде покладено відповідальність за їхню роботу. Продаж книг відбувався за умови наявності свідоцтва на промисли. За торгівлею встановлювався нагляд поліцейського правління, адже поширювати можна було тільки дозволені цензурою видання, в протилежному випадку наступала адміністративна та кримінальна відповідальність. Треба сказати, що безліч спроб налагодити

книжкову торгівлю доволі швидко зазнавали невдач. Мала частка грамотного населення, доволі низький попит на книгу, низький обіг вкладеного капіталу, прискіпування з боку губернського начальства щодо окремих видань розчаровували власників та зупиняли торгівлю.

Книжкова торгівля у провінції була малоприбутковою, наприклад, річний товарообіг вінницьких книгарень Р.Шерра (у 1898 р.) та С.Рехліса (у 1915 р.) складав близько 5-6 000 крб. [21].Щоб підтримати регіональну мережу, уряд Російської імперії запроваджував низку економічних пільг для книгарів. Тому у провінційних книжкових крамницях торгували не лише книжками, а й канцелярським приладдям, наочним матеріалом, підручниками, географічними картами та дитячими іграшками. У вінницькому магазині Бунтмана можна було придбати канцелярське приладдя, товари для художників, А. Потемковського – наочний матеріал і дитячі іграшки, Р.Шерра – канцелярське приладдя, папір, музичні інструменти, окуляри, біноклі, предмети розкошу, друкарські машинки «Ундервуд». Крамниця Д.Швахмана спеціалізувалася на постачанні підручників до місцевих навчальних закладів всіх рівнів, наочних посібників, географічних карт, дитячих книжок, канцелярського приладдя. Тут можна було оформити передплату на часописи, замовити палітурні роботи. Книжковий відділ, за вдалого ведення справ, окупав витрати крамниці, хоч, як правило, майже не давав прибутку. Додатковий відділ, маючи швидший обіг вкладеного капіталу, з врахуванням книготорговельних пільг, давав більшу віддачу, ніж відповідні спеціалізовані магазини, що не мали подібних поступок.

Доволі часто книгарні утримували власники приватних друкарень, які, контролюючи попит, намагалися видавати й цілком певну, розраховану на якнайшвидше розповсюдження, літературу. Так, Р.Б. Шерр, маючи друкарні у Немирові та Вінниці, згодом започаткував і книжкову торгівлю. Іноді книгарі замовляли або фінансували випуск комерційно вигідних видань. С. Рехліс у співпраці з вінницьким журналістом М. Павлушковим у 1910 році підготував випуск першого путівника по місту «Вся Винница». Наступного року вже В. Райхер виступив співзамовником, разом з місцевим власником друкарні І. Пойлішером, іншого путівника по Вінниці. На початку XX ст. подільськими книгарями активно практикувалося також замовлення та поширення поштових листівок з подільськими та міськими краєвидами.

Ще однією статтею прибутку була організація бібліотеки або кабінету для читання при книгарні. Могилів-подільська книгарня Марка Корценштейна (з 1905 р.) давала доступ до фонду у понад 5 000 томів [22, с.204]. Коштувало це, наприклад, у вінницькому магазині В. Райхера 30 коп. на місяць після 1 крб. застави, а отримання новинок і журналів – 40 коп. [23].

Комерціалізація справи позначалася й у створенні букіністичних відділів, пунктів передплати як на вітчизняні, так і на європейські часописи. Запроваджувалася торгівля у кредит: у В. Райхера дозволялося навіть брати на виплат по 20, 50, 75 коп. або 1 крб. на місяць в разі повного завдатку [23].

Здебільшого магазини забезпечували доступ до російської та іноземної літератури універсального характеру. В більших крамницях можна було придбати літературу російською, українською (після 1905 р.), французькою, німецькою, англійською, польською та єврейською мовами, замовити потрібні підручники та іноземні часописи. Вже у 10-х роках з'явилися спеціалізовані магазини одномовної літератури: польської (Кам'янець-Подільський) та єврейської (Кам'янець-Подільський, Гайсин).

Отже, продаж книг на території Подільської губернії став зручним, стабільним і звичним фактом тільки на початку XX ст. Хоча книготорговельна мережа стрімко розвивалася, але на загальноукраїнському тлі її показники не вражали, адже 82 подільських книгарні складали тільки 3,2% всієї української мережі, що нараховувала приблизно 2,5 тис. магазинів [24]. І це на тлі того, що за кількістю населення серед українських губерній Подільська займала перше місце. Як і в цілому в країні, у місцевій книжковій торгівлі спостерігалися такі тенденції: перша – ставлення до книжкової торгівлі як до наживи, прибуткового купецького ремесла, друга – використання її як одного з видів просвітницької діяльності. Розвиток книжкової торгівлі традиційно тримався на приватній ініціативі комерційного характеру. Діяльність громадських організацій у цій сфері сприяла поширенню освіченості та національному вихованню.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Снегирев, И.М. Лубочные картинки русского народа в московском мире / И.М. Снегирев. – М., 1861; Трахимовский, Н.А. Офени / Н.А. Трахимовский // Рус.вестн. – 1866. – № 6.
2. Биковський, Л. Книжна торгівля на Україні / Л. Биковський // Бібл. вісн. – 1997. – № 1. – С. 30–32.

3. Куфаев, М.Н. История русской книги в XIX в. / М.Н. Куфаев. – Л., 1927. – 354 с.
4.Муратов, М.В. Книжное дело в России в XIX и XX вв.: очерк истории книгоиздательства и книготорговли. 1800-1917 гг. / М.В. Муратов. – М., Л., 1931. – 256 с.
5. Книжное дело в России во второй половине XIX - начале XX в. / Рос.нац. б-ка. – Л., СПб., 1983 - 2010. – Вып. 1-15.
6. Книга в России, 1861 -1881 гг. : в 3 т. / Гос. публ. б-ка ім. М.Е. Салтыкова-Щедрина. – М., 1988 - 1991; Книга в России, 1881 - 1895 гг. / Рос.нац. б-ка. – СПб., 1997.
7. Качур, І. Французька книга у Львові в другій половині XVIII ст. у світлі видавничих і книготорговельних каталогів / І. Качур // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В.Стефаника. – Л., 2003. – Вип. 11. – С. 3-16.
8. Prusiewicz, A. Kaminiec Podolski: szkic historyczny / A. Prusiewicz. – Kijow-Warsz., 1915. – 146 s.
9. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), ф. 391, оп. 1, спр. 386, 83 арк.
10. Сецинский, Е. Город Каменец-Подольский : ист. описание / Е. Сецинский. – К., 1895. – С. 190.
11. Обзор Подольской губернии за 1886 год : прил. ко Всеподданнейшему отчету губернатора / Подол.губ. стат. ком. – Каменец-Подол., 1887. – С. 126.
12.Обзор Подольской губернии за 1891 год : прил. ко Всеподданнейшему отчету губернатора / Подол.губ. стат. ком. – Каменец-Подол., 1892. – С. 149.
13. Обзор Подольской губернии за 1901 год : прил. ко Всеподданнейшему отчету губернатора / Подол.губ. стат. ком. – Каменец-Подол., 1902. – С. 140.
14. Обзор Подольской губернии за 1908 год : прил. ко Всеподданнейшему отчету губернатора / Подол.губ. стат. ком. – Каменец-Подол., 1909. – С. 149.
15. Адресная книга книгопродавцов, издателей, торговцев нотами, редакций газет и журналов, библиотек для чтения и заведений печати в России, за 1900-1901 гг. / сост. Р. Гинлейн. – СПб., [б.г.]. – Раздел. паг.
16. Приходько, В. Під сонцем Поділля / В. Приходько. – 4-е вид. – Н.-Й. ; Мюнхен, 1967. – С.139-141.
17. Дорошенко, Д. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства за останні два роки / Д. Дорошенко // Україна. – 1907. – №11-12. – С. 17-34 (окр. пагінація)
18. Оповістки. В книгарні І.Волошиновського // Звітова Зірниця. – 1907. – № 26-27.
19. Обзор Подольской губернии за 1912 год : прил. ко Всеподданнейшему отчету губернатора / Подол.губ. стат. ком. – Каменец-Подол., 1913. – С. 144.
20. Чехов Н.В. Земские книжные склады, их организация и просветительская деятельность / Н.В. Чехов. – М., 1905. – 243 с.
21. ДАВіО, ф.Д-23, оп. 1, спр. 21, арк. 61.
22. Рукавіцина, Є.В. До історії питання книжкових зібрань України (за матеріалами анкетування, проведеного Ю.Меженком у 20-30-х рр. XX ст. / Є.В. Рукавіцина // Наук. пр. НБУВ. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 197-214.
23. Путеводитель и справочник по г.Виннице с календарем на 1911 год: Год 1-й / Изд. В.Райхер и Й.Пойлишер. – Винница, 1911. –(передн. форзац).
24. Солонська, Н. Українська книжкова торгівля: досвід 20-30-х років (на матеріалах «Бібліологічних вістей» та іншої фахової преси) / Н. Солонська //Бібл. вісн. – 1996. – № 6. – С. 27.

Соломонова Т.Р. ФОРМИРОВАНИЕ КНИГОТОРГОВОЙ СЕТИ ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ст.

Статья посвящена формированию книготорговой сети Подольской губернии второй половины XIX – начала XX ст.

Ключевые слова: книжный магазин, книготорговец, книготорговая сеть, Подольская губерния

Solomonova T.R. THE FORMATION OF BOOKSELLING NETWORK IN PODILSKA PROVINCE IN THE SECOND PART OF XIX - BEGINNING XX CENTURY.

This article is devoted tothe formation ofbooksellingnetwork in Podilska province in the second part ofXIX - beginning XXcentury.

Key words:bookshop, bookseller, bookselling network, Podilska province

УДК 37(477.44-25)»19»

В.М. Пугач

СТАНОВЛЕННЯ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ У ВІННИЦІ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті автор ставить за мету простежити становлення навчальних закладів міста на початку XX ст.

Ключові слова: освіта, місто, Вінниця, інститут, семінарія, гімназія, навчання.

Сучасні умови розбудови вітчизняної системи освіти вимагають по-новому з'ясувати історико-педагогічний процес минулого, об'єктивно досліджувати становлення та розвиток навчальних закладів, які мали місце в історії розвитку освіти м. Вінниці.

Наріжним каменем державотворчих процесів в Україні стало створення національної системи освіти. Розв'язання цієї проблеми активізувало потребу ретроспективного аналізу історико-педагогічних явищ, об'єктивного опрацювання, переосмислення та висвітлення з метою усвідомлення їх сутності, розгляду позитивного досвіду минулого у контексті сучасних культурно-освітніх змін. Йдеться про дослідження регіональної української освіти.

Загальні аспекти розвитку освіти на Поділлі і Вінниччині зокрема висвітлюються в працях І. Сесака [1], Н. Лещенко [2], М. Вороліса [3] та інших.

Ознайомлення з архівними матеріалами, що знаходяться у Державних архівах Вінницької і Хмельницької областей,дозволяють на конкретних прикладах простежити процес поширення кількості навчальних закладів та піднесення освіти й культури населення в цілому.

В даній статті автор відзначає особливості та характерні риси закладів освіти м. Вінниці. Однак незважаючи на теоретичні дослідження, ще залишаються невизначеними цілий ряд проблем освітніх установ, на які звертає увагу дослідниця.

У пореформений період відбулися позитивні зміни в галузі початкової освіти: існуючі типи початкових шкіл, які передбачалися статутом 1828 р., а саме: повітові і сільські школи, міністерства освіти, училища міністерства державних маєтностей, церковно-парафіяльні та єпархіальні школи, зберігалися і оголошувалися загальнодоступними. Вони об'єднувалися однією назвою – початкові народні училища і повинні були працювати за єдиною програмою. Жінки отримували дозвіл на вчителювання в народних училищах. Отже, створювалась єдина система початкової освіти з курсом на поступове запровадження на місцях загального початкового навчання.

1 серпня 1908 р. Вінницька дума прийняла рішення «відкривати кожного року по одній двокомплектній школі» [4, арк. 11, 244, 297, 305, 510] (училище з двома вчителями на 100 учнів). В квітні 1915 р. Вінницький голова повідомляв подільського губернатора, що згідно плану в місті було відкрито 11 училищ, зокрема в районах: Дубовецькій Слободі, Липках (Замостя), Садках, Старому місті, Малих Хуторах, при окружній лікарні, в «Мурах» та ін. Ці школи переважно були однокласними і двокласними. В перших навчалися три роки, в других – чотири.

Починаючи з 70-х років XIXст., в містах відкривалися початкові школи нового типу з шестирічним терміном навчання, які отримали назву міських вищих училищ. Їх поява обумовлена потребами капіталістичного розвитку господарства. Вищі училища давали випускникам закінчену початкову освіту, необхідну для роботи в канцеляріях, на транспорті тощо.

Для втілення в життя реформи загальної освіти, а також для обслуговування міських вищих училищ виникла потреба в педагогічних кадрах. Для їх підготовки створювались учительські інститути і учительські семінарії – середні навчальні заклади з трирічним курсом. Інститути готували вчителів для міських вищих училищ, семінарії – для початкових училищ сільської місцевості. Навчання в семінаріях йшло по скороченому варіанту програми учительських інститутів.

На Поділлі учительський інститут відкрили у Вінниці 1912 р. Він був четвертим у Київському учбовому окрузі, восьмим в Україні.

Вступили до інституту 25 чоловік, серед яких наймолодшим було 19 років, найстаршим – 29 років. Більшість з них вже мали педагогічну практику в початкових школах після закінчення учительських семінарій, церковно-учительських шкіл і педкурсів, що діяли при гімназіях. Вони поділялись за станом: селян – 19, козаків – 5, духовного звання –1.

Розміщався інститут в будинку, що стояв на головній вулиці Замостя – Олександрівському проспекті. Будинок двоповерховий, облицьований силікатною цеглою. Центральна частина його фасаду прикрашалась фігурним аттиком – деталлю, характерною для більшості цегляних будинків міста початку XX ст.

Садиба інституту була невеликою, знаходилась в оточенні багатьох споруд: Народного дому, тюрми, пожежної установи і трьох училищ. Тепер будинок належить середній школі №8.

Інститут розгорнув свою роботу в умовах нестачі матеріальних засобів. Його фінансування покладалося на місцевий бюджет. Виділених 4 тисяч карбованців ледь вистачило на обладнання однієї класної кімнати. В цій кімнаті студенти навчались досить тривалий час. Її обладнання складалося з ікони, дубової кафедри і дубових парт, дошки в стоячій рамі, обтягнутій лінолеумом, підставки для малювання, географічних карт та учбових таблиць.

Наочні приладдя з математичних дисциплін студенти виготовляли самі під керівництвом викладача інституту В. А. Єрмольєва і в цій справі досягли результату. Сім приладів системи Єрмольєва, виготовлених в інституті, демонструвались на Всеросійській виставці у Києві 1913 р. [5,арк. 48, 51, 53, 58, 86, 92].

Привертають до себе увагу «опитові листи», що стосувалися умов життя перших студентів інституту. «Листи» призначалися для попечителя Київського учбового округу. З них відомо, що більшість студентів мали потребу в елементарних харчах та одязі. Наприклад: 7 чоловік, крім хліба, нічого іншого не мали на сніданок, 12 студентів систематично не вечеряли, тільки у 15 осіб була спальна білизна, у 8 хлопців не було зміни одягу, у 18 – зміни взуття [5,арк. 55-56].

Учбовий процес в інституті поступово налагоджувався. У навчанні приділялась велика увага вивченню психології, педагогіки, історії педагогіки, методики учбового предмету. Вивчення спеціальних предметів узгоджувалося з практичною діяльністю студентів в базовому училищі.

У фондах Вінницького краєзнавчого музею є альбом другого випуску інституту (1916 р.), переданий випускником Бабаком Іваном Івановичем, в якому вміщено фото класів, лабораторій. Тут є фотопортрет директора Матвія Дмитровича Запольського, фотопортрети викладачів та студентів.

В системі педагогічних учбових закладів найбільш поширеними були учительські семінарії. Вони утримувалися на кошти казначейства і субсидії від земств. У 1914 р. в Україні діяли 26 учительських семінарій.

На Поділлі першу учительську семінарію відкрито1907 р. в с. Потоки Вінницького повіту. У жовтні 1909 р. її перевели до Вінниці. Тимчасово семінарія разом з училищем розміщалась в передмісті «Стара Вінниця» в орендованих приміщеннях, через рік отримала три одноповерхових будинки з досить великою садибою, яка простягалась від вулиць Костянтина Острожського до Апраксінської. Найбільший будинок – 200 кв. метрів займала семінарія, а в інших знаходились зразкове училище і квартири викладачів [6,арк. 1]. На цьому місті нині стоїть новий корпус педагогічного інституту.

Семінарію очолював статський радник Василь Миколайович Осташков – випускник Київського університету Святого Володимира. Він викладав педагогіку.

Почесним її попечителем був повітовий предводитель дворянства граф Дмитро Федорович Гейден, який сприяв поза семінарській освіті студентів.

У 1910 р. в семінарії навчались 115 чоловік, більшість з них були забезпечені державними та земськими стипендіями. Матеріальне становище тут було дещо кращим, ніж в учительському інституті.

В навчальному плані семінаристів, щодо кількості годин, на другому місці після російської мови стояли такі предмети, як ручна праця і сільське господарство. Для практичних занять з цих предметів в семінарії існувало ціле господарство: фруктовий сад, ділянки під польові та городні культури, майстерні. В навчальному процесі дотримувався принцип поступового переходу від легкого до складного.

В учительській семінарії з неабиякою увагою відносились до розвитку в майбутніх педагогів здібностей, необхідних для викладання в школах співів, музики, гімнастики.З цією метою був створений хор, де виконувались церковні пісні. Він щонеділі виступав в гімназичній церкві. В семінарії під керівництвом талановитого викладача співів А. Г. Лазарєва працював оркестр, в якому грали 20 студентів. В оркестрі були скрипки, віолончель, контрабас,

фісгармонія. Керував А. Г. Лазарєв і гуртком балалаєчників. Семінаристи разом із запрошеними артистами виконували концертні програми на святкових вечорах у Народному домі, польському клубі.

Для старшокурсників семінарії кожного року організовувалися екскурсії по місцях визначних історичних подій. В цій справі матеріальні засоби забезпечував граф Гейден. Так, у 1910 р. студенти їздили в міста Рівне, Вільно, Петербург; у 1911-1912роках здійснили подорож по місцях подій Вітчизняної війни 1812 р. Після таких подорожей вони складали звіти, в яких мало проявитись їх вміння передавати спостереження, враження [7,арк. 12, 50, 79, 89, 90,135,136].

В семінарії певною мірою дбали про моральне обличчя майбутніх педагогів. В характеристиках на випускників говориться про їх інтелектуальні здібності, підготовку і особливо наголошується на людські якості особистості. Наприклад: в характеристиці Нагула Юхима (21 рік, син селянина з Брацлавського повіту) сказано: «відразу зайнявши в своєму класі місце першого учня, Нагул уже ніколи не віддавав першість до закінчення курсу», його твори були кращими щодо викладу думки, правильності літературної мови в усій семінарії. І далі – «За своїми моральними якостями, напрямком думок релігійний, патріотично налаштований, чесний, шанобливий до старших «.

У характеристиці Лебеня Мілетія відзначені педагогічні здібності в роботі з дітьми та такі якості: «... в ньому не помітили ні крихти хитрощів чи лицемірства...» [7,арк. 55-56].

Вінницька семінарія займала перше місце за кількістю вихованців серед інших учительських семінарій Київського учбового округу. Зокрема, у 1912 р. в ній навчалось 156 чоловік, в цей рік з її стін вийшло 36 вчителів.

Друга на Поділлі учительська семінарія була відкрита 1913 р. в Кам'янці-Подільському, третя – в Ольгополі. Існуючим планам відкрити семінарії в інших містах губернії не судилося бути реалізованими [1, с.283-285].

В учительських семінаріях, як і в учительських інститутах України, основний контингент учнів становили діти селян. Семінарії особливою популярністю користувалися у селян тому, що, по-перше, при вступі необхідно було витримати іспит лише в обсязі програми 2-х класного початкового училища; по-друге – можливість безкоштовно отримати педагогічну освіту, по-третє – пільги, що надавались сільським вчителям, які звільнялись від всіх особистих повинностей.

При всебічному вивченні джерел з питань освіти виявляється, що у відкритті усіх, без виключення, названих учбових закладів ініціатива належала громадськості.

18 листопада 1899 р. Вінницька дума розглядала заяву громадян за № 21772 про заснування в місті державного учбового закладу і винесла рішення «... прийти на допомогу місцевому населенню в цьому відношенні... ввійти в обговорення питання « [8, арк. 9]. У квітні 1900 р. дума отримала повідомлення про дозвіл імператора на відкриття у Вінниці жіночої гімназії.

У звіті за 1913 р. Вінницького учительського інституту зазначено, що думка відкрити в місті педагогічний учбовий заклад «зародилась в середовищі освічених міщан» [5, арк. 48]. Ними розпочалось клопотання в грудні 1907 р. та увінчалось успіхом в червні 1912 р. Таким же чином відкривались учительська семінарія, реальне училище та друга жіноча гімназія [9, с. 102].

Найдовший шлях пройшло клопотання свідомих громадян перед високими інстанціями про відродження у Вінниці чоловічої класичної гімназії, яка існувала з 1814 р. по 1847 р. У 1847 р. її перевели до Білої Церкви. Чоловіча класична гімназія повернулася у вінницькі «Мури» через 60 років – у 1907 р. В 1912 р. для неї і другої жіночої гімназії в південній частині»Мурів» побудували великий та зручний триповерховий будинок [9, с. 101]. Нині в цьому приміщенні технічний ліцей.

Час найбільш динамічного та інтенсивного розвитку мережі учбових закладів в краї припадає на 1900-1915 роки. Їх загальна кількість по місту Вінниці наведена в таблиці [10, спр. 8278].

№ п/п	Назва навчального закладу	Кількість
1	Реальне училище	1
2	Гімназія чоловіча	1

3	Гімназії жіночі	3
4	Комерційне училище	1
5	Учительський інститут	1
6	Учительська семінарія	1
7	Церковно-учительська школа	1
8	Залізнично-дорожне училище	1
9	Початкові училища	12

Становлення та розвиток навчальних закладів на Поділлі відбувалися в єдиному історико-освітньому процесі країни. Усі діти мали право на освіту, але навчались переважно вихідці із заможних верств населення. Бідність, недостатня кількість шкіл та місць в них призводили до того, що більшість дітей шкільного віку залишались поза ними. Відповідно до всеросійського шкільного перепису 1911 р. поза школою залишилося у Подільській губернії 64,6 % дітей шкільного віку. В інших губерніях Правобережжя освіта знаходилась в такому ж стані [4, арк. 309].

Викладання в усіх навчальних закладах України проводилось виключно російською мовою. На вивчення російської мови та історії Росії в навчальних програмах шкіл відводилась найбільша кількість годин. Відповідним указом учнів зобов'язували вдома і на вулиці розмовляти лише мовою школи. Виконання контролювали наставники, наглядачі, авдитори (призначені учні). В разі порушень винуватців карали. Прикладом є архівний документ – лист, з якого стає відомо, що за промову українською мовою на Вінницькому залізничному вокзалі під час проводів трупи Садовського у квітні 1914 р. учень церковно-учительської школи міста Вінниці Герасим Котенко, який засвідчив «надто добрі успіхи у навчанніта поведінці «, був виключений зі школи напередодні випускних іспитів [2, с.85]. Лист адресований директору Вінницького учительського інституту, студентом якого став Котенко у 1913 р. Підписаний лист завідуючим церковно-учительською школою.

Процес розвитку освіти в краї був сповільнений загальною розрухою, спричиненою першою світовою війною і революцією.

У зв'язку з важким економічним становищем, яке склалося в навчальних закладах, міністерство народної освіти в грудні 1915 р. відмінило перевідні і випускні іспити, на проведення яких витрачались значні кошти. Навчальними закладами оплачувалось представництво депутатів з міністерства під час іспитів; за кожного учня і за кожну ученицю школи в фонд Київського учбового округу перераховували по 10 карбованців. З кожним наступним роком навчальні заклади вимушені були підвищувати плату за навчання. Так, у 1917 р. в молодших класах жіночої гімназії Драганової м. Вінниці вона складала 150 крб., а у старших – 200 крб. на рік [11, арк. 18].

У період першої світової війни спостерігався особливий потяг дітей до школи. Війна показала перевагу освіченого солдата над неписьменним. Навчальні заклади Вінниці приймали в свої стіни багато дітей біженців, дітей солдатських вдів та дітей солдатів-фронтовиків, які в надісланих додому листах вимагали віддати їх синів і дочок до школи. В цей же час з навчальних закладів міста, особливо гімназій, вибула значна кількість учнів через неспроможність платити за навчання, відсутність одягу, взуття та ін.

Після перемоги Лютневої революції 1917 р. освіта перебувала під впливом політичних подій, які відбувалися в країні.

З березня 1917 р. школи жили за законами Тимчасового російського уряду. Зокрема, у навчальних закладах Вінниці було введено новий правопис, суть якого полягала у спрощенні орфографії – виведення з ужитку дублюючих літер: ъ, і та ін. Дітей на уроках навчали писати за новим правописом, а давали їм читати підручники і книги, написані за старим зразком. Через економічні труднощі та політичну нестабільність Тимчасового уряду розпочата реформа школи не була завершена.

Отже, розглядаючи процес розвитку системи освіти міста Вінниці на початку ХХ століття варто зауважити, що розвивалася вона в руслі соціально-політичних та економічних перетворень. Розвитокосвіти підштовхували об'єктивні обставини розвитку капіталістичних відносин з їх найманою кваліфікованою робочою силою, потребою в управлінських кадрах для промисловості. Разом з тим, реалізація урядових постановта інших нормативно-правових

документів в сфері освіти мала свої особливості для окремих регіонів, в тому числі і для містаВінниці, адже вони враховували економічну спеціалізацію регіону.

Сучасна система освіти звертається до практики навчання та виховання минулих часів, і матеріали старої школи, які зберігаються в ДАВО та ДАХО і у фондах Вінницького краєзнавчого музею, мають практичний інтерес та цінність для сучасного вивчення становлення навчальних закладів освіти у Вінниці на початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сесак І. В. Учительські семінарії Поділля на початку ХХ ст. // Культура Поділля: історія і сучасність: Матеріали ІІ наук.-практ. конф., присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. – Хмельницький, 1993. – С.283-285.
2.Лещенко Н. М., Сесак І. В. Роль земських установ Правобережної України в розвитку початкової освіти // Укр. іст. журн. – 1987. – № 1. – С. 85.
3.Вороліс М. Стан середньої освіти на Поділлі у 1891- 1901 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 12. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2007. – С. 187-189.
4. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 1197.
5. ДАВО. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 32.
6. ДАВО. – Ф. 896. – Оп. 1. – Спр. 24.
7. ДАВО. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 2.
8. ДАВО. – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 557.
9. Вінниця: Історичний нарис – Вінниця, 1964.
10. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 8278.
11. ДАВО. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 10.

Пугач В.Н. СТАНОВЛЕНИЕ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ ОБРАЗОВАНИЯ В ВИННИЦЕ В НАЧАЛЕ XX СТ.

В статье автор ставит целью проследить становление учебных заведений города в начале XX ст.

Ключевые слова: образование, город, Винница, институт, семинария, гимназия, обучение.

Pugach V.M. «BECOMING OF EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS OF EDUCATION IN VINNYTSYA AT THE BEGINNING XX OF CENTURY»

In the article an author puts an aim to trace becoming of educational establishments of city at the beginning XX of century

Keywords: education, city, Vinnytsya, institute, seminary, gymnasium, studies.

УДК 94(477) (1917 – 1918)

А.П. Антонишин

ПОДІЛЛЯ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 Р. (ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ)

У статті розглядаються джерела дослідження Поділля в період Української держави 1918 року. Аналізуються основні опубліковані документи і архівні матеріали, присвячені цій проблемі.

Дослідження історії вимагає, в першу чергу, об’єктивного висвітлення поставленої проблеми, незаангажованого підходу з використанням різних груп джерел та літератури. З проголошенням незалежності України ми отримали доступ до раніше заборонених або замовчуваних документальних фактів. Дане дослідження покликане в тій чи іншій мірі допомогти дослідникам історії Поділля у подальшому висвітленні одного з її періодів, а саме Гетьманату П.Скоропадського.

Слід зазначити, що значну кількість джерел використали у своїх дослідженнях історики П.Григорчук, О.Яременко, О.Кравчук, В.Лозовий та ін. [1]. В даній статті зроблено спробу зібрати в одній праці численні джерела з історії Поділля в добу Української Держави 1918р.

Вказані джерела виявлялися шляхом цілеспрямованого бібліографічного пошуку в бібліотеках та архівах України. За формальною ознакою джерела можна поділити на дві підгрупи: опубліковані документи, які містять актуалізовану частину інформації щодо поставленої проблеми, та архівні документи.

Формування першої підгрупи відбувалось синхронно з досліджуваними подіями шляхом публікації документів у періодиці даної доби. Це, передусім, закони та постанови гетьманського уряду та губернського старости, які визначали правовий статус органів влади, політичних партій та громадських організацій, науково-освітніх установ, джерела фінансування та методи встановлення правопорядку на Поділлі. Відтак ці документи мають важливе значення для розуміння політики гетьманської адміністрації щодо процесу відродження українських державницьких тенденцій в суспільстві на прикладі Подільській губернії. Оприлюднення цих документів відбувалося шляхом публікації в українських офіційних виданнях, у періодичній пресі, а також у збірниках законів та розпоряджень уряду, що становлять ще одну підгрупу джерел [2].

У радянський період виходили тематичні підбірки та збірники документів, в яких містяться головним чином матеріали про становище на селі за часів Гетьманату. В 1927 р., завдяки спільним зусиллям місцевих краєзнавців М. Бєлінського, Н. Співачевської та І. Кравецького, у Вінниці було випущено історико-бібліографічний збірник «Часописи Поділля», присвячений 150-річчю першої газети на Україні та 10-річчю заснуванню УСРР. Редакція вважала, що збірник відкриє дослідникам доби 1838–1927 рр. на Поділлі чимало незнаних їм джерел, полегшуючи дослідницьку працю систематичним описанням матеріалів та зазначенням місця їх знаходження [3].

У подальшому головним об'єктом досліджень радянських істориків стала діяльність більшовиків, спрямована на організацію повстання проти «антинародного» гетьманського режиму та їх боротьба проти польських поміщиків і австро-німецьких окупаційних військ. У 1932 р. в журналі «Архів Радянської України» вийшла спільна робота А. Кулика та П. Пташинського «До історії збройної спілки української буржуазії та польських поміщиків для боротьби проти пролетарської революції». В ній автори підібрали ряд архівних та газетних матеріалів, в яких висвітлювались звірства польських легіонерів на Поділлі та Волині в 1918 р. [4].

В 1959 р. у Вінниці вийшов збірник архівних документів і матеріалів «Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918–грудень 1920 рр.)» [5]. Головним чином тут представлені події партизансько-повстанської боротьби, протистояння селян і польських легіонів та реквізиції австро-угорських військ. Подібна проблематика притаманна і загально тематичним документальним збіркам радянського періоду [6].

Окрему групу опублікованих джерел складають статистичні збірники. Особливу цінність серед них для дослідників історії Поділля періоду Гетьманату представляє «Календарь. Справочна книжка на 1919 рік» [7]. Тут розміщенні статистичні дані про кількість населення, школи, заклади соціального спрямування, сільськогосподарські угіддя та розвиток економіки регіону в цілому протягом 1918 р. Економічну складову досліджуваної теми доповнюють спеціалізовані статистичні збірники та книги [8]. Освітні процеси на Поділлі висвітлені в декількох нормативних документах [9].

Важливим джерелом дослідження становища Поділля в добу Гетьманату П. Скоропадськогоє опубліковані документи особистого походження – спогади, щоденники, приватне листування державних, політичних і громадських діячів.

Значна частина спогадів почала виходити вже в перші десятиліття після поразки Гетьманату П. Скоропадського. Цю мемуаристику слід розділити на радянську та зарубіжну (діаспорну). Радянській мемуаристиці було притаманне перевищення ролі комуністичної партії в боротьбі з гетьманським режимом та однополярності в оцінці соціально-економічних перетворень уряду УД. Зокрема, на сторінках журналу «Літопис революції» в 1928 р. було опубліковано спогади учасника страйкового руху в Жмеринці П. Федулкіна. Автор виклав свої роздуми щодо причин і перебігу серпневого страйку на Поділлі у 1918 р. [10].

Повстансько-партизанська тематика в дослідженнях подільських істориків знову яскраво проявилась в 1957–59 рр. В 1958 р. в Хмельницькому вийшли друком спогади учасників революційної боротьби на Поділлі «В боях за Жовтень». Національно-визвольні рухи на Поділлі розглядались як боротьба селянства під проводом більшовиків проти «гетьмансько-

петлюрівського» режиму, а культурологічна і просвітня діяльність подільської інтелігенції трактувалась як «отруєння свідомості населення міста й села націоналістичним чадом» [11].

На відміну від радянської історіографії – зарубіжна (діаспорна) представлена, перш за все, спогадами військових діячів та представників гетьманських органів влади.

Вже в 1921 р. були опубліковані спогади Ф. Ткача – одного з лідерів листопадового антигетьманського повстання Директорії на Поділлі [12]. Суспільно-політичну ситуацію, яка склалась в Подільській губернії в листопаді 1918 р. доповнюють спогади командуючого ІІ-го Подільського корпусу П. Єрошевича [13].

Основна частина спогадів припадає на середину 30-х років, коли на сторінках науково-популярного журналу «Наша культура» почергово були опубліковані мемуари державних і культурно-освітніх діячів. До таких слід віднести спогади гетьмана П. Скоропадського, скарбника Кам'янець-Подільського університету Ю. Гудзія, відомих культурних і громадсько-політичних постатей краю О. Пащенко та В. Приходька, першого ректора університету І. Огієнка [14]. Вже в період незалежності було опубліковано спогади В. Біднова [15] та перевидано «Гетьманщину і Директорію» М. Шаповала [16]. Для розуміння процесу перетворень за доби Гетьманату, перш за все, слід взяти до уваги «Спогади» Павла Скоропадського [17], де відтворено і проаналізовані всі ступені діяльності гетьманської адміністрації.

Окрім спогадів культурно-освітніх діячів про становлення вищої освіти на Поділлі, привертають до себе увагу спогади Д. Кетроса (Косаківського) «Так творилось українське військо (1917–1919)», що вийшли друком в 1958 р. у Лондоні [18]. Ці спогади стали фактичним запереченням тези радянської історіографії про керівну роль більшовиків у повстанській боротьбі на Поділлі. Продовженням даної тематики став збірник спогадів учасників національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. [19], який упорядкував дослідник селянсько-повстанського руху 1917–1923 рр. в Україні Р. Коваль.

Незамінним джерелом дослідження є періодична преса: офіційні та земські видання, часописи українських, російських, польських політичних партій, кооперативних об'єднань, громадських організацій та духівництва Подільської губернії.

У дисертації використано матеріали українських часописів, тижневиків, бюлетенів. Серед офіційних видань, перш за все, слід виділити «Державний Вістник» – друкований орган уряду Української Держави та «Подільські губернські відомості», які публікували на своїх шпальтах центральні законодавчі акти та постанови подільського старости в губернії. До цієї групи залучено також і газету «Армія» – видавництва збройних сил Української Держави 1918 р.

Важливе місце в дослідженні займають центральні періодичні видання різних політичних партій та громадських організацій «Боротьба», «Нова Рада», «Відродження», «Народна воля», «Самостійник», «Діло» та ін. На шпальтах цих газет відображено ставлення різних політичних сил до політики Гетьманату П. Скоропадського на місцях. У статтях і публікаціях переважає критика і невдоволення від заходів відновлення економіки України в цілому.

Основним періодичним джерелом дослідження періоду Гетьманату П. Скоропадського на Поділлі є матеріали місцевих засобів масової інформації, що виходили друком в Подільській губернії: «Бюлетень Подільського Союзбанку», «Голос Подольской церкви», «Подольский край», «Подольская мысль», «Село» «Поділля», «Життя Поділля», «Свято Поділля» (Кам'янець–Подільський), «Подільський вісник», «Подольский край», «Подольская мысль» (Могилів-Подільський), «Слово Подоліи» (Вінниця).

Актуалізована частина джерельної бази не може бути достатньою основою для висвітлення життя Подільського регіону в добу Гетьманату П. Скоропадського, оскільки опубліковані документи мають фрагментарний характер. У своїй більшості ці матеріали не надають вичерпної інформації про соціально-економічне та суспільно-політичне життя краю. Відтак для кращого відтворення періоду Української Держави на Поділлі необхідно звернутися до репрезентативного комплексу документів, які складають другу підгрупу документальних джерел і зберігаються переважно в 5-ти архівах України.

Головним джерелом виступають неопубліковані архівні документи – Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного історичного архіву в м. Києві (ЦДІАУ уКиєві), Центрального державного архіву громадських організацій та об'єднань України (ЦДАГО України),

Державного архіву Вінницької області (ДАВО) та Державного архіву Хмельницької області (ДАХмО).

Перш за все увагу привертають матеріали фондів центральних Міністерств УД: Ради Міністрів (ЦДАВО України, ф. 1064), Міністерства земельних справ (ЦДАВО України, ф. 1061), Міністерства внутрішніх справ (ЦДАВО України, ф. 1216), Міністерства освіти (ЦДАВО України, ф. 2201), Міністерства торгівлі і промисловості (ЦДАВО України, ф. 1118), Головного управління мистецтва та національної культури (ЦДАВО України, ф. 2457) та ін. За змістом це в основному документи нормативного характеру, відомче та міжвідомче листування, законопроекти і закони. Дослідження цих фондів дає можливість прослідкувати поступовий законотворчий та державотворчий процес в діяльності гетьманського уряду, розкриває повну картину проблем і перешкод, які стояли перед гетьманськими урядовцями.

Важливе значення для висвітлення подій на місцях мають фонди губернських і повітових комісарів УНР, комендантів та старост УД. Серед них за своїм змістом виділяються фонди Подільського губернського комісара УНР, м. Кам'янець-Подільський (ЦДАВО України, ф. 538), Подільського губернського комісара УНР, м. Вінниця (ЦДАВО України, ф. 628), Подільського губернського комісара Тимчасового уряду (ЦДАВО України ф. 1792, ДАВО, ф. Р–2734), Подільського губернського старости (ЦДАВО України, ф. 1793, ДАВО, ф. Р–1543, ДАХмО, ф. Р–270), Інспектора державної варти при Подільському губернському старості (ЦДАВО України, ф. 1794), Губернського коменданта (ДАВО, ф. Р–1196.). Вищеназвані фонди містять документи про анархічні виступи селян, робітників, солдатів у 1918 р., грабунки поміщицьких і селянських економій, приватновласницьких заводів, вирубку лісів, внутрішньополітичну боротьбу серед верхівки місцевого керівництва. Особливу увагу привертають до себе документи й свідчення про селянську війну з польськими легіонами в березні-квітні 1918 р. та про індиферентне ставлення уенерівських чиновників на звернення селян про допомогу. Фонд Подільського губернського старости (ЦДАВО України, ф. 1793), який складається з двох описів та 276 справ, містить матеріали з усіх сфер життя губернії. Призначення й звільнення службовців, асигнування державних коштів, соціально-економічні перетворення, селянсько-повстанський та робітничий рухи, стеження за противниками гетьманського режиму – ось неповний перелік змісту документальної бази цього фонду.

Діяльність органів місцевого самоврядування представлена матеріалами з фондів Подільської губернської народної управи (ДАХмО, ф. Р–260), Вінницької міської управи (ДАВО, ф. Д–230), Вінницької повітової земської управи (ДАВО, ф. Д–255), Вінницької міської думи (ДАВО, ф. Д–262), Гайсинської міської управи (ДАВО, ф. Д–286), Маківської волосної народної управи (ДАХмО, ф. Р–261) та ін. Матеріали цих фондів розкривають весь спектр діяльності місцевих органів, їх боротьбу за утвердження власних прав та негативне, в своїй більшості, ставлення до проведення гетьманської соціально-економічної програми на Поділлі. Документи розкривають процес ревізії народних управ, фінансові та майнові зловживання членів цих управ.

Суспільно-політичну ситуацію на Поділлі висвітлюють передусім архівні справи фонду Подільського губернського коменданта (ДАВО, ф. Р–1196), фонду Кам'янець-Подільського українського національного союзу (ДАХмО, ф. Р–1158), фонду комісії з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У (1917–1938 рр.) (ЦДАГО України, ф. 5), фонду листівок державної наукової архівної бібліотеки в м. Києвіта ін. Вони містять донесення, телефонограми, рапорти, накази, резолюції, постанови нарад та сільських сходів, інформації та оперативні військові зведення про становище на місцях, про реквізиції німецько-австрійськими військами продуктів харчування, терористичну та партизансько-підпільну діяльність різних політичних сил на Поділлі в добу Гетьманату П. Скоропадського.

Матеріали проведення судових засідань щодо противників Гетьманату, арешти та заключення під варту містять фонди Вінницького окружного суду (ДАВО, ф. Д–172), Прокурора Вінницького окружного суду (ДАВО, ф. Д–192) та Кам'янець-Подільського окружного суду (ДАХмО, ф. Ф–144). Процес становлення гетьманської влади в регіоні, негативна реакція місцевих народних управлінь на це та перебіг антигетьманського повстання Директорії УНР на Поділлі представлені в фонді Одеського окружного суду (ЦДІАУ у Києві, ф. 419).

Значну джерельну базу доповнюють документи, які стосуються галузі освіти. Доповіді, відомості, зведення про школи Подільської губернії містять фонди Міністерства освіти

(ЦДАВО України, ф. 2201), Відділу народної освіти Кам'янецького повітового виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ДАХмО, ф. Р–6).

Значний матеріал щодо оплати праці, асигнування на відкриття нових шкіл, навчальні плани, поздоровлення і запрошення на церемонію відкриття КПДУУ містять фонди Кам'янець-Подільського державного українського університету (ДАХмО, ф. Р–582), Жмеринської чоловічої гімназії (ДАВО, ф. Д–17), Брацлавської чоловічої гімназії (ДАВО, ф. Д–182) та ін.

Процес заснування, становлення та діяльності Національного хору на Поділлі розкривають матеріали фонду Кам'янець-Подільського українського національного хору (ДАХмО, ф. Р–1515).

Таким чином, запропонований огляд свідчить,що сукупність актуалізованої та неактуалізованої інформації уможливлює більш об'єктивне дослідження становища Поділля доби Гетьманату, дає підстави для нових висновків і узагальнень щодо соціально-економічних, суспільно-політичних та культурно-освітніх перетворень у цей період.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Григорчук П. С., Яременко О. І.Вплив німецько-австро-угорських військ на політичні процеси в Україні в 1918 р. // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2001. – Вип. ІІІ. – С. 38–41; Кравчук О. М. Поділля в період повалення влади гетьмана Павла Скоропадського (листопад–грудень 1918 року) // Подільська старовина. – 2008. – Вип. IV. – С. 330–341; Лозовий В. С. Політико-адміністративні заходи подільського губернського старости С. Кисельова по стабілізації ситуації на селі (1918 р.) // XII Подільська іст.-краєзн. конф. : матеріали – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 2. – С. 12–22., та ін.
2. Законодательные акты 1918 года. Законы Украинской державы. (Законы, постановления, инструкции, циркуляры). – 1918. – Одесса. – Вып. 5. – 38 с; Вып. 6. – 40 с.
3. Часописи Поділля. Історико-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776–1926) та 10-ліття існування УСРР. – Вінниця, 1927. – 146 с.
4. А. Кулик та П. Пташинський До історії збройної спілки української буржуазії та польських поміщиків для боротьби проти пролетарської революції // Архів Радянської України. – 1932. – № 4/5. – С. 184–236.
5. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918–грудень 1920 рр.). Документи й матеріали. – Вінниця, 1959. – 488 с.
6. Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник документов и материалов : [в 3–х томах, 4 книгах] – Т. 1, кн. 1: Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории. – К., 1967. – 856 с.;Документы о разгроме германских оккупантов на Украине, 1918 г. – Б.м., 1942. – 240 с.;Крах германской оккупации на Украине: По документам оккупантов [5 февраля–30 ноября 1918 г.]. – М., 1936. – 206, [1] с.
7. Календарь. Справочна книжка на 1919 рік. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 120 с.
8. Всероссийская сельскохозяйственная перепись 1916 года. Подольская губерния. – Кам'янец-Подольский, 1917. – Вып. 1. – 43 с.;Проект кошторису видатків і прибутків Подільської губернської народної управи на 1919 рік. – Кам'янець-Подільський, 1918. – 126 с.
9. Проект єдиної школи на Україні. Основна школа / Передмова П. Холодного – Кам'янець-Подільський, 1919. – Кн. 1. – 172 с.;Проект статуту державних українських університетів. – Кам'янець-Подільський, 1918. – 28 с.; Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918–1919 шкільний рік. – К., 1918. – 32 с.
10. Федулкін С. Революційна Жмеринка // Літопис революції. – 1928. – № 6. – С. 312–321.
11. В боях за Жовтень. – Хмельницький, 1958. – 230 с.
12. Ткач Ф. З повстання в 1918 р. // За Україну. – Каліш, 1921. – Ч. 6/7. – С. 23–24.
13. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність // За державність. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 9–66.
14. Скоропадський П. Українська культурна праця за Гетьманщини 1918-го року. Сторінка споминів // Наша культура. – Варшава, 1936. – Кн. 4 . – С. 241–247.; Гудзій Ю. З життя Кам'янець-Подільського державного українського університету: Спомини лікарського помічника й скарбника Університету, 1918–1920 // Там само. – Львів, 1936. – Кн. 3. – С. 229–233., Кн. 4. – С. 290–295.; Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету // Там само. – Львів, 1936. – Кн. 5 – С. 332–346., Кн. 6 – С. 413–420.,Кн. 10 – С. 671–676.; Приходько В. К. Повстання Українського Університету в Кам'янці на Поділлю // Там само. – Варшава, 1935. – Кн. 5. – С. 305–316., Кн. 6. – С. 364–378., Кн. 7. – С. 439–444.; Огієнко І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва // Там само. – Варшава, 1935. – Кн. 8. – С. 510–522.
15. Біднов В. Перші два академічні роки українського державного університету в Кам'янці-Подільському: уривок зі спогадів [1918–1920] // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 60/70. – С. 64–74.

16. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: Уривки із споминів // Вітчизна. – 1995. – № 11/12. – С. 131–141.
17. Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917–грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – 493 с.
18. Кетрос Д. Так творилось українське військо (1917–1919). – Лондон, 1958. – 64 с.
19. Так творилось українське військо: 10 спогадів учасників Визвольної війни 1917–1920-х років. – Київ; Вінниця, 2008. – 200 с.

Антонишин А.П. ПОДОЛЬЕ В ПЕРИОД УКРАИНСКОЙ ДЕРЖАВЫ 1918 ГОДА: (ИСТОЧНИКИ ИССЛЕДОВАНИЯ)

В статье рассматриваются источники исследования Подолья в период Украинской державы 1918 года. Анализируются основные опубликованные документы и архивные материалы, посвященные данной проблеме.

Antonyshyn A.P. PODILLYA DURING THE UKRAINIAN STATEIN 1918(SOURCES OF THE STUDY).

The articleconsiders the sources ofthe studyperiodinPodoliaUkrainianstatein 1918. Analyzes the majorpublished documentsand archivalmaterials onthis issue.

УДК94(477) «1920/1930»

В.І. Петренко

«ЕКСПЕРТНЕ» ОПОДАТКУВАННЯ ПОДІЛЬСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У 1928-1933 РР.

У статті аналізується роль «експертного» індивідуального оподаткування селянства – важливої складової технологій руйнації одноосібного способу ведення сільського господарства в системі фіскальної політики більшовицької влади в Україні у 1928-1933 рр.

Ключові слова: селянство, індивідуальний податок, більшовицька влада, фіскальна політика, продовольча криза, куркульство, репресії, «експертники», колективізація, голод.

Повернення більшовицького керівництва до політики «воєнного комунізму» спричинило з 1928 р. нову хвилю експропріації селянської власності, яка закінчилася в ході примусової колективізації Голодомором. Цим трагічним подіям в Україні, зокрема на Поділлі, присвятили свої праці видатні історики І.Шульга, с. Кульчицький, В. Марочко, В. Даниленко, Р. Пиріг, В. Васильєв та ін. Стосовно фіскальної політики більшовицької влади в українському селі у період репресій – наукових праць обмаль. Про фінансові визискування селянства обмовляється у колективних фундаментальних виданнях «Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки» [1], «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси [2]. На важливість «експертного» податку вказують у своїх працях І. Рибак, А. Матвєєв «Трагічний перелом: колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині» [3] та С. Міняйло «Податкова політика влади в українському селі в умовах формування та утвердження радгоспно-колгоспної системи (1930-1939 рр.)» [4].

Проте в історіографії відсутнє комплексне дослідження проблеми. Автор статті ставить за мету проаналізувати роль «експертного» оподаткування в системі фіскальної політики більшовицької влади.

Незважаючи на посилення зубожіння селянства наприкінці 1920-х років, експропріація їхньої власності продовжувалася. Окрім сільськогосподарського податку, самооподаткування та ін. ще одним видом визисківз одноосібного селянства стало «експертне» індивідуальне оподаткування. Таку назву отримало, насамперед, тому, що здійснювалось групами місцевих «експертів».

Впроваджувався індивідуальний порядок оподаткування згідно травневої 1928 р. постанови РНК СРСР «Про недоліки в обкладанні селян сільгоспподатком». Зокрема, в постанові йшлося: «РНК СРСР, при затвердженні закону про сільгоспподаток на 1928/29 р.,загальну суму було збільшенона 90 млн. крб,у порівнянні з 1927/28 р.Головне завдання відтепер полягаєу тому, щоб поряд із звільненням від податку 35% бідняцьких господарств, згідно ювілейної сесії ЦВК СРСР, здійснити перехід на прогресивно-подохідне обкладання, тобто більшу вагу податку перекласти на заможні й куркульські господарства» [3, с. 26].

Більш акцентоване роз'яснення суті експертного податку зробивЦККП(б)У в циркулярі з грифом «Таємно» від 16 серпня 1928 р. У ньому наголошувалося: «Однією з особливостей єдиного сільгоспподатку поточного року є так зване експертне індивідуальне оподаткування. Воно ставить завдання забрати частину грошових нагромаджень у куркульських господарств і використати їх в інтересах соціалістичного сектору.Запровадженняцьогозаходу повинно обмежити ріст капіталістичних елементів, сприяти продовженню наступу на куркуля» [5,арк. 105].

Обмеження, а згодом знищення капіталістичного сектору на селі, а отже одноосібного виробника сільгосппродукції, який значно переважав у даний час колгоспну форму господарювання – такою була вимога зазначеного циркуляра ЦК КП(б)У. Розпочалась масова ліквідація капіталістичного сектору, тобто розкуркулення селян, саме так званим»експертним» оподаткуванням.

Союзником більшовиків у вирішенні цьогозавдання, окрім сільського активу, повинна була стати сільська біднота. З цією метою протягом десятиріччя здійснювалася політика класового розшарування села. Визначення селянства за класовою ознакою містилося у постанові ЦВК і РНК СРСР від 21 жовтня 1927 р. «Про додаткові пільги селянству по єдиному сільгоспподатку», де зазначалося: «Доручити Наркоматуфінансів СРСР своєчасно подати проект змін статуту про єдиний сільгоспподаток, які б забезпечили звільнення в 1928/29 році від сільгоспподатку 35% маломіцних селянських господарств...» [6, арт. 617].

Ось ці 35% (у більшості районах Поділля вказаний відсоток був вищим) сільської бідноти, звільнені від оподаткування, невдовзі отримали від держави, як певне заохочення, ще і 25% хліба для власного споживання, який вони допомагали владі відбирати в односельців у ході хлібозаготівельних реквізицій. 13 лютого 1928 р. місцевим парторганізаціямнадійшла директиваполітбюро ЦК ВКП(б) з грифом «Таємно. Не для преси», у ній акцентувалося, що з метою заохочення в хлібозаготівельній справі бідноти слід надати їм «з конфіскованих лишків» 25% зерна [7, арк. 121-123].

Таким чином, наприкінці 1927–поч. 1928 рр. більшовицька влада підготувалася домайбутніх класових боїв на селі, заручившись підтримкою сільських люмпенів. Особливо ганебну роль вони відіграли в січні-березні 1930р., коли отримали наказ про «ліквідацію куркуля як класу» [8, арк. 150-153]. «Куркульського» майна їм також дістанеться по 25% з кожного розкуркуленого господарства [9, арк. 2].

А впродовж 1928–1929 рр. усі зусилля влади спрямовувалися на «викачку коштів» у селян різноманітними заходами й особлива роль при цьому відводилася «експертному» оподаткуванню. У директивах з м. Харкова наголошувалося: «Директивами центру поставлено завдання цілком охопити індивідуальним оподаткуванням куркулівсела. Якнайширше притягнути до активної участі всі партійні, комсомольські організації, бідноту, наймитів…, щоб оподаткування вилилось в масову політичну кампанію...» [10, арк. 135].

Сільські «експерти», заохочені зверху і зацікавлені матеріально, систематично нарощували кількісні дані.Якщо,наприклад, у Тульчинському окрузі впродовж 1928/29 господарського року було обкладено індивідуальним «експертним» податком 948 «заможних» господарств, то в наступному році — 2470 господарств. Одночасно відбувався і процес звільнення біднішого селянства від оподаткування, відсоток якого становив від 31% до 47% [11, арк. 107].

Документи свідчать, що відсоток звільнених від оподаткування селянських господарств у Тульчинському округузіріс (у середньому) до 42% [11, арк. 107], відповідно і тягар податків, які змушена була виконувати інша частина селянства, нестримно збільшувався. Враховуючи ще й те, що планові завдання постійно зростали, на заможніше і середнє селянство очікувало неминуче розорення.

Але саме цього і добивався тоталітарний режим, тільки таким чином можна було остаточно зруйнувати виробництво сільського «дрібного буржуа», а втративши власність, він покірніше піде в колективні господарства.

Тому влада заохочувала до збільшення кількості «експертників»: якщо в липні 1929 р. директива Вінницького окружкому КП(б)У вимагала від районних партійних організацій довести число індивідуально обкладених експертних господарств до 2% [12, арк. 236],то наприкінці цього ж року колегія Наркомату Робітничо-селянської інспекції в циркулярі

…….
окружкомам КП(б)У України наполягала, щобцим податком було охоплено 2,8% господарств [10, арк. 141].

З початком насильницької колективізації грабіж в українському селі став взагалі неконтрольованим. Цьому сприяла й березнева 1928 р. постанова ВЦВК»Про права незаможного селянства на майно, яке перейшло до нього порядком розкуркулення». У ній йшлося, що все майно, крім землі, є власністю КНС, які можуть експлуатувати, продавати його, з тим, щоб прибутки і вторговані гроші йшли на зміцнення матеріальної бази колективізації селянства [13, арт. 62].

Місцеві партійні керівники, сільські активісти, віднісши і одноосібників-середняків до «експертників»-підкуркульників (визначення «куркуль», у зв'язку з масовістю експропрійованих, не підходило), на власний розсуд чинили розправу. Наприклад, у листі секретаря Тульчинського райпарткому Гурського в партокружком йшлося: «У с. Гута було три експертника, післяприїзду в село уповноваженого РВК дооподатковано в експертному порядку ще 20 господарств, для стягнення податку впродовж доби. Після відїзду із села уповноваженого, зібралася біднота в кількості 50 чоловік, вони забрали у дооподаткованих все майно — аж до ложок і тарілок... Під час конфіскації майна, у Майбороди Сави відібрали 180 крб., 2,5 фунти сахару,8фунтів масла, в інших селян 18 фунтів сала, яке на місці з'їли. Із цих 20 осіб Райподаткомісією трьох звільнено зовсім від експерту, окремим зменшили... Крім того в селі Михайлівці без санкції РВК в експертника Підлужнякасільрадою забрано: 12 пудівзбіжжя, 2 коней, сіялка, доски, культиватор, плуг, сани, комод, упряж, столик...» [14, арк. 29].

Переважна більшість несправедливо обкладених експертників, як підтверджує вказаний документ, були приречені на конфіскацію майна і розпродаж господарств, вони не в змозі були сплатити великі суми експертного податку, тим більше протягом доби. А грошові суми дійсно були астрономічні, якщо у того ж Майбороди Сави єдиний сільгоспподаток складав 23крб., то експертний — 648 крб. У його односельця Гаврилюка Григора сільгоспподаток складав 14,5 крб, експертний — 401 крб. [14, арк. 29].Незначний розмір сільгоспподатку для вказаних господарств свідчить і про те, що «експертному» оподаткуванню були піддані також незаможні одноосібники.

Такий розвиток подій задовольняв більшовицьке керівництво України: розкуркуливши за кілька місяців 1929р. 33 тис.господарств, с.Косіор урочисто заявив: «Ми хлібозаготівлі закінчили фактично за три місяці» [2, с. 360].

Для місцевих «експертів»влада надіслала інструкцію «Характерні моменти по виявленню куркульських господарств для оподаткування в індивідуальному порядку»,у ній вказувалися ознаки таких господарств. До них належали: збільшення прибутку, нехліборобські заробітки, заняття торгівлею, використання найманої праці, оренда землі, ведення кустарного промислу, фіктивний розподіл господарств; слід було також обкладати податком хліборобів – служителів релігії, а також позбавлених виборчих прав [11, арк. 102, 102 зв.].

У вересневому 1929 р. циркулярі Могилів-Подільського окрпарткомітету давались вказівки як діяти з «експертниками» - визивати кожен день в сільську раду і добитисяповної виплати податку [15, арк. 189].

Аналіз документальних джерел свідчить, що «експертним» податком можна було обкласти кожне більш-менш рентабельне господарство;виконатитакийподаток, у зв'язку з його непомірною величиною, було неможливо, що призводило до конфіскації майна, розорення і зубожіння селян-одноосібників; з кожним днем бажання продуктивно працювати втрачалося, причиною цього були як страх віднесення до «куркулів», так і розуміння, що влада відбере всі лишки.

З метою збільшення кількості «експертних» господарств окружні партійні комітети отримали вказівку визначати невеликий розмір прибутку селянського господарства. Так, у матеріалах Тульчинського окружного парткомітету за квітень 1929 р. зазначалося, що ознакою, яка визначає куркульське господарство, повинен слугувати розмір загального прибутку господарства в 500 крб. і більше. Проте дозволялосяіндивідуальне оподаткування»куркульських» господарств з річним прибутком 400–300 крб., при умові наявності у цих господарствах інших ознак, які вказували на їхню заможність. [16, арк. 99].

Якщо взяти до уваги, що для більшості українських селянських господарств у 1928–1929 рр. прибуток становив 500–600 крб. [11, арк. 105; 17, арк. 71, 72], стає очевидним те, що

більшовицька влада могла притягнути до «експертного»оподаткування майже кожне селянське господарство.

Події у селах Тульчинської округи (у сільському господарстві якої були задіяні 93,88% населення округу) [11, арк. 1], підтверджують також, що між гілками влади не було єдиного підходу стосовно цього оподаткування. Так, наприклад, в Ольгопільському районі Тульчинський окрвиконком запланував 151 господарство, сільські облікові комісії (СОК) виявили 90, а райвиконкоми затвердили лише 70 господарств.

Навпаки, у Ладижинському районі РВК затвердив більшу кількість господарств — 140, ОВК запланував 121 господарство, а СОК виявили тільки 110 [11, арк. 103].На місцях усе залежало від людського чинника: районних партійних керівників, які очолювали комісії з визначення»експертників», ставлення сільських активістів та членів облікових комісій до цієї акції та до конкретної селянської родини, можливостей селян відкупитися від «експертного» податку тощо.

Але головною причиною розходження показників була невизначеність, кого ж саме оподатковувати індивідуально? Піддати даному виду оподаткування можна було більше 60% господарств, практично всіх, окрім звільненої від оподаткування бідноти. Невизначеність підтверджують і події у с. Рудницьке Піщанського району, де сільрада та актив села запланували до оподаткування 4 господарства, а сільська облікова комісія склала акт про відсутність куркульських господарств у селі, які могли б індивідуально оподатковуватись [11, арк. 102 зв.].

Розподіл господарств оподаткованих індивідуально за розміром прибутку в Тульчинському окрузі на 1929/30 господарський рік свідчить, що «експертним» податком обклали не тільки заможніших селян, кількість яких стрімко зменшувалася і становила всього 7,3%, але й господарства середняків (найбільша кількість оподаткованих господарств з розміром прибутку 500 крб. становила 30%) та частково господарства бідноти. Вражає і той фактор, що сума оподаткування зросла лише за один рік майже вдвічі, на 87% [11, арк. 105], такий «прогрес» неминуче мав призвести до економічної кризи в українському селі.

Отже, цілою низкою постанов та їх реалізацією більшовицька влада стрімко наближала селянство України до повного зубожіння та економічної катастрофи; прибуток селянських господарств невпинно зменшувався, а ціни на товари, особливо промислові, лише зростали, наприклад, тільки одна пара шкіряних чобіт коштувала у цей час 150 крб., а за пуд зерна під час хлібозаготівлі селянину платили всього 90 коп. [18, арк. 101].

Характерно, що найчастіше приводом для розорення владою одноосібних селянських господарств ще до початку суцільної колективізації слугувала заборона «брати участь у торгівлі» [11, арк. 104], але ж для того, щоб сплатити непомірні податки, селяни змушені були продавати якусь частку своєї продукції або майна. Обурює і той факт, що цим податком обкладались навіть господарства, які не мали худоби або мали лише одну корову, тобто належали до біднішого селянства.

Таким чином, проаналізувавши «експертне» індивідуальне оподаткування селянства за 1928–1929 рр. (до початку колективізації), можна стверджувати: по-перше, запроваджений цей вид оподаткування навесні 1928 р. у зв'язку із звільненням сільської бідноти від сільгоспподатку, що посилило класове протистояння на селі; по-друге, причиною для «експертного» оподаткування слугувало: участь селян у ринковому обміні, використання найманої праці, незначний розмір прибутку тощо; по-третє, грошові суми цьогоподатку значноперевищували суми сільгоспподатку, а неможливість їхньої оплати призводила до розорення господарств, пограбування майна як державою, так і збіднілими односельчанами; по-четверте, реалізацією податку держава отримала значні кошти на індустріалізацію і збіднілих селян для вступу в колгоспи; по-п'яте, зубожіння більшості селянства, зокрема подільського, стрімко наростало, що призвело до масового голоду.

Репресіїпроти»експертників» значно посилилися з початком суцільної колективізації. П'ятого лютого 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) у постанові «Про сільгоспподаток на 1930/31 р.», констатувало: «Притягнути до індивідуального оподаткування всі куркульські господарства, відмінивши в існуючому законодавстві визначення «багатих куркулів». Загальну кількість господарств, які підлягають даному оподаткуванню, визначити у 3%.» [19, с. 69].

Незважаючи на те, що вже десятки тисяч селянських господарств було розорено, влада ставила завдання визначити ще 3% «куркульських» господарств для «експертного» індивідуального оподаткування.

Офіційна позиція з цього питання відкрито проголошувалася на сторінках партійної преси. Так, газета «Пролетарська правда»у номері від 22 січня 1930 р. стверджувала, що «знищення соціальної бази українського націоналізму – індивідуальних селянських господарств – є одним із основних завдань колективізації в Україні» [20, с. 1].

Усі націоналістичні «куркульські», індивідуально оподатковані господарства потрапилище йдо п'ятивідсоткової хвилі розкуркулення (лютий-березень 1930 р.) [19, с. 70-77]. Але на цьому більшовики не зупинилися,нищенняселян-одноосібників, а з 1931 р. – селян-колгоспників тривало впродовж 1930-х років.

15 лютого 1931 р. до Наркомфіну УСРР надійшов циркуляр Наркомфіну СРСР з вимогою: «У зв'язку з явно недостатнім виявленням кількості куркульських господарств, Уряд СССРу постанові від 23 грудня 1930р. запропонував урядам союзних республік зобов'язати місцеві ради та виконкоми прийняти міри по виявленню всіх куркульських господарств і оподаткувати їх с/г податком в індивідуальному порядку, з тим, щоб закінчити визискування податку з куркульських господарств не пізніше 15 січня 1931 р…Невиконання ставить нас перед необхідністю притягнення винних до відповідальності» [21, с. 89, 90].

Уряд України ще більше загострив ситуацію, вінзапропонував керівництву на місцях виявляти «куркулів» у колгоспах. У лютневій 1931 р. постанові РНК УСРР йшлося про негайне виключення куркулів з колгоспів і оподаткування їх в індивідуальному порядку [22, арк. 49, 50].

Як засвідчує ця постанова, більшовики нищили не лише одноосібників, пошук ворога-»куркуля» відбувався і в колгоспах, а отже кожна українська селянська родинамоглабутипідданарепресіям,що і відбувалося в Україні – йшла багаторічна війна з усім українським селянством.

У роки Голодомору селян продовжували виключати з колгоспів та оподатковувати як»експертників» з подальшим розкуркуленням і виселенням. Так, в селах ДжуринськогорайонуВінницькоїобласті з колгоспів виключили бідняків, відбираючи у селян останні продукти. Такі ж події відбувалися і в Городоцькому районі (тепер Хмельницька обл.), де в районну прокуратуру кожен день протягом червня–липня 1932 р. надходило від 150 до 200 скарг селян, вигнаних з колгоспів та віднесених до «експертників» [23, арк. 82, 119].

Масовими були і знущання над селянами в ході фіскальних та продовольчих реквізицій, зокрема, в червні 1932 р. у селі Хоменки Шаргородського району голова сільради разом з райуповноваженим, відібравши все майно у сім'ї бідняка Чайковського, протримали останнього в погребі дві доби. Були спроби зґвалтувати дружину Чайковського, його самого кожен день катували,»тримаючи в одній руці наган, а другою рукою наносячи побої» [23, арк. 82].

Подібна ситуація склалася і в селах Липовецького району, де місцева влада зараховувала господарства до «експертних» і розкуркулювала [24, арк. 144].

Отже, індивідуальне «експертне» оподаткування українського селянства, що масово використовувалося більшовицькою владою впродовж 1928–1933 рр., слугувало для неї як методом фіскальної політики, так і механізмом остаточного розорення селянських господарстводноосібників і колгоспників. У період примусової колективізації та «ліквідації куркуля як класу» «експертне» оподаткування ще більше посилило наростання голодного мору в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003.–888 с.
2. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с. Рибак І., Матвєєв А. Трагічний перелом: колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. – 140 с.
4.Міняйло С. Податкова політика радянської влади в українському селі в умовах формування та утвердження радгоспно-колгоспної системи (1930-1939 рр.).
5. Державний архів Вінницької області (ДАВО). - Ф.П.–33. - Оп.1.- Спр. 677.6. Збірник законів та наказів Робітничо-Селянського Уряду СРСР. - М., 1927. 7. ДАВО. - Ф. П-29. - Оп. 1. - Спр. 378.8. ДАВО. –

Ф.П-29. – Оп.1. - Спр. 577. 9. ДАВО. – Ф.П-29. – Оп.1. - Спр. 471. 10. ДАВО. – Ф.П-29. – Оп.1. - Спр. 470.11. ДАВО. - Ф. П.–33. - Оп. 1. - Спр. 906.
12. ДАВО. - Ф. П.–29. - Оп. 1. - Спр. 475. 13. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. - Харків, 1928. 14. ДАВО. – Ф.П-33. – Оп.1. - Спр. 1014.
15. ДАВО. - Ф. П.–31. - Оп. 1. - Спр. 489. 16. ДАВО. - Ф. П-33. - Оп. 1. - Спр. 798. 17. ДАВО. – Ф.Р–236. - Оп.2. - Спр. 274. 18. ДАВО. - Ф. П–40. - Оп. 1. - Спр. 182.
19. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940: В 2 кн. Кн.1. / Отв. ред. Н. Покровский. - М., 2005.20. Пролетарська правда. - Харків, 1930. - № 5.
21. Трагедия Советской деревни: Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти т. Т. 3. / Отв. ред. Л. Денисова. - М., 2001. 22. ДАВО. - Ф. П–43. - Оп. 1. - Спр. 216. 23. ДАВО. - Ф. П–136. - Оп. 3. - Спр. 61. 24. ДАВО. - Ф. П–136. - Оп. 3. - Спр. 21.

Петренко В.І. «ЭКСПЕРТНОЕ» НАЛОГООБЛОЖЕНИЕ ПОДОЛЬСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА В 1928-1933 ГГ.

В статье анализируется роль «экспертного»индивидуального обложения крестьянства – важной составляющей технологий разрушения единоличного способа ведения сельского хозяйства в системефискальной политики большевистской власти в Украине в 1928-1933 гг.

Ключевые слова: крестьянство, индивидуальный налог, большевистская власть, фискальная политика, продовольственный кризис, кулачество, репрессии, «экспертники», коллективизация, голод.

Petrenko V.I.»EXPERT» TAXATION of PODOLSK PEASANTRY In 1928-1933 PP.

The article examines the role of «expert», individual taxation of the peasantry as an important component of the sole method of destruction technologies of rural economy in financial policy of the Bolshevik power in Ukraine in 1928-1933s.

Keywords: peasantry, individual taxation, the Bolshevik government, financial policy, food crisis, the kulaks, repressions, «inspectors», collectivization, famine.

УДК334.735: 94 (477) «19»

В.П. Рекрут

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ КЕРІВНИЦТВА ТОРГОВЕЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ВІННИЧЧИНИ В КОНТЕКСТІ ПРОВАЛУ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ВКП(Б) У 1936-1938 РР.

Висвітлюються проблеми економічної політики ВКП(б) як причини щодо запровадження політичних репресій проти керівництва торговельних організацій Вінницької області в 1936-1938 роках.

Ключові слова: економічна політика ВКП(б), продовольчі труднощі, торговельні організації, політичні репресії.

У вітчизняній історичній науці висвітленню терору більшовицької влади і застосуванню політичних репресій у 30-х роках ХХ ст. в Україні надається величезне значення. Однак застосування політичних репресій проти керманичів торговельних організацій в Україні ще маловивчене і потребує детального дослідження.

Ідеологія політичного терору, механізми його реалізації докладно висвітлені у колективній монографії «Політичний терор і тероризм в Україні» [1], регіональних дослідженнях з науково-документальної серії «Реабілітовані історією» [2] і знайшли своє продовження в глибоких наукових розвідках О. Бажана, В. Васильєва, Р. Подкура [3] та інших. Всі вище названі автори, значною мірою, викривають злочинну діяльність сталінського тоталітарного режиму та висвітлюють маловідомі сторінки з історії радянської держави 1917-1991 років.

У наукових і краєзнавчих працях, що стосуються Вінниччини, дослідники В. Васильєв, В. Воловик, А. Давидюк, К. Завальнюк, с. Калитко, П. Кравченко, І. Мазило, О. Лошицький, А. Малигін, П. Павлович, І. Паламар, В. Петренко, Р. Подкур та ін. зібрали величезний масив фактичного матеріалу, зуміли розкрити механізми застосування репресій, назвали прізвища

виконавців та визначили кількісні показники репресованих громадян краю. Однак серед названих вище авторів ніхто не торкався політичних репресій, зокрема у системі торговельних організацій та установ області. Тому такі дослідження не втрачають своєї актуальності і повинні стати предметом вивчення та поширення серед громадськості України.

У статті аналізуються основні причини розгортання політичного терору в системі торгівлі Вінницької області та висвітлюються маловідомі факти застосування репресій проти керівників кооперативних та державних установ в 1936-1938 роках.

Слід зазначити, що аналіз значної кількості кримінальних справ, запроваджених проти керівників господарських структур, свідчить, що переважна більшість з них будувалася на звинуваченнях не в сфері економіки, а з політичних мотивів. Творці існуючої на той час законодавчої бази добре розуміли, що для доведення вини в економічних злочинах потрібно накопичити вагомі аргументи та доказипроти того чи іншого керівника. Безумовно, це вимагало проведення численних ревізій, допитів свідків, експертиз тощо. З практики ведення такого роду кримінальних справ випливало, що в переважній більшості коріння зла так чи інакше зводилося до неспроможності влади ефективно врегулювати проблеми в системі розподілу та забезпечення ресурсного потенціалу, яким оперували справжні й надумані злочинці. Тому, як правило, кримінальні справи, які виникали в сфері економіки, розглядалися в звичайних судах і могли тягнутися роками. Така ситуація ніяк не влаштовувала керівництво партії, адже тривале слідство й судова тяганина призводила до втрати політичної актуальності й пропагандистської ефективності.

Інша справа, коли за допомогою фізичної сили без будь-яких експертиз і речових доказів лише на підставі свідчень декількох «свідомих громадян» слідчі встановлювали, що звинувачений мав причетність до якоїсь не більшовицької партії й у цьому сам признався. Тоді ні в кого не викликало ніяких сумнівів, що це «ворог народу», шкідник чи диверсант і тому проти нього можна застосовувати позасудові форми слідства та винесення вироку. Відтак переважна більшість кримінальних справ, які виникли в сфері торгівлі Вінницької обл., кваліфікувалися як політичні злочини, проводилися слідчими органами в найкоротший термін (до 10 днів), розглядалися в позасудових інституціях типу військових трибуналів («трійок», «двійок») та особливих нарад. Така норма була закладена в постанові ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів» від1 грудня 1934 р.

Отже, за волею правлячої партії в країні було введене законодавство, прирівняне до воєнного часу, яке дозволяло за скороченою процедурою кваліфікувати будь-які злочини як антидержавну діяльність та надавало право позасудовим органам виносити жорстокі вироки без опиту свідків і захисту підсудних.

Зазначимо, що масові репресії в Україні проти керівників споживчої кооперації та державної торгівлі (колишніх і діючих) у 1936-1938 рр. мали цілеспрямований характер. На нашу думку, вирішальну роль відігравала особиста позиція Й. Сталіна, котрий був невдоволений роботою кооперації та став ініціатором масштабної її перебудови в 1932-1935 рр. При цьому вся робота була спрямована на зміцнення ролі державних торговельних закладів як основної форми радянської торгівлі. Крім того, вище керівництво країни передбачало, що в зимово-весняний період 1936-1937 рр. внаслідок недобору зернових ресурсів та збоїв у промисловості виникнуть значні проблеми щодо забезпечення населення печеним хлібом, борошном кращих ґатунків і широким переліком товарів повсякденного попиту. Тому для потужної партійної пропагандистської системи першочерговим завданням стало не допустити масових невдоволень трудящих, особливо центральних міст і промислових районів. У таких випадках більшовики вдавалися до улюбленої практики поділу населення на важливих для держави співгромадян й на таких, яких можна задовольнити залишками від загального пирога. В останню категорію потрапило українське селянство й переважна частина населення з аграрних регіонів республіки. Проте найкращим способом для більшовиків став перманентний процес знаходження «крайніх», на яких можна завжди звалити всі провали і прорахунки в економічній політиці влади. Ясна річ, що виявлення таких у системі торгівлі, яка найближче стояла до громадян, ефективно впливала на настрої працюючих і, власне, формувала громадську думку про владу, неодмінно мало б неперевершений психологічний результат: трудящі СРСР переконалися б, що всі проблеми в неналежному обслуговуванні населення виникали за рахунок діяльності «ворогів народу», які засіли у вищих ешелонах влади і прикривали подібних всистемі постачання і торговельних структурах. Тому більшовики в

другій половині 1936 р., проводячи низку гучних процесів та потужний ідеологічний натиск через засоби масової інформації, розпочали формувати серед уже доволі політично заангажованого населення образ «шкідників», «шпигунів» і «терористів» та «вішати» на них усі огріхи в роботі діючої влади.

Відомо, що серед засуджених однієї з гучних справ значилися декілька українських кооператорів, зокрема М.В. Михайлик – колишній голова президії Вукоопспілки (1931-1933 рр.), Нарком юстиції та Генеральний прокурор УСРР і діючий на той час голова правління Донецької облспоживспілки (ОСС) [4]. У процесі слідства з нього вибили свідчення про те, що він особисто «завербував» до організації так званих «контрреволюціонерів» декількох осіб із керівного складу центральної та регіональних спілок, у тому числі І.С. Мондруса – колишнього члена правління Вукоопспілки [4, арк. 348].

І. Мондрус,працюючи вже на посаді голови правління Вінницької ОСС, рішуче проводив кадрову політику, спрямовану на оновлення кадрів усіх ланок обласних структур,і розпочав відповіднуротацію на місцях. На ключові посади були запрошені кооператори з інших регіонів, зокрема А. Хаїт та А. Файн (який раніше працював у Молдавській центральній спілці споживчих кооперативних організацій «Умчеко») [5, арк. 273].

Дуже швидко існуючі в кожній організації «сексоти» і «скривджені» інформували «компетентні органи» про те, що в газеті «Соціалістична Молдавія» А. Файн викритий як троцькіст і за це був звільнений з посади керівника управління заготівель «Умчеко». Вінницькі чекісти швидко «накопали» компромат про те, що у 1918-1921 рр. він перебував у лавах партії анархістів, допустив шкідництво (відвантажив до Москви овочі, непридатні для споживання), намагався зірвати відправку2-х ешелонів з фруктами для робітників Києва і Донбасу. [6,арк. 12, 16]. Тому версія про зв'язкок І. Мондруса з «молдавськими шкідниками»підсилювала матеріали, отримані зі справи М. Михайлика, й стала предметом прискіпливої уваги з боку обласного управління НКВС.

Реакція органів НКВС не змусила довго чекати: 10 жовтня 1936 р. І. Мондрус був заарештований [5, арк. 5]. Його звинувачували в причетності до «українського терористичного центру, сконструйованого в Москві об'єднаного троцькістсько-зінов'ївського терористичного центру» [5, арк. 281]. Слідство інкримінувало йому й те, що він оточив себе однодумцями в центральному апараті облспоживспілки (А. Хаїт, А. Файн, Й. Волков-Зайчик, с. Меллер) і розставив відповідні кадри на місцях, зокрема, у Жмеринській міжрайбазі (Озеров), Тиврівській (Криман), Хмільницькій (Мошель, Лівщиць) та в інших райспоживспілках [5, арк. 202-204].

Спроба слідства довести провину І. Мондрусав економічних зловживаннях не дала бажаного результату. Чекісти не змогли довести, що І. Мондрус і Я. Дехтярьов (начальник управління внутрішньої торгівлі області) склали «шкідницький» план будівництва й розширення мережі хлібопекарень і тому населення області страждало від нестачі печеного хліба [5, арк. 70-71, 81]. Насправді виявилось, що відміна карткової системи в 1935 р. стала для пересічних громадян черговим міфом «про повний мішок з хлібом» у засіках держави. Зокрема, селянство протягом 1936-1937 рр. продовжувало відчувати значні проблеми в забезпеченні хлібобулочними виробами. Обмеження й подекуди відсутність хліба в роздрібній мережі сільських магазинів спричинили в сільськогосподарських областях України масове недоїдання та навіть локальний голод. Про це чекісти були добре обізнані, адже в службовій інформаціїз районів йшлося про величезні черги біля магазинів і масові прояви невдоволень. Так, керівник Вінницького обласного управління НКВС М. Тимофеєв у доповідній записці секретареві обкому В. Чернявському повідомляв, що колгоспники сіл Ружинського та Погребищенського районів Київської обл. постійно прибували до м. Козятина, утворювали біля магазинів черги до 300 чоловік, скуповували хліб по 10-12 буханок і вивозили до своїх поселень. Зокрема, в с. Самгородок селяни з Погребищенського р-ну в кількості до 300 чол., простоявши в черзі зранку до 8-ї години вечора, так хліба і не придбали. Причиною тому стала відмова місцевого кооператора Е. Маранца відпускати хліб, ймовірно, з огляду на те, що в крамниці знаходилося лише 150 буханок і розлючений натовп міг йому заподіяти шкоду [7, арк. 8-9].

В іншому випадку працівник торговельної секції Бердичівської міськради І. Меламед заборонив відпускати в одні руки більше однієї буханки хліба. Розпорядження викликало утворення біля магазинів величезних черг, що змусило керівництво НКВС «надсилати посилені наряди робітників міліції»,адже в натовпі звучали контрреволюційні заклики та поширення

чуток про війну [7, арк. 10]. З огляду на такі події, керівник НКВС дав вказівку терміново провести розслідування «незаконних дій» торговельних працівників.

Справжньою причиною, яка викликала системні проблемив забезпеченні населення борошном і печеним хлібом, стала таємна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про обмеження продажу борошна та печеного хліба, яка була запроваджена на території Вінницької, Київської, Харківської, Чернігівської та деяких інших аграрних областей [8, арк. 103]. Згідно цієї директиви, з 01.11. 1936 р. в роздрібній мережі сільських магазинів заборонялося продавати борошно вищого і першого ґатунків та хлібобулочні вироби з них. Також обмежувався відпуск житнього печеного хліба не більше однієї буханки в одні руки. Така ситуація спричинила утворення біля магазинів величезних черг, а навесні 1937 р. примусила селян постійно направлятися в міста й там, якщо поталанить, набувати його в тамтешніх торговельних закладах. У крайньому випадку селянам доводилося купувати втридорога борошно на базарах [9, с. 49]. Аналіз архівних документів та матеріалів свідчить, що проблеми з печеним хлібом у зазначених регіонах виникли не тільки з причини неврожаю 1936 р., вони лежали в площині дискримінаційної політики ВКП(б) щодо забезпечення українського селянства продуктами харчування. Так, перший секретар обкому В. Чернявський у записках до С. Косіора і П. Любченка повідомляв, що РНК України восени 1936 р. значно скоротила фонди борошна і круп. Із належних для області 17 тис. т борошна на місяць в грудні виділили лише 13,7 тис. тонн, а з 2,4 тис. т круп отримали лише 100 т. Така ситуація викликала в м. Хмільнику, Томашполі, Калинівці й інших населених пунктах утворення величезних черг та поширення нездорових настроїв серед населення. За повідомленням секретаря, керівництво змушене направляти всі фонди на забезпечення населення міст та працівників спеціальних будівництв, а селяни, в тому числі, учителі, службовці й населення містечок залишаються без обслуговування через систему торгівлі хлібними виробами продукції [10, арк. 124-125]. Відомо, що у сховищах Вінницької обл. зберігалася достатня кількість хлібопродуктів, однак вони мали інше призначення. На прохання В. Чернявського збільшити ресурс борошна на 2,3 тис. т і виділити 2 тис. т круп перші особи республіки відповіли відмовою й порекомендували активізувати децентралізовану заготівлю хлібопродуктів через кооперацію. Власне, керманичі ВКП(б) продовжували ганебну економічну політику щодо власного народу – вбачали доцільним годувати лише незначну частину народу власної країни, а українське селянство й так звану «непродуктивну масу» залишали на самовиживання.

Слід зазначити, що в процесі слідства І. Мондрусне визнав звинувачень у тому, що разом із заступником А. Хаїтом влітку 1936 р. зірвав «постачання населення прохолоджуючими напоями» [11, арк. 107-109] і займався шкідництвом у забезпеченні товарами народного споживання форпостних (прикордонних) районів області.

Принагідно зазначимо, що керівництво республіки надавало неабиякого значення стану торговельного обслуговування населення, яке мешкало на кордоні з Польщею. Зокрема, у визначених РНК УСРР 156 лобових селах 23-х прикордонних районівобласті роздрібна мережа повинна була отримувати додаткові товарні ресурси [12, арк. 334-334 зв.]. Так, в постанові РНК УСРР від 07.10. 1935 р. зазначалося, що цю товарну масу потрібно виділяти за рахунок сільських фондів України й при цьому І. Мондрус та Я. Дехтярьов несли персональну відповідальність за першочерговий відпуск товарів з баз та їх доставку до відповідних сільських споживчих товариств [13, арк. 93-94]. Із загостренням політичних відносин з Польщеюв 1935-1937 рр. кооперативна і державна торгівля в цій зоні потрапила під прискіпливий контроль з боку ЦК ВКП(б) та, відповідно, органів НКВС. Так, на початку 1937 р. ЦК КП(б)У доручив провести перевірку стану справ у Шепетівському окрузі, на території якого проходила найбільша частина державного кордону з Польщею. На наше переконання, основною метою цієї акції стало завдання знайти підтвердження «компромату» на вищих посадових осіб у партійно-радянському апараті УСРР та вищих ешелонах системи торгівлі й постачання. На той час керівництво НКВСвпритул зацікавили особи П. Любченка, А. Хвилі, Ю. Войцехівського, О. Триліського, В. Порайка й колишнього керівника Укоопспілки В. Кузьменка, які, за оперативними даними чекістів, здійснювали «злочинну діяльність» під егідою так званої «антирадянської націоналістичної терористичної організації» [14,с. 143]. Агентурні дані і свідчення вже арештованих однодумців підтверджували, що саме вони налагоджували контакти з буржуазною Польщею, здійснювали «шкідництво» й розставляли

кадри для проведення актів фізичного знищення вищих керівних кадрів СРСР та мали за мету утворити окрему республіку Україна.

Водночас, у поле зору каральних органів потрапили верхівка Наркомату внутрішньої торгівлі на чолі з Г. Богатирьовим, колишні керівники і діючі високі посадовці з товаропровідної системи І. Сапов, І. Степанський, М. Берлін, І. Плис, новий голова президії Укоопспілки І. Гаврилов та значна кількість їх підлеглих серед обласних організацій.

Зрозуміло, що комісія ЦК без особливих зусиль виявила величезну кількість недоліків у реалізації директивних настанов ВКП(б), особливо в частині торговельного обслуговування сільського населення. За результатами перевірки в постанові ЦК КП(б)У відзначалася «шкідницька практика планування» щодо завозу товарів у прикордонні села [15, арк. 214]. Перший секретар В. Чернявський, погоджуючись з багатьма пунктами постанови, в доповідній записці секретареві ЦК М. Хатаєвичу висунув декілька важливих аргументів, які, на наш погляд, спростовували звинувачення у неправильному розподілі товарної маси. Зокрема, він наголошував, що існуюча практика планування товарів ставила населення Вінницької обл. в найгірші умови порівняно з іншими регіонами республіки. Так, згідно затвердженого плану завозу 6-ти груп регульованих промислових виробів (із вовни й бавовни, одяг, шкіряне та гумове взуття, трикотаж), у IV-му кварталі 1936 р. на одного мешканця Донецької обл. виділялося цих товарів на суму 38,10 крб., Дніпропетровської – 25,40 крб., Київської – 24,60 крб., Одеської – 21,60 крб., Харківської – 19,60 крб. [16арк. 49]. Водночас, громадяни Вінниччини мали змогу отримати на кожного лише на 12,30 крб., що в 3 рази було меншим від мешканців Донеччини і в 2 рази від сусідньої Київщини. Крім того, з вини постачальних організацій у IV кв. 1936 р. в область не довезли таких товарів на 11 млн. крб., а в І кв. 1937 р. їх не надійшло на 10,5 млн. крб. [16, арк. 50]. Однак, вагомі аргументи партійного керівника області і вжиті заходи про завезення в лобові села на 20-30 % товарів більше, ніж в інші населені пункти [12, арк. 349], вже не змогли зупинити маховик політичних репресій, який розкрутили органи НКВС. Розцінюючи існуючі промахи та недоречності в організації торговельного обслуговування населення як шкідництво й шпигунсько-диверсійну діяльність на користь ворожих країн, чекісти розпочали масові арешти серед керівництва торговельних і постачальницьких організацій України. Дійсно, вже влітку 1937 р. всі вищеназвані діячі були виключені з партії [17, арк. 26-27, 84, 95], позбавлені всіх посад в партійно-радянській ієрархії України й зазнали політичних репресій, як правило, втратили життя.

Не обминули вони й Вінниччину. Вже в першій половині 1937 р. були викриті «вороги народу» в обласному тресті хлібопечення (директор Анопольський), Кам'янець-Подільському хлібозаводі (д-р Шварцберг), облконторі «Укрпостач» (Нарський, Златопольський), облнафтоторзі (Фальков), облхарчопромі (Михайлов), обллегпромі (Колдомасов), облконторі «Заготскот» (Постолов), тресті «Сельборошно» (заст. д-ра Мандельблат) та низки інших управлінь і провідних підприємств, що виробляли товари народного споживання [18, арк. 77]. Як правило, їхня доля була трагічною.

Слід зазначити, що наведені вище факти про проблеми з продовольчими й товарними ресурсами були суворо засекречені й не могли братися до уваги в судових органах. Власне, на них ніхто не звертав уваги й тому Військова колегія Верховного суду СРСР засудила І. Мондруса до 10 років утримання у в'язницім. Вологди [5, арк. 292], а тамтешня «Трійка»23 листопада 1937 р. ухвалила рішення про його розстріл, як такого, що «продовжував вести активну боротьбу проти Радвлади» [5, арк. 312].

Аналогічна доля спіткала керівника Вінницького обласного управління внутрішньої торгівлі Я. Дехтярьова. В обвинувальному висновку значилося, що він, з ініціативи І. Мондруса, проводив значну шкідницьку роботу, яка зводилася до затоварювання периферійних баз і тому зривалася поставка товарів до прикордонних районів та лобових сіл. Зокрема, населення цих територій не отримувало своєчасно і в повній мірі заплановані державою 6-ть видів товарів промислової групи. Інкримінувалося йому «шкідництво» у виробництві хліба, що випускався з домішками сміття та сурогатів і надходив у торговельну мережу з перебоями, що викликало незадоволення населення й призводило до утворення черг. Крім того, з його ініціативи, зривалися децентралізовані заготівлі сільгосппродуктів, що позбавляло мешканців міст можливості придбати овочі і фрукти. З причини недбальства Я. Дехтярьова на торгових складах не були створені належні умови для зберігання товарів, що призвело до втрати значних запасів солі тощо [19, арк. 136-138].

Таким чином, аналізуючи вищевикладені «аргументи» обвинувального висновку, не викликає сумніву, що в них відсутні ознаки злочину й присутнє неналежне виконання службових обов'язків, що «тягне» найбільше на догану або звільнення з посади. Однак, виїзна сесія Воєнної колегії Верховного суду СРСР 23 листопада 1937 р., незважаючи на необ'єктивність доказової бази й на те, що підсудний не визнав своєї вини, ухвалила постанову про застосування проти нього вищої міри покарання, що й відбулося 25.11. 1937 р. в Одесі [19, арк. 143]. Іншого й не могло бути, адже в той час в країні проходила роздмухана ідеологічною машиною ВКП(б) всенародна ейфорія щодо знищення учасників «антирадянської, терористичної, шкідницької організації правих», до якої начебто належав Я. Дехтярьов, й тому вирок суду повністю співпадав зі справедливими вимогами трудового народу СРСР.

Отже, аналіз наукової літератури і дослідження архівних документів показують, що політичні репресії у 1936-1938 рр. проти керівництва торговельних і постачальницьких організацій області були невід'ємною частиною політики «великого терору», яка проходила в рамках централізованого процесу під керівництвом Й. Сталіна. Водночас, активні дії органів держбезпеки здобули «підтвердження» правильності лінії вищого керівництва партії й НКВС, що «антирадянська ідеологія» носить в собі організований характер і володіє широкою мережею терористичних і шкідницьких організацій у всіх сферах управління народного господарства. Тому боротьбу проти контрреволюційних поглядів потрібно посилити й надати їй перманентного характеру.

Із наведених вище фактів випливає висновок, що з метою приховування значних проблем товарного виробництва, влада намагалася перекласти на плечі торговельних установ і постачальницьких організацій всі прогалини і недоречності, існуючі в системі розподілу товарних ресурсів, особливо в реалізації дискримінаційної політики щодо забезпечення сільського населення. На жаль, відтворюючи атмосферу масового психозу боротьби зі «шкідництвом» й організаторами «зловживань» у системі торгівлі, правляча партія зуміла переконати населення, що всі негаразди в роботі торговельних закладів стали продуктом злочинної діяльності «ворогів народу», а репресії проти них є закономірним явищем і вираженням волі трудящих мас.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.: іл. – Бібліогр.: с. 878 – 921. – Покажчик ім.: с. 922 – 944.
2. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область / Редакція тому: І. С. Гамрецький (голова), В. П. Лациба, с. С. Нешик та ін. – Упорядники: В. П. Лациба (керівник), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін, В. Ю. Васильєв, К. В. Завальнюк, с. Л. Калитко, П. М. Кравченко, І. Г. Паламар, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 908 с.; Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область / Редакція тому: Л.М. Спірідонова (голова), В.П. Лациба, С.С. Нешик та ін..; Упорядники: В.П. Лациба (керівник), В.І. Білоконь, К.Д. Бухін, В.Ю. Васильєв, В.В. Вижга, К.В. Завальнюк, С.Л. Калитко, П.М. Кравченко, І.П. Мельничук, І.Г. Паламар, В.І. Петренко, Р.Ю. Подкур, О.К. Струкевич. – Кн.2. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. –848 с.; Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область / Редакція тому: Л.М. Спірідонова (голова), В.П. Лациба, С.С. Нешик та ін..; Упорядники: В.П. Лациба (керівник), В.І. Білоконь, К.Д. Бухін, В.Ю. Васильєв, В.В. Вижга, М.В. Вижга, К.В. Завальнюк, С.Л. Калитко, П.М. Кравченко, І.П. Мельничук, В.І. Петренко, Р.Ю. Подкур, О.К. Струкевич. – Кн. 3. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2010. – 784 с.
3. Подкур Р. Документы органов государственной безопасности УССР 1920-1930-х годов: источниковедческий анализ / Р. Подкур, В. Ченцов. – Тернополь, 2010. – 372 с.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України). – Ф.П. – Спр. 7108.
5. Державний архів Вінницької області (ДАВіО). – Ф.Р-6023, оп. 4, спр. 7001.
6. ДАВіО. – Ф.П-139, оп. 9, спр. 3457.
7.ДАВіО. – Ф.П-136, оп. 9, спр. 259.
8. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 2, спр. 7164.
9. Кагарлицкий П. Хлебозакупки 1935/1936 г. / Павел, Кагарлицкий // Советская торговля, 1936. – № 6.
10.ДАВіО. – Ф.П-136, оп. 9, спр. 168.
11.ДАВіО. – Ф. Р-6023, оп.4, Спр. 21115, арк. 107-109.
12.ДАВіО. – Ф.Р-2700, оп. 2, спр. 5.

13.ДАВіО – Ф.Р-2700, оп. 3, спр. 198.
14.Рекрут В. П. З хроніки «великого терору»: доля подолянина В. Д. Кузьменка / В. П. Рекрут // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 16. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2009. – С. 141-151.
15. ДАВіО. – Ф.Р-2700, оп. 2, спр. 7.
16.ДАВіО.– Ф.П.-136, оп. 9, спр. 257.
17.ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 6, спр. 440.
18.ДАВіО. – Ф.П.-136, оп. 4, спр. 1198.
19.ДАВіО. – Ф.Р-6023, оп.4, спр. 7548.

Рекрут В.Ф. ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ ПРОТИВ РУКОВОДСТВА ТОРГОВЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ВИННИЧИНЫ В КОНТЕКСТЕ ПРОВАЛА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ВКП(Б) В1936-1938 ГОДАХ

Освещаются проблемы экономической политики ВКП(б) как причиныдля проведения политических репрессий против руководства торговых организаций Винницкой области в 1936-1938 годах.

Ключевые слова:экономическая политика ВКП(б), продовольственные трудности, торговые организации, политические репрессии.

Rekrut V.F. POLITICAL REPRESSIONS AGAINST MANAGEMENT OF VINNYCHYNA TRADE ORGANIZATIONS IN CONTEST OF VKP(B) ECONOMIC POLICY FAILURE IN 1936-1938.

It is highlighted problems of VKP(b) economic policy as reasons for political repressions against Management of trade organizations in Vinnitsa region in 1936- 1938.

Key words: economic policy of VKP(b), food difficulties, trade organizations, political repressions.

УДК 94(477.43/44)»192»:316.362

Н.П. Кузьмінець

ОРГАНІЗАЦІЯ ОХОРОНИ МАТЕРИНСТВА І ДИТИНСТВА НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.

В даній статті висвітлено заходи органів радянської влади на Поділлі з організації материнства і дитинства, функціонування мережі охматдиту в 20-х роках ХХ століття.

Ключові слова: Поділля, охорона материнства і дитинства, дитячі будинки, ясла, дитяча смертність.

Захист матері і дитини належить до пріоритетних напрямків соціальної політики в Україні. В умовах кризової демографічної ситуації в державі, коли рівень смертності перевищує народжуваність, що є загрозою існування генофонду держави, особлива увага повинна бути направлена на охорону матері і дитини. Здоров`я жінок і дітей є однією з найважливіших характеристик розвитку суспільства. Саме показник дитячої і материнської смертності є індикатором розвитку будь-якого суспільства. А зменшення населення стає не тільки серйозними гальмом соціально-економічного розвитку України, а й загрожує її національній безпеці. В контексті сказаного досить великого значення набуває проблема вивчення охорони матері і дитини, яка була і залишається актуальною у різні періоди існування України, зокрема у 20-і роки ХХ століття.

Проблема становлення охорони здоров'я, в тому числі охорони материнства і дитинства, привертала увагу багатьох дослідників. Вже в 1920-х роках науковці намагалися проаналізувати підвалини становлення системи охорони здоров'я у щойно утвореній державі [1]. Історики, науковці-гуманітарії під тиском обставин того часу змушені були дотримуватися принципу партійності, класового підходу у висвітленні досліджуваних процесів, фактів і явищ. Значна кількість досліджень з питань охорони здоров'я, в тому числі охорони материнства і дитинства, з'явилася у 30-80-роках ХХ століття [2]. Незважаючи на великий

інтерес науковців до цієї теми, для робіт цього періоду залишився усталений однобічний підхід і ідеологічна спрямованість. З'явилася незначна кількість наукових праць, які безпосередньо торкаються теми охорони материнства і дитинства [3]. Лише в роки незалежності визначилися якісно нові погляди на проблему. Опубліковано праці українських авторів, які об'єктивно, враховуючи аспект історизму, аналізують етапи становлення системи охорони здоров'я [4]. Все ж, незважаючи на певне висвітлення досліджуваної проблеми, існує необхідність більш ґрунтовно з'ясувати дане питання як в Україні загалом, так і на Поділлі зокрема.

На початку 1920-х років охорона материнства і дитинства стала одним з пріоритетних напрямів в діяльності місцевих органів влади на Поділлі. Адже на 1920 р. показники дитячої смертності у Подільській губернії були більшими, ніж по Україні – із 1000 народжених вмирало 300 дітей (по Україні – 276 дітей). У 1923 р. цей показник становив в Україні 123 дитини (на Поділлі –127), у 1924 р. – 128 дітей в Україні (146-на Поділлі), у 1925 р. 146 дітей в Україні (164 – на Поділлі) [5, с.15].Тому радянська влада змушена була створювати широку мережу органів охматдиту. Так, на Поділлі в лютому 1920 року при місцевих ревкомах (виконкомах) у складі органів Наркомсоцзабезу було створено секції охорони материнства і дитинства. До їх завдань, крім розвитку мережі закладів по охороні материнства і дитинства, входило забезпечення матерів речами вжитку та догляду за дітьми, популяризація відомостей з гігієни вагітності і по догляду за немовлятами. Постановою Раднаркому УСРР від 30 квітня 1920 р. справа охорони материнства і дитинства була передана з наркомсоцзабезу у відання наркомату здоров'я та його місцевих органів. Видача грошової допомоги матерям залишалася у віданні Наркомсоцзабезу, а оформлення документів на право одержання допомоги проводилося органами охорони здоров'я. Речі догляду за дитиною і дитяче придане замість грошової допомоги видавалися органами охорони материнства і дитинства. Цим досягалася єдність всіх заходів, пов'язаних з охороною матері і дитини, починаючи від допомоги породіллям і завершуючи створенням мережі консультацій та ясел, в яких мати і дитина отримували лікувальну і профілактичну допомогу [6, с. 103].

І Всеукраїнський з'їзд відділів охорони здоров'я, який проходив 27-28 червня 1920 р. в Харкові, прийняв розгорнуту резолюцію по доповіді завідуючого відділом охорони материнства і дитинства НКОЗ УСРР Н.І. Залигіна «Про перспективні завдання охорони материнства і дитинства на Україні». З'їзд визнав необхідним провести облік дітей і матерів і на підставі точних даних визначити мережу закладів по охороні материнства і дитинства в Україні за аналогією з лікувальною і шкільною. Ця ділянка було покладена на Подільський губернський відділ, який був утворений постановою РНК УСРР ще 8 лютого 1919 року. Проте до 1 січня 1921 р. апарат Подільського губернського відділу охорони здоров'я не мав чіткої організації, один із підвідділів по охороні материнства і дитинства фактично не функціонував [7, с. 365]. До 1922 року губернський відділ охматдиту обслуговував 12 повітів, а з 1923 р. у зв'язку із районуванням до його компетенції належало 6 округ, де було створено 6 окружних відділів матері і дитини і працювало по одному завідуючому і по 2 шкільних і санітарних лікаря [8, с. 58].

При плануванні мережі дитячих закладів у губернії слід було мати на увазі створення закладів індивідуального відкритого опікування (консультації, ясла, «краплі молока», дитячі садки тощо) і закладів закритого опікування (будинки матері і дитини, приюти тощо). До кінця 1920 року в Україні було 264 заклади охорони материнства і дитинства (12 будинків матері і дитини, 6 будинків немовлят, 58 консультацій, 25 «Крапель молока», 13 молочних пунктів, 30 постійних ясел, 7 розподільників тощо. При цьому на кінець 1920 р. у Подільській губернії нараховувався лише один заклад охорони матері і дитини [9, арк. 29]. У звіті Подільського губздороввідділу за 1922-1923 рр. зазначалося, що кількість дитячих закладів закритого типу зменшилася і це є значним кроком вперед. Адже жінки мали змогу віддавати своїх дітей до ясел в робочий період і користуватися безкоштовними порадами лікарів у консультаціях, отримувати стерилізоване молоко із Крапель молока. У жовтні 1922 р. у губернії діяло 15 будинків дитини, 1 ясла, 14 літніх ясел, 12 дитячих відділень, 1 дитяча поліклініка, 2 консультації для вагітних, 1 заклад «Крапель молока». У жовтні 1923 р. вже діяло 12 будинків дитини, 5 ясел, 16 літніх ясел, 12 дитячих відділень, 3 дитячих поліклініки, 9 консультацій для вагітних, 4 «Краплі молока» [10, арк. 18]. Всі ці заклади перебували на місцевому бюджеті. У 1924 р. значно збільшилася кількість дитячих закладів у губернії. На січень 1924 на Поділлі функціонувало 83 дитячих будинки (найбільша їх кількість була у Гайсинській окрузі - 25,

найменша – у Вінницькій – 3), 5 дитячих поліклінік (по одній у Вінниці, Жмеринці, Проскурові, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському), 33 ясел, через які пройшло 1154 дітей. Спочатку селяни з недовірою ставилися до існування ясел, вважаючи, що за них потрібно було б багато платити. Але поступово відношення змінилося і кількість дітей у яслах зростала [10, арк. 45].

У червні 1920 р. був скликаний І з'їзд губернських відділів охорони здоров'я України. З'їзд визнав становище охорони материнства і дитинства важким: не вистачало засобів оснащення і устаткування, відчувалася гостра нестача підготовленого персоналу, спостерігалося нерозуміння здороввідділами всієї важливості і значущості заходів, здійснюваних органами охорони материнства і дитинства [11, с. 25].

У всіх звітах губернського відділу охматдиту вказувалося на незадовільне матеріальне становище дитячих закладів. На їх функціонування було виділено 19,19 % від загального бюджету на охорону здоров'я. Так, у 1923 р. у Тульчинській окрузі діти були забезпечені одягом на 65 %, у Могилівській – на 60 %, у Гайсинській і Кам'янецькій – на 20 %. У вже у звіті відділу охматдиту Тульчинського окрздорову за січень 1924 р. зазначалося, що Тульчинський будинок дитини розташувався в садибі площею понад 3 десятин. Будинок мав 8 кімнат і відремонтовану кухню. Для дітей закуплено нові ліжка, будинок опалювався, у кожної дитини були індивідуальні простирадла і рушники. Діти щоденно купалися. Проте така картина була не у всіх населених пунктах губернії. У вересні 1925 р. було проведено огляд 6 закритих дитячих закладів Проскурівської округи. Лише 50 % приміщень були сухими і придатними для проживання, каналізація відсутня, білизною діти були забезпечені наполовину, посудом на 33 %, взуттям - на 15 %. Це призвело до збільшення смертності серед дітей до 80 %, особливо серед немовлят [9, арк. 654].

Значну увагу центральні і місцеві органи охорони і дитинства приділяли санітарно-освітній роботі. Ним була підготовлена показова виставка «Дитяча смертність і догляд за дитиною», видавалися листівки, брошури. Цей відділ працював у тісному контакті з відділом по роботі серед жінок. Жінвідділ мав свого представника у відділі охматдиту. Завідуюча відділом охматдиту входила до складу колегії жінвідділу. У річному звіті губздраву про санітарно-просвітницьку діяльність за 1923 р. було вказано, що спільно із жіночим відділом проведено лекції, мітинги для селян, «Тижні допомоги дітям», «Тижні матері-пролетарки». Зароблені кошти пішли на ремонт приміщень дитячих будинків. Протягом «Тижня матері», проведеного у губернії з серпня по вересень 1923 р., було зібрано 41 крб. У Вінниці на ці кошти розпочав діяльність денний санаторій, а у Проскурові відкрито ясла і «Краплю молока» [10, арк. 18].

Одним із головних напрямків діяльності Подільського відділу охорони здоров'я було піклування про дитяче харчування і харчування вагітних жінок. Докладно розроблялося положення про дитяче громадське харчування, в основу якого було покладено організацію їдалень при навчальних і виховних закладах, дитячих інтернатах, школах, дитячих садках. Поряд з шкільними їдальнями організовувалися також дитячі громадські їдальні загального користування. Медико-санітарний нагляд за дитячими їдальнями, школами та іншими дитячими закладами, в яких було організовано дитяче харчування, здійснювався Наркомат охорони здоров'я та його місцевими органами. У 1924 р. середньодобове харчування вихованця дитячого будинку становило близько 2911 кКал. (хліб, крупа, масло, жири, картопля, цукор, сіль, молоко, какао). На Поділлі до проблем харчування дітей активно долучилися громадські та іноземні організації. Так, АРА регулярно постачала білизну і продукти. Від Джойнта дитячі поліклініки для харчування дітей у 1922 р. отримали 318 крб. золотом. Від Комітету допомоги дітям було отримано 110345 крб. і 25 червонців, продукти і мануфактуру [10, арк. 25]. І все ж, порівняно із іншими губерніями України, на Поділлі спостерігалося значне недофінансування галузі [12, с. 115].

Значна увага приділялася боротьбі із захворюваннями дітей різного віку. Наркомздоров'я створив окремий протиепідемічний фонд для боротьби з гострими шлунково-кишковими захворюваннями, особливо немовлят. Основним принципом цієї боротьби було надання швидкої і дієвої амбулаторної допомоги при максимальному її наближенні до населення. Амбулаторна допомога вдома супроводжувалася заходами по поліпшенню дитячого харчування, тобто видаванням молока і дієтичних продуктів. Для контролю за здоров'ям дітей шкільного віку проводили систематичний санітарний нагляд у школах, профілактичні огляди

всіх дітей для виявлення хворих, індивідуальні огляди за санітарними паспортами для нагляду за фізичним розвитком дітей, відбір і направлення до оздоровчих закладів, проведення лікарями бесід. Необхідним оздоровчим заходом була організація гарячих сніданків у школі. У більшості шкіл сніданки майже половині дітей видавалися безкоштовно. Були сільські школи, які безкоштовно годували всіх школярів. Найкраще медичний огляд проходив у тих місцевостях, де були дитячі поліклініки – у Вінниці, Жмеринці, Проскурові. Найбільша кількість дітей у 1924 р. була оглянута у Гайсинській окрузі – близько 13 тис., найменша – у Тульчинській окрузі. Серед дітей було виявлено такі захворювання: туберкульоз (найбільша кількість зафіксована у Могилівській окрузі), порок серця, хвороби очей, епілепсія, сколіоз. Для боротьби із захворюваннями відділ охорони здоров'я губернії проводив конкретні заходи. Так, для дітей хворих на туберкульоз відкривалися санаторії, збільшували калорійність харчування, проводили бесіди з дотримання дітьми правил гігієни [13, арк. 5]. У Немирові було відкрито санаторій для дітей на 40 ліжок, у Кам'янці-Подільському - на 25 дітей. На проведеному у січні 1924 р. губернському з'їзді по охороні здоров'я було відмічено певне зменшення захворювань серед дітей [14, арк. 1].

В міру покращення лікувально-профілактичної лікарської дільниці в губернії поліпшується і медична допомога жінкам, особливо при пологах. Однак недостатня кількість пологових ліжок, відсутність транспорту, нестача акушерських кадрів обумовили проведення значної кількості пологів вдома. Так, на Поділлі на початку 1920 р. лише 9 % породіль зверталося до медпрацівників. Решта пологів приймалася на дому. Відповідно до рішень У Всеукраїнського з'їзду охорони материнства і дитинства у жовтні 1924 р. першочерговим завданням охматдиту на селі мало бути покращення акушерської допомоги, для чого необхідне виділення не менш однієї акушерки при кожній медичній дільниці. Лікарі і акушерки з метою підвищення кваліфікації повинні були проходити стажування. Так, за 1924 рік було відправлено на стажування 10 сільських лікарів (4 – у Ленінград, 4 – у Москву, решта – до Вінниці) [15, арк. 31]. Було намічено заходи і для боротьби з підпільними абортами і знахарством на селі. У Вінницькій окрузі у 1924 р. до адміністративної відповідальності було притягнуто 2 акушерки і 2 знахарки, у Гайсинській окрузі засуджено 2 акушерки і 4 знахарі притягнуто до кримінальної відповідальності. За 1923-1924 рік на селі медперсоналом було прийнято 4767 пологів (12% пологів було прийнято у лікарні, решта - на дому). І тому місцева влада повинна більшу увагу приділити забезпеченню акушерської допомоги транспортом, а акушерок – інструментами.

Отже, на початку 1920-років органи радянської влади здійснили безліч заходів, спрямованих на охорону матері і дитинства. Розпочалося створення органів охматдиту, проводилася робота по зменшенню смертності серед дитячого населення, з'явилися різноманітні дитячі заклади. Значна увага приділялася і охороні материнства, боротьбі із знахарством і підпільними абортами. Поряд із позитивними моментами, відзначено і ряд проблем – нестача медичних кадрів, незадовільне матеріальне забезпечення, недовіра населення до медичних закладів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Екель С.М. Инфекционные заболевания на Украине. – Х., 1927; Ефимова Д.И. Десять лет советского здравоохранения на Украине. – Х., 1929; МерковВ. Нарис санітарного стану сучасного Поділля. За таблицями та схемою санітарно-статистичного дослідження. – Вінниця, 1929; Медико-санітарна справа в міських селищах України (на 1 жовтня 1924 р.). ЦСУ УСРР. – Х., 1925.
2. Каган С.С. Травматизм на Україні у 1927-1933 рр. – Х., 1934; Охорона народного здоров'я в УСРР: цифри і факти. – К., 1939; Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих в УРСР: (1917-1947). – К., 1948; Шупик П.Л. Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР. – К., 1958; Хорош І.Д. Первые годы развития советского здравоохранения на Украине (1918-1920). - К., 1963; Хорош І.Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в Українській РСР (1918-1929 роки). - К., 1969; Баткіс Г.А. Перші кроки будівництва радянської охорони здоров'я на Україні (1918-1922).–К., 1961; Лекарев Л.Г. Развитие здравоохранения Винницкой области за годы Советской власти.–К., 1969; Романенко А.Е. Здравоохранение в Украинской ССР. Пути и итоги развития. - К., 1987.
3. Беліцька Я. 15 років охорони материнства і дитинства на Україні. Історичний нарис. – К., 1936; Варшавський М. Типологія оздоровчих установ для учнів та підлітків. – Дніпропетровськ, 1935; Шиферштейн С.Я. К постановке детской помощи на курорте. – Харьков, 1930; Реммер Т.Л. Оздоровча робота серед дітей. – К., 1936.

4. Клочко В. Вінницька психоневрологічна лікарня ім. акад. О.А. Ющенка. Історичний аспект (1897-1997). – Вінниця, 1997; Бірюкова Л. Сторінки історії охорони здоров'я // Чернівецька зоря. – 2002. – 16 листопада; Святиня М.Л. Аптечное дело в Украине в 20-х годах // Провізор. – 1998. - №10; Сафо В. Медичні заклади на Поділлі (1790-1914) // Тези доповідей 16 Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, Вінниця, 1997; Криворучко О.І. Стан освіти та медичного обслуговування населення в містах і селах на Поділлі в 1922-1924 рр. // Тези доповідей 11 Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1992; Слободянюк П.Я., Флаксемберг А.С., Іванов П.Ю. Медицина Поділля. – Кам'янець-Подільський, 2008.
5. Мерков В. Нарис санітарного стану сучасного Поділля. За таблицями та схемою санітарно-статистичногодослідження. – Вінниця, 1929.
6. Хорош І.Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в Українській РСР (1918-1929 рр.) – К., 1969.
7. Отчет Губисполкома Подолии за 1920-1921 гг. – Винница.
8. Отчет Подольского Губернского Исполнительного Комитета за 1923 год к 4-му Губернскому съезду Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов. – Винница, 1924.
9. ДАВО. – Ф. Р-777. – Оп. 2. – Спр. 247.
10. ДАВО. – Ф. Р-777. – Оп.6. – Спр. 65.
11.Баткіс В. Перші кроки будівництва радянської охорони здоров'я на Україні (1918-1922). – К., 1961.
12. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.). Збірник документів і матеріалів. – Вінниця,1957.
13. ДАВО. – Ф. Р-777. – Оп. 3. – Спр. 1.
14. ДАВО. – Ф. Р-151. – Оп. 1. – Спр. 104.
15. ДАВО. Ф. Р-777. – Оп.4. – Спр.4.

Кузьминец Н.П. ОРГАНИЗАЦИЯ ОХРАНЫ МАТЕРИНСТВА И ДЕТСТВА НА ПОДОЛИИ В НАЧАЛЕ 1920-Х ГГ.

В статье показаны мероприятия органов советской власти на Подолье по организации охраны материнства и детства, функционирование органов охраны материнства и детства в 20-х годах XX века.

Ключевые слова: Подолье, охрана материнства и детства, детские дома, ясли, детская смертность.

Kuzminets N.P. ORGANIZATION OF MOTHER'S AND CHILDREN'S PROTECTION IN PODILIA AT THE BEGINNING OF 1920 –S.

The article reveals the measures of organization of mother's and children's protection by bodies of the soviet power in Podilia and functions of bodies of mother's and children's protection in 1920 –s of the XX-th century.

Key words: Podilia, mother's and children's protection, orphanages, day nursery, children's mortality.

УДК 94 (477) «1920/1925»

П.С. Григорчук

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. XX СТ.

В статті розглянуто особливості проведення земельної політики на Поділлі, проаналізовано діяльність місцевих органів радянської влади щодо аграрних перетворень в початковий період НЕПу.

Ключові слова: Поділля, аграрна політика, земельні відділи, розподіл землі.

Розвиток Української держави відбувається на фоні складних і досить суперечливих явищ соціально-економічного життя суспільства. Глибокі зміни, які мають місце в сучасній Україні, вимагають науково обґрунтованої розробки та реалізації нових моделей розвитку. За цих умов особливого значення набуває глибоке осмислення і творче використання набутого вітчизняного історичного досвіду, теорії і практики вирішення цілого комплексу складних проблем життя селянства та забезпечення ефективного функціонування аграрного сектора національної економіки. У зв'язку з цим значний інтерес становлять специфічні особливості

перебігу аграрних перетворень, що відбувалися в українському селі, зокрема на Поділлі, в добу нової економічної політики.

Здавна природно-географічні та кліматичні особливості Поділля визначили аграрний характер краю. І тому саме проблеми аграрної сфери потребують більш детального дослідження не тільки економістів, а й істориків. Дослідження аграрного розвитку Поділля є складовою частиною вивчення загальної проблеми економічного розвитку країни.

Питання аграрних відносин в Україні в початковий період нової економічної політики розглядалися у працях О.І. Ганжі, В.В. Калініченка, С.В. Корновенка, В.М. Лазаренка, В.І. Марочка, А.Г. Морозова, П.П. Панченка, О.А. Пиріг [1] та ін., але в регіональному розрізі дана тема досліджувалася недостатньо. Мета даної статті - показати політику місцевих органів радянської влади щодо проведення землевлаштування та відбудови сільського господарства Подільської губернії на початку 20-х років ХХ ст.

Сільське господарство Поділля, як і України в цілому, на початку 20-х років перебувало у важкому становищі, що зумовлювалося тривалими воєнними діями, порушенням усіх економічних зв'язків, а головним чином, державною політикою щодо селянства – продрозкладкою разом з іншими заходами політики «воєнного комунізму». Лише перехід до НЕПу сприяв піднесенню цієї галузі економіки України. Однак, і в цей період в політиці держави на селі часто політичні мотиви переважали над інтересами селянства та господарською доцільністю. Таке ставлення до проблем сільського господарства проявилося і в діяльності місцевих рад Поділля.

Питання відбудови галузей сільськогосподарського виробництва, проведення земле влаштування неодноразово розглядалися на з'їздах Рад Подільської губернії, засіданнях виконавчих комітетів та їх президій. Виконання їх рішень покладалося на земельні відділи, волосні та сільські ради.

Прагнення більшовиків опанувати складну ситуацію на селі виявилося в ретельному контролі за діяльністю місцевих органів влади в цьому напрямку. Матеріали губпарткому свідчать про те, що губернський земвідділ періодично звітував перед ним. Крім того, при губернському і повітових парткомах існували відділи по роботі на селі, при волосних парткомах – парторганізатори, на село посилалися партійні інструктори та агітатори [2, 15].

Протягом 1920 р. місцевими органами влади губернії було завершено конфіскацію землі та опис конфіскованих маєтків. Волосні ревкоми (потім виконкоми), їх земельні відділи або загальні збори селян створювали комісії, які складали акт про конфіскацію маєтку та перепис його майна і передавали всі матеріали в повітовий земельний відділ, де складалися зведені дані для губернського земвідділу.

Головними недоліками попереднього розподілу землі були збереження черезсмужжя, далекоземелля, проведення «чорних перерозподілів», незадовільне документальне оформлення [3, 117]. Оскільки Подільська губернія відносилась до розряду малоземельних, то за мету ставилася конфіскація «надлишків» землі у заможних селян. Закон про закріплення землекористування, схвалений V Всеукраїнським з'їздом Рад у березні 1921 р., передбачав закріплення за селянськими господарствами в 9-річне користування землі в тих волостях і селах, де були конфісковані надлишки землі у заможних господарств. Проте, якщо на Україні планувалось завершити закріплення земель до 15 вересня 1921 року, то на Поділлі на цей час закріплення відбулося менш, ніж на третині площі [4,34]. У доповіді на ІІ з'їзді Рад Поділля в грудні 1921 року зазначалось: «Ми не змогли приступити до закріплення землі відповідно до закону від 2 березня 1921 року, тому нам довелось просити про продовження терміну на один рік і остаточно завершити закріплення землі до 15 вересня 1922 року» [5, 24].

Затримка із проведенням землевпорядкування на Поділлі була пов'язана з відсутністю губземвідділу, який мав координувати проведення таких робіт. Через військові дії та активізацію селянського повстанського руху в регіоні він був створений і зміг приступити до своєї роботи лише в кінці 1921 року. Серйозною перешкодою при землевпорядкуванні було те, що в губернії не було проведено ні генерального, ні спеціального межування, і навіть обліку земель [6, 8].

Вимоги зрівняльного поділу земель явно суперечили програмним цілям більшовиків. Тому діяльність новостворених земельних відділів була спрямована, в першу чергу, на роботу по націоналізації земель для потреб державних установ і підприємств. З цим рішенням пов'язувалось прагнення владних структур націоналізувати найкращі земельні ділянки. Всього

на Поділлі потрібно було забезпечити землею 66 цукрових заводів, 120 винзаводів, 100 радгоспів, 6 селекційних станцій та інші державні установи, які потребували земельних площ. Відведення націоналізованих земель на Поділлі планувалось завершити до кінця 1922 року і лише після цього розпочати внутрішньо-селищне землевпровадження [7,43].

«Земельний кодекс» (листопад 1922 р.) заперечив подальший розподіл земель поміж волостями та селищами. Основна увага земельних органів у 1923 р. зосередилась на внутрішньоселищному землевлаштуванні, яке проводилось тепер за рахунок селян. Продовжувалась конфіскація земельних надлишків у «куркулів».

На початок 1924 року Поділля залишалося єдиним регіоном, де суцільну перевірку землекористування не вдалося закінчити. Рішенням ВУЦВК у винятковому порядку його було продовжено до 15 квітня 1924 р [7, 61].

В цілому, результатом «соціалістичного землевпорядкування» на Поділлі стало зменшення селянських наділів. Цілеспрямована державна політика ліквідації поміщицького землеволодіння, яку втілювали в життя місцеві органи влади, зумовила появу маси дрібних селянських господарств з низькою продуктивністю. Це було однією з причин поглиблення кризи сільського господарства в регіоні на початку 20-х років і затримки темпів його відновлення в наступні роки.

Державна політика щодо відбудови сільського господарства України в першій половині 20-х років була зорієнтована на піднесення дрібного селянського господарства. При цьому, на початку 20-х років селянські господарства були поставлені в повну залежність від держави, оскільки внаслідок скасування товарно-грошових відносин забезпечувалися посівним матеріалом, реманентом, худобою через місцеві органи влади, зокрема земельні відділи.

Підтвердженням цього є діяльність місцевих Рад Поділля щодо організації посівних кампаній. Як свідчать матеріали, основною їх турботою було забезпечення селян посівним зерном. При виконавчих комітетах і земвідділах існували комісії, які відповідали за проведення посівних кампаній. Але 1921 р. всього було засіяно 618 тис.десятин, з них пшениці – 179 111 десятин, жита – 439 037 десятин, незасіяними залишились – 20 тис. десятин землі [8,10].

Залежність селян від державного постачання посівним зерном давала можливість органам влади диктувати свої умови його розподілу. Так, за розпорядженнями губземвідділу (1921 р.) першими одержували зерно радгоспи і колгоспи, потім родини червоноармійців, бідняки і незаможники, в останню чергу – заможники [3, 135].

Справою забезпечення селян реманентом напочатку 20-х років також відали місцеві земельні відділи. Вони брали на облік весь реманент, майстерні і кузні в конфіскованих маєтках, «зайвий» реманент у заможних господарів. Розподілявся він в першу чергу радгоспам і колгоспам, а з того, що залишалося, створювалися прокатні пункти. Право першочергового і безкоштовного користування їх реманентом мали члени КНС. 1921 р. на Поділлі діяли 142 прокатні пункти і господарські майстерні при них [9, 14-16].

Важливою ланкою роботи земельних відділів було відновлення тваринництва. Місцеві ради забезпечували селян фуражем, купували худобу в інших губерніях, продавали її на пільгових умовах селянам, надавали їм цільові кредити [10, 6].

Робота, спрямована на покращання порід селянської худоби, через нестачу коштів і фахівців почала проводитися з 1921 р. Земельними відділами була зареєстрована уся породиста худоба, організовувалися злучні пункти (в 1921 р. їх було в губернії 22) і племінні розплідники [3, 126].Умовою відновлення поголів'я худоби в губернії була також організація ветеринарної справи, яка відбувалася з великими труднощами: не було медикаментів, коштів на їх придбання, засобів пересування для лікарів. На 1921 рік в Подільській губернії нараховувалось всього 65 ветеринарних лікарів [8, 23].

В цілому, ця робота також була спрямована на допомогу в першу чергу незаможникам і підтримку колгоспів і радгоспів. Серед них розподілялася худоба, яка конфісковувалась в «нетрудових» і «куркульських» господарствах. Худоба членів КНС спочатку безкоштовно, потім на пільгових умовах, обслуговувалась на злучних пунктах.

Отже, допомога надавалась господарствам, які не були основою відбудови сільського господарства, але вважалися більшовиками опорою їх аграрної політики. Наслідком цього був низький рівень забезпеченості селян губернії реманентом, худобою. Крім того, незважаючи на загальне збільшення кількості худоби, в 1924-1925 рр. 60 % господарств взагалі не мали

робочої худоби, обробка селянами землі власною худобою становила 19,4 %, найманою – 55,3 % [11, 18]. Все це затримувало відбудову сільського господарства губернії.

Увага місцевих рад була спрямована також на розвиток садівництва, городництва, бджільництва, вирощування тютюну, проведення меліоративних, агрономічних робіт, боротьбу зі шкідниками [3, 127].

Державна політика, спрямована на підтримку дрібного одноосібного господарства, поєднувалася із всебічним сприянням розвиткові соціалістичних форм господарювання на селі – колгоспів, радгоспів, а також кооперативному будівництву, яке вважалося передумовою колективізації.

Організацією колгоспів займалися спеціальні підвідділи земельних відділів виконкомів (реєстрували, контролювали їх діяльність та інше). До колгоспів вступали переважно селяни-бідняки і члени КНС з метою поліпшити своє матеріальне становище. Зі свого боку, держава, яка сподівалась створити на їх основі показові господарства, надавала їм різноманітні пільги та агрономічну допомогу. Проте, всі ці заходи не давали помітного результату. В матеріалах губернського земвідділу постійно вказувалось на незадовільний стан колгоспної справи, відсутність прогресивних форм господарювання та правильного керівництва, економічну слабкість і, як висновок, неможливість існування колгоспів без серйозної допомоги та недовірливе ставлення до них селян.

З 1921 р. місцеві органи влади Поділля, а саме сільські ради і волосні (районні) виконкоми реєстрували договори оренди та найму, наглядали за їх виконанням. Внаслідок загальної слабкості роботи, відсутності досвіду в цій справі, необхідних документів і недосконалості законодавства, вони робили багато помилок, чим викликали незадоволення селян [8, 170].

Таким чином, діяльність місцевих органів влади Подільської губернії щодо відбудови і розвитку сільського господарства відбувалася по таких напрямках: конфіскація «нетрудових земель» і земельних надлишків у заможних селян, їх облік і попередній розподіл; проведення земле-влаштування; організація посівних кампаній; налагодження тваринництва, садівництва, бджільництва та інших галузей сільськогосподарського виробництва; ремонт і постачання села реманентом і сільськогосподарськими машинами; організація радгоспів і колгоспів; сприяння роботі кооперативних установ; агрономічна робота; регулювання питань оренди та найму.

Проте дана політика мала суперечливий характер, оскільки в політиці більшовицького керівництва України на селі часто політичні мотиви переважали над інтересами селянства та господарською доцільністю. Нормальній роботі місцевих рад в цьому напрямку, крім того, перешкоджали загальна економічна розруха, відсутність кваліфікованих фахівців і коштів, недостатній досвід.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Х., 1997; Корновенко С.В., Лазаренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податковаподітика радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси, 2004; Марочко В.І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу НЕПу. – Черкаси, 1993; Панченко П.П., Марчук В.А. Аграрна історія України. – К., 2000; Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації. – К., 2001.
2. Комітети незаможних селян України 1920-1933 рр. Зб. док. і мат. – К., 1968.
3. Отчет Губисполкома Подолии за 1920-1921 гг. – Винница, 1922.
4. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф.27. – Оп. 2.-Спр.109.
5. Стенографический отчет II губсъезда Советов Подолии. 3-5 декабря 1921 г. – Винница, 1922.
6. ДАВО. - Ф27.- Оп.1.- Спр.293.
7. Отчет Губэкономсовещания с апреля 1922 г. по 1 октября 1922 г.-Винница, 1923.
8. Отчет Губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. За август-декабрь 1921г. – Вінниця, 1922.
9. Закон «Про комітети незаможних селян». 27 травня 1922 р. - Вінниця, 1922.
10. ДАВО.-Ф.1.- Оп.1.-Спр.8.
11. ДАВО.- Ф.1.- Оп.1.- Спр.7.

Григорчук П.С. НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ В НАЧАЛЕ 20-Х ГГ. XX В.

В статье рассмотрены особенности проведения земельной политики на Подолье, проанализировано деятельность местных органов советской власти в сфере аграрных преобразований в начальный период НЭПа.

Ключевые слова: Подолье, аграрная политика, земельные отделы, распределение земли.

Grigorchuk P. S. SOME SPECIALITIES OF AGRARIAN RELATIONS IN PODILIA PROVINCE AT THE BEGINNING OF 20-S OF THE XX-TH CENTURY.

The article deals with the specialities of the land policy in Podilia. It is analysed the activity of local bodies of soviet power concerning the agrarian reforms at the beginning of NEP.

Key words: Podilia, agrarian policy, land departments, division of land.

УДК 94 (477. 43/44) : 63-051»192»

О.О. Стадник

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОДІЛЬСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО НЕПУ

В статті окреслюється коло проблем, які мали місце в сільському господарстві Поділля після закінчення революції та громадянської війни та причини, що привели до катастрофічного становища селянства.

Ключові слова: Поділля, селянське господарство, «воєнний комунізм», продрозкладка.

В сучасній історичній науці відбувається переоцінка соціально-економічних процесів, що мали місце у 1920-х рр. в Радянській Україні. Потреба отримання достовірної інформації про причини, хід і наслідки соціально-економічних перетворень цього періоду у республіці визначає підвищену увагу до особливостей розвитку різних її регіонів, зокрема, подільського, де існували досить відмінні від інших частин України специфічні риси розвитку сільського господарства, які позначалися на становленні нової економічної політики у регіоні. Окреслена проблема знайшла відображення у публікаціях таких сучасних дослідників, як В. Калініченко, с. Кульчицький, с. Лях, В. Марочко, О. Ганжа [1]. Однак аналіз їх наукового доробку свідчить, що у своїх роботах вони торкаються економіки України в цілому, а місцевий матеріал залучають переважно з ілюстративною метою. В даний час активізуються наукові та історико-краєзнавчі дослідження і подільського села. Першу спробу узагальнюючої праці з історії подільського селянства у 20-30-і рр. XX ст. зробив на початку 1990-х І. Шульга [2]. Окремі аспекти його розвитку у зазначений період вивчають місцеві історики С. С. Віниковецький, П. Григорчук, О. Мельничук, Р. Подкур [3]. Разом з тим поза належною увагою, на наш погляд, опинилося коло питань, пов'язаних з причинами економічної кризи 1920 р., які і намагається з'ясувати автор статті. Об'єктом вивчення є подільське селянство у перед непівські роки, предметом – соціально-економічні процеси у подільському селі, зумовлені громадянською війною та політикою «воєнного комунізму» .

Після закінчення громадянської війни приступати до мирного будівництва доводилося у надзвичайно складних історичних умовах. Бойові дії Першої світової війни і Української революції, які точилися на території України безперервно на протязі майже семи років, припинилися. Виснажене війнами сільське господарство України в 1920 р. перебувало у стані занепаду. Втрати України становили 12 млрд. крб., загальна кількість посівних площ скоротилася на 20%, погіршилась якість обробітку землі. Катастрофічно знизився валовий збір зернових культур – до 45 млн. ц. проти 231, 6 млн. у 1913 р. [4].

Економічне становище Подільської губернії, яка в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції стала ареною безперервних боїв, було також вкрай важким. Чисельність населення губернії складала 3 358687 чол. [5]. За цим показником Поділля займало 3 місце серед губерній тодішньої майже 26-мільйонної України, поступаючись лише Київській та Донецькій губерніям. Більшістю його населення було селянство. Із загальної кількості жителів 2963085 чол. проживало на селі [6]. За кількістю населення на 1 кв. км Поділля займало 1 місце

серед українських губерній. Середня густота населення Подільської губернії становила 106, 4 чол. на 1 кв. км. при середній кількості по Україні – 63 чол. [7]. Крім того, Подільська губернія була наймалоземельнішою в Україні. На 1 селянське господарство тут припадало 3, 23 дес. землі, в той час як у середньому в Україні ця цифра становила 5, 75 дес. [8]. Значна кількість селян була безземельною. Наприклад, у Вінницькому повіті безземельні селяни складали 14, 1% всіх господарств із засівом менше 1 дес., або 30, 1% [9].

Бойові дії 1914-1920 рр. завдали величезних збитків сільському господарству Поділля. Війна забрала з села на фронт велику кількість робочих рук, позбавила селянство значної частини тяглової сили, сільськогосподарських знарядь праці. Все це привело до скорочення посівних площ і зниження врожайності сільськогосподарських культур. Так, посівна площа зернових скоротилася у порівнянні з 1913 р. більше, ніж на 30%, врожайність – на 49, 5%, волова продукція зерна зменшилася з 113 млн. пуд. до 38 млн. пуд. [10]. Різко скоротилася питома вага ринкових культур (пшениці – з 28, 7% до 25, 9%, ячменю – з 24, 8 до 21, 2%, цукрових буряків, тютюну, хмелю – з 4 до 0, 3%), за їх рахунок зросла питома вага посівів жита, вівса, гречки, проса, які мали в селянському господарстві натурально-споживче значення [11].

Серед інтенсивних культур на 1 місці на Поділлі стояв цукровий буряк. Незважаючи на гостре малоземелля, в 1914 р. загальна площа під буряком досягала 160 тис. дес. На початку ж 1920-х рр. вона скоротилася до 44 тис. дес., або складала трохи більше ½ довоєнної площі [12].

Що стосується садівництва, то до Першої світової війни воно відігравало значну роль, з Поділля щорічно вивозилося в середньому до 3 млн. пудів фруктів. У період, що вивчається, воно занепало внаслідок недогляду за садами. Городництво як до війни, так і у пост революційний період, носило виключно споживчий характер [13].

Загальна продукція сільського господарства на початок 1920-х рр. у порівнянні з довоєнним часом знизилася. Так, якщо в 1910 р. збір продовольчих культур складав 97, 2 млн. пудів, то в 1920 р. він коливався до 60-70 млн. пудів [14].

Колосальних збитків зазнало тваринництво. Різко скоротилися його ринкові галузі – свинарство, конярство. Статистичні дані свідчать, що за 1914-1920 рр. кількість коней у селянських господарствах зменшилася на 8, 2%, а в бідняцьких господарствах як тяглову силу використовували корів [15].

На 1920-й рік помітно погіршилося забезпечення селянських господарств сільськогосподарським реманентом. Річна потреба селян у ралах, боронах, культиваторах була забезпечена тільки на 3, 5% [16], 52% господарств губернії взагалі не мали сільськогосподарського реманенту [17].

Негативно позначилися воєнні роки і на демографії населення. Воюючі армії потребували постійного поповнення особового складу, що зумовлювало мобілізації. Мільйони чоловіків служили в арміях, значна їх частина загинула або повернулася покаліченою. Кількість чоловіків працездатного віку скоротилася на 25% [18]. Нестача палива, сировини, продовольства призвели до закриття фабрик, заводів. Робітники разом із сім'ями масово переселялися у сільську місцевість, поповнюючи лави сільського люмпінгу.

За період революції 1917-1920 рр. селянство якісно змінилося у своєму складі, зазнала змін його соціальна структура. Село стало більш середняцьким. На Поділлі переважали селянські господарства, розміри угідь котрих коливалися від 1, 1 до 3 дес. [19]. Кількість середняцьких господарств, як і по всій Україні, збільшилася майже у 3 рази: з 20-25% до 60-65% [20].

Таким чином, сільське господарство було деформованим. Його організаційний план ґрунтувався не на звичайному ринку, а на стихійному, що був створений під час війни і повинен був зникнути з її припиненням.

У вітчизняній науковій думці радянського періоду наявність кризи 1920-х рр. визнавалася, але причини її пояснювалися виключно наслідками бойових дій. Почасти це так. Проте причини катастрофічного становища села полягали не лише у воєнній руїні. Значною мірою це був наслідок політики «воєнного комунізму» – системи політичних та економічних заходів державної партії, спрямованої на знищення ринкового механізму відтворення суспільного продукту. Сільське господарство – господарство дрібних власників, дрібних виробників, яке пов'язане з ринком безмежною кількістю зв'язків. Не дивно, що оголосивши війну ринку, більшовики розпочали її насамперед із селом – основаним джерелом продуктових

надходжень до держави. Це і стало головною причиною продовольчої кризи 1920 р. Економічна політика держави щодо селянства носила відверто споживацький характер. Селянин, у якого вилучали не лише надлишки сільгосппродуктів, а й споживчу норму, втрачав інтерес до господарювання, скорочував посівні площі.

Таким чином українське селянство було невдоволене реквізицією продовольства, забороною торгівлі після ліквідації фронтів. Селянські маси не мирилися з політикою воєнного комунізму і формою її впровадження на селі – продрозкладкою, яка фактично замінила податкову і заготівельну системи. Єдиним заготівельником хліба оголошувалась держава в особі її органу – Наркомпроду. Крім того, офіційні документи того часу повідомляли, що «розверстка отримана владою, вже є сама по собі визначенням надлишків» [21], а тому у селянина вилучалося все, навіть насіннєві фонди. До того ж документи не встановлювали кількість продрозкладок на один господарський рік.

До виконання продрозкладки залучалися в першу чергу економічно сильні господарства, в другу – господарства середнього достатку. Як не парадоксально для влади, яка захищає інтереси злиденних, але до виконання розверстки залучалися і бідняцькі господарства, хоча їх участь маскувалася за словесною завісою [22].

Яким чином проводилися заготівлі, видно з постанов Подільського Губ ревкому: «Всім повітовим воєнкомам під безпосереднім керівництвом голови Повітревкому застосувати військові частини для демонстративного впливу на сільські куркульські елементи» [23]. Це підтверджує тезу про те, що ні про яку добровільну, свідому здачу хліба селянами не йшлося. В іншому документі читаємо: «До 1 грудня 1920 р. від Наркомпроду отримано наряд на збирання в Подільській губернії 500 тис. пуд. хліба. Бажаних результатів дуже мало. Якщо розкладку не вдасться виконати мирним шляхом, будуть послані кінні чи піхотні загони» [24].

Однак, хліба на селі було не так багато, як уявляли більшовики. Не рідкісними були випадки, коли продзагони, прибуваючи в село, з'ясовували, що навіть у заможного селянства хліба не було.

Із припиненням соціальних потрясінь широкі верстви населення очікували змін на краще, насамперед перегляду і відмови від силових, централізованих методів управління економікою. Як не дивно, але по закінченню війни економічний тиск держави не послабився, а навпаки – посилився. Так, декретом від 6 грудня 1920 р. вводився безкоштовний відпуск продуктів за картками, а пізніше, у лютому 1921 р., держава припинила обкладати населення грошовими податками. Податковий тиск на селянські господарства поступово, а іноді й стрімко збільшувався. У 1920 – 1921 господарському році податковий тиск становив 25, 1% умовно чистого прибутку [25]. Як зазначав В. Ленін: «Розверстка на селі заважала підйому виробничих сил і стала основною причиною глибокої економічної та політичної кризи, з якою ми зіткнулися весною 1921 року» [26].

В кінці 1920 р. становище на селі різко погіршилося. Зріс потік скарг селян в центральні органи влади на великі розміри продрозкладки, зловживання при її вилученні. Перегини та перекручення, несприятливі погодні умови 1920-21 рр., заборона товарообігу привели до голоду 1921 р., який забрав життя тисяч селян. Про це свідчать дані зі звіту про діяльність Подільського губкому КП(б) У за 1 березня 1921 р. : «Поділля перебуває у катастрофічному продовольчому становищі . . . Довелось оголосити місяць продовольства і посіву . . . « [27].

Однак і в той час, коли врожаї не могли задовольнити потреби населення Подільської губернії, її продовольчі ресурси використовувалися для допомоги голодуючим Росії. Так, лише за період з листопада 1921 по травень 1922 р. селяни губернії відправили 4 357225 пуд. фуражного зерна, 1959255 пуд. крупи, 911735 пуд. картоплі, 8446 пуд. овочів, 1308 пуд. фруктів, 1606 пуд. мяса, 563611 пуд. сала, 286 пуд. меду [28].

Катастрофічне становище в економіці привело до різкого зростання невдоволення політикою більшовиків, що вилилося у робітничі страйки, селянські повстання і навіть військові заколоти, які у 1921 р. охопили Україну і Поділля. «Економіка весни 1921 р. перетворилась на політику. Кронштадт», - писав В. Ленін [29]. А особливий відділ Подільського 3-го фронту, роблячи короткий огляд ситуації в Україні, у червні 1920 р. повідомляв: «Україна переживає чергову хвилю повстань . . . . Ці спалахи мають підстави в помилкових діях продзагонників» [30]. А. Цюрупа повідомляв: «Кругом деморалізація, дезорганізація і винищення нашого апарату. Тільки на українському продовольчому фронті загинуло 1700 заготівельників» [31]. «Політичний бандитизм» розгорнувся по всій Україні.

Проте на Поділлі він мав найбільшу силу і найбільшу кількість учасників. В окремих районах – Ямпільському, Могилів – Подільському діяли організовані загони, в яких нараховувалося 10-15 тис. членів, озброєних гвинтівками, кулеметами, гранатами [32]. Поряд з участю у збройних загнах подоляни проганяли збирачів податків. Так, у огляді ситуації в Проскурівському повіті за травень 1921 р. зазначено, що в Кузьминецькій, Чорноострівській і Шарівській волостях «деякі села зовсім відмовилися від обліку, побили і прогнали продагентів» [33]. Документи засідань Тульчинського ревтрибуналу за червень 1921 р., де слухалась справа 15-ти мешканців Брацлава, звинувачених у «контрреволюції», що виявилось у агітації проти радянської влади, у безпосередній участі в збройному повстанні і участі у бандитських виступах», дають підставу говорити, що Брацлав і його околиці були охоплені антибільшовицьким повстанням [34].

Отже, виснажене війнами, сільське господарство Поділля на початку 20-х рр. XX ст. перебувало у стані занепаду. Скорочення посівних площ поєднувалося із погіршенням якості їх обробітку, зниженням врожайності. Крім воєнних лихоліть та економічних експериментів важке становище регіону пояснювалося і його особливостями, зокрема, малоземеллям і високою щільністю населення. Однак найголовнішою причиною кризи стала політика держави по відношенню до селянства, яка носила чітко виражений споживацький характер. Від політики «воєнного комунізму» з продрозверсткою та насильницькими методами й стягненнями Поділля постраждало чи не найбільше. Катастрофічний стан в економіці призвів до невдоволення більшовицькою політикою, що вилилося у селянські повстання 1920- початку 1921 рр. До весни 1921 р. негативне ставлення селянства до продрозверстки виявилося повністю. Не бачити цього стало просто неможливим. Для збереження своєї влади більшовикам слід було покращити становище багатомільйонної селянської маси. Здійснити це було можливо лише переглянувши економічну теорію та практику більшовизму, відновивши ринковий спосіб господарювання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калініченко В. Селянське господарство України в до колгоспний період (1921-1929). – Харків, 1991; Його ж. Селянське господарство України в період непу. – Харків, 1997; С. Кульчицький, с. Лях, В. Марочко. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – К., 1988; Його ж. Нова економічна політика: уроки і сьогодення // Маршрутами історії. - К., 1990; Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000.
2. Шульга І. Г. Гірка правда: Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 років. – Вінниця, 1987.
3. Григорчук П. С., Мельничук О. А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920-1933 рр.). – Вінниця, 2001; Подкур р. За повідомленням радянських спецслужб. – К., 2000.
4. Калиниченко В. В. Крестьянское хозяйство Украины накануне перехода Советской Страны к НЭПу // Вестник Харьковского университета. - Х, 1986. - №296. – С. 25.
5. Бурдейний П. А., Рубін М. Б. Вінницька область: Географічний нарис. – К. : «Радянська школа», 1967. - С. 175.
6. Там само. – С. 79.
7. Бюллетень Подольского Губернского статистического бюро. – Винница, 1924. - №1 (24).
8. Рибалко І. К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни. – Х., 1967. – С. 69.
9. Бюлетень Вінницького Окрстатбюро, 1927. - №1.
10. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920 рр.) // Документи і матеріали. – Вінниця, 1959. – С. 439.
11. Там само.
12. Хазяйство Подолии, 1922. - №1.
13. Там само.
14. Поділля в період відбудови народного господарства 1921-1925 рр. // Збірник документів і матеріалів. - Вінниця, 1957. – С. 512.
15. Народное хозяйство Украины в 1921 г. // Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Х., 1929. – С. 14.
16. Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця, 1929. – С. 14.
17. Бюлетень Вінницького Окрстатбюро, 1927. – С. 21.
18. Данилов В. П. Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917-1969). – М., 1970. – С. 106.
19. ДАВО. – Ф. Р. 2625. – Оп. 1. – Спр. 97. – арк. 12.
20. Хрящева А. Группы и классы в крестьянстве. К XII съезду РКП (б). – М., 1926. – С. 82.
21. Известия ЦК РКП (б). - 1920. - №1. – С. 3.
22. Бюлетень Наркомпрода. - 1920. - №19. – С. 1-5.
23. ДАВО. – Ф. Р. 907. – ОП. 2. – Спр. 8. – арк. 84.
24. Там само. – арк. 96.

25. Валенштайн А. Обложение и платежи крестьянства в довоенное и революционное время. – М., 1924. – С. 120.
26. Ленін В. І. Повне зібр. тв. : У 55 тт. – К., 1974. – Т. 44. – С. 159.
27. ДАВО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. - Спр. 5. – арк. 82.
28. Шульга І. Г. Голод на Поділлі . – Вінниця, 1993. – С. 14.
29. Ленин В. И. О продовольственном налоге // Полн. собр. соч. В 55-ти тт. – Т. 43. – М., 1963. - С. 387.
30. Російський державний воєнний архів (РДВА). – Ф. 33987. - Оп. 2. - Спр. 74. - арк. 7-8.
31. Десятый съезд РКП(б). Март 1921 год. Стенографический отчет. – М., 1963. – С. 422.
32. ДАВО. – Ф. Р. 925. – Оп. 8. - Спр. 43. – арк. 126.
33. Там само. – Оп. 2. - Спр. 181. – арк. 252.
34. ДАВО. – Ф. П. 29. – Оп. 1. – Спр. 373. – арк. 240.

Стадник Е.А. ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ПОДОЛЬСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА В УСЛОВИЯХ ПЕРЕХОДА К НЭПу.

В статье раскрывается комплекс проблем, имеющих место в сельском хозяйстве Подолья после окончания революции и гражданской войны и причины катастрофического положения крестьянства.

Ключевые слова: Подолье, крестьянское хозяйство, военный коммунизм, продразверстка.

Stadnik O.A. FEATURES OF THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT PODOLSKAYA Peasantry in the transition to the NEP

In this article the number of problems of Podillya agriculture after finishing revolution and civic war is described and their consequences which led to disastrous condition of peasants.

Key words: Podillya, peasant farm, military Communism, surplus appupriation sysnem.

УДК 94(477.44)»1948/1949:796

М.П. Лозовик, А.В. Горбань, І.М. Романюк

РОЗВИТОК ФІЗКУЛЬТУРНО-СПОРТИВНОГО РУХУ В СЕЛАХ ВІННИЧЧИНИ В 1948-1949 РР.

У статті на основі комплексного аналізу джерел і літератури показано розвиток фізкультурно-спортивного руху в селах області в 1948-1949 рр.

Ключові слова: село, фізкультура, спорт, Вінниччина,, спартакіада, масовість.

Фізична культура і спорт без сумніву належать до самих визначних та специфічних явищ в нашому житті. Дослідження історичних шляхів і закономірностей їх розвитку дозволяє прослідкувати зв’язок минулого з сучасним, визначити характер і напрямки розвитку фізкультурно-спортивного руху, сприяє більш кращому розумінню тенденцій його прогресу в наш час. Наше дослідження стосується 1948 – 1949 рр., одного з самих яскравих та значущих періодів розвитку фізкультурно-спортивного руху в селах Вінниччини, у повоєнний період. Змагання в ті часи носили масовий характер і проходили на хвилі небувалого емоційного піднесення [1, с.4]. Зароджувались нові форми фізкультурно-масової роботи. Саме тоді було створено перше на Україні сільське спортивне товариство «Колгоспна нива», зміцнена сільська матеріально-спортивна база, кількість жителів села, які займалися фізкультурою та спортом збільшилась у десятки разів. Цілком новою рисою тут виступала українськість фізкультурно-спортивного руху, багато хто з учасників змагань виступали в спортивній формі з емблемою національних кольорів – жовтого і блакитного. Тодішня влада була безперечно зацікавлена в розвитку сільської фізкультури та спорту, це допомагало у вирішенні економічних проблем, адже тільки фізично здорові, впевненні в своїх силах люди могли відбудувати зруйноване війною господарство. Крім того організація сільських спортивних змагань була своєрідною формою соціального контролю. Підготовка до спортивних свят і радісні спогади про них зберігалися в пам'яті людей надовго. Після завершення змагань людиповертались до повсякденної праці з новими силами та відчуттям задоволення.

Кожне історичне дослідження починається з джерела. Основний масив документів, які ми використали зберігається у Державному архіві Вінницької області. Події того періоду досить

широко висвітлювалися в засобах масової інформації, тому при написанні роботи ми мали змогу використати дописи М.Крайдлера [2], Б.Гвоздьова, Б.Виноградова, М.Зарудного [3], О.Мендуся, С.Коновалової [4], велику допомогу для реального відтворення фактів надали очевидці подій того часу Є.Гордєєв, Г.Петровський, О.Співак, Д.Присяжнюк, та інші.

Після звільнення території Вінницької області від німецько-фашистських загарбників відновлювали свою роботу органи влади, розгортали діяльність профспілки, молодіжні та спортивні організації. Перед населенням області стояло складне завдання відбудувати зруйноване господарство. Жителям села доводилося долати величезні труднощі, не вистачало робочих рук, було обмаль сільськогосподарської техніки. Здавалося пройдуть десятиріччя, перш ніж життя повернеться в нормальне русло і в населення області знову з'явиться інтерес до занять фізкультурою та спортом. Але вже в 1948 році був досягнутий довоєнній рівень з основних показників розвитку народного господарства [5, арк. 11]. Інтенсивно йшла відбудова спортивно-матеріальної бази. На початок січня 1948 року в селах області, не враховуючи сільських шкіл і навчальних закладів, було збудовано 26 футбольних полів, 304 волейбольних майданчиків, 117 майданчиків для гри в кахлі та ін. [6, арк. 13] Керівництво області такі досягнення вважало ще не достатніми, зважаючи на те, що Вінниччина була сільськогосподарською. Особливу увагу було звернуто на розвиток сільського фізкультурно-спортивного руху. З питанням подальшого підйому фізкультурної роботи на селі облвиконком і обком прийняли дві об'єднані постанови від травня і жовтня 1948 року. Фізкультурні гуртки повинні були створюватися майже в кожному селі, кожному колгоспі. Районні комітети фізкультури організовували короткотермінові збори тренерів із різних видів спорту, а також семінари з підготовки громадських інструкторів. З метою покращення організаційної, навчально-спортивної та методичної роботи при обласному та районних комітетах фізичної культури і спорту були створені навчально-методичні ради. Ними своєчасно були розроблені календарі і приблизні плани підготовки та проведення спортивних заходів, положення та розклад змагань.

Перед початком районних змагань в 35 районах області були проведені навчально-методичні конференції, в яких взяли участь більше тисячі громадських організаторів фізичної культури на селі. Вони стали надійною опорою в роботі районних комітетів у організації нових фізкультурних колективів на селі. Колгоспне село повинно було стати невичерпним джерелом поповнення рядів фізкультурників області [3, с.7]. У відповідності з наказом Всесоюзного комітету в справах фізичної культури і спорту за номером 974 від жовтня 1948 року, обласним спорткомітетом був розроблений ряд конкретних заходів по розвитку фізичної культури і спорту не селі. Планувалося значно зміцнити спортивно-матеріальну базу, провести цілий ряд районних змагань, з різних видів спорту. Вперше на порядку денному засідань правлінь колгоспів і зборів колгоспників були поставлені питання підготовки до районної і обласної спартакіади. Прийняти участь в спартакіаді стало справою честі кожного жителя села. Їх, колгоспних спортсменів, в святковий день закінчення жнив, від імені всіх колгоспників як правило відзначав голова правління. Тому що вони – кращі ланкові та косарі, їздові та ковалі, в'язальниці та скиртоправи [3, с.11]. Змагання в ті часи для показу носили масовий характер і проходили на хвилі небувалого емоційного піднесення. Саме фізична культура і спорт стали емоційною розрядкою для жителів міст і сіл після важких воєнних випробувань і не менш важких завдань післявоєнної відбудови країни [5, арк. 32]. Перед проведенням районних спартакіад в області нараховувалося більше 2000 низових колективів, які об'єднували 90 тисяч сільських фізкультурників [3, с.29]. Районні спартакіади сільської молоді розпочалися в серпні 1948 року. В них прийняло участь близько 20 тисяч спортсменів. На районному стадіоні в Гайсині змагалися команди всіх колгоспів району. 556 фізкультурників боролися за особисту першість з різних видів спорту. 820 фізкультурників Калинівського району змагалися на новому стадіоні в селі Гущенці. В с. Сітківці на районну спартакіаду прибуло 640 сільських спортсменів. 29 липня розпочалися змагання в Турбівському та Казятинському районах. На змаганнях районних спартакіад було встановлено 166 районних рекордів та оновлено 52 довоєнних обласних рекордів з основних видів спорту – з бігу на 100.200,400 і 800 метрів. В плаванні вільним стилем на 100 і 200 метрів. До першого вересня 1948 року всі райони області відзвітували про проведення своїх спартакіад і підготовку команд до обласної спартакіади сільської молоді. Право на проведення обласної спартакіади завоювали колгоспники Бершадського району. Результати змагань широко висвітлювалися в засобах масової

інформації. Обласне радіомовлення регулярно проводило радіоперекличку. Газета»Вінницька правда» вела спеціальну рубрику. Для підготовки обласної спартакіади з 15 серпня 1948 року обласний комітет у справах фізичної культури і спорту направив до Бершадського району працівників із питань підготовки місць змагань, розміщення учасників, організації харчування, художнього оформлення, тощо. Було виділено два спеціальних потяги Вінниця-Бершадь, для спортсменів і уболівальників.

4 вересня 1948 року до Бершаді почали прибувати команди. Музикою духових оркестрів та квітами їх зустрічали жителі районного центру. Перша обласна спартакіада сільської молоді була урочисто відкрита 5 вересня 1948 року в колгоспі «П'ятирічка за чотири роки» Бершадського району. Спартакіаду відкривав секретар обкому Лойков. На відкриття змагань були запрошені визначні спортсмени того часу Попов, Ібудулаєв, Конкін, Бочарова, Свєшніков. Змагання обслуговували 63 судді , запрошені з різних міст України, 11 кореспондентів РАТАУ і ТАРС, 2 бригади кінохроніки, об'єднаний духовий оркестр районів в складі 28 музикантів, 102 артиста Вінницької філармонії, 40 мотоциклістів, 26 кіннотників, 35 міліціонерів. Три дні продовжувалися змагання сільських фізкультурників. Спеціальний випуск газети «Вінницька правда» повідомляв читачів про їх результати. Кубок спартакіади по футболу завоювала команда Хмельникського району. Героями спартакіади стали: борець Василь Могель – колгоспник Немирівського району, доярка Катерина Стеценко - переможниця велогонки, метальник гранити Яків Чепіль, який показав результат 62 метри та ін. Перше командне місце посіли сільські фізкультурники Козятинського району. Друге – господарі змагань спортсмени Бершадського району , третє – Дашівського. З заключним словом на закритті спартакіади виступив секретар Вінницького обкому партії М. Стахурський. В своїй доповіді він закликав зробити проведення колгоспних спартакіад традиційним і збільшити число сільських фізкультурників до 500 тисяч [3, с.47]. Що слова керівника області не розходяться з ділом підтвердили події найближчого часу. Невдовзі після закінчення змагань першої обласної спартакіади було прийнято рішення керівництва області про проведення другої обласної спартакіади та затверджено її положення. При районних комітетах фізичної культури і спорту були створені постійно діючі семінари по підготовці громадських інструкторів і тренерів. Особливу увагу було приділено підбору кадрів голів районних комітетів фізичної культури і спорту. Підвищувались вимоги і до викладачів фізичної культури в сільських школах, багато з яких не мали спеціальної освіти. Тому обласний спорткомітет спільно з обласним відділом народної освіти організував для них двотижневі курси по перепідготовціучителів фізкультури. Гостро відчувалася потреба в нових організаційних формах керівництва низовими фізкультурними колективами на селі. Виникла необхідність створення спортивного товариства, яке об'єднало б сільських спортсменів, допомогло б їм постійно підвищувати свою спортивну майстерність. 30 листопада 1948 року в газеті «Вінницька правда» з'явився лист колгоспників – Героїв Соціалістичної Праці з колгоспу ім. Будьонного села Березівки Чернівецького району Ісаака Цмокалюка, Марії Бучацької, Марії Кунділовської з пропозицією про створення добровільного спортивного товариства сільської молоді з назвою «Колгоспна нива». В кінці грудня 1948 року позачергова сесія обласної Ради схвалила пропозицію колгоспників села Березівки та доручила обласному комітету по справам фізичної культури і спорту створити та затвердити на першій конференції статут та положення «Колгоспної ниви». У повоєнні роки сталася переоцінка спортивних реалій в СРСР. Цьому сприяла постанова ЦК ВКП (б) від 27 грудня 1948 року, яка ставила завдання підвищення рівня спортивної майстерності та на цій основі завоювання всіма радянськими спортсменами світової першості із найважливіших видів спорту [7, с.11]. Спортивні досягнення тепер повинні були відображати успіхи нового суспільного ладу. Масова фізична культура повинна була стати основою спорту вищих досягнень. В січні – лютому 1949 року відбулись сесії районних Рад присвячені питанням фізичної культури і спорту. Вийшов з друку тимчасовий статут і положення товариства «Колгоспна нива». У селах почали створюватися низові колективи та ради нового спортивного товариства. Перший низовий колектив нового спортивного товариства був створений в колгоспі ім. Кірова Вінницького району. Цій події було присвячено відкриття великого гімнастичного залу, його подарували кіровцям шефи – студенти Вінницького педагогічного інституту. Продовжувалось будівництво спортивних об'єктів на селі. В сотнях сіл області методом народного будівництва споруджувались спортивні майданчики, стадіони, водні станції. В Дашівському районі крім великого стадіону збудовано 39 спортивних містечок. 4

стадіони та 21 спортивний майданчик збудували селяни Брацлавського району. В Шаргородському районі вперше виникла ідея створення міжколгоспного спортивного центру. До складу міжколгоспної ради по будівництву ввійшли представники 12 колгоспів. До червня 1949 року було збудовано 87 районних та колгоспних стадіонів [3, с.51]. Колективи спортивного товариства «Колгоспна нива» створювалися майже в кожному районі області. В Вінницькому сільському районі на початок квітня 1949 року було створено 34 колективи сільського спортивного товариства , які об'єднали більше 12 тисяч колгоспників.

Влітку 1949 року в 879 колгоспах області відбулися міжколгоспні спартакіади, в яких взяло участь більше тисячі сільських фізкультурників, а загалом у районних спартакіадах взяло участь більше 62 тис. спортсменів .

Підбиваючи підсумки змагання областей України на кращу постановку роботи із фізичної культури і спорту за перше півріччя 1949 року Рада Міністрів УРСР нагородила Вінницьку область перехідним Червоним прапором з врученням грошової премії 15 тисяч карбованців і преміюванням передовиків фізкультурної роботи [6, арк. 26].

Таким чином, можна зробити висновок, що перші післявоєнні роки були надзвичайно значущими в спортивному житті Вінниччини. Саме в ці роки була вибудована чітка система сільського фізкультурно-спортивного руху області.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крайдер М. На районних спартакіадах колгоспної молоді // Вінницька правда, 1948, 31 серпня. – С.4.
2. Мендусь О. Успіхи, засновані на традиціях // Вінницькі відомості, 2008, 17 вересня. -С.4.
3. Б.Гвоздёв,Зарудный Н., Виноградов Б. -500.000 физкультурников в одной области.-М. ФИС, – 1949, - 70 с.
4. Коновалова С. Дорога відстанню в 60 років: від «Колгоспної ниви» до сучасного «Колоса» // Вінницькі відомості, 2008. -17 вересня. – С.2.
5. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф.136. – Оп.15. – Спр.876, -Арк.11.
6. ДАВО. - Ф.4877. - Оп.2.- Спр.2. – Арк.
7. Всё о спорте: Справочник-Москва-ФИС, 1974. –223 с.
8. Кулик Я. Вінниччина спортивна. – 1996. Вінниця.: Логос. -133 с.

Лозовик М.П., Горбань А.В., Романюк И.М. РАЗВИТИЕ ФИЗКУЛЬТУРНО-СПОРТИВНОГО ДВИЖЕНИЯ В СЕЛАХ ВИННИЧЧИНЫ В 1948-1949 ГГ.

В статье на основе комплексного анализа источников и литературы показано развитие физкультурно-спортивного движения в селах области в 1948-1949 гг.

Ключевые слова: село, физкультура, спорт, Винничина, спартакиада, массовость.

Lozovik M.P., Gorban A.V., Romanyuk I.M. DEVELOPMENT SPORTS MOVEMENT IN THE VILLAGES OF VINNYTCHYNA IN 1948-1949 GG.

Article on the basis of a comprehensive analysis of the sources and literature shows the development of the sports movement in the villages of the area in 1948-1949 gg.

Keywords: village, physical education, sports, games, mass character of Vinnytchyna.

УДК 94(477.44)»194»:364

А.Б. Мельник

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У СФЕРІ МЕДИЧНОГО ТА МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ІНВАЛІДІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА ВІННИЧЧИНІ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

У запропонованій статті на основі аналізу архівних документів автор робить спробу показати рівень та якість медичного та матеріально-побутового обслуговування інвалідів Вітчизняної війни на Вінниччині в перші повоєнні роки (1945-1949 рр.) .

Ключові слова: інвалід Вітчизняної війни, соціальне забезпечення, матеріально-побутове обслуговування, медична реабілітація.

Перемога СРСР у Другій світовій війні була здобута ціною неймовірних зусиль і величезних людських втрат. Жорстокий, кривавий характер бойових дій спричинив появу великої кількості інвалідів, які по завершенні війни почали масово повертатисьдо звільнених міст і сіл, поповнюючи контингент осіб, які потребували піклування з боку держави. Тов. Молотов В.М., виступаючи на конференції у Сан-Франциско, у своїй доповіді заявив, що «…наша держава не залишиться в боргу перед захисниками Вітчизни» [1, арк. 32].

Перед органами соціального забезпеченняпостало колосальне за своїм обсягом і рівнем складності завдання - виділити інвалідів Вітчизняної війни із загального числа незахищених категорій і забезпечити опіку над ними, створивши для них гідні умови існування.

Станом на 1 липня 1945 року в органах соціального забезпечення УРСР на обліку перебувало 331 965 осіб зі статусом «інвалід Вітчизняної війни» [2, арк. 44], 25 332 із них проживало на території Вінницької області. За групами інвалідності картина виглядала так: I група – 457(1,8%) чоловік , II група – 15099 (60 %), III група – 9776 (38, 2%) [3, арк. 80]..

Вже 1 жовтня 1945 року по Вінницькій області нараховувалось 30 179 ІВВ : I група - 520 чоловік, II група – 15951, III група – 13708 [4, арк. 3]. До січня 1946 року кількість інвалідів Вітчизняної війни рядового і сержантського складу в області сягнула 37 740 осіб [2, арк. 42]. Ці дані зазначені без врахування інвалідів офіцерського складу, опіку над якими було покладено на військкомати, що стало причиною значних недоліків у справі опіки над офіцерами-каліками.

Із 22 липня 1945 року до 22 січня 1946 року кількість ІВВ офіцерського складу по Вінницькій області зросла з 1686 [4, арк. 3] до 2457 осіб [5, арк. 4]. За цей період кількість інвалідів всіх груп та категорій зросла більш ніж на 13 тисяч. Це значно ускладнювало можливості держави у їх забезпеченні. Піковою точкою у збільшенні кількості інвалідів Вітчизняної війни на Вінниччині був січень 1947 року, коли на обліку в органах соціального забезпечення перебувало 41 060 інвалідів, із них: I групи -844, офіцерів - 77, інвалідів рядового і сержантського складу - 767 чоловік; II групи - 14501, офіцерів - 1331, інвалідів рядового і сержантського складу – 17170 чоловік; III групи – 25725, офіцерів - 1663, інвалідів рядового і сержантського складу – 24152 чоловік.

У розрізі груп на обліку в органах соцзабезпечення станом на 1 березня 1947 року перебували: I група -823 інваліда, II група - 13781, III група – 25806 [6, арк. 32].

Таке колосальне збільшення чисельності інвалідів на обліку дослідники повоєнного часу пов'язують із голодом, який вразив Україну у 1946-1947 рр. Привид голоду змусив багатьох солдатів Другої світової, які мали серйозні ушкодження або захворіли від бойових ран уже після війни, піти до соцзабезів із надією отримати інвалідність і незначну, але стабільну пенсійну допомогу. Як наслідок – у республіці побільшало неповносправних громадян на місцевому обліку.

Та навіть беручи до уваги досить значні цифри кількості інвалідів у республіці, можна із впевненістю твердити, що ці дані далеко не повні. Адже не всі каліки бажали і мали змогу оформити інвалідність, дехто втрачав статус інваліда на черговому переосвідуванні ЛТЕК, інші через небажання чи фізичну неспромогу працювати, а для декого приниженням було одержувати пенсії в розмірі пропонованому державою за безповоротно втрачене на фронті здоров'я, і вони свідомо не ставали на облік .

Для багатьох інвалідів, які повертались з фронтів Вітчизняної війни та госпіталів, особливо актуальною була медична реабілітація, тобто доліковування після важкої травми та лікування в період інвалідності. Не менш важливим у низці заходів із зміцнення здоров'я був відпочинок у санаторіях.

У місті Вінниця прийом інвалідів Вітчизняної війни всіма лікувальними установами проводився позачергово, з 10 січня 1945 року для них було виділено спеціальну лікарню «Водолечебница» з кабінетами терапевта, невропатолога, хірурга, фізіотерапевта. Зареєстрований контингент лікарні складав 748 інвалідів. У разі необхідності хворі направлялися до стаціонарної лікарні ім. М. Пирогова, де для них виділялись окремі палати. Та в цих лікарнях не було місць для інвалідів офіцерського складу, оскільки вони перебували під опікою військкоматів. Тому, бажаючи залагодити «недолік», місцева влада в другій половині 1945 року надала 5 інвалідам-офіцерам путівки на курорт, іншим - 2-м тисячам офіцерів-фронтовиків - наразі не дісталось «медичного піклування».

Міськрада, міськком партії, а також Комісія сприяння інвалідам жодних коштів на оздоровлення ІВВ офіцерського складу у 1945 році не виділяла і цим питанням не займалася [2, арк. 43].

З огляду на чисельний, постійно зростаючий контингент інвалідів мережа медичних закладів Вінницької області була неспроможна прийняти на лікування всіх хворих. Ця проблема стосувалася і всіх інших регіонів країни, що не могло не привернути увагу партійно-урядового керівництва УРСР.

На снові Постанови РНК СРСР № 216-562/с від 29 серпня 1945 року РНК УРСР 15 вересня 1945 року ухвалює Постанову про лікування інвалідів Вітчизняної війни за №1479-107. У Постанові містилась вимога до Наркомату охорони здоров'я УРСР організувати на території України з метою лікування ІВВ 71 госпіталь на 17300 ліжок [12, арк. 75].

Та насправді проблема медичного обслуговування інвалідів Вітчизняної війни полягала навіть не стільки у відсутності місць, скільки в неякісному обслуговуванні, нерегулярному харчуванні та незадовільних побутових умовах на базі медичних закладів. Про це свідчать висновки перевірок Вінницьких госпіталів. Так наприклад у одному із таких висновків сказано: «У 1946 році медичне обслуговування в госпіталях покращилось, та все ж залишався ряд недоліків: госпіталь може вмістити 200 інвалідів, але розгорнуто всього 93 ліжка, оскільки частина палат використовується як квартири для працівників госпіталю; ремонт проходить незадовільно, хворі лежать в темних непобілених платах, опалення не працює, до всіх потреб і вимог хворих начальник госпіталю ставиться безвідповідально і з байдужістю, дисципліна серед хворих надзвичайно низька». У день перевірки було встановлено, що молоко для хворих було розведено водою, риба приготовлена на сніданок, була з черв'яками. Крім побутових негараздів, у госпіталях на низькому рівні залишалось медичне обслуговування. Зважаючи на це інваліди фронтовики не поспішали на лікування [7, арк. 29].

Не сприяв збільшенню контингенту в госпіталях для інвалідів Вітчизняної війни і той факт, що при виписці інвалід одержував нову, на порядок нижчу, групу інвалідності (а, відповідно, і пенсія зменшувалась), та при цьому не завжди почував себе краще, ніж при поступленні до стаціонару [8, арк. 1].

За результатами переосвідування станом на 10 січня 1946 р. в області нараховувалось 37748 інвалідів Вітчизняної війни - 7913 з них потребували стаціонарного лікування, амбулаторного – 4783, курортно-санаторного - 1547, психоневрологічного – 232, фізіотерапевтичного – 1909, лікування в будинках відпочинку – 749 чоловік [4, арк. 3].

З жовтня 1944 до липня 1945 року Облздороввідділ видав 51 путівку ІВВ на лікування до санаторіїв та будинків відпочинку [2, арк. 47].

А до кінця 1945 року таких путівок було видано 305 [3, арк. 82].

Однією з ланок у системі державної опіки над покаліченими учасниками бойових дій були будинки інвалідів

Всього у Вінницькій області у 1945 році було 6 будинків інвалідів, але лише 1 із них для інвалідів Вітчизняної війни – це інтернат для інвалідів Вітчизняної війни у Могилеві-Подільському.

Результати перевірки, проведеної в липні 1945 року, були приголомшливими і вказували на ряд значних недоліків у діяльності цієї установи. На утриманні в інтернаті перебувало 52 інваліди - всі чоловіки, штат персоналу складався із 15 працівників.

У розпорядженні інтернату було всього 52 ліжка, 39 матраців, 76 простирадл, 25 ковдр, 199 наволочок, 17 рушників, 37 пар натільної білизни. Перевіркою встановлено наступні факти: «Приміщення знаходиться в антисанітарному стані і потребує поточного ремонту, в кімнатах кіпоть, брудна підлога, на стінах і в ліжках безліч клопів, ліжка брудні, у деяких інвалідів відсутні сорочки та білизна, в їдальні не вистачає меблів (більшість постояльців їдять стоячи), харчування погане, оскільки інтернат недоотримує продуктів.

Медичне обслуговування вкрай незадовільне, районний відділ охорони здоров'я навіть не виділив для інтернату лікаря. Лазня працює рідко, дезкамера не функціонує. Білизни і взуття недостатньо, більшість інвалідів ходять босі та роздягнені…» [9, арк. 27]. «…Медикаментів і перев'язочних матеріалів не вистачає. Харчування в інтернаті триразове, але складається із однієї страви…Дисципліна в інтернаті погана, підопічні пиячать, лихословлять, не визнають вказівок адміністрації. Є випадки крадіжок – в грудні 1944 р. було вкрадено 600 одиниць різного одягу, а в лютому 1945 року знову зникло 1145 одиниць білизни та одягу. Дров взагалі

немає. Ніякої культурно-масової роботи в інтернаті не проводиться. Над інтернатом шефство не встановлено. З боку районних і партійних організацій інтернату не надається жодної допомоги» [2, арк. 48].

Інтернати і будинки інвалідів користувалися серед потенційних підопічних поганою славою. І потрапляли до таких установ переважно не з власної волі, а швидше в силу складних життєвих реалій. Мешкали там, перш за все, ті інваліди, які не мали засобів до існування, від яких в силу їх неповносправності відмовились близькі, чи ті, які з власної волі не бажали ставати тягарем для родичів.

Життя інвалідів в цих установах було складним. Самотність та злидні, напівголодне існування, відсутність піклування і людяного ставлення з боку персоналу справляло гнітюче враження на підопічних інтернатів та будинків інвалідів. Багато з них мали почесні високі звання, були героями-орденоносцями, самовідданими патріотами, що поклали здоров'я на вівтар перемоги, а мешкали в затхлих холодних палатах, не маючи елементарного - ковдри, білизни чи рушника. Їх існування в подібних закладах було нікчемним, негідним високого звання, яке кожен з них ніс з гордістю «інвалід Вітчизняної війни». Їх життя, у повному смислі слова, завершилось разом з війною, разом з подіями, де вони були потрібні і незамінні, а потрапивши до інтернатів вони вже існували в жахливих умовах згадуючи життя – війну. Держава у війні зазнала грандіозних збитків, але всеодно важко зрозуміти: «Хіба герої-каліки не вибороли право на гідне свого звання життя?»

Матеріально-побутова допомога була важливим кроком держави у справі опіки над неповносправними громадянами.

Пенсія інваліда рядового складу в перші роки по війні була невисока (в середньому 147 крб). До того ж, неповносправні учасники бойових дій, які мешкали на селі, отримували пенсії на 20% менші, ніж у містах, та ще й були позбавлені права одержувати від держави продукти харчування та промтовари. А таких інвалідів станом на липень 1945 року у Вінницькій області було близько 14 000 [2, арк. 46].

Від 1948 року навіть ті мізерні 115 крб. колгоспникам-інвалідам війни III групи видавати перестали, а грошову виплату міським жителям із таким самим статусом переклали на фонди соціального страхування підприємств, які здебільшого не мали для цього коштів.

До грудня 1947 року пенсія інваліда Вітчизняної війни була певною мірою захищена від інфляції картковою системою. Це давало змогу купувати продукти за «пайкову», найнижчу ціну. Але основна частина фронтовиків мусила придбавати за свою пенсію найнеобхідніше на ринку. Вартість харчових продуктів на особу більш ніж удесятеро перевищувала місячну пенсію. Інвалід та його родина потребували ще й інших товарів. Зокрема, чоботи на ринку коштували 3 тис. крб.

Інваліди Вітчизняної війни, які мешкали у містах обслуговувались міськторгами, а ті хто мешкали в робітничих селищах, одержували продовольчу допомогу від обл- та райспоживспілки. По завершенні війни точний облік інвалідів, які потребували обслуговування вищезгаданих установ, не вівся.

Віноблспоживспілка своєю постановою від 1 серпня 1944р. № 250 зобов'язала голів райспоживспілок прикріпити всіх інвалідів Вітчизняної війни, котрі бажали харчуватися, до закритих їдалень, в яких відводились окремі кімнати для харчування інвалідів війни. А там, де не було змоги виділити кімнати, необхідно було відвести окремі столи. Ця постанова стосувалась всіх інвалідів війни, які мешкали в містах та райцентрах та не були пов'язані із сільським господарством. Та, незважаючи на прийняття постанови, до кінця 1945 року в жодному районному центрі такі їдальні не були організовані [2, арк. 1].

Облспоживспілка до потреб інвалідів ставилась через призму формальності і бюрократії. Наприклад, одержуючи від Облсобезу замовлення на 1-ше число кварталу, облспоживспілка виділяла товарів за цією кількістю протягом всього кварталу, не беручи до уваги постійно зростаючу кількість інвалідів, які повертаються із госпіталів. Якщо станом на 1-січня 1945рокуінвалідів Вітчизняної війни налічувалось 13316 чоловік, то на 1 квітня – 19028, а на 1 липня – 25332 [2, арк. 46].

Товари, призначені для інвалідів Вітчизняної війни, розподілялися не через сільпо, а через районні магазини, тому щоб одержати законний пайок каліці треба було їхати, а то і йти пішки десятки кілометрів до райцентру. І такі мандрівки часто завершувались безрезультатно.

У 45 районах області на липень 1945 року було організовано всього 6 спеціальних магазинів для обслуговування інвалідів Вітчизняної війни, 27 майстерень по ремонту одягу та 6 взуттєвих майстерень, по лінії облспоживспілки спеціалізованих магазинів взагалі не було. [2, арк. 46].22 До кінця грудня цього ж року кількість вищевказаних магазинів сягнула 22 [3, арк. 82].

Але це не могло задовольнити попиту на дефіцитні в повоєнному суспільстві товари.

Відділи соціального забезпечення Вінницької області одержували різні промтовари(бавовна, взуття, калоші, панчохи, шкарпетки, дитячий одяг, цигарки, тютюн, сірники та ін.), які завідуючі райсобезами розподіляли між інвалідами. Але такий розподіл не завжди базувався на принципах рівності та справедливості. Це підтверджує наступний факт: інвалід війни тов. Учитєль одержав талон на пару білизни в магазині № 14м. Вінниці, але при одержанні виявилось, що білизна марлева, хоча в магазині була і білизна хорошої якості. Недопустимим був той факт, що завідувач Міськзабезом тов. Хаєв при розподіленні фондів промтоварів залишав у своєму розпорядженні певну їх частину і потім роздавав своїм працівникам. Результатом стало те, що деякі інваліди одержували продукти по кілька раз, а інші жодного [10, арк. 40].

Інваліди-офіцери обслуговувались безпосередньо Воєнторгом, оскільки спеціального магазину для обслуговування інвалідів-офіцерів не було.

У Станіславчицькому районі в І квартлі 1945 р. 103 інваліда не одержали жодної продовольчої допомоги, у ІІ кварталі на 180 чоловік припало 41 кг. цукру,130 кг круп, і жодної допомоги промтоварами. А в Шпиківському районі 427 інвалідів за два квартали одержали лише 189 шматків мила, 95 кг. круп, 205 кг. цукру, 95 кг. керосину, 10 пар шкарпеток, 2 дитячих комірці для пальто, 10 білих кашкетів. По Тульчинському району за ІІ квартал інвалідам, котрі не пов'язані з сільським господарством - 227 осіб – видано по 2 коробки сірників, 1 шматку мила, 1 кг. повидла та по 2 кг крупи,а 528 інвалідам, зайнятим у сільському господарстві, не видано нічого.

Подібна ситуація спостерігалася і в інших районах області [2, арк. 46].

Важко і навіть практично неможливо подати об'єктивну картину реальної матеріальної допомоги інвалідам Вітчизняної війни в перші повоєнні роки в УРСР. Відсутність контролю за «наділенням» інвалідів матеріальними благами «згори» породжувала свавілля розпорядників на місцях. Дізнатися про те, що одержав інвалід від держави у 1946 році ми наразі можемо лише зі сторінок архівних справ. Порівнюючи дані різних справ одного фонду, автор дійшов висновку, що чиновники, які посилали звіти з району до центру були не идосить відвертими в підсумкових даних,точніше кажучи підлаштовували їх, відносно того, чого вимагала ситуація і програма партії. Прикладом тому є цитата із «Звіту міністерства соціального забезпечення УРСР про забезпечення і працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни (20 грудня 1946 року)»: « У Вінницькій області за три квартали 1946 року проведено велику роботу по матеріально-побутовому забезпеченню інвалідів Вітчизняної війни…надано допомоги в таких розмірах: взуття - 16,5 тис. пар, одягу – 107,4 тис. одиниць, надано квартир 1,4 тис. метрів квадратних, побудовано – 833 будинки; надано кредитів – 1814 тис руб., корів – 3353 голів, продуктів – 365 тон…» [2, арк. 48].

У тексті довідки «Про виконання Постанови ПолітбюроЦК КП(б)У від 16.09.1946 року «Про працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни, надання допомоги сім'ям загиблих воїнів та дітям сиротам»« (довідку видано 24 березня 1947 року) подані наступні факти: «За 1946 рік інвалідам Вітчизняної війни надано матеріальної допомоги в наступних розмірах: взуття – 11.05тис. пар, одягу – 86.5 тисяч одиниць, надано квартир - 1563, корів – 1638 голів, продуктів – 179 тонн, побудовано будинків - даних нема [5, арк. 13]...

Недоліком у матеріально-побутовому забезпеченні був принцип – «всім потроху».Це результат того, що не було порядку у обліку потреб кожного інваліда і його сім'ї. Зрівнялівка не забезпечувала потреб особливо нужденних. Як правило, більше одержував той інвалід, який частіше звертався до органів соціального забезпечення, надсилаючи заяви з проханнями та скарги, повсякчас нагадуючи про себе.

Вагомий вклад у справу допомоги неповносправним громадянам здійснювали каси громадської взаємодопомоги.

На 1 січня 1945 року в області організовано 259 кас громадської взаємодопомоги, які надавали відповідну матеріальну допомогу інвалідам за рахунок 2 % фонду прибутків колгоспів [2, арк. 2].

Якщо на початку жовтня 1946 року колгоспкаси було організовано лише в 6-ти районах області і їх загальна кількість становила 74, то на 1 січня 1947 року у 8-ми районах було створено 128 кас взаємодопомоги. Одноразова допомога надана ІВВ складала 12 тис. 100 руб.

Примітним є той факт, що із 128 кас 22 створено в Літинському районі, при них організовано 20 майстерень, в яких надано роботу 286-ти інвалідам Вітчизняної війни. Колгоспкасу с. Городище Літинського району очолював інвалід І групи без двох ніг Бурлака [5, арк. 28].

Каси взаємодопомоги, створені при колгоспах, були основним і чи не єдиним джерелом коштів і продуктів в сфері надання матеріальної допомоги інвалідам Вітчизняної війни, що проживали в сільській місцевості. Але у Вінницькій області місцеві органи соціального забезпечення, нерозуміючи повного значення і міри допомоги, яку надають ці каси, не приділяли належної уваги цьому питанню. Каси не контролювалися ні обласним, ні районними відділами соціального забезпечення, жодних звітів про роботу і матеріальні витрати до цих органів від кас не надходило [2, арк. 49].

Одним із яскравих прикладів всебічної опіки над воїнами, які втратили здоров'я в роки Великої Вітчизняної війни, було шефство підприємств, колгоспів, радгоспів, громадських організацій над інвалідами.

У Шаргородському районі над інвалідом Вітчизняної війни І групи Ковальчуком шефствував колгосп «Праця» с. Івашківці. У 1948 р. йому було побудовано новий будинок, видано 105 кг. муки і 5 л. олії, 11 кг. цукру, 2 ц. огірків і помідор,65 кг. пшениці [11, арк. 107].

У ряді районів області м. Вінниця, Козятин, Чернівці, Плисків, , Калинівка, Тиврів, Літин, Гайсин, Жмеринка, Тульчин завідуючі райвідділами сумлінно ставились до виконання своїх обов'язків, тому всі інваліди з важкими формами каліцтва були охоплені шефською допомогою.

Так в м. Вінниця 56 інвалідів війни рядового і сержантського складу були прикріплені як підшефні до 33 організацій, 25-ма інвалідами офіцерського складу опікувалось 11 організацій міста. Піклування про інвалідів у формі шефства здійснювалось за участі профсоюзних, партійних та комсомольських організацій. В основу прикріплення і взяття під шефство було покладено принцип – місце роботи до призиву в Радянську Армію, і як виключення, прикріплення особи непов'язаної раніше з підприємством чи організацією. У Свердловському та Кіровському районах м. Вінниці над всіма інвалідами Вітчизняної війни І групи було організовано шефство, і жили вони достатньо забезпечено. Плодовий завод м. Вінниці шефствував над Величко Г.С. інвалідом Вітчизняної війни І групи без обох рук – вся родина була забезпечена одягом і взуттям, фруктами і продовольчими товарами. Відремонтовано квартиру, повністю забезпечені паливом . Над ІВВ І гр. Прошлтюк П.С. без обох ніг шефствував спиртзавод, за свідченням місцевих органів влади інвалід жив безбідно [5, арк. 10].

В Дашівському районі інвалід Вітчизняної війни І групи Філонов сліпий, без лівої руки і права на 50% непрацездатна. Залишився абсолютно без одягу і взуття. Керівництво цукрового заводу де раніше працював інвалід жодних заходів з цього привиду не вжило. І такі приклади непоодинокі, особливо серед інвалідів, які мешкали в сільській місцевості.

Загалом рівень і якість соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни на Вінниччині , як і на решті територій УРСР, у перші повоєнні роки був вкрай незадовільним. Причинами цього слугували недоліки в оперативному керівництві з боку обласного відділу соціального забезпечення і відірваність від громадських і партійних організацій. Обласний відділ соціального забезпечення проводив свою роботу у багатьох випадках бюрократично, не приділяючи уваги кожному окремому питанню. Керівництво в районах здійснювалось формально, шляхом паперового листування. Чи не найбільшим недоліком був той факт, що виконання рішень і постанов на місцях не перевірялось, адже головною частиною роботи є не прийняття рішення, а перевірка його виконання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО).-Ф. -348.-Оп.3.-Спр.31.- 345 Арк.
2. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО).- Ф.П.-136.-Оп.27.-Спр. 25.- 97 Арк.

3. ДАВО.-Ф. П.-136.-Оп. 27.- Спр.20.- 109 Арк.
4. ДАВО.-Ф. П.-136.-Оп. 27.- Спр.48.- 106 Арк.
5. ДАВО.-Ф. П.-136.-Оп. 27.- Спр.75.- 54 Арк.
6. ЦДАВО.-Ф. -348.-Оп. 3.- Спр.31.- 345 Арк.
7. ДАВО.-Ф. П.-136.-Оп. 27.- Спр.52.- 43 Арк.
8. ЦДАВО .-Ф. -348.-Оп. 14.- Спр.2539.- 152 Арк.
9. ДАВО.-Ф. П.-136.-Оп. 27.- Спр.23.- 143 Арк.
10. ДАВО.-Ф. Р.-2744.-Оп. 2.- Спр.7.- 234 Арк.
11. ДАВО.-Ф. Р.-2744.-Оп. 2.- Спр.96.- 115 Арк.
12. ЦДАВО .-Ф. -348.-Оп. 3.- Спр.149.- 248 Арк.

Мельник А.Б. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬОРГАНОВСОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯВ СФЕРЕМЕДИЦИНСКОГО ИМАТЕРИАЛЬНО-БЫТОВОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ ИНВАЛИДОВОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫВ ВИННИЦКОЙ ОБЛАСТИ ВПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ.

В предлагаемой статье на основе анализа архивных документов автор делает попутку показать урівень и качество медицинского и материально-бытового обслуживания инвалидов Отечественной войны в Винницкой области в первые послевоенные годы (1945-1949 гг).

Ключевые слова: инвалид Отечественной войны, социальное обеспечение, материально-бытовое обслуживание, медицинская реабилитация.

Melnuk A.B. ACTIVITIES OFSOCIAL SECURITYIN MEDICAL, MATERIAL AND CONSUMER SERVICESDISABLEDWORLD WAR IIIN VINNYTSIA REGIONIN THE EARLY POSTWARYEARS.

In this work, based on analysisof archival documents the authorattempts toshowthe level andquality of medicaland logisticaland community services disabled World War IIin Vinnytsia regioninthe early postwar years(1945-1949).

Keywords: disabled World War II, social security, material andpublic services, medical rehabilitation.

УДК 314(477.44)»1940/1950»

І.М. Батирєва

ЕТНОСОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ С. МУРАФА ШАРГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ 1940-1950-Х РР.

В статті на основе вперше включеного в науковий обіг матеріалу характеризується етнічна, конфесійна, соціальна структура селап Мурафа Шаргородського району Вінницької області в 1940 – 1950 – х рр.

Ключові слова: погосподарські книги, етнічний склад, міжетнічні відносини, соціальна структура.

У даній статті на основі вперше залученого до наукового обігу матеріалу висвітлено етнічну, конфесійну, соціальну, статево-вікову структуру с. Мурафа Шаргородського р-ну на Вінниччині у 1940-50-х рр.

Предметом дослідження є погосподарські книги 1947-52 рр., які зберігаються в архіві Виконкому Мурафської сільської ради Вінницької області. Нажаль, у с. Мурафа, як і в більшості населених пунктів України, і Вінниччини зокрема, погосподарські книги більш раннього періоду були знищені під час Великої Вітчизняної війни 1.

У цілому цифрові показники, наведені у даній публікації, ґрунтуються на даних 22 погосподарських книг за 1947-1949 та 1950-1952 рр.та 788 господарствах. На жаль деякі з книг цього періоду загублені, що зумовлює можливу неточність кількісних даних жителів с.Мурафа.

Мурафа – це подільське село на Шаргородщині, яке лежить на берегах річок Мурафи і маленької Клекотинки (Клекотини). Село значне за площею, досить умовно поділяється на шість окремішніх частин: власне Мурафа (містечко), Клекотина (колись – Нова Мурафа), Заяцівка (Заячівка – передмістя), Гільківка, Слобода-Мурафська і Травна. Кожна з частин має

свою особливу назву, відрізняється за часом розселення та етнічним складом жителів, представлена українцями, полякамита євреями, останні з яких сьогодні вже не проживають у даному населеному пункті.

У погосподарських же книгах повоєнного періоду населення с. Мурафа (сільська рада якої включала на досліджуваний період села Травну, Стару Мурафу та містечко Мурафу) було репрезентоване лише двома етносами –українцями та євреями. Відповідно за досліджуваний період проаналізовано 788 домогосподарств, з яких 701 – українських, решта – 87 єврейських. При цьому кількість членів українських родин, що проживали в одному домогосподарстві, в середньому складалася з двох-трьох поколінь і дорівнювала 4-5 осіб, серед єврейського населення кількість осіб одного домогосподарства сягала 8-9 осіб, з чого можна судити про форми сім'ї та етнічні норми народжуваності в кожного з етносів.

Щодо польської етнічної групи, то у погосподарських книгах 1947-1952 рр. є інформація лише про єдиного чоловіка-поляка (Вершковського Деонисія Степановича).Якщо ж взяти до уваги історичні факти, що колись тут проживали поляки, то аналіз антропонімії села це підтверджує. Свідченням цьому є велика кількість прізвищ та імен польського походження у с.Мурафа, але у погосподарських книгах вони зафіксовані як українці. Проживали (і проживають сьогодні) вони переважно у таких частинах села як Травна, Стара Мурафа. Для прикладу наводимо тільки осіб – голів господарств 2: Травнянський Петро Адамов, Травнянська Франя Миколаївна, Шпак Адам Франків, Шпак Юзик Луків, Навроцька Франка Казьміровна, Байдацький Микола Бартків, Бернацький Віктор Миколайович, Крушеніцький Станіслав, Галинський Александр Єфимович, Вершковський Роман Деонисович тощо. Це може бути пояснене національною політикою комуністичної адміністрації УРСР щодо національних меншин республіки й поляків зокрема3.

Щодо статево-вікової характеристики села, то у всіх вікових категоріях, а особливо серед людей старшого віку простежується тенденція до кількісної переваги жінок, що можна пояснити наслідками війни. Отож, головною господарською силою у післявоєнному селі стала жінка. Цьому підтвердженням є також погосподарські книги, де у більшій частині господарств за 1947-1952 рр. головою двору записували жінку, навіть при тому, якщо у господарстві проживав чоловік – вже працюючий, дорослий син чи зять, чи старий батько. На плечі жінки лягла робота у полі, на фермі і вдома.

Важливим показником міжетнічних відносин у селі є шлюби. Через те, що архіви РАГСу є закритими і доступ до них обмежений законом про зберігання юридичної таємниці, то погосподарські книги – практично єдине достовірне й доступне джерело інформації про міжетнічні шлюби.

Ми брали до уваги тільки родини з обома батьками. За даними погосподарських книг 1947-49 рр. більшість шлюбів були однонаціональними. Головне питання, яке варто розглянути це шлюби між «українцями-православними» та «українцями-католиками», останні з яких є нащадками поляків або спольщених українців. Щодо погосподарських книг, то оскільки у них не фіксувалася конфесійна приналежність, а за національністю і перші, і другі записувалися українцями, знайти відповідь про існування таких шлюбів можна, проаналізувавши антропонімію. Місцеві жителі стверджують, що у довоєнний період таких шлюбів не було, або принаймні вони заборонялися та осуджувалися громадською думкою. Нам вдалося виявити лише окремі випадки таких шлюбів у повоєнний період. Навіть сьогодні справжнім каменем спотикання, який розділяє українське населення на православних і католиків, є перехресний шлюб – між католиком і православною. За свідченнями місцевих жителівстосунки між православними та католиками доброзичливі, але таких шлюбів намагаються уникати. Якщо ж вони є, то ця нова одиниця суспільства або виїжджає з села, або розлучається. Більшість таких шлюбів розпадається не тільки по релігійній причині, а й по причині суспільної думки. Бувають випадки пізніших сварок батьків наречених між собою, що теж зумовлює розлучення 4.

Шлюби між українцями та євреями не були зафіксовані ні в документах, ні зі свідчень інформаторів. Більше того, явище, яке можна зараз спостерігати у с. Мурафа, відображає проживання християн та іудеїв досить відокремленими, релятивно замкненими громадами. Так, центральна частина Мурафи, де проживали євреї, сьогодні є пусткою, єврейські будинки закинуті, розвалені, вся територія поросла бур'янами – і це поряд з тим, що населення села щорічно зростає, освоюються і заселяються нові землі, а центр села в цей же час пустує. Лише

два єврейські будинки є жилими, де проживають українці, але вже важко пізнати у них тип єврейського житла: вони частково перебудовані, закриті і засклені їхні колишні галереї.

Таким чином, у 1940-50 рр. шлюбні відносини були досить традиційними, родини створювалися в основному в межах своєї етнічної групи.

Рівень освіти також є важливою характеристикою стану етнічної громади. При дослідженні цього показника ми враховували осіб, які вже досягли 1949р. 17 років. У процесі аналізу було виділено декілька загальноосвітніх рівнів: «неграмотний», «читає, пише», «початкова освіта», «неповна загальна», «середня», «середньо-технічна», «вища». У цілому в селі переважали мешканці, які вміють читати та писати, всі переважно народжені після 1900 р. Народжені у XIX ст. як правило були неграмотні.Особи, що мали «початкову освіту», народилися у 1920-30хх рр., а також діти, які продовжували навчання у досліджуваний період. Найменше було мешканців з вищою освітою і з середньо-технічною освітою (по кілька десятків осіб, але серед них жодного українця). Чоловіки в цілому були більш освіченими за жінок.Як і більшість у цей період особи на керівних посадах, навіть голови колгоспів у Мурафі мали, як правило, початкову, у кращому випадку – середню освіту, чимало було серед них інвалідів, яких не призвали в армію, або людей похилого віку.Проте, наведені показники є середньостатистичними. Якщо проаналізувати рівень освіти за кожною етнічною групою окремо, то виявляться значні відмінності між ними. Варто зауважити, що найкращий освітній рівень мали мурафчани-євреї. Велика кількість їх мали середню, середньо-технічну та вищу освіту. Діти євреїв навчалися у школі, а також, на відміну від дітей українців, ставали студентами середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, навчалися переважно у Вінниці, Києві, Львові, Станіславі тощо.

За архівними матеріалами с.Мурафа Шаргородського р-ну вдалося проаналізувати повоєнний економічний стан домогосподарств та соціальне становище населення.По с. Мурафа були зафіксовані – два колгоспи («Іскра», «8 Березня»), що підпорядковувалися Старо-Мурафській сільські раді (с.Стара Мурафа та с.Травна), а також діяла Мурафська національна рада (містечко Мурафа), де функціонував національний «Мурафський» колгосп (артілі євреїв). Працювали також кар'єр, торф'яне підприємство, МТС, лікарня, школа, маслозавод, плодоягідний завод (з 1950 р.), місцеве населення було задіяне на цукрових заводах у сусідніх селах Соснівка і Деребчин тощо. Щодо кількісних показників, то зрозуміло, що найбільша кількість населення була працівниками двох місцевих колгоспів, а з 1950-х р. – радгоспу.Близько двох десятків осіб працювали на місцевому торф'яному підприємстві, приблизно стільки ж були робітниками цукрових заводів та кам'яного кар'єру у Слободі Мурафській.

На початку 50-х рр. у Мурафі були об'єднані колгоспи «Іскра» та ім.8 Березня у радгосп імені Жданова. Цікаво, що у 1947-49 рр. поряд з 588 дворами колгоспників було 22 господарства одноосібників, але більшість з них стали у 1952 р. членами місцевого радгоспу. Характерним є й те, що всі одноосібники проживали у с.Травна, а велика кількість селян з Травної увійшла в колгосп пізніше за інших. Як стверджують мурафчани сьогодні, жителі Травної одними з перших вийшли з колгоспу у 1990-х рр. та вимагали роздати їхні паї.

Щодо єврейського населення Мурафи, то частина їх входила у національний «Мурафський» колгосп. Серед найпоширеніших ремісничих занять у єврейських артілях зафіксовані такі як: «кузнец», «сапожник», «портной», «шапошник», «жестянщик», «столяр», «сандальщик», «парикмахер», «конфетчик» і т.д. Лише кілька осіб працювали в українських колгоспах, але на посадах агронома, рахівника, комірника, контролера тощо. Серед жінок-єврейок с.Мурафа найбільшу частку складали вчителі і медсестри. Велика кількість євреїв була також держслужбовцями: голова сільради (Ойфман Михаил Ефимович, Фудим Иегуда Шлемович), секретар сільської ради (Речистер Фрейда Мееровна), бухгалтер (Рикус Григорий Йосипович, Вакс Ефим Йосипович), завбуфетом (Кипнис Шика Мошковна), завбібліотекою (Зальцер Хана Мойсейовна), голова сільпо (Гольдинг Иосиф Якович), заготівельник сільпо (Беккер Идемеер Гершкович), завідувач ковбасної (Воровник Арон Шепселевич), заготувач «союзколгосп» (Ойфман Хаим Лейбович), комірник (Гасс Меер Хаимович), базарком (Перельмутер Борис Григорович), завдитсадком (Гехман Фида Григоровна), заврайпромкомбінату (Щигель Мотя Йосифович) тощо 5.

Щодо земельних наділів, то лишеєвреї, які працювали в артілях,мали до 15-20 соток землі, решта єврейських господарств обмежувалися 2-3 сотими. На присадибних ділянках

вирощували городину, особливо велику кількість квасолі та кукурудзи. Домашніх тварин майже не тримали, лише удекількох господарствах були корова та порося. Це пояснюється переважно соціальним статусом євреїв як державних службовців, сільської інтелігенції та ремісників.

Із досліджених домогосподарств українців майже всі у післявоєнний період мали у приватній власності землю. Лише близько десятка дворів українців були безземельними (всі одноосібники), а інші одноосібники мали по 15-22 сотки землі. Решта населення – колгоспники – мали у власному розпорядженні до 50-60 соток. В більшості господарств із середньою величиною присадибної ділянки (30 соток) вирощували картоплю та городні рослини, у великих землегосподарствах вирощували ще й зернові культури – жито, ячмінь, просо, коноплі, кукурудза, а також використовували частину угідь під сінокіс та сад.

У повоєнні роки садівництво ще не отримало масового поширення. І хоча селяни вирощували вишні, сливи, яблука, груші, проте лише 6 % домогосподарств мали по 5-10 дерев, а в переважній більшості – це 1-3 дерева.

Щодо осель мурафчан, то більшість родин мешкали у хатах, збудованих до 1918 р. (58%). У колгоспах не вистачало коней і волів, тому замість них часто як тяглову силу використовували корів. Характерною ознакою приватних господарств була взагалі відсутність будь-якої тяглової сили (лише дві сім'ї мали по коню), близько половини господарств у 1947-49 рр. мали корову, протягом 1950-52 рр. у переважній більшості господарств характерна була наявність однієї корови, іноді – ще й телиці. Лише ¼ господарств тримали порося. Щодо інших тварин, то, як правило, ті родини, які не мали корову, утримували козу. Бджільництво також не було поширеним – кілька осіб на все село мали невеличкі пасіки6.

Отож, як бачимо, становище в цілому залишалося складним, українські селяни жили бідно, були обкладенірізноманітними податками.Зберігалися встановлені ще до війни обмеження щодо пересування колгоспників, що вплинуло на міграційні процеси мурафчан. Українці на відміну від євреїв не мали дозволу навчати своїх дітей у містах, тому останні ставали колгоспниками. Лише кілька родин українців у зв'язку з сімейними обставинами змінили місце проживання на сусідні села, і близько двадцяти родин виїхали на Донбас, який у післявоєнний час почав активно розвиватися.

Отже, аналіз погосподарських книг дає підстави стверджувати, що вони дозволяють об'єктивно охарактеризувати соціальну та етнічну структуру населеного пункту, зробити висновок щодо економічної, освітньої та культурно-релігійної ситуації повоєнного подільського села.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Пономарьова І., Матвійко І., Етнодемографічна та етносоціальна характеристика греків Приазов'я (на прикладі дослідження погосподарських книг с. Мангуш 1947-1949 рр.) // Історія. - № 1 (67) січень-лютий 2005; Арабаджи С.С. Етнодемографічнаситуація в селищі Старий Кримза матеріалами по господарських книг 1941 року // Маріупольський державний гуманітарний університет: Історичний факультет: V Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених «Українська державність: історія і сучасність» . - 28 листопада, 2008;

2. Виконком Жданівської сільської ради депутатів трудящих Шаргородського району, Вінницької обл. – Арх. №19. – Том 2. Погосподарська книга на 1947-49 роки. – №45/30;

3.Єременко Т.І. Польське національне питання в Україні в 20-ті роки // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України АН України; Редкол.: С.В. Віднянський (відп. ред.) та ін. – К., 1993. – Вип.3. – С. 87-96. та ін.;

4.Записано автором від Партеки С.В.,жителя с.Мурафа Шаргородського р-ну Вінницької обл. 14 липня 2009 р.;

5.Виконком Жданівської сільської ради депутатів трудящих Шаргородського району, Вінницької обл. – Арх. №21. – Том 3. Погосподарська книга на 1950-52 рр.;

6.Виконком Жданівської сільської ради депутатів трудящих Шаргородського району, Вінницької обл.– Арх. №19. – Том 3. Погосподарська книга на 1947-49 рр. – №№ 26/11, 19/4, 21/6, 28/13.

Батирева И.М. ЭТНОСОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА НАСЕЛЕНИЯ С. МУРАФА ШАРГОРОДСЬКОГО Р-НУ ВИННИЦКОЙ ОБЛАСТИ 1940-1950-Х ГГ.

В данной статье на основе впервые включенного в научный обиход материала характеризируется этническая, конфессиональная, социальная структура с.Мурафа Шаргородского р-на на Винниччине в 1940-50-х гг.

……

Ключевые слова: похозяйственные книги, этнический состав, межэтнические отношения, социальная структура.

Batureva I.M. ETNOSOCIAL STRUCTURE OF POPULATION OF C. МУРАФА ШАРГОРОДСЬКОГО ТО Р-НУ OF VINNYTSYA AREA OF 1940-1950 .

The article deals with the ethnic, confessional, social, gender and age structure of the village Murafa, Sharhorod district, Vinnytsia regionin the 1940-1950s, on basis of the materials which are included in scientific usage for the first time.

Key words: business books, ethnic group, cross-cultural interrelation, social structure.

УДК 314(477.44)»

О.П. Жаровська

ШКІЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО ВІННИЧЧИНИ В РОКИ «ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ»

У статті висвітлюються стан та розвиток шкільного краєзнавства на Вінниччині в період «хрущовської відлиги».

Ключові слова: поділлєзнавство, шкільне краєзнавство, ідейно-політичне виховання учнівської молоді.

Двадцять років незалежна суверенна Україна веде відлік своєї нової історії, наполегливо крокує у майбутнє з прагненням посісти гідне місце в європейській і світовій спільноті. Розбудовуючи власну державу, ми глибоко усвідомлюємо, що поруч із створенням міцної, динамічної економіки має йти піднесення національної самосвідомості, відродження духовності й культури. Виняткова роль у розв'язанні цього завдання належить краєзнавству, яке з раннього дитинства зв'язує нас з рідною землею, служить своєрідним містком між минулим і прийдешнім.

З огляду на це самовіддана, подвижницька праця дослідників рідного краю набуває дедалі більшої ваги, стає важливою частиною державотворення. Помітна тут і роль подільських краєзнавців, творчий здобуток яких постійно збагачується, відомий здавна [1].

У добу української незалежності з'явилися грунтовні наукові дослідження, у яких проаналізовано здобутки подільського краєзнавства з часу зародження до наших днів. Це, насамперед, монографії Л. В. Баженова «Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.» [2], В.С. Прокопчука «Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність» [3], с. Д. Гальчака «Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. XXI ст. « [4].

У своїй праці Л. В. Баженов виділяє основні етапи розвитку поділлєзнавства:

1. Кінець XVIII – середина XIX ст. – зародковий етап (характеризується переважанням у дослідженні краю польських учених, які розглядають Поділля, як територію, що була провінцією Польщі).

2. Середина XIX – початок XX ст. – етап формування і становлення поділлєзнавства (активно вивчаються усі напрями життя краю, з'являється когорта професійних краєзнавців. При цьому здійснюється русифікаторська політика в дослідженні регіону).

3. Початок 20-х – початок 30-х років XX ст. – етап активного розвитку краєзнавчого руху та досліджень у республіці і на Поділлі (його українізація в умовах радянської політичної системи).

4. Початок 30-х – середина 50-х років XX ст. – етап згортання краєзнавства в умовах тоталітарного режиму (під тиском сталінізму всі краєзнавчі установи і товариства ліквідовані або діють формально. У вихорі терору опинилися учені і, насамперед, краєзнавці. Вивчення Поділля здійснюється розрізнено і безсистемно, переважно науково-дослідними закладами).

5. Середина 50-х – середина 80-х років XX ст. – етап відродження і подальший розвиток краєзнавства (поява 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» та інших фундаментальних видань. Праці дослідників і краєзнавців написано заідеологізовано, з позицій офіційної методології радянської держави і науки).

6. Середина 80-х – початок 90-х років XX ст. – етап інтенсифікації, деполітизації і демократизації краєзнавчих досліджень (переоцінка здобутків краєзнавства за попередні часи,

активне вивчення раніше заборонених або «забутих» тем з історії Поділля в умовах формування суверенітету назалежної Української держави).

У праці В. С. Прокопчука йдеться про перші кроки у вивченні історії краю, на широкому фактичному матеріалі повідується про розвиток краєзнавства у другій половині XIX – на початку XX століть. Логічно і послідовно, з введенням нового масиву документів, автор аналізує краєзнавство Поділля 20 – 30 рр., показує як його здобутки, так і причини згортання, наводить статистику репресій проти краєзнавців регіону.

Прослідковуючи надбання краєзнавців Поділля 50-х – 90-х років, В. С. Прокопчук наводить імена численних невтомних дослідників, наголошуючи, що саме історико-краєзнавчий рух, ентузіазм його дослідників був першоосновою прийняття заходів державного рівня по збереженню багатої історико-культурної спадщини регіону, зокрема, комплексу Старого Міста в Кам'янець-Подільському, Меджибожі Летичівського району, Ізяславі, Полонному, Старокостянтинові та ін.

У монографічному дослідженні С. Д. Гальчака аналізується розвиток основних форм краєзнавства на теренах Східного Поділля (Вінниччини) з часу зародження до наших днів, повідується про персональний внесок найактивніших літописців краю у поділлєзнавство.

Однак у науковій літературі практично відсутні праці, присвячені шкільному краєзнавству на Поділлі – одній із масових форм краєзнавчого руху в регіоні. Тому в даній статті ставиться за мету проаналізувати його розвиток на теренах Вінниччини у пору фактичного зародження – у 50-і роки XX ст., що увійшли в історію під назвою «хрущовської відлиги». Матеріали дослідження можуть бути використані при написані більш ґрунтовних робіт із порушеної проблематики.

До середини 50-х років XX століття радянське суспільство жило в лещатах тоталітаризму. У рік кончини «вождя народів» у таборах ГУТАБУ перебувало 2,5 млн. радянських громадян [5]. Це акумулювало в суспільстві страх, посилювало його. Лавина ж партійних постанов, передових статей, ідеологічних нарад і семінарів все більше втискувала науково-краєзнавчу творчість у прокрустове ложе заборон та обмежень, що стосувалося буквально усіх сфер життя [4, с. 301]. Показовою у цьому плані є наукова діяльність студентських гуртків Вінницького педагогічного інституту. Ось тематика доповідей, наукових повідомлень, закладена в плани 1950 – 1951 навчального року і котра свідчить про повний відрив від місцевої історії: «Про день народження товариша Сталіна», «Учение товарища Сталина о языке», «Образы В. И. Ленина и И. В. Сталина в украинской советской поэзии», «Герой гражданской войны Чапаев», «Страны народной демократии на путях к социализму», «Велика перемога китайського народу» тощо. Пробивалися лише зрідка «дозволені» теми про Вінниччину у Великій Вітчизняній війні, Миколу Островського, чиє ім'я носив вуз [6].

1953 рік породив у суспільстві надії на зміни, хоч деякий час саме політичне й державне керівництво було в нерішучості щодо ідеологічного осмислення ситуації. XX з'їзд КПРС (березень 1956 р.), постанова ЦК «Про подолання культу особи і його наслідків» (червень 1956 р.) охарактеризували це явище в історії партії і народу культом особи Сталіна, показали причини і сутність, негативні наслідки, накреслили заходи демократизації партійного, державного управління, суспільного життя взагалі. У представників науки, педагогів, краєзнавців появилася надія на усунення з творчого життя методів адміністрування, декретування [4, с. 30].

З настанням так званої «хрущовської відлиги» їхні сподівання все більше набували реальних рис.

Саме у цей період набувало розвитку шкільне краєзнавство, на якому держава робила особливий наголос, намагаючись вкласти у нього заздалегідь визначений зміст. У прийнятому Верховною Радою СРСР Законі про перебудову школи, зокрема, зазначалося, що головним завданням радянської школи є підготовка учнів до життя, суспільно-корисної праці, дальше підвищення рівня загальної і політехнічної освіти, підготовка освічених людей, які б добре знали основи наук, виховання молоді в дусі глибокої поваги до принципів соціалістичного суспільства, в дусі ідей комунізму.

В роботі шкіл, здійсненні навчально-виховного процесу, скерованого на забезпечення виконання цих важливих завдань, значна роль належить саме краєзнавству.

Як тоді бачилось із владних вершин, всебічне вивчення свого села, району, області та використання зібраного матеріалу в навчанні і вихованні дітей сприяє активізації навчального

процесу, поліпшенню якості навчання, допомагає поєднати навчання з практикою комуністичного будівництва, сприяє вихованню в учнів радянського патріотизму.

Ось чому краєзнавство в шкільній роботі розглядалось як могутній засіб боротьби з формалізмом у викладанні, розвитку творчого мислення і практичних дій, формування в них свідомого ставлення до дійсності.

Вважалося, що краєзнавча робота особливо велику роль відіграє в політехнічному навчанні, в підготовці учнів до практичної діяльності. Ознайомлення школярів з основними принципами виробництва, з найголовнішими його галузями найкраще можна здійснити на основі вивчення місцевого виробництва, що є одночасно одним із основних завдань і краєзнавчої роботи.

У тодішніх публікаціях відзначалося, що, розуміючи велике пізнавальне значення шкільного краєзнавства, чимало шкіл Вінницької області вже протягом багатьох років займається вивченням рідного краю [7]. Зібрані матеріали вчителі з успіхом використовують в навчально-виховній роботі. Більшість працівників шкіл цілком правильно розуміє також, що одним із важливіших загальнопедагогічних принципів шкільного краєзнавства є поєднання теорії з практикою, навчання з життям соціалістичної Батьківщини, комплексне вивчення рідного краю. Тому значна частина шкіл дає учням знання про свій край, його природу й багатства, економіку, історію і культуру, про досягнення за роки Радянської влади, забезпечує знання першочергових завдань дальшого комуністичного будівництва в країні.

Краєзнавча робота в школах охоплює:

а) вивчення природи і природних багатств краю: грунтів, рослинності, тваринного світу, корисних копалин, гідроресурсів, проведення метеорологічних та фенологічних спостережень;

б) вивчення історії і культури краю, збір документів, переказів та матеріальних пам'яток давніх часів і особливо радянського періоду;

в) вивчення і охорону місцевих історичних пам'ятників, вивчення мистецтва, усної народної творчості, побуту і звичаїв, мовних територіальних діалектів;

г) вивчення господарської діяльності населення свого краю, досвіду передовиків промисловості і сільського господарства, методів боротьби за високу продуктивність сільського господарства.

Не менш різноманітною є краєзнавча робота і по методах її здійснення. Школи широко практикують записи розповідей старожилів, бесіди, екскурсії, походи по рідному краю, спостереження за погодою, збір різних колекцій і гербаріїв та інше.

Що стосується конкретних фактів діяльності шкільних краєзнавців Вінниччини, то вони такі. Так, цікава й змістовна робота по вивченню свого краю здійснювалася в Чапаєвській середній школі Бершадського району, в якій належним чином був обладнаний географічний майданчик, де систематично велися спостереження за температурою та вологістю повітря, тиском атмосфери, напрямом вітру, кількістю опадів. Такі ж змістовні спостереження за погодою проводились у Вінницькій середній школі № 4, Соболівській СШ Теплицького району, Потоцькій СШ Жмеринського району та ін. Даними шкільних метеорологічних станцій користувалися колгоспи. В с. Потоках, наприклад, бригадир рільничої бригади в гарячу пору польових робіт часто заходив у школу дізнатись, що показує барометр, який прогноз погоди на завтра. Матеріали метеорологічної станції Чапаєвської СШ Бершадського району використовувала Вінницька обласна метеорологічна станція.

Краєзнавці багатьох шкіл проводили значну роботу по дослідженню грунтів, їх типів, структурності, фізичних властивостей, кислотності, способів піднесення родючості. В багатьох школах було виготовлено колекції місцевих грунтів, дано детальну характеристику їх.

З великим інтересом юні краєзнавці вивчали також місцевий рослинний і тваринний світ. Виготовляли колекції дерев. Описуючи їх, зазначали, для чого може бути використана та чи інша порода. Збирали лікарські рослини.

Вивчали також корисні копалини краю, оскільки Вінниччина багата на природні будівельні матеріали, серед яких і граніт, і піски, і вапняки, і глини...

Важливе місце в роботі юних краєзнавців займали також питання історії краю. «Співставляючи прекрасне сучасне з тяжким минулим, учні переконувались, що справжня історія подолян, як і всіх трудящих країни, розпочалася тільки з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції» [7, с. 12 - 13]. Зокрема багато попрацювали над вивченням історії свого села учні Жданівської СШ Хмільницького району.

Проте найголовнішим об'єктом діяльності шкільних краєзнавців все ж було «вивчення господарської діяльності населення краю, ознайомлення з місцевим виробництвом». З цією метою організовувались «екскурсії на заводи і фабрики, в колгоспи та радгоспи, вивчався технологічний процес виробництва та організація праці»: учні знайомились з тим, «...як при соціалістичній системі самі трудящі керують народним господарством і як самовіддано вони працюють. В багатьох школах області можна побачити, як результат проведеної роботи, таблиці технологічного процесу виробництва цукру, суперфосфату, каоліну, зразки продукції місцевих підприємств тощо. У Вінницькій СШ № 4 під керівництвом учителя хімії Л. Ю. Соміна виготовлено діючі моделі заводів по виробництву сірчаної кислоти, суперфосфату, каоліну та іншої продукції місцевих підприємств. Змістовна робота в цьому напрямку проводиться в СШ № 1 міста Вінниці, в Тульчинській СШ № 3, в Глуховецькій СШ Комсомольського району, в Скоморошківській СШ Плисківського району та в інших школах» [7, с. 7].

Грунтовно вивчали юні краєзнавці сільське господарство області. Працюючи на навчально-дослідних ділянках, в комплексних виробничих колгоспних бригадах, учні набували певних умінь і навичок праці в сільському господарстві, оволодівали агротехнікою вирощування високих врожаїв пшениці, цукрових буряків, кукурудзи, картоплі та інших культур, «акліматизовували нові сільськогосподарські рослини, зокрема такі, як трава пайза, активно пізнавали свій край, його економіку».

Добре було поставлено вивчення сільськогосподарського виробництва і підготовку учнів до майбутньої практичної діяльності в сільському господарстві в Печерській середній школі Шпиківського району. «Навчально-дослідні ділянки цієї школи – це справжня лабораторія високого врожаю. Школа проводить цікаву роботу по виведенню ранніх сортів помідорів, капусти, огірків, по вирощуванню високого врожаю кукурудзи. Школа протягом декількох років – учасник Всесоюзної сільськогосподарської виставки» [7, с. 9].

Аналогічну роботу проводили Соболівська СШ Теплицького району, Білопільська СШ Козятинського району, Левківська семирічна школа Шпиківського району та ін.

«Отже, – за визначенням заступника тодішнього директора Вінницького обласного інституту удосконалення вчителів К. І. Степанова, – значна частина вчителів цілком правильно розуміє, що проводити краєзнавчу роботу – це не тільки фіксувати те, що є, а й брати участь у роботах по благоустрою свого краю – організувати роботу учнів по озелененню своєї місцевості, по закладанні плодоягідних садів і розсадників...

Переважна більшість шкіл, проводячи краєзнавчу роботу, розуміє також добре й те, що вивчати свій край, його розвиток – означає знайомити учнів насамперед з людьми, які здійснюють цей розвиток, знайомити їх з новаторами виробництва, з передовиками. Вінниччина може пишатися передовими людьми, особливо в сільському господарстві. Лише в 1958 році за визначні успіхи в розвитку сільського господарства Президія Верховної Ради СРСР присвоїла групі майстрів землеробства і тваринництва, партійним і радянським працівникам області високі почесні звання Героя Соціалістичної Праці, 2121 чол. відзначено орденами і медалями Радянського Союзу. Орденом Леніна нагороджено нашу область...» [7, с. 15].

Проявлявся інтерес до подій Великої Вітчизняної війни. Він зумовлювався в значній мірі підготовкою до відзначення 20-річчя Перемоги. Причому охоплював чи не всі верстви і категорії громадян, у т. ч. шкільну молодь. Саме тоді зародився слідопитський рух. Походи школярів по місцях бойової слави, догляд за могилами, пам'ятниками загиблих, зустрічі з ветеранами, визволителями, створення музейних кімнат, куточків стали звичними формами їхньої краєзнавчої, патріотичної діяльності. Результати досліджень висвітлювала місцева преса, шкільні стінгазети. У такий спосіб молодь проходила велику школу дослідництва і разом з тим – патріотичного виховання. Школярі с. Заболотне Крижопільського району зібрали фото і біографічні дані 163-х полеглих односельчан. У Шаргородському районі слідопити допомогли знайти імена 205 загиблих і викарбувати їх на стелах, за що отримали подяку Міністерства оборони СРСР [6, с. 235; 338]. У такий спосіб реалізовувалася мета: посилити ідейно-політичне виховання учнівської молоді, її відданості справі комуністичного будівництва.

Отже, шкільне краєзнавство, яке виразно проявилось у радянському суспільстві в період «хрущовської відлиги», було сильно заідеологізованим. В умовах тодішніх ідеологічних канонів з боку держави робилася спроба навернути його на «виробничі рейки», що нічого не

мало спільного зі справжнім краєзнавством. Таким чином держава намагалася посилити свій вплив на формування світогляду та виховання майбутніх будівників «світлого комуністичного завтра».

У плані подальшого розвитку теми доречними бачаться дослідження форм та змісту шкільного краєзнавства в наступні десятиліття існування СРСР, а також у теперішній незалежній Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – 351 с.; Білінський М. І. Вінницький замок: Історичний нарис з доби XVI – XVIII ст. – Вінниця, 1926. – 18 с.; Винокур І. С. Історія Лісостепового Подністров'я та півд. Побужжя. – К., Одеса, 1985. – 126 с.; Воловик В. П. Вінниця: Історичний нарис. – Вінниця, 1964. – 254 с. (у співавторстві); Грушевский М. С. Этнографические данные о Барской околичной шляхте до конца XVII в. // Чтения исторического общества Нестора-летописца. – К., 1892. – Т. VI; Гегенмейстер В. М. Селянські настільні розписи. – Кам'янець-Подільський, 1930. – 57 с.; Гульдман В. К. Населенные места Подольской губернии: Алфавитный перечень населенных пунктов. – Каменец-Подольский, 1893. – 626 с.; Дан О. Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648 – 1676 рр.). – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 2004 с.; Котляр М. Ф. История Украины в жизнеописаниях. – К.: Наукова думка, 1990. – 256 с.; Малаков Д. В. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина). – М.: Искусство, 1982. – 175 с.; Молчановский Н. В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. – К.: Типография Киевского университета, 1885. – 388 с.; Отамановский В. Д. Винница как тип украинского города Южного Правобережья XVIII в.: Эволюция правового положения и устройства на фоне социально-экономического развития Брацлавщины XVII – XVIII вв. и процесса образования городского сословия: Автореферат дис… д-ра ист. наук. – Симферополь, 1949. – 22 с.; Подолинний А. М. З-над Божої ріки: Літературний словник Вінниччини. – Вінниця, 1998; Симашкевич М. В. Римское католичество и его епархия на Подолии. – Каменец-Подольский, 1872. – 469 с.; Сіцінський Ю. Й. Нариси з історії Поділля. – Вінниця, 1927. – 74 с.; Степанков В. С. Пам'ятні місця подій визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. на Поділлі. – Хмельницький, 1979; Тутковский П. А. Юго-Западный край: Популяные естественно-исторические и географические очерки. – К., 1893 – 1895. – Вып. 1 – 2; Шипович И. О. О границах бывшей Брацлавщины, исторической жизни в ней, отношений Брацлавщины и Подолии. – Винница, 1914. – 24 с.; та ін.
2. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
3. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К.: Рідний край, 1995. – 203 с.
4. Гальчак С. Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. XXI ст. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2011. – 788 с.
5. Голос України. – 2000.– 11 березня. – № 43. – С. 8, 9.
6. Прокопчук В. С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років XX – початку XXI ст.: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – С. 204 – 205.
7. Степанов К. І. Поліпшити краєзнавчу роботу // Наш край: З досвіду краєзнавчої роботи в школах Вінниччини. – Вінниця: Вінницьке обласне книжково-газетне видавництво, 1959. – С. 3 – 15.

ЖАРОВСКАЯ Е.П. ШКОЛЬНОЕ КРАЕВЕДЧЕСТВО ВИННИЧИНЫ В РОКИ «ХРУЩЁВСКОЙ ООТЕПЕЛИ»

В статье освещаются состояние и развитие школьного краеведчества на Винниччине в период «хрущевской оттепели».

Ключевые слова: подоллеведчество, школьное краеведчество, идейно-политическое воспитание ученической молодежи.

Garovskay E.P. SECONDARY SCHOOL COUNTRY STUDIES OF VINNETSIA REGION DURING THE PERIOD OF «THE CHRUSCHOV THAW

The state and the development of the secondary school country studies of Vinnetsia region during the period of «The Chruschov thaw» are eludicated in the frticle.

The key words: studies of Podilya; secondary school country studies; ideological, political education of pupils.

УДК 378.6:37(477.44-25) ВДПУ:373.5.011.3-051(477.44)

Т.П. Пірус

ВЧИТЕЛІ РАХНІВСЬКО-ЛІСОВОЇ СЗШ №1 ТА СЗШ №2 ШАРГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ-ВИПУСКНИКИ ВІННИЦЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

У статті розкривається значення Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського для розвитку загальної середньої освіти у селі Рахни-Лісові Шаргородського району Вінницької

області. Показано етапи розвитку середньої освіти та створення середніх загальноосвітніх навчальних закладів. Описано «вчительські династії», як основу формування вчительського середовища села. Обґрунтовано ключову роль Вінницького педуніверситету в формуванні високих стандартів освіти в селі та соціальних умов для їх досягнення.

Ключові слова: загальна середня освіта, «вчительська династія», стандарти освіти.

У 2012 році Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського відзначатиме своє століття. За цей час наш навчальний заклад відіграв унікальну роль у забезпеченні педагогічними кадрами сільських шкіл Вінниччини. Школи №1 та №2 села Рахни-Лісові є яскравою ілюстрацією цього. Одним з напрямків дослідження у сучасній педагогіці є перехід на «мікрорівень» – вивчення соціальних явищ через особи конкретних людей та їхню діяльність. Саме цей методологічний підхід ми прагнули реалізувати у нашому дослідженні, опису результатів якого присвячено цю статтю.

За минулих сто років історія шкільної освіти у селі Рахни-Лісові Шаргородського району зберегла чимало неповторних сторінок про вчителів та учнів, які прославили свою малу батьківщину. У книзі «Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область» згадується наявність середньої школи в селі Рахни-Лісові та сказано про те, що в селі «…є одна з найкращих в області санаторна школа-інтернат, в якій зразково поставлено медичне обслуговування дітей, створено добрі побутові умови» [1, с.722]. Про історію двох рахнянських шкіл подано інформацію в книзі А.Н.Нагребецького «Шлях крізь віки» [2] та з історії Рахнівсько-Лісової середньої загальноосвітньої школи №1 – у виданні М.Купчишина та А.Мичака «Шаргородщина» [3, с.222-223].

Метою нашого дослідження є вивчення впливу освітянської діяльності Вінницького державного педагогічного університету на формування освітянського середовища села та місця і ролі у цьому середовищі вчителів, які працювали та працюють у школах №1 та №2 села Рахни-Лісові Шаргородського району Вінницької області.

Чимало колишніх вихованців свідомо обирали одну з найкращих професій у світі – вчителя та повертались у школу молодою зміною, яку чекалирідні школа і село. Багато з них навчались у Вінницькому державному педагогічному інституті, а декому ще й пощастило після розподілу отримати направлення додому – у Рахни-Лісові [4]. Праця рахнянських вчителів була завжди шанована батьками та учнями, яким вони давали прекрасні знання. Багато випускників рахнянської школи вступали до вузів у містах Ленінграді, Москві, Одесі, Києві, Харкові, Вінниці, Житомирі [5]. Свідомим також був вибір багатьох рахнян навчатися у Вінницькому педагогічному. Впродовж останніх двох десятків років до рідних шкіл знову повертаються їх колишні вихованці – тепер вже випускники Вінницького державного педагогічного університету.

Багато десятків років рахнянські школи пишаються своїми кращими випускниками. Неодноразово про рахнянських вчителів йшла мова на нарадах в області та за її межами, кращі вчителі отримували визнання та нагороди. Ще у 1937р. Корніч Євгенія Боніфатіївна – справжній майстер педагогічної ниви – була нагороджена медаллю «За Трудову доблесть». У третьому томі Наукових записок Українського науково-дослідного інституту педагогіки АН УРСР за 1949 рік згадується успішна робота педагогічного колективу школи села Рахни [6, с. 223].

Обласний та республіканський інститути вдосконалення вчителів вивчали досвід роботи рахнянських педагогів. З цієї теми була видана спеціальна окрема книжечка. Кращими вчителями школи і душею колективу вважались П.Т.Пазюк, Ю.А.Дубина, Є.Г.Коротенко, В.А.Майстренко, Л.М.Тимченко, П.М.Олійник, Є.Б.Корніч. У 1947 р. вчителі Є.Б.Корніч та

П.Ф.Заремба стали Заслуженими вчителями УРСР, а їхні колеги М.В.Заремба та П.М.Пірус отримали відзнаки «Відмінник народної освіти».

Через десять років знову вітали П.Ф.Зарембу, Є.Б.Корніч, П.М.Піруса, які були нагороджені орденом Леніна, К.М.Безверхню та М.В.Зарембу, нагороджених орденом Трудового Червоного Прапора. У 1966 році вчителі рахнянської школи М.Т.Кушніренко, Ф.М.Бронфман, М.С.Соколюк, М.А.Коротенко та Л.М.Тимченко отримали медалі «За трудову відзнаку» та «За трудову доблесть» [7].

Яскраві сторінки в історію Рахнівсько-Лісової СЗШ № 1 та № 2 вписали також багато вчителів, які приїздили сюди за державним розподілом після завершення навчання не лише у Вінниці, а й у педагогічних вузах Одеси, Києва, Житомира, Чернігова. Багатьом з них прийшлось до вподоби мальовниче село та його люди, гарні умови праці, педагогічний колектив.

Шанованою людиною у Рахнах-Лісових є Руцький Володимир Антонович - випускник філологічного факультету ВДПІ, який з 1978 до 1986 року був директором школи №1 у Рахнах-Лісових [8, с. 380].

Після Чорнобильської катастрофи у 1986 році село віднесли до 4 зони забруднення. Важкими були ці роки для вчителів, які залишились тут працювати. Не один раз довелось їхати з учнями на оздоровлення у далекі й близькі від дому краї та бути не лише учителями, а фактично замінити батьків на певний час. Майже чверть століття минуло після тих подій, але їх не забули ані вчителі, ані учні, ані батьки.

З 1986 року і до сьогодні школу №1 очолює Горобець Віталій Олексійович. У 2002-2003 н.р. школа перейшла на профільне навчання (гуманітарний напрям, природничий та фізико-математичний). Вчителі школи активно використовують інноваційні технології, практикують проведення нетрадиційних уроків [9, с.381].У 2010-2011 навчальному році у школі №1 навчалося 458 учнів, працювало 47 педагогів. Школа має свої трудові династії, в яких кілька поколінь здобували освіту у Вінницькому педагогічному.

1. Родина Лисюків – вчителі математики. Батько - Петро Іванович, мати - Олександра Іванівна та дочка - Оксана Петрівна мають разом майже 100 років трудового педагогічного стажу.

2. Родина Акатової Зінаїди Іванівни– випускниці філологічного факультету. Її донька – Інна Філіпішина (заступник директора) та син - АндрійДибчук – закінчили історичний факультет і працюють у рідній школі.

3.Пустовіт Галина Олексіївна стала випускницею у 1955 році, а її дочка, Задорожна Тетяна, отримала дипломвчителя математики у 1989 році.

4.Фльора Петро Миколайович працює у школі вчителем музики. Його син Микола завершив навчання в інституті історії, етнології і права у 2011році.

5.Мазур Василь Петрович– вчитель трудового навчання. Педагогічну освіту також отримав і його син Роман.

6.Хаврук Валентина Броніславівна – вчителька початкових класів. Її дочка Ілона також закінчила педагогічний.

Авторами гімну Рахнівсько-Лісової СЗОШ №1 є вчителі Акатова З.І.(слова) та Фльора П.М. (музика). Щирі почуття вчителів та учнів до рідної школи звучать у таких словах [10]:

Багато є на світі талісманів,
І цінностей магічних є багато,
Та виринають із років туману
Всі будні школи і веселі свята.

Наш рідний дім – тебе так називаєм,
Немов маяк, завжди для нас була,
Куди б не йшли, до тебе повертаєм,
Душею линем до твого тепла.

У 2010-2011 навчальному році у Рахнівсько-Лісовій СЗШ №1 працювало 24 вчителя, які є випускниками ВДПУ ім.Михайла Коцюбинського. Це 51 відсоток від усього вчительського колективу [11].

Найбільше працює у школі випускників фізико-математичного факультету – 8, вчителів факультету початкових класів – 7, філологічного – 4, історії – 2, факультету фізичного виховання – 1, трудового навчання – 1, музично-педагогічного – 1.

Інформацію про шкільні справи, вчителів та учнів знаходимо в мережі Інтернетна сторінках сайту школи №1, який формує Андрій Дибчук – інспектор Шаргородського районного відділу освіти, учитель Рахнівсько-Лісової СЗШ №1 [12] та її колишній випускник.

Рахнівсько-Лісова загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №2 діє з 1992 року. Вона була створена на базі школи-інтернату, яка існувала з 1962 по 1992 рік. Щорічно в ній навчається близько 200 учнів, працює до 30 педагогів. З 1986 до 2007 року школу №2 очолював Володимир Антонович Руцький, педагогічний стаж якого більше 40 років. Володиимр Антонович - випускник філологічного факультету ВДПІ та історичного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, відмінник народної освіти, фахівець вищої кваліфікаційної категорії. На його долю випало реформування школи, наближення її до сучасних стандартів [13, с.386].

З 2007 року і до сьогодні директором школи №2 у Рахнах-Лісових є вчитель вищої категорії, випускниця філологічного факультету та спецфакультету Вінницького педагогічного інституту Залізняк Людмила Вікторівна, яка вже три десятиліття працює на освітянській ниві. У педагогічному колективі Рахнівсько-Лісової СЗШ №2 з 25 вчителів випускниками Вінницького педінституту є 14, що складає 56 відсотків. Це – вчителі історії, початкових класів, української мови та літератури, російської мови, англійської мови, географії, математики, хімії, музики, психологи [14]. Про свої педагогічні здобутки розповіли на сторінках обласної газети «Освіта Вінниччини» вчителі Рахнівсько-Лісової СЗШ №2 Баланюк Світлана «Подорож у Країну Безпеки: урок-вікторина. Методична розробка викладача основ здоров'я та ОБЖ» [15, с. 4] та Жук Олена «Використання інтерактивних методів на уроках правознавства» [16, с. 1, 4-5].

У школі №2 також є династії педагогів. Трудовий стаж родини Руцьких - Володимира Антоновича, Ніни Іванівни (обоє випускники Вінницького педінституту) та дочки Оксани – більше 100 років [17]. Голубчик О.Д. та Сорочишина Т.О. (мати і дочка) також закінчували Вінницький педагогічний. Вони обоє плідно працюють у другій школі.

Вчителі рахнянських шкіл є справжніми майстрами педагогічної справи. Вони вдячними словами згадують своїх викладачів та продовжують добрими справами їх науку. Багато випускників Рахнівсько-Лісової школи №1 та №2 є сьогодні студентами Вінницького державного педагогічного університету ім.М.Коцюбинського.

Таким чином, Вінницький державний педагогічний університет імені М.М.Коцюбинського з 1930-х років до сьогодні відіграє провідну роль у забезпеченні села Рахни-Лісові кваліфікованими педагогами з усіх шкільних предметів. Завдяки цьому протягом багатьох десятиліть освіта села підтримується на високому рівні, а діти села забезпечені якісним навчанням. У селі діє своєрідна «освітянська еліта», яка сформувалася завдяки династіям педагогів, що навчалися у Вінницькому педуніверситеті, та вважає забезпечення високих стандартів освіти у селі своєю справою честі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – Київ, 1972. - 722 с.
2. Нагребецький А.Н. Шлях крізь віки (Нариси історії шкіл Шаргородського району на Вінниччині). – Вінниця, 2006. – 464 с.
3. Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. – Київ, 2002. – 320 с.
4. Запис автора 1 травня 2004 року від Пірус Марії Макарівни, 1932 р.н., жительки села Рахни-Лісові Шаргородського району Вінницької області.
5. Запис автора 1 травня 2004 року від Піруса Петра Андрійовича, 1931 р.н., жителя села Рахни-Лісові Шаргородського району Вінницької області.
6. Чавдаров С.Х. Тридцять років радянської школи в УРСР // Наукові записки Українського науково-дослідного інституту педагогіки. Т.ІІІ. – За ред. проф. С.Х. Чавдарова,. – Київ, 1949, - с. 60.
7. Сугак О. Висота учительської праці// «Комсомольське плем'я». - 7 квітня 1967 року.
8. Нагребецький А.Н. Шлях крізь віки (Нариси історії шкіл Шаргородського району на Вінниччині.) – Вінниця, 2006. – с.380.
9. Там само, с. 381..
10. Запис автора 10 червня 2011 року від Філіпішиної Інни Іванівни, 1974 р.н., жительки села Рахни-Лісові Шаргородського району Вінницької області.

11. Запис автора 10 червня 2011 року від Горобця Віталія Олексійовича, 1956 р.н., уродженця села Джурина Шаргородського району жителя села Рахни-Лісові Шаргородського району Вінницької області.
12. www. http:// rahnysh1.at.ua.
13. Нагребецький А.Н. Шлях крізь віки (Нариси історії шкіл Шаргородського району на Вінниччині.) – Вінниця, 2006. – с.386.
14. Запис автора 8 вересня 2011 року .від Залізняк Людмили Вікторівни, 1964 р.н., жительки села Рахни-Лісові Шаргородського району Вінницької області.
15. Жук О.В. Використання іетерактивних методів на уроках правознавства // Газета «Освіта Вінниччини» № 24 (270) 15 липня 2011 р. – с . 1, 4-5.
16. Баланюк С. Подорож у Країну Безпеки: урок – вікторина. Методична розробка викладача основ здоров'я та ОБЖ Рахнівсько-Лісової СЗШ І-ІІІ ступенів № 2. вчителя І кваліфікаційної категорії Світлани Баланюк // Газета «Освіта Вінниччини» № 25 (271), 11 серпня 2011 р. – с. 4.
17. Запис автора 20 вересня 2011 від Руцької Оксани Володимирівни, 1970 р. н., уродженки села Рахни-Лісові Шаргородського району Вінницької області жительки м. Вінниці.

Пирус Т.П. УЧИТЕЛЯ РАХНОВСКО-ЛЕСОВОЙ СОШ №1 И СОШ №2 ШАРГОРОДСКОГО РАЙОНА ВИННИЦКОЙ ОБЛАСТИ – ВЫПУСКНИКИ ВИННИЦКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ МИХАИЛА КОЦЮБИНСКОГО

В статье раскрывается значение Винницкого государственного педагогического университета имени Михаила Коцюбинского для развития общего среднего образования в селе Рахны-Лесные Шаргородского района Винницкой области. Показано этапы развития среднего образования и создания средних общеобразовательных учебных заведений. Описаны «учительскиединастии», как основа формирования учительської среды села. Обоснованно ключевую роль Винницкого педуниверситета в формировании високих стандартов образования в селе и социальных условийдляихдостижения.

Ключевые слова: общее среднее образование, «учительская династия», стандарты образования

Pirus T. P. THE TEACHERS OF RAHNY-LISOVI SCS №1 AND SCS №2 SHARGORODSKUY DISTRICT OF VINNITSYA REGION – THE GRADUATES OF VINNITSYA STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY NAMED BY MIKHAYLO KOTSYULINSKUY

The articlerevealsthe valueof VinnitsiaState Pedagogical University named by Mikhaylo Kotsyubinskuy for the developmentof secondary educationin the village Rahny-Lisovi Shargorodskuydistrict of Vinnytsya region.The featuredisplaysstages ofsecondary educationand the establishment ofsecondary comprehensiveschool.It describs «teacherdynasty,»as the basis forthe formationenvironmentof the villageteachers.There is information about thekey roleof Vinnitsa State Pedagogical University byMikhaylo Kotsyubinskuy informinga high standardsof education in this village andsocial conditions fortheir execution.

Key words: comprehensivesecondary education, «teacherdynasty», education standards.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (48) «15»

А.М. Тростогон

РЕФОРМАЦІЯ У СКАНДИНАВСЬКИХ КРАЇНАХ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

У статті досліджуються реформаційні процеси у країнах Скандинавії у ранні Нові часи та їх вплив на світське і духовне життя цього регіону Європи.

Ключові слова: Реформація, лютеранство, Скандинавія, Вестероський риксдаг, католицизм.

По всій Європі зміни, що виникали у політичній, економічній, соціальній та інтелектуальній сферах протягом XVI століття були нерозривно пов'язані із протестантською Реформацією. Релігійна революція розвивалась на декількох рівнях. Вона була, з одного боку, глибоко особистою та включала поступові фундаментальні зміни у вірі та віруваннях європейців. Людина вперше вирвалась за рамки «abristerranium», тобто відомих їй земель. Старі, усталені погляди поступово спростовувались, визнані авторитети – піддавались сумнівам [7, с. 63].

З іншого боку, Реформація виявилась групою структурних та інституційних змін, що нав'язувались правлячою верхівкою. Особиста реформація часто займала майже все століття; структурні зміни зазвичай впроваджувались за проміжок часу дещо більший, ніж декада. Однак в результаті вона змінила окрему людину і світ людей, завдяки їй сформувався новоєвропейський тип особистості, котрий значно відрізнявся від середньовічного [3, с. 396]. Людина Нового часу відокремлена від колективу, основу для свого існування вона шукає в самій собі. Вона індивідуальна, навіть спілкуватися з Богом прагне без посередників, минаючи церковну ієрархію. Становлення нового мислення пов'язано з Реформацією, яка стала ідеологічною революцією, першим етапом становлення буржуазного менталітету.

Реформація як загальноєвропейське явище охопила більшість країн Західної та Центральної Європи, проникла і в слов'янські землі, де і сьогодні досить розповсюдженими є різні напрямки протестантизму. Мета статті – порівняльний аналіз реформаційних рухів і виявлення їх особливостей у країнах Скандинавії. Зазначена тема залишається недостатньо розробленою в українській історіографії. Зарубіжні дослідники у своїх наукових розвідках приділили значну увагу проблемі Реформації у Данії, Швеції, Норвегії, Фінляндії та Ісландії. Серед них слід виділити дослідження Б.Дж. Нордстрома [1], П.О. Грелла [2], М.Дж. Спалдінга [3], І. Андерссона [4], А.С. Кана [5], А.Я. Гуревича [6], А.А. Євдокимова [7].

У 1500 році вся Скандинавія була католицькою. Церква володіла значним відсотком землі у кожній країні, а її лідери були вагомими у політичних, економічних, соціальних та культурних питаннях. Однак існувала лише незначна критика щодо діяльності Церкви, а за межами деяких міст люди не виявляли бажання покидати стару релігію. Двома декадами потому Римська Церква піддалась нападкам по всій Скандинавії. До середини 1530-х років офіційні зміни щодо впровадження лютеранства прокотились північчю; до 1600 року вся Скандинавія була лютеранською за структурою і релігійною практикою. Земельна власність Церкви перейшла у володіння держав, її політичний вплив зменшився, і духовенство стало фінансово залежним від правлячої верхівки держави [3, с. 399-400].

Ідеї лютеранства дійшли до Данії рано, сила народного інтересу до Реформації була сильнішою, ніж у інших країнах Скандинавії. По-перше, через близькість до центрів нового мислення, по-друге, ступінь впливу німецьких університетів у королівстві, по-третє, більшу урбанізацію населення. Молоді реформатори, котрі навчались у Віттенбергу або інших німецьких університетах, принесли ідеї Лютера та гуманістів у Данію. Реформатори відкрили свою найпершу царину для проповідування у володіннях герцога Крістіана (майбутньогоХристияна III): Шлезвіг-Гольштайн та особливо Гадерслев-Тоннінг [1, с. 38]. Там євангелісти, що здобули освіту та навики у Віттенбергу, такі як ГерманнТаст (1490-1551 рр.),були у пошані ще в 1522 р. В рамках королівства містечка Ютландії – Виборг і Рібе– стали активними лютеранськими центрами. Ганс Таусен (1494-1561 рр.), наприклад, став популярним євангелічним священиком у Виборгу в 1520-х рр. Коли його обрали капеланом ФредерікаI, він переїхав до Копенгагена в 1529 р., його послідовником став ЙоргенСалодин. Клаус

Мортенсентакож розвинув сильне наступництво у Мальмо [1, с. 40-42]. Нові ідеї також проникли за межі великих міст та вплинули на вельмож та сільську громаду.

Деякі послідовники Лютера виокремлювали у його теологічному вченні заклики до радикальних дій. Наприклад, багато представників громад захопились перспективою звільнення від соціальних, фіскальних та церемоніальних обкладань з боку Церкви. Провідною, звичайно, була (хибна) революційна ідея, що заохочувала відкинути існуючіна той час світські та політичні порядки.

Без прийняття, чи принаймні, примирення з боку держави, Реформація зробила б дуже невеликий поступ будь-де в Європі. Крістіан II, Фредерік I та Крістіан III – всі були, почасти, друзями лютеранства. Певний час Крістіан II розглядав нові ідеї як корисні для своєї кампанії щодо мінімізації влади дворянства (світської та Церковної) і політичної реформи. Його позиція була, однак, ускладненою через шлюбні зв'язки із Габсбургами, тому він повторно навернувся до католицької віри у 1530 р [2, с. 89]. Як і багато інших його сучасників, Фредерік I намагався тримати збалансовану позицію між лютеранством та католицизмом. Догматично він надавав перевагу толерантності; структурно ж – церкві, котра б підкорялась інтересам держави.

На національних зборах у 1526 р. він порвав зв'язки із Римом, припинивши погоджувати призначення єпископів та надсилати гроші до папської курії. Наступного року він дозволив проповідування євангелічних ідей та підтримав конфіскацію деякої церковної власності.

На жаль, шлях компромісу був неможливим у XVI ст., і рішення Фредеріка I задовольнили зовсім небагатьох. Зусилля 1530 р., спрямовані на досягнення взаємної згоди між католиками та реформаторами, виявились марними. Плани Крістіана II відвоювати свій трон шляхом вторгнення, котре почалось у Норвегії, та його наступний арешт лише ускладнили і без того нестабільну ситуацію. Коли Фредерік раптово помер у квітні 1533 р., країна була на порозі громадянсько-релігійної війни. Реформатори зміцнили свої позиції у Виборгу, Мальмо, Копенгагені та інших торгових містах; католицькі єпископи були налаштовані на збереження католицької національної церкви та конституційної ситуації, в котрій вони грали центральну роль. Певною мірою, сторони, як вони склались у Графській війні, відображали релігійний поділ у Данії. Крістіан III та його прибічники були лютеранами; союзники графа Крістоффера були переважно католиками [1, с. 45].

Перемога Крістіана III у Графській війні дала йому можливість впливати на структурні аспекти Реформації. У серпні 1536 р. сім єпископів Данії були заарештовані і позбавлені своїх авторитету та власності. П'ятеро з них були звільнені протягом року. Єпископ Йоакім Рьоннов із Роскільду помер у в'язниці, а єпископ СтрюггеКрумпен з Бьорглуму був звільнений у 1542 р. Нові Церква та обрядовість, робота віттенберзького теолога Йоханнеса Бугенхагена (прибл. 14585-1558 рр.) та групи датських реформаторів, були оприлюднені латиною у 1537 р. та датською у 1539 р. Король став головою національної церкви. Єпископи були заміщені та тимчасово називались керівниками. Їхнє призначення залежало лише від корони; їх було виключено з державної ради. Початкові функції зводились до забезпечення поширення нової віри та нагляду за роботою духовенства у їхніх районах – завдання, які вони, як у випадку із Педером Палладієм у Роскільді, виконували дуже енергійно та заповзято. Парафіяльні священики обирались кожною паствою та, певною мірою, були агентами світського порядку [5, с. 24-25].

У теологічному аспекті нова церква була загалом лютеранською, однак зі значними обертонами Цвінглі. Католицькі практики поступово зникли. Залишки приватної власності Церкви було конфісковано, а дома релігійного характеру поступово зачинено, в залежності від потреб корони. З'явилось декілька катехізисів та церковних книжок датською. Біблія Крістіана III, перекладена і упорядкована КрістіерномПедерсеном, була видана у 1550 р., декілька книжок псалмів датською включно із «Тендебіндерс» Клауса Мортенсена від 1534 р. та Ганса Томесена від 1569 р. Поряд з іншими роботами того періоду книжки були важливими у розвитку формальної письмової датської мови.

Структурно Реформація у Норвегії розпочалась швидко. Дії Крістіана у 1536 р. запустили процес, і новий церковний порядок був нав'язаний Норвегії, де не було значної критики існуючої Церкви; лише деякі реформатори знайшли підтримку. Опір, очолений архієпископом Олавом Енгелбриктссоном, розвинувся стрімко, однак швидко зазнав поразки. Стара церковна аристократія була ефективно знищена. Землі та володіння було конфісковано, а релігійні установи – зачинено. Єпископальні фортеці було знищено світською владою. Нові єпископи

були призначені для Осло, Ставангеру, Бергену та Нідаросу/ Трондхайму [5, с. 33]. Всі вони були католицькими в основі, однак були змушені підтримувати реформи. До 1560-х рр.. нове покоління, цілком лютеранське, замінило їх, і Реформація могла досягнути більшого.

Було, проте, неможливо впровадити істинну зміну віри за ніч. До 1530-х рр. за межами Бергена перебувало зовсім мало лютеранських священиків. Після 1537 р. по суті католицьке духовенство залишилось у парафіях, і потрібно було щоб змінилось декілька поколінь реформованого духовенства. Лютеранські практики лише поступово витіснили католицькі.

На відміну від Данії чи Швеції, Реформація не допомогла розвитку літературної мови у Норвегії. Нова церква була датською. Датська стала мовою літератури та офіційних документів. Біблія у датському перекладі була представлена у 1550-х рр. [7, с. 118]. В той самий час, церковні інтер'єри поступово «очищувались». З них зняли образи святих та інші артефакти католицької віри, натомість було встановлено лавки та кафедри.

Реформація в Ісландії пройшла за тим самим зразком, що й у Норвегії. Офіційна трансформація була нав'язана Копенгагеном, однак власне прийняття лютеранства забрало майже все століття. Також очевидно, що початковий опір чинили найвпливовіші люди в усій Скандинавії. У Церкві Ісландії була присутньою незначна критика, котра інтимно вплиталась у соціальне, політичне та економічне життя цієї бідної та рідко населеної країни. В Ісландії не було архієпископа, і лише два єпископа на той час: ОгмундурПалссон у Скалхолті та Йон Арассон у Холарі. Обоє були проти впровадження лютеранства. Однак Палссона змусили звільнитись з посади, у 1540 р. його було забрано до Данії та заміщено лютеранцем – Гізуром Ейнарссоном [6, с. 57]. Наступного року ісландський парламент прийняв датський церковний порядок. Ці зміни, однак, ніяк не вплинули на реформу, а два єпископи перебували у чіткій опозиції. Коли Ейнарссон помер у 1548 р., Арассон роздумував над захопленням єпархії Скалхолт, однак замість цього спробував утвердити католицького кандидата [6, с. 62].

Збори духовенства завершились обранням двох єпископів, одного католицького, іншого – лютеранського, з яких останнього визнав Крістіан III. Арассон викрав лютеранського кандидата в якості акту відкритої непокори. Корона визнала його злочинцем, він та двоє його синів були ув'язнені та страчені у 1550 р. [2, с. 96]. Опір Арансона датському контролю зробив його народним героєм у пізнішій літературі. Лідерство Церкви в Ісландії тепер стало лише лютеранським і почало нести духовну трансформацію шляхом ретельного нагляду за діяльністю духовенства та освітян. Загалом, Реформація та пов'язаний з нею зростаючий контроль в Ісландії та Копенгагені були ще одним аспектом довгострокової експлуатації, занепаду та труднощів для країни.

Як і для решти Скандинавії, Реформація в Ісландії була важливим моментом у культурно-лінгвістичній історії країни. У 1548 р. було видано ісландський переклад Біблії, зроблений Гудбрандуром Торлакссоном. Збірник церковних гімнів з'явився у 1589 р., а молитовник – у 1594 р. [2, с. 98].

Історія шведської Реформації більш заплутана переважно через те, що правляча верхівка не забезпечила послідовного догматичного курсу; протягом довгого періоду була відсутня підтримка народу щодо зміни віри. Густав Ваза був мало зацікавлений у теологічному аспекті Реформації, однак протягом його тривалого правління лютеранство зробило значний прогрес. Густав надав підтримки лютеранським священикам та вплинув на розрив із Римом, конфіскацію церковного майна, розбудову державної Церкви, виходячи виключно з політичних та економічних факторів. У Вестеросі в 1527 р. парламент санкціонував кроки, котрі ініціювали цей процес. Деяку церковну власність було конфісковано, земельні донації Церкві з 1454 р. було повернено вельможам, у єпископів відібрали їхні приватні армії та позбавили багатьох управлінських функцій [1, с. 41].

Допомагали початковому поступу Реформації тісні стосунки між короною та першою генерацією євангелічних реформістів, включаючи братів Олауса (1493-1552 рр.) та Лаврентія Петрі (1499-1573 рр.). Олаус служив канцлером Густава протягом майже трьох років. Ці зв'язки також були небезпечними певною мірою, зокрема, коли державні та релігійні цілі перетиналися. У 1533 р. Олаус та Густав не досягли згоди з приводу того, наскільки король повинен контролювати справи Церкви, і канцлера було звільнено з посади. Кілька років потому Густав засудив свого колишнього союзника до страти на підставі державної зради, але потім пом'якшив вирок великим штрафом [1, с. 43].

Олаус Петрі був найбільш активним священиком, особливо у Стокгольмі, і саме він забезпечив основною літературою нової віри Швецію. Він був центральною фігурою у процесі публікації шведського перекладу Нового Заповіту в 1526 р. Повне видання Біблії Густава Вази було надруковано у 1541р. Протестантський статут з'явився у 1529 р., а служба шведською мовою – у 1531 р. Лаврентій Петрі став архієпископом у 1531 р. і обіймав цю посаду протягом сорока одного року. Його Церковний Указ 1571 р. був утвердженням поступу лютеранства у Швеції, однак не без деякої нечіткості [5, с. 37].

Плутанина почалась із приходом Йохана III у 1569 р. Його дружиною до своєї смерті у 1583 р. була польська принцеса КатаринаЯгеллонська. Вона була католичкою, і саме двір став осередком Контрреформації. Їй було дозволено мати своїх власних священиків, і протягом декількох років, наприкінці 1570-х рр., єзуїт норвезького походження Лаврентій Ніколай та папський посол АнтоніоПоссевіно були досить активними у своїх намаганнях навернути короля і принести Контрреформацію до Швеції.

Ніколаєві було навіть дозволено відкрити теологічний коледж у Стокгольмі. Йохан намагався знайти золоту середину, що відобразилось у так званій Червоній Книзі (1576 р.), новому літургійному посібнику з лютеранськими та католицькими елементами, котрі не задовольняли жодну зі сторін релігійного протистояння. Антикатолицькі демонстрації почались у столиці в 1579 р. [1, с. 46].

Йохан був вимушений вигнати Поссевіно та Ніколая. Смерть королеви дещо полегшила метушню, однак те, що Сигізмунд (н. 1566 р.), спадкоємець престолу, був хрещеним католиком, значно погіршило ситуацію.

Всі ці події сильно дестабілізували релігійне становище у Швеції та підірвали політичну позицію Йохана. Його молодший брат Карл дещо полегшив «муки». Після смерті Йохана у 1592 р. Сигізмунд зійшов на престол. Будучи королем Польщі, Сигізмунд став недвозначною загрозою лютеранству. Критичність ситуації призвела до необхідності скликати Упсальську Асамблею, збори приблизно трьох тисяч церковних лідерів навесні 1593 р. Під час цього зібрання було обрано чітку лютеранську позицію для Швеції. Релігійне питання, однак, було невіддільним від політичного. Сигізмунд був змушений проводити більшу частину свого часу у Польщі, а за його відсутності урядом правили граф Карл та рада [2, с. 100]. Повстання 1597 р., очолене Карлом, завершилось скиненням Сигізмунда з трону, і саме це закрило релігійне питання. Навіть якщо Карл і надавав перевагу кальвінізму, і хоча він продовжував вести дебати щодо організаційних та теологічних питань Церкви, Швеція була виключно лютеранською.

Реформація у Фінляндії проходила паралельно до шведської. Декілька священиків, котрі отримали освіту у Швеції, включно із Педером Сярхіліхті, МікаелемАгріколою (прибл. 1508-57 рр.) і ПаавеліЮуустена (прибл. 1516-76 рр.), почали поширювати лютеранські ідеї у 1520-х рр. Умови Вестероського Едикту були чинними і щодо Фінляндії; це призвело до конфіскації церковної власності, рекламації пожертвувань вельмож, передачі десятин та інших виплат до казни Густава Вази, а також створення підконтрольного державі духовенства. Перший єпископ Реформації із Обо(Турку), Мартін Скютте, йшов лінією компромісу, впливаючи на власне трансформацію, і тому багато католицьких практик надалі мали місце. Коли Густав поділив церковну адміністрацію у Фінляндії шляхом створення єпархії у Виборгу (Вііпурі) у 1554 р., два нових єпископи (Агрікола у Обо(Турку)) і Юуустен у Виборгу (Вііпурі)) схилялись до більш агресивного курсу [3, с. 412]. Однак, такі витівки наприкінці століття означали, що фінські релігійні практики залишались неоднорідною сумішшю старого та нового, і лише після 1593 р. чиста форма лютеранства опанувала країною.

Більш, ніж будь-де у Скандинавії, Реформація зіграла роль у розвитку народної мови, хоча фінська і раніше використовувалась для проведення церковних служб і деякі релігійні тексти були перекладені нею до Реформації, релігійна революція значно прискорила цей тренд і була життєво важливою для розвитку фінської як мови письма. Буквар фінською Мікаеля Агріколи 1542 р. та його ж переклад Нового Заповіту (виданий у 1548 р.) є центральними у цьому контексті [3, с. 413].

Загалом, внаслідок проведення Реформації почалось значне підвищення у багатстві держави та зростання авторитету корони, революція землеволодіння, трансформація духовенства у залежний від корони соціальний клас зі зростаючою важливістю місцевих політичних справ, поширення народних мов та розвиток модерної літератури, а також повільне перетворення власне релігійних практик. З іншого боку, наслідком Реформації також була

втрата культурного багатства, що раніше культивувалось Церквою, занепадом освітніх закладів та добробуту, і рухом від незалежної Церкви до тієї, котрою легко маніпулювати та підкуповувати залежно від державних цілей. Вона також звузила можливості для жінок шляхом закриття жіночих монастирів.

Таким чином, Реформація набула різного масштабу у п'яти скандинавських країнах, однак серйозно і надовго утвердилась у кожній з них, ставши першим і рішучим ударом по світові Середньовіччя. Поруч зі змінами формального та структурного характеру вона також забезпечила трансформацію особистості на духовному рівні, що певною мірою вплинуло на світосприйняття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. NordstromByron J. Scandinaviasince 1500. – Minnesota: RegentsoftheUniversityofMinnesota, 2000.
2. Grell Peter Ole. The Scandinavian Reformation. – Cambridge University Press, 1995.
3. Spalding M.J. History of Protestant Reformation. – MA: Routledge, 2004.
4. Андерссон И. История Швеции. – М., 1951.
5. Кан А.С. Историяскандинавскихстран (Дания, Норвегия, Швеция). – М., 1980.
6. Гуревич А.Я. История и сага. – М., 1972.
7. Евдокимова А.А. История раннего Нового Времени. Эпоха Реформации. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2004.

Тростогон А.М. РЕФОРМАЦИЯ В СКАНДИНАВСКИХ СТРАНАХ: КОМПАРАТИВНЫЙ АНАЛИЗ

Данная статья рассматривает реформационные процессы в странах Скандинавии в раннее Новое время, и их последующее влияние на светскую и духовную жизнь этого региона Европы.

Ключевые слова: Реформация, лютеранство, Скандинавия, Вестероский риксдаг, католицизм.

Trostogon A.M. REFORMATION IN SCANDINAVIAN COUNTRIES: COMPARATIVE ANALYSIS

This article considers Reformation processes taking place in Scandinavian countries in the early Modern time with the consecutive impact upon secular and spiritual life of this region of Europe.

Key words: Reformation, Lutheranism, Scandinavia, VästeråsRiksdag, Catholicism.

УДК 94(430) «18/19»:368.042

О.А. Мельничук, В.Г. Шарпатий

ПЕРЕДУМОВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВОГО ДЕРЖАВНОГО СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ У НІМЕЧЧИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті висвітлюються передумови запровадження державного соціального страхування у Німеччині. Автором аналізуються інститути добровільного, факультативно-обов'язкового та частково-обов'язкового страхування, розкривається їх значення для розвитку загальнообов'язкового страхування.

Ключові слова: соціальне страхування, соціальний захист, страхові внески, страхові каси.

Світовий досвід підтверджує, що в основі соціального захисту населення країн з ринковою економікою лежить соціальне страхування. Першою із західноєвропейських країн, в якій у другій половині XIX ст. на державному рівні було запроваджено страхування від хвороб, нещасних випадків, старості та інвалідності була Німеччина. Саме її соціальне законодавство стало взірцем для інших держав у розроблені основ соціального захисту найманих працівників.

Питання соціальних реформ в Німеччині другої половини XIX ст. не знайшло належного висвітлення в науковій літературі. Виняток складають праці економістів, юристів, медичних та страхових працівників, які на початку XX століття вивчали досвід Німеччини з метою запровадження окремих видів соціального страхування в Російській імперії [1-7]. Соціальній

політиці О. фон Бісмарка присвячена статтяС. Матвєєва та Г. Музиченка [8], в якій автори висвітлюють політичну боротьбу навколо реформ соціального страхування в наприкінці XIX ст. та їх значення для подальшого розвитку Німеччини. Окремі аспекти проблеми окреслені в контексті історії робітничого руху в Німеччині у досліджуваний період [9-11].

У своїй статті автор поставив за мету розкрити передумови запровадження державного соціального страхування у Німеччинішляхом аналізу інститутів добровільного, факультативно-обов'язкового та частково-обов'язкового страхування, показати їх вплив на розвиток інституту загальнообов'язкового державного страхування.

Зародження основ соціального страхування в Німеччині проходило в умовах активізації соціалістичного та робітничого рухів, які й змусили правлячі кола відмовитися від ідей манчестерських теорій та висловитися за активне втручання у регулювання відносин між робітниками та підприємцями. Іншою важливою складовою запровадження соціальних реформта охоплення ними значної частки пролетаріату була сильна централізована державна влада, здатна знайти компроміс із буржуазією. Такі передумови склалися в 70-х рр. XIX ст.в Німеччині, що характеризувалася найбільшим впливом «залізного канцлера» та активною позицією соціал-демократів.

О. фон Бісмарк та його оточення розуміли, що лише каральними заходами боротися із соціалістичним та робітничим рухом неможливо. Томуй пропонувалося поєднувати їх із соціальними реформами для робітників. Виступаючи у рейхстазі у 1871 р. канцлер зазначав, що «єдиним засобом стримування соціалістичного руху є здійснення того, що видається справедливим у вимогах соціалістів і може бути реалізованим в межах існуючого державного та суспільного порядку» [1, с. 8]. Опрацювавши програму СДРП, керівник уряду заявив про здатність самостійно вирішити «робітниче питання». Задумана соціальна реформа, передусім, повинна була переконати трудящих у спроможності держави створити «суспільство соціальної справедливості». Тому канцлер не заперечував, коли соціальну політику з пропагандистською метою називали «державним соціалізмом» [12, с. 37]

Окрім зняття соціальної напруги, соціальне законодавство канцлер розглядав як надійний захист від партикуляризму. Соціальне примирення мало стати запорукою закріплення територіальної єдності держави [8, с. 144]. В таких умовах проведення соціальних реформ було винесено на порядок денний.

Нова форма державної соціальної політики зустріла схвалення і підтримку не лише підприємців, але й тих соціальних реформаторів із буржуазії, які виступали за «соціальну монархію» і державне втручання у вирішення соціальних питань. Новий напрямок, що ставив за мету розробку таких соціальних заходів, за допомогою яких можна було зберегти соціальний мир в капіталістичному суспільстві, серед німецьких вчених отримав назву «катедер-соціалізму». Заснований прибічниками цього напрямку «Союз соціальної політики» ставив за мету вивчення та розроблення питання про запровадження загальнодержавного соціального страхування [13, с. 313].

Зважаючи на важливість такого кроку для соціального захисту найманих робітників в самій Німеччині, а також становлення і розвитку даного інституту у світовій практиці, вказана модель соціального страхування отримала, в подальшому, назву «бісмаркської», і стала зразком для основ соціального захисту в інших державах [14, с. 69].

Завдання із розроблення законодавчої бази соціального страхування виявилося не надто складним, оскільки грунт для цього був підготовлений попередніми його формами у вигляді добровільного, факультативно-обов'язкового та частково-обов'язкового страхування. Поява добровільного соціального страхування в Німеччині сягає своїми коренями до початку XIX ст. Після відміни кріпосного права (1808 р.) та зруйнування цехів (1810 р.), із розвитком капіталістичних відносин, робітники створили перші організації у формі «вільних допоміжних кас». За законом 1845 р. місцевим органам влади надавалося право залучати до участі в таких касах всіх робітників даного району, поклавши початок розвитку факультативно-обов'язкового страхування. В 1849 р. місцеві органи влади отримали дозвіл обкладати внесками і підприємців, які сплачували половину суми страхового внеску робітників. Ця норма була перенесена згодом у загальнообов'язкове страхування [2, с. 29].

Під впливом наступних змін до законодавства значна частка вільних допоміжних кас перетворилася у місцево-обов'язкові. При цьому загальна кількість кас суттєво збільшилася. Так, якщо в 1854 р. у Пруссії нараховувалося 2 576 кас з 254 420 членами, то в 1974 р. - 4 877

кас із 785 278 членами. Функції цих кас обмежувалися виплатою грошової допомоги у разі хвороби чи смерті, розмір якої становив половину заробітку працівника. Надання медичної допомоги майже не практикувалося. Керівництво касами здійснювали самі застраховані. Інколи, право голосу на загальних зборах та в правлінні, пропорційно до сплачуваних внесків отримували підприємці [7, с. 504.].

Із введенням в північній Німеччині у 1869 р. нового промислового статуту робітники отримали право створювати організації добровільного страхування – професійні спілки. Для зміцнення організації соціального захисту профспілки заснували особливий фонд взаємодопомоги, який вже відокремлювався від бойового фонду, призначеного для проведення страйків. Щоправда фінансова спроможність таких фондів була незначною, оскільки середній річний внесок складав 8 марок, а на кожного члена в рік витрачалося 5,5 марок. Головною статею витрат була виплата допомоги у разі хвороби або смерті працівника. Для забезпечення інвалідів праці при Гирш-Дункерівських спілках була облаштована особлива центральна пенсійна каса, куди мали право входити робітники не старші 50 років. Пенсію могли отримувати робітники після п'ятирічного перебування в касі. Розмір внесків робітників віком до 30 років становив 14 пфенінгів, від 30 до 40 років – 20 пфенінгів, від 40 до 45 років – 27 пфенінгів, від 45 до 50 років – 47 пфенінгів. Зазвичай пенсія становила 4,5 марки на тиждень, після десятирічного перебування – зростала до 6 марок, а після двадцятирічного – до 7, 5 марок [4, с. 32].

Вільні допоміжні каси, які отримали активний розвиток після 1869 р. були основані на принципах взаємодопомоги і позбавлені будь-якої благодійності. В переважній більшості випадків до кас входили робітники однієї галузі, які і здійснювали управління касами. На відміну від англійських робітничих орденів, які включали в себе декілька сотень тисяч членів, німецькі каси були нечисельними. Переважна їх більшість обмежувалася виплатою грошової допомоги. Як правило, кожна каса мала одного «довіреного» лікаря, який видавав посвідчення, необхідне для отримання лікарняної допомоги. Щоб захистити себе від фінансового банкрутства, каси намагалися приймати до свого складу фізично здорових членів. Таким чином, неспроможні бюджети обмежували функції таких організацій, а незначне охоплення робітничої маси (Гирш-Дункерівські спілки у 1874 р. об'єднували лише 42 тис. осіб) не могло суттєво вплинути на об'єм соціального захисту працюючих [2, с.30].

В таких умовах і уряд, і ліберальне суспільство, і самі робітники все частіше задумувалися над запровадженням обов'язкового страхування, яке з 1854 р. вже існувало для гірничо-заводських робітників. В 1971 р. уряд Німеччини зробив перший крок у даному напрямку, запровадивши відповідальність підприємців за нещасні випадки на виробництві. Зокрема, власники залізничних доріг, гірничих підприємств були зобов'язані виплачувати компенсації робітникам та їх сім'яму разі отримання травм, інвалідності чи у випадку смерті. Однак закон не набув широкого поширення, оскільки певні надії уряд ще покладав на добровільне страхування [8, с. 136]. З метою активізації діяльності вільних допоміжних кас, уряд Німеччини у 1876 р. прийняв спеціальний закон про реєстрацію таких кас, надавши їм права юридичної особи та визначивши умови, за яких участь у цих касах звільняла робітника від внесків у місцеву загальнообов'язкову касу. Незважаючи на те, що протягом наступних 5 років утворилося ще 200 нових кас, загальна кількість добровільно застрахованих у самій Німеччині не збільшилася і складала 1,5 млн. осіб, які репрезентували 3% всього населення Німеччини та біля 12% найманих робітників. Якщо взяти до уваги, що обов'язковим страхуванням тимчасової непрацездатності в момент запровадження було охоплено 4,7 млн. робітників (10% населення та 40% найманих робітників), стає зрозумілим важливість такого кроку як перехід від добровільного до загальнообов'язкового страхування у Німеччині [6, с. 13].

У більшості випадків, при запровадженні загальнодержавного страхування в Німеччині простежується наступність таких реформ та використання досвіду попередніх страхових форм. Особливо це проявилося в характері новостворених установ, їх функціях та структурі. Так із попередніх видів установ в майбутньому державному страхуванні збереглися фабричні та ремісничі місцево-обов'язкові каси, а змішані каси були перейменовані в общинні. Без змін залишалися також гірничо-заводські та вільні зареєстровані каси. Заново створювалися лише каси для робітників-будівельників, однак роль таких кас в загальній системі державного страхування була незначною [15, s. 61-62].

Практика добровільного та місцево-обов'язкового страхування була скопійована також по відношенню до функцій та структури кас державного страхування. Так, видача допомоги у розмірі половини заробітку, максимальна тривалість виплати допомоги – 13 тижнів, видача допомоги на поховання в обсязі 10 тижневих допомог, встановлення, так званого «вичікувального періоду» при виплаті допомоги у разі хвороби – усе це практикувалося і раніше і було санкціоновано законом 1876 р. про реєстрацію вільних кас. Новий закон про загальнообов'язкове державне страхування вніс лише одноманітність у функції різних кас. Основним нововведенням було запровадження обов'язкової медичної допомоги, яка через нестачу матеріальних коштів не отримала належного розвитку в добровільному страхуванні [2, с. 33].

Що стосується залучення підприємців до соціального страхування, то даний принцип був передбачений уже законом 1849 р., хоча й не набув всеосяжного характеру. З практики добровільного страхування був запозичений і принцип співвідношення внесків підприємців та робітників (1:2) і відповідно до цього ступінь їх участі в управлінні касами [4, с.42].

Наступність форм соціального страхування в Німеччині підтверджується і тим, що навіть із запровадженням загальнообов'язкового державного соціального страхування добровільне страхування у Німеччині не перестало існувати, хоча й в значній мірі втратило характер повної «добровільності». На 1910 р. в Німеччині продовжували функціонувати 1286 вільних кас, що охоплювали 887 625 членів, що складало 7,3% усіх застрахованих. Окрім того, добровільним страхуванням при професійних спілках було охоплено 1,5 млн. робітників [2, 35].

Підсумовуючи викладене зазначимо, що добровільне і місцево-обов'язкове страхування, що існували у Німеччині майже з початку XIX ст. склали фундамент, на якому згодом було збудовано інститут державного соціального страхування. В жодній із європейських країн наступність між цими формами соціального страхування не проявилася так рельєфно. В цьому плані Німеччина залишається класичним зразком еволюції форм соціального страхування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вигдорчик Н.А. Социальное страхование. – СПб.: Муравей, 1917. – 31 с.
2. Вигдорчик Н.А. Социальное страхование. Систематическое изложение истории, организации и практики всех форм социального страхования. – СПб.: Практическая медицина, 1912. – 295 с.
3. Данский Б.Г. Страхование рабочих в России и на Западе. Т.1. Вип. 3. Организация больничной кассы. – СПб.: Прибой, 1914. – 206 с.
4. Данский Б.Г. Страхование старости и инвалидности в иностранных государствах. – Спб.: «Экономика», 1912. – 102 с.
5. Дементьев Е.М. Врачебная помощь рабочим и страхование их от болезней. – СПб.: «Труд», 1896. – 23 с.
6. Дементьев Е.М. Свод германских законов по страхованию рабочих. – Спб.: «Труд», 1912. – 134 с.
7. Яроцкий В. Страхование рабочих в связи с ответственностью предпринимателей. – СПб.: «Труд», 1895. – Т.2. – С. 497-1115.
8. Матвєєв С.О., Музиченко Г.В. Соціальна політика Отто фон Бісмарка і сучасність // Український історичний журнал. – 2008. – №6. – С. 134-149.
9. Галкин И.С. Рабочее движение в Германии 1871-1914 годов. – Лекции. – М.: Госполитиздат, 1957. – 84 с.
10. Либкнехт В. О политической позиции социал-демократии, в частности по отношении к рейхстагу. – Никаких компромиссов, никаких избирательных соглашений. – Пауки и мухи. – М.: Госполитиздат, 1958. – 119 с.
11. Оболенская С.В. Политика Бисмарка и борьба партий в Германии в конце 70-х годов XIX в. – М.: Наука, 1992. – 174 с.
12. История Германии : учебное пособие : в 3 тт. / Под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. –Т. 2: От создания Германской империи до начала XXI века. – М.: КДУ, 2008. – 672 с.
13. Краткая история Германии / Ульф Дильмайер, Андреас Гестрих, Ульрих Херманн и др.; пер снем. К.В. Тимофеевой. – СПб.: Евразия, 2008. – 542 с.
14. Татаренко Г. Моделі соціального страхування в контексті історії // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 7. – С. 69-72.
15. GünterNauman Deutsche Geschichte 1806 bis heute. – Wiesbaden: marixverlag, 2010. – 256 s.

……

Мельничук О.А., Шарпатий В.Г. ПРЕДПОСЫЛКИ ВВЕДЕНИЯ ОБЩЕОБЯЗАТЕЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО СОЦИАЛЬНОГО СТРАХОВАНИЯ В ГЕРМАНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

В статье освещаются предпосылки введения государственного социального страхования в Германии. Автором анализируются институты добровольного, факультативно-обязательного и частично-обязательного страхования, раскрывается их значение для развития общеобязательного страхования.

Ключевые слова: социальное страхование, социальная защита, страховые взносы, страховые кассы.

Melnychuk O.A., Sharpatuy B.G. PRE-CONDITIONS OF INTRODUCTION OF OBLIGATORY STATE SOCIAL SECURITY IN GERMANY IN THE SECOND HALF OF XIX OF CENTURY.

In the article pre-conditions of introduction of state social security are illuminated in Germany. An author is analyse the institutes of voluntarily, optionally-obligatory and partly-obligatory insurance, their value opens up for development of obligatory insurance.

Key words: social security, social defence, insurance payments, insurance cashdesks.

УДК 94(437):32973(430)

Т.В. Піковська

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ПРОГРАМІ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ В ПЕРШІЙ ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1918-1938)

Статтю присвячено дослідженню національного питання в програмі Чехословацької соціал-демократичної партії у Першій Чехословацькій республіці. Чехословацька соціал-демократична робітнича партія тривалий час була однією з найпопулярніших політичних партій у Першій Чехословацькій республіці. Основою національного питання в програмі ЧСДРП стало формування політичної чехословацької нації.

Ключові слова: Перша Чехословацька республіка, національне питання, Чехословацька соціал-демократична робітнича партія, політичні партії, політична програма, політична система, соціалістичний рух, демократія, парламент.

Однією з найсильнішихлівих чехословацьких партій, була Чехословацька Соціально-Демократична Робітнича Партія (далі ЧСДРП), яка була заснована ще в 1878 р, як складова частина Австрійської соціал-демократії [1, s. 683].

Дослідженням діяльності чехословацьких соціал-демократів займались такі чеські історики, як Я. Куклік [1], В. Цабада [2], Я. Рупнік [3], З. Карнік [4]. У їхніх працях здійснене дослідження політичного шляху ЧСДРП, від її утворення до останніх днів існування Першої ЧСР, ролі партії у формуванні політичної системи держави. Особливості політичної програми партії дослідивросійський історик Е.Фірсов [5]. Діяльність чехословацьких соціал-демократів дослідив український історик І.Дзюбко [6]

Метою статті є дослідження національного питання в програмі ЧСДРП в період з 1918р. по 1938р.

Шлях до визначення соціал-демократами власної позиції в національному питанні був досить непростий. Наприкінці XIX ст.чеська соціал-демократія постала перед проблемою: досягти визнання як частини чеської політичної спільноти й при цьому не перейти до табору націоналістично орієнованих партій [2, s. 31]. У зв'язку із загостренням національних суперечностей усередині австрійського соціально-демократичного руху, у 1897 р. з його складу виділилось шість національних партій, які зберігали між собою федеративні зв'язки. У цьому ж році соціал-демократи вперше увійшли до імперської ради; для того, щоб дистанціюватись від чеського націоналізму й підкреслити «класову солідарність», вони видали декларацію, у якій виголосили протест проти поділу імперії на національні держави: «Протестуємо проти того, щоб більшість чеського народу, пригнобленого політично, економічно й культурно, відійшла

від шляху розв'язання своїх матеріальних і духовних проблем і стала на хибний шлях побудови самостійної держави» [3, s. 27]. У декларації зазначалось, що звільнення чеського народу , як національне так і соціальне, принесе лише встановлення соціалізму [3, s. 27].

Ця декларація поклала початок утворенню двох політичних напрямків усередині чеського соціально-демократичного руху. Перший, на чолі із Б. Шмералем, працював над розбудовою такого варіанту австромарксизму, який можна було б пристосувати до чеської соціал-демократії. Другий характеризувався сильними націоналістичними тенденціями, складався, у свою чергу із декількох політичних груп серед яких найсильнішою була група Ф. Модрачека, що виступала за поєднання націоналістичних прагнень з ідеями соціалізму [3, s. 28].

У 1899 р. відбувся Брюннський з'їзд, на якому постала проблема федералізації монархії. Чехи на ньому відігравали роль арбітра між словацькими соціалістами, прихильниками культурної національної автономії та австрійськими, які виступали за збереження монархії й збереження єдності соціал-демократії в межах однієї партії [2, s. 35].

Зрештою, було прийнято рішення про включення в Брюннську програму вимог «федерації народів». Концепція національної держави у програмі була замінена на концепцію «національних корпорацій», що повинні мати право на самоуправління [2, s. 36].

У розбудові цієї програми в значною мірою були використані ідеї К. Реннера і О. Бауера. Зазначимо, що Брюннська програма зберігала чинність аж до прийняття нової програми чехословацьких соціал-демократів у 1930 р. [1, s. 686].

Прийняття програми не припинило дискусії між двома політичними групами з приводу національного питання. Б. Шмераль пропонував розв'язати національне питання шляхом надання автономії кожному з народів імперії відповідно до їхнього культурного розвитку. Також він вважав за необхідне проведення децентралізації та демократизації державного управління [3, s. 27].

Із критикою ідей Б. Шмераля виступила група Ф. Модрачека, який зазначив: «необхідно протиставити етатистському і централістському соціалізму Шмераля, соціалізм національний і децентралізований» [3, s. 27]. Як зауважив Я. Рупнік, ця дискусія виходила далеко за межі національного питання і, по суті, була дискусією про майбутнє держави й соціалізму [3, s. 28].

Передумови створення спільної незалежної Чехословацької Соціал-Демократичної партії виникли під впливом Першої світової війни і лютневих подій в Росії.

Поміркована частина Чеської СДРП, яка виступала за необхідність дочекатися кінця війни і вже потім визначити власну позицію, зазнала гострої критики з боку національно орієнтованої опозиції на чолі з Ф. Модрачеком. Опозиція вимагала зміни очікувальної позиції на активну, державотворчу. У цей період у середовищі соціал-демократів набули популярності ідеї створення Дунайської федерації, серед країн якої мала зайняти своє місце й Чехословацька держава.

На конференції в Стокгольмі 26-27 червня 1917 р. ЧСДРП проголосила «Війна, що була розпочата імперіалістично-капіталістичними країнами, найближчим часом може бути завершена. Після її закінчення необхідним є самовизначення кожного народу. З огляду на це, бажаємо, щоб наш чеський народ утворив самостійну Чехословацьку державу в рамках Дунайської федерації. Прагнемо, аби в цій державі дійшли політичного об'єднання всі представники чеського народу, а також словаки « [1, s. 687].

ЧСДРП утворилась шляхом об'єднання Чеської Соціал-Демократичної Робітничої партії зі Словацькою Соціал-Демократичною Робітничою партією в Угорщині. Після виникнення ЧСР ССДРП розірвала всі відносини із Угорщиною й привітала створення нової держави чехів і словаків [1, s. 685]. На з'їзді ССДРП 25 грудня 1918 р. у Липтовському Св. Микулаші лідер партії Е. Леговський проголосив про приєднання до чеських соціал-демократів [1, s. 685].

25-27 грудня 1918 р. у Празі відбувся 12-й з'їзд Чеської СДРП, який остаточно підтвердив об'єднання двох партій під назвою Чехословацька Соціал-Демократична Робітнича Партія (ЧСДРП) [1, s. 686]. Її лідером став Б. Шмераль. Також на з'їзді йшла мова про об'єднання з іншими соціалістичними партіями, зокрема із Чеською Соціалістичною Партією. Проте згоди з цього питання так і не було досягнуто.

Виникнення ЧСР партія схарактеризувала як «здійснення національно-визвольної частини нашої програми» [1, s. 686]. Після виборів у червні 1918 р. ЧСДРП здобула 30% голосів і стала однією з найсильніших партій [1, s. 688].

Позицію ЧСДРП не лише в організаційних, а й в ідеологічних питаннях мав визначити 12-й з'їзд. Головним питанням з'їзду стало визначення завдань у новій республіці. Єдності серед соціал-демократів не було. Усередині партії існувала опозиція, яка гостро критикувала участь ЧСДРП у владних коаліціях, визначаючи її як «відступ від інтересів пролетаріату» й вимагала вступу до Комуністичного Інтернаціоналу [3, s. 66]. Ці розбіжності зрештою призвели до відокремлення групи Ф.Модрачека, який заснував соціалістичну партію. Найбільшим ударом для соціал-демократів стало відокремлення лівої опозиції і утворення в 1921р. Комуністичної партії Чехословаччини КПЧ [1, s. 688]. З цих причин ЧСДРП утратила більше половини партійців і близько 20 мандатів.

Одним із найважливіших факторів розвитку соціалістичного руху в ЧСР була соціалістична багатопартійність. Кожна з національних меншин у ЧСР мала власну соціал-демократичну партію. Хоча соціалістична ідеологія і не відносила питання національної належності до першочергових, національне питання в Першій ЧСР позначилось на розвитку соціалістичного руху в країні. Так, незважаючи на наявність великої кількості національних соціалістичних партій визначальними стали взаємовідносини між ЧСДРП і судето-німецькою соціал-демократичною партією НСДРП(Ч).

Спроби організаційної взаємодії між двома партіями наштовхувались на серйозні перешкоди, в основі яких був чесько-німецький національний конфлікт. Головною умовою в питанні співробітництва чеського і німецького робітничого НСДРП(Ч) вважала визнання з боку ЧСДРП насильницького характеру ЧСР і боротьби з нею.

З часом ЧСДРП знайшла своє місце в політичній системі ЧСР і стала на шлях нової політичної програми. Чеський дослідник Я. Куклік підкреслює, що свій політичний профіль партія відточила у полеміці із комуністами [1, s. 689].

Основні положення нової програми були відпрацьовані на 15-му з'їзді партії, який відбувся у квітні 1927р в Празі. Проект програми представила комісія на чолі з Й. Стівінем. З'їзд програму не прийняв, було вирішено приурочити її до 50-річчя заснування партії [4, s. 346].

У вересні 1930р. на 17-му з'їзді ЧСДРП було прийнято програму під назвою «Проголошення основ» [1, s. 689]. На початку програми зазначалось: «необхідний історичний компроміс, який поєднав би соціально-демократичну партію з її марксистським минулим, але відчинив би двері до модерного демократизму й етнічного соціалізму, який в дусі засад справедливості, рівності, братерства і свободи, на основі наукового пізнання людини і суспільства, перетворить життя кожної людини в соціалістичну інституцію» [1, s. 689].

У програмі була висловлена вірність чехословацькій державі: «будемо вірні демократичному характеру республіки, її соціальній і культурній організації і відстоюватимемо самостійність чехословацької держави» [4, s. 347].

Основою розв'язання національного питання, зокрема його чехословацького складника була «необхідність визнання національних особливостей чехів і словаків із метою побудови єдиної політичної нації « [4, s. 347]. Усунути національні суперечності повинно було «зрівняння соціального й економічного рівня різних регіонів держави» [4, s. 347]. Для розв'язання німецького питання була необхідна поява «нового активізму», тобто політичних сил, які прагнутимуть до політичної співпраці в межах ЧСР [4, s. 347].

Офіційно це була остання політична програма ЧСДРП в Першій ЧСР. Проте 15-17 квітня 1937 р. Ф. Томашек в своєму виступі в парламентському клубі соціал-демократів представив програму під назвою «Чого хочуть соціалісти?» [4, s. 349]. У ній наголошувалась цінність демократичного устрою ЧСР і необхідність його збереження. Програма була сприйнята соціал-демократами як «заклик до нового мислення» [4, s. 349]. Після її проголошення голова партії А. Гампл неодноразово заявляв: «шлях партії не розлучний із шляхом демократії» [4, s. 349]. Ця програма виконувала роль неофіційної програми ЧСДРП до останніх днів існування Першої ЧСР.

Зауважимо, що ЧСДРП на політичній арені проявила себе як державотворча партія, яка сприяла виникненню й побудові незалежної і демократичної ЧСР. Вона була однією з найпопулярніших чеських політичних партій. При цьому ЧСДРП неодноразово намагалась налагодити співпрацю з німецькими соціал-демократами, але, невирішеність чесько-німецьких національних суперечностей завадили її успішному здійсненню.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Kuklik J. Československá sociálně demokratická strana dělnicka// Jiři Maliř, Pavel Marek a kol. Politickě strany.Vyvoj politických stran a hnuti v českych zemich a československu 1861-1938. I.Dil: obdobi 1861-1938. – Brno,2005 – 1054s.
2. Cabada L Intelektuálově a idea komunismu v Českych zemich 1900-1939. – Praha, 2000. – 197s.
3. Rupnik j. Dějini Komunistickě strany Československě. Od počatku do převzeti moci. – Praha, 2002. – 285s.
4. Kárnik Z. Ceske zeme v eře prvni republiky (1918-1938). Dil II Československo a českě zeme v krizi a v ohroženi (1930-1935). – Praha, 2002. – 590s.
5. Фирсов Е.Ф. Опыт деократии в ЧСР при Томаше Масарике: коалиционный плюрализм (1928-1934). – М., 1997. – 201с.
6. ДзюбкоІ.С. розвязання національного питання в народно-демократичній Чехословаччині. – К.: 1959. – 152с.

Пиковская Т.В. НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В ПРОГРАММЕ ЧЕХОСЛОВАЦКОЙ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РАБОЧЕЙ ПАРТИИ В ПЕРВОЙ ЧЕХОСЛОВАЦКОЙ РЕСПУБЛИКЕ (1918-1938)

Статья посвящена исследованию национального вопроса в программе Чехословацкой социал-демократической рабочей партии в Первой Чехословацкой республике. Чехословацкая социал-демократическая рабочая партия длительное время была одной из самых популярных партий в Первой Чехословацкой республике. В основе национального вопроса в программе ЧСДРП стало формирование политической чехословацкой нации.

Ключевые слова: Первая Чехословацкая республика, национальный вопрос, Чехословацкая социал-демократическая рабочая партия, политические партии, политическая программа, политическая система, социалистическое движение, демократия, парламент.

Pikovska T.V. NATIONAL QUESTIONSIN THE PROGRAMSOF CZECHOSLOVAK SOCIAL DEMOCRATIC PARTY OF WORKERS OF THE FIRST CZECHOSLOVAK REPUBLIC (1918-1938)

Thearticle is devoted to the research of national question in the program of Czechoslovak social democratic party of workers oftheFirstCzechoslovak Republic. Czechoslovak social democratic party of workersduringlong time was one of the most popular partiesoftheFirstCzechoslovak Republic. In basis of national questionin the program of CSDPWwas forming of political Czechoslovak nation.

Keywords: First Czechoslovak republic, national question, Czechoslovak social democratic party of workers, political parties, political program, political system, socialism, democracy, parliament.

УДК 179.7(=411.16):476) «1941/1944»

Г. Винница

УЧАСТИЕ ВЕРМАХТА В УНИЧТОЖЕНИИ ЕВРЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНЫХ ОБЛАСТЕЙ БЕЛОРУССИИ

У статті, на основі архівних документів, розглядається злочинна діяльність вермахту по знищенню єврейського населення східних областей Білорусії під час окупації (1941–1944 рр.). Аналізуються дії різних структурних підрозділів німецької армії: командування, військових частин, комендатур, команд польової поліції і жандармерії.

Ключові слова: Східна Білорусія, єврейське населення, вермахт, масове знищення.

Постановка проблемы.До настоящего времени существует необходимость научной разработки тематикиХолокоста вБелоруссии. Этот вопрос истории Второй мировой войны лучше освещен в Западной Белоруссии[1] .Проблема такого же глубокого изучения темы и в Восточной Белоруссии продолжает оставаться актуальной.

Состояние научной разработки проблемы.Исследованием данной темы занимались учёные Х. Хеер, В.Курилла (ФРГ), И.А. Альтман (Россия) и Э.Г.Иоффе(Беларусь)[2] .Наиболее фундаментальной по проблеме исследования являетсяработа немецкого историка Христиана Герлаха «Калькулированная смерть» [3] .В существующих работах рассматривается

истребление евреев германской армией на всей территории Белоруссии. Геноцид еврейского населения восточных областей Белоруссии не выделялся в отдельную проблемуи освещался фрагментарно.

Цель данной работы – проанализировать процесс уничтожения еврейскогонаселения вермахтом на захваченных землях восточных областей Белоруссии.Предлагаемый материал является первым опытом детального исследования темы на рассматриваемой территории.

Изложение основного материала.В период Второй Мировой войны на оккупированной территории СССР, и в частности на землях Восточной Белоруссии,вермахтом грубейшим образом нарушались международные правовые нормы. Преступления в отношении евреев совершались не только карательными подразделениями СС, СД, но и частями немецкой армии. Распоряжения верховного командования вермахта, как и направленность пропаганды в армии Третьего рейха были преступными. Военное руководство Германии, то есть верховное командование вооруженных сил или ОКВ (Oberkommando der Wehrmacht, OKW) и верховное командование сухопутных войскили ОКХ(Oberkommando des Heeres,OKH), несет прямую ответственность за участие в геноциде еврейского народа. Практическому осуществлению преступлений способствовала идеологическая обработка солдат вермахта, проводимая в ходе подготовки к вторжению на территорию СССР[4, с. 171 [.

В полном соответствии с замыслами Гитлера, между шефом Главного управления имперской безопасности илиРСХА(Reichssicherheitshauptamt, RSHA) обергруппенфюрером СС Рейнхардом Гейдрихом (Reinhard Tristan Eugen Heydrich)и генерал – квартирмейстером ОКХ генерал–майором Эдуардом Вагнером (Eduard Wagner)было заключено соглашение о разграничении компетенций и о сотрудничестве вооруженных сил с айнзацгруппами СС в будущей войне против Советского Союза. Почти за два месяца до начала операции «Барбаросса», то есть 28 апреля 1941 года, это соглашение обрело форму секретного приказа главнокомандующего сухопутными войсками генерал – фельдмаршала Вальтера фон Браухича (Walther Heinrich Alfred Hermann von Brauchitsch) «О регулировании использования полиции безопасности и СД в соединениях сухопутных войск». В нём определялось, что в оперативном пространстве сухопутных войск для осуществления «особых задач» будут действовать « зондеркоманды полиции безопасности»[5, s. 56] .

На практике суть «особых задач» сводилась к казни определенных групп населения. В секретном приказе фельдмаршала Браухича говорилось, что айнзацгруппы и айнзацкоманды «самостоятельно осуществляют экзекуции против гражданского населения». Определялись также формы сотрудничества между вермахтом и органами СС, как в прифронтовых районах, так и в тылу.

Позицию военного командования в отношении евреев рассмотрим на примере секретного приказа начальника штаба ОКВ Вильгельма Кейтеля (Wilhelm Bodewin Johann Gustav Keitel) от 12 сентября 1941 года. В нем сказано, что «борьба против большевизма требует принятия безжалостных и энергичных действий, в первую очередь против евреев, как главных носителей большевизма»[6, с. 50] . Такой же точки зрения придерживался и командующий второй танковой группой (оккупировала ряд населенных пунктов Восточной Белоруссии) генерал – полковник Гудериан Хайнц Вильгельм (Heinz Wilhelm Guderian). В изданном им приказе говорится: «Неоправданная гуманность по отношению к коммунистам и евреям неуместна. Их следует беспощадно расстреливать»[7, л.199] . Генерал – майор Густав фон Бехтольсхайм(Gustav Bechtolsheim) командир 707 пехотной дивизии и военный комендант генерального округа «Белоруссия» 24 ноября 1941 г. издал приказ № 24, в котором говорилось: «Евреи должны исчезнуть с лица земли»[8, л.32] .По этому приказуГустава фон Бехтольсхайма, кроме евреев, уничтожению подлежали также и цыгане.

С самого начала вооруженные силы стремились не оставлять следов своих преступных действий. Приказы об уничтожении евреев отдавались, как правило, устно. Экзекуции предписывалось проводить вне населенных пунктов, а фотографировать запрещалось. В своих донесениях исполнители массовых убийств использовали разные эвфемизмы. Обычно, служебная формулировка «зачистка» обозначала уничтожение евреев при активном участии вермахта. Нередко массовые убийства евреев проводились под прикрытием «действий против партизан», «карательных акций против бандитов», «ликвидации партизанских лагерей». Многие документы о расправах впоследствии уничтожались[4, с. 171 [.

Вермахт является прямым участником Холокоста, став опорой преступного нацистского режима. Руководство вооруженных сил Германии помогло претворить в жизнь геноцид евреев как с чисто военной, так и организационно – технической точки зрения. Участие вермахта в Холокосте в восточных областях Белоруссииосуществлялось на всех уровнях военного командования – от командующего войсками тыла группы армий «Центр» (Heeresgruppe Mitte) или руководства гражданской администрации имперских комиссариатов «Остланд»(Reichskommissariat Ostland) и «Украина» (Reichskommissariat Ukraine) до командиров войсковых частей. Не было случаев сопротивления или отказов от выполнения приказов[4, с. 172 [.

Вермахт принял активное участие в изоляции евреев от остальной части населения восточных областей Белоруссии. Показательно в связи с этим административно – хозяйственное распоряжение № 5 от 21 августа 1941 года командующего тылом группы армий «Центр» генерала Макса фон Шенкендорфа. В нём сказано, что в связи с необходимостью «строгого контроля за деятельностью евреев» им «запрещается покидать район своего места жительства»[9, л.118] . Создание гетто и контроль за ним, входили в функции структурных подразделений вермахта. Так, в Минскегетто было образовано по приказу полевого коменданта генерала Вальтера Браймера от 19 июля 1941 года [10, л.25] . В гетто Орши,по распоряжению полевого коменданта города полковника барона фон Ашеберга, еврейское население согнали в конце августа - начале сентября 1941 года[11, с. 42] . Его заместитель, капитан Пауль Айк, контролировал в дальнейшем функционирование гетто.

В массовых убийствах еврейского населения на территории Восточной Белоруссииактивное участие принимали войсковые подразделения вермахта. В частности расстрел евреев в населенных пунктах Крупки, Холопеничи и Шамки производился солдатами 12 роты 354 пехотного полка вермахта[12, s. 58] . Резервный полицейский батальон(Schutzmannschaft Battailon)№ 131 уничтожал совместно с айнзатцкомандой (Einsatzkommando) 9 в августе 1941 года еврейское население Витебска. В августе-сентябре 1941 года в Минске совместно с айнзатцкомандой 8 узников гетто расстреливал 322 полицейский батальон. В уничтожении гетто Борисова принимали участие подразделения 339 пехотной дивизии вермахта[13, b.296] . В октябре 1941 года 11– ый полицейский батальон, входивший в состав 707-й пехотной дивизии, проводил акции массового уничтожения в Смолевичах (1338 евреев), на станции Койданово (1000) и в Слуцке (5900)[14,с.912] . В Могилеве 2-3 октября 1941 года, во время акции в гетто, 9 ротой 3 полицейского батальона «Центр» расстреляно 555 евреев(15, л.30). В Краснополье 22 октября 1941 года подразделение 3 – го полицейского батальона уничтожило 121 еврея[15, л.30] . В Бобруйске 7 – 8 ноября 1941 года айнзатцкомандой – 8 и 316 – ым полицейским батальоном было расстреляно 5281 человек[16, с. 48] . Во время проведения массовой казни в Бобруйске (7000) 1– й кавалерийской бригадой СС в сентябре 1941 года в расстреле евреев принимали участие подразделения батальона люфтваффе и батальона пехоты[17,с.265-267] .

Отметим, особую, в ряде случаев преобладающую роль полицейских формирований вермахта в уничтожении еврейского населения на рассматриваемой территории. По предположению В. Курилла полицейские подразделения вермахта принимали участие в 57 % акций уничтожения еврейского населения Белоруссии[2, s. 827] .

Войсковые части вермахта проводили сразу же после оккупации населенных пунктов стихийные акции уничтожения. Так, в первые дни захвата Любани, было вывезено за город и расстреляно 4 автомашины с евреями и местными комсомольцами[18, л.242] . В Петрикове войсковые подразделения вермахта, захватившие город, глумились над еврейским населением. Солдаты, пользуясь царившим беззаконием, грабили, насиловали, убивали. В домах и на улицах Петрикова после «визита» военнослужащих вермахта оставались тела убитых евреев[19, с. 139] .

Войска Германии, начавшие 22 июня 1941 года продвигаться вглубь территории Советского Союза, оставляли за собой на оккупированной территории разветвленную сеть полевых(Feldkommandatur), местных(Ortskommandantur) и сельскохозяйственныхкомендатур. Комендатуры, обладая властью в зоне действия, выполняли военно – административные функции. Начальники и служащие этих военных структур повинны в преступлениях против еврейского населения Восточной Белоруссии. Это характерно не только для зоны оккупации,

административно относившейся к штабу тыла группы армий «Центр», но и для земель, входивших в состав рейхскомиссариатов «Остланд» и «Украина»[4, с. 172] .

Начальники местных и полевых комендатур стали организаторами, активными участниками или руководителями казни еврейского населения в местечке Быхов (обер-лейтенант Манке, Доуни Гавтман), Ветрино Полоцкого района (Гайгер), Гомель (обер – лейтенант фон Майбум), Глусск (Гофман), Дрибин и Рясно (Август Пройс), Зембин (Илек), Корма (майор Розмайзель, обер – лейтенант Ферман), Жлобин (майор Грубер), Лиозно (Гильденбрандт, Гаутман), Могилевском районе (майор Кранц), Мстиславль (майор Крупп), Оболь (лейтенантГензель) Шумилинского района, Пропойск (Дамюлер, Крем), Рассонском районе (О. Ленц), Сенно (капитан Бирман), Смолевичи (Миллер), станция Солтановка (Козырь Ганс) Жлобинского района, Мозырь, Хойники, Ушачи (фамилии комендантов не установлены), Хотимск (фельдфебель Баст– Герхан, Польстер), Чаусы (Варус), Чериков (Фишер), Чечерск (Боксберг), Шамово (капитан Шрадер) Мстиславльского района, Шумилино (обер –лейтенант Мюллер)[20, л.12, 4, 3, 3,4, 57, с. 200] .

Офицеры комендатур не только сами участвовали в том или ином качестве в массовых расстрелах еврейского населения, но и, как правило, привлекали к этому своих подчиненных. Капитан Пауль Айк, заместитель полевого коменданта Орши принимал участие в расстреле евреев вместе с 10 солдатами, как и комендант местечка Смольяны Оршанского района Крегель с подчиненными Ванделем, Люке и другими[21, с. 42, л. 23] .

Преступления в отношении еврейского населения совершали служащие местной комендатуры города Чаусы обер – лейтенант Динчер, фельдфебели Дойтор, Кремер, Кюстер, а также помощник коменданта местечка Краснополье Россонского района вместе со своими подчиненными (расстрелял 8 евреев в деревне Владимирово и 7 в деревне Шулятино)[22, л. 4-5, 107] .

В составе полевых и местных комендатур находились команды жандармерии и группы полевой полиции, которые нередко выполняли карательные функции. Подразделения жандармерии были сформированы в конце 1938 года или начале 1939 года для выполнения полицейских обязанностей в зоне ответственности вооруженных сил и являлись их неотъемлемой частью. Затем, после мобилизации 26 августа 1939 года жандармерию Германии преобразовали в полевую военную жандармерию[4, с. 172] .

На землях восточных областей Белоруссииподразделения жандармерии подчинялись руководству полевых, местных, сельскохозяйственных комендатур и комиссариатам.Проведенные исследования дают основания утверждать, что на рассматриваемой территории подразделения полевой жандармерии, как и айнзатцгруппы являлись исполнителями массовых расстрелов.

Команды жандармерии уничтожали еврейское население в Брагине (Вильгельм Фридрих), на станции Койданово (вахмистр Митман Бруно Франц), Краснополье, Кричеве (лейтенант Кардек Вильгельм, его заместитель обер – лейтенант Шмидт), Лепеле, Лиозно (лейтенант Доэр и фельфебели Загор, Цингоп), Мстиславле (лейтенант Бауэр и Гауд), Мозыре (обер – лейтенантом Тицце, обер – вахмистр Урлих), Петрикове, местечке Узда (начальник В.Алент), Хотимске (обер – лейтенант Линц), Чечерске[23, с.182,174, л.19, 183, 18, 84, 48] . Отдельные военнослужащие жандармерии активно участвовали в массовых расстрелах евреев в Дриссе (гауптман Швабе), Калинковичах (Кляузе), Логойске (Хейман), Могилевском районе (штабс – фельдфебель Висели), Пропойске (Франц), Чаусах (Закс)[24, л.85, 22, 2, 2, 5] .

Промежуточное положение между военными и политическими спецслужбами занимала «GeheimeFeldpolizei»или GFP (ГФП) – «Тайная полевая полиция». ГФП была наделена особыми полномочиями на территории, административно отнесенной к тылу группы армий «Центр». Ей, одной из структур вермахта, вверялось осуществление военно-полицейских функций. Подразделение тайной полевой полиции называлось группой. В нее входили 80 – 100 военнослужащих, набранных из сотрудников гестапо, криминальной полиции и других карательных органов. Каждая группа делилась на команды. На территории Восточной Беларусиподразделения тайной полевой полиции подчинялись как своему непосредственному руководству в группе армий «Центр», так и офицеру абвера отдела 1 с штаба соответствующей армии или полевой комендатуры[4, с. 172 [. В прифронтовой зоне на территории тыловой области группы армий «Центр» действовало 7 групп ГФП: в Бобруйске, Витебске, Лепеле,

Могилеве, Орше, Полоцке, Старых Дорогах[4, с. 173] . Одна группа ГФП находилась в Борисове (рейхскомиссариат «Остланд»).

Отметим, что евреев уничтожали не только айнзатцгруппы и команды жандармерии. Исполнителями массовых казней стали также группы тайной полевой полиции. Так в Шклове организатором и участником массового расстрела евреев был обер – лейтенант тайной полевой полиции Рогнер. Его подчиненные фельдфебель Эвальд Юлиус (главный палач), обер-ефрейторы Егер Эмиль и Поликон Эрест, рядовые Карл Бехер, Карл Брюнкведель, Людвиг Клок, Вильгельм Клотер и Альфред Циммер были активными участниками казни шкловских евреев [25, л.138] .

Выводы:

1.Вермахт откровенно игнорировал нормы Гаагской конвенции 1907 года и дополнения к ней, запрещавшие применение оружия против людей, не участвовавших в военных действиях, произвольное разрушение или изъятие собственности противника.

2.Руководство гитлеровской армии помогло претворить в жизнь геноцид еврейского населения на рассматриваемой территории с чисто военной, и с организационно – технической точки зрения. Командиры частей вермахта обязывали евреев носить отличительные знаки и создавали гетто. По их приказам солдаты и офицеры охраняли места экзекуций. Во многих случаях они непосредственно участвовали в убийствах. Военнослужащие комендатур, жандармерии, ГФП и войсковые части вермахта, в особенности полицейские формирования,проводили массовые казни еврейского населения.

3. Оккупанты стремились не оставлять следов своих преступлений. Приказы об уничтожении евреев отдавались обычно устно, массовые расстрелы предписывалось проводить вне населенных пунктов, а фотографировать запрещалось. В своих донесениях исполнители массовых убийств использовали разные эвфемизмы. Евреи назывались «партизанами», «грабителями»,»лазутчиками». Многие документы о расправах впоследствии уничтожались.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Розенблат, Е.С. Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения на территории западных областей Беларуси (1941-1944 гг.): дис. … канд. ист. наук / Е. С. Розенблат. – Минск, 2000.- 177 л.

2.VernichtungskriegVerbrechenderWehrmacht 1941 bis 1944 / Hamburg: HamburgerEdition, 1996.- 222 s.;Kurilla, Wolfgang–DiedeutscheOrdnungspolizeiunddderHolocaustimBaltikumundinWeißrussland 1941-1944/ WolfgangKurilla.- Paderborn: FerdinandSchoninghVerlag, 2005. -1041 s.; Альтман, И. Жертвыненависти. Холокост в СССР, 1941-1945 гг. / И.Альтман. - М.:Фонд «Ковчег», 2002.- 544 с.;Иоффе, Эмануил. Белорусские евреи: трагедия и героизм. 1941-1945 / Эмануил Иоффе.- Смоленск: Прамптан, 2003.- 428 с.

3.Gerlach, Christian. Kalkulierte morde. Die deutsche Wirtschafts und Vernichtungspolitik in Weißrussland1941 bis 1944/– Hamburg:Hamburger Edition, 1999. – 1231 s.

4. Винница Геннадий. Холокост на оккупированной территории Восточной Беларуси в 1941 – 1944 годах / Минск, 2011.

5. Müller N. Wehrmacht und okkupation 1941-1944/ N.Müller.-Berlin: Deutscher Militärverlag, 1971.

6. «Евреи на оккупированных восточных территориях» Из приказа начальника штаба верховного командования вермахта Кейтеля от 12 сентября 1941 г.// Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941-1944) / ред. Ицхак Арад. - Иерусалим: Яд Ва-Шем, 1992.

7. Из показаний военнопленного ефрейтора Отто Тышлера // Центральный архив министерства обороны Российской Федерации.- Ф. 43-й армии.- Оп.9329.- Д.245.

8. Приказ № 24 военного коменданта генерального округа «Белоруссия» генерал-майора Густава фон Бехтольсхайма. 24 ноября1941 г.// НАРБ. - Ф. 378.- Оп.1.- Д.698.

9. Распоряжение № 5 командующего тылом группы армий «Центр» генерала Макса фон Шенкендорфа от 21 августа 1941 года. // НАРБ. - Ф.412.- Оп.1.- Д.19.

10. Распоряжение полевого коменданта о создании гетто в гор. Минске. 19 июля 1941 г. // НАРБ. – Ф. 4683.- Оп.3.- Д.937.

11.Судебный процесс по делу о злодеяниях, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в Белорусской ССР. (15-29 января1946 г.) Мн. 1947.

12.Gerlach, Christian. Die Einsatzgruppe B 1941/42 / Christian Gerlach. - Peter Klein (Hg.) Die Einsatzgruppen in der Besetzten Sowjetunion 1941/42.-Berlin:Edition Hentrich, 1997.

13. Siehe 339. Inf.Div., Abt.VII, Lagebericht an Beruck Mitte v.15.11.1941 // Bundesarchiv / Militararchiv.- Freiburg. - F.59239.

14. Винница, Г. Слуцк / Г.Винница // Холокост на территории СССР: энциклопедия / гл. ред. И. А. Альтман – М., 2009.
15. Дневник 3-го батальона полицейского полка «Центр» // НАРБ. - Ф. 4683.- Оп.3.- Д.936.
16. Винница, Геннадий. Холокост в Бобруйске / Геннадий Винница // Холокост: материалы 12 ежегод. междисципл. конф. по иудаике, Москва, 1-3 февраля 2005 г. / Сэфер; редкол.: Р.М. Капланов [и др.].М., 2005.
17. Из допроса подсудимого Гетца Фишера, 22 января 1946 г. // Судебный процесс по делу о злодеяниях, совершенных немецко – фашистскими захватчиками в Белорусской ССР (15 – 29 января 1946 г.). Минск: Госполитиздат БССР, 1947.
18. Рапорт заместителя начальника Слуцкого Межрайотдела НКГБ сержанта Пальцева У.Е. // НАРБ.- Ф.4.- Оп.33а.- Д.63.
19. Гехтман, Вера. Долина исчезнувших общин. (Тайна Полесской глухомани) / Вера Гехтман. – Хайфа: Пеледфус Хайфа Ltd, 2004.
20. Список немецко-фашистских преступников и их сообщников, совершавших злодеяния на временно оккупированной территории СССР. Могилевская область, Быховский район // ГАРФ. – Ф.7021. – Оп.88. – Д.532; Список немецко – фашистских захватчиков, совершавших злодеяния во временно оккупированном Россонском районе Полоцкой области БССР // ГАРФ. – Ф.7021. – Оп.92. – Д.222; Материалы ЧГК по расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков в Дрибинском районе Могилевской области.ноябрь 1944 года // ГАРФ. Ф.7021.-Оп.88.- Д.37; Список немецко-фашистских преступников и их сообщников, совершавших злодеяния во временно оккупированной территории Сенненского района Витебской области Белорусской ССР// ГАРФ. – Ф.7021. – Оп.84. – Д.11; Список немецко-фашистских захватчиков, совершавших злодеяния во временно оккупированном Ушачском районе Полоцкой области Белорусской ССР // ГАРФ. – Ф.7021. – Оп.92. – Д.223; Памяць. Мсціслаўскі раён / рэдкал.: У. Л. Гасянкоў, с. М.Дзерангоўская і інш] .- Мінск: Полымя, 1999; Материалы ЧГК по расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков в Жлобинском районе Гомельской области БССР // НАРБ. – Ф.861. – Оп.1. – Д.6.
21. Допрос капитана Пауля Айка // Судебный процесс по делу о злодеяниях, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в Белорусской ССР. (15 – 29 января 1946 г.) / Минск: Госполитиздат БССР, 1947; Протокол допроса Цинкевич Г.Н. от 2 апреля 1945 года // ГАРФ. – Ф.7021. – Оп.84. – Д.10.
22.Список немецко-фашистских преступников и их сообщников, совершивших злодеяния на временно оккупированной территории СССР, Могилевская область, Чаусский район // ГАРФ. – Ф.7021. – Оп.88. – Д.48.
23. Из показаний подсудимого Рольфа Бурхарда от 25 января 1946 года. // Трагедия евреев Белоруссии (1941 – 1944 гг.) / отв. ред. Черноглазова Р.А. –Минск: Изд. Гальперин Э.С., 1997; Акт ЧГК о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков на территории Узденского района от 29 октября 1944 года // НАРБ.- Ф. 4683.- Оп.3.- Д.960; Акт комиссии по установлению и расследованию злодеяний, причиненных немецко-фашистскими оккупантами и их сообщниками в Лепельском районе от 20 июня 1944 года // Государственный архив Витебской области.- Ф.2088.- Оп.2.- Д.3; Памяць. Дзяржынскі раён / рэдкал.: А.И.Драбовіч, А.И.Валахновіч [і інш.]. – Мінск: БЕЛТА, 2004; Акт комиссии в содействии в работе ЧГК по рассмотрению злодеяний немецко-фашистских захватчиков на территории гор.пос. Хотимск и Хотимского района от 9 ноября 1944 года //ГАРФ. – Ф.7021. – Оп.88. – Д.532;Зам. наркома внутренних дел БССР полковнику Мисюреву. Докладная записка // НАРБ. – Ф.4. – Оп. 33а. – Д.63; Акт Кричевской городской комиссии в содействии в работе ЧГК по расследованию и установлению злодеяний немецко-фашистских захватчиков от 29 ноября 1944 года //ГАРФ.- Ф.7021.- Оп.88.- Д.41.
24. Акт районной комиссии по расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников, совершенных над советскими гражданами на территории Дриссенского района Полоцкой области в период оккупации // НАРБ. – Ф.861. – Оп.1. – Д.13; Акт Пропойской районной комиссии содействия в работе ЧГК по расследованию и установлению злодеяний немецко – фашистских захватчиков от 15 декабря 1944 года // ГАРФ. – Ф.7021. – Оп.88. – Д.46; Акт ЧГК по расследованию злодеяний немецко – фашистских захватчиков и их сообщников в период оккупации Логойского района от 8 октября 1944 года // ГАРФ.- Ф.7021.-Оп.87.- Д.8; Материалы о злодеяниях совершенных немецко – фашистскими захватчиками над мирными гражданами Могилевского района Могилевской области 1941 – 1944 // ГАРФ. – Ф.7021. – Оп.88. – Д.44;Акт ЧГК по расследованию злодеяний немецко – фашистских захватчиков и их сообщников, совершенных в Чаусском районе Могилевской области БССР от 10 ноября 1944 года // Государственный архив Могилевской области.- Ф.306. – Оп.1. – Д.10.
25. Акт районной комиссии в содействии работе ЧГК по расследованию и установлению злодеяний немецко-фашистских захватчиков на территории Шклова и Шкловского района от 18 декабря 1944 года // Государственный архив Могилевской области. – Ф. 306. – Оп.1. – Д.10.

……

Винница Г. УЧАСТИЕ ВЕРМАХТА В УНИЧТОЖЕНИИ ЕВРЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНЫХ ОБЛАСТЕЙ БЕЛОРУССИИ

В статье, на основе архивных документов, рассматривается преступная деятельность вермахта по уничтожению еврейского населения восточных областей Белоруссии во время оккупации (1941–1944 гг.). Анализируются действия различных структурных подразделений германской армии: командования, войсковых частей, комендатур, команд полевой полиции и жандармерии.

Ключевые слова: Восточная Белоруссия, еврейское население, вермахт, массовое уничтожение.

Vinnytsya G. PARTICIPATING OF BEPMAXTA IS IN ELIMINATION OF JEWISH POPULATION OF EAST AREAS OF BELORUSSIA

This article based on archival documents describes Wehrmacht's criminal activities aimed at the extinction of the Jewish population of the eastern regions of Belarus during the occupation period (1941-1944). It gives the analysis of the actions of various structural units of the German army: the command, military units, commandants, Field Police Commands and the Gendarmerie.

Key words:Eastern Belarus, Jewish population, Wehrmacht, mass extinction.

УДК [94 (477): 342]

С.В. Таранець

КУРЕНІВСЬКЕ ТРИМОНАСТИР'Я ЯК ОДИН З ПРОВІДНИХ ЦЕНТРІВ СТАРООБРЯДЦІВ У РОСІЇ

У статті розглянуто історію одного з провідних всеросійських центрів старообрядства – Куренівського тримонастир'я. Визначено хронологічні рамки його існування, описано основні віхи історії та роль у старообрядському світі.

Ключові слова: старообрядство, єпархія, монастир.

Історія Куренівського тримонастир'я як одного з провідних всеросійських центрів старообрядства є маловивченою. Уперше ми звернулися до цієї проблеми в середині 90-х років XX ст. У 1999 р. дослідження завершилося публікацією відповідної монографії [1], однак накопичення архівного й публіцистичного матеріалу тривало, що дозволило розширити як предмет дослідження, так і його хронологічні межі. Основні публікації з історії куренівських монастирів були зосереджені в Подільських єпархіальних відомостях у 80-х роках XIX ст. Архівні документи з проблеми зберігаються в Державному архіві Хмельницької області, Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі, Державному архіві вищих органів влади і управління України, Центральному державному історичному архіві України в м. Києві тощо. Крім того, існують опубліковані джерела, зокрема звіти обер-прокурора Святійшого синоду, публікації початку XX ст. в старообрядських журналах «Церковь» и «Слово Церкви».

Джерела свідчать, що в 1675 р. за дві версти від села Куренівка на півдні Поділля (Ольгопільський повіт Подільської губернії, нині – Чечельницький район Вінницької області) було засновано чоловічий монастир святителя Миколи Чудотворця [2]. Він розміщувався на землі, яка належала польським магнатам князям Любомирським. Наприкінці XVIIIст. Чечельницьке помістя, на території якого знаходилася Куренівка, було передано у власність фельдмаршалу І. В. Гудовичу (1741–1820). Він почав вимагати від старообрядців такого самого призову в солдати та повинностей, як і від кріпаків, що призвело до масової втечі старовірів. На початку XIX ст. в монастирі залишалася незначна кількість ченців, однак обитель вистояла. Уже перед смертю в 1820 р. І. В. Гудович дозволив монастиреві безкоштовно користуватися землею та лісом [3]. Однак його син Андрій вимагав від насельників монастиря за користування 40 десятинами землі, а також за отримання 200 хур дров і 20 хур будівельного лісу 45 рублів сріблом щорічної плати. Коли помістя перейшло у власність князя М. О. Орлова (1827–1885), монастир почав платити поміщикові 175 рублів сріблом [4]. На початку XX ст. щороку в оренді монастиря перебувало близько 60 десятин орної землі та кілька десятин лісу.

За описом ченця Симеона (Кравцова), котрий перейшов в офіційне православ'я, у 1842 р. в монастирі функціонували настоятельський дім, келарня, 8 нових і 25 старих братських келій. У центрі монастиря без купола стояв Нікольський храм, споруджений 1837 р. Він був покритий залізом та багато прикрашений іконами давніх майстрів у срібних і позолочених кіотах. За відгуками губернського чиновника Петрашевського, який побував у монастирі, ікони цього храму могли стати гідною окрасою для архієрейського храму в губернському місті Кам'янці-Подільському.

Крім Нікольської (так званої холодної) церкви, у монастирі було споруджено теплий Покровський храм, у якому богослужіння здійснювалися в зимовий час [5]. У 80-х роках XIX ст. в монастирі побудували 11 флігелів; серед них – головний монастирський храм, а також олійня, пекарня, два ставки, у яких водилася достатня кількість риби для приготування їжі ченцям і гостям. За стінами обителі розміщувалися господарські споруди: стодола, млин, цегельний завод і майстерня для виготовлення возів та саней. Монастир утримував 20 коней, яких використовували як для господарських робіт, так і для сполучення з іншими старообрядськими поселеннями.

Ченці монастиря притримувалися строгого візантійського статуту, тому аскетизм куренівських насельників був доведений до максимуму можливостей людського організму. Кожен день обивателів монастиря починався ранковою молитвою, а закінчувався вечірньою. Старанність, благоговіння і релігійність тих, хто молився, були прикладом виняткового служіння Богу. Незважаючи на особисті стосунки між духовенством і ченцями, останні з надзвичайною ретельністю виконували всі духовні покарання-єпитимії. Залежно від важкості гріха, віруючі покладали вражаючу кількість земних поклонів (600–1000 і більше), адже вірили, що в молитві вони зближаються з Богом, спасають душу, позбавляють її гибелі та готують вічне блаженство. Про душу піклувалися переважно люди літнього віку, які через старість не могли займатися господарськими питаннями. Ті, хто мав силу працювати, вели досить складне монастирське господарство.

За зауваженнями представників панівного віросповідання, чоловічий монастир відрізнявся акуратністю і порядком. Мешканці монастиря були надзвичайно невибагливими в їжі та одязі, вони не турбувалися про внутрішнє вбрання своїх келій, не милися в лазні, не визнавали медичної допомоги, уважаючи це проявами нечистої сили. Ченці не практикували народних засобів лікування [6]. Водночас перед входом у кожну келію висів умивальник. Перед тим як увійти в келію, чернець або послушник обов'язково мав вимити руки. Одним з улюблених ласувань ченців і послушників була риба, утім, не завжди свіжа, але «солоненька, значить їсти можна, не шкідлива». Основне місце в повсякденні монастирського життя займали піст, молитва і праця у формі послуху.

У 30-х роках XIX ст. ігуменом монастиря був майор у відставці Війська Донського Феофілакт. Крім того, у монастирі подвизався підполковник Війська Донського Трохим (Аврамов) та унтер-офіцер у відставці лейб-гвардії козачого полку Назар (Богданов) [7]. На початку 40-х років XIX ст. ігуменом монастиря став Геннадій. Одночасно в обителі священнодіяв прибулий з Калузької губернії ієрей Іустин. У 1841 р. тут служив ієрей Стефан, який після доносу ченця Симеона (Кравцова) пішов з обителі. З грудня 1841 по липень 1842 року настоятелем монастиря був уродженець Москви ігумен Гурій. Того ж (1842) року настоятелем монастиря вибрали уродженця Нижньогородської губернії ченця Павла. У 1845 р. цю посаду обіймав дунайський некрасовець чернець Іринарх. У 1851 р. настоятелем був відомий у старообрядському світі чернець Ираклій. Через неможливість приписатися до монастиря у 50-х роках XIX ст., обителлю управляли ченці, які проживали в монастирі за паспортами.

Куренівський монастир був серед тих старообрядських центрів, які займалися пошуками єпископів, згодних очолити старообрядську Церкву. Відомо, що в 1823–1828 роках ігумен Куренівського монастиря Ираклій і чернець Ігнатій мандрували в складі групи старообрядців Близьким Сходом, аби знайти православного єпископа.

Куренівський монастир висунув щонайменше десяту частину єпископів Білокриницькоїстарообрядської ієрархії. З ченців Куренівського монастиря в єпископи були поставлені Софроній Симбірський, Варлаам Балтський, Анатолій Балтський, Антоній II Московський, Кирило I Балтський, Мефодій Балтський, Іов Московський, Кирило II Балтський, Симеон Бессарабський, Філагрій Балтський, Петро Ржевський, Сава Балтський та ін.

У середині XIX ст. Нікольський монастир став відомим на всю Росію. Його знали як за Дунаєм, так і за Волгою. У цей час у монастирі мешкали вихідці з Москви, Вінниці, Єлисаветграда, Ізмаїла, Акермана, Балти, Області Війська Донського, Бессарабської, Володимирської, Московської, Херсонської губерній, Ольгопільського, Брацлавського, Могилівського, Вінницького повітів Подільської губернії.

У Миколаївську епоху Нікольський та Успенський монастирі в Куренівці, як і більшість інших старообрядських обителей, закривалася. Автором відповідного клопотання став архієпископ Арсеній Подільский, який звернувся до подільського губернатора з проханням закрити Куренівський монастир і жіночий скит при ньому. У 1842 р. імператор Микола I видає указ, яким залишає Куренівський монастир у тому стані, у якому він існував до цього часу, але ставить його під нагляд поліції, аби в наступних роках кількість тих, хто проживає як у ньому, так і в жіночому скиті осіб, не збільшувалася, щоб потім, після природного скорочення насельників, перетворити його в єдиновірський [8]. Влада вживала заходів, аби закрити церкви й каплиці в Нікольському монастирі, однак київський генерал-губернатор, посилаючись на указ Миколи I, розпорядився вести лише нагляд за цими храмами.

Указ Олександра II 1867 р. фактично дублював указ Миколи I. Нікольський монастир не вдавалося приєднати до панівної Церкви, оскільки під іменами померлих ченців до монастирської братії записувалися нові особи. Під час перевірки в 1851 р. Нікольського монастиря чиновником з особливих доручень Петрашевським з'ясувалося, що одного з померлих ченців Антонія (Німого) замінили значно молодшим чоловіком (також німим). Старообрядцям вдалося відтермінувати виконання указу, а після смерті Миколи I та Олександра II зовсім забути їхнє розпорядження.

Відвертими противниками єдиновірства в Куренівському монастирі були ченці Іосиф (Ігнатов), Паїсій (Єгоров) і Макарій (Какорін). Аби не допустити приєднання монастиря до панівної Церкви, вони часто змінювали настоятеля монастиря. Наприклад, з початку січня до 20 квітня 1846 р. в монастирі було змінено п'ять настоятелів. З огляду на це подільський архієпископ Арсеній (Москвін, 1841–1848) просив київського військового губернатора Д. Г. Бібікова (1837–1852) видати розпорядження, аби настоятелі Нікольського монастиря змінювалися тільки за дозволом влади.

У 1860 р. Нікольський монастир стає офіційною резиденцією єпископа Балтського, влада якого поширювалася на Подільську, Київську, Волинську, Бессарабську, Херсонську губернії і частину Полтавської. Першим єпископом, поставленим на Балтську кафедру, був Варлаам (Римарєв, † 1868), який у 1862 р. підписав у Москві знамените Окружне послання, що започаткувало цілу епоху не лише в історії куренівських монастирів, але й усього старообрядстваБілокриницької ієрархії. Як згодом з'ясувалося, Варлаам був затятим прибічником Окружного послання. Після прибуття з Москви він зібрав у Нікольському монастирі собор, де наполегливо пропонував його насельникам. Ченці, які вислухали текст послання, почали запідозрювати Варлаама у зближенні з панівною Церквою. Незважаючи на застосування сили, Варлааму не вдалося схилити старців до прийняття названого послання. Вони жорстко відреагували на нього. Скориставшись послугами озброєного з приводу Січневого повстання в Польщі селянського загону в Куренівці, ченцям вдалося вигнати єпископа Варлаама з Куренівського монастиря. Протиокружницьку позицію Нікольського монастиря підтримала переважна більшість старообрядців краю. Мало того, із ченців цього монастиря єпископом було покладено Антонія II (Климова, † 1876), котрий започаткував неокружницьку гілку Білокриницької ієрархії. У Куренівському монастирі на актиніях поминали одного єпископа Антонія II, оскільки лише його «визнавали за істинного пастиря», тоді як за митрополита Кирила Білокриницького не молилися й називали його відступником від Церкви Христової [9].

Завдяки збереженню життєдіяльності монастиря в 40–60-х роках XIX ст., рішучому неприйняттю Окружного послання, Куренівка перетворюється на один з провідних всеросійських центів старовірства. Із всепідданійшого звіту обер-прокурора Святійшого синоду К. П. Побєдоносцева (1827–1907) за 1896 та 1897 роки видно, що куренівські чоловічий і жіночий монастирі були «оплотами розколу» на півдні Російської імперії. На думку автора цих слів, монастир постачає «всю Росію розкольницькими архієреями протиокружницького толку, монастир цей розсилає по всьому півдню своїх ченців і черниць, як агентів для підтримки й розповсюдження розколу» [10].

Щорічно на храмове свято, яке відзначалося 9 травня, у день святителя Миколи Чудотворця, з різних куточків країни сюди з'їжджалося багато старообрядців. Про розмах свята може свідчити донесення міністра внутрішніх справ П. Н. Дурново (1845–1915), котрий повідомляв у Святійший синод, що 9 травня 1900 р. в Куренівському монастирі Подільської губернії богослужіння відправляли два старообрядські архієреї, 16 священиків, 2 диякони та були присутніми близько 2,5 тис. богомольців.

Подільський єпископ Христофор (Смирнов, 1900–1903) підтвердив, що подібні богослужіння в Куренівському монастирі відбуваються з приводу престольного празника щорічно, але з тією лише різницею, що в 1900 р. в цей монастир богомольців з'явилося відносно мало (близько 1,5 тис. осіб), службу здійснювало не три, а два старообрядські єпископи й не було відомих купців-старообрядців. Богослужіння очолювали єпископи Кирило Балтський і Петро Бессарабський. На службі були присутні гості з Австрії, міст Гайсина, Балти, села Шура-Копіївська, слободи Пилипонівка-Бершадська Подільської губернії, міст Бендери, Кишинева, села Кунича Бессарабської губернії, близько 20 чиновників і представників місцевої інтелігенції, близько 200 православних селян з навколишніх поселень, які приходили на ярмарок, що проводився під час святкування престольного празника [11]. Свято тривало цілий тиждень. Під час традиційних російських гулянь у монастирі укладалися комерційні угоди [12].

Згідно з монастирським Синодиком, який зберігся, на куренівські монастирі жертвувало близько 1,7 тис. купців і членів купецьких родин. Серед названих благодійників числиться 103 купецькі родини, причому левова частка припадає на московське купецтво – загалом 51 родина, потім значились: Балта – 10 родин, Санкт-Петербург – 6 родин, Кременчук і Крюків Полтавської губернії, Кишинів, Бендери Бессарабської губернії і с. Плоське Тираспольського повіту Херсонської губернії – по 3 родини, Одеса і Бердичів Київської губернії – по 2 родини, Київ, Єлисаветград, Херсон, Калуга, Астрахань, Новочеркаськ, Брацлав Подільської губернії, Ржев Тверської губернії, Хвалинськ Саратовської губернії, Богородськ Московської губернії, слобода Пилипонівка-Бершадська і с. Петраші Подільської губернії – по родині [13].

Поміж благодійників куренівських монастирів були засновник найбагатшої купецької родини Російської імперії Сава Васильович Морозов (1770–1860), відомий російський промисловець і благодійник Арсеній Іванович Морозов, відомий московський старообрядськийдіяч Василь Григорович Рахманов (1782–1858), московський 1-ї гільдії купець Митрофан Артемович Муравйов (1804–?), московський 1-ї гільдії купець Василь Юхремович Соколов (1773–?), потомственний почесний громадянин Москви Микола Осипович Осипов (1783–?), київський 1-ї гільдії купець Родіон Петрович Дехтярьов (1805–1864), київський 2-ї гільдії купець Фадей Денисович Попов (1776–?), петербурзький 1-ї гільдії купець Сергій Григорович Громов (1770–1840), одеський 1-ї гільдії купець Антон Кузьмич Дубінін та багато інших.

У Синодику записано 573 особи чернечого чину, з яких лише в чоловічому монастирі спочивало 449 осіб, у т. ч. 108 схимників, 287 ченців, 34 настоятелі (з них 14 схимників), 16 священиків і 4 диякони. За списком старожіночого монастиря в Синодику числиться 142 черниці, у т. ч. 51 схимниця [14]. Останні записи в Синодик, очевидно, було внесено в 1928 р., тобто після смерті ігумені новожіночого монастиря, схимниці Фаїни (Долгополової, 1861–1928). Загалом було вписано 92 особи, у т. ч. 3 настоятелі, священик, 24 схимники, 46 ченців, 15 схимниць і 7 черниць.

Згідно з кліровими відомостями 1868 р., у чоловічому монастирі мешкало 65 осіб, водночас неофіційні дізнання повідомляли про 100 насельників. На початку XX ст. в цьому ж монастирі проживало 128 ченців і послушників [15].

Наприкінці XVIII ст. безпосередньо в Куренівці був заснований Успенський жіночий скит, який у 30-х роках XIX ст. насельниці перенесли на край лісу західної частини села. У 1833 р. у скиті побудували 15 келій і каплицю [16]. У 1881 р. кількість споруд у жіночому скиті збільшилася до 50 келій, у кожній розміщалося по декілька кімнат і кухня. У скиті функціонували зимова та літня каплиці (при використанні червоної шерстяної завіси з прорізами для царських, північних і південних воріт вони швидко перетворювалися в церкви). Молитовні були прикрашені іконами, проте дещо бідніше, ніж у чоловічому монастирі. Розміщена на території скиту келарня не використовувалася за призначенням. На відміну від насельників чоловічого монастиря, скитниці не мали загального столу. Скит був обнесений дерев'яною огорожею, з північної частини якої розміщувалися городи (біля річки). Кожна

насельниця мала власний капітал, займалася рукоділлям, за що й отримувала кошти для харчування. У питаннях віри скит повністю підпорядковувався чоловічому монастирю.

На початку XX ст. Успенський скит був реорганізований у монастир. На місці старих келій-хат було споруджено 7 дванадцятикелійних флігелів, призначених одночасно для проживання 100 черниць і послушниць. При жіночому монастирі функціонувала школа, де навчали грамоти дівчаток з родин старообрядців.

За офіційними даними, у 1833 р. у скиті проживало близько 30 насельниць, за 9-м переписом 1850 р. їх нараховувалося 25, проте неофіційні дані вказували, що в скиті проживало понад сто, а то й близько двохсот черниць і послушниць [16].

Підтвердженням того, що Куренівка залишалася одним з провідних центрів старообрядства, було будівництво в селі третього Ніколо-Успенського новожіночого монастиря. У 1908 р. почалося возведення перших монастирських будівель. Крім келій і флігеля для ігумені, були споруджені школа та господарські приміщення. 9 травня 1916 р. в день святителя Миколи Чудотворця при великому зібранні людей і супроводі понад 20 священнослужителів відбулося освячення нового храму [17].

14 березня 1910 р. ієромонахом Гаврилом, який прибув з Петербурга, було здійснено хресний хід на місце закладки нового жіночого монастиря в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці і святителя Миколи Чудотворця. У богослужінні взяли участь миряни с. Куренівка, черниці новожіночого монастиря, а також спеціально прибулий з м. Балти ієрей Іларіон [18].

У 1913 р. Куренівський новожіночий монастир відвідав відомий московський благодійник Арсеній Іванович Морозов (1850–1932). На його кошти було придбано 13 десятин землі, у т. ч. 3 десятини лісу. Від імені ігумені Фаїни і сестер, а також усіх південних старообрядців єпископ Кирило II († 1924) подарував А. І. Морозову ікону Христового святителя Арсенія та зачитав подяку [19].

Новожіночий монастир розмістився зі східного боку Куренівки. Праворуч, біля воріт, знаходився флігель з трапезною та іншими господарськими спорудами, ліворуч – криниця, за якою розміщувалися келії ігумені Фаїни та інших черниць. Позаду келії ігумені розташовувалися господарські споруди: погреби, конюшня, хлів для худоби тощо. На кошти харківського підприємця С. Д. Шишлова просто на гірці було споруджено корпус для черниць [20]. Серед перерахованих будівель у центрі площі спорудили Ніколо-Успенський храм, усередині якого розміщувався багатий іконостас з іконами московського письма, які були пожертвувані монастирю А. І. Морозовим. Обитель була обнесена дерев'яною огорожею.

8–10 травня 1916 р. в новожіночому монастирі відбулося освячення Ніколо-Успенського храму. Торжество очолив прибулий з Москви архієпископ Мелетій (Картушин). Йому допомагали єпископ Кирило Балтський, 17 священиків і 2 диякони. На святі були присутні відомі старообрядські благодійники: С. Д. Шишлов з Харкова, Д. І. Кубишкін з Богуслава, Ф. Є. Бєлов з Гайсина, Г. Л. Муравкін з Балти, П. І. Кравцов з Плоського Херсонської губернії та деякі ін.

Виступаючи з привітанням, настоятель Рогозького Покровського кафедрального собору в Москві священик Федір Гусляков зауважив, що дев'ять років тому, коли його не допустили на храмове свято в чоловічий монастир, кидали в нього камінням і погрожували побити колами, він і не думав, що в Куренівці буде споруджено новий монастир. «Ми думали, – підкреслював священик, – що місце для нас втрачене назавжди, що ми втратили можливість славити Господа власне в цьому місці, але знайшлися люди твердої віри і міцної енергії, які на пустці воздвигли упорядковану обитель». «Визнаю, – продовжував Ф. Гусляков, – втратити це місце для нас було б важко особливо тому, що куренівські монастирі є центральним місцем південних старообрядців» [21]. Настоятель Рогозької громади порівнював Куренівку з такими важливими для старообрядців місцями, як Стародубщина та Іргіз, котрі в той час уже втратили свою колишню велич, і такими діючими центрами, як Рогозьке кладовище і черемшанські монастирі. Ф. Гусляков висловлював своє захоплення: «Погляньте на цей величний храм, лише вчора освячений, погляньте на благоустрій цієї обителі! Повторюю, усе це виникло на тому місці, де тільки шість років тому назад була пустеля. Хто ж міг створити все це? Погодьтеся, що могло створитися це лише людиною глибокої віри і міцної енергії. І хто ця людина? Вона присутня серед нас. Це – шановна настоятельниця цієї обителі, ігуменя черниця Фаїна. Вклонімося перед її вірою, перед її енергією і скажімо їй: спаси Христос!» [22].

10 травня в новожіночому монастирі відбувся збір старообрядців, на якому обговорювалися питання стосовно внутрішніх справ єпархії, вибору кандидатів на Московський собор. Від духовенства делегатами були вибрані настоятель Гайсинської громади о. Стефан Гребінщиков, від Красноярської громади – о. Феодот Бирюков, від мирян – гайсинський купець Ф. Є. Бєлов і балтський купець Г. Л. Муравкін. У 1914 р. на з'їзді Одесько-Бессарабської єпархії було вирішено єпархіальні з'їзди проводити в Куренівському новожіночому монастирі [23].

Під час перебування в Куренівці архієпископ Мелетій оглянув ділянку лісу, яка була придбана монастирем на кошти А. І. Морозова, відтак він заїхав у храм чоловічого монастиря, де зустрів неокружницького балтського єпископа Мефодія (Соколова, 1821–?). Архієпископ висловив жаль з приводу роз'єднання, тоді як єпископ Мефодій поспішив назвати окружників єретиками, порівняв їх з аріанами. Під час зустрічі відбулася розмова щодо правил від 17 жовтня 1906 р. про реєстрацію релігійних громад органами державної влади. Архієпископ відзначив, що нічого поганого в цьому не вбачає, оскільки реєстрація – це єдиний засіб отримання громадою статусу юридичної особи, який дозволяє закріпити за нею церковне майно. За його словами, ці правила не становлять для християн ніякої загрози, оскільки не змінюють релігійних переконань старообрядців, тим більше, що влада ніколи не примушувала реєструвати громади. Єпископ Мефодій наполягав на протилежному, уважаючи, що закон порушує канони православної Церкви, оскільки священики ставляться не єпископами, а губернаторами. Він перервав розмову і велів Мелетію покинути обитель. Архієпископ вирушив в старожіночий монастир, який теж не хотів примиритися з архієпископією. Черниці монастиря звернули увагу на те, що повністю залежать від волі єпископа Мефодія.

Після Жовтневої революції монастирське життя в Куренівці занепадає. Насамперед припинилася підтримка купців-старообрядців з Москви та інших міст, потім радянська влада націоналізувала землю. Унаслідок переслідувань кількість ченців монастирів суттєво скоротилася. На 31 січня 1925 р. в Нікольському чоловічому монастирі мешкало 34 особи, в Успенському старожіночому монастирі – 52 особи, у Ніколо-Успенському новожіночому монастирі – 8 осіб [24].

15 вересня 1923 р. Подільський губернський ліквідаційний комітет затвердив рішення окрліквідкому про закриття монастирів у с. Куренівка з подальшою передачею їхнього майна під дитячі будинки і колонії. Про закриття куренівських монастирів 28 вересня 1923 р. повідомляв заступнику начальника Центрального адміністративного управління НКВС Л. Єгорову начальник секретного відділу ГПУ Іванов [25]. Ієромонах Сава Суржиков відправив телеграму на ім'я голови ВУЦВК з проханням дати розпорядження Чечельницькому райвиконкому припинити «продаж святині старообрядства всієї Росії», але 26 серпня 1924 р. на засіданні Малої Президії більшовицького уряду було ухвалено рішення відмовити в клопотанні ченцям куренівських старообрядських громад не виселяти їх з будівель монастиря. Голова ВУЦВК Г. Петровський визнав неправомірність вчинків службовців Чечельницького райвиконкому, але мови про покарання винних бути не могло, адже вони втілювали в життя стратегічну лінію більшовиків у галузі релігійної політики [26].

Чечельницький райвиконком намагався в максимально стислі терміни скоротити як кількість монастирів, їх будівель, так і кількість ченців і послушників, які там мешкали.

У 1928 р. після смерті ігумені Фаїни було закрито новожіночий монастир. На його місці розмістився колгосп. У 1932 р. сільські партійні та комсомольські активісти звезли на колгоспне подвір'я ікони, стародруки й рукописи з усіх трьох монастирів. Усе це використовувалося в колгоспній їдальні як паливо, а ікони ще й для виготовлення кліток для свиней. У 1935 р. було розібрано храми чоловічого й новожіночого монастирів, а матеріал використали для будівництва колгоспного зерносховища. У молитовні старожіночого монастиря відкрили клуб. Деякі вцілілі будівлі чоловічого монастиря використовувалися під пташник. Були порушені могили ченців усіх трьох монастирів, а рештки покійної ігумені Фаїни викопали з могили, розкидали по всьому колгоспному дворі, на якому вони лежали доти, поки їх хтось не зібрав і не перепоховав [27].

Отже, Куренівське тримонастир'я на півдні Поділля було започатковане наприкінці XVIIст. У 20-х роках XIX ст. на Близькому Сході Нікольський монастир брав участь у пошуках православного архієрея, котрий згоден був би перейти в старообрядство. Після заснування Білокриницької церковної ієрархії цей монастир стає одним з основних постачальників

кандидатів у єпископи, він успішно протистоїть діям влади у введені в Куренівці єдиновірства. У 1860 р. Нікольський монастир стає офіційною резиденцією старообрядських єпископів Балтських, а після підписання Окружного послання – основним протиокружницьким центром Російської імперії.

Наприкінці XVIIIст. в Куренівці засновано Успенський старожіночий монастир, який притримувався протиокружницької позиції. У 1906 р. протиріччя навколо Окружного послання спричинили будівництво в селі третього окружницького Ніколо-Успенського новожіночого монастиря. Отже, на початку XX ст. тут діяло три старообрядські монастирі.

У 20-х роках XX ст. під тиском радянської влади монастирське життя в цьому населеному пункті занепало. Постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 26 серпня 1924 р. було прийнято рішення про виселення ченців куренівських монастирів з їхніх будівель. У 1935 р. більшовики остаточно ліквідували монастирі. Їхнє падіння стало основною причиною відтоку населення із с. Куренівка.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Таранец С. Куреневскоетримонастырье: история русского старообрядческого центра в Украине (1675–1935 гг.) – К., 1999. – 160 с.
2. Таранец С. Куреневскоетримонастырье: история русского старообрядческого центра в Украине (1675–1935 гг.) – К., 1999. – С. 46.
3. К истории Куреневского старообрядческого монастыря и состоящего при нем женского скита // Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольский, 1884. – № 29. – С. 628.
4. Старообрядческий мужской монастырь и женский скит в с. КуреневкеОльгопольскогоуезда // Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольский, 1881. – № 48. – С. 49.
5. К истории Куреневского старообрядческого монастыря и состоящего при нем женского скита // Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольский, 1884. – № 20–21. – С. 402.
6. Старообрядческий мужской монастырь и женский скит в с. КуреневкеОльгопольскогоуезда // Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольский, 1881. – № 48. – С. 576.
7. Кам'янець-Подільський міський державний архів (Далі – КПМДА). Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 1509. – Арк. 6.
8. К истории Куреневского старообрядческого монастыря и состоящего при нем женского скита // Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольский, 1884. – № 22. – С. 478.
9. Монастырев М. Исторический очерк австрийского священства после Амвросия. – Казань, 1877. – С. 131.
10. Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1896 и 1897 гг. – СПб., 1899. – С. 229.
11. Російський державний історичний архів (Далі – РДІА). Ф. 797. – Оп. 70. – Від. II. – Спр. 300. – Арк. 4.
12. Архів Музею історії та культури старообрядства України (Далі – АМІКС України). Спогади старообрядців та про старообрядців. Яцюк Л. В.
13. Источники по истории Куреневских старообрядческих монастырей XIX – первой половины XX вв. Сборник документов / Составитель С. В. Таранец. – К., 2006. – Т. 1. – С. 22.
14. АМІКС України. Синодик Куренівського Нікольського монастиря. – Ч. 1. – Арк. 32.
15. Там само. Спогади старообрядців та про старообрядців. Атаманенко М. М.
16. КПМДА. Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 1166. – Арк. 7.
17. Там само. – Арк. 6.
18. Таранец С. Куреневскоетримонастырье: история русского старообрядческого центра в Украине (1675–1935 гг.) – К., 1999. – С. 75.
19. Куреневский старообрядческий монастырь // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1910. – № 14. – С. 372.
20. Куреневский женский монастырь // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1913. – № 4. – С. 339.
21. Куреневский женский монастырь // Слово Церкви. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1916. – № 24. – С. 526.
22. Там само. – С. 524.
23. Там само.
24. Съезд Одесско-Бессарабской епархии // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1914. – № 26. – С. 627.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВО України). Ф. Р.-5. – Оп. 1. – Спр. 2198. – Арк. 77, 189.
26. Там само. – Арк. 257.
27. Там само. – Арк. 217.

28. Таранец С. Куреневскоетримонастырье: история русского старообрядческого центра в Украине (1675–1935 гг.) – К., 1999. – С. 82.

Taranets S. KURENIVKA TRYMONASTYR'YAAS ONE OF THE LEADING CENTERSOLD BELIEVERSIN RUSSIA

The article reviewsthe history ofone of the leadingAll-Russian centerstaroobryadstva-Kurenivkatrymonastyr'ya. Definedchronological framework ofhisexistence, describedthe basiclandmarks of historyandroleinstaroobryadskomuworld.

Keywords: Monastery, OldBelievers, OrthodoxChurch

Таранец С. КУРЕНЕВСКОЕ ТРИМОНАСТИРЬЕ КАК ОДИН ИЗ ВЕДУЩИХ ЦЕНТРОВ СТАРООБРЯДЦЕВ В РОССИИ

В статье рассмотрена история одного из ведущих всероссийских центров старообрядчества – Куреневского тримонастирья. Определены хронологические рамкиего существования, описаны основные вехи истории и роль в старообрядском мире

Ключевые слова: монастырь, старообрядцы, православная церковь

УДК [94 (477) «1945/1955» : 342]: 274/278

І.Ю. Данілова

ПРОТЕСТАНТСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ У ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ ПОВОЄННОГО РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В статті розкрито становище протестантських релігійних організацій в Україні у повоєнний період, їх діяльність та взаємовідносини з органами державної влади. Аналізується мережа, структура та склад протестантських релігійних організацій. Охарактеризована нормативно-правова база регулювання питань культової релігійної діяльності.

Ключові слова: держава і церква, релігія, релігійні громади, протестантизм, адвентизм, баптизм, єговізм, п'ятидесятництво.

Легітимного законодавства про релігійні культи, прийнятого вищими законодавчими органами країни у повоєнний період, не існувало.

Державна політика щодо протестантських релігійних громад здійснювалась на двох рівнях – вищому і нижчому, під загальним контролем партійних органів і НКДБ. На вищому рівні виконувачем державних інтересів була Рада у справах релігійних культів (РСРК) при Раді Народних комісарів (з 1946 р. – Раді Міністрів СРСР). Вона стала посередником між урядом країни та релігійними громадами і організаціями. Рада спрямовувала свою політику на дискредитацію протестантських священнослужителів, нищення релігійних організацій, розпалювання протистояння всередині громад, локалізацію релігійного руху та концентрацію у руках влади повного контролю над діяльністю протестантських релігійних об'єднань. На нижчому рівні роботу контролюючих органів виконували служби обласних і районних виконкомів рад депутатів трудящих.

Органи НКДБ (НКДБ – до березня 1946 р., МДБ – до березня 1953 р., КДБ – з березня 1954 р.) тісно співпрацювали з апаратом уповноважених СРСР. Їх завданням було відстеження релігійного руху. Оперативна діяльність органів НКДБ велася спеціально створеними підрозділами. Вони спеціалізувалися на виробленні тактичного інструментарію і напрямів розкладання релігійних груп.

Спецорган республіки активно залучалися до контролю й нагляду за процесами, що відбувалися в релігійній сфері. Так, на підставі аналізу інформаційного звіту уповноваженого РСРК при РНК СРСР по Українській РСР за травень–червень 1945 р., здійсненого за особистим дорученням секретаря ЦК КП(б)У та голови РНК УРСР М. Хрущова, народний комісар держбезпеки Української РСРС. Савченко надіслав до ЦК КП(б)У відповідні висновки щодо здійснення ряду заходів. Вони передбачали посилення роботи з обліку громад різних релігійних організацій й завершення їхньої реєстрації до кінця 1945 р.; облік релігійних громад і груп антирадянських сект, їхніх керівників та передачу матеріалів на них до органів НКДБ для

вжиття відповідних заходів; передачу органам КДБ наявних матеріалів стосовно фактів антирадянських проявів чи відмови від військової повинності з боку представників релігійних громад; заборону практики урочистих водних хрещень сектантів; домагання повсюдного об'єднання громад «євангельських християн» і «баптистів» та підпорядкування їх Всесоюзній Раді євангельських християн і баптистів (ВРЄХ і Б); активізацію дії партійних, комсомольських і громадських організацій з метою «обробки й відриву молоді від впливу сектантів»; запровадження штрафних санкцій щодо релігійних громад, у приміщеннях яких здійснювалися спеціальні дитячі зібрання з метою пропаганди релігійного вчення; посилення роботи по лінії органів КДБ щодо виявлення і застосування репресивних дій щодо організаторів і керівників антирадянських нелегальних релігійних організацій [1, с. 74].

Виконуючи вищезгадані директиви спецорганів республіки, уповноважений РСРК по УРСР у листі на адресу обласних уповноважених від 4 квітня 1946 р. ставив завдання про терміновий детальний облік всіх діючих громад, особливо тих, які діяли нелегально, здійснюючи релігійні обряди в приватних будинках.

У повоєнний період в практику органів НКДБ входить залучення науковців для проведення наукової експертизи протестантської релігійної періодики та літератури. Висновки експертів використовувалися слідчими при складанні звинувачувального висновку та як докази у судовому засіданні [2, с. 304].

Державне регулювання релігійного питання післявоєнного часу формувалося з директив, наказів, постанов уряду і керівних органів, які мали гриф «таємно» і «цілком таємно». Особливістю законодавства про релігію і церкву було доповнення нормативних актів підзаконними циркулярами, інструкціями, розпорядженнями, що конкретизували і тлумачили закони.

Новий післявоєнний політичний курс керівництва країни щодо релігійних культів сприяв розробці і впровадженню у життя великої кількості правових актів, інструкцій, пояснень, розпоряджень і наказів, які мали узаконити стосунки держави і релігійних організацій і, як зазначалося у Конституції СРСР, надати релігійним організаціям «повної свободи віросповідання». Однак основний напрям політики партійно-радянської влади щодо діяльності протестантських релігійних культів регламентувався великою кількістю правових актів, інструкцій до них, пояснень, розпоряджень і наказів, які у своєму змісті часто суперечили конституційним деклараціям.

При реалізації релігійної політики на практиці радянські виконавчі органи не враховували визначені конституційні положення. Акції, спрямовані на масштабне послаблення позицій церкви, атеїзацію населення порушували права людини і підривали цілісність протестантських релігійних організацій післявоєнного періоду.

У післявоєнний період протестантські організації в Україні мали значну мережу. Протестантські релігійні організації у повоєнний період були представлені як чисельними, так і невеликими громадами в усіх областях України. Найбільший вплив на населення мали церкви євангельських християн-баптистів, п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня, свідків Єгови. Структурна організація першої була більш чіткою, ніж у інших церков, що пояснюється її офіційним визнанням радянською владою. Кожна церква мала свою внутрішню ієрархію.

У кожному регіоні країни діяли чисельні (більше 100 членів) та малочисельні (18-20 членів) громади протестантів. Соціальний та освітній рівень віруючих був низьким. Значну частину громад складали не працюючі, пенсіонери, домогосподарки та робітники.

Найчисельнішою була церква євангельських християн-баптистів. У 1947 році в Україні вона об'єднувала понад 1870 громад, у складі яких перебувало 95 497 віруючих. Громади п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня, свідків Єгови були менш чисельними та розгалуженими. Тому статистичні відомості про ці організації, які переважно укладалися уповноваженими Ради у справах релігійних культів, не завжди відповідають дійсності.

Доведено, що засоби впровадження державної антирелігійної політики мали значний вплив на розвиток громад, освітній та соціальний рівень віруючих. Віруючі не могли відвідувати світські школи, а недільне навчання не надавало необхідних загальних та професійних знань. Тому основу протестантів складали малоосвічені, неписьменні, люди низького соціального рівня. В громадах релігійних організацій 80-85% складали жінки та особи віком від 40 до 50 років. Це надавало можливості радянським органам влади стверджувати, що релігійність населення буде подолана у короткий проміжок часу.

У другій половині 1940-х рр. політика радянського уряду була спрямована на остаточне подолання релігійності населення. Владою були визначені релігійні культи, які не мали права на існування. Релігійні громади віруючих-протестантів, які не отримали офіційної реєстрації, опинялися поза законом і змушені були діяти нелегально. Ці громади були заборонені та визнані такими, що порушують радянське законодавство, виступають проти державної влади. Найбільше від утисків постраждали незареєстровані конфесії п'ятидесятників, свідків Єгови, адвентистів-реформістів та інші малочисельні протестантські громади. Головною причиною ізоляції великої кількості громад віруючих стала неможливість об'єднання розгалужених груп під єдиним державним контролем, а отже, і регулювання їхньої релігійної діяльності.

3 грудня 1946 р. Рада Міністрів СРСР видала постанову № 2584 «Про порядок обкладання податками служителів релігійних культів» [3, арк. 7]. В ній зазначалося, що прибуток служителів релігійних культів від здійснення релігійних обрядів, отриманий від єпархії, приходу або безпосередньо від віруючих, як в грошовій, так і в натуральній формі, слід обкладати прибутковим податком в порядку ст. 9 Указу «Про прибутковий податок з населення». Особи, які працювали за наймом в державних і кооперативних організаціях, займалися викладацькою діяльністю в релігійних товариствах, духовних школах, оподатковувалися в порядку ст. 5 Указу нарівні з усіма робітниками та службовцями. Служителі культу, що проживали у сільській місцевості, були одночасно учасниками самообкладання сільського населення за пунктом «г» ст. 7 постанови Центрального Виконавчого комітету та Ради Народних Комісарів від 11 вересня 1937 р. «Про самообкладання сільського населення» у розмірі 150 крб. [4, арк. 48–49].

Однойменний інструктивний лист надіслало управління податків і зборів Міністерства фінансів СРСР до міністерств фінансів союзних і автономних республік, крайових, обласних, повітових, міських і районним фінансових відділів.

Інструктивний лист управління податків та зборів Мінфіну деталізував основні положення урядової постанови, встановлюючи при цьому нові перерахунки податку. Саме це викликало згодом невдоволення віруючих податковою системою. До обласних уповноважених РСРК полинули скарги священиків і релігійних громад. Невдоволення ґрунтувалося на тому, що, згідно із законодавством, служителі культів, які мали будівлі та власне господарство (і в міській, і в сільській місцевості), обкладалися сукупним податком, що враховував доходи від власних будівель та господарства, а також від виконання релігійних обрядів.

Інструктивний лист, відповідно до постанови, рекомендував місцевим фінорганам перевіряти декларацію про прибутки духовенства, опитуючи служителів культів про кількість здійснених ними обрядів і розмір отриманої винагороди. При цьому пропонувалося звертати увагу на можливі зміни в розмірах прибутку в різні пори року. У випадку розходження між даними, наведеними в декларації, та наданими священнослужителем, причини цього слід було з'ясовувати із самим платником.

Міністерство фінансів СРСР зобов'язувало республіканські міністерства, обласні фінвідділи та фінвідділи міст республіканського підпорядкування встановити зв'язок з уповноваженими Ради у справах релігійних культів на місцях, систематично отримувати інформацію про служителів культів (як зареєстрованих, так і незареєстрованих) і повідомляти ці дані рай(міськ)фінвідділам. Останні мали перевірити, чи всі священнослужителі, що отримують прибутки від здійснення релігійних обрядів, охоплені оподаткуванням. Маючи у розпорядженні дані про розміри прибутків окремих служителів культів, уповноважені РСРК повинні були використати їх для визначення оподаткованого прибутку.

Чітко визначеного кошторису прибуткового податку не було. Фіноргани приймали суб'єктивні рішення при визначенні розміру доходів священнослужителів, покладаючись на свідчення самих платників або членів виконавчих органів приходу чи віруючих.

Виходячи з вищесказаного, можна визначити, що система оподаткування духовенства повоєнного періоду була нестабільною, складною, містила суперечливі положення, які при застосуванні приводили до винесення невиважених рішень і некерованих дій державних органів.

Позиція радянської влади щодо протестантських релігійних громад дещо змінилась після смерті Й. Сталіна у 1953 р. Посаду першого секретаря ЦК КПРС зайняв М. Хрущов і оголосив новий політичний курс, що заклав основу процесу модернізації тоталітарної радянської системи.

Проблеми релігійної сфери стають прерогативою партійного керівництва, для державної діяльності вони перестають бути важливими. З 1954 року церковні питання повністю пов'язувалися з цілями та завданнями антирелігійної роботи, на відміну від попередніх років, коли партійні органи у відносинах з релігійними організаціями відверто виступали від імені радянської влади без відповідних для того санкцій. Але політична лінія щодо релігійного аспекту суспільного життя в країні не була чітко визначена, що зумовлювалося протистоянням у боротьбі за владу різноманітних угруповань партійного апарату.

Направленість ідеологічної антирелігійної роботи середини 1950-х рр. визначалася постановою ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення», що засуджувала попередню політику влади щодо примирення з релігією та церквою, вимагала негайного наступу на релігійні осередки і висувала конкретні заходи, яких слід для цього вжити [5, с. 71–77].

У постанові ЦК зауважував, що партійні організації незадовільно виконують керівництво науково-атеїстичною пропагандою серед населення, в результаті чого різні релігійні організації значно пожвавили свою діяльність, закріпили свої кадри та посилено розповсюджують релігійну ідеологію. При цьому наголошувалося, що «церковники та сектанти винаходять різні засоби для отруєння свідомості людей релігійним дурманом, звертаючи при цьому особливу увагу на залучення до церкви молоді і жінок. Вони широко використовують друк, проповідницьку та благодійну діяльність, ведуть індивідуальну «обробку» громадян. З метою збільшення парафіян церква урочисто проводить богослужіння, використовує хор і оркестр, знижує ціни на треби. Релігійні забобони і марновірство отруюють свідомість частини радянського населення, заважають їх свідомій і активній участі у будівництві комунізму» [6, арк. 40–41].

Політична орієнтація державної влади щодо релігії в країні була офіційно заявлена у газеті «Правда» 24 липня 1954 р. Від імені радянської держави у статті повідомлялося, що «в нашому соціалістичному суспільстві створені всі умови для повного подолання пережитків капіталізму в свідомості людей, у тому числі релігійних забобонів і марновірів. Необхідно надати широкий, справжній масовий розмах науково-атеїстичній пропаганді, рішуче поліпшити її зміст» [7, с. 164]. Заклики щодо активізації пропаганди та підвищення відповідальності партійних організацій у процесі впровадження її у життя з'явилися і в таких газетах, як «Партийная жизнь», «Коммунист» [8, с. 164].

Було зауважено, що думка про самостійне відмирання релігії у процесі будівництва комунізму є помилковою. У зв'язку з цим ставилися завдання урізноманітнити форми та засоби ідейно-політичного впливу на різні групи населення, залучити до атеїстичної пропаганди інтелігенцію, здійснити випуск та широке демонстрування антирелігійних фільмів та літератури.

Реалізація постанови супроводжувалася втручанням посадових осіб у справи релігійних організацій, грубим адмініструванням та образами релігійних почуттів віруючих. Політика ЦК КПРС викликала незадоволення мирян і служителів культу. Активний протест з їхнього боку вплинув і на міжнародний статус всієї країни, чого, безумовно, не могла проігнорувати партійна влада.

Вже 10 листопада 1954 р. ЦК КПРС прийняв чергову постанову «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», в якій вказувалося на неприпустимість образи релігійних почуттів віруючих у процесі науково-атеїстичної пропаганди, пропонувалися інші заходи щодо її поліпшення, які грунтувались на підвищенні рівня наукового та матеріалістичного пізнання. У постанові зазначалося: «ЦК КПРС відомі факти, які свідчать про те, що останнім часом у науково-атеїстичній пропаганді серед населення в ряді місць допускаються грубі помилки. Замість розгортання систематичної копіткої роботи по пропаганді природничонаукових знань та ідейної боротьби з релігією, в окремих центральних і місцевих газетах, а також у виступах деяких лекторів і доповідачів допускаються образливі випади проти духовенства і віруючих… В ряді районів з боку місцевих організацій і окремих осіб допущені випадки адміністративного втручання в діяльність релігійних об'єднань і груп… Такі помилки в антирелігійній пропаганді в корені суперечать програмі і політиці Комуністичної партії щодо релігії і віруючих» [9, с. 89–91].

Як визначна подія віруючими була сприйнята і постанова Ради міністрів СРСР від 17 лютого 1955 р. «Про зміну порядку відкриття молитовних споруд», яка надавала право

реєструвати раніше не обліковані церковні громади [10, с. 148]. У серпні цього ж року було скасовано обов'язкову реєстрацію членів «двадцятки», ревізійну комісію. Облік громад здійснювався за протоколами зборів, на яких вони обиралися, а не на підставі особистих анкет і реєстраційних довідок.

На деякий час державно-церковні відносини стабілізувалися. Віруючі сподівалися на подальшу нормалізацію цих стосунків, та остаточна перемога М. Хрущова перекреслила ці сподівання в майбутньому. Зміни в сфері державної політики щодо церковних інституцій перших післявоєнних років мали суто тактичний характер і не означали відмови від атеїстичного режиму, від усталених ідеологічних засад у ставленні до релігії і церкви.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні в 1940 – 1960-х роках: політичний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
2. Бабенко Л. Документи органів державної безпеки УСРР–УРСР про діяльність релігійних конфесій у 1920–1950-х рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Зб.ст.) Вип.35 / Голов.ред. П.Т. Тронько. – К.: Ін-т історії Україні НАН України. – 2008. – С.298–310.
3. Докладные записки областных уполномоченых Совета о религозной обстановке, процесах и явлениях, происходящих в религиозных организациях по областям УкраинскойССР за 1947 г. 1947. – Оп. 2. – Спр. 30. – 28 арк.
4. Переписка с Советом, уполномоченным Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР, партийными и советскими органами о деятельности религиозных объединений. 1945–1956. – Оп. 12. – Спр. 2. – 391 арк.
5. О религии и церкви. Сборник документов. – М.: Политиздат, 1981. – 128 с.
6. Протоколы №20–23 заседаний бюро обкома Компартии Украины. 1954. – Оп. 5. – Спр. 66. – 82 арк.
7. Ширше розгорнути науково-атеїстичну пропаганду // Правда. – 1954. – 24 липня.
8. Бондарчук П. Релігійна політика в Україні: нормативні акти і практична реалізація (середина 50-х – середина 60-х років) / П. Бондарчук // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали круглого столу». – К.: Ніка-Центр, 2006. – с. 164–177.
9. Коммунистическая партия и советское правительство о религии и церкви / [ред. Пантин И.] – М.: Политиздат, 1959. – 98 с.
10. Бажан О. Особливості державно-церковних відносин в Українській РСР у другій половині 40-х рр. / О. Бажан // Україна XX століття: Культура, ідеологія, політика. – Вип.9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 309–313.

Данилова И.Ю. ПРОТЕСТАНЧЕСКИЕ РЕЛИГИОЗНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ В ПОЛИТКО-ПРАВОВОЙ СИСТЕМЕ ПОСТВОЕННОГО СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА.

Статья раскрывает взаимоотношения протестантских религиозный организаций и государства в послевоенный период на основе нормативно-правовой базы. Характеризует деятельность и структуру религиозный организаций.

Ключевые слова: адвентизм, баптизм, верования, государство и церковь, иеговизм, протестантизм, пятидесятничество, религия, религиозные организации.

Danilova I.Y. PROTESTANTRELIGIOUS ORGANIZATIONSINPOLITICAL ANDLEGAL SYSTEM OFPOST-WARSOVIET SOCIETY

The article investigates complexly the situation of protestant religious organizations in Ukraine in postwar period, their activity and relations with the authorities.

Key words: state and church, religion, religious communities, Protestantism, Adventism, Baptism, Jehovah Belief, Pentecostalism.

УДК 94 (460): 342.56

В.Ю. Годлевська

ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ ІСПАНІЇ В РОКИ ПРАВЛІННЯ ІСПАНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ (1982-1996)

Особливості реформування судової системи Іспанії в роки правління іспанської соціалістичної робітничої партії (1982-1996 рр.). У статті досліджується реформування

судової системи Іспанії в умовах консолідації демократичного режиму. Автор висвітлює особливості перебігу даного процесу на підставі аналізу законодавчої бази 1980-х- середини 90-х років.

Ключові слова: консолідація демократії, політична система, реформа, модернізація, суд, судова влада, судова система, закон, правосуддя.

Судова влада в демократичному суспільстві – це невід'ємна складова державного устрою, єдиний правовий механізм вирішення конфліктів і захисту прав і свобод громадян. Через конституційний принцип розподілу влади судова влада в демократичному суспільстві і правовій державі має самостійне і дуже важливе значення, що визначає специфічний статус судів серед усіх інших державних інститутів. Суди покликані остаточно вирішувати від імені держави правові суперечки та конфлікти, що виникають між іншими гілками влади, установами, організаціями, громадянами; розглядати та розв'язувати справи та матеріали про вчинені правопорушення, суспільно небезпечні діяння; застосовувати специфічні заходи державного примусу, примушуючи осіб, винних в скоєних порушеннях закону, не здійснювати надалі подібні і інші порушення, у тому числі і застосовувати заходи кримінальної відповідальності. Ця діяльність судів реалізується на основі закону і в суворій відповідності з ним у відповідних процесуальних формах.

Особливість взаємодії законодавчої і виконавчої влади із судовою полягає в необхідності безумовного забезпечення незалежності судової влади, ефективного, всебічного і неупередженого судового захисту. Жодний орган влади, жодна посадова особа не повинні втручатися у судовий процес, вдаватися до будь-яких дій, які можуть вплинути на прийняття суддею рішення, або в інший спосіб заважати нормальній роботі суду під час здійснення правосуддя. При цьому незалежність судової влади має базуватися не лише на суто правових гарантіях – таких, як незмінюваність та недоторканність суддів, – а й на відповідних матеріальних і фінансових засадах. З іншого боку, судовій владі належить винятково важлива роль у забезпеченні системи стримувань і противаг між різними гілками державної влади. Вона має юридичну можливість впливати на рішення та дії законодавчої і виконавчої влади, врівноважувати й навіть контролювати їх. Такі механізми потребували створення та подальшого удосконалення в постфранкістській Іспанії, яка здійснювала демократичний транзит в останній чверті XX ст.

Досліджували проблему реформування судової системи в Іспанії в основному фахівці правознавці, зокрема І. Герпе Ландін, В. Файен Гільєн, К. Фернандес-Міранда, Агілар Л., А. Хіль Роблес, А.М. Лорка Наваррете, р. Моран Мартін, І. Отто, М. Перес Апарісіо, Х. Тоаріа Хосе, р. Бланко Вальдес, Р. Верде, Г. Вілляр Камара (Іспанія), с. Тейман (США), О.Я. Сухарєв, с. Н. Мєдвєдєв, В. В. Маклаков, М.В. Ярова (Росія) та інші [19; 21; 22; 9; 7; 31; 32; 34; 35; 39 - 43; 5; 3; 4; 6].

В той же час, відсутні роботи, в яких знаходилася б комплексна інформація про судову систему країни в цілому (історія і сучасність, система судів і квазісудових органів, судоустрій). Практично не приділяється увага питанням типологізації судів. Відсутні ґрунтовні дослідження, які б демонстрували кореляційний зв'язок між процесом консолідації демократичного режиму та реформуванням судової системи.

До 1985 р. судова влада в Іспанії здійснювалася на підставі тимчасового закону «Про організацію Судової влади « від 18 вересня 1870 р., додатковим законом «Про органічну судову владу « від 14 жовтня 1882 р., базовим законом «Про реформу муніципального правосуддя « від 19 липня 1944 р. і численними законними та регламентними розпорядженнями.

З приходом до влади Іспанської соціалістичної робітничої партії в жовтні 1982 р. почався етап консолідації демократичного режиму, який прийшов на зміну авторитарному після смерті в листопаді 1975 г. Ф.Франко. Новий соціалістичний уряд з метою зміцнення демократичних засад, взявся за реформування найбільш значущих соціально-політичних інститутів. Модернізація торкнулася і судової системи.

Згідно Конституції Іспанії 1978 р. (п. 5 ст. 117) принцип єдності судової влади є основою організації і діяльності судів. Військове правосуддя здійснюється виключно у військовій області і в умовах облогового положення. Забороняється створення надзвичайних судів [2, с. 70].

Конституція заснувала Конституційний суд, який, згідно з доктриною, не увійшов в систему органів судової влади Іспанії і покликаний контролювати діяльність усіх трьох гілок державної влади. Він з'ясовує питання про конституційність законів і актів уряду, що мають силу закону, вирішує конфлікти з питань компетенції між державою і регіональними автономними об'єднаннями, а також скарги окремих осіб (фізичних і юридичних) про порушення їх конституційних прав і свобод. Звернутися до Конституційного суду може і судовий орган, якщо він в ході процесу визнає факти, що суперечать конституції. Рішення Конституційного суду, у тому числі і закони, що визнають неконституційними, або окремі правові норми, мають обов'язкову силу і оскарженню не підлягають. Конституційний суд складається з 12 членів. Вони призначаються королем за пропозицією кожної з обох палат (по 4), уряду (по 2) і Генеральної ради судової влади (по 2) з числа досвідчених суддів і прокурорів, юристів – професорів університетів, державних службовців і адвокатів. Члени Суду призначаються на дев'ять років (передбачена процедура оновлення складу Суду кожні три роки на 1/3). Голова призначається королем на три роки за пропозицією членів суду [2, с. 90-91; 1, с. 206].

Склад Суду має високий професійний рівень, оскільки його членами можуть бути члени судів і прокурори, професори університетів, посадовці публічної адміністрації і адвокати, що є компетентними юристами і працюють по своїй професії більше п'ятнадцяти років.

Конституційний суд має повноваження відносно міжнародно-правових норм, що підлягають включенню у внутрішнє право. Якщо міжнародний договір містить положення, що суперечать конституції, то вони не можуть набути чинності до того, як не буде переглянутий основний закон. Законно укладені та офіційно опубліковані в Іспанії міжнародні договори складають частину її внутрішнього права [2, с. 91-92; 1, с. 209].

Свою основну функцію контролю за конституційністю законів Суд виконує тільки після їх набуття чинності. Попередній контроль за конституційністю був ліквідований в 1985 р. Наступний контроль носить абстрактний характер, тобто здійснюється відносно правових норм і проводиться за запитом голови уряду, народного захисника, 50 депутатів або 50 сенаторів, колегіальних органів виконавчої влади автономних співтовариств і, в необхідних випадках, їх асамблей. Запит подається в тримісячний термін, починаючи з дня публікації закону.

У діяльності Суду можливий і конкретний контроль за правовими нормами. Такий контроль виникає, коли який-небудь судовий орган під час процесу встановить, що вживана ним норма, від законності якої залежить ухвалення рішення, суперечить конституції. У такому разі цей орган має право звернутися до Конституційного суду. Якщо звернення судового органу визначається як прийнятне для розгляду, то різні органи держави дають в зв'язку з цим свої ув'язнення в 15-денний термін [2, с. 92; 1, с. 212-215].

Свої повноваження Конституційний суд поширює на усю територію країни. Його рішення мають обов'язкову силу.

У 1981 р. в Іспанії ухвалений закон «Про Народного захисника», який обирається на п'ять років обома палатами парламенту. Народний захисник обирається на 5 років Генеральними кортесами і має своїм завданням забезпечення захисту основних прав і свобод громадян. Його повноваження обмежуються лише їх частиною, хоча і значною, а саме тими правами, які закріплені в першому розділі конституції, і виключають інші можливості для громадян, витікаючи з норм основного закону. Він тільки «охороняє» вказані права і свободи громадян, але не є гарантом дотримання для громадян усіх норм основного закону. Народний захисник може за службовим обов'язком або на чию-небудь вимогу (фізичної або юридичної особи) почати і проводити розслідування відносно дій і рішень публічної адміністрації і її представників по відношенню до громадян. Він може просити Конституційний суд перевірити конституційність того або іншого акту, вимагати від адміністрації відміни незаконних постанов і розпоряджень, звертаючись при необхідності в прокуратуру і суди. Народний захисник підзвітний лише Генеральним кортесам [24; 4,С. 269-278].

Найбільш значущим кроком в реформуванні судової системи стало ухвалення органічного закону «Про судову владу» в липні 1985 р., який врегулював порядок формування, діяльності та підлеглості судів.

Так, систему судів Іспанії очолив Верховний суд. Це вища судова інстанція в країні, у тому числі і для судів регіональних автономних об'єднань. Керує ним голова, що призначається королем. Верховний суд складається з п'яти палат: 1) з цивільних справ; 2) з кримінальних

справ; 3) з адміністративних суперечок; 4) з соціальних справ; 5) військової палати (ст. 55). Є також Особлива палата і Палата з питань управління. У складі кожної з палат 10-12 членів і голова [26, P. 20639; 4, С. 269-278].

Нижче за Верховний суд знаходиться Національний суд у складі пленуму і трьох палат (ст. 64). Колегія з кримінальних справ в першій інстанції розглядає справи по звинуваченню в злочинах проти монарха, спадкоємця корони та найвищих органів і посадовців держави. Разом з цим в її компетенцію входить слухання справ, відкритих по фактах фальшивомонетництва, великих фінансових махінацій, контрабанди наркотиків і відносно осіб, які скоїли злочини за кордоном, а також питання екстрадиції (ст. 65). Палата з адміністративних суперечок розглядає проблемні питання, ухвалені міністрами, держсекретарями, а також відносно тероризму. Палата з соціальних питань займається проблемами, які виходять за межі компетенцій судів автономних співтовариств (ст. 66) [26, P. 20639-20640; 4, С. 269-278].

Вищі суди правосуддя діють на території автономних співтовариств і виносять рішення від їх імені. Вони мають у своєму складі по три палати – з цивільних і кримінальних справ; з адміністративних суперечок; з соціальних питань (ст. 72). Ці суди розташовані у великих містах (у Мадриді три суди) і розглядають, головним чином, скарги на рішення нижчестоящих судів з цивільних і адміністративних справ, а також по першій інстанції цивільні справи з великою сумою позову, суперечки у справах про патенти і торговельні марки та інші. Справи в них зазвичай слухаються колегією з п'яти суддів (ст. 70-79).

Провінційні суди були створені в усіх 50 провінціях країни (15 з них вважаються палатами відповідних вищих територіальних судів). Вони розглядають в колегіях з трьох професійних суддів або справи про тяжкі кримінальні злочини як суди першої інстанції, або апеляційні скарги на вироки, винесені нижчестоящими судами з кримінальних справ (ст. 80-83) [26, P. 20640-20641; 4, С. 269-278].

У кожній провінції були засновані також суди першої інстанції, що поєднали в собі функції слідчих судів; суди з адміністративних суперечок; з соціальних питань; пенітенціарні і у справах неповнолітніх (ст. 84-98). Останні були засновані ще в 1918 р. і розглядають колегіально або у складі єдиного судді справи про правопорушення неповнолітні, а також спори з сімейних питань. Систему цих судів очолює Вища рада захисту неповнолітніх в Мадриді.

У тих муніципальних округах, де відсутні суди першої інстанції, призначаються світові судді, що є нижчою судовою інстанцією. Вони розглядають одноосібно основну масу дрібних цивільних суперечок, а також справи про малозначні кримінальні злочини. На відміну від інших категорій суддів, світові судді обираються строком на чотири роки Вищим судом правосуддя цього адміністративного співтовариства (ст. 99-103).

З метою розв'язання конфліктів, які виникають в сфері правосуддя, в травні 1987 р. був прийнятий закон «Про судові конфлікти» у відповідності до положень закону «Про судову владу» (1985 р.) [28, P.14622-14625; 26, P. 20638-20639]. Конфлікти юрисдикції між судами або судами та адміністрацією вирішуються колегіальним органом, заснованим президентом Верховного суду, що складається з п'яти членів.

У 1988 р., згідно з Органічним законом від 28 грудня, «з метою спрощення судової процедури по кримінальних справах при дотриманні гарантій прав обвинуваченого « була введена нова судова інстанція – судді з кримінальних справ. Ці судді розглядають одноосібно кримінальні справи, за які може бути призначене покарання до шести років позбавлення волі (у ряді випадків допускається і заочний розгляд справи з відома обвинуваченого). У кожній провінції є, як правило, декілька суддів з кримінальних справ, а в Мадриді – декілька головних суддів цієї категорії, повноважних розглядати найбільш складні справи в будь-якій частині Іспанії (ст. 88, ст. 89). Слідчі суди ведуть дізнання і слідство з кримінальних справ, які надалі передаються до провінційних судів або в суди з кримінальних справ. Окрім цього вони розбирають дрібні правопорушення і можуть переглядати рішення світових суддів. У Мадриді діють декілька центральних слідчих судів, юрисдикція яких поширюється на усю Іспанію [4, С. 269-278; 27, P.36573-36579].

У листопаді 1994 р. був ухвалений закон, який реформував деякі положення закону «Про судову владу», зокрема процедуру призначення суддів, їх кар'єру, врегульовано склад та норми функціонування палат Верховного суду тощо [29, P. 34605-34628].

В роки консолідації демократичного режиму був відновлений інститут присяжних засідателів.Суди присяжних були введені в Іспанії в 1886 р. для розгляду справ про тяжкі кримінальні злочини. В період франкістської диктатури інститут суду присяжних був скасований. Реальне відновлення цього інституту почалося з ухваленням органічного закону «Про суд присяжних « в 1995 р., згідно з яким суду присяжних підсудні справи про злочини проти особи, честі, свободи і безпеки людини, про посадові злочини, проти довкілля. Склад трибуналу включає головуючого професійного суддю, дев'ять присяжних засідателів і два запасних(ст. 1, ст. 2). Обов'язковими умовами для присяжних засідателів визначені наступні: бути іспанцем, повнолітнім, носієм політичних прав; уміти читати і писати; бути дієздатним (ст. 8) [30, P.15001-15021; 4, С. 269-278].

У кінці 1970-1980-хгг. була утворена система господарсько-адміністративних трибуналів. Її очолив Центральний господарсько-адміністративний трибунал, що складається з голови, 11 членів і генерального секретаря. Трибунал розглядає по першій інстанції фінансові суперечки на великі суми і скарги на постанови Міністерства економіки та інших центральних установ, а по другій інстанції – скарги на постанови нижчестоящих судів господарсько-адміністративних трибуналів регіональних автономних об'єднань і відповідних трибуналів провінцій.

Конституція 1978 р. проголосила принцип незалежності і незамінності суддів (ст. 117). Вони призначаються на свої посади Королем за рекомендаціями Генеральної ради судової влади, що відіграє найважливішу роль в управлінні та контролі за діяльністю судів. До її складу входять голова Верховного суду (голова Ради) і 20 членів, 12 з яких обираються на 5 років суддями усіх категорій зі свого середовища і 8 – Кортесами з числа досвідчених адвокатів і інших юристів (ст. 111-116) [2, с. 67-70].

Статті 107 та 122 закону «Про судову владу « визначили, що у компетенцію Генеральної ради судової влади входить наступне: 1.участь в призначенні голови Верховного суду і Генеральної ради судової влади; 2. участь в призначенні членів Конституційного суду; 3. інспекція судів і трибуналів; 4. набір, освіта та вдосконалення суддів і магістратів; 5. призначення магістратів Верховного суду, голів і магістратів тощо. Генеральна рада судової влади складається з: голови; віце-президента; постійної комісії; дисциплінарної комісії; комісії з кваліфікації та комісії рівності [26, P.20644].

В червні 1987 р. був ухвалений закон «Про судову поліцію «, яка проводить розслідування з кримінальних справ, і передусім уповноваженими на те співробітниками Цивільної гвардії. Стаття 126 конституції встановила, що судова поліція залежить від суддів, судів і від генеральної прокуратури [36; 2, С. 73].

При Верховному суді, при Конституційному суді і високих судах діє прокуратура, яка, на відміну від більшості західних країн, має статус конституційного інституту [25]. Прокуратура діє відповідно до принципів єдності дій і ієрархічного підпорядкування, на чолі з генеральним прокурором. Останній призначається королем за пропозицією уряду. На чолі прокуратури знаходиться генеральний прокурор, що призначається королем за пропозицією уряду і після отримання консультації Генеральної ради судової влади. У завдання прокуратури входить спостереження за законністю, за дотриманням прав і свобод громадян (ст.29). Прокуратура здійснює свої функції через свої органи на основі принципів єдності своїх дій, ієрархії, підпорядкування закону і незалежно від впливу політичних партій. З кримінальних справ прокуратура підтримує звинувачення і цивільні позови.

Найвищий контрольний орган фінансової звітності і економічної діяльності держави – Рахунковий суд. Він підкоряється безпосередньо Генеральним кортесам, і здійснює свої функції за дорученням кортесів при обговоренні і затвердженні звіту про генеральний бюджет держави. Окрім цього, Рахунковий суд направляє Генеральним кортесам щорічний звіт, в якому при необхідності повідомляє про допущені, із його точки зору, порушення і заходи відповідальності.

Рахунковий суд складається з 12 рахункових радників, до числа яких входить голова, і прокурор. Рахункові радники призначаються Генеральними кортесами – по шестеро Конгресом депутатів і Сенатом – строком на 9 років. Голова призначається королівським декретом строком на 3 роки. Члени Рахункового суду незалежні і незамінні. Прокуратура Рахункового суду складається з прокурора, що призначається урядом, і двох прокурорських адвокатів і функціонально підпорядкована генеральному прокуророві.

Для вирішення колективних конфліктів, спірних питань, обґрунтування умов праці суддів в 1980 р. було створено Професійне об'єднання суддів, яке розпалося на кілька асоціацій після III (лютий 1983 р.) та IV (вересень 1984 р.) конгресів на власне Професійне об'єднання суддів, «Судді для демократії « та «Асоціацію Франсіско де Віторіа».

Професійні об'єднання суддів вели активну роботу щодо захисту прав та інтересів своїх членів, а також проводили просвітницьку роботу в правовій сфері, підтримуючи різноманітні дебати щодо змін законодавства.

Реформування законодавчої бази в зазначений період активно висвітлювалось на шпальтах офіційних видань Іспанії, зокрема газет «Ель Паіс», «АВС» та інших [8; 10-18; 23; 33; 37; 38].

В період утвердження демократичного режиму було здійснено ряд заходів для вдосконалення судової системи Іспанії. Проте цікавим є дослідження громадської думки з цього приводу.

Думка громадян про функціонування адміністрації правосуддя Таб.1

На Вашу думку, як функціонує в Іспанії адміністрація правосуддя? (%)	**1987**	**1990**	**1992**	**1995**
дуже добре або добре	20	22	18	15
нормально	31	33	26	36
дуже погано або погано	28	33	38	46
не відповіли	21	12	18	3

Джерело: Toharia José Juan.La imagen ciudadana de la Justicia.Foro sobre la Reforma y Gestión de la Justicia.- Universidad Autónoma De Madrid. - Fundacion BBVA. – 2003. – P. 60.

З наведеної таблиці видно, що більше іспанців вважали, що адміністрація правосуддя функціонувала погано або навіть дуже погано. Думка громадян протягом 1987-1995рр. з даного питання погіршилася.

Думка громадян про динаміку якості функціонування судів Таб. 2

Порівняно з двома чи трьома роками раніше, Ви б сказали, що функціонування судів покращилося, погіршилося чи залишилось незмінним? (%)	**1984**	**1985**	**1986**	**1988**	**1990**
покращилося	25	26	26	19	20
не змінилось	37	37	41	46	47
погіршилося	19	18	20	25	18
не відповіли	19	19	12	10	15

Джерело:Toharia José Juan.La imagen ciudadanade la Justicia.Foro sobre la Reforma y Gestión de la Justicia.- Universidad Autónoma de Madrid. - Fundacion BBVA. – 2003. – P. 66.

Статистичні дані вказують на те, що громадяни не відчули значної зміни в якості функціонування судів.

Думка громадян про умови винесення справедливих вироків суддями та присяжними. Таб. 3

На Вашу думку, хто знаходиться в кращих умовах для винесення справедливого вироку: професійні судді чи присяжні засідателі? (%)	**1987**	**1992**	**1996**
судді	28	30	41
присяжні	46	54	48
не суттєво	26	26	11

Джерело:Toharia José Juan.La imagen ciudadanade la Justicia.Foro sobre la Reforma y Gestión de la Justicia.- Universidad Autónoma de Madrid. - Fundacion BBVA. – 2003. – P.83.

Видно, що більшість іспанців довіряли присяжним,але в динаміці довіра до професійних суддів зросла.

Судова реформа в розвитку Іспанії, що здійснювала демократичний транзит, відіграла одну з основних ролей. Реформування судової влади та судової системи не обмежилося лише вдосконаленням функціонування судів та суддів. Судова реформа у більш широкому контексті сприяла створенню умов для забезпечення реального захисту прав та свобод людини і громадянина, що неможливо було без системного, ефективного і логічного взаємозв'язку та взаємодії між судовою, законодавчою і виконавчою гілками державної влади.

У демократичній Іспанії було створено механізми забезпечення верховенства права, контролю за додержанням виконавчою владою вимог закону. Важливими складовими цього механізму стали суди, які почали виконувати контрольні функції щодо актів і дій відповідних органів та посадових осіб. Судовий контроль у цій сфері почав здійснюватися при розгляді судами конкретних справ, передусім пов'язаних з оскарженням громадянами рішень органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб.

З переходом до демократії адміністрація централізована, ієрархічна була замінена децентралізованою та самостійною. У франкістській Іспанії суспільство не почувало себе вільним, і громадяни, маючи право на судовий захист, до судів за захистом свого права не йшли, оскільки знали, що часто це бувало небезпечно для їх життя. У міру того, як суспільство ставало вільнішим, збільшувалося число справ в судах про спростування законності дій адміністрації. Система юстиції, яка і раніше існувала, починає інтенсивно працювати і з часом перестає справлятися зі своїми завданнями. Виникає необхідність її доповнення, розширення, зміни. Потім, оскільки формується зовсім інша соціально-політична і економічна дійсність, стає необхідним значне розширення усіх правових ресурсів, які мають суди. Ці проблеми вирішувало і по-своєму вирішило законодавство 1980-1990 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Иностранное конституционное право / Под редакцией проф. В. В. Маклакова. – М.: Юристъ, 1996. - 512 с. –ISBN 5-7357-0102-9.
2. Испания. Конституция и законодательные акты. — М.: Прогресс, 1982. — 351 с.
3. Медведев С.Н. История государства и права Испании. /С. Медведев. М.: Наука, 1992. – 315 с. Сухарев А.Я. Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник / А. Сухарев. М: Издательство НОРМА, 2003. – 976 с. –ISBN:5-89123-725-3.
4. Тейман С. Возрождение суда присяжных в Испании / С. Тейман // Государство и право. – 1996. – №12. – С.127-136.
5. Яровая, М. В. Судебные системы современных европейских государств : Сравнительно-правовой анализ : Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01 - Теория и история права и государства ; История учений о праве и государстве /М. В. Яровая ; – М., 2006. – 29 с.
6. Хиль Роблес А. Контроль над публичной администрацией. Институт омбудсмана. 2-е изд. / Пер. с исп. М.: Ад маргинем, 2004.
7. Actualidad de Montesquieu// El Correo, Viernes, 5 de mayo de 1995.
8. Aguilar Luque de. El gobierno del Poder Judicial en la España actual: funciones y disfunciones. Nuevas Politicas Públicas: Anuario multidisciplinar para la modernización de las Administraciones Públicas. – 2009.- Nº. 5.- p. 53-76. – ISSN 1699-7026.
9. CuadraBonifacio de la. El PSOE ofrece a las minorías una negociación global sobre la ley del Poder Judicial// El Pais. – 23/03/1985.
10. CuadraBonifacio de la. La responsabilidad de los jueces, exigible a partir de hoy, según la ley del Poder Judicial// El Pais. – 03/07/1985.
11. CuadraBonifacio de la. La elección de los consejeros por los representantes del pueblo garantiza su independencia, según el ministro de Justicia// El Pais. – 22/03/1985.
12. CuadraBonifacio de la. El PSOE eliminó los candidatos demasiado críticos hacia la política del Gobierno// El Pais. –10/10/1985.
13. CuadraBonifacio de la. Divergencias entre el Gobierno y el PSOE sobre los candidatos al Consejo del Poder Judicial // El Pais. –23/09/1985.
14. CuadraBonifacio de la. El Gobierno incumplirá el plazo legal de reinisión a las Cortes de la ley del Jurado// El Pais. –03/09/1986.
15. CuadraBonifacio de la. Ledesma afirma que en 1988 se cubrirán las necesidades 'urgentes» de la justicia// El Pais. –12/11/1987.
16. El presidente del Gobierno confirma posibles concesiones a los jueces sobre la reforma// El Pais. – 10/04/1985.
17. García Candau J. Los jueces que sean inhabilitados por cometer un delito no podrán volver a la carrera// El Pais. – 31/01/1985.

18. Gerpe LandinIvianuel. El Consejo General del Poder Judicial //Revista de Derecho Político, núm. 36, 1992, pp. 177-187.
19. Gisbert Gisbert A. Partipación popular en la Justicia// El Pais. – 15/10/1985.
20. Fairén Guillén V. Comentarios a la ley orgánica del poder judicial de 1 de julio de 1985.- Madrid: Editoriales de Derecho Reunidas, 1986 – 453 p. –ISBN: 84-7130-517-8.
21. Fernandez-Miranda Campoamor Carmen. El consejo general del poder judicial: de la ley orgánica 1/1980, de 10 de enero, a la ley orgánica 6/1985, de 29 de julio //Revista de Derecho Político, núm. 38, 1994, pp. 37-92.
22. La reforma llega a los juzgados// El Pais. – 25/11/1987.
23. Ley Orgánica 3/1981, de 6 de abril, del Defensor del Pueblo //Boletín Oficial del Estado: núm. 109 de 07/05/1981.
24. Ley 50/1981, de 30 de diciembre, por la que se regula el Estatuto Orgánico del Ministerio Fiscal//Boletín Oficial del Estado: 13 de enero de 1982, Núm. 11. - p. 708 a 714.
25. Ley Orgánica 6/1985, de 1 de julio, del Poder Judicial//Boletín Oficial del Estado: 2 de julio de 1985, Núm. 157. - p. 20632 – 20678.
26. Ley Orgánica 7/1988, de 28 de diciembre, de los Juzgados de lo Penal, y por la que se modifican diversos preceptos de las Leyes Orgánica del Poder Judicial y de Enjuiciamiento Criminal // Boletín Oficial del Estado: 30 de diciembre de 1988, Núm. 313.- p. 36573 – 36579.
27. Ley Orgánica 2/1987, de 18 de mayo, de Conflictos Jurisdiccionales //Boletín Oficial del Estado núm 120 de 20/05/1987.
28. Ley organica 16/1994, de 8 de noviembre, por la que se reforma la Ley Orgánica 6/1985, de 1 de julio, del Poder Judicial//Boletín Oficial del Estado: 9 de noviembre de 1994, Núm. 268. – p. 34605 – 34628.
29. Ley Orgánica 5/1995, de 22 de mayo del Tribunal del Jurado//BOE número 122 de 23/5/1995, p. 15001 - 15021.
30. Lorca Navarrete, Antonio MaríaOrganización judicial española en el vigésimo aniversario de la Ley Orgánica del Poder Judicial (1985-2005) adaptada a la Ley Orgánica 19/2003 de modificación de la Ley Orgánica del Poder Judicial y completada con una exposición de los principios rectores del proceso español. - San Sebastián: Instituto Vasco De Derecho Procesal.- 2004 – 926 p. – ISBN: 9788487108280.
31. Morán Martín, R., Historia del derecho privado, penal y procesal, Madrid, 2002.
32. «No se puede disparar contra el un que huye», dice un juez// El Pais. –17/03/1985.
33. Otto Ignacio de. Estudios sobre el Poder Judicial.- Madrid, Ministrio de Justicia: Comprint, s. A.- 1989. – 253 p. – ISBN 84-7787-041-1.
34. Pérez Aparicio Miguel A. . El poder judicial //Revista de Derecho Político, núm. 37, 1992, P. 161-175.
35. Real Decreto 769/1987, de 19 de junio, sobre regulación de la Policía Judicial//BOE número 150 de 24/6/1987. –P. 18989 – 18992.
36. Sainz de Robles critica a los socialistas por su cambio de criterio sobre la elección del Consejo del Poder Judicial// El Pais. –08/03/1985.
37. Sentencia sobre el Poder Judicial // ABC.- 1986. – 19 de abril. – P.1-3.
38. TohariaJosé Juan. La encuestas de opinion y las decisiones politicas: el caso de la evaluacion y reforma de la justicia// Revista espanola de investigaciones sociologicas. – 1999.- № 2. – P.223-235.
39. TohariaJosé Juan. La imagen ciudadana de la justicia.Foro sobre la reforma y gestión de la justicia.- Universidad autónoma de madrid. - Fundacion BBVA. – 2003. – 112 p.
40. Valdés R. L. Blanco. La política y el derecho: veinte años de Justicia Constitucional y democracia en España (apuntes para un balance) //Teoría y realidad constitucional. - 1999, Nº 4. – P. 241-272. –ISSN 1139-5583.
41. Verde Rui . El poder judicial en las Constituciones de Portugal y España//Anuario de la Facultad de Derecho.-2003. - Nº 21. - P. 617-628. - ISSN 0213-988X.
42. Villar G. Cámara. Justicia y política en la españa democrática (Una reflexión a propósito de los llamados «jueces estrella» y la judicialización de la política) //Revista de Derecho Político. – 2000. - núm. 47.- P. 27-52.

Годлевская В.Ю. ОСОБЕННОСТИ РЕФОРМИРОВАНИЯ СУДЕБНОЙ СИСТЕМЫ ИСПАНИИ В ГОДЫ ПРАВЛЕНИЯ ИСПАНСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РАБОЧЕЙ ПАРТИИ (1982-1996 ГГ.).

В статье исследуется реформирование судебной системы Испании в условиях консолидации демократического режима. Автор освещает особенности хода данного процесса на основании анализа законодавчної базы 1980-х- середины 90-х годов.

Ключевые слова: консолидация демократии, политическая система, реформа, модернизация, суд, судебная власть, судебная система, закон, правосудие.

Hodlevska V. FEATURES OF REFORMATION OF THE JUDICIAL SYSTEM OF SPAIN IN THE YEARS OF RULE OF SPANISH SOCIALISTIC WORKING PARTY (1982-1996).

In the article reformation of the judicial system of Spain is investigated in the conditions of consolidation of the democratic mode. An author lights up the features of motion of this process on the basis of analysis of законодавчної base of 1980-x- middle of 90th.

Keywords: consolidation of democracy, political system, reform, modernization, court, department judicial, judicial system, law, justice.

УДК 94(4-11)

Н.М. Чорна

ВИШЕГРАДСЬКА ГРУПА: ДОСВІД РЕГІОНАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті проаналізовано процес регіональної інтеграції країн Центрально-Східної Європи. Визначено передумови створення Вишеградської групи. З'ясовано основні етапи її функціонування. Досліджено місце Вишеградського об'єднання на шляху інтеграції його учасників до НАТО та ЄС. Окреслено проблеми та перспективи Вишеградської четвірки у ситуації новітніх геополітичних викликів.

Ключові слова: Вишеградська група, НАТО, ЄС, Центрально-Східна Європа, геополітика, інтеграція.

Країни, поєднані географічною близькістю, спільним історичним досвідом та довгостроковими перспективами, традиційно націлені на активне різнопланове співробітництво. Різного роду схожість, дотичність інтересів та прагнень є тією основою, яка на тривалі перспективи визначає взаємовигідне співіснування та взаємодію. Прикладів цьому чимало. Так, країни Скандинавії, Прибалтики, Бенілюксуна рівні міжнародної політики часто виступають як єдиний політичний суб'єкт, демонструючи узгоджені позиції.

З початком розпаду Радянської імперії реальне підґрунтя для активізації регіональної взаємодії отримали країни Центрально-Східної Європи. З падінням Залізної завіси у колах політичної еліти Польщі, Угорщини та Чехословаччини поширилися ідеї створення міждержавного партнерського об'єднання. Формальним початком багатосторонньої взаємодії посткомуністичних держав у рамках регіону стала зустріч президентів Польщі і Чехословаччини Леха Валенси і Вацлава Гавела та прем'єр-міністра Угорщини Йожефа Анталла у містечку Вишеград 15 лютого 1991 р., у ході якої було підписано Декларацію про співробітництво [1]. Основні положення документу відображали націленість сторін на інтенсифікацію політичних, економічних, оборонних та культурних зв'язків, а також взаємну координацію дій у взаєминах з європейськими інститутами та міжнародними організаціями. Фактично ж головною метою країн-учасниць було подолання негативних наслідків комуністичного минулого та активізація відносин з Євросоюзом та НАТО з наступним досягненням членства у них.

Упродовж понад двадцятирічного періоду існування Вишеградської групи різні аспекти її діяльності більшою чи меншою мірою цікавили дослідників та науковців і ставали об'єктом численних розвідок та публікацій. З огляду на те, що одним із стратегічних напрямів зовнішньої політики України визначається активне співробітництво з ЄС, а держава має чимало спільного з країнами Вишеградської групи, вітчизняні науковці, здебільшого, займалися розробкою проблеми співробітництва країн Вишеградської трійки (у 1993 р. з розпадом Чехословаччини на Чехію та Словаччину об'єднання перетворилося на «четвірку») з європейськими та євроатлантичними структурами та досягнення членства у них. У цьому контексті заслуговують на увагу публікації О. Андрійчук [2], Н. Бокало [3], В. Гонди [4], О. Зарицького [5], Г. Зеленько [6], Є. Кіш [7], с. Трохимчука [3]. Свого роду відповіддю на існуючий запит стала опублікована напередодні розширення Євросоюзу розвідка «Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: можливості для України» [8]. Разом з тим, в Україні досі немає жодної монографічної праці чи узагальнюючого наукового дослідження проблеми регіонального співробітництва чотирьох держав у рамках Вишеграду.

З нагоди двадцятої річниці існування Вишеградської групи ґрунтовну працю було опубліковано російськими авторами, фахівцями Інституту Європи «Вишеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии» [9]. У монографії детально проаналізовано реформи та трансформації, яких зазнали країни четвірки, здійснюючи підготовку до інтеграції у ЄС та НАТО. Вагоме місце у дослідженні належить вивченню досвіду співробітництва країн четвірки з європейськими та євроатлантичними структурами.

Чимало розробок проблеми функціонування Вишеградської четвірки належать польським історикам та політологам. Так, над вивченням проблеми працювали П. Букальська [10], Б. Горальчук [11], П. Лещинський [12], М. Рудні [13], М. Щепанік [12].

Метою даної публікації є аналіз регіонального співробітництва країн Центрально-Східної Європи у рамках Вишеградської групи. Пріоритетним завданням дослідження є визначення місця Вишеградського партнерства на шляху входження країн-членів до ЄС та НАТО, а також у період адаптації до нових умов, спричинених появою складних геополітичних викликів.

Попри те, що Вишеградська група – угруповання регіонального рівня, результати її діяльності спричинили початок кардинальних трансформацій як європейської, так і світової політики. З огляду на винятковий геополітичний потенціал регіону Центрально-Східної Європи, у вирішення його історичної долі були втягнуті найбільші країни Європи та США. Так, аналізуючи успіхи країн регіону на шляху до НАТО та ЄС, американський політолог, радник президента США у справах Східної Європи З. Бжезінський пояснює його виключно геополітичними розрахунками Сполучених Штатів Америки та країн-лідерів Європейського Союзу. В одній зі своїх праць він написав: «… щоб не втратити усі здобутки «холодної війни», НАТО і ЄС повинні розширюватися, навіть якщо зі вступом кожного нового члена втрачається політична єдність Євросоюзу і ускладнюється воєнно-оперативна взаємодія в рамках НАТО» [9, с. 132].

Переорієнтація зовнішньополітичного вектору на інтеграцію у європейські та євроатлантичні структури, що стала спільною реальністю для Польщі, Угорщини та Чехословаччини вже у переддень ліквідації Радянського Союзу, була об'єктивно обумовленою. По-перше, країни Центрально-Східної Європи традиційно визначали свою приналежність до європейської цивілізації, з якої в силу дії історичних обставин були вилучені. Комуністичний режим сприймався як ворожий, неодноразовими були спроби його повалення. Як наслідок, зближення з ЄС та НАТО розцінювалося як запорука виходу зі сфери впливу кремлівської влади та «відновлення історичної справедливості». По-друге, інтеграція в ЄС трактувалася як запорука виходу з фатального економічного становища. По-третє, з розпадом контрольованої СРСР Організації Варшавського договору Центрально-Східна Європа опинилася у ситуації «вакууму безпеки». За таких умов членство в НАТО та потужна підтримка з боку США розцінювалися як гарантія безпеки та стабільності.

Трансформація європейського геополітичного простору наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. відкрила доступ державам із регіону ЦСЄ до європейської цивілізації. У цей же час, на фоні низки проблем, які вони отримали у спадок від комуністичного минулого, було очевидно, що поодинці наближатися до європейських та євроатлантичних структур буде непросто. На необхідність об'єднання зусиль Польщі, Угорщини та Чехословаччини вказувала і позиція ЄС та НАТО, які стримано зустріли індивідуальні спроби кожної з країн налагодити з ними взаємини [15, с. 206].

З моменту утворення і впродовж усього періоду діяльності Вишеградська четвірка була засобом інтеграції її членів у Європу, але в жодному разі не альтернативою цій інтеграції [16, с. 49]. Аналіз діяльності Вишеградського об'єднання дозволяє стверджувати його специфічність: небажання створювати інституційні рамки співпраці та повсюдне декларування пріоритетності європейської інтеграції над регіональною дає змогу говорити про некласичний тип цього утворення [8, с. 75–76].

У ситуації швидких перетворень на Європейському континенті, Польща, Угорщина та Чехословаччина вже на першому спільному засіданні 6 жовтня 1991 р. заявили про прагнення приєднатися до Північноатлантичного альянсу [17, с. 149]. У грудні 1991 р. перші особи офіційних Варшави, Будапешту та Праги підписали з Євросоюзом Європейські угоди [18, с. 251]. Низку наступних нарад і консультацій з керівництвами НАТО та ЄС країни Вишеградського об'єднання і надалі продовжували здійснювати спільно.

Аналіз діяльності Вишеградської групи дозволяє виділити у ній п'ять основних етапів. Упродовж першого етапу (1991 – 1998 рр.) діяльність об'єднання характеризувалася не інтенсивним співробітництвом, а швидше деклараціями та зустрічами на високому президентському рівні. Не на користь регіональному співробітництву позначалися внутрішні проблеми, пов'язані з подоланням комуністичних пережитків та розбудовою державності, яких зазнавала кожна з країн. Відсутньою була узгоджена позиція щодо інтенсивності співробітництва з Євросоюзом, а також швидкості наближення до нього. Підтвердженням цьому є хоча б той факт, що країни четвірки у різний час подали офіційні заяви на вступ до Євроспільноти (Угорщина у березні 1994 р., Польща у квітні 1994 р., Словаччина у червні 1995 р., Чехія у січні 1996 р.). Не було узгоджених дій і у відносинах з НАТО: попри початкову домовленість про створення умов для одночасного вступу в Альянс всієї групи, уряд Чехії намагався здійснювати у цьому напрямку самостійну політику.

Разом з тим, у Європі, коли з падінням комунізму сигнали співпраці, безпеки та стабільності (з огляду на ситуацію на Балканах) були особливо цінними, Вишеградська група почала набувати авторитету. Об'єднання впевнено демонструвало налаштованість на тривалу взаємодію та стабільність, а також однозначно прозахідну орієнтацію.

Початок другого етапу діяльності Вишеградської групи був позначений кардинальними змінами – в 1998 р. у Словаччині до влади прийшли прихильники антимечіярівської коаліції, у Чехії уряд очолив соціал-демократ Мілош Земан. На зустрічі у Будапешті 21 жовтня 1998 р. прем'єри Польщі, Чехії та Угорщини звернулися до Словаччини із запрошенням повернутися до участі у діяльності групи, що можна трактувати як символічне відродження формату четвірки. У ході перемовин було задекларовано активізацію курсу на інтеграцію до ЄС. Оскільки питання вступу Польщі, Чехії та Угорщини до НАТО вже було практично вирішене, однією з головних цілей продовжувала залишатися євроатлантична інтеграція Словаччини [10, с. 6].

Протягом 1998 – 2000 рр. співробітництво Вишеградської четвірки було позначене високою активністю: регулярно здійснювалися зустрічі та наради профільних міністрів, велася міжпарламентська співпраця, почав діяти створений у 2000 р. «Вишеградський фонд». Паралельно з президентськими зустрічами регулярно відбувалися саміти прем'єрів (з 1999 р. вони стали пріоритетними). На зустрічі у Братиславі у травні 1999 р. було схвалено механізм подальшої співпраці: прем'єри вирішили збиратися двічі на рік, причому щороку одна із нарад повинна була здійснюватися у неформальній обстановці («без краваток») [10, с. 7].

Країни продовжували активно співробітничати з Європейським Союзом, реалізовували низку реформ, аби досягти відповідності «копенгагенським критеріям» та одночасно вступити до Спільноти. 12 березня 1999 р. Польща, Угорщина та Чехія були проголошені формальними повноправними членами НАТО. Питання вступу до Альянсу Словаччини продовжувало залишатися відкритим.

Третій етап функціонування Вишеградської четвірки (2000 – 2004 рр.) розпочався із наростання суперечностей у середовищі країн-членів. Між Угорщиною, Чехією і Словаччиною з новою силою розгорівся нерозв'язаний етнічний конфлікт, територіальні та майнові претензії. Відносини між союзниками дали тріщину, що стало приводом до погіршення їх євроінтеграційних перспектив: у Брюсселі всерйоз задумалися чи варто приймати у Спільноту нестабільний регіон. Частково покращити ситуацію вдалося лише після парламентських виборів в Угорщині у травні 2002 р., у результаті яких до влади прийшли нові сили, налаштовані на подолання конфлікту та відновлення конструктивного співробітництва у рамках четвірки.

Пожвавлення зазнали відносини з Євросоюзом, активно здійснювалися переговори про вступ.На саміті Ради ЄС у Копенгагені в грудні 2002 р. було оприлюднено рішення, відповідно до якого чергове розширення Спільноти було заплановане на 1 травня 2004 р. У колі десяти країн до вступу були запрошені усі члени Вишеградської четвірки. Договір про вступ до Євросоюзу Польща, Угорщина, Чехія та Словаччина підписали 16 квітня 2003 р. на саміті Ради ЄС в Афінах.

Попри численні прогнози, зі вступом країн Вишеградської групи до Євросоюзу у травні 2004 р. об'єднання не припинило свого існування. Скоріше навпаки: четвірка отримала додаткові імпульси для поглиблення співробітництва. У її діяльності розпочався якісно новий, четвертий етап.

Початково необхідність інтенсифікації взаємин між чотирма країнами Центрально-Східної Європи після їх вступу до Євроспільноти здебільшого обґрунтовували труднощами адаптації. П'яте розширення додало до п'ятнадцяти країн-членів десять нових. Фахівці побоювалися, що Європа–25 обов'язково розколеться на дві складові, порівняно відсталі країни-новачки перетворяться у відсталу периферію, яка не зможе стати «справжньою Європою», матиме місце дезінтеграція. Острахи щодо країн Вишеграду обґрунтовувалися тим, що на момент вступу до ЄС жодна з них не змогла досягти повної відповідності економічній частині Маастрихтських угод, а їх членство у Спільності визначалося лише геополітичними розрахунками Брюсселя [6, с. 42].

Перші роки перебування країн-неофітів у Євросоюзі показали, що більшість прогнозів виявилися безпідставними. Більше того, країни Вишеграду почали демонструвати прагнення впливати на політику ЄС. «У Вишеградської четвірки великі амбіції, а саме стати другим Бенілюксом. Чехія, Словаччина, Польща та Угорщина хочуть створити у рамках ЄС блок, який просуватиме інтереси цих країн, так само як це вже давно роблять Бельгія, Нідерланди та Люксембург» [19]. Підтвердженням прагнення продовжити співробітництво у форматі четвірки стала схвалена 12 травня 2004 р. на зустрічі прем'єрів Вишеграду у місті Кромеріж нова декларація.

Основними напрямками зовнішньополітичної активності країн четвірки стали східні сусіди – Україна, Росія та Білорусь, а також Балкани. За реалізацію першого з них неформально відповідає Польща, другого – Угорщина [10, с. 10]. Пріоритетами вишеградського партнерства є допомога у реалізації інтеграційних намірів країн-кандидатів на членство в ЄС, а також підтримка країн, які прагнуть до посиленого співробітництва з Європейською Унією без перспектив набуття членства [2, с. 92].

Події, які нещодавно почали розгортатися у Європі, на нашу думку, дають можливість визначити початок п'ятого етапу у діяльності Вишеградської групи. 12 травня 2011 р. країни четвірки заявили про початок створення спільного військового підрозділу під командуванням Польщі. Розгортання підрозділу, який буде діяти у якості незалежної військової сили і не підпорядковуватиметься НАТО, заплановане на 2016 р.

Геополітичне становище Польщі, яке традиційно трактувалося як виключно сприятливе, позначене численними перспективами, останнім часом почало погіршуватися. Причини слід шукати у зміні акцентів міжнародної політики.

По-перше, значно зміцнилися позиції післяєльцинської Росії. Кремлівське керівництво посилило свій вплив на колишні радянські республіки та почало демонструвати інтерес до центрально-східноєвропейського регіону. До країн Вишеградської групи, розміщених на східному кордоні ЄС, повернулося відчуття страху перед «російським ведмедем», добре відоме їм з часів існування Радянської імперії.

По-друге, економічні негаразди та відсутність політичної єдності у середовищі Євроспільноти у черговий раз поставило на порядок денний питання цілісності Європи, її монолітності. Неспроможність Німеччини та Франції дійти до порозуміння з низки важливих питань, несприятливість для країн Вишеграду економічної політики Брюсселя породжують в останніх відчуття неспокою за майбутнє Європи.

По-третє, під запитання поставлена спроможність НАТО і надалі виступати гарантом безпеки для країн Центрально-Східної Європи. У 2010 р. НАТО схвалила нову Стратегічну концепцію, відповідно до якої у випадку конфлікту на захист Польщі Вашингтон зможе виділити одну бригаду, якої очевидно є замало. Одночасно військові підрозділи Європи, демонструючи загальну слабкість, взагалі виявляються неспроможними захищати регіон у випадку необхідності.

У ситуації численних негараздів, які останнім часом переживають ЄС та НАТО, зміни зазнали зовнішньополітичні пріоритети головного європейського лідера – Німеччини. Прихильність Берліна до європейських та євроатлантичних інституцій поступово змінюється на прихильність до Росії. У співробітництві з кремлівським керівництвом німецька влада вбачає низку нових привабливих можливостей [20].

Для країн Вишеградської четвірки посилення невдоволення Німеччини Європою та покращення її взаємин з Росією історично приховує у собі небезпеку. Найбільше занепокоєння у такій ситуації демонструє Польща. Географія перестає бути сприятливою для неї: розміщеність між Німеччиною та Росією, між Заходом та Сходом перестає трактуватися як

передумова для посилення геополітичної ваги та перетворення на регіонального лідера, а розуміється все більше як пастка («проклятий міст Європи»). Як наслідок, офіційна Варшава демонструє бажання очолити військове формування, стати його лідером. У цьому контексті набувають актуальності слова Юзефа Пілсудського про те, що Росія та Німеччина не завжди будуть слабкими, тому Польща, а також інші країни регіону, повинні власними зусиллями, без надії на допомогу Франції чи Великобританії, гарантувати собі безпеку [20]. Досягти перших успіхів на обраному шляху поляки планують вже у другому півріччі 2011 р. під час головування у Євросоюзі в рамках шестимісячної ротації.

Таким чином, Вишеградська група виявилися тим форматом регіонального співробітництва, завдяки конструктивній взаємодії у рамках якого Польща, Угорщина, Чехія та Словаччина змогли досягти реалізації низки важливих завдань, у першу чергу вступити до НАТО та ЄС. Попри наявні прогнози, зі вступом до євроатлантичних та європейських структур Вишеградська четвірка не припинила своєї діяльності, а навпаки, отримала нові поштовхи до її продовження. Країни об'єднали зусилля для адаптації до нових умов, а також вироблення спільного курсу у рамках союзних інституцій. Новітні геополітичні виклики, які останнім часом з'являються у Європі, змушують учасників Вишеграду спільно шукати адекватну відповідь на них. На зміну політичній взаємодії, яка традиційно складала основу Вишеградської групи, приходить військове співробітництво, покликане гарантувати регіону безпеку та стабільність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Deklaracja o współpracy Rzeczypospolitej Polskiej, Czeskiej i Slowackiej Republiki Federacyjnej i Republiki Węgierskiej w dążeniu do integracji europejskiej. 15.02.1991 // www.visegradgroup.org/documents/deklap.gif, z dnia 1.12.2005.
2. Андрійчук О. Досвід вступу країн Вишеградської групи до Європейської унії у контексті аксеційних приготувань України / Олесь Андрійчук // Юридичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 92–95.
3. Бокало Н. Проблеми і перспективи демократизації в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі Вишеградської четвірки) / Наталія Бокало, Степан Трохимчук. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, ф-тет міжнар. відносин, Інститут Польщі, 2000. – 132 с.
4. Гонда В. Страны В–4 и Евро / В. Гонда // Социально-экономическое развитие Украины и ее регионов: проблемы науки и практики. – К., 2009. – С. 86–92.
5. Зарицький О. В–4 + / О. Зарицький // Зовнішні справи. – 2008. – № 7. – С. 18–21.
6. Зеленько Г.Вишеградська четвірка матиме на заході те, що заробить на сході / Г. Зеленько // Політика і час. – 2005. – № 2. – С. 38–46.
7. Кіш Є. Феномен Вишеграду / Є. Кіш // Політика і час. – 2006. – № 4. – С. 16–25.
8. Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: можливості для України : аналіт. оцінки. – Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2003. – 136 с.
9. Вишеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии / Институт Европы (Москва), РАН ; ред. Л. Н. Шишелина. – М. : Весь Мир, 2010. – 563 с.
10. Bukalska P. Nowa Grupa Wyszegradzka w nowej Unii Europejskiej – szanse i możliwości rozwoju / Patrycja Bukalska. – W. : Osrodek Studiów Wschodnich, 2003. – 28 s.
11. Góralczyk B. Współpraca Wyszehradzka. Geneza, doświadczenia, perspektywy. –W. :Polska Fundacja Spraw Międzynarodowych 1999. – 213 s.
12. Leszczynski P. Grupa Wyszegradzka. Współpraca polityczna i gospodarcza / Przemyslaw Leszczynski, Marian Szczepaniak. – Torun Wydawnictwo Adam Marszalek, 1995. –171 s.
13. Rudny M. Współpraca polityczna Grupy Wyszegradzkiej – koniec misji czy nowe perspektywy / Magdalena Rudny. – Kraków : Wyższa Szkola Europejska, 2008. – 30 s.
14. Бжезинский З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / ЗбигневБжезинский ; [пер. с англ.] – М.: Международные отношения, 2005. – 288 с.
15. Frąckiewicz A. Stosunki polsko-niemieckie w latach dziewięćdziesiątych XX wieku / Anna Frąckiewicz // Polska – Niemcy – Europa u progu XXI wieku: Problemy polityczne, gospodarcze, edukacyjne / red. K. Fiodor, M.S. Wolanski. – Wrocław, 2003. – S. 203–223.
16. Шманько Г. Вишеградський «чотирикутник» / Георгій Шманько, Єва Кіш // Політика і час. – 1994. – №1. – С. 48–50.
17. Kalendarium wydarzeń Polska – NATO// Sprawy Międzynarodowe. – 1999. – №1. – S. 147–170.
18. Копійка В.В. Європейський Союз: досвід розширення і Україна / В.В. Копійка. – К. : Юридична думка, 2005. – 448 с.

19. Кукал Л. «Вышеградская четверка» хочет стать вторым Бенилюксом / Либор Кукал // www.radio.cz/ru/rubrika/radiogazeta, от 13.05.2004.
20. Фрідман Дж. Проти Росії, але без України. «Вишеградська група» – нова військова сила Європи / Джордж Фрідман [пер. С. Лук'янчук] // www.texty.org.ua/pg/article/newsmaker/read/29489/ Proty_Rosiji_ ale_bez_Ukrajiny_Vyshegradska_grupa

Черная Н.Н. ВИШЕГРАДСКАЯ ГРУППА: ОПЫТ РЕГИОНАЛЬНОЙИНТЕГРАЦИИ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

В статье проанализирован процесс региональной интеграции стран Центрально-Восточной Европы. Определены предпосылки создания Вишеградской группы. Выяснены основные этапы ее функционирования. Исследовано место Вишеградского объединения на пути интеграции его участников в НАТО и ЕС. Очерчены проблемы и перспективы Вишеградской четверки в ситуации новейших геополитических вызовов.

Ключевые слова: Вишеградская группа, НАТО, ЕС, Центрально-Восточная Европа, геополитика, интеграция.

Chorna N.N. VISEGRAD GROUP: EXPERIENCE OF REGIONAL INTEGRATION OF COUNTRIES OF CENTRAL-EAST EUROPE

The process of regional integration of countries of Central-East Europe is analyzed in the article. Pre-conditions of creation of the Visegrad Group aredefined. The basic stages of its functioning are found out. The place of the Visegrad association is investigated on the way of integration of its participants in NATO and EU. Problems and prospects of the VisegradFour areoutlined in the situation of the newest geopolitical challenges.

Key words: Visegrad Group, NATO, EU, Central-East Europe, geopolitics, integration.

УДК 179.9

Д.Ю. Кошевич

ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ У МЕТОДИЦІ І ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ ЕКТНОКОНФЕСІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Проаналізовано основні теоретичні підходи до формування етноконфесійної толерантності. Визначено пріоритетні методики розвитку ідей етноконфесійної толерантності. На основі досвіду Німеччини обґрунтовано необхідність практичної реалізації відповідних технологій формування етноконфесійної толерантності.

Ключові слова: толерантність, студентське середовище, технології навчання.

Постановка проблеми та актуальність наукового пошуку. Глобальні перетворення і соціальні потрясіння в суспільстві викликали необхідність виховання нестандартної, високо моральної, творчої особистості. Перед науково-педагогічним складом вищих навчальних закладів виникають складні і відповідальні завдання, які не можуть бути розв’язані без надання нового фундаменту змісту, формам і методам навчання і виховання студентської молоді. Це можливо виконати лише шляхом підвищення культурного рівня, відродження загальнолюдських духовних цінностей, оновлення системи народної освіти, повернення її до гуманістичних джерел, до морального виховання юнацтва.

Аналіз досліджень і публікацій на які спирається автор. В основу написання даної статі покладено науково-теоретичні ідеї та розробки таких відомих німецьких мислителів та педагогів як М. Хайдеггер, О. Больнов, Л. Ясперс, Х. Ельшенбрейх.

Формування цілей статті (постановка завдання). В країнах, що мають за мету поступовий всебічний розвиток суспільства і людини, процеси соціалізації (адаптація, інтеграція та індивідуалізація) мають бути гармонізовані, щоб створити умови для засвоєння всіма членами суспільства надбань матеріальної і духовної культури (етнічної, суспільної, світової) і вже на цих засадах створювати щось нове, унікальне, що розширює горизонт культури людини, суспільства, людства. Німеччина та ряд інших високорозвинених держав намагаються сьогодні гармонізувати процес соціалізації, створити такі умови соціального виховання, які забезпечили б розвиток одиничного, особливого і загального через систему освітніх закладів. Однак, в

кожній країні є позитивні і негативні сторони діяльності освітянських систем, та й в будь-якому суспільстві мова може вестися тільки про перевагу окремих цінностей за умов існуванні інших.

Виходячи із означеного, основними завданнями даної статті є:

- узагальнити основні теоретичні підходи німецьких науковців щодо формування етноконфесійної толерантності у студентів ВНЗ;
- визначити основні методичні підходи до формування етноконфесійної толерантності у студентів ВНЗ Німеччини;
- обґрунтувати існуючі та можливі технології формування етноконфесійної толерантності у студентському середовищі спираючись на досвід Німеччини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слово «технологія» походить від грецьких — майстерність, мистецтво і — наука, закон, знання. Отже, технологія — це знання, наука про майстерність. В педагогіці, на початках, термін «технологія» використовувався і був пов'язаний з використанням техніки (технічних засобів навчання, програмного навчання, інформаційного забезпечення), але поступово весь навчальний процес почав змінюватися під впливом нових технологій.

У документах ЮНЕСКО [1] технологія навчання розглядається як системний метод створення, застосування й визначення всього процесу викладання і засвоєння знань із врахуванням технічних і людських ресурсів і їхньої взаємодії.

В теорії навчання, на даному етапі, поняття «педагогічна технологія» та «технологія» набувають більш широкого значення. Існує багато визначень цих понять. Педагогічна технологія – область знання, що включає методи, засоби вчення і теорію їх використання для досягнення цілей вчення [2, с. 9]. На думку С. Сисоєвої педагогічна технологія – набір процедур, оновлюючих професійну діяльність вчителя і що гарантують кінцевий планований результат [3, с. 12].

Сьогодні термін «технологія» використовується як для визначення послідовного використання різних прийомів, які забезпечують вирішення поставленої мети. Центральною у розробці технологій є проблема правильного визначення та чіткого формулювання цілей навчання. Загальні, розпливчасті цілі не сприяють вибору саме тих методичних засобів, які гарантують досягнення певного результату. У широкому значенні «методика» розглядається як одна з частин наукової і навчальної дисципліни «теорія і методика». Якщо предметом вивчення теорії є встановлення загальних закономірностей педагогічного процесу, то методика реалізує ці закономірності і виявляє закономірності.

У вузькому значенні до недавнього часу методика визначалася як сукупність методів (навчання, виховання), які спрямовані на вирішення педагогічної задачі (наприклад, методика навчання толерантного відношення до представників інших націй чи релігій). Методика визначала як підбір засобів, так і послідовність їх використання. У технології визначають процесуальний, кількісний і розрахунковий компоненти (технологія відповідає на питання – що робити?), а в методиці – цільовий, змістовний, якісний і варіативне орієнтування (методика відповідає на питання – як робити?).

Методика виникає в результаті узагальнення досвіду або впровадження нових засобів, а технологія проектується, виходячи з конкретних умов та орієнтується на заданий результат. Технологія на відміну від методики, не допускає варіативності, з неї не можна викинути певні елементи. Технологічний підхід не допускає пошукової діяльності. Для технологічного навчання обов'язковим є постійний зворотній зв'язок, внесення виправлення та змін у подальшу діяльність.

У світі існують різноманітні моделі педагогічної освіти. Серед них моделі соціальної взаємодії, які орієнтовані на покращення взаємодії як між людиною і культурою, так і між людьми. Вони відображають притаманне людській природі прагнення до суспільних стосунків і створення кращого суспільства з метою поглиблення демократичних процесів у країні й залучення студентів – майбутніх педагогів – до більш досконалих форм суспільства та поліпшення міжособистісних стосунків.

Набувають поширення й персонологічні моделі або персонологічний підхід до педагогічної освіти. Представники цього напряму вважають, що освіта повинна відповідати потребам особистості й допомагати розвиватися їй по-своєму. Цей підхід спрямований на індивідуальну внутрішню організацію, яка має на меті поліпшити взаємовідносини з оточуючим середовищем та з іншими людьми.

Сучасний етап розвитку науки створює достатньо широкі, однак наразі мало досліджені можливості для формування толерантності у студентів. Це пов'язано з інтеграцією різних галузей наук, що традиційно вважалися абсолютно несумісними і що неправомірно протиставлялися одна одній; з ослабленням вимог до жорстких (не толерантних) нормативів наукового дискурсу, «із злиттям» раціонального та ірраціонального. Ця методологічна основа є слабо розробленим напрямком дослідницької діяльності, який заслуговує на значну увагу педагогіки.

Крім того, вважаємо за необхідне вказати, що ключовим напрямком формування у студентів етноконфесійної толерантності є включення в зміст вузівського навчання інформації про зближення гуманітарного і природничо-наукового знання, про поєднання раціонально-логічних і нераціональних компонентів у методах наукового дослідження, своєрідного «синтезу» логіки та інтуїції, наукового передбачення і фантазії, раціонально-логічного опису і художнього стилю. В зміст вузівської освіти необхідно також включати приклади прояву стратегії толерантності та інтолерантності в історії наукового пізнання. При цьому передбачається, що студенти усвідомлюватимуть можливість аналогічних продуктивних толерантних процедур в безпосередній повсякденній діяльності — як пізнавальними, так і практичними функціями.

Відомий німецький просвітитель М. Хайдеггер звертає особливу увагу на феноменологію, як науковий метод пізнання. Він виступає проти розуміння пізнання як взаємодії суб'єкта і об'єкта, тобто діяльності, активною стороною якої є суб'єкт. «Пізнання не повинне змінювати свій предмет, пізнання - це не діяльність, а споглядання» [4, с. 137]. М. Хайдеггер по-новому осмислює процес пізнання, виходячи з єдності суб'єкта і об'єкта, тобто з розуміння людини не як якоїсь суті, аналогічно речі, а як «буття у світі». Людина повинна усвідомити себе інакше. Це інше усвідомлення себе відкриє людині справжній спосіб її буття [5, с. 31].

Феноменологія як спосіб виховання етноконфесійної толерантності повинна визначати конкретні методи навчання і виховання. Х. Ельшенбрейх виділяє три основні елементи феноменологічного методу: звільнення; доступність — прояв; прояв себе – розуміння. На думку Ельшенбрейха, феноменологічний метод повинен стати не тільки інструментом чистого пізнання, але й інструментом активного розуміння та освіти [6, с. 100]. Там, де мова йде про людину, про можливості її розвитку та співіснування з іншими шляхом навчання і виховання, даний метод може мати значний вплив за всіма визначеними елементами.

Таким чином, феноменологічний аналіз можна назвати одним з основних методів виховання етноконфесійної толерантності, який на сьогодні активно впроваджується у систему вищої освіти Німеччини. Л. Ясперс досить влучно зазначає, що для виховання гуманістичних ідей немає загального рецепту [7, с. 16].

Останніми роками в педагогічній літературі Німеччини широко обговорюються ідеї німецького педагога і філософа О.Ф. Больнова. На його думку, назріла необхідність надати педагогіці новий онтологічний фундамент і організаційно-практичні методи. Вчений пропонує розширити класичну педагогіку стабільних виховних процесів за допомогою педагогіки «непостійних форм», орієнтованої на екзистенціальну філософію.

У своїх роботах [8-10] О.Ф. Больнов пов'язує екзистенціальну філософію з педагогікою і показує можливості для нового концептуального підходу до виховання на екзистенціальній основі. Він аналізує певні конкретні людські феномени - страх, сором, криза тощо, тобто ті, які стосуються всього людського життя. Він намагається зрозуміти людину виходячи з неї самої. Певні феномени аналізуються для того, щоб надати людині педагогічну допомогу в умовах кризи або несприятливих обставин, тобто надати життєву допомогу. На думку О.Ф. Больнова, недостатньо розуміти людину як тільки виняткову істоту, що постійно розвивається, вона є «частково постійним» [9, с. 22] і виявляє непостійні моменти, порушення, що виникають несподівано. Ці висновки О.Ф. Больнов розвинув у концепції непостійних форм виховання, встановивши таким чином зв'язок між педагогікою й екзистенціальною філософією. Більшість його напрацювань мають вагоме значення для формування методики виховання етноконфесійної толерантності.

На думку окремих німецьких педагогів виховання етноконфесійної толерантності набуває практичного забарвлення, зокрема у рамках толерантного спілкування. Толерантне спілкування характеризується ознаками діалогу, під яким розуміємо рівність позицій тих, хто в

ньому бере участь. Учасники діалогу мають право на вираження власної індивідуальності, а також на сприйняття індивідуальності іншого співрозмовника.

Діалог, на думку автора, відноситься до однієї з форм встановлення етноконфесійної толерантності. Виходячи із зазначеного, вважаємо за доцільне виокремити когнітивний підхід до формування етноконфесійної толерантності. Когнітивний підхід до етноконфесійної толерантності пов'язаний з такою ознакою, як когнітивна складність, яка слугує базисом для можливості людини сприймати світ та явища в їх розмаїтті. Тому знайомство людини з різними культурами, проявами різних людей та сприйняття їх як тих, що мають право на існування та розвиток, стає невід'ємною складовою формування етноконфесійної толерантності людини.

Практичним втіленням когнітивного підходу до забезпечення етноконфесійної толерантності є застосування такої форми даного виду толерантності як консенсус. Консенсус є однією з необхідних умов світової стабілізації, якого можна досягти, сформулювавши спільні цілі та завдання. Як правило, такі спільні завдання виникають в умовах існування одночасної глобальної загрози - реальної чи уявної. Такою загрозою став нацизм, у боротьбі з яким світова спільнота мусила об'єднатися в антигітлерівську коаліцію, незважаючи на різний суспільний устрій та несумісність ідеологій.

Потенційною загрозою вважалося поширення комунізму, перешкоджаючи якому західний світ згуртував свої сили і створив систему колективної безпеки, що представляє НАТО.

Третьою формою розвитку етноконфесійної толерантності у студентів є дискурс. Філософського звучання термін «дискурсія» набув завдяки роботам Фуко [11]. «Дискурсія» розуміється ним як складна сукупність мовних практик, що використовуються для формування уявлень про певний об'єкт. У «археологічних» і «генеалогічних» пошуках Фуко «дискурсія» є своєрідним інструментом пізнання, що репрезентує досить нетрадиційний підхід до аналізу культури. Фуко цікавить не денотативне значення висловлення, а, навпаки, вичитування в дискурсі тих значень, що маються на увазі, але залишаються невисловленими, невираженими, причаївшись за фасадом «вже сказаного». У зв'язку з цим виникає проблема аналізу «дискурсивної події» у контексті позамовних умов виникнення дискурсії — економічних, політичних та інших, що сприяли, хоча і не гарантували її появу. Простір «дискурсивних практик» обумовлений можливістю поєднувати в мові різночасні події, що вислизають з-під влади культурної ідентифікації, відтворюючи динаміку реального. У дискурсії Фуко виявляє специфічну владу вимовляння, наділену силою щось стверджувати. Автор переконаний, що ряд проблем інтолерантності, ксенофобії пов'язаний із не знанням предмету уваги. В цьому плані дискурс - це та форма, в рамках якої існує змога пізнати предмет більш детально, всесторонньо та об'єктивно.

Проблема міжкультурної освіти набуває особливої актуальності та складності в поліетнічному багатонаціональному суспільстві, що, зокрема, притаманно студентському середовищу Німеччини. Сучасні педагогічні реалії вимагають, з одного боку, врахування етнокультурного чинника, з іншого – створення умов для пізнання культури інших народів, виховання толерантних відносин між людьми. Кожна держава стикається зі своїми проблемними аспектами розвитку толерантних відносин, вони, як правило породженні історично. Так, на формування проблем етноконфесійної толерантності Німеччини найбільший вплив мали історичний та психологічний аспекти. Історичний пов'язаний із участю Німеччини у Першій та Другій світових війнах в якості загарбника, а також у суттєвих відмінностях в системі та структурі вищої освіти Німецької Демократичної Республіки та Федеративної Республіки Німеччини, на які була поділена Німеччина до 3 жовтня 1990 року. Психологічний аспект полягає у тому, що німецька вища освіта перебувала під впливом ідей панування «арійської раси», з одного боку, і повного бойкотування світовим співтовариством - з іншого. Такий стан негативно впливав на розвиток освіти, відтиснувши на задній план ідеї гуманізму, внутрішньої свободи, формування високоморальної особистості. Визначене зумовило потребу вироблення концептуальних моделей вирішення проблем етноконфесійної толерантності у ВНЗ Німеччини.

В основу моделей вирішення проблем етноконфесійної толерантності у німецьких вищих навчальних закладах покладена ідея формування толерантної особи, здатної до взаємного визнання національно-культурної та релігійної ідентичності іншої особи, яка при цьому

зберігає свою національну культуру та індивідуальність, але розуміє багатовимірність світу і визнає партнерство представників різних культур та конфесій.

Останнім часом в ході педагогічних дискусій щодо проблем міжкультурної освіти з'являються концепції та окремі теоретичні постулати, які умовно можна об'єднати в межах соціально-психологічного підходу. Цей підхід на даний час знаходиться в процесі становлення. Його особливість полягає у трактуванні полікультурної освіти як особливого способу формування певних соціально-настановчих та ціннісно-орієнтаційних схильностей, комунікативних та емпатичних умінь, що дозволяють випускникові вищої школи здійснювати інтенсивну міжкультурну взаємодію та проявляти розуміння інших культур та релігій, а також толерантність стосовно їхніх носіїв. Представниками соціально-психологічного підходу є С. Гайтанідес, П. Бордьє, А. Меммі, Х. Есінгер.

Методологічною основою толерантної освіти у Німеччині виступають наступні концептуальні моделі:

- концепція поетапної соціалізації індивідуумів, що навчаються в полікультурному середовищі;

- концепція рівневого підходу до формування етноконфесійної толерантності на монокультурному, міжкультурному та транскультурному рівнях.

Важливою складовою визначених концептуальних моделей вирішення проблем етноконфесійної толерантності у вищих навчальних закладах Німеччини є процес комунікації, як практичний засіб втілення принципів етноконфесійної толерантності. Процес міжкультурної комунікації складається саме з того, що різні структури та інститути однієї культури, а також її цінності в процесі взаємодії з тією або іншою культурою здійснюють взаємовплив [12].

Кожна з етнічних груп, що проживає в даний час у Німеччині, має свої специфічні особливості, сукупність яких і утворює її національний характер або психічний склад, які проявляються у національній культурі, при цьому специфічні особливості однієї культури можуть не мати аналогів в іншій культурі взагалі, або мати різні способи виразу.

Останнім часом для позначення всього «чужого», «незнайомого» з області соціокультурної поведінки в міжкультурному спілкуванні почали користуватися терміном «лакуна». Німецький дослідник А. Ертельтфіт, який займається дослідженнями у сфері зіставлення культур (слов'яни - німці), розуміє під лакунами «елементи іншої культури, які суперечать власному досвіду і способам осмислення певної особи і тому становлять труднощі для носіїв цієї другої культури (або в термінах міжкультурного спілкування - культурного рівня), тобто так звані пропуски в міжкультурному спілкуванні; вони варіюють від стабільних до контекстуальних значень та пов'язані з деякими конкретними умовами і перспективами взаємодії» [13, с. 173].

На монокультурному рівні формування етноконфесійної толерантності зазнає впливу власної культури і властивих їй методів мислення, незалежно від того, що вона стикається з проблемами іншої культури. Тобто студент може усвідомлювати відмінність в образі думок і поведінці людей іншої культури, але судить про них з погляду своєї власної, при цьому його погляди на іншу культуру будуть стереотипними. На мікрокультурному рівні формування етноконфесійної толерантності відбувається шляхом виховання у сім'ї, під час навчання у школі, ВНЗ тощо. Даний рівень характеризується прямим впливом авторитетної групи (сім'я, педагогічний колектив) на конкретного індивіда.

Таким чином, формування етноконфесійної толерантності відбувається на основі рівневого підходу та в результаті спеціального паралельного вивчення різних стилів життя і культурних символів та заповнення культурних лакун.

Отже, виховання толерантної особи, здатної до взаємного визнання національно-культурної ідентичності та релігійної приналежності, зберігаючи при цьому власну національну культуру та індивідуальність, розуміючи багатовимірність світу та прагнучи до партнерства представників різних культур та релігій, відбувається на основі концепцій поетапної соціалізації (мікро-, мезо- і макроетапи) і рівневого підходу до формування етноконфесійної толерантності (моно-, між- і транскультурному рівні), при цьому, ґрунтуючись на засадах та принципах міжкультурної освіти.

На формування концептуальних моделей вирішення, особливо, проблем конфесійної толерантності, вагомий вплив чинять взаємовідносини держави та церкви, а також міжцерковні відносини. Церква і держава в Німеччині відокремлені, але це відокремлення має не

антагоністичний, а більше добровільний характер. Німці визнають значущість історичної ролі своїх двох «Великих церков» — Католицької та Євангельської і дуже високо оцінюють їх суспільну місію. Підтвердженням цього є те, що в преамбулі Конституції ФРН підкреслюється «усвідомлення відповідальності перед Богом». Після Другої Світової війни саме таке «усвідомлення відповідальності» змінило обличчя й душу нації, примусило її звіряти кожний свій наступний крок з уроками найжахливішої з воєн. Відносини Церкви й держави за нацистської диктатури стали дуже хворобливим досвідом для всіх християн Німеччини. Провину церков, і особливо євангелічних, за прихід Гітлера до влади не можна применшити. Євангелічні синоди складалися переважно з поміщиків, чиновників і підприємців; їхня політична позиція напередодні 1933 р. була забарвлена недовірою до демократії, ностальгією за сильною державою, ворожістю до соціал-демократії і латентним антисемітизмом.

Досліджуючи шляхи вирішення проблем етноконфесійної толерантності у вищих навчальних закладах Німеччини, варто зазначити, що для України проблема толерантного суспільства теж існує. Зокрема, звіти українських та міжнародних недержавних організацій свідчать, що останні декілька років в Україні спостерігаються негативні тенденції зростання злочинів, вчинених на ґрунті расової та національної ненависті, збільшення випадків вуличних нападів, дискримінації та проявів ксенофобських настроїв. Зокрема, щорічна доповідь міжнародної організації «Міжнародна амністія» за 2008 рік свідчить, що в Україні збільшилася кількість проявів ксенофобії та нетерпимості, а як наслідок – спостерігається зростання злочинів, скоєних на ґрунті расової, етнічної чи національної ненависті. В доповіді стверджується, що органи державної влади не дотримуються зобов'язань, взятих на себе Україною в рамках міжнародного права, а також відповідно до національного законодавства в царині гарантій захисту від дискримінації українських громадян та гостей держави. Окремо правозахисники відмітили приклади дискримінації представників деяких етнічних груп з боку міліції. Ці випадки з поодиноких перетворюються на систематичні.

Виходячи із зазначеного, ми переконані, що переймання досвіду європейських країн і, зокрема, Німеччини щодо вирішення проблем етноконфесійної толерантності повинно стати пріоритетним напрямком вироблення вітчизняної стратегії вищої педагогіки.

Головною ідеєю та метою міжкультурної освіти, на нашу думку, повинно бути формування людини, здатної до активного співжиття в умовах багатонаціонального, поліконфесійного та полікультурного середовища, і основною цінністю є сама особистість, що володіє розвиненим відчуттям розуміння інших культур та релігій, умінням жити в мирі та злагоді з людьми різних рас, національностей, вірувань.

Ця мета передбачає постановку таких завдань для її реалізації:

– виховання студентів у дусі культури світу, міжнаціонального гуманізму;

– створення умов, сприятливих для інтеграції особистостей студентів в культури народів світу;

– розвиток умінь та навичок продуктивної взаємодії з носіями різних культур.

Реалізація мети полікультурної освіти щодо формування духовно багатої особистості, як основної освітньої цінності, у свою чергу передбачає:

– глибоке і всебічне знання студентами рідної культури, що є неодмінною умовою і складником процесу інтеграції особистості в інші культури;

– формування у слухачів вищих навчальних закладів уявлень про різноманіття культур у своїй країні та у світі загалом;

– виховання позитивного ставлення до культурних відмінностей, що забезпечують прогрес людства та умови для самореалізації особистості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.EUROPA. – Publications and documents. – Official documents. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://europa.eu/documentation/official-docs/index_en.htm

2. Назарова Т. С. Педагогические технологии: новый этап волюции // Педагогіка. – 1997. – 24 с.

3.Педагогічні технології у безперервній професійній освіті / за заг. ред. Сисоєвої С. О. – К. : [б.в.], 2001. – 44 с.

4. Хайдеггер, М. Время и бытие: Статьи и выступления / Сост., пер. с нем. и комм. В. В. Бибихина. — М. : Республика, 1993. — 447 с.

5. Хайдеггер, М. Положение об основании / Пер. с нем. О. А. Коваль. — СПб.: Лаб. метафиз. исслед. при Филос. фак. СПбГУ : Алтейя, 1999. – 328 с.

6. Doop-Vorwald H. Beiträge zur pädagogschen Antropologie – Grundfragen der Erziehungswissenschaft. A. Henn. – 1976. – 422 p.

7 Полуяхутова Е.М. Полуяхтова Елена Михайловна Проблема экзистенциальной коммуникации в учении Карла Ясперса: автореф. на здобуття наук. ступеня канд.. философ. наук. Спец. 09.00.03 — история философии / Е.М. Полуяхутова. – Екатеринбург, 2004. – 22 с.

8. Bollnow O.F. Existenzphilosophie und Pдdagogik. Versuch ьber unstetige Formen der Erziehung. 6,Auflage. Stuttgart / Berlin / Mainz, 1984

9. Bollnow O.F. Studien zur Hermeneutik. Zur hermeneutischen Logik von G.Misch und H.Lipps.- Freiburg; Mьnchen: Alber - Brochur, 1983.- 295 S

10. Bollnow O.F. Mass und Vermessenheit des Menschen. Philosophische Aufsдtze.- Gottingen:Vanderhoech, 1962.- 239

11. Фуко Мишель. Герменевтика субъекта: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1981-1982 учебном году / А.Г. Погоняйло (пер.). — СПб. : Наука, 2007. — 677 с.

12. Kiel, Ewald: Die Entwicklung interkultureller Kompetenz als ein zentrales Ziel globalen Lehrens und Lernens./ Forum 2001. Nr. 1, 10-20

13. Эртельт-Фит, Астрид. Школьный обмен как форма культурно-специфического опыта // Языковое сознание: формирование и функционирование: Сб. ст. / Отв. Ред. П.В. Уфимцева. - М. – 2006.- С. 171-185. с.

Кошевич Д.Ю. ОПЫТ ГЕРМАНИИ В МЕТОДИКЕ И ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ ЭТНОКОНФЕСИОНАЛЬНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ В СТУДЕНЧЕСКОЙ СРЕДЕ.

Проанализировано основные теоретические подходы к формированию этноконфесиональной толерантности опыта Германии.

Ключевые слова: толерантность, студенчество технология учёбы.

Koshevih D.Y. BASIC THEORETICAL APPROACHES ARE ANALYSES TO FORMING OF TOLERANCE. CERTAINLY PRIORITY METHODS

Basic theoretical approaches are analyses to forming of tolerance. Certainly priority methods of development of ideas of tolerance. On the basis of experience of Germany grounded necessity of practical realization of the proper technologies of forming of tolerance.

Keywords: tolerance, student environment, technologies of studies.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)+329.73 «18»

В.О. Венгерська

ЛІНГВІСТИЧНІ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІССЯ ТА ПОДІЛЛЯ В XIX СТ.

Фронтирні зони являють собою унікальні явища в сенсі взаємовпливів та одночасного збереження специфічних, властивих лише ним рис та етнічних груп. В матеріалі розглянуті лінгвістичні та ідентифікаційні особливості двох українських регіонів, в яких знайшли відображення відмінні політичні та культурні традиції.

Ключові слова: фронтир, Полісся, Поділля, поліщуки, райляни, говірки та діалекти, ідентифікація.

Території сучасних Правобережної України та Білорусі, які відійшли до Російської імперії в результаті поділів Речі Посполитої, опинились в ситуації класичного фронтиру. Хоча з англійської мови це слово і перекладається як «кордон», однак в науковій традиції він несе вагоміше змістовне навантаження. Під фронтиром традиційно мається на увазі зона міжкультурної взаємодії, яка пов'язана з діалогами різної інтенсивності, умовна межа різних ідентичностей [1, с. 165]. Поліський та Подільськийфронтири у XIX ст. мали як певну схожість, так і принциповівідмінності. Найбільш помітною об'єднуючою рисою, безумовно, лишався спадок Речі Посполитої. У випадку Поділля додавалися і турецькі впливи. Проявлялося це, в першу чергу, в специфіці етнічного складу міст та містечок, культурних, конфесійних, мовних відмінностях. В запропонованому матеріалі зупинимось на окремих мовних та ідентифікаційних особливостях двох фронтирних зон – Поліській українсько-білоруській та Подільській українсько-молдавській.

Споконвічно Полісся було зоною взаємодії різних етносів, в першу чергу, слов'янських та балтських. Не випадково Полісся іноді класифікується ще й за етнічними ознаками - українське, білоруське, російське, литовське та польське. В далекому минулому тут мешкали давні слов'янські племена дреговичів, волинян, древлян, кривичів. З Поліссям пов'язане існування декількох етнографічних та етнополітичних груп. Розповсюджений у XIX ст. етнонім «литвини» мав відношення до державно-політичної сфери і стосувався населення, яке у XIV-XVI ст. входило до складу Литовського князівства. Він використовувався як політонім, позначаючи мешканців країни. Найчастіше литвинами називали білорусів південного Полісся. Однак його використовували також і в якості самоназви та ідентифікаційного маркеру не лише білоруси, а й етнічні литовці і деякі поляки.

До найбільш відомих та безпосередньо пов'язаних із Поліссям груп, відносять поліщуків в білоруському, або поліщуків в українському та російському варіантах. Ця назва вперше зафіксована в картах та документах початку XVII ст. Варто відмітити, що в якості самоназви цей термін практично не вживався. Від початку XX ст., в окремих регіонах Полісся та Волині місцеві мешканці ідентифікували себе як «тутейші» - таке визначення відображало розмитість етнічного самосприйняття та його виключно локальний рівень.

Поліщуки (особливо західні) являють собою цікавий випадок існування етнографічної групи на конкретній території, протягом тривалого часу. Але вони так не оформились в окрему етнічну групу, хоча і являли собою цікавий «етнографічний матеріал», із якого, за певних обставин, вона могла виникнуть з перспективами подальшого розвитку. Найбільш принциповий елемент такої еволюції - наявність живої та активноїсуспільної волі [2, с. 38-39]. Для її вироблення необхідним є виділення певної соціальної групи, яка б взяла на себе виконання цієї функції. У випадку з поліщуками цього так і не відбулося.

Дослідження, здійсненні у XIX-XX ст. та присвячені феномену поліщуків в своїй монографії [3] проаналізував білоруський історик П.Терешкович. Він підкреслив, що більшість вчених розглядали поліщуків в якості самостійної етнографічної та лінгвістичної групи. На лінгвістичних особливостях зосереджували увагу П.Бобровський [4], І.Зеленський [5] П.Шпилевський [6]. Так, увідповідності із позицією П.Шпилевського, кордон між поліськими та білоруськими говорами співпадав з кордоном Мінської губернії. П. Бобровський дотримувався

думки, що їх мова відрізнялась від малоросійської та білоруської, однак мала ібагато спільного. І. Зеленський, аналізуючи місцевий говір, прийшовдо висновку про існування окремої поліської мови, яка, на його думку, являла собою перехід від білоруського до волинського діалекту. Відомі поодинокі випадки використання цієї мови в літературній творчості. Зокрема, активний учасник польського руху, Франц Савич (1815-1845), який народився у Пінському повіті у родині уніатського священика, залишив після себе вірш «Там, блізко Пінска» (саме такий варіант назви в оригіналі), який, на думку дослідників, написаний саме поліською мовою* [7].

З Поліссям пов'язаний іфеномен лаборів, які мешкали в волинському містечку Олика та білоруському Янів або Янівка. Мешканці цих містечок, в першу чергу, чоловіки, займались «испрашиванием» на будівництво храмів. Це заняття було ще одним спадком Речі Посполитої, оскільки лаборі завжди збирали кошти на будівництво католицьких та/або уніатських храмів. З переходом Правобережжя та Білорусі до складу Російської імперії, заборони діяльності у 1832 р. уніатської церкви і намаганнями обмежити впливи католицької, їх послугами стали користуватись і представники православної церкви.

Лаборський жаргон являв собою приклад професійного діалекту, який базувався на певній системі символів. Його залишки і зараз зустрічаються вмові мешканців Янова Брестської області. Дослідник феномену лаборства, західнорусист Ф. Ставрович, відмічав, що всі лаборірозмовляли малоруським наріччям. «В дорозі» ж, саме так вони називали період, протягом якого займались своїм традиційним промислом, спілкуючись один з одним, активно використовували лаборську «гаврідню» [8, с. 19]. «Ось декілька слів із їх мови – Хлюса – церква, Охвес – Бог, Корх – священник, ставер – хрест. Зрозуміло, що деякі із цих слів прямо запозичені із грецької мови. На питання моє, звідки ви навчились цій мові, один із старих людей відповідав, що вони навчились від руських, тобто, ймовірно від офенів. Якщо це відповідає дійсності, то між грецькими мандрівниками, руськимофенями та янівськими лаборями дійсно існує щось спільне» [8, с. 19-20].

Поділля також мало свої лінгвістичні особливості. Вони пов’язані з одним із діалектів сучасної української мови. Славісти XIX ст., які займалися вивченням місцевої мовної специфіки, виділяли так званий подільський говір. Він, в свою чергу, вважався «південно-малоруським» або «українсько-галицьким» відгалуженням малоруського наріччя (української мови) [9, с. 89]. Українсько-молдавський подільський фронтир пов’язувався із північною частиною Бессарабії, а саме - Хотинським повітом. На думку П. Нестеровського, «хотинськімалорусице ті самі, які населяють прилеглі частини колишньої австрійської Буковини, і в літературівони, як правило, відомі під ім’ям русини. За зовнішністю, хотинські малорусипомітно відрізняються від своїх побратимів, які мешкають у сусідній Подільській губернії, наближаючись до тих малорусів сусідніх частин Буковини, які носять назву подолян. По говору, північно-бесарабські «русини†« посідають середину між придністровськими малорусами Подільской губернііта подолянами сусідніх частин Буковинита Галичини» [9, с. 87].

В умовах українсько-молдавського подільського фронтиру, як відмічали в своїх роботах П. Нестеровський, П. Берг [10, с. 23] навіть від «типових» малорусів можливо було почути такі молдавські слова як «моша» замість повитухи, «нанаш» замість хрещений батько, «фін» замість хрещеник [9, с. 43].

---

*Там блізко Піньска на шыроком полю,
Гдзе між лугамі плыве Струмень быстры,
Там сідзя Літвін расказываў сву долю,
З боку Валынец сідзеў заточысты,
Зперэду Пінчук веслом ся спірае
І на гутарку пільна ўважае…

†Дискусіїпро те, чи є русинськамова окремою мовою або діалектом російської або українськоїмови, триває донині. На думку українських етнографів, лінгвістів и філологів, західнихенциклопедій (Британіка), русинська моває одним із західних діалектів українськоїмови, а русини- субетносами українців, сам етнонім «русини» -застарілою назвою українців. *Існує*точка зору, прибічником якої виступає відомий канадський дослідник Р.Магочі, що русини окремий від росіян та українців східно-слав’янский етнос. Висловлюється думка, що в радянський час русини були примусово віднесени до українців, а їх національна ідентичність пригнічувалась. Назви «рутени», «рутенський» (лат. Rutheni, Ruteni, Ruthenian, Ruthene) також вважають історичними назвами українців - піданних Польщі та Австро-Угорщини, пізніше - Чехословаччини.

Використання подільського говору, розповсюджувалось на західну та південно-східну частину Подільської губернії та прилеглих до неї північними частинами Бессарабської, Херсонської губерніїта австрійської Буковини. Деякі елементи цього говорузнайшли відображення і втворчості таких українських поетів та письменників-подолян як С.Руданський та М.Коцюбинский. Наприклад, характерною рисою подільського говорувважається твердий кінцевий [т'] в дієсловах третьої особи однини та множини теперішнього часу другої особи множинидійсного способу, наприклад: [закривают, почнут, нароблят, ненавидят, будут, любят, поважают, не знают, можут, засміют, заглядают, радіют, мают].Форми числівників називних та знахідних відмінківоднини чоловічого родуз кореневим [е], а не [і] органічно утворились із давніх форм з кореневим [ь] (оден, єден, їден < одьнъ, едьнъ). Формицього числівника з початковим [є] та його рефлексом [ї] (єдь->їд-) розповсюджені в багатьох південно-західних говорах [11, с. 218].Ця форма представлена у рукописному спадку С. Руданського:

«Разъ топився
грубий ляхъ,
Ставъ репетувати,
Мужик иден и побігъ
Пана ратуваты» («Надгорода») [рукопис] [12, с. 313]

Таке написання зберігалось лише у рукописному вигляді [12], оскільки у виданому у 1972 р. в Києві трьохтомному зібранні творів С.Руданського подібні формивідредаговані увідповідності з мовними нормами, які були прийняті в радянському варіанті української літературноїмови [13].

В цілому, мовну ситуацію в окреслених регіонах слід охарактеризувати як класичний полілінгвізм [14, с. 97] : в одному культурно-мовному просторі одночасно співіснували польська, російська, українська мови, а також латината церковнослов'янська. Ця особливість також знайшла відображення у творчості С.Руданського:

Згинув шляхтич Суходольский,
Вже в костьолі тіло,
Із-під небка, ксьондз навколо
Поглядає сміло.
Далі й мову зачинає,
Тілько не по-польські, зачинає по-латині:
«UbiSuchodolski?»…
А п'яничка їден слухав: «Ubi» все та «Ubi»,
Далі й каже: Звісно, «Ubi», -
У чортовій губі!
Łżesz, gałganie!він у Бога!... [13, с.218]

Використання російської С.Руданський показує на прикладі її вживання представниками громад російських старообрядців-пилипонів, які безумовно додавали регіону додаткових неповторних рис:

Як то за все хапаються тії пилипони,
То й поправляв їден, кажуть,
У церкві ікони.
От поправив, що там було,
До попа вертає.
- Що ти, каже, - все поправив? –
Піп його питає.
Да, всьо, батька! У Варвари
Башмак доработал,
Богоматері на лоні младенча сработал… [13, с.306]

Існувало декілька варіантів ідентифікації населення Хотинщини, однієї з найбільш цікавих фронтирних зон Поділля. Крім «класичної», малоросійської, зустрічались наступні: галіціаниабо галіційські малоруси. Також використовувався термін райляни або райяни. У першому випадку, використання назв пояснювалось тим, що значна кількість предків місцевих мешканців переселились на територію Бессарабії з Галичини. Другий варіант мав відношення до турецького періоду історії регіону. Весь Хотинський та найближчі частини Сорокського і

Яського повітів складали «райю», християнську провінцію турецьких володінь, яка підпорядковувалась хотинському паші.

В Акерманському повіті Бесарабської губернії було селище Райлянка, заселене 1830 року райлянамиіз Хотинського повіту. (Само)-ідентифікували себе хотинські малорусияк руснаки або руські, русини [9, с. 7]. Етнонім русини найбільш часто ідентифікував населення Галичини в цілому. Однак, в якості ідентифікаційного маркеру його використовували і у відношенні до населення Малого Полісся.

Українці заселяли 90 селищ північної частини Хотинщини, яка прилягала до Дністра. Дослідження, які здійснював П.Чубинський у 1869р., засвідчували, що місцевіселяни користувалось українською. За його інформацією, у 22 селах цього регіону населення було змішаним - українсько-молдавським [15, с. 18]. У відповідності з переписом 1897р., малоросіву Хотинському повіті, включаючи місто, нараховувалось 53,2%; в повіті без міста - 55,3% [10, с. 67]. У 1907 р., в повіті без міста вже було 59,0% малорусів [10]. Хоча цифри і підтверджують збереження високого відсотку українців саме у цій фронтирній зоні, однак вже згадувані Нестеровський, Чубинський, наголошували на високому рівні акультурації та навіть асиміляції. В цих контактних зонах українці, як правило, підпадали під вплив румунізації. Найбільш яскраво цю ситуацію відображала приказка: «Татул русс, мама русс, нума Іван-молдован», тобто батько руський, мати руська, а їх син Іван – молдаванин [9, с. 49]. Як правило, в селищах зі змішаним населенням всіукраїнці розмовляли молдавською мовою. Звичним явищем були українські родини, в яких старше покоління ще вільно говорило рідною мовою, а молодше вже не вміло, а інодіі не розуміло.Вплив елементів молдавської культурирозповсюджувався не лише на мову, а й на побут. Спостерігались і зворотні ефекти. Наприклад, в селах Новоселиця, Балкоуці Хотинського повіту, із переважаючим молдавським населенням, основною мовою була українська. В придністровських волостях Хотинського повіту – Грозинському, Клишківському, Рукшинському, Данкоуцькому, Кельменському, Романкоуцькому та Секурянському–жили переважно українці у тісному сусідстві із євреями. Специфікою цього регіону було і те, що у відповідності із переписом 1897 р., на території Бесарабії мешкали 11696 поляків [10, с. 78]. Як вважали дослідники, наприклад, Нестеровський, до цього числа входила значна кількість «малорусів-католиків».Підтвердженням цьому служило і те, що більшість поляків-селян проживалисаме в Хотинському повіті. В цьому ж повіті була найбільша кількість євреїв.

Пошук та визначення ідентичності став суттєвою рисою XIX ст. Цей процес співпав із остаточними імперськими «надбаннями» Росії. Території сучасних Правобережної України та Білорусі, які відійшли в результаті поділів Речі Посполитої, опинитись на межі декількох культур. В умовах Поліської та Подільської фронтирних зон були представлені унікальні етнічні групи з не менш специфічними лінгвістичними особливостями. На жаль, процес «націоналізації» історій як в Україні, так і в Білорусі починаючи з 1991 р., не міг не відобразитись на трактуванні окремих етнічних та національних явищ. «Вписування» феномену поліщуків до власної історії покликане було слугувати ідеї розширення історичного національного простору. Власне, цим і пояснюється той факт, що частина сучасних білоруських вчених розглядають західних поліщуків як різновид білоруського етносу, при цьому, у відповідності із суб'єктивно-політичними міркуваннями, відносять до білорусівлише західних поліщуків, які мешкають в Білорусі. В свою чергу, українські дослідники, відносять західних поліщуків, причому всіх, що проживають як в Україні, так і в Білорусі, Польщі, Росії до одного із різновидів українського етносу. Проблеми визначення ідентичності в системі координат «свій-чужий», місця та ролі мови у реалізації «національних проектів» залишає доволі широке поле для дослідників. Найбільш цікавим напрямком, на мою думку, є компаративний аналіз їх розвитку в умовах фронтирів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бреская О. Брестская О. Введение в пограничную теорію/ Перекрестки №1-2. - 2007.-С.165-178.
2. Кон Ханс. Идея национализма. / Мифы и заблуждения в изучении империй и национализма/ Ред. – составители: И.Герасимов, М.Могильнер, А.Семенов. – М.: Новое издательсво, 2010. – С.27-61.
3. Терешкович П.В. Этническая история Беларуси XIX- начала XX века.: В контексте Центрально-Восточной Европы. – Минск - БГУ, 2004. – 223 с.
4. Бобровский П.О. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния. - Санкт-Петербург: 1863 Т. 1. - С. 621-623.

5. Зеленский И. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Минская губерния. - Санкт-Петербург: 1864 Т. 1. - С. 36, 409, 411.
6. Шпилевский П.М. Путешествие по Полесью и Белорусскому краю. - Санкт-Петербург: 1858. –265 с.
7. http://www.slovnyk.lviv.name/savych.htm
8. Ставрович Ф. Опыт исторических и этнографических исследований о Северо-Западном крае. - 1870. – Вильна – 412 с.
9. Несторовский П. А. Бессарабские русины. Историко-этнографический очерк. - Варшава, 1905. - 98 с.
10. Берг Л.С. Население Бессарабии. Этнографический состав и численность. - Пг., 1923.- 143 с.
11. Коваленко Б. О. Відбиття рис подільського говору в рукописній спадщині С. Руданського, А. Свидницького// Лінгвістика. Збірник наукових праць. № 3(21), 2010. – Луганськ – ЛНУ ім. Т.Шевченка. – С. 215-223.
12. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України – Фонд 63. – № 4. – Руданський С. Копа пісень : зб. пісень з нотами. 60 пісень. – 1862. – Автограф. - Надгорода - Фонд 63. – № 3.
13. Руданський С. Твори. – Т.1. Пісні, приказки, байки, небилиці, співи. – К., 1972. - 545 с.
14. Остапчук О. Изменение государственных границ как фактор формирования языковой ситуации на Правобережной Украине на рубеже XVIII-XIX вв. //Регионы и границы Украины в исторической перспективе. - М., 2005. – С. 68-87.
15. Чубинский, П. П. Малороссы юго-западного края. Труды этнографическо - статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной Императорским Российским Географическим Обществом. - Т.VII. Вып. 2. - Петербург, 1877. - С. 362-364.

Венгерская В.А. ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ИДЕНТИФИКАЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЛЕСЬЯ И ПОДОЛЬЯ В XIX В.

Фронтирные зоны представляют собой уникальные явления в смысле взаимовлияний и одновременного сохранения специфических, свойственных лишь им черт и этнических групп. В материале рассмотрены лингвистические и идентификационные особенности двух украинских регионов, в которых нашли отражение разные политические и культурные традиции.

Ключевые слова:фронтир, Полесье, Подолье, полещуки, райляне, диалекты, идентификация.

Vengerska V.A. LINGUISTIC AND IDENTIFICATION FEATURES POLESIE AND PODOLIA REGION IN XIX CENTURY.

Frontier zones are the unique phenomenon in the case of interference and saving special lineament and ethnic groups. In the memoir were considered linguistic and identification features of two Ukrainian regions, where were performed the different political and cultural traditions.

Key words: Frontier,Polesie,Podolia,Polishchuk, dialects, identification.

УДК94(477.54) «18/19»:930

Ю.С. Клименко

РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У НАЦІОНАЛЬНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ІІ ПОЛ. XIX – НА ПОЧ. XX СТ.

У статті розглядається питання становлення краєзнавчого руху у Харківській губернії у національній історіографії ІІ половини XIX - на початку XX ст. Зокрема висвітлюється історико-краєзнавча діяльність наукових товариств, внесок окремих дослідників регіону та їх зусилля щодо збереження й популяризації історико-культурної спадщини у досліджуваний період.

Ключові слова: історичне краєзнавство, Харківський університет, архіви, Харківське історико-філологічне товариство, наукові товариства.

Постановка проблеми. Важливі та всеохоплюючі процеси національно-культурного відродження, що набули у незалежній Україні незворотного характеру, обумовлюють необхідність глибокого та всебічного осмислення значного та багатогранного досвіду, набутого

українським краєзнавством, визначення його специфіки в окремих регіонах нашої держави. З огляду на це, підвищеної уваги науковців вимагають проблеми історичного краєзнавства, зокрема дослідження особливостей становлення і розвитку його як важливого регіонального компоненту історичної науки, а також його наукового відображення у національній історіографії ІІ половини ХІХ – на початку ХХ ст. Адже саме у зазначений період пізнання процесу розвитку української історико-краєзнавчої думки дозволяє виявити провідні тенденції і закономірності нагромадження і збагачення історичних знань, виокремити появу нових концепцій та їх вплив не лише на історію України, а й на духовний світ всього народу.

Аналіз актуальних досліджень. Історія краєзнавчих розвідок у національній історіографії ІІ пол. ХІХ – на початку ХХ ст. отримала певне висвітлення у науковій літературі. Серед сучасних досліджень варто відзначити праці П.Т. Тронька [1], І.П. Михайлина [2], Г.С. Дем'янчука [3]. Певні аспекти проблеми були розглянуті Г.О. Савченко [4] та О.М.Уривалкіним [5]. Проте, більшість таких праць стосується висвітлення краєзнавчої діяльності окремих харківських науковців та бібліографії їх краєзнавчих досліджень.Слід також виокремити публікацію В.З. Фрадкіна та І.С. Плахтія [6] і наукову статтю В.К. Міхеєва та С.М. Куделка [7], у якій авторами показано зростання інтересу до розвитку історичного краєзнавства та здійснено перелік тогочасних краєзнавчих організацій у Харкові.

Тему краєзнавчих видань також розглядає у своїй публікації В.О. Ярошик [8]. Автором складено бібліографію праць, а також висвітлені й охарактеризовані наукові роботи історіографічного характеру вчених ІІ пол. ХІХ – на початку ХХ ст.: Є.К. Рєдіна, І.А. Устинова, Д.І. Багалія, П.С. Єфименка, А.Федоровського. Інший харківський вчений М.М. Красиков висвітлює факти щодо діяльності таких відомих харківських вчених-краєзнавців, як Д.І. Багалій, М.С. Дринов, О.І. Кирпичников, Д.П. Міллер, М.М. Плохинський, О.О. Потебня, Є.К. Рєдін, О.О. Русов, В.І. Савва, М.Ф. Сумцов, а також характеризує краєзнавчі видання кінця ХІХ – початку ХХ ст. [9].

На жаль, на сьогоднішній день не існує спеціальних комплексних досліджень, безпосередньо присвячених даній проблематиці. Увага сучасних дослідників зосереджується переважно на досягненнях, а не становленні краєзнавчої науки або долі окремих вчених-краєзнавців.

Мета статті полягає у розкритті процесу формування та становлення історико-краєзнавчого руху у Харківській губернії шляхом системного аналізу наукових праць українських істориків другої половини ХІХ— на початку ХХ ст. Основні завдання випливають з мети дослідження: дати оцінку важливому і неперервному періоду в історії краєзнавства регіону, проаналізувати його наукові досягнення, простежити вплив найвизначніших її творців на піднесення національної самосвідомості народу.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що середина та друга половина ХІХ ст. нерозривно пов'язана з подальшим утвердженням наукових засад української історичної думки, трансформацією її у науку, формуванням її національних традицій. Вирішальну роль у становленні історичного краєзнавства відіграла дослідницька та наукова діяльність університетів: Харківського, Київського, Новоросійського (Одеського), які виступали потужними осередками розвитку історичних знань, проведення археографічних та історичних досліджень, підготовки професійних істориків. Тому найчастіше авторами досліджень з історичного краєзнавства були переважно члени наукових історико-філологічних, краєзнавчих товариств, засновники музеїв, меценати, фахівці з історії, археології, етнографії, культурології, філософії, філології тощо. До того ж, важливу роль відіграли викладачі навчальних закладів, як безпосередні учасники та лідери цього руху, вони здійснили перші спроби висвітлити проблему становлення та розвитку краєзнавчої науки у Харківській губернії, а також історію створення окремих історико-краєзнавчих осередків у регіоні. Про значний інтерес до історії краю свідчить низка виданих у цей період брошур краєзнавчого характеру, де були подані дані з географії, історії, археології, етнографії краю та екскурсійні маршрути [10].

Зауважимо, що досить значну роль для національної історіографії зазначеного періоду відіграло Харківського історико-філологічного товариство. Вчені приділяли важливу увагу вивченню діяльності товариства, як одного з провідних центрів історико-краєзнавчого руху не лише Харківської губернії, а й Російської імперії в цілому. Його заснування відіграло чималу роль у збиранні і первинному осмисленні фактичного матеріалу, створенні відповідних методик дослідження краю. Дослідженням питань місцевої історії у системі ХІФТ, найбільш інтенсивно

займались такі дослідники, як М.М. Плохинський, Д.П. Міллер, В.О. Барвінський, П.П. Короленко, М.М. Бакай, І.Я. Айзеншток, Д.І. Багалій, О.В. Вєтухов, В.М. Гнатюк, Д.К. Зеленін, М.Ф. Сумцов, М.А. Янчук та інші.

На відміну від харківських дослідників, київські вчені В.Б. Антонович, П.П. Чубинський здійснили спробу охарактеризувати в цілому розвиток історичної науки у зазначений період. Автори зосередилися на висвітленні історії розвитку найбільш відомого тогочасного Наукового товариства імені Тараса Шевченка (далі НТШ) і лише побіжно зверталися до історії його співпраці з ХІФТ. Питання формування та розвитку наукових закладів Харкова, зокрема музею витончених мистецтв і стародавностей Харківського університету та етнографічного музею Харківського історико-філологічного товариства, розглядали в своїх працях Є.К. Рєдін [11], Д.І. Багалій [12], В.Е. Данилевич [13], М.Ф. Сумцов [14], І.А. Устинов [15] та інші.

Серед найзмістовніших праць, присвячених у тому числі краєзнавчій діяльності товариства, слід відзначити роботу відомого харківського дослідника Є.К. Рєдіна. Видатний вчений у своїй праці «Учена діяльність Історико-філологічного товариства при імператорському Харківському університеті за перші 25 років його існування» [16] зосередився на вивченні науково-практичної діяльності ХІФТ. Дослідник окреслив основні напрямки наукових досліджень та окремі краєзнавчі заходи товариства, навів вибірковий перелік доповідей і рефератів. До того ж, звернувся до недоліків у роботі наукової установи, головним серед яких вважав, проблему недостатньої кількості проведених його членами археологічних розкопок у регіоні.

На особливу увагу заслуговує робота провідного харківського науковця Д.І. Багалія, яка містять відомості щодо розвитку історичного краєзнавства у Харківській губернії. Так, у книзі вченого «Історія Слобідської України» [17] було проаналізовано діяльність найбільш відомих вчених-краєзнавців того часу, а саме О.О. Потебні, М.Ф. Сумцова, А.С. Лебедєва, Є.К. Рєдіна, О.Я. Єфименко, П.С. Єфименка, Д.П. Міллера, М.О. Максимейка, О.М. Краснова і О.П. Радакової та ін. Крім цього, було здійснено перелік таких краєзнавчих організацій Харкова, що існували на початку ХХ ст., як Харківське історико-філологічне товариство, історичний архів, музей старожитностей Харківського університету, церковний відділ слобідсько-української старовини, єпархіальний музей церковної слобідсько-української старовини, етнографічний музей Слобожанщини при Харківському університеті та ін. Автор також висвітлив прізвища і доробок найбільш активних співробітників цих організацій.

Видатний вчений М.Ф. Сумцов у своїй роботі «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка» [18] продовжив започатковане Д.І. Багалієм вивчення діяльності окремих дослідників місцевої старовини, доповнюючи вже відомі факти, а також значно розширив коло дореволюційних краєзнавців, висвітлюючи наукову, історико-краєзнавчу діяльність таких дослідників, як П.В. Іванов та М.М. Плохинський. Дослідником вперше було проаналізовано матеріали харківських міських газет «Харьковские губернские ведомости» та «Южный край», як джерела історико-краєзнавчої інформації. У цьому ж ракурсі було приділено увагу збірникам праць Харківського історико-філологічного товариства. Проте, вчений не ставив за мету всебічне вивчення процесу розвитку історико-краєзнавчого руху у губернії, тому багато аспектів цієї проблеми залишилися поза увагою дослідника.

Серед найфундаментальніших досліджень можна вважати працю «Історія міста Харкова за 250 років його існування (з 1655-го по 1905 рр.)», написану Д.І. Багалієм у співпраці з Д.П. Міллером [19]. Останній був автором досить важливих розділів і саме він у цій колективній монографії уклав замітки з історії харківської адміністрації, міського управління і господарства, історії церкви та духовенства. У них сконцентровані цікаві характеристики представників місцевої адміністрації і громадянства загалом. До того ж, Д.П. Міллеру належать праці про дослідження Д.І. Багалія та відомого українського педагога Х.Д. Алчевської у галузі історії Слобожанщини [20].

Слід зазначити, що значна кількість цінних матеріалів публікувалася на сторінках періодичних видань, зокрема: «Збірника ХІФТ» та «ВісникаХІФТ». Окрім статей з української історії та культури, унікальних фольклорно-етнографічних матеріалів вони зосереджують велику кількість мемуарів, історико-статистичних даних, які мали безпосереднє відношення до історії минулого та тогочасного життя Харківської губернії [21]. Матеріал, який нагромаджувався, становив основу для подальшого теоретичного осмислення проблеми і розширення діапазону історико-краєзнавчих досліджень. Насичені різноманітною історичною,

етнографічною, літературно-бібліографічною інформацією численні повідомлення, виписки з регіональної преси, тексти архівних документів стали вагомим джерелом для українознавчих досліджень та краєзнавчих характеристик регіону.

У цей же час історія краєзнавчих розвідок отримала певне висвітлення на сторінках губернської преси Харківщини. З'явилися фрагментарні різнопланові праці, які безпосередньо стосувалися питання історичного краєзнавства у харківській періодиці XIX ст..: портрети, некрологи, біографічні нариси та замітки про її видатних діячів, написані з приводу ювілеїв відомих вчених та перші спроби бібліографічного опису періодичних видань [22; 23]. Ці роботи містять велику кількість фактичного першоджерельного матеріалу щодо проведення окремих історико-краєзнавчих заходів, але здебільшого вони не мали цілісного характеру і були практично позбавлені аналізу і необхідного історико-культурного контексту.

Важливою подією в історичній науці стало опублікування на початку XX ст.. низки наукових досліджень, які мали безпосереднє відношення до історії виникнення та розвитку краєзнавчих музеїв у Харківській губернії. Дані матеріали містять значний обсяг інформації, необхідної при всебічному вивченні історії розвитку музейної справи, як важливої складової історико-краєзнавчого руху. Серед найбільш відомих дослідників історії музейної справи були Є.К. Рєдін, Д.І. Багалій, М.Ф. Сумцов, В.П. Бузескул, В.Ю. Данилевич. Хоча ці дослідження здебільшого не мали цілісного характеру, авторами були висвітлені окремі аспекти розвитку музеїв. Насамперед, велика кількість праць була присвячена окремому внеску харківських вчених у розвиток музейної справи міста.

Висновки. Таким чином, історіографічний аналіз засвідчує наявність стійкого інтересу науковців та громадськості до вивчення історії зародження та становлення історичного краєзнавства у Харківській губернії у ІІ половині XIX – на початку XX ст.. Проте, не всі питання висвітлені рівномірно і на достатньому рівні. У наукових працях досліджено лише окремі аспекти розвитку історичного краєзнавства регіону. Дореволюційні дослідники заклали достатнє підґрунтя для вивчення розвитку історичного краєзнавства у Харківській губернії. Висвітлені науковцями питання мають досить різноплановий характер, що можна пояснити початковим етапом у вивченні даної проблеми. Окремі дослідження вчених були лише першими науковими розвідками у вивченні певних аспектів розвитку історико-краєзнавчого руху. Створення історико-філологічного товариства при Харківському університеті, заснування науково-популярних часописів – все це позитивно вплинуло на поширення історичних знань, зростання національної свідомості українського народу.

Характерною рисою дореволюційних досліджень є описовість та оглядовість, а також переважання праць публіцистичного характеру, що не дозволяє розглядати їх як глибокі науково-аналітичні дослідження, проте саме дорадянська історіографія містить значну кількість фактичного матеріалу з історії становлення краєзнавчої науки у Харківській губернії.

Саме у цей час було започатковано дослідження окремих періодів розвитку історичного краєзнавства та його основних напрямків. Також були вперше здійснені спроби проаналізувати вплив дореволюційної преси на розповсюдження та популяризацію історико-краєзнавчого руху; висвітлені окремі епізоди пам'яткоохоронної діяльності у Харківській губернії; зверталася увага громадськості на збереження архівних матеріалів, висвітлювалася також історико-краєзнавчу діяльність окремих науковців та музейну справу. Завдяки багатогранній діяльності науковців ІІ пол. XIX – на поч. XX ст. розвиток історичного краєзнавства у Харківській губернії був піднесений на високий рівень.

Перспективи подальших досліджень. Незважаючи на наявність певної кількості публікацій, зазначена нами проблема висвітлена в історіографії досить фрагментарно, до цього часу не стала предметом спеціального дослідження. Зокрема, потребують вивчення такі питання, як становлення наукової діяльності окремих краєзнавчих осередків Харківської губернії та їх наукове відображення у національній історіографії ІІ пол. XIX – на поч. XX ст.Необхідно також визначити помітну роль місцевих часописів та тогочасної преси у висвітленні проблем історико-краєзнавчої галузі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К.: Укаїна, 2000. – 270 с.
2. Михайлин І.П. Нарис історії журналістики Харківської губернії (1812-1917) / І. П. Михайлин. – Х. : Прапор, 2007.- 366с.

3. Дем'янчук Г.С. Українське краєзнавство: сторінки історії / Г. Дем'янчук. – К.: Просвіта, 2006. - 296с.
4. Савченко Г.О. Академік Микола Сумцов – історик Харкова / Г. Савченко // Краєзнавство. – 1995. – № 1-4. – С. 31-45.
5. Уривалкін О.М. Історичне краєзнавство. – Ніжин: НДПУ, 2002. – 158 с.
6. Фрадкин В.З., Плахтий И.С. Харьковская историко-краеведческая школа // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура» – Ч. ІІ. – Х., 1997. – С 36 – 37.
7. Міхеєв В.К. Про розвиток історичного краєзнавства у Харківському університеті / В. Міхеєв, с. Куделко // VIII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство і культура» – Ч. 1. – Х., 1997. – С. 11-24.
8. Ярошик В. Краєзнавча бібліографія Харківщини. // Краєзнавство. – К., 1995. –Річник VII. – С.9.
9. Красиков М.М. З історії вивчення Слобожанщини / Михайло Красиков // Краєзнавство. –1995. – №1-4. –С. 19-23.
10. По окрестностям Харькова. – Х. -: Союз, 1916. – 95 с.
11. Редин Е.К. Профессор Николай Федорович Сумцов. К 30-й годовщине его учетно-педагогической деятельности. – Х.: Печатное Дело, 1906. – 32 с.
12. Багалей Д. Памяти Д.П. Миллера // Вестник Харьковского историко-филологического общества. – 1914. – Вып. 5. – С. 19 – 23.
13. Данилевич В.Е. Этнографический музей Харьковского историко-филологического общества // Ученые общества и учебно вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805 – 1905). – Х., 1911. – 15 с.
14. Сумцов Н. «Губернские ведомости» как пособие при изучении русской истории и этнографии/ Н. Сумцов // Киевская старина. -1885.- № 2. - С. 391-398.
15. Устинов И.А. Литература о Харьковской губернии: [Библиогр. указ.] / И.А. Устинов. – Х., 1886. – С. 215-218.
16. Редин Е.К. Учёная деятельность Историко-Филологического Общества при императорском Харьковском университете за первые 25 лет его существования (1877 – 1902). – Х.: Печатное Дело, 1904. – 63 с.
17. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х.: Дельта, 1993.– 256 с.
18. Сумцов Н.Ф. Слобожане.Історично-етнографічна розвідка. – Х.: Союз, 1918. – 224 с.
19. Багалей Д.И., История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905г.) : [у 2 т.] / Д.Багалей, Д. Миллер. – Х.: Изд. гор. обществ. упр., 1912. – 937с.
20. Христина Даниловна Алчевская. К пятидесятилетию педагогической деятельности. - Москва, 1912 г.
21. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т.-V, - Харьков: Тип. Губернского Правления, 1893. – 290 с.
22. Некролог А.А. Вербицького // Прибавление к «Харьковским губернським ведомостям».- 1859. № 32
23. Сумцов М.Ф. Про твори І.І. Срезневського, що відносяться до Південної Росії взагалі і до Харківської губернії / М. Сумцов // Харьковские губернские ведомости. –1880. - 31 березня.

Клименко Ю.С. РАЗВИТИЕ ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ В ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ II ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

В статье рассмотрены вопросы становления краеведческого движения Харьковской губернии внациональной историографии II половины XIX – началаXX вв. В частности освящается историко-краеведческая деятельность научных обществ, вклад отдельных ученых региона и их усилия по сохранению и популяризации историко-культурного наследия в изучаемый период.

Ключевые слова: историческое краеведение, Харьковский университет, архивы, Харьковское историко-филологическое общество, научные общества.

Klymenko Y. S. THE DEVELOPMENT OF THE HISTORICAL STUDIES OF LOCAL LORE IN NATIONAL HISTORIOGRAPHY IN KHARKIV REGION IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY AND THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

The article discusses the formation of regional traffic in the Kharkiv region in national historiography in the second half of the XIX century and the beginning of the XX century. In particular, the activity of scientific associations, researchers of Kharkiv area and their efforts aimed at preservation and popularization of historical and cultural heritage in period were considered in the paper.

Key words: historical study of local lore, Kharkiv University,Kharkiv Historical-Philological Association, archives, scientific associations.

УДК [930.2:070.482] : 94(477.43/44)»18/19»

А.М. Трембіцький, А.А. Трембіцький

СТАТТІ-ОГЛЯДИ ЦЕРКОВНОЇ ПЕРІОДИКИ Є.СІЦІНСЬКОГО — ЦІННЕ ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ*

Висвітлено значний внесок відомого історика України Є.Сіцінського (1859-1937), як бібліо- та історіографа, у вивчення історико-культурної спадщини Холмсько-Варшавського краю наприкінці XIX — на початку XX ст.

Ключовы слова: часопис, рукопис, статті.

Ім'я Євфимія Сіцінського тісно пов'язане з діяльністю українських діячів, які визначали феномен національного відродження наприкінці XIX — поч. XX ст. Його велика наукова спадщина впливала, впливає і буде впливати ще не на одне покоління дослідників історії та культури, йому присвячено декілька наукових форумів різного рівня, про нього видано мого рафію, опубліковано біля 400 праць, статей, спогадів, проте окремі напрями його діяльності й досі залишаються малодослідженими.

На підставі виявлених документів, висвітлено внесок Є.Сіцінського у вивчення історії Холмсько-Варшавського регіону, територія якого сьогодні майже повністю належить Республіці Польщі. Свої статті-рецензії на праці відомих дослідників історії цього регіону, він видрукував у «Літературно-науковому Віснику»(далі — ЛНВ) і «Записках НТШ» (далі — ЗНТШ), тобто у часописах з якими співпрацювали усі визначні тогочасні вчені, що лише підтверджує високий рівень наукового опрацювання Євфимієм Йосиповичем матеріалів з історії Холмщини.

Євфимій Сіцінський, народився 15 жовтня 1859 р. у с. Мазники Летичівського повіту Подільської губернії (тепер Деражнянського р-ну Хмельницької обл.), в священицькій родині, члени якої шість поколінь були священиками. Закінчив Кам'янецьке духовне училище, Подільську духовну семінарію та Київську духовну академію із ступенем кандидата богослов'я. У 1889 р. член, в 1890 — секретар Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, в 1903-1920— голова Подільського церковного історико-археологічного товариства, авторитетного і визнаного наукового осередку. За наукові заслуги обраний дійсним членом Наукового товариства ім. Т.Шевченка (Львів), Церковно-історичного і археологічного при Київській духовній академії, історичного товариства Нестора-літописця, Київського товариства старожитностей і мистецтв, Всеукраїнської Археологічної Комісії, історичної Секції ВУАН, членом-кореспондентом Московського археологічного, почесним членом Кам'янець-Подільського наукового при ВУАН, Тульчинського краєзнавчого та багатьох інших товариств. Вчений був редактором «Подольских епархиальных відомостей», «Православной Подолии», «Подолии», «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета», «Трудов Подольского церковного историко-археологического общества». Помер Євфимій Йосипович 7 грудня 1937 р. У творчому доробку Є.Сіцінського, понад 300 наукових праць та біля 150 статей-оглядів на біше півтора тисячі історико-краєзнавчих статей з церковних видань різних регіонів Російської імперії, у т.ч. й тих, що нині є територією Республіки Польщі [1].

У 1896 р. Є.Сіцінський розпочав активне співробітництво з українознавчими часописами «Літературно-науковий вісник» і «Записки НТШ», на сторінках часописів у рубриках»бібліографія» і «наукова хроніка», друкував статті-огляди на науково-довідкові видання. Оригінали рукописних праць і переклади опрацьованих Євфимієм Сіцінським для «ЛНВ», що був аж до початку Першої світової війни, найвизначнішим літературно-науковим журналом і відігравав важливу роль єднання усіх культурних сил поділеної чужими державними кордонами України, статей з «Холмско-Варшавского ЕпархиальногоВестника» і «Холмской Церковной Жизни» (видання почало виходити в м. Холм з 1906 р. у зв'язку з утворенням тут особливої єпархії — авт.) зберігаються в матеріалах «Редакції журналу «Літературно-науковий вісник» у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДІАУЛ) [2]. До бібліографічної діяльності дослідник прийшов через власну наукову роботу, виявивши ерудицію енциклопедиста, здатність до логічного мислення, аналізу і синтезу знань, акуратність і точність, готовність і спроможність бути посередником між книжкою та її читачем. Займаючись науковою діяльністю, він упродовж всього життя не

припиняв бібліографічної роботи, прагнув подати якнайширшу інформацію. Це вимагало від нього вивчення історичної та археологічної літератури, тому він обмінювався своїми виданнями з різними науковими установами та редакціями, маючи змогу користуватися часописами багатьох теренів Російської імперії і Холмсько-Варшавського регіону, зокрема [3, с. 66].

Саме завдяки Є.Сіцінському збережено відомості про більше сотні публікацій, які так і залишилися б невідомими для сучасних дослідників минулого Холмщини. Він добре розумів, що певною мірою зрусифікований читач не завжди може знайти та отримати необхідну літературу, тому, всі ці історичні та етнографічні праці і сьогодні варті уваги та мають дуже велику вартість, в них подано історію народу та церкви в Холмсько-Варшавській єпархії, історико-хронологічні дати. Публікації вченого відображали рівень бібліографознавства кінця XIX — початку XX ст. і відіграли неабияку роль у відродженні й поширенні історії того чи іншого краю. Він занотовував, незалежно від розмірів, кожну історичну статтю й замітку, стисло подавав їх зміст, вказував імена, хронологічні дати, зупинявся на поодиноких статтях й інших публікаціях з періодичної і неперіодичної преси, через що вони мають дуже велику цінність [3, с. 67-68]. Всі ці його рецензії на богословські, історичні, побутові матеріали, біографії та некрологи місцевих діячів, статті, дисертації, які друкувалися в офіційних виданнях церковної влади багатьох теренів Росії та за її межами, були і залишаються невичерпним історіографічним джерелом [3, с. 65].

В його матеріалах згадується понад сорок імен дослідників Холмсько-Варшавського краю, серед них Павло Божик, протоієрей А.Будилович, священики В.Гопчанський, А.Долшна та А.Лицев, М.Ваврисевич, М.Волосевич, П.Гапанович, Ф.Гербачевський, І.Горючко, Д.Іловайський, В.Істомін, Ф.Кораллов, М.Красножен, Гр.Крашкевич, Л.Левитський, Гр.Ольховський, с. С. Орлицький (Окрейц),П.Орловський, М.Панасюк, В.Площанський, І.Романовський, К.Самоквасов, А.Сидоров, А.Ситкевич, А.Танков, М.Устимович, П.Фомін, Д.Цветаєв, Є.О.Червяковський, П.Честний, с. Чижевський, а також дослідники з криптонімами «А.К.»,»Г.О.»,»К.М.Л.»,»М.»та інші (можливе неправильне написання прізвища із-за складності почерку Сіцінського —авт.).

Статтіогляди Є.Сіцінського були і залишаються невичерпним джерелом відомостей з питань регіональної історії та краєзнавства, і тому він, безперечно, заслуговує на те, щоб його вважали історіо— й бібліографом історичної літератури. Враховуючи важливість для сучасної історіографії виявлених 139 рецензій на праці з історії Холмсько-Варшавського регіону, видрукуваних Є.Сіцінським у 1895-1908 рр. в «ЛНВ» і «ЗНТШ», подаємо їх перелік повністю за роками видання:

1895. Гапанович П. Историко-статистическое описание церкви и прихода в с. Пересне Томашовского уезда Люблинской губернии; Гербачевский Ф. Русские древности и памятники православия Холмско-Подляшской Руси; «К.М.Л.» Георгий Конисский, Архиепископ Белорусский; Коралов Ф. Краткий годичный отчет по братскому церковно—археологическому музею и библиотеке при ней за 1893-1894 братский год в связи с историей их; Ольховский Гр. Холмский Кафедральный Рождество-Богородицкий собор во времена унии (1596-1875); Фомин П. Археологическая заметка; Його ж. Древний Новоселецкий приход; Його ж. Древняя Тышовецкая церковь и ее настоятели; Його ж. К истории древнего Тарногродского братства; Його ж. К истории последних дней Кулемчицкого монастиря; Його ж. О древней Богутычской церкви; Його ж. О Ходиванецкой церкви XVIIи XVIII в.; Його ж. Старосельская церковь XVII в. [4]

1896. Божик П. Соборные Крылоси при Капитулы в Западно-Русской церкви в XV — XVI вв.; Гопчанский В. Историко-статистическоеописание прихода и церкви в с. Бончи Любягского благочинического округа Холмско-Варшавской епархии; Купало (Этнографический очерк); Ольховский Г. О высшем церковно-административном управлении в Западно-русской церкви и в частности в Холмской епархии во времена унии св. Римом (1596-1875 гг.); Його ж. Имущественное положение и материальное обеспечение Холмского кафедрального собора и при нем епископа и соборного клира во времена унии (1596-1875 гг.); Опись благочестивого в Польской области состоящего Яблученскаго Свято-Онуфриевского монастиря 1775 г.; Паски Западной России (Этнографический очерк); Площанський В. Декотрі постанови й інструкції холмських соймиків 1636-1681 рр.; Рождественские праздники в Подляшье (Этнографический очерк); Ситкевич А. Епископы древней Холмской православной епархии; Долшна А. К истории

……

Былгорайского древне-русского прихода; Отчет Холмского православного Свято-Богородицкого братства за 1894/5 годы; Фомін П. До історії Білгорайської давньоруської парохії [5].

1897. Вниманию археологов; Крашкевич Г. Церковь Успения Пресв. Богородицы и древняя икона Божией Матери в посаде Савине Холмского уезда; Об управлении и материальном обезпечении Холмского базилианского монастыря во время унии (1596-1875); Площанский В. К истории древнего м. Савина и его церкви; Його ж. Как жилось православным Холмщины в XV в.; Православный храм и приход в городе Соколе Седлецкой губ.; Романовский И. Историко-статистическое описание церкви и прихода с. Чулчиц Холмского уезда Люблинской губернии; Самоквасов К. О родине святителя Феодосия Углицкого; Устимович М. Архиепископ Адальберт [6].

1898.»А.К.» Календарь по понятиям неграмотных поселян Холмской и Юго-западной Руси; Весна в Подляшье (в Седлецкой губ); Ольховский Г. Устройство епархиального управления Холмской епархии, сосредоточенное при Холмском кафедральном Рождество-Богородицком соборе, во время унии западно-русской церкви с Римской (1596-1875); Площанский В. Как жилось униатам прошлого века в Холмщине, Кардеи и Кардеевичи XIV — XVв.; Його ж.Несколько слов о времени кончины Епископа Холмского Харитона и название его Угровецким; Його ж.Поправка к статье Ольховского: Устройство епархиального управления Холмской епархии; Його ж.Угровецкие, Холмский земский статут 1477 г.; Устинович М. Архиепископ Адальберт [7].

1899. Иловайский Д. История России (Библиографические заметки), О достоинстве первого источника-польской истории-летописи анонимного автора Галла (Библиографические заметки); Орлицкий (Окрейц) С.С. Далекие годы (Автобиографическая хроника, 1899); Площанский В. Кардеи и Кардеевичи XIV — XVвв. (по данным историков и суд. акт. книге); Його ж. Последние владыки Холмские до унии и Федор Омнись Лаговский; Його ж. Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV — XVIIIв. и др. источникам (1899); Устимович М. Гостынский замок; Червяковский Е.О. Краткое историко-статистическое описание городов Люблинской губернии (Люблин, 1897) [8].

1900. Истомин В. Радочницкий монастырь в его прошлом и настоящем; Лицев А. Забытые следы православия и русской народности в Седлецком и Венгровском уездах Седлецкой губернии; Ольховский Г. О богослужении во время унии в Холмской епархии и в Холском катедральном соборе; Площанский В. Ближайший преемник владыки Харитона в Холме; Його ж. Имения бывшей Холмской римо-католической епископии; Свято-духовская церковь в пасаде Кодне Сидлецкой губернии; Состояние просвещения в Холмской епархии до воссоединения ее с православной церковцю; Честный П. Львовское братство, его организация и задачи [9].

1901. Акты изданные Виленской Коммиссией для разбора древних актов т. XXVII; Будилович А. Западный Буг как восточная граница нынешней Холмской Руси; Крашкевич Г. Город Холм в XVI веке; Левитский Л. Очерк истории православия в городе Калише; Лицев А. Когда и кем основан Яблочинский монастирь; Його ж. О древнейшем населении Соколовского и Венгровского уездов Седлецкой губ. по данным доисторической археологи; Теодорович М. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии (т. I-IV); Чижевский С. Историко-статистическое описание Грубешевских и Богородицкого православных приходов [10].

1902. Будилович А. Ново-Межирицкий приход (с 1583 по 1874 г.); Загаецкий святого Іоанна Милостивого мужской монастир (СПб., 1901, Библиографические заметки); К истории Яблочинского монастиря; Фальсификация истории; Цветаев Д. Царь Василий Муйскин и место погребения его в Польще (Т. I и II. Варшава, 1901-1902 гг., Библиографические заметки) [11].

1903. Ваврисевич М. Церквы и приходы в Посаде Грубешевского уезда (Люблинской губернии); Крашкевич Г. Приход и церковь посада Савина Люблинской губернии; Орловский П. Ежегодный кошельковый сбор в Киевской епархии с 1764 по 1802 г. для воспомоществования благочестивым монастирям и церквам, находящимся в Польше и подведомственным киевскому митрополиту; Сидоров А. Польское возстание 1863 г. с портретами и снимками медалей (СПб., 1903); Танков А. Данные о бывшей в Курске греко-униатской обители [12].

1904. Варшавская православная капелания и Варшавские православные капелланы; Волосевич М. Епископ Виктор Садковский; Горючко И. К истории возсоединения униатов в Белоруссии 1795 г.; Из дипломатических сношений Москвы с Римом в XV в.; Красножен М. Как русские относились к протестантам; Лексический состав говора в Ломазском приходе Бельского уезда Седлецкой губернии — названия предметов с кратким описанием обычаев; Памятники политической литературы в Западной России (СПб., 1903) [13].

1905. Кораллов Ф. Значение книги «Науки церковныи» пароха Антония Добрянского в епоху очищения религиозных обрядов в Холмской Руси и на Подляшье; Іосафат Кунцевич, полоцкий униатский архиепископ [14].

1906.»Г.О.» Базылиане и их значение в деле латинизации унии; Його ж. Былое и настоящее Холмской Руси; Кораллов Ф. Из истории Холмской епархии; Його ж. К истории имений Холмской епископской кафедры и архиерейского дома при ней; Його ж. Несколько слов о приемстве Холмских униатских епископов в первой четверти XVIII в.; Його ж. Открытие православной Холмской епархии 8 сентября 1905 года в связи с кратким обозрением исторических судеб Холмской Руси и Подляшья [15].

1908.»М.» Холмская Русь и мощи Йосафата Кунцевича (Харков, 1908); Коралов Ф. Кто после епископа Дионисия Збируйского управлял Холмской униатской епархией?; Його ж.Несколько слов о древностях церковных бывшего села Криницы; Його ж. Проект об уничтожении Руси в областях подвластных Польше в начале XVIII века, в связи с обзором бытовых отношений между южно-руссами и поляками; Панасюк М. Описание бывшей Сычинской церкви Седлецкой губернии Константиновского уезда [16].

Праці Є.Сіцінського є результатом довголітніх архівних та історичних досліджень існуючих пам'яток старовини, хоча влада не давала йому можливості публікувати праці, що «торкалися «цивільної» історії чи «цивільних» пам'яток мистецтва» [17, арк.8]. Ці статті-огляди були і залишаються значним внеском в історіографію, а також дають змогу проаналізувати методологічну основу вченого. Наукові статті вченого з історії Холмсько-Варшавського регіону в черговий раз підтверджують широту його наукових захоплень, але на жаль, сучасні творці української науки і культури ще не достатньо знають його творчий доробок. Ці його статті-рецензії на праці з історії, не включалися відомими українськими дослідниками В.Бідновим, Д. Горняткевичем, І.Крип'якевичем, В.Приходько, А.Паравійчуком, І.Винокуром, В.Корніловим [2; 18] до виданих ними бібліографічних покажчиків праць Євфимія Сіцінського.

Оцінюючи історіо— і бібліографічну діяльність Є.Сіцінського, її на нашу думку слід сприймати, як працю, спрямовану на створення найповнішої джерельної бази з регіональної історії, як підґрунтя розвитку культури українського і польського народу, що базується на рідній мові, державності і вірі. Він прийшов до цієї діяльності через власну наукову роботу, виявивши ерудицію енциклопедиста, здатність до логічного мислення, аналізу й синтезу знань, акуратність і точність, готовність і спроможність бути посередником між книжкою та її читачем. Враховуючи значення цих статей-рецензій, як для сучасних дослідників маловідомих аспектів історії Холмсько-Варшавського регіону і шляху до пізнання всього велетенського вкладу Євфимія Сіцінського у вивчення історії багатьох регіонів України і Польщі, їх необхідно видати окремою книгою і таким чином дати можливість широкому колу українських і польських істориків і краєзнавців Холмсько-Варшавського краю використовувати їх у своїх дослідженнях.

**збережено стиль і мову Є.Сіцінського*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Трембіцький А.М. Євфимій Сіцінський (1859-1937): наукова та громадська діяльність. Монографія /А. М. Трембіцький. — Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. — 300 с.
2. Огляди видань «Ієрархія Всеросійської церкви...», «Віленської комісії... та ін. Сіцінського Ю. (оригінали й переклади). (1892-1910). Редакція журналу «Літературно-науковий вісник» // Центральний історичний архів України у м. Львів (далі — ЦДІАУЛ). Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 105. — Арк. 1—105; Огляди Волинських, Київських, Чернігівських, Литовських та ін. єпархіальних відомостей Сіцінського Ю. (оригінали й переклади), том І (1896-1899). Редакція журналу «Літературно-науковий вісник» // Там само. — Спр. 106. — Т. 1. — Арк. 1—188; Огляди Волинських, Київських, Чернігівських, Литовських та ін. єпархіальних відомостей Сіцінського Ю.

(оригінали й переклади), том II і останній (1900-1908). Редакція журналу «Літературно-науковий вісник» // Там само.— Спр. 107. — Т. 2. — Арк. 1—112.
3. Біднов В. Бібліографічна діяльність о. Євфимія Сіцінського /Василь Біднов // Книголюб. — Прага. — 1931. — Кн. 2. — С. 53—77.
4. Холмско-Варшавский ЕпархиальныйВестник (далі — ХВЕВ) // ЗНТШ. — Т. 13. — 1895. — С. 7—23.
5. ХВЕВ // ЗНТШ. — Т. 19. — 1896. — С. 4—17; ЦДІАУЛ. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 106. — Арк. 17—18.
6. ХВЕВ // ЗНТШ. — Т. 25. — 1897. — С. 13—24; ЦДІАУЛ. — Ф. 401. — Оп. 1. —Спр. 106. — Арк. 30—31зв.
7. ХВЕВ // ЗНТШ. — Т. 30. — 1898. — С. 11—21.
8. ХВЕВ // ЗНТШ. — Т. 38. — 1899. — С. 11—18; ЦДІАУЛ. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 106. — Арк. 41—42.
9. ХВЕВ // ЗНТШ. —— Т. 43. — 1900. — С. 9—20; ЦДІАУЛ. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 107. — Арк. 4зв.—5.
10. ХВЕВ // ЗНТШ. — Т. 48. — 1901. — С. 10—16.
11. ХВЕВ // ЗНТШ. — Т. 56. — 1902. — С. 4—11; ЦДІАУЛ. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 107. — Арк. 23.
12. ХВЕВ // ЗНТШ. — Т. 62. — 1903. — С. 15—24.
13. ХВЕВ // ЗНТШ. — Т. 68. — 1904. — С. 9—15.
14. ХВЕВ // ЗНТШ. — Т. 74. — 1905. — С. 167—173.
15. Холмская Церковная Жизнь (далі — ХЦЖ), 1906. // ЦДІАУЛ. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 107. — Арк. 26—26зв.
16. ХЦЖ // ЗНТШ. — Т. 91. — 1908. — С. 169—175; ЦДІАУЛ. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 107. — Арк. 35зв.—36зв.
17. Біобібліографічні відомості про Є.Сіцінського. 1930-і рр. Проф [есор] Євфим Сіцінський (1859-1937) // Відділ рукописів ЛНБУ ім. В.Стефаника. Ф. 9. — № 4650. — Арк. 1—10; Копія родинний архів А. М. Трембіцького.
18. І.К-ч (І.Крип'якевич). П'ятдесятиліття наукової праці Євфима Сіцінського /І.Крип'якевич // ЗНТШ. — 1931. — Т. 151. — С. 217—223; Горняткевич Дем'ян. Отець Юхим Січинський /Дем'ян Горняткевич // Визвольний шлях. — Лондон. — 1955. — Кн. 3. — березень. — С. 39—46; Приходько В. Проф [есор] Євфим Сіцінський — історик і археолог Поділля. (З приводу 50-ліття наукової і громадської діяльності) /В. Приходько // ЛНВ. — Т. 106. — 1931. — С. 510—513; Паравійчук А.Г. Бібліографічний покажчик літератури і публікацій з історії Подільського краю (з найдавніших часів до 1964 р.). Рукопис. 1964 / А. Г. Паравійчук. — Відділ краєзнавства Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки; Його ж. Видатний історик Поділля / А. Г. Паравійчук //Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 1968. — № 9. — С. 87—92; Винокур І. Визначний літописець Поділля (Ю.Й. Сіцінський). Репресоване краєзнавство 20—30 рр. /І. Винокур, В. Корнілов. — К., 1991. — С. 93—101; Їх же. Ю.Й. Сіцінський // УІЖ. — 1991. — № 3. — С. 69—74.

Трембицкий А.М., Трембицкий А.А. СТАТЬИ-ОБЗОРЫ ЦЕРКОВНОЙ ПЕРИОДИКИ Є.СІЦІНСЬКОГО - ЦЕННЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК ИССЛЕДОВАНИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ*

Отражен значительный взнос известного историка Украины Є.Сіцінського(1859-1937), как бібліо- но историографа, в изучение историко-культурного наследия Холмсько-варшавского края в конце XIX - в начале XX ст.

Trembitskiy A.M., Trembitskiy A.A. ARTICLES-REVIEWS of CHURCH PERIODICALS Є.СІЦІНСЬКОГО - VALUABLE HISTORICAL SOURCE of RESEARCH of REGIONAL CULTURAL HERITAGE*

Is shown a great role of a famous historian of Ukraine E.Sitsinsky (1859-1937), how bible— ant historioqraph, in totle studiengoftle in the historical and cultural heritage of Cholmsk-Varschavsky region the end of XIX — the beginning of XX century.

УДК 930.2:(477.44)

І.В. Мазур

ГУБЕРНСЬКІ МІСТА УКРАЇНИ 1920-Х РР.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ОГЛЯД

У статті порушується проблема концептуалізації міської історії як наукового напряму, еволюційних процесів міської традиції на вітчизняних теренах на базі губернських центрів України в 20-х рр. XX ст.

Ключові слова: урбаністика, губернське місто, архів, фонд, ЦСУ, статистичний бюлетень,.

Місто як носій динамічних потоків соціальної еволюції перебуває у фокусі уваги соціологів, демографів, фахівців з теорії управління. Під впливом епістемологічних новацій кінця XX століття дедалі більшу увагу дослідників привертають суб'єктивні образи міст, а також ідеалізовані моделі «градів» як осередків гармонії й краси.

Багато в чому інтерес людини до міста і його історії живиться емоціями, особливо коли йдеться про «малу батьківщину». Щось подібне відчуває і історик, коли вступає у контакт з багатоманітною реальністю міста та його минувшиною.

Те, що сучасна урбаністика визначає за допомогою невиразного поняття «міське середовище», вивчається засобами й методами десятків природничих і соціогуманітарних дисциплін. Але жоден з відомих науці підходів — класичних, некласичних, пост-некласичних — не гарантує бодай наближення до з'ясування очевидної притягальності того територіального статусу, який забезпечує людині сучасне, інколи й не зовсім комфортне, місто.

Актуальність розробки проблем містознавства зростає в міру розширення поля міждисциплінарності: дослідження міських соціокультурних ландшафтів органічно увійшло у сферу наукових інтересів не лише традиційних, але й порівняно нових галузей знання — історичної антропології, географії культури, регіоналістики, історії повсякдення, нової локальної історії тощо Відрадною прикметою останнього часу є уведення міської історії у простір дослідження територіальних ідентичностей. Міська ідентичність стала самостійним об'єктом аналізу в руслі кількох нових наукових напрямів (city identity, urban-related identity, social urban identity). Прижилися й активно використовуються зарубіжними містознавцями терміни, пов'язані з відчуттям місця (sense of place), укоріненістю (rootedness), прив'язаністю до місця (attachment of place). В руслі феноменологічних підходів «друге дихання» дістала теорія «духу місця» (genius loci) [1].

Будучи формою територіально організованого соціального простору, міста виступають як сформований в ході історичного розвитку центр інновацій, в яких зосереджений основний виробничий, інтелектуальний, фінансовий потенціал суспільства. Становлення і розвиток міст у концентрованому вигляді відобразили формування цивілізаційних основ ціннісно-світоглядного і нормативно-регулятивного аспектів соціальної взаємодії. Тому місто — це не лише упорядкована система розселення і виробничий комплекс. Це також особливий спосіб життя — із специфічними засобами підтримання і відтворення притаманних йому цінностей і стереотипів, традицій поведінки. Його сутність досить точно відбита у визначенні російського містознавця В.Немчинова: місто — не кружок на карті, це точка росту кристала цивілізації [2]. Це фокус акумуляції культурно-історичного досвіду, а також середовище його осмислення і трансляції. Місто щоденно продукує нові смисли, формує інтереси, конструює поведінкові моделі. Водночас воно виступає як простір діалогу, арена зіткнення різних типів світобачення, відмінних субкультур, інформаційних полів, нетрадиційних ідентичностей.

Потребою у науковому осмисленні складних процесів становлення міського способу життя продиктована поява окремого наукового напряму — історичної урбаністики. Ця галузь соціогуманітарного знання вивчає історію міст, їх розміщення, історію міського господарства, самоврядування, принципи містобудування тощо: пропонує класифікаційні критерії, які створюють науковий фундамент для віднесення того або іншого населеного пункту до категорії міст і для поділу міст на певні категорії. Сучасна урбаністика іде й далі, досліджуючи урбанізацію як історичний процес підвищення ролі міста у розвитку суспільства — процес, що викликає зміни у соціальній і демографічній структурі суспільства, культурі, способі життя, психології, а також зумовлює інтенсифікацію форм спілкування [3].

Важливим етапом зародження урбаністичних процесів в Україні являється період становлення «влади рад». Однак концепції радянського містобудування зазнавали помітного тиску ідеологічного утопізму — з абсолютизацією «волі робітничого класу» до творення монолітного «великого суспільства» з уніфікованою системою цінностей, норм поведінки і «комуністично-космічним» за характеристикою П.Вайля, проектуванням [4].

Своєрідна «проектна ментальність» творців багатьох утопічних проектів «міст нової епохи» живилася популярними у 20-30-х рр. ідеями докорінної руйнації старої культури й побуту і побудови на очищеному від нашарувань минулого фундаменті «зразкових» містобудівних комплексів.

Незважаючи на пропагандистський бум навколо «соціалістичних міст» як форпостів нового способу життя, в радянській історіографії проблема генезису і розвитку соціалістичного міста серйозної уваги не привертала. Створювалися або одно- чи двотомні історії окремих міст, або праці з історії міської забудови. Інтерес до співвідношення «соціалістичної індустріалізації» та урбанізації виявила наприкінці 70-х рр. західна історіографія — спочатку у вигляді міждисциплінарного проекту, метою якого було з'ясування обставин появи нового, відмінного від доіндустріального і західного індустріального типів міст [4, с. 212].

Констатуючи певні здобутки в галузі дослідження окремих аспектів розвитку українських губернських міст 20-х років XX ст., слід зазначити, що цілісні роботи, які охоплювали б комплекс проблем, пов’язаних з урбанізаційними процесами в них, відсутні. Адже низка таких питань, як роль губернських міст УСРР у процесах державотворення, реформування міського самоврядування, розвитку міського господарства, перетворення губернських міст на культурно-освітні осередки залишилися поки що недостатньо вивченими.

Поглиблене опрацьовування визначеної проблематики потребує залучення широкого кола джерел: архівних та законодавчих документів, статистичних та окремих публіцистичних матеріалів. Які доцільно солідаризувати за наступним принципом: 1) офіційні актові документи; 2) документи офіційного діловодства; 3) статистичні матеріали; 4) матеріали періодичної преси, 5) мемуарна література.

Першу групу становлять офіційні актові документи (постанови, накази, закони, обіжники, інструкції тощо). Ці документи становили законодавчу базу, за допомогою якої здійснювалась і контролювалась діяльність місцевих органів влади з вирішення важливих економічних питань.

Серед них виділимо акти законодавчого характеру, що були опубліковані в «Зборі законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України і Уповноважених РСФРР», а також видані окремими збірками постанови про проведення адміністративно-територіальної реформи [5].

Друга група джерел складається з документів офіційного діловодства (звіти, рапорти, листування тощо) центральних і місцевих (муніципальних) органів влади [6].

Документи першої та другої груп опубліковані за тематичним чи хронологічним принципом в збірниках документів і матеріалів [7], виданих в радянські часи і на сучасному етапі. Публікувались також збірники документів, присвячені окремим областям України.

Для дослідника, при вивченні джерел першої та другої групи, важливе значення відіграють спеціалізовані архівні установи. Зокрема документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву Вінницької області (ДАВО), Державного архіву м. Київ (ДАК), Державного архіву Одеської області (ДАОО), Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО). Широка база документальних матеріалів представлена у відповідних фондах даних закладів дає можливість вперше вводити до наукового обігу нові фактичні показники міського життя.

Значний масив документів для вивчення стану промисловості, політики націоналізації по відношенню до заводських підприємств губернських міст, ремонтних роботах на даних виробництвах, електричних станціях та інших закладів комунального господарства міст міститься у таких фондах ЦДАВО України, як Вищої ради народного господарства УСРР (ВРНГ УСРР) Харків (ф. 34).

Матеріали фондів Ради з’їздів промисловості, торгівлі і транспорту УСРР Харків (ф. 36), Народного комісаріату продовольства Української СРР Харків (ф. 340), Міністерство соціального забезпечення Української РСР Київ (Ф. 348) дають уявлення про

податкову і тарифну політику урядовців у промисловій галузі, а також контроль над цінами й примусовий асортимент продуктового постачання.

Документи Всеукраїнської контори банку довгострокового кредитування промисловості і електрогосподарства (Промбанк) Харків (ф. 50), Управління уповноваженого УРНГ на Правобережній Україні Київ (ф. 107) містять відомості про діяльність та заходи системи соціального забезпечення УСРР у підтримці і допомозі різним категоріям населення, реорганізацію губернських структурних підрозділів соцзабезів тощо.

Відомості, що знаходяться в цих фондах, різноманітні за походженням. Це протоколи засідань, постанови, плани роботи керівної ланки, звіти про діяльність підприємств на місцях, листування районних, територіальних структур з центральними правліннями, керівних органів товариств із партійними та державними організаціями, акти обстеження низових осередків державними структурами, зведення.

Значущими для дослідження губернської міської тематики є документи Центрального архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), особливо таких фондів як Центральний комітет Комуністичної партії України (ф. 1.) де в матеріалах засідань та резолюціях міститься інформація про промислові зв'язки між містами, заходи управлінців по диференціюванню міста та села, побут та житлові умови робітників та інших соціальних верств. Крім того, у ряді доповідних записок ревкому відстежуються адміністративно-управлінські тенденції по проведенню територіальної реформи та виділенню нових губерній (губернських центрів). Фонд Центрального комітету Української комуністичної партії і її губернських комітетів (ф. 8.) представляє масив матеріалів для розуміння агітаційної направленості та завдань поставлених перед партійними кадрами саме у губернських центрах. В справах даного фонду містяться списки регулярних місцевих (періодичних) видань, що видавались саме у адміністративних осередках губерній та матери ріали що посвідчують кризовість в галузі масової інформації та освіті. Розглядаються проблеми лікарняної сфери безпосередньо пов'язані з постійними мобілізаціями медичного персоналу на фронт та антисанітарні умови призвели до епідемій від яких страждали осередки концентрації людяності – міста.

Справи Центральної контрольної комісії комуністичної партії (більшовиків) України (ф. 38) знайомлять з господарчими та житловими вимогами, які виставлялись до повсякденності городян, таким чином даючи уяву про ступінь урбанізованості українського суспільства.

Конкретний фактологічний матеріал, що допомагає з'ясувати регіональну специфіку у втіленні радянської політики, що стосувалась безпосередньо життєдіяльності губернських центрів, здійсненні заходів по налагодженню побуту та забезпеченню городян товарами першої необхідності відібрано з державних архівів регіонів України. Зокрема, у фондах державних архівів Вінницької (ДАВО), Одеської (ДАОО), Чернігівської (ДАЧО), Київської (ДАКО) областей та міста Київ (ДАК) вивчені та використані партійні та радянські документи 1920-1926-х років про роботу міських Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів та їх роль у ході реалізації більшовицької соціальної політики на місцях. На основі великого масиву матеріалів місцевого походження простежуються особливості створення управлінських структур на місцях, загальні закономірності бюджетно-фінансової діяльності підприємств комунального господарства та податкові відомості по збору податків з населення, підприємств і торгових закладів, витратні статті податкових зборів.

У державному архіві Вінницької області (ДАВО) фонди Р–10 Управління Вінницьких електричних станцій та трамвайно-автобусного господарства, П-151 Вінницька міська Рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів м. Вінниця, Р-197 Подільський губернський адміністративний відділ Подільського губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, Р-595 Винницький окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, П-925 Подільський губернський виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, П-965 Подільське губернське статистичне бюро, П-992 Подільська губернська Рада народного господарства.

Крім того, використані документи, які зберігаються в фондах державного архіву Київської області (ДАКО) – Р-3 Київський повітовий революційний комітет, а також державного архіву міста Київа (ДАК) — Р-1 Виконавчий комітет Київської міської ради депутатів трудящих, Р-776 Центральна контрольно-конфліктна комісія при міській раді, Р-988 Управління водоканалізації м. Києва виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих.

Для об'єктивного та достовірного аналізу різноманітних урбанізаційних процесів в українських губернських містах нами залучені матеріали державного архіву Одеської області (ДАОО) – Р-99 Одеський губернський виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, Р-2106 Одеський губернський революційний комітет (об'єднаний архівний фонд «Ревкоми Одещини»), Р-5136 Слобідський районний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Одеси.

Цінність наявних у держархівах Вінницької та Одеської області й міста Київ фондів, які стосуються діяльності конкретних міських органів влади, вбачається і в тому, що в них можна знайти матеріали (протоколи засідань, щоквартальні та щорічні звіти тощо) про органи самоврядування інших губернських міст України, зокрема Харкова, Полтави, Бахмута, Катеринослава, Житомира.

Розвідка документальних матеріалів в держархіві Чернігівської області привернула увагу до фондів Р-15 «Виконавчого комітету Чернігівської губернської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» де у справах відображено питання будівництва залізниці Чернігів-Ніжин, ситуації з місцевим транспортом, пальним і продовольством. Містяться виписки з протоколів засідань президії губернського виконкому, які указують на поліпшення побутових умов робітників міста. Звіти губернського відділу ДПУ дають характеристику політичного становища й аналізують економічну ситуацію в Чернігівській губернії та зокрема у місті Чернігів.

У фонді «Виконавчого комітету Чернігівської міської ради народних депутатів (Р-90) в наявності матеріали, що відображають питання бюджетного забезпечення Чернігова, робочі звіти, акти обстежень майстерень, установ та жилкопів, протоколи засідань господарської секції міської ради, звіти управління комунальних організацій Чернігівського міськкомгоспу.

Охоплюючи значний за обсягом фактологічний і статистичний матеріал, дані архівні джерела дозволяють висвітлити різні аспекти життя українських губернських центрів.

Третю групу джерел становлять статистичні матеріали: праці окремих статистиків, кошториси міст (Одеса, Херсон), а також статистичні відомості міністерств і відомств, які зберігаються в архівних фондах та відділах рідкісних рукописів обласних бібліотек.

Окремий сегмент опублікованих джерел складають статистичні видання, вивчення яких дозволяє конструктивно дати відповідь на безліч питань демографічного, соціального, освітнього, національного, економічного, комунального характеру в розвитку губернських міст України. Радянське керівництво в цей період часто звертається до практики переписів. Така позиція давала можливість тримати руку на пульсі змін, що проходили у суспільстві та народному господарстві. Центральним питанням радянських переписів завжди залишалась зайнятість та інші джерела для існування. Крім того, з переписами населення зазвичай пов'язувалось вивчення житлових умов городян, а також міської нерухомості. Відомості та зміни в соціально-виробничо-професійному складі населення, були тим елементом, що лягали в основу аналізу динамічних перетворень типологізації міст. Крім того, кожний з переписів населення (всезагальні – 1920, 1926 рр. та міський – 1923 р.). містив ряд характерних питань, що пояснюється визначеними для нього завданнями. До специфічних можна віднести поставлені запитання, що характеризують інвалідність, фізичні вади і психічних хворих, про здатність до праці (1920,1926); питання про володіння будинком; про одержання зарплати, пайка або стипендії (1923 р.).

Переписи, за деякими виключеннями, здійснювались на всьому просторі Радянського Союзу, вони були в цілому єдиною статистичною операцією, що проводилась під єдиним керівництвом, за єдиним планом і програмами. Результати матеріалів переписів публікувались в працях ЦСУ СРСР і ЦСУ України [8] Основні матеріали перепису 1923 р. по Україні за погодження ЦСУ СРСР були опубліковані в виданнях ЦСУ України [10]. ЦСУ України здійснило це видання на двох мовах і дещо змінило форми таблиць, виділивши відомості про 9 губерній України з загального масиву даних по СРСР. Відзначимо, що висновки ні одного з переписів, що проводились в СРСР, не були видані в такому повному обсягу, як матеріали перепису 1926 р. вже в 1927 р. було опубліковано три випуски попередніх підсумків перепису, а з 1928 по 1935 рр. вийшло в світ 56 томів матеріалів перепису [10]. В доволі значному обсязі роздруковані й підсумки міського перепису 1923 р. в цілому по СРСР.

Зі встановленням «Влади Рад» та за роки правління було опубліковано велику кількість статистичних матеріалів по ряду ознак населення, тепер уже Радянської України. Основними

статистичними виданнями були «Статистика України», що публікувалась у 1921-1931 рр. в ряді серій вийшло 209 випусків, як статистичних матеріалів, так і самостійних монографій; «Статистичний Бюлетень», що виходив два рази на місяць з 1921-1925 рр. (спершу рос., згодом укр. мовою); «Радянський Статистик» у 1924-1929 рр. Вони дозволяють скласти уявлення про чисельність і національний склад населення українських губернських міст, виявити їх соціальний та економічний статус [11].

Четверту групу джерел складають матеріали періодичної преси. На сторінках видань розглядались різні аспекти соціально-економічного та суспільно-політичного життя губернських міст України. Це видання партійних та виконавчих губернських підрозділів та міські часописи – «Дело ревлюции» (Кременчуг), «Знамя Советов» (Чернігів), «Известия–Вісті» (Катеринослав, Вінниця), «Правда» (Бахмут), «Укриста», «Молодой рабочий», «Більшовик» (Одеса).

Матеріали періодичних видань виступають самостійним документальним джерелом. Вони є суттєвим доповненням у дослідженні соціально-економічних та відбудовчих процесів у губернських містах в період становлення тоталітарного режиму в Україні. Нашу думку розділяє й дослідниця Л.М. Лашкевич, яка зазначає, що «матеріали періодичних видань є необхідними, оскільки в своїй сукупності відображають проблеми, що були актуальними на кожному історіографічному етапі» [12].

Разом з тим вочевидь, у тогочасній періодиці переважала ідеалізація радянських реалій сучасного і недалекого майбутнього. Започатковувалася гіперболізація ролі робітничого класу та вождів компартії у суспільно-політичному житті республіки. Значна частина матеріалів періодики готувалась заангажованими журналістами та дописувачами. Загалом, не відкидаючи радянську періодику як історичне джерело, такі історики як В.П. Коцур та А.П. Коцур наголошують на необхідності критичного переосмислення та перевірці використаного фактажу [13].

Періодичні видання ретельно висвітлювали хід реставраційних та відбудовчих процесів, ставлення місцевого населення до урядових змін, муніципальної та центральної влади тощо. Незважаючи на загальну заангажованість преси з елементами пропаганди у формуванні командно-адміністративної системи в цілому, на шпальтах нерідко трапляються відомості, які відтворюють справжню картину соціально-політичного становища у перші десятиліття радянської влади в Україні. Подані під кутом зору як недоліки чи тимчасові пережитки, вони стали свідченням реалій українського міського буття. Тут ми бачимо безкомпромісну позицію влади щодо непролетарських верств населення, насамперед, до старої інтелігенції. До цього етапу, в українській періодиці, відносяться публікації, де аналізуються справжні причини катастрофічного зменшення жителів, швидкого розповсюдження епідемічних захворювань та якісного рівня забезпечення городян товарами та послугами першої необхідності з боку міських урядовців та комунальних структур.

Таким чином, періодика як історичне джерело містить цінний фактичний матеріал, завдяки якому можна відслідковувати посилення урбанізаційної направленості в побудові суспільства нового зразка, з'ясувати ставлення до адміністративно територіальних метаморфоз багатьох політичних та державних осіб, серед яких центральне місце займають М.С. Волобуєв, М.О. Скрипник [14], С.В. Косіор, П.П. Постишев [15] та ін.

В умовах зародження кінематографа та радіомовлення, тобто при відсутності конкуренції, преса була потужним інструментом масового оповіщення та формування позитивного іміджу в руках радянської влади. З означених причин преса стала невід'ємною складовою джерельної бази нашого дослідження.

Література мемуарного характеру складає п'яту групу джерел. Спомини сучасників важливі з'ясуванням загальної суспільно-політичної ситуації, в якій діяли місцеві органи влади та відтворення та осмислення щодення городян, як найбільш соціально-диференційованої частини радянського суспільства. На жаль, основною їх тематикою є політична боротьба, а питання господарської діяльності розглядаються з точки зору тих збитків, які були завдані українській економіці.

Загалом же для висвітлення містобудівних процесів на базі губернських міст України до середини 20-х рр. XX ст. в бібліотеках і архівах країни накопичений багатий фактичний матеріал, критичний підхід до якого дає змогу відтворити реальну картину їх соціально-економічного розвитку, демографічної ситуації та повсякденного життя.

Таким чином, для висвітлення урбанізаційних та містобудівних процесів на базі губернських міст України першої половини 20-х рр.. ХХ ст. дослідникам слід використовувати першоджерела. Серед них основну групу становлять документи архівів та опубліковані матеріали статистичних переписів, які потребують ретельного аналізу. Крім того, нового переосмислення і трактувань вимагають раніше видані збірники документів, та численні статті з питань історії міст, рад, промисловості, комунальних підприємств, що були опубліковані в журналах та газетах 1920-х років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ефимчук И.В. Фрактальность в истории // Общественные науки и современность. — 2010. — № 5. — С. 146-156.
2. Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічний думці // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2010. — № 1. —С. 109-111
3. Бойцов М.А. Выживет ли Клио при глобализации? // Общественные науки и современность. — 2006. — №1. — С. 91-108.
4. Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С.211.
5. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України; Збірник узаконень УРСР. – 1920 -1926 ; Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР. – 1920-1927
6. Отчёт Харьковского городского Совета РК и КД 1Х созыва с 1 января 1925 года по 1 января 1926 года. – Х., 1926.; Отчет о работе Екатеринославского городского Совета рабочих и красноармейских депутатов Х созыва. За 1-е полугодие январь-июнь 1925г. Рабочему населению г.Екатеринослава. – Екатеринослав, 1925.; Отчёт о деятельности рабочее-крестьянского правительства Украинской Социалистической Советской Республики за период с 12 октября 1922 г. По 1 октября 1923 г. – Х.: СНК УССР, 1924.
7. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: Зб. док.: В 7 т. Т.1: (1917-1941). – К., 1963.; Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення комуністичної партії і Радянського уряду 1917-1959 рр. Зб. документів: В 2 т. Т. 1: 1917 – червень 1941 рр. – К.,УРСР, 1959.
8. Предварительные итоги переписи населения 20 августа 1920 г.: Население 25 губерний Европейской и Азиатской России.// Труды ЦСУ СССР. – Серия 1:Демография.– Т.1.– Вип.2.–Серия 1.:Демография.–М., 1923; Статистика Украины. Серия IX. Статистика промышленности Т.1. Фабрично-заводская промышленность Украины в 1921. Вып.1. Список промышленных заведений Украины на 1 января 1922 г. /по данным гос. стат./ - Харьков, 1923.
9. Всесоюзной городской переписи 1923 г. Ч.2: Население городов.–Вып.2: Украина.– М., 1924
10. Всесоюзная перепись населения 1926 Г.–М.: ИЗД. ЦСУ СССР, 1929.–Т.1-56; Всесоюзний перепис людності 1926 р.–М.: Вид. ЦСУ, 1930-1931.–Т.т. 28-30
11. Мазур І.В. Радянські переписи населення 20-х рр. ХХ ст.: програми, принципи та основні характеристики // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 12. Серія: Історія: Збірник наукових праць /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука./ – Вінниця, 2007.– С.349-352
12. Крисаченко В.С. Динаміка населення: популяційна, етнічна та глобальні виміри. – К., 2005. – С. 32.
13. Коцур Надія Іванівна. Соціальне становище міського населення України в умовах непу (1921-1929 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 1997. — 27с.
14. Скрипник М.О. Народна освіта за 10 років // Скрипник М.О. Вибрані твори. – К., 1991.
15. Постишев П. Національне питання в реконструктивний період – Х., 1930.

Мазур И.В. ГУБЕРНСКИЕ ГОРОДА УКРАИНЫ 1920-Х ГГ.: ИСТОЧНИКОВЕДСЕКИЙ ОБЗОР

В статье нарушается проблема концептуализации городской истории как научного направления, эволюционных процессов городской традиции на отечественных поприщах на базе губернских центров Украины в 20-х гг. ХХ ст.

Ключевые слова: урбанистика, губернский город, архив, фонд, ЦСУ, статистический бюллетень.

Mazyr I.V. PROVINCE CITIES OF UKRAINE OF 1920-X PP.: REVIEW

In the article the problem of concepsion of municipal history is violated as scientific direction, evolutional processes of municipal tradition on the home walks of life on the base of province centers of Ukraine in 20th XX of item

Keywords: province city, archive, fund, statistical bulletin.

УДК 930.2:334.735(477.43/.44)»192/193»

І.А. Ладаняк

ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ УЧАСТІ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ В РЕАЛІЗАЦІЇ БІЛЬШОВИЦЬКОЮ ВЛАДОЮ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УСРР ТА НА ПОДІЛЛІ

Аналізуються історіографія споживчої кооперації в період непу та розглядаються особливостіщодо висвітлення участі кооперативних установ та організацій Поділля в реалізації політичної лінії більшовиків.

Ключові слова: Поділля, більшовицька влада, споживча кооперація, нова економічна політика, історіографія.

Зі здобуттям незалежності Україна вступила в епоху ринково-орієнтованої національної економіки, в структурі якої кооперативна ідея, з огляду на значну соціальну диференціацію, не втратила свої актуальності.Залишається злободенною думка видатного економіста та теоретика кооперації М. Туган-Барановського, який ще на початку ХХ ст. зазначав: «Як і перші християни, кооператори сподіваються відродити світ не мечем і насиллям, а спільною дружною працею на загальну користь усіх» [1]. Попередній 145-ти річний досвід діяльності української споживчої кооперації довів, що кооперативні методи господарювання успішно витримали випробування часом, не втратили своєї життєздатності й тому в умовах сучасної суспільно-політичної формації України мають право на гідне місце в економіці країни.

Не даремно така авторитетна світова організація як ООН оголосила 2012 р. Міжнародним Роком Кооперативів, відкриття якого відбулося на форумі Генеральної Асамблеї МКА в листопаді 2011 р. в Мексиці. Метою цього всесвітнього заходу стала популяризація кооперативної ідеї та залучення кооперативного руху до більш ефективного вирішення соціально-економічних проблем широких верств населення світу.

Слід зазначити, що впродовж ХХ - початку ХХІ ст. тема діяльності споживчої кооперації України в роки нової економічної політики (неп) не втрачає інтереси у вітчизняних та зарубіжних істориків. За цей час з'явилася значна кількість публікацій, які можна розподілити на два основних блоки: радянський та пострадянський. У свою чергу, такі дослідження проводилися як у Радянському Союзі так і за його межами. Зрозуміло, щов оцінці непу більшість радянських науковців не мали змоги відступити від існуючих у той час ідеологічних лекал. Тому іманентна сутність їх поглядів лежала в площині примату політики над економікою, що послідовно відображалося в опублікованих дослідженнях. Не стали винятком наукові напрацювання, в яких розглядався історичний розвиток подільської кооперації.

Зі здобуттям незалежності України відбувся різкий поворот у висвітленні проблеми непу. Зокрема, з'явилася значна кількість досліджень, що відкинули політичну зангажованість і, користуючись автентичною джерельною базою, розглядали роль і місце кооперації в контексті реальної економічної політики більшовиків. На жаль, частина дослідників під прапором звільнення від «радянського» розуміння історичних процесів схиляються до нищівної критики усіх напрацювань науковців періоду СРСР й намагаються нівелювати позитивний вплив споживчої кооперації на розвиток пореволюційного суспільства. Разом з тим, більшість вчених, оперуючи методами історизму й об'єктивності, визнають кооперативні форми господарювання невід'ємною частиноютогочасних суспільно-політичних процесів, водночас не відкидаючи факт, що споживча кооперація працювала на зміцнення більшовицької влади.

Слід зазначити, що протягом останніх десятиліть суттєвий внесок у вивчення історії споживчої кооперації першої половини ХХ ст. зробили відомі дослідники С. Бабенко, О. Несту-

ля, с. Гелей, В. Половець, М. Аліман, В. Артеменко, Т. Оніпко, В. Гончаренко, А. Пантелеймоненко, І. Фареній, В. Рекрут та ін.

Проблеми діяльності споживчої кооперації в умовах непу розглянуті в ряді досліджень, зокрема, у працяхС. Кульчицького [2], В. Марочка [3], В. Лантуха [4], Г. Гетьмана [5], О. Пиріг [6], К. Лобач [7], В. Гольця [8] та ін.

Подією в історіографії непу стала докторська дисертація Т. Оніпко «Господарська діяльність споживчої кооперації України в період нової економічної політики (1921/1928 рр.)» [9] та вихід у світ її двох монографій [10]. Авторка глибоко розкрила торговельну та виробничу діяльність української кооперації в зазначеному історичному періоді.

Окремі епізоди щодо участі кооперативних установ та організацій в реалізації непу на Поділлі висвітлювалися в працях І. Романюка [11], О. Лойка [12], Ю. Степанчука [13], О. Мельничука [14], Н. Кузьминець [15], П. Григорчука і В. Тучинського [16] та ін. Однак, у вищеназваних працях діяльність споживчої кооперації на Поділлі в період непу відображена поверхово і не відкриває всієї палітри історіографії щодо особливостей її перебудови на радянський лад. Тому в статті пропонується проаналізувати стан історіографії споживчої кооперації Поділля в період непу та висвітлити особливості реалізації політичної лінії більшовиків в контексті вибору парадигми сучасного бачення цієї проблеми.

Варто зазначити, що із проголошенням нової економічної політикирадянська влада була змушена дати дозвіл на перевидання класичної кооперативної літератури та розробку нових кооперативних теорій. Причиною тому стала нагальна потреба активізувати роботу щодо поширення кооперативної ідеї та провести «оновлення» кооперації на більшовицький лад. Усвідомлюючи, що «нові кооператори» ще не змогли виробити власну наукову школу, більшовики звернулися до наукової спадщини відомих дореволюційних учених-економістів, теоретиків і практиків кооперативного руху, включаючи доробок М. Туган-Барановського [1], с. Прокоповича [17], В. Тотоміанца [18] та інших. На думку відомої дослідниці Т. Оніпко, «Це був період, коли більшовики намагалися всіляко залучати до теоретичної та практичної роботи провідних спеціалістів-кооператорів, що давало їм можливість бути не лише учасниками відродження кооперативного руху, але і його дослідниками й авторами наукових праць з історії та теорії кооперативного руху» [10, с. 18].

Водночас з'явилася група вітчизняних учених, які зробили значний внесок у розвиток світової кооперативної думки. У цьому аспекті цікаві праці найбільш відомих представників російської аграрно-економічної думки О. Чаянова [19], А. Челінцева [20], М. Кондратьєва та ін. [21].

Зауважимо, що значне місце у розвитку кооперативної ідеї у 1920-ті рр. належить О. Чаянову. У найбільш відомій його праці «Короткий курс кооперації», вчений, розглядаючи діяльність кооперації в умовах непу, вважав, що споживчі кооперативи повинні забезпечувати для селян значні заощадження. На його переконання, господарі зможуть направити їх на придбання сільськогосподарських машин, живності, поліпшення посівного матеріалу, тобто стануть заможними [19, с. 32]. Однак, таке бачення глибокого «промислового значення» споживчої кооперації не вписувалося в пролетарську ідеологію більшовицької влади. Тому його трактування ролі та місця споживчої кооперації розцінювалося як шлях до утворення класу «куркулів», який згодом став головним ворогом влади на селі.

Суперечливою, на наш погляд, можна вважати пропозицію О. Чаянова щодо необхідності перегляду і доповнення «рочдельської кооперативної доктрини». Викликає сумнів, що вчений, висловлюючи думку про запровадження нових принципів діяльності кооперації, вироблених кооператорами-комуністами, мав на увазі кардинальну ревізію постулатів «рочдельських піонерів». Він визнавав ці принципи «правильними у своїй основі» [19, с. 22]. На нашу думку, погляди О. Чаянова не передбачали кардинальних підходів до випробуваної часом системи кооперативних принципів, а торкалися лише незначних доповнень, які, за його твердженням, «сприяли б споживчій кооперації пристосуватися до нових форм господарської діяльності». Спадає на думку, що ці доповнення передбачали політизацію кооперативного руху, а ревізіоністські настрої вченого стали звичайним намаганням рухатися «в ногу» з часом.

Аналіз історіографії свідчить, що в другій половині 20-х років XX ст. керівництво Вукоопспілки сконцентрувало значні зусилля на розвиток пропагандистсько-освітніхзаходів серед низової мережі кооперативних установ й організацій республіки. Одним із першочергових ставилося завдання кардинально підвищити рівень фахової підготовки

працюючих в системі, а також використати їх як засіб для виховання нового покоління кооператорів. Особливістю у вирішенні цього питання стала цілеспрямована робота щодо поширення науково-популярної та навчально-методичної літератури, спеціально написаної для звичайних громадян та працівників всіх ланок ієрархічної структури.Так, за розпорядженням керівника Головного кооперативного комітету СРСР тов. Ашупп-Ільзена, всі кооперативні організації країни мали обов'язково придбати матеріалиII-ї Міжнародної конференції комуністів-кооператорів, опубліковані в книжці під назвою «На кооперативному фронті» [22 26, арк. 22] та організувати їхнє вивчення. Водночас, знайшли поширення праці М. Кантора [23] та одного з ідеологів радянської кооперації, члена правління Вукоопспіки В. Целлариуса [24]. Книги, брошури і статті цих та інших авторів друкувалися масовим накладом у видавництві «Книгоспілка» і централізовано розповсюджувались серед кооперативних установ УСРР.

З-поміж них нас може зацікавити праця В. Целлариуса «Кооперация и борьба за социализм», в якій автор наважився на критику Центроспілки та пропагував декілька ідей, які, на наш погляд, не принесли користі споживчій кооперації України. Критикуючи Центроспілку за обережне і з деяким запізненням ставлення до переходу на добровільне членство та зміну структури управління кооперацією, В. Целлариус негативно оцінив діяльність губернських об'єднань і пропонував негайно перейти до роботи за 3-х ступеневою схемою: Вукоопспілка – райспоживспілка – споживче товариство. Також він пропонував відкинути багатокрамничний уклад споживчих товариств і повернутися до однокрамничних кооперативів, вбачаючи в цьому шлях до прискорення руху товарної маси, зменшення бюрократичного апарату і поліпшення фінансового стану кооперативних установ та організацій. Практика показала, що запроваджена в 20-х роках запропонована структура управління та перехід на однокрамничні кооперативи себе не виправдали і вже на початку 30-х років система споживчої кооперації повернулася до 4-х ступеневої ієрархічної структури та відновила багатокрамничні товариства як базову ланку в системі споживчої кооперації УСРР.

Викликає сумнів висунена В. Целлариусом теза про «повний перехід до обслуговування виключно споживача.., припинивши будь-які господарські стосунки зі стороннім некооперованим населенням, як нетрудовим так і трудовим» [24, с. 83-84]. На нашу думку, в умовах більшовицької влади це було декларативне завдання, адже під час інтенсифікації хлібозаготівель кінця 20-х років та у період суцільної колективізації сільського господарства початку 30-х років кооперація виступала ефективним механізмом щодо впровадження генеральної лінії партії і змушена була обслуговувати всі верства населення, у тому числі, так званих декласованих елементів і нечленів товариств.

Загалом, В. Целлариусу своїх працях значно перебільшував значення впливу радянських органів влади на розвиток й формування кооперативних товариств та на показники їх господарської діяльності. Характерною у цьому плані є вищезгадана праця «Кооперация и борьба за социализм». У ній автор, як ми вважаємо, спростовував роль так званого «ленінського кооперативного плану», яким для кооперації відводилася провідна роль у будівництві соціалізму. За визначенням В. Целлариуса, місце кооперації - перебувати на задвірках революційної побудови пролетарського суспільства:»І тільки безнадійні мрійники або хитрі обманщики, – можуть морочити голову собі та іншим на рахунок самостійної великої ролі кооперації в русі до берегів майбутнього суспільства» [24, с. 45].

Слід зазначити, що в цей період відбувся подальший розвиток кооперативної думки в працях українських вчених, переважна більшість яких мали дореволюційний стаж кооперативної практики. З-поміж перших праць помітне місце займає робота П. Мохора «Од Баліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні» [25]. У ній розглядаються проблеми формування, розвитку і поширення кооперативної ідеології як системи не лише певних поглядів на економічне життя суспільства, а й відповідних моральних цінностей, як концепції побудови якісно нових, соціально справедливих суспільних відносин. Особливої уваги заслуговують висновки автора про тісний зв'язок національно-визвольного та кооперативного руху в Україні. Водночас відзначимо, що, захопившись дослідженням проблеми українського національного відродження, П. Мохор дійшов висновку про необхідність політизації кооперативного руху. «Кооперація не повинна стояти осторонь від політики», – заявляв він [25, с. 46], ігноруючи принцип аполітичності кооперації в її кооперативному будівництві. На нашу думку, тут проглядається відверта спроба автора

обґрунтувати намагання більшовиків поставити кооперацію на бік служіння радянській владі. Зрозумілим стає його висновок: «Самозахист примушував владу звернути увагу на кооперацію, позбавивши її самодостатнього характеру, який вона мала як громадська організація, і зробити своїм апаратом шляхом одержавлення» [25, с. 47].

Не можна погодитись з висновком П. Мохора, що «кооперативний апарат зовсім не був підготовлений до такої велетенської праці, яка накреслювалася для кооперації радянською владою» [25, с. 80]. Дослідник не приховував того, що радянська влада завоювала в кооперації керівні позиції й майже повністю усунула «старих» кооператорів з виборних посад в ієрархічній структурі управління товариств та їх спілок. Красномовним у цьому плані є твердження: «Компартія оволоділа кооперацією і тим самим запобігла реставраційним тенденціям кооператорів, революціонізувала кооперацію і змінила її соціальний склад, зробивши її, таким чином, цілком радянською» [25, с. 81]. Як бачимо, наведений висновок відомого дослідника теорії та історії споживчої кооперації України є доказом того, що в кооперативному житті під впливом більшовицької пропаганди верх взяли політичні, а не економічні чинники, що, в свою чергу, призвело до втрати кооперацією демократичних засад та господарської самостійності.

Важливе значення для розвитку кооперативної теорії становлять праці відомого історика П. Височанського. Передусім, слід згадати його монографію «Начерк розвитку української споживчої кооперації» [26]. У праці розглядається процес становлення системи споживчих товариств і спілок в Україні, подаються досить детальні дані про їх чисельність й поширення у різних регіонах, а також аналізуються соціально-економічні та політичні умови функціонування кооперативної мережі. Водночас, не можна погодитись з твердженням автора про те, що українська інтелігенція «своїми «кооперативними мріями» та «чоловіколюбивими зітханнями» уникала боротьби за незалежність української кооперації й, фактично, «ховалась від жорстокої дійсності пролетарської революції» [26, с. 142].

В іншій праці «Коротка історія кооперативного руху на Україні» [27] П. Височанський, на думку П. Пожарського, зумів вдало підвести на соціалістичні рейки вже відомі факти з історії української кооперації [28, с. 31]. На наше переконання, вчений намагався пристосуватися до кон'юнктури більшовицького режиму і, наголошуючи на дрібнобуржуазному сумлінні дореволюційних кооператорів, відступав від своїх попередніх поглядів щодо ролі кооперативної інтелігенції в державному будівництві України.

Викликають інтерес дослідження П. Пожарського «Нариси з історії української кооперації» [29], «Початок союзного будівництва споживчої кооперації на Україні» [30] та монографія «Соціальний склад української кооперації» [31]. Так, в останній праці автор, зосередившись на аналізі фактологічного матеріалу, наголошував, що між диференціацією населення та диференціацією кооперації існує тісний зв'язок, який свідчить про неоднаковість інтересів різних соціальних груп. Звідси й висновок про наявність різних кооперативних спілок: селянських, дрібнобуржуазних і робітничих. Погоджуючись із його твердженням про те, що напрямок діяльності кооперативу визначається його соціальним складом, не поділяємо тези про те, що буржуазний кооператив на селі утворюють сільські багатії, а так званий радянський кооператив – сільська біднота, бо така позиція обмежувала вступ до кооперативів середняка й сільської інтелігенції. Ще більше заперечення викликає позиція П. Пожарського, коли він говорить про середняка: «З ким складає середняк свій кооперативний блок, цілком залежить від такту та вміння місцевих кооперативних, партійних та радянських робітників» [31, с. 66]. Виходячи з кооперативних принципів, правильність і дієвість яких довела практика, не соціально-класова належність й вказівки держави, а передусім економічні інтереси мають об'єднувати людей у кооперативи та їх спілки.

Зберігають науковий інтерес праці, довідникові видання й статті керівників центрального апарату Вукоопспілки М. Вєтошкіна [32], О. Генкіна [33] та ін., побудовані на марксистсько-ленінській ідеології класової боротьби та домінуючої ролі диктатури пролетаріату. Разом з тим, у деяких доробках вищеназваних авторів звучала досить смілива критика влади, особливо стосовно насадження партійного апарату та надмірної політизації системи споживчої кооперації УСРР. Так, О. Генкін в статті «О руководящих кадрах потребкооперации Украины» наважився негативно оцінити заходи влади щодо введення комуністів до складу правлінь та ревізійних комісій. «Цілком зрозуміло, – запевняв автор, – що таке перенасичення комуністами керівних органів середньої ланки кооперації не може бути визнано нормальним. Всупереч

взятій лінії на активне залучення позапартійних селян в радянський апарат.., – тут ми маємо відчутне ослаблення безпартійних кадрів взагалі і селянських зокрема. Недоцільність такого перенасичення райспоживспілок і ревкомісій комуністами ще й тому, що [воно] йде на шкоду безпосередньо низовій роботі». Завершуючи свої висновки, автор наголошує, що «немає ніяких підстав для відмови й наполегливої роботи над тим, щоб залучати до активного керівництва кооперативною роботою чесного і ділового позапартійного пролетаря» [34, с. 6]. Згодом, О. Генкін частково змінив свої переконання, і визнав важливу роль «партійно-радянської громадськості» у вирішенні основних завдань кооперації, адже, на його думку «кооперація перетвориться в додаток до радянської економічної системи, замість того, щоби стати її підвалинами» [35, с. 9].

Доречно відмітити, що таке «вільнодумство» керівників Вукоопспілки не могло сподобатися Й. Сталіну та його оточенню, тому в другій половині 30-х років XX ст. В. Целлариус, О. Генкін та інші високопоставлені працівники центрального апарату зазнали політичних репресій, більшість з них була позбавлена життя.

Слід зазначити, що ряд наукових досліджень стосовно кооперативного руху на Україні з'явилися у зв'язку зі святкуванням 10-ї річниці жовтневої революції. Зокрема, в 1927 р. вийшла друком монографія Є. Дешка «Кооперація на Україні» [36], присвячена 10-річчю встановлення радянської влади. Автор не приховував того факту, що у роки воєнного комунізму кооперація була одержавлена, при цьому він повністю підтримував директивну практику більшовиків [36, с. 12].

Тоді ж з'явилася праця С. Зарудного «Українська кооперація на десяті роковини Жовтневої революції. 1917-1927» [37]. Оскільки вона була написана з більшовицьких позицій, автор пов'язував досягнення споживчої кооперації з організаційною роботою радянської влади. Зрозуміло, що висновки Є. Дешка і С. Зарудного були кон'юнктурними й чітко вписувалися в тогочасні ідеологічні реалії.

На жаль, у зазначених вище дослідженнях стан кооперації Поділля у роки непу окремо не розглядався, й тому згадані праці не розкривають повної картини її економічної діяльності та організаційно-кооперативної роботи у зазначений період.

Однак, це зовсім не означає, що її стан та розвиток не знайшли свого відображення. Так, значний історіографічний масив складають доробки подільських кооперативних діячів, опублікованих в місцевих та республіканських кооперативних виданнях. Зокрема, у редакційній статті «Подільська кооперація», розміщеній у періодичному виданні «Бюлетень Подільського губсоюзу», визнавалося, що внаслідок запровадженої організаційної структури подільська кооперація набула стану, коли кожний з її ступенів «обов'язково воював на два фронти – з вищою кооперативною організацією і зі своїми членами». Тому, на думку редакції бюлетня, необхідно було провести заходи, які б «наблизили кооперативні організації до населення» [38, с. 2]. На нашу думку, потрібно погодитись з автором, який закликав використати досвід попередників, і визначав, що найкращою формою організації подільської кооперації могли стати великі районні спілки у Вінниці, Проскурові, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Тульчині і Бершаді, тобто у містах, найбільш економічно сильних, визнаних населенням та «гарно сполучених з такими економічними осередками, як Київ та Одеса» [38, с. 2].

Особливістю цих публікацій стало те, що певна частина авторів насмілювалася висловлювати власні думки щодо функцій кооперативних установ та організацій, виступали з критичними зауваженнями з приводу будівництва ієрархічної структури споживчої кооперації тощо. Однак плюралізм думок існував лише на початковій стадії запровадження непу. Вже влітку 1921 р. влада чітко окреслила завдання кооперації, які місцевий партійний функціонер тов. Яковлів визначив так: «Ясно, що кооперація є єдиним провідником товарів між містом і селом». Не залишаючи місця для інших думок, партійний керманич поставив чітке завдання: успішною кооперативною роботою «цілком знищити спекулянтів», визволити селянина й робітника з рук «кровосисня-крамаря», наблизити село до міста [39]. Тому в наступних роках будь-які спроби досвідчених кооператорів внести конструктивні пропозиції щодо організаційної побудови кооперації Поділля не бралися до уваги, а навпаки, всіляко присікалися.

Крім публікацій у місцевій періодиці, у цей час з'явилися розвідки в республіканських виданнях, у яких частково висвітлювалася діяльність кооперації Поділля в роки непу. Так, до

10-ї річниці жовтневої революції в центральних часописах УСРР було опубліковано декілька статей про стан подільської кооперації за період розвитку 1917-1927 рр. Зокрема, «Кооперативне будівництво» надрукувало доробок Йосипа Явного «Споживча кооперація на Вінниччині за 10-ть років Жовтневої революції», в якому автор розглянув стан споживчої кооперації регіону в період нової економічної політики (1921-1927 рр.) [40]. Аналізуючи розвиток кооперації під час цього періоду, автор переслідував бажання догодити владі і, показуючи «неспроможність» попередньої моделі кооперації, намагався переконати читача, що реорганізована на радянський лад споживча кооперація Вінниччини «стоїть на сторожі інтересів працюючих мас» [40, с. 79].

Слід зауважити, що в опублікованих в «Кооперативному будівництві» статтях А. Г-ка [41], М. Ямпольського [42] та ін., присвячених 10-й річниці жовтневої революції, стан подільської кооперації у період непу висвітлювався лише як «перемоги» оновленої кооперативної системи краю [43]. Тому обмаль історіографічних досліджень щодо діяльності подільської кооперації в зазначений період у значній мірі вдалося компенсувати за рахунок праць, які вийшли на всеукраїнському рівні.

Таким чином, на першому етапі історіографії в 20-х рр.про діяльність української кооперації писали переважно партійно-державні діячі, економісти, теоретики кооперативного руху, фахівці-практики, статистики, журналісти і публіцисти. В цих публікаціях домінувала спрямованість на вихваляння так званого «ленінського кооперативного плану» та політики більшовиків щодо його виконання.

Лише окремі роботи щодо розвитку споживчої кооперації в період непу були підготовлені професійними істориками. Проте у зазначеному періоді не вийшло жодного наукового дослідження, яке б характеризувало стан кооперації на Поділлі. Разом з тим, побачила світ значна кількість статей, авторами переважної кількості яких були кооператори-практики. Тому в цих працях провідне місце посідали питання створення й поширення кооперативної мережі, її господарські показники тощо. Водночас у цих доробках був відсутній глибокий аналіз структурних змін, обґрунтування соціальної ролі споживчої кооперації, зокрема у задоволенні нагальних потреб членів товариств. На нашу думку, саме ці обставини суттєво вплинули на зміст і форму викладу матеріалу.

Отже, здійснений історіографічний аналіз наявної літератури свідчить, що роль і місце споживчої кооперації в період непу більшою чи меншою мірою аналізувалося дослідниками кооперативного руху. Проте всебічного, синтезованого вивчення, яке б дозволило скласти повне уявлення про особливості господарювання споживчої кооперації Поділля в умовах непу, не відбулося.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / М.И. Туган-Барановский. – М.: Экономика, 1989. – С. 438.
2. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому» / С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1991. – 430 с.; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1929) / С.В. Кульчицький. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 2. – 336 с.;Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
3. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1928 рр.) / В.І. Марочко. – К.: М.Р. Kots Rublishing, 1995. – 240 с.
4. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. / В.В. Лантух – Харьков: Основа, 1992. – 192 с.
5. Гетьман Г.А. Кооперативная торговля: развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР) / Г.А. Гетьман. – Харь ков: Изд-во при Харьковском госуд. ун-те, 1985. – 248 с.
6. Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації / О.А. Пиріг. – К.: Вид-во КНТЕУ, 2001. – 274 с.
7.Лобач К.В. Історичний досвід регулювання споживчого ринку України в період НЕПу (історико-економічний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / К.В. Лобач. – К.:АН України, Ін-т історії України, 1994. – 17 с.
8. Голець В.В. Кооперація і неп (20-ті роки ХХ ст.) / Голець В.В. – Чернігів: Просвіта, 2006. – 244 с.
9. Оніпко Т.В. Господарська діяльність споживчої кооперації україни в період нової економічної політики (1921-1928 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.В. Оніпко. – Харків, 2011. – 36 с.
10. Оніпко Т.В. Торговельна діяльність споживчої кооперації України в період непу (історико-економічний аспект) / Т.В. Оніпко: Монографія. – Полтава: РВВ ПУСКУ. – 2010. – 344 с.; Оніпко

Т. В. Виробничі галузі споживчої кооперації України в контексті нової економічної політики (1921-1928 рр.) / Т.В. Оніпко: Монографія. – Полтава: РВВ ПУСКУ. – 2010. – 381 с.
11. Романюк І. Сільськогосподарська кооперація в Україні (1921-1927 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Романюк. – КДУ ім. Т. Шевченка. – К., 1993. – 20 с.
12. Лойко О. Г. Радгоспне будівництво на Поділлі в 1917-1920 рр. / О. Г. Лойко //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. IV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С. 76-79.
13. Степанчук Ю. С. Місце робітників у соціальній структурі населення Поділля в період нової економічної політики / Ю. С. Степанчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. IV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С. 82-85.
14. Мельничук О. А. Комнезами у кооперативному русі на Поділлі / О. А. Мельничук //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. IV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С. 78-81.
15. Кузьмінець Н. П. Торговельна політика більшовиків в першій половині 20-х років XX ст. / Н. П. Кузьмінець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. IX.Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2005. – С. 105-109.
16. Григорчук П. С., Тучинський В. А. Трансформація внутрішньої торгівлі в 1921-1925 рр. / П. С. Григорчук, В. А. Тучинський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 12. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2007. – С. 48-51.
17. Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России. Его теория и практика / С.Н. Прокопович. – М.: Кооперативное издательство, 1918. – 430 с.
Тотомианц В.Ф. Теория, история и практика потребительской кооперации / В.Ф. Тотомианц. М.: Кооперативное издательство, 1918. – 370 с.
19. Чаянов А.В. Краткий курс кооперации / А.В. Чаянов. – М.: Кооперативное издательство, 1925. – 80 с.
20. Челинцев А.Н. Сборник статистических материалов по вопросам организации крестьянского хозяйства Украины и смежных губерний / А.Н. Челинцев. – Одесса: Б.и., 1922.– 135 с.
21. Кондратьев Н.Л. Емкость деревенского рынка фабрикатов в 1923–1924 году / Н.Л. Кондратьев // Социалистическое хозяйство. – Кн.3. – М.: Б.и., 1924. – С.176–187.
22. Державний архів Вінницької області (ДАВіО). – Ф.Р-3163, оп.3, спр. 11.
23. Кантор М. Основы кооперативной политики РКП(б) / Матвій Кантор. – Москва: Государсвенное издательство, 1926. – 98 с.
24.Целлариус Викт. Кооперация и борьба за социализм / Виктор Целлариус. – Харьков: «Книгоспілка», 1925. - 208 с.
25. Мохор П. Од Баліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні / Павло Мохор. – К.: Книгоспілка, 1924. – 108 с.
26. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації. В 2-х ч.ч. / Павло, Височанський. – Катеринослав: Книгоспілка, 1925. – Ч. 1. – 174 с.
27. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / Павло Височанськийй. – Харків: Червоний шлях, 1925. – 52 с.
28. Нова громада, 1925. – № 2.
29. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації / Петро, Пожарський. – К., 1919. – 88 с.
30. Пожарський П. Початок союзного будівництва споживчої кооперації на Україні / Петро, Пожарський // Праці науково-дослідної катедри кооперації при Київському кооперат. інституті ім. В. Я. Чубаря, 1928. – Кн. V. – С. 115 – 168.
31. Пожарський П. Соціальний склад української кооперації / Петро, Пожарський. – К.: Книгоспілка, 1928. – 68 с.
32. Ветошкин М.К. Современное состояние и задачи потребительской кооперации / М.К. Ветошкин // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 13. – С. 1–6.
Генкін О. Споживча кооперація / О. Генкін, О. Гречка. – Харків: Б.в., 1927. – 138 с.
34. Генкин А. О руководящих кадрах потребкооперации Украины / Александр Генкин // Кооперативный Бюллетень. – 1925. – № 21. – С. 5-7.
35. Генкин А. Основная задача кооперации / Александр Генкин // Кооперативный Бюллетень, 1926. – № 3. – С. 7-9.
36. Дешко Є. Кооперація на Україні / Є. Дешко. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 100 с.
37. Зарудний С. Українська кооперація на десяті роковини Жовтневої революції. 1917–1927 / С. Зарудний. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 43 с.
38. Дашков М. До підсумків і перспектив кооперативної праці на Поділлі / Матвей, Дашков // Бюлетень Подільського губсоюзу, 1922. – № 2-4 – С. 1- 5.

39. Яковлєв. Роля й значення кооперації / Яковлєв // Вісти, 1921. - № 128.
40. Явний Й. Споживча кооперація на Вінниччині за 10-ть років Жовтневої революції / Йосип, Явний // Кооперативне будівництво, 1927. – № 22. – С. 75-79.
41. Г-ка А. Десятиріччя споживчої кооперації на Україні / Андрій, Г-ка // Кооперативне будівництво, 1927. – № 13. – С. 13-24.
42. Ямпольский М. Этапы и достижения потребительськой кооперации Украины за 10 лет / Михаил, Ямпольский // Кооперативне будівництво, 1927.– № 21. – С. 14-25.
43. Білінський П. Стан споживчих товариств Кам'янеччини / Петро, Білінський // Нова громада, 1924. – № 30, с. 24-25.

Ладаняк И.А. ОСОБЕННОСТИ ИСТОРИОГРАФИИ 1920-Х ГОДОВ ОТНОСИТЕЛЬНО УЧАСТИЯ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ КООПЕРАЦИИ В РЕАЛИЗАЦИИ НОВОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ БОЛЬШЕВИКОВ НА ПОДОЛИИ

Анализируется историография потребительской кооперации в период нэпа и рассматриваются особенности освещенияотносительно участия кооперативних учреждений и организаций Подолии в реализации политической линии большевиков.

Ключевые слова: Подолия, большевистская власть, потребительская кооперация, новая экономическая політика, историография.

Ladanyak I.A.. HISTORIOGRAPHICAL ASPECTS OF CONSUMER'S CO-OPERATION'S PARTICIPATION IN REALIZATION OF BOLSHEVIK POWER THE NEW ECONOMIC POLICY IN THE USSR, ON THE PODILLIATERRITORY

Historiography of consumer's co-operation in the NEP period is analyzed and the peculiarities as to the clearing of consumer's institutions' participation and organization of Bolshevik political lines realization on the Podillia territory are dealt with in this article.

Key words: Podillia, Bolshevik power, consumer's co-operation, the New Economic Policy, historiography.

УДК 930.1 : 94(477)

М.В. Стопчак

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО СОЮЗУ (УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО СОЮЗУ) – ВАЖЛИВА ПЕРЕДУМОВА ВИНИКНЕННЯ ДИРЕКТОРІЇ УНР: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

На широкому історіографічному і фактичному матеріалі досліджено провідні тенденції в нагромадженні знань стосовно основних напрямів діяльності Українського національно-державного союзу (Українського національного союзу), як важливої соціально-політичної передумови виникнення Директорії УНР. Виявлено, систематизовано і охарактеризовано основні групи історіографічних джерел із зазначеної проблеми. Виділено коло проблем, що потребують подальшого вивчення та наукової інтерпретації.

Ключові слова: історіографія історії України, історіографічний процес, історіографічні джерела, Директорія УНР, Український національно-державний союз, Український національний союз.

Поява на політичній арені України восени 1918 р. Директорії УНР, що проголосила відновлення скасованої гетьманом П.Скоропадським Української Народної Республіки, в значній мірі пов'язана з діяльністю Українського національно-державного союзу (далі УНДС). Варто зазначити, що сучасні українські дослідники часто займають діаметрально протилежні позиції щодо ступеня впливу УНДС–УНС на процес виникнення Директорії УНР та її подальшу політику[1, с. 551; 2, с. 115]. І все ж, незважаючи на контраверсійність точок зору з даного питання, вважаємо правильним підхід, згідно якого неможливо всебічно з'ясувати соціально-політичні передумови виникнення Директорії як органу керівництва повстанням проти гетьмана без розуміння змісту, напрямів та наслідків діяльності таких суспільно-політичних організацій доби гетьманату як УНДС–УНС.

Стан вивчення діяльності УНДС–УНС в сучасній вітчизняній історіографії і є завданням представленої статті.

Одним з перших робить спробу з'ясувати соціально-політичні передумови виникнення опозиції гетьманській владі, що згодом набрало організаційних форм у вигляді УНДС–УНС, сучасний історикВ.Верстюк. Він зокрема відзначає, що «у конкретних умовах 1918 р. в українському суспільстві «нуртували пристрасті, його роздирали соціальні та національні протиріччя», які «перешкоджали об'єднанню соціуму на демократичній платформі Центральної ради… і особливо далися взнаки при спробі використати як об'єднуючі консервативні цінності». Дослідник стверджує, що «реальних, суто українських модерних консервативних цінностей практично не існувало», а «форма Гетьманату, запозичена з часів козацької держави і станового суспільства 1918 р., могла бути лише декоративним обрамленням держави, але аж ніяк не реальною державотворчою традицією». Натомість українська демократія, яка «на завершальному етапі діяльності Центральної ради, здавалося, взагалі втратила здатність до колективних дій», за словами В.Верстюка, «в опозиції гетьманові знайшла безпрецедентну основу для об'єднання». На його думку, «з переходом до опозиції вона звільнилася від невластивої їй конструктивної діяльності, дістала змогу критикувати, вести боротьбу, електризувати маси. У другій половині 1918 р. вона пережила справжній політичній ренесанс»[3, с. 58].

Серед нечисленних праць початку 90-х рр. XX ст., які спеціально присвячені діяльності Українського національного союзу,варто звернути увагу на розвідку Ю. Терещенка «Український національний союз: виникнення і діяльність», статтю С. Кульчицького «Українська Держава часів гетьманщини», а також спільну статтю Р.Пирога і Ф.Проданюка «Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета», в яких автори продемонстрували намагання відійти від усталених штампів оцінки УНС. Так, Ю.Терещенко, аналізуючи трансформацію УНДС в УНС, зазначає, що з входженням у липні 1918 р. до складу УНДС українських соціал-демократів і есерів характер і зміст його діяльності різко змінюється. Згодом міняється його назва і очільник. Сама діяльність УНС набуває «характеру відвертої соціальної демагогії і безоглядної протидії гетьманському уряду». Переговорний процес керівників УНС з провідниками більшовицької делегації Х.Раковським та Д.Мануїльським про організацію державного перевороту в Україні та інші «антигетьманські кроки» представників Союзу, на думку вченого, призвели до короткотривалих арештів українських соціалістичних лідерів, що «трактувалось українськими соціалістичними партіями як боротьба з «українством» і вело до поглиблення розколу в українському суспільстві»[4, с. 35]. За словами Ю.Терещенка, «вузькопартійна тактика УПСР і УСДРП призвела до виходу з Українського національно-державного союзу його засновника – Української демократично-хліборобської партії, яка звинувачувалась у «буржуазності».На вимогу українських есерів та есдеків УНДС було перетворено на Український національний союз»[4, с. 35].

У свою чергу, с. Кульчицький звертає увагу на об'єктивні причини, які, на його думку, штовхали гетьмана до переговорів з УНС. Він зокрема стверджує, що гетьман «потребував підтримки Національного Союзу, бо знав, що білогвардійці вкупі з Антантою відмовляють Українській державі у праві на існування». За словами С.Кульчицького, в результаті переговорів гетьмана і представників УНС, «склад нового кабінету, сформованого під головуванням Ф.Лизогуба, виявився компромісним», оскільки в ньому були кандидати як Національного Союзу, так і Протофісу. Проте, зазначає далі автор, «компромісом в українській партії не задовольнилися, а тому продовжували готувати повстання проти режиму. Скоропадський змушений був розпустити кабінет і 14 листопада задекларував федеративний союз з Росією»[5, с. 78].

На складну внутрішню політичну ситуацію, в якій опинився гетьман П.Скоропадський після приходу до влади, звертають увагу Р.Пиріг та Ф.Проданюк. Автори зазначають, що українські політичні партії не підтримували гетьмана і звинувачували у прагненні встановити «единую и неделимую», натомість російські монархічні кола та Союз Земельних власників звинувачували його в сепаратизмі, в тому, що він заради особистої кар'єри не зупинився б і перед відокремленням «Малоросії від Росії»[6, с. 98]. Аналізуючи поведінку гетьмана у цих складних умовах, дослідники вважають що той обрав не самий оптимальний варіант у своїх спробах знайти спільну мову з силами національної демократії: заборонив Українському національному союзу проведення Всеукраїнського конгресу, не погодився розширити уряд за

рахунок «міністрів-українців». Як результат – представники УНС склали свої повноваження і «14 листопада урядова коаліція розпалася»[6, с. 101].

У другій половині 90-х рр. XX ст. з'явилося ще кілька ґрунтовних праць, присвячених добі Української революції 1917–1921 рр., в яких, поряд з іншими питаннями, розглядається й історія УНДС–УНС. Зокрема, у другому розділі кандидатської дисертації В. Клименка-Мудрого, присвяченої національно-демократичним рухам за часів Української Держави гетьманаП.Скоропадського, детально розглядається процес об'єднання національно-демократичних партій та організацій, утворення єдиного національного фронту – Українського Національного Союзу. Характеризуючи програмні засади нового об'єднання національних сил, що постало на початку серпня 1918 р., автор прийшов до висновку, що УНС прагнув до об'єднання усіх національно зорієнтованих громадсько-політичних організацій, ставив за мету українізацію та демократизацію суспільного ладу Української Держави. Такий напрям, на думку дослідника, давав підстави сподіватися на зближення національної демократії з національними консервативними силами[7, с. 19], проте реально такого зближення не відбулось.

У 1997 р. О. Бойко опублікувала статтю «Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р.» і продовжила дослідження УНС у подальших своїх працях. Розглядаючи зокрема процес пошуку шляхів утворення єдиного національного фронту одразу після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р., О.Бойко схиляється до думки, що намагання очолити цей процес першою продемонструвала ліберально-демократична Українська партія соціалістів-федералістів. Дослідниця пов'язує лідерство есефів насамперед з тим, що ця політична сила залишалась «єдиною партією з табору Центральної Ради, що діяла цілком легально», оскільки «гетьманські кола розглядали їх як своїх можливих союзників»[8, с. 15]. Однак, УПСФ, наголошує О.Бойко, не спромоглася стати справжнім центром національного руху в нових умовах, на що були об'єктивні причини. Дослідниця пов'язує їх, перш за все, з позицією української соціал-демократії, яка взагалі відкидала тактику єдиного національного фронту, вважала неприйнятною для себе платформу для об'єднання, запропоновану Союзом[8, с. 18].

Узагальнюючи власне бачення причин слабкості УНС, О.Бойко вбачає їх у роз'єднаності національно-орієнтованих сил. Ці сили, підкреслює дослідниця, усвідомлюючи небезпеку розколу в своїх рядах, «виявляли тенденції до об'єднання», але водночас демонстрували «нездатність... до компромісу», що виразно виявилось в добу Української Держави гетьмана П.Скоропадського[8, с. 14].

Не обійшов увагою досліджувану проблему й В.Солдатенко. Він зокрема наголошує на тому, що після гетьманського перевороту 1918 р. серед політичних сил України не було єдності у поглядах на сутність ситуації, перспективи визвольної боротьби, розстановку політичних сил. Це не сприяло створенню ґрунту для координації і консолідації сил. Разом з тим, дослідник зазначає, що «розуміння ж того, що без досягнення єдності дій хоча б між кількома близькими за позиціями організаціями... неможливий кінцевий успіх руху, зумовлювало пошук взаємоприйнятних рішень, кроки до створення коаліцій, блоків»[1, с. 493–494]. Одним з таких кроків і було створення УНДС. Констатуючи поміркований характер політичних сил, що утворили УНДС, дослідник звертає увагу на той факт, що ці сили у своєму ставленні до гетьманської влади поділялись на два угрупування: праве, консервативніше, і ліве, опозиційніше. Перше угрупування домагалось заміни неукраїнського уряду на національно орієнтований, нехай і буржуазний, але обов'язково український; друге в центр вимог ставило такі питання соціально-економічного та класово-політичного характеру, які не міг задовільнити уряд будь-якого складу – національно-українського чи неукраїнського[1, с. 495].

Неуспіх діяльності УНДС дослідник вважає закономірним, підкреслюючи, що «… лінія компромісу, сповідувана ним, була неприйнятна водночас з обох сторін – і з боку П. Скоропадського (точніше, австро-німецьких окупантів, які реально контролювали становище), і з боку основних мас селянства, радикалізм настроїв яких виявлявся дедалі могутніше»[1, с. 544].

Наприкінці 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. ряд аспектів досліджуваної проблеми розглянули у своїх працях А. Гриценко, О.Любовець, Ф.Турченко, Д.Яневський. Так, О.Любовець у монографії «Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років» та Ф.Турченко у науковій біографії М.Міхновського демонструють нові погляди на роль правих

сил у формуванні Українського національно-державного союзу. Зокрема, О.Любовець дотримується думки, що УДХП, яка підтримала гетьманський переворот, розраховувала на участь своїх представників в уряді Української Держави і з цього приводу велися переговори з П.Скоропадським. Пропонувалися кандидатури М.Міхновського на посаду міністра внутрішніх справ та В.Липинського на посаду міністра закордонних справ. Але перший кандидат, відомий своєю «різкою вдачею», визнавався небажаним як Союзом землевласників, так і українськими політичними партіями, а В.Липинський сам особисто відмовився від запропонованої посади і погодився лише очолити посольство в Австро-Угорщині. Дослідниця приходить до висновку: оскільки «інших пропозицій зайняття міністерських постів представникам УДХП не було, і таким чином партія опинилась поза урядовою діяльністю», її провід, не погоджуючись з персональним складом кабінету Ф.Лизогуба, фактично перейшов в опозицію до останнього[9, с. 127–128].

Про переговорний процес правих партій з Гетьманом щодо входження останніх до гетьманського Кабінету Міністрів йдеться йу монографії Ф.Турченка. Він наводить чимало цікавих фактів про постійні спроби провідників УДХП вплинути на П.Скоропадського, аби «українізувати» уряд, включивши до його складу більшість представників українських демократичних партій[10, с. 263]. Створений за активної участі правих партій УНДС, був, на думку Ф.Турченка, формою легальної опозиції, метою якої була «активна участь в державному будівництві»[10, с. 259]. Однак, ця мета не була досягнута, оскільки «принципова різниця в поглядах на характер української держави унеможливила конструктивний діалог між гетьманом і УНДС». Це, зрештою, зазначає Ф.Турченко, визначило подальшу долю Союзу[10, с. 260– 261].

Формам і методам діяльності УНС, що виник на базі УНДС, присвятила свою працю А.Гриценко. Аналізуючи спектр політичних сил у добу Гетьманату, дослідниця зазначає, що гетьманський уряд не включив до «переліку найнебезпечніших (для влади – М.С.) політичних утворень» ані російські політичні організації, які існували в Україні, ані Український національний союз[11, с. 27], і т.ч. УНС був легальною політичною організацією. Враховуючи цей факт, українські есдеки та есери, які в травні провели свої нелегальні партійні з'їзди і знаходилися під пильним оком МВС Української Держави, побачили можливість діяти через опозиційну організацію, офіційно не заборонену урядом. А. Гриценко, посилаючись на доповідну гетьманської Державної варти, датовану груднем 1918 р., перелічує всі політичні сили, які входили до складу УНС, наголошуючи, що напередодні антидержавного повстання він «значно розширив свій вплив»[11, с. 28].

Цікавий матеріал щодо діяльності УНДС–УНС наводить у своїй монографії Д. Яневський[12]. Власне, історії УНДС у його монографії відводиться мало місця, автор, більш детальноаналізує діяльність УНС. При цьому в праці вперше в історичній літературі досліджується маловідомий факт, який має важливе значення для розуміння того, яку мету переслідували керівники майбутнього повстання проти гетьмана, створюючи УНС. Мова йде «... про спробу деяких діячів Центральної Ради скликати в Києві – вже після перевороту 29 квітня, Українські Установчі Збори»[12, с. 212]. Автор навів конкретні пропозиції щодо напрямів боротьби за відродження української державності, які запропонували представники ініціативної групи членам Установчих Зборів. Однією з головних була така: «Нарада членів Установчих Зборів обирає уряд УНР і доручає йому організацію боротьби за відновлення Республіки». Але, зазначає дослідник, більшість із присутніх членів Установчих Зборів не підтримали пропозицію, запропоновану Шаповалом, Швецем та Янком, і тому надалі спроб скликати Установчі Збори більше не робилось[12, с. 213].Д.Яневський при цьому підкреслює, що пізніше у своїх працях зарубіжні історики, в т.ч. і сам М.Шаповал, по-різному оцінювали наслідки цих подій для подальшої долі боротьби національної демократії проти Гетьманату. Але серед розмаїття точок зору, на думку Д.Яневського, були такі, які об'єктивно розкривають плани ініціаторів створення УНС щодо цієї організації. Так, автор погоджується з точкою зору М.Стахіва, який зазначав, що ініціаторам скликання Установчих Зборів України ідея «... фундування УНСоюзу бачилась як ідея створення «тимчасового громадсько-репрезентативного органу», щоб не скликати знову Української Центральної Ради і усунути від політичного впливу М. Грушевського і ряд його прибічників[12, с. 214].

Д.Яневськийвизначив й характерні риси УНС– повну конспіративність, вузьконаціональний характер[12, с. 216], на конкретних фактах показав, що політика навіть

революційно налаштованої частини УНС щодо гетьманату була надзвичайно суперечливою, непослідовною і з моральної точки зору не завжди бездоганною. Зокрема УНС, зазначаєД.Яневський, ведучи переговори із П.Скоропадським про порозуміння, одночасно вступає в прямі контакти як з представниками Антанти, так і більшовиками, намагаючись заручитись їх підтримкою для усунення від влади «германофільського уряду гетьмана». Особливо недалекоглядним, на думку автора, були переговори з більшовиками, які не сприймали ідеї української державності[12, с. 215–219].

Більшість сучасних вітчизняних істориків, на відміну від зарубіжних, схиляються до думки про неможливість досягнення реальної згоди між гетьманом і УНС, хоча пояснення цьому висувають різні. Одні дослідники (В.Солдатенко) вважають, що такого порозумінні апріорі не могло бути, оскільки основні сили Української революції (в т.ч. й керівництво УНС) оцінювали гетьманський режим як контрреволюційний[13, с. 257]. Інші історики (Д.Яневський) звертають увагу на той факт, що і гетьман вів свою гру. Підкреслюючи своє бажання знайти спільну мову з українською національною демократією, гетьманський уряд, зазначає Д.Яневський, також активно розігрував «російську карту», сприяв, як і німці, формуванню й озброєнню Південної армії А. Денікіна[12, с. 221].

У свою чергу, В.Клименко-Мудрий вважає, що в умовах відсутності єдності серед членів УНС відносно стосунків з гетьманською владою, частина його керівництва (В.Винниченко, М.Шаповал) просто використовувало цю організацію «для прикриття своєї таємної діяльності», тобто підготовки до збройного повстання проти гетьмана[7, с. 20]. Натомість В.Яценко дійшов висновку, що у відсутності порозуміння винні як гетьман, так і УНС. «Обидві сторони прагнули не стільки до порозуміння, досягнення реального компромісу, – зазначає дослідник,– скільки намагалися виграти за рахунок іншої, використовуючи одна одну»[14, с. 32].

Узагальнюючи історіографію питання, стає очевидним, що попри певні здобутки, далеко не всі його аспекти знайшли рівноцінне висвітлення і наукову інтерпретацію. Особливо це стосується УНДС, чия історія, на думку Д.Яневського, до сьогодні залишається однією з найменш досліджених в історичній науці[12, с. 211]. На наш погляд, необхідно розширити фактологічну та джерельну базу дослідження діяльності цієї організації. Адже і сьогодні вітчизняні дослідники висвітлюють діяльність УНДС, посилаючись в основному на праці декількох політичних діячів того часу(М.Шаповала,П.Христюка, Д.Дорошенка, В. Винниченка та деяких ін.). Хоча самМ. Шаповал у своїх працях називає цілу низку прізвищ політичних діячів, які діяли в УНДС – О.Макаренко, І. Луценко, М.Кушнір, Ф.Корчинський,О.Грушевський, В.Скрипник, М.Міхновський, брати В. та С. Шемети. Нам також достеменно і до цього часу не відомо, чи мав УНДС свої філії на місцях, а якщо мав, то наскільки реальним був їх вплив, яким був характер їх взаємовідносин із розгалуженою мережею партійних осередків політичних партій, що не ввійшли до складу УНДС – тобто, УПСР та УСДРП. Існує потреба більш ретельно дослідити причини слабкості УНДС, відсутність реального поступу в справі порозуміння з гетьманом, механізми трансформації УНДС в УНС. На жаль,в багатьох, у тому числі сучасних працях, переважає абсолютизація окремих факторів, як таких, що перешкодили УНДС порозумітись з гетьманом. Для одних дослідників – це надмірна залежність П.Скоропадського від німецьких окупантів, які боялись, що гетьман, знайшовши спільну мову з поміркованим крилом національної демократії, вийде з-під їх контролю. Інші науковці вбачають головну причину в особі самого гетьмана.Спираючись на тезу М.Шаповала про спроби П.Скоропадського «трансформувати Україну в єдину-неділиму чорну Росію» [15, с. 134], вони роблять висновок, що гетьман серйозно не збирався співробітничати з УНДС, оскільки своє майбутнє мислив поза українством і Україною. На наш погляд, потрібен комплексний підхід, який би враховував вагомість кожного з аргументів, розглядав їх у взаємозв'язку і взаємозалежності, що дозволить вийти на синтезовану точку зору з даного питання. Такий підхід потрібен і при з'ясуванні причин трансформації УНДС в УНС, в оцінці яких серед дослідників також існує різнобій: одні дослідники наголошують на органічних вадах програмних засад УНДС, які не відповідали настроям більшості українського народу, інші – вважають, що головну роль у перетворенні УНДС в УНС відіграли керівники найбільш революційної частини української демократії, а саме, лідери УПСР та УСДРП, які під прикриттям нової організації замислили збройним шляхом ліквідувати гетьманат.

На наш погляд, такі контраверсійні підходи є наслідком, перш за все, невирішеності ключових концептуальних питань, пов'язаних з періодом існування гетьманської держави П.

Скоропадського, і, в першу чергу, питання про характер влади гетьмана, місця Української Держави в загальному процесі українського державотворення в добу визвольних змагань. Адже і тут серед істориків немає єдності. Амплітуда думок коливається від визнання гетьманської доби «апогеєм державотворчого процесу під час Української революції», «кращим витвором української визвольної боротьби»[16, с. 3; 17, с. 101–102], до визначення її як «історичної катастрофи», доби, в якій панував «контрреволюційний, антинародний, монархічно-диктаторський режим»[18, с. 71; 871, с. 243,245,350; 1, с. 11].

Тому, вважаємо за необхідне продовжити наукові дискусії з тим, щоб вийти на дійсно об'єктивні, науково обґрунтовані висновки та оцінки багатьох вищеназваних аспектів історії виникнення та діяльності УНДС–УНС.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Солдатенко В.Ф. Українська революція : іст. нарис / В.Ф. Солдатенко – К. : Либідь, 1999. – 976 с.
2. Яневський Д. Директорія УНР як міф / Д. Яневський // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 115–121.
3. Історія України : нове бачення : навч. посіб. / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.; заг. ред.В.А. Смолія. – 2-ге вид., доп., перероб. – К. : Альтернативи, 2000. – 464 с.
4. Терещенко Ю. Український національний союз : виникнення і діяльність / Ю. Терещенко // Місце України у світовій історії та особливості вивчення даної проблеми у педагогічному вузі : тези Міжвуз. наук.-практ. конф. (листоп. 1992). – К., 1992. – С. 34–36.
5. Кульчицький С.В. Українська Держава часів гетьманщини / С.В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 1992. – № 7/8. – С. 60–79.
6. Пиріг Р.Я. Павло Скоропадський : штрихи до політичного портрета / Р.Я. Пиріг, Ф.М. Проданюк // Укр. іст. журн. – 1992. – № 9. – С. 91–105.
7. Клименко-Мудрий В.С. Національно-демократичний рух за часів Української Держави гетьмана Скоропадського: автореф. дис. … канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.С. Клименко-Мудрий. – К, 1997. – 22 с.
8. Бойко О.Д. Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р. / О.Д. Бойко // Укр. іст. журн. – 1997. – № 6. – С. 14–23.
9. Любовець О. Українські політичні партії й політичні альтернативи 1917–1920 рр. / О. Любовець. – К. : Основа, 2005. – 311 с.
10. Турченко Ф.Г. Микола Міхновський : життя і слово / Ф.Г. Турченко. – К. : Ґенеза, 2006. – 320 с.
11. Гриценко А. Спектр основних політичних сил в Україні періоду Гетьманату (1918 р.) / А. Гриценко // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року : студії з архів. справи та документознавства. – К., 1999. – Т. 5. – С. 24–29.
12. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років : спроби творення і причини поразки / Д. Яневський. – К. : Дух і літера, 2003. – 767 с.
13. Політична історія України. ХХ століття : у 6 т. Т.2 : Революції в Україні : політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В.Ф. Солдатенко (кер.), В.Ф. Верстюк. – К. : Генеза, 2003. – 488 с.
14. Яценко В. Павло Скоропадський та українські патріотичні сили у 1918 р. / В. Яценко // Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 року. – К., 1999. – Т. 5. – С. 30–32. – (Студії з архівної справи та документознавства / Держ. комітет архівів України ; Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства).
15. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія : уривки із споминів / М. Шаповал // Вітчизна. – 1996. – № 7/8. – С. 127–140.
16. Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. : (іст.-генетич. аналіз) / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – К. : Манускрипт, 1995. – 261 с.
17. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. / М.С. Держалюк. – К. : Оріяни, 1998. – 240 с.
18. Масенко Л.Г. Мова і політика / Л.Г. Масенко. – К. : Соняшник, 1999. – 100 с.
19. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу : іст. есе-хроніки : у 4 т. Т.2: Рік 1918 / В.Ф. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2009. – 412 с.

Стопчак Н.В. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННОГО СОЮЗА (УКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО СОЮЗА) – ВАЖНАЯ ПРЕДПОСЫЛКА ВОЗНИКНОВЕНИЯ ДИРЕКТОРИИ УНР: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

В статье на многообразном историографическом и археографическом материале исследованы ведущие тенденции и основные этапы накопления знаний, касающиеся основных направлений деятельности Украинского национально-государственного союза (Украинского национального союза), как важнейшей социально-политической предпосылки возникновения

Директории УНР, в современной отечественной историографии. Выявлено, систематизировано и дано характеристику основным группам историографических источников по данной проблеме. С учетом историографического опыта предложена схема дальнейшего углубленного и комплексного исследования рассматриваемой проблемы.

Ключевые слова: историография истории Украины, историографический процесс, историографические источники, Директория УНР, Украинский национально-государственный союз, Украинский национальный союз.

Stopchak M.V. ACTIVITIES OF UKRAINIAN NATIONAL-STATE UNION (UKRAINIAN NATIONAL UNION) – IMPORTANT PREREQUISITE FOR THE EMERGENCE OF THE UPR DIRECTORY:HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM.

Based on extensive historiographic material and facts, investigated are major trends in accumulation of knowledge concerning the guidelines of the activities of the Ukrainian National-State Union (Ukrainian National Union) as an important social and political prerequisite for the emergence of the UPR Directory in modern national historiography. Major groups of historiographic sources relevant to the given problem are defined, systematized and characterized. The range of problems that need further investigation, review and scientific interpretation is identified.

Key words: historiography of Ukraine's history, historiographic process, Directory of the UPR, historical sources, Ukrainian National-State Union, Ukrainian National Union.

УДК 94(477) «1924 -1940»

С.В Білоус

МОЛДАВСЬКА АВТОНОМНА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА 1924 – 1940 РР. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті досліджено головні тенденції української та зарубіжної історіографії утворення, соціально-економічного та етно-культурного розвитку МАРСР. Виявлено,систематизовано та охарактеризовано основні групи історіографічних джерел із зазначеної проблеми.

Ключові слова: історіографія, історичні джерела, україно-молдовські взаємини, МАРСР, національна політика, історіографічна критика.

Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка, що існувала в складі УРСР 1924-1940 рр. є одним із найменш досліджених явищ історії України ХХ ст. Донині не опубліковано жодної монографії чи наукової розвідки, присвяченої комплексному аналізу даної проблеми, незважаючи на те, що перші публікації в яких висвітлювалися ті чи інші аспекти історії Автономної Республіки з'явилися ще у 20-х рр.

Окрім цього, історіографія даної проблеми не уникла впливу ідеологічної боротьби між прихильниками та противниками утворення Республіки. У публікаціях істориків України, Росії, Молдови, Румунії та Придністров'я існують суттєві розбіжності в оцінці багатьох аспектів історії Молдавської Автономної Республіки, перш за все причин та наслідків її створення.

Першу спробу дослідити історіографію вказаної проблеми зробив на початку 70-х рр. відомий молдовський історик А.Репіда [1]. Актуальні проблеми утворення Автономної Республіки в сучасній історіографії досліджуються у невеликій за обсягом науковій розвідці О. Галущенко [2]. Однією із найбільш ґрунтовних історіографічних розвідок визначеної проблеми є дослідження історика із Придністровської Молдавської Республіки М.Бабілунги [3]. Цінність праці полягає в тому, що автор активно дискутує з істориками Республіки Молдови що до подій пов'язаних із утворенням та ліквідацією Молдавської Автономної Республіки. Детальний аналіз джерел та літератури із визначеної автором проблеми зробили у своїй публікації В.Тучинський та П.Григорчук [4]. Однак у ній переважно характеризуються праці в яких досліджуються внутрішні і зовнішні передумови та боротьба у керівництві більшовицької партії що до створення МАРСР.

Мета цієї публікації - охарактеризувати найважливіші праці вітчизняних та зарубіжних істориків в яких досліджуються внутрішні та зовнішні передумови а також основні етапи та

наслідки утворення Молдавської Автономної Республіки у складі УРСР, її соціально-економічний, політичний та етнокультурний розвиток.

Перш за все варто зауважити, що дослідник історії Молдавської Автономної Республіки може використати вкрай мало опублікованих документальних джерел. В різний час було видано лише два невеликі за обсягом збірники документів [5]. Найбільш цінним із них є документальне видання «Начало большого пути. Сборник документов и материалов к 40 летию образования МАССР», що був виданий у 1964 р. Книга містить понад п'ятдесят ідеологічно витриманих документи, переважно постанови та рішення вищих органів більшовицької партії, що стосувалися утворення Автономної Республіки.

Радянська історіографія 1920-50-х рр. відзначається загалом невисоким науковим рівнем більшості досліджень, зумовленим вузькістю їх джерельної бази і упередженим ставленням істориків до досліджуваної проблеми. Всі вони були спрямовані радше на вихваляння «мудрої національної політики» більшовицької партії, аніж на об'єктивне висвітлення історії МАРСР, але завдяки опублікованому в них фактичному матеріалу можуть мати певне значення при вивченні теми.

Історіографію вказаної проблеми започаткували у 1920-30-х рр. партійні та радянські керівники УРСР та МАРСР - Г. Петровський, І. Криворуков та Н. Черлюнчакевич [6]. Названі публікації на довгий час визначили основну проблематику і загальну спрямованість радянських досліджень вказаної проблеми. У них визначено основні цілі та завдання утворення Молдавської Автономної Республіки. Особливо цікавим є дослідження секретаря Одеського обкому більшовицької партії Н. Черлюнчакевича, в якому автор дає характеристику національного складу населення Придністров'я. За його даними чисельність населення МАРСР на час її створення складала 538151 чол. Із них молдаван -184919 чол. або лише 34,3% населення Республіки.

Особливе місце в радянській історіографії проблеми 1920-30-х рр. займають праці В.Дембо та Л.Печеної [7]. В них дано порівняльну характеристику культурного розвитку МАРСР та Бессарабії, що перебувала у складі Румунії.

В середині 30-х рр. інтерес до вивчення історії Автономної Республіки послабився. Це зумовлювалося тим, що у 1934 р. було встановлено дипломатичні відносини між СРСР та Румунією, а приєднання Бессарабії до Радянського Союзу було тимчасово відкладено.

У 40-х рр. XX ст. було опубліковано лише кілька невеликих наукових розвідок із вказаної проблеми. Із них варто відзначити працю А. Дольника [8]. В ній подано характеристику соціально-економічного та політичного становища Бессарабії у складі Румунії у 1918-1940 рр. Проте автор акцентує увагу на зовнішньополітичних передумовах, зокрема радянсько-румунських взаєминах, що призвели до утворення МАРСР. Окремі проблеми утворення Автономної Республіки досліджуються у монографії Ф. Омельчука [9]. На увагу дослідника заслуговує її розділ «Політичні та економічні передумови утворення Молдавської АРСР», в якому глибоко характеризується соціально-економічне становище Придністров'я на початку 20-х рр. XX ст.

Значну увагу вказаній проблематиці надавали історики МРСР. Зокрема, у дослідженні С. Афтенюка [10], що охоплює період 1917-1941 рр., характеризуються політичні фактори утворення Республіки, автор пов'язує утворення МАРСР із необхідністю посилення революційного руху в окупованій Румунією Бессарабії.

Межі можливої в радянських умовах об'єктивності демонструє праця А.Репіди [11]. Автор вперше провів комплексне дослідження утворення Автономної Республіки, глибоко проаналізував історичні джерела, зокрема рішення Політбюро ЦК РКП(б), що були визначальними при обранні місця і форми державності молдован України. В роботі міститься ґрунтовна історіографічна довідка та критичний аналіз джерел. Однак яскраво виражена ідеологічна спрямованість цієї праці суттєво знижує наукову вартість її аналітичних положень.

Найбільш тематично наближеною до проблеми історії МАРСР є монографія З.Іванової [12]. В ній глибоко проаналізовано підготовчий період утворення Автономної Республіки, дано характеристику національного складу населення регіону. Так, за даними її дослідження на території Придністров'я у 1924 р. українці складали 35%, молдавани - 25%, росіяни - 16%, євреї - 8% населення. Характеризуючи джерельну базу проблеми, автор зазначає що значна її частина загинула в період Другої світової війни, а часті адміністративні зміни, що

відбувалися у Придністров'ї на початку 20-х рр., не дають можливості зібрати об'єктивні статистичні дані.

Проблеми державного будівництва на початковому етапі існування МАРСР знайшли своє відображення у дослідженні С.Брисякіна та М.Ситника [13]. В ньому всебічно характеризуються міжнародні відносини та зовнішня політика СРСР на початку 20-х рр. та їх вплив на утворення Автономної Республіки.

Дослідження історії МАРСР значно активізувалися на початку 70-х років, напередодні св'яткування 50-річчя утворення Республіки. Із українських істориків цю проблему досліджував В.Лисенко [14]. В його роботах утворення Республіки характеризується як результат «перемоги національної політики більшовицької партії», автор намагається показати її утворення як наслідок волевиявлення молдовського народу Придністров'я, якого насправді не було. Однак, варто відзначити і позитивні сторони досліджень В.Лисенка. У публікаціях вперше введено в науковий обіг значну кількість раніше невідомих джерел - документів Державних архівів України та Молдови, подано історіографічну довідку. Автор дає характеристику дискусії, що розгорнулася у керівництві більшовицької партії щодо форми та місця утворення Молдавської Автономної Республіки. Водночас тенденційний підбір фактичного матеріалу і безсумнівна політична заангажованість автора вимагає критичного ставлення до зроблених ним висновків.

Із істориків Республіки Молдови варто відзначити також монографію Ф.Левензона [15], в якій досліджується «Бессарабське питання» в радянсько-румунських взаєминах та його вплив на утворення Автономної Республіки. Намагаючись довести історичну необхідність її утворення, автор широко використовує матеріали періодики того часу, однак тенденційний підбір цитат нерідко повністю спотворює її істинний зміст.

Відомий радянський історик та лінгвіст В.Шишмарьов у своїй праці виданій у 1975 р. [16] подає широку історичну ретроспективу україно- молдовських взаємин на Півдні України, характеризує етнічний склад населення та його вплив на формування території Автономної Республіки. В роботі досліджуються взаємовпливи українського та молдовського народів в місцях їх компактного проживання.

У монографії Я.Копанського [17] на основі широкого кола джерел досліджується історія виникнення та діяльності Товариства бессарабців в СРСР та інших країнах світу і його вплив на політичну ситуацію в МАРСР та Бессарабії. Автор глибоко аналізує рішення першого та другого з'їздів Товариства бессарабців.

Концептуально наближеними до цієї праці, але менш інформативними слід визнати дослідження А.Романа та І.Моісєєва [18]. Вони можуть мати певне значення в контексті даної теми, оскільки містять певну кількість нової джерельної інформації, однак однозначність і категоричність зроблених авторами висновків вигідних передусім офіційній ідеології, суттєво знижує їх наукову цінність.

Багато проблем утворення та діяльності Молдавської Автономної Республіки досліджують історики самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки, однак їх публікації занадто заполітизовані і досить часто носять антимолдовський характер. Це стосується характеристики національного складу населення регіону, причин та наслідків утворення МАРСР. Із досліджень істориків Придністров'я варто відмітити працю Б.Бомешко [19] в якій характеризуються політичні передумови утворення Автономної Республіки. Серед праць цього напрямку особливе місце займає дослідження М.Бабілунги [20]. У ній відомий у Придністров'ї історик активно полемізує з молдовськими істориками що до мети утворення МАРСР, а також політичних подій що призвели до її ліквідації у 1940 р.

У жовтні 2004 р. в Тирасполі відбулась Міжнародна конференція «Приднестровская государственность: история и современность(К 80-летию образования МАССР)». В матеріалах конференції [21] досліджуються різноманітні аспекти утворення та діяльності Автономної Республіки. Значне місце історії МАРСР відводиться у фундаментальному виданні з історії Придністровської Молдавської Республіки [22].

З падінням тоталітарного режиму в СРСР та утворенням на його території незалежних держав виникли передумови для об'єктивного дослідження історії Молдавської Автономної Республіки. Першими таку спробу здійснили В.Боєчко, О.Ганжа та Б.Захарчук [23]. Їх дослідження присвячене адміністративним змінам, що відбулися у Придністров'ї в період

утворення Автономної Республіки та становленню кордонів між УРСР та МАРСР, який остаточно було визначено лише в кінці 20-х рр.

Окремі аспекти міжнаціональних відносин в Автономній Республіці розглядаються у статті С.Гусєва та М.Цибенка [24]. Значна увага в ній приділяється характеристиці молдовського населення лівобережного Придністров'я. Проте окремі аналітичні положення цієї праці виглядають занадто категоричними і недостатньо обґрунтованими.

Найвагомішим сучасним дослідженням проблем утворення МАРСР є стаття В. Боєчка [25]. Утворення Молдавської Автономної Республіки автор пов'язує із зовнішньою політикою СРСР, що керувалася ідеями світової революції. За короткий проміжок часу дане питання тричі обговорювалось на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У- 8,12 серпня та 4 вересня 1924 р. На думку В. Боєчка утворення Автономної Республіки стало результатом тогочасної внутрішньої національно-державної політики більшовицької партії, результатом якої стало оформлення в середині 20-х рр. цілої низки автономних республік, та автономних областей. Зовнішньополітичний чинник став визначальним у створенні МАРСР та законодавчому оформленні її державного статусу. Водночас гостра потреба розширення території Республіки до меж, які охоплювали усе Лівобережжя Дністра, зумовило об'єднання його частини з українською територією. За цих обставин більшість в новоутвореній Молдавській АРСР становили не молдовани, а українці. Однак молдовське населення лівобережжя Дністра отримало реальний шанс для забезпечення невід'ємного права на національне самовизначення.

Монографія Л. Якубової [26] присвячена дослідженню соціально-економічних процесів у середовищі національних меншин УРСР в 20-30 рр. XX ст. Окреме місце в роботі посідає характеристика соціальних трансформацій в середовищі молдавської національної меншини України в умовах втілення більшовицької програми соціальної реконструкції.

На увагу дослідника вказаної проблеми заслуговує змістовна публікація Т. Кияка [27]. Автор досліджує україно-молдовські взаємини з найдавніших часів до сьогодення. Значну увагу приділяючи при цьому подіям утворення та існування МАРСР 1924-1940 рр. В роботі подано динаміку чисельності молдавського населення Автономної Республіки, досліджено взаємовпливи обох етносів у місцях їх спільного проживання.

Окремі соціально-політичні проблеми історії молдован Півдня України знайшли своє відображення у дисертаційних дослідженнях В.Орлянського та Л.Новохатько [28]. Вказані автори в нових геополітичних реаліях критично оцінюють національну політику більшовицької партії в 20-30-х рр. Виникнення МАРСР вони пов'язують із намаганням якомога швидше приєднати Бессарабію до СРСР та поширити ідеї світової революції на Балкани.

Із найновіших публікацій варто відмітити статтю Ю. Бабюха [29]. Вона присвячена висвітленню причин та процесу становлення Молдавської Автономної Республіки і проблем, що виникли у ході реалізації цього політичного проекту більшовицької національної політики. Значну увагу автор приділяє складній політичній боротьбі, що розгорнулася на початку 20-х рр. між різними державними органами та політичними діячами з приводу її утворення.

Отже, підсумовуючи історіографічний огляд літератури з проблем утворення, соціально-економічного та етнокультурного розвитку МАРСР у складі УРСР 1924-1940 рр., варто підкреслити її кількісне зростання, а з іншого боку фактологічний та структурний підходи. Історики, що досліджують вказану проблему висвітлюють окремі аспекти історії Автономної Республіки, але уникають системного аналізу. На рубежі XX -XXI ст. з'явилося декілька історіографічних досліджень, однак у них дуже мало критичного оглядулітератури. Фактично відсутні роботи з проблем соціально-економічного розвитку, культурних процесів що відбувалися в Автономній Республіці. Проблема голодомору 1932-33 рр. та політичних репресії 20-30-х рр. і сьогодні залишаються поза увагою дослідників. Малодослідженою проблемою є міжнаціональні відносини у Республіці, де жодна із національностей не складала абсолютної більшості, а радянська історіографія свідомо завищувала чисельність молдовського населення. Потребують додаткового вивчення та критичного перегляду події пов'язані із ліквідацією Автономної Республіки у 1940 р.

У плані подальшого дослідження теми цікавим та перспективним бачиться аналіз сучасної молдовської та румунської історіографії історії виникнення, соціально-економічного і етнічного розвитку та ліквідації Молдавської Автономної Республіки у 1940 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Репида А.В.Образование Молдавской АССР.- Кишинев, 1974.
2.Галущенко О. О. Актуальные проблемы образования МАССР в современной историографии//Ежегодный исторический альманах Приднестровья.- 2003.- № 6.- С.72-78.
3.Н.В.Бабилунга.Приднестровская Молдавская Республика: непризнанное государство и его историография. - Тирасполь, 2007.
4.Тучинський В.А.,Григорчук П.С.Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка у складі УРСР 1924-1940 рр.Історіографічна довідка//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім.М.Коцюбинського.Серія:Історія.ВипускXIII.- Вінниця,2008.-С.360-365.
5.Начало більшого пути. Сборник документов и материалов к 40 летию образования МАССР и создания Коммунистической партии Молдавии.- Кишинев, 1964; Бессарабский вопрос и образование Приднестровской Молдавской Республики. Сборник официальных документов.- Тирасполь, 1993.6.Петровський Г.І. Радянська Молдавія в боротьбі за соціалізм.-Харків, 1932; Криворуков І. На рубежі загарбаної землі. Дні боротьби за радянську Бессарабію.-Харків,1933;Черлюнчакевич Н. Национальный состав Советской Украины.- Харьков, 1925.
7.Дембо В.Республіка без столиці.- Харків, 1930; 7.Печена Л. Два табори - дві політики. Національно-культурне будівництво в АМРСР та становище в окупованій Бессарабії.- Тирасполь,1931.
8.Дольник А. Бессарабия под властью румынских бояр(1918-1940 гг.) - М., 1945.
9.Омельчук Ф.С. Развитие социалистической культуры Молдавской АССР.- Кишинев, 1950.
10.Афтенюк С.Я. Ленинская национальная политика Коммунистической партии и образование советской государственности молдавского народа.- Кишинев, 1971.
11.Репида А.В.Образование Молдавской АССР.-Кишинев, 1974.
12.Иванова З.М. Левобережные районы Молдавии в 1918- 1924 гг. Исторический очерк.-Кишинев,1979.
13.Брысякин С. Сытник М. Торжество исторической справедливости.1918 и 1940 годы в судьбах молдавского народа.- Кишинев, 1969.
14.Лисенко В.Г.Шляхом братерського єднання(До 50-річчя утворення Молдавської РСР)-К.,1974; Його ж. Утворення і розвиток МАРСР у складі УРСР(1920-1940 рр.)//Український історичний журнал.-1974.-№9.-С.46-54.
15.Левензон Ф.Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос.- Кишинев, 1974.
16.Шишмарев В.Ф.Романские поселения на Юге России.-Ленинград,1975.
17.Копанский Я.М.Общество бессарабцев в СССР и союзы бессарабских эмигрантов(1924-1940).-Кишинев,1978.
18.Роман А.Власть трудящихся. Советы Молдавии в 1917-1941 гг.- Кишинев, 1985;.Моисеев И. К. Вклад рабочего класса в развитие материально-технической базы коллективных хозяйств Молдавской АССР(1933-1937 гг.)//Известия АН МССР.-1977.-№.2.-С.31-49.
19.Бомешко Б.Г. Образование Молдавской АССР.-Тирасполь,1996.
20.Бабилунга Н.В. Государственность Приднестровья: история и современность. – Бендеры,2007.
21Приднестровская государственность: история и современность (К 80-летию образования МАССР)-Тирасполь,2004.
22.История Приднестровской Молдавской Республики. В 2-х т.- Тирасполь, 1996.- Т.1.
23.Боєчко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І. Формування державних кордонів України(1917-1940 рр.)-К.,1991;
24.Гусєв С.А..,Цибенко М.М. З досвіду розв'язання національного питання на Півдні України(1920-1930 рр.)//Український історичний журнал.- 1992.- № 2.- С.45-57.
25.БоєчкоВ.Д.Утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Республіки і «Бессарабське питання»//Проблеми історії України:факти,судження,пошуки.Міжвідомчий збірник наукових праць.-К.,1994.-Вип.3.-С.25-32.
26.Якубова Л. Етнічні меншини УСРР у І половині 20-х рр. ХХ ст.-К.,2000.
27.Кияк Т.Молдово-румуно-українські взаємини//Україна дипломатична.Вип.2.-Київ,2002.-С.519-557.
28.Орляндский В.С.Национальные меншины Юга Украины в 20-е годы: социально-политические аспекты проблемы. Дис.канд.ист.наук.-К.,1992;.Новохатько Л.М.Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави(20-ті – середина 30-х рр.).Дис.д-ра іст.наук.- К.,1999.
29.Бабюх Ю.А. Створення Автономної Молдавської СРР: причини і наслідки//Український історичний журнал.- 2009.- №6.- С.80-87.

Белоус С.В. МОЛДАВСКАЯ АВТОНОМНАЯ СОВЕТСКАЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА 1924-1940 ГГ. ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

В статье исследуются главные тенденции украинской и зарубежной историографии образования,социально-экономического и этно-культурного развития МАССР. Выявлено,

систематизировано и дано характеристику основных групп историографических источников указанной проблемы.

Ключевые слова: историография, исторические источники, украинско-молдавские взаимиотношения,МАССР,национальная политика,историографическая критика.

Belous S.V. MOLDAVIAN AUTONOMOUS SOVIET SOCIALIST REPUBLIC 1924 - 1940 PP. HISTORY OF PROBLEMS

The article examines the main trends of Ukrainian and foreign historiography of education, socio-economic and ethno-cultural development MARSR. Found systematized and described the main group historiographical sources with this problem.

Keywords: historiography, historical sources, ukraine-moldovan relations, MARSR, national politics, historiographic criticism.

УДК 94(477) «1924 -1940»

В.А.Тучинський

ЖУРНАЛ «КРАСНАЯ БЕССАРАБИЯ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

У статті аналізуються публікації журналу «КраснаяБессарабия», що був офіційним органом Товариства бессарабців протягом 1926-1938 рр.На його сторінках публікувалася значна кількість джерел та інших матеріалів, що проливають світло на історію МАРСР яка існувала у складі УРСР 1924-1940 рр.

Ключові слова: «КраснаяБессарабия», МАРСР, історичне джерело, україно-молдовські взаємини, національна політика.

У 1924 році на лівобережжі Дністра було створено Молдавську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку, яка проіснувала у складі УРСР до 1940 року. Це державно-політичне утворення мало активно впливати на вирішення «Бесарабського питання», а можливо і перекинути полум'я світової революції у напрямку Балкан та південно-східної Європи.

Досліджуючи історію Автономної Республіки варто зауважити, що в архівах України та Молдови зберігається дуже мало історичних документів, що проливають світло на історію Республіки, значна їх кількість загинула в роки Другої світової війни, а текст багатьох джерел є згасаючим. За таких умов зростає місце і роль періодики, як важливої групи історичних джерел.Досліджуючи зміст публікацій періодики варто зауважити, що всі ці видання носили відверто пропагандистський характер. Однак, на основі критичної оцінки з них можна запозичити значну кількість фактичної інформації про різні аспекти історії Республіки.

Цікавим та маловідомим джерелом періодики з історії МАРСР є журнал «Красная Бессарабия», що видавався у Москві протягом 1926-1938 рр. Нині майже всі примірники журналу зберігаються у відділі періодики національної бібліотеки ім.В.Вернадського.

Досліджуючи вказану проблему слід зауважити, що окремі публікації з журналу використовували дослідники історії Молдавської Автономної Республіки та Бессарабії міжвоєнного періоду. Це стосується перш за все монографії Я.М.Копанського [1]. В ній досліджується діяльність Товариства бессарабців офіційним органом якого була «Красная Бессарабия», а тому автор широко використовує опубліковані на її сторінках матеріали. Характеристику окремих публікацій журналу можна знайти у не великій за обсягом науковій розвідці С.Н.Распопової [2]. Значну кількість різноманітних джерел з історії МАРСР, що опубліковані в журналі використовували історики Придністровської Молдавської Республіки при підготовці посібника з історії самопроголошеної Республіки [3].

Автор публікації ставить за мету дати характеристику публікацій журналу в яких характеризується соціально-економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток Республіки, а також рух за приєднання Бессарабії до СРСР.

Після окупації Бессарабії Румунією у 1918 р. та громадянської війни близько 500 тис. бессарабців опинилися за її межами [4, с. 27]. Більшість із них оселилися на території

лівобережжя Дністра, а також в Україні, Росії та інших республіках СРСР. Десятки тисяч вихідців із Бессарабії емігрували до країн Центральної та Західної Європи, а також Америки.

Більшовицьке керівництво намагаючись повернути Бессарабію до складу СРСР розпочало активну пропагандистську кампанію із використанням бессарабських емігрантів не тільки на території СРСР але і фактично по усьому світу. З цією метою 4 травня 1924 р. на установчому з'їзді бессарабців, що поживали у Москві було створено Товариство бессарабців»Руки геть румунських загарбників від Бессарабії». Першим головою товариства було обрано О.В.Христева, одного із керівників боротьби за встановлення влади більшовиків в Бессарабії [1, с. 48]. Активісти Товариства бессарабців були активними учасниками створення МАРСР. Створення Молдавської Автономної Республіки на лівобережжі Дністра у жовтні 1924 р. визначило головні напрямки діяльності Товариства бессарабців, найважливішим завданням якого стало приєднання Бессарабії до Радянського Союзу.

Протягом 1924-1925 рр. на території СРСР виникло більше 150 відділень Товариства. На Вінниччині такі організації було створено у Козятині, Жмеренці та Ободівці [5, с. 56]. Другий пленум Товариства, що відбувся у Москві у грудні 1925 р. прийняв рішення заснувати друкований орган, ним став журнал «Красная Бессарабия». Перший номер журналу було надруковано накладом дві тисячі примірників у лютому 1926 р. Головним редактором журналу став П.Н.Алісов. З травня 1929 р. і до кінця 1932 р. редколегію журналу очолював М.Я.Полянський [1, с. 71].

«Красная Бессарабия»друкувалася російською мовою, її примірники розповсюджувалися на території СРСР, а також у відділення Товариства в Країнах Європи та Америки, були активні спроби нелегально завести її і на територію Бессарабії.

Центральне місце в журналі займало висвітлення «Бессарабського питання» в радянсько-румунських взаєминах. Редакція використовувала різноманітні форми подачі матеріалів, від короткої інформації до проблемних та узагальнюючих статей. Наприклад рубрика»Як вони керують Бессарабією», що з'явилась вже у першому номері журналу, містила повідомлення про розправи жандармів над селянами Сороцького повіту Бессарабії. Журнал постійно публікував статті про ситуацію в Румунії. Такі матеріали були як правило упередженими і містили лише критичні матеріали про соціально-економічне та політичне становище Румунської держави, відносини якої з СРСР до початку 30-х рр. були дуже складними. Позитивно оцінювалася лише діяльність Комуністичної партії Румунії. В журналі публікувалися радянські дипломатичні документи, що відображали боротьбу за повернення Бессарабії до складу Радянського Союзу.Одним із важливих напрямків в діяльності журналу стало наведення переконливих доказів того, що народ Бессарабії є невід'ємною частиною населення СРСР. Така інформація подавалася на прикладі боротьби пролетаріату та селянства Бессарабії проти румунських окупантів.

Важливе місце у публікаціях журналу «Красная Бессарабия» займали статті з історії створення Молдавської Автономної Республіки. Так у №4 за 1927 р. журнал опублікував документи ініціативної групи на чолі з Г.Котовським, в яких обґрунтовувалася необхідність створення Республіки на лівобережжі Дністра [6, с. 55-56]. Протягом наступних років видання продовжувало публікацію таких джерел. У № 6 за 1928 р. було опубліковано доповідну записку М.Фрунзе, з якою він звернувся до ЦК РКП(б) напередодні створення Республіки. В ній зокрема зазначалося:»Молдавська Республіка може відіграти ту ж роль, що і Карельська по відношенню до Фінляндії. Вона слугувала б об'єктом привернення уваги та симпатій бессарабського населенняй дала б ще більший привід претендувати на воз'єднання з нею Задністров'я» [7, с. 12].

«Красная Бесарабия» на своїх сторінках публікувала матеріали з'їздів та конференцій, що відбувалися в Автономній Республіці. Зокрема, протягом 1930-1931 рр. кілька номерів журналу були присвячені публікації документи Першого Всемолдавського з'їзду Рад, на якому було обрано керівні органи Республіки [8]. У № 3 за 1933 р. журнал опублікував матеріали Першої Всемолдавської партійної конференції [9]. В одному із номерів «Красной Бессарабии» за 1928 р. опубліковано текст її Конституції, що була прийнята 23 квітня 1925 р. на Першому з'їзді Рад МАРСР [10]. Цікавою для дослідника історії МАРСР є дискусія, що мала місце на сторінках журналу з приводу затвердження символіки Республіки [11]. Остаточно герб та прапор Автономної Республіки було затверджено лише у 1938 р., до цього Автономна Республіка використовувала радянські державні символи УРСР.

Журнал публікував матеріали в яких показувалися успіхи в економічному, політичному та культурному розвитку МАРСР. Лише за 1929-1933 рр. журнал видрукував понад сто таких публікацій переважна більшість з яких носили пропагандистський характер. На сторінках журналу публікувалися статті про розвиток промисловості і транспорту. Так у журналі за 1930 р. № 4 була опублікована досить велика за обсягом стаття Голови Раднаркому МАРСР С.І.Димитріу про головні підсумки розвитку Автономної Республіки за 1928-1929 господарський рік [12]. Наведені у ній статистичні матеріали можуть бути використані при дослідженні соціально-економічного розвитку Республіки. У № 6 за 1933 р. Голова ЦВК Автономної Республіки Є.П.Воронович із більшовицькою прямотою характеризував успіхи керівництва Республіки у проведенні «суцільної колективізації сільського господарства та боротьбу із куркульством» [13, с.65].У цьому ж номері опублікована стаття С.В.Бантке про будівництво консервних заводів у Тирасполі і Рибниці та допомогу у будівництві надану промисловими підприємствами Одеси та Миколаєва. Редакція журналу публікувала також статті про досягнення окремих колгоспів, зокрема «Комсомольська іскра» с. Хрустова,»Маяк» та імені «Г.Бужора» м. Рибниця.

У березні 1930 р. в журналі було опубліковано статтю В.А.Луценка [14].В ній наводяться цифри зростання бюджету Республіки та суми матеріальної допомоги УРСР. З неї дізнаємося про те, що бюджет Республіки у 1928-1929 господарському році склав 8,3 млн. крб., а матеріальна допомога УРСР Автономній Республіці у 1929-1930 р. склала 4 млн.крб.

Із публікації В.Ф.Андріяшева, що міститься у № 5 за 1936 р. читач дізнається про будівництво Тираспольської ТЕС. Значну увагу автор приділяє також будівництву електростанцій у Рибниці, Дубосарах, Григоріополі та Кам'янці [15]. У цьому ж номері опубліковані цікаві статистичні матеріали про роботу виноробних заводів у Тирасполі та Попенках. У публікації журналу за 1937 р. дослідник знайде значну кількість статистичного матеріалу про роботу підприємств місцевої промисловості Автономної Республіки.

Протягом 1931 р. «Красная Бессарабия» опублікувала цілу серію статей про комуну бессарабців с. Ободівки нині Тростянецького району Вінницької області. Зокрема у № 3-4 наведено детальний аналіз господарської діяльності комуни за 1930 р. У № 5-6 журналу містить велику за обсягом публікацію керівника комуни В.Ф. Левицького, який детально розповів про створення та діяльність комуни, а також шефство над комуною кавалерійської дивізії ім. Г.Котовського [16]. У 1932 р. на основі публікацій журналу в Москві було видано книгу М.Я.Могилевського»Рационализация и управление сельхозкоммуной», яка узагальнила досвід роботи Ободівської комуни.

Слід також відзначити, що у 1932-1933 рр. преса Бессарабії та Румунії багато писала про ситуацію на лівобережжі Дністра, масову смертність від голодомору та виселення частини заможного молдавського селянства до Сибіру. З цього приводу «Красная Бессарабия» опублікувала цілу серію статей в яких спростовувалася така інформація і наводилися приклади кривавих репресій румунських властей у Бессарабії [17]. Такого роду публікації можуть слугувати прикладом того як сталінське керівництво вводило в оману громадськість не лише в СРСР але і за його межами.

На сторінках «Красной Бессарабии» публікували свої статті керівники Республіки Г.І.Старий, Є.П.Воронович, С.І.Дмітріу, П.Р.Кьору. Серед авторів статей про МАРСР зустрічаємо також керівників та активістів Товариства бессарабців, зокрема М.В.Балуха, Х.К.Богопольського, М.О.Демидова, О.П.Сополтян. У журналі публікували свої статті відомі у МАРСР політики, науковці та діячі культури, зокрема історик В.П.Волгін, архітектор О.В.Щусєв, географ Л.С.Берг, актриса та режисер С.Г.Бірман.

Особливу увагу журнал приділяв розвитку культури МАРСР. Успіхи у галузі освіти, виникнення вищої школи, розвиток періодики та видавничої справи, проблеми літератури та мистецтва, становлення науки в Автономній Республіці постійно обговорювалися на сторінках журналу. Характеризуючи культурні перетворення в Автономній Республіці «Красная Бессарабия» головну увагу приділяла боротьбі із не писемністю. Так у № 3 за 1927 р. було опубліковано статистичні дані за наслідками перепису 1926 р. Із них дізнаємося, що кількість не писемних в Республіці склала 36,9%, що було значно гірше середнього показника по УРСР.В цей час в Автономній Республіці працювали 276 шкіл лікнепу у селах та 32 у містах. Заняття із не писемними проводилися також у 119 хатах-читальнях та 75 клубах, бібліотеках та червоних кутках. У статті наводяться цікаві свідчення про національний склад населення та мовну

політику керівництва Республіки. Так за даними журналу, у кінці 20-х рр. на території МАРСР молдовську мову використовував 71 заклад політичної пропаганди, українську-46, російську-22, російську та українську-63, єврейську-4, німецьку-7, польську-2, болгарську-1 заклад [18].

Вагоме місце на сторінках журналу зайняла історія виникнення вищих та середніх спеціальних навчальних закладів. Зокрема із публікації І.Ф.Гаян [19], що міститься у №6 за 1934 р. дослідник дізнається про те, що у 1930 р.було створено перший вуз МАРСР - Інститут народної освіти, у 1932 р. розпочав роботу Тираспольський сільськогосподарський інститут. У публікації наводяться статистичні дані про кількість студентів вихідців з Автономної Республіки, що навчалися у вузах УРСР та інших союзних республік.

В журналі публікувалися наукові розвідки співробітників Україно-молдовської комісії при ВУАН. Такі публікації присвячувалися минулому україно-молдовських взаємин. Особливо цікавою є опублікована у №4 за 1935 р. наукова розвідка С.П.Шамрая про заселення українцями та молдованами території лівобережного Придністров'я [20].

На сторінках журналу публікувалася значна кількість матеріалів про допомогу республік СРСР Молдавській Автономній Республіці у розвитку культури та мистецтва. Коли у 1936 р. в Республіці працювала велика група українських майстрів живопису на чолі з А.А.Шовкуненком, «Красная Бессарабия» опублікувала цікаву за змістом публікацію про допомогу митців України своїм колегам з Автономної Республіки [21]. У статті є також інформація про відкриття у 1931р. в Тирасполі Українського музично-драматичного театру під керівництвом відомого українського актора та режисера А.П.Гайдабури.

У жовтні 1934 р. відзначалась 10 річниця утворення МАРСР. До ювілею «Красная Бессарабия» підготувала спеціальний випуск журналу за №9 який повністю був приурочений цій події. На його сторінках керівники Автономної Республіки та активісти Товариства бессарабців опублікували значну кількість матеріалів про досягнення Республіки в галузі економіки та культури. Статистичну та фактичну інформацію наведену у номері слід сприймати особливо критично.

Журнал «Красная Бессарабия» може слугувати і своєрідним джерелом з історії політичних репресій кінця 30-х рр. у МАРСР. Коли у травні 1937 р. було звільнено із посад, а пізніше арештовано та страчено Голову Президії ЦВК МАРСР Є.П.Вороновича, Голову РНК Республіки Г.І.Старого та інших керівників Автономної Республіки у журналі було надруковано статтю В.А. Топольського [22]. В ній звучала така оцінка діяльності «ворогів народу»:»Ненависна банда буржуазно-націоналістичних агентів фашистських розвідок пробралася до керівництва МАРСР і намагалася відірвати Радянську Молдавію від Радянського Союзу і віддати її під владу румунських капіталістів». На початку 60-х рр. керівники Республіки, що зазнали репресій були посмертно реабілітовані.

Важливе місце на сторінках журналу відводилось публікації мемуарів учасників боротьби за встановлення більшовицької влади у Бессарабії та Придністров'ї. Особливо цікавими є спогади А.В.Грізо, В.О.Іскімжі, В.В.Луньова опубліковані в «Красной Бессарабии» протягом 1928-1930 рр. [23]До найбільш значних публікацій журналу перших років його існування слід віднести статтю Б.І.Борисова «Славна річниця Татарбунарського повстання» [24], яку можна розглядати як першу спробу наукового дослідження повстання у с.Татарбунари восени 1924 р. Багато сторінок журналу присвячено керівникам боротьби за встановлення влади більшовиків у Придністров'ї Г.І.Котовському, П.В.Ткаченку та ін. [25].

З липня 1935 р. головним редактором журналу став М.Д.Луценко, а у жовтні цього року побачив світ сотий номер «Красной Бессарабии». Журнал і надалі публікував матеріали з історії МАРСР, економічного та соціального розвитку Республіки, однак все більше ставав заідеологізованим, на його діяльність впливала тоталітарна система, що утвердилася в СРСР. В кінці 30-х рр. в умовах нових геополітичних реалій Товариство бессарабців поступово згортає свою діяльність. Організація, що так активно працювала виявилась не потрібною за умов, коли у питанні приєднання Бессарабії сталінське керівництво вирішило діяти іншими засобами. Її розпуск у серпні 1939 р. відбувся майже не поміченим. Ще раніше, у грудні 1938 р. вийшов у світ останній номер «Красной Бессарабии».

Підсумовуючи викладений у публікації матеріал варто зробити певні висновки. За більш ніж дванадцять років свого існування «Красная Бессарабия» опублікувала значну кількість документальних джерел, статистичної інформації та матеріалів публіцистики, що проливають світло на різні сторони життя Молдавської Автономної Республіки. Однак, досліджуючи такого

роду джерела слід мати на увазі їх пропагандистський та агітаційний характер, а тому наведена у публікаціях інформація вимагає критичного ставлення та порівняння з іншими групами джерел історії МАРСР.

У плані подальшого дослідження теми цікавим видається дослідження публікацій періодичних видань, що видавалися на території Молдавської Автономної Республіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Копанский Я.М. Обществобессарабцев в СССР и союзыбессарабскихэмигрантов(1924-1940 гг.). - Кишинев, 1978. - 196 с.
2.Распопова С.Л.Пресса в МолдавскойАвтономнойСоветскойСоциалистическойРеспублике(1924-1940 гг.) //Материалы Международной научной конференции «Приднестровская государственность: история и современность».(К 80-летию образования МАССР).- Тирасполь,2004.- С.56-62.
3.История Приднестровской Молдавской Республики в 2 т. Бабилунга Н.В. и др.- Тирасполь, 1996. - Т. 1. - 388 с.
4.С.К.Брысякин,М.К.Сытник. Торжество историческойсправедливости: 1918 и 1940 годы в судьбах молдавского народа.- Кишинев,1969.- 217 с.
5.Начало большого пути. Сборник документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР и создания Коммунистической партии Молдавии.- Кишинев, 1964. - 119 с.
6.Токарь В. История создания социалистической государственности молдавського народа// КраснаяБессарабия.- 1927.- №4.- С.51-63.
7. Кодряну В. М.Фрунзе-основатель МАССР//Там само.- 1928.- №6.- С.5-13.
8.Первый Всемолдавский съезд Советов Отчет по стенограмме.Ч.1//Там само.- 1930.- №1.- С.3-18; Первый Всемолдавский съезд Советов.Ч.2//Там само. - 1931. - № 3. - С.24-32.
9.Первая Всемолдавская конференция партии партии большевиков//Там само. - 1933. - № 3.- С.5-26.
10.Конституция МАССР//Там само. - 1928. - № 2.- С.2-18.
11.Символы государственности МАССР//Там само. - 1930. - № 6.- С.29-36.
12.Димитриу С.И.Итоги работы МАССР в 1928-1929 хозяйственном году//Там само. - 1930. - № 4.- С.26-31.
13.Е.П.Воронович.Большевицкие темпы коллективизации//Том само. - 1933. - № 6.- С.60-71.
14.В.А.Луценко.Бюджет МолдавскойАвтономнойРеспублики//Там само. - 1930. - № 2.- С.9-16.
15.В.Ф.Андріяшев.Лампочку Иллича в каждый дом//Там само. - 1936. - № 5.- С.31-36.
16. К.П.Корняк. Итоги хозяйственной деятельности комуныим. ГКотовского с. Ободовки//Там само. - 1931. - № 3-4. С.50-58;В.Ф.Левицкий. Исторический путь комуны им.Г. Котовского//Там само. - 1931. - № 5-6.- С.42-49.
17.В.И.Иванов.Терор оккупантов в Бессарабии//Там само. - 1934. - № 1. С.12-21.
18.М.О.Демидов. Победы на фронте культурной революции//Там само. - 1927. - № 3. С.33-42.
19.И.Ф.Гаян. Кузница кадров для построения социализма//Там само. - 1934. - № 6. С.40-45.
20.С.П.Шамрай. Заселение районов левобережного Приднестровья до р.Ягорлык//Там само. - 1935. - № 4. С.51-64.
21.К.Е.Бессараб. Братская помощь народу МАССР//Там само. - 1936. - № 10. С.71-76.
22.В.А.Топольский. Карающий меч трудового народа//Там само. - 1937. - № 9. С.11-16.
23.А.В.Гризо.Борьба за властьсоветов в Тирасполе//Там само. - 1928. - № 1. С.61-66; В.О.Искимжи. Бессарабскоеподполье//Там само. - 1930. - № 7. С.69-77; В.В.Лунев. Идеи В.И.Ленина живут и побеждают//Там само. - 1930. - № 8. С.59-68.
24. Б.И.Борисов. Славнаягодовщина Татарбунарського восстания//Там само.- 1929 - № 9.- С.59-68.
25.Воспоминания о славномполководце//Там само.- 1927 - № 3.- С.40-61; В.А.Сироткин. Борец за властьсоветов т.П.Ткаченко//Там само.- 1929 - № 12.- С.52-59

Тучинский В.А. ЖУРНАЛ «КРАСНАЯ БЕССАРАБИЯ»КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИИ МОЛДАВСКОЙ АВТОНОМНОЙ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье анализируются публикации журнала «Красная Бессарабия», который был официальным органом Товарищества бессарабцев на протяжении 1926-1938 гг. На его страницах опубліковано значительное количество источников и других материалов которые отображают историю МАССР, которая существовала в составе УССР в 1924-1940 гг.

Ключевые слова: «КраснаяБессарабия», МАССР, исторический источник, украино-молдавские взаимоотношения, национальная политика.

……

Tuchinsky V.A. JOURNAL OF «RED BESSARABIA» AS A SOURCE OF HISTORY MOLDAVIANAUTONOTOUS SOVIET SOCIALIST REPUBLIC

This article analyzes the publication of the magazine «Red Bessarabia», which was the official organ of the Association for Bessarabians 1926-1938 gg. The pages published a significant number of sources and other materials that reflect the history of MASSR that existed in the USSR in 1924-1940 years.

Key words: «Red Bessarabia» MASSR, a historical source, the Ukrainian-Moldovan relations, national policy.

УДК 94 (438) «1944/1948»

А.В. Войнаровський

СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ В ПОВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Розкрито основні проблеми досліджуванні у вітчизняній і зарубіжній історіографії проблеми політичної боротьби на території визволеної від нацистів Польщі. Акцентовано увагу на тематиці і предметах наукових студій, різних напрямах і школах досліджень.

Ключові слова: історіографія, політичний режим, авторитаризм, тоталітаризм, вибори, суспільна свідомість, польська держава.

Функціонування політичних режимів та їх структурні особливості в історії новітнього часу є актуальною проблемою для істориків, політологів, соціологів. Безумовно центральне місце посідає питання боротьби за владу між політичними силами та дотримання демократичних свобод і принципів легітимності. Для пострадянського простору ці аспекти мають особливу цінність, зважаючи на авторитарні практики сусідів України та усунення опозиційних сил незаконними засобами від політичної боротьби за владу.

Показовим у даному відношенні є історичний досвід польської держави по завершенню Другої світової війни. Наявність достатньо широкого спектру політичних сил які презентували різноманітні соціальні прошарки та ідеології, фактично активна участь всіх у боротьбі за звільнення країни від нацистської окупації зумовили достатньо непросту політичну ситуацію в країні.

Безперечно, що в історіографії існують різноманітні підходи до висвітлення даної проблеми з огляду об'єкту і предмету дослідження, визначення пріоритетів у даній сфері суспільного життя. Проблема політичної боротьби та діяльності політичних партій в період 1944 – 1948 рр. завжди викликала чималий інтерес у дослідників. Як правило, головна увага при дослідженні встановлення тоталітарного режиму в Польщі істориками приділялась зовнішньополітичним чинникам. Звісно ж, заперечувати це неможливо, їх вплив є очевидним і вагомим, але часто поза увагою залишалися доволі складні внутрішньополітичні процеси всередині польського соціуму. Адже в сфері впливу СРСР після Другої світової війни опинилися також Фінляндія та Австрія, але саме стійкість соціальних інститутів дозволили цим суспільствам бути не залученими до експерименту радянської модернізації.

А.Валіцький характеризуючи політичну боротьбу в повоєнній Польщі акцентує увагу на запровадженні прокомуністичними силами нових політичних технологій - фальшуванні інформації та силовому нав'язуванню у суспільну свідомість нової системи цінностей, в умовах гострої соціальної кризи [1].

Достатньо значні успіхи польського сталінізму в масовому виробництві «поневоленого розуму» (суспільної свідомості) окреслював письменник Ч. Мілош, характеризуючи внутрішньополітичні процеси в країні [2]. Будучи причетним до побудови соціалістичної Польщі, Ч.Мілош вважав успішним комуністичний експеримент, лише завдяки насадженню нової ідеології лівими партіями.

Російський дослідник Я.Драбкін визначаючи специфічні риси притаманні східноєвропейській моделі тоталітаризму, вважає надмірно перебільшеною роль впливу СРСР, в більшості історичних студій, та недооціненими внутрішні процеси в польському соціумі. Важливими для політичного життя країни на його переконання були перехід від аграрного до

індустріального суспільства та практика санаційного авторитаризму Пілсудського в 20-30-х роках ХХ ст. при якому не зважаючи на збереження багатопартійності, влада зосереджувалась в одних руках [3].

Крах нацизму визначив і різке послаблення правого спектру авторитарних альтернатив. Внаслідок цього постав – політично варіативний, перехідний стан суспільства, котре категорично заперечувало правий тоталітаризм в його різноманітних модифікаціях, об'єднаних в термінології тих років узагальнюючим поняттям «фашизм». Таким чином, наприкінці війни позиції комуністів різко посилились, але спочатку було окреслено вектор побудови «народних демократій». Важливим чинником такої політики були загравання Сталіна з політиками Заходу, маючи на меті демонстрацію демократичних методів СРСР. Такої позиції дотримуються частина істориків.

Боротьба за вплив у повоєнній Європі змушувала керівництво ВКП(б) та ППР демонструвати свою діяльність в межах конституційної легальності і міжнародних угод. Комуністичний рух демонстрував свій «демократизм» [4]. Ці аспекти мали очевидний вплив на перебіг політичних процесів.

Ліквідацію політичного плюралізму полегшила та обставина, що в країні не була сформована звичайна представницька демократія. Під приводом загрози відродження фашизму і за погодженням з найбільшими партіями склалась так звана «демократія за згодою». По іншому висловлюючись можна сказати, сформувався замкнутий політичний простір, в якому діяли партнери і мали обмежувати будь-які крайні прояви. Комуністи та радянські окупаційні структури могли послаблювати одних спираючись на підтримку інших. В 1945 – 1946 рр. в більшості країн Центральної Європи вплив комуністів був ще недостатньо сильним, і навіть незважаючи на присутність радянських військ, таємна фальсифікація була неможлива [5]. В Східній Німеччині і Угорщині комуністи програли вибори, «дозволені помилково», в Польщі вибори парламенту було відкладено через ймовірність поразки. Процес досягнення влади був пов'язаний з низкою внутрішньополітичних програм, які прогресивні та демократичні елементи не могли заперечувати. Такі ключові позиції відстоює А.Верблан. Ці програми робили наголос на необхідності соціальної та економічної реформації, в котрій була нагальна потреба.

Найбільш впливові опозиційні комуністам сили бачили як оптимальну перспективу заснований на ідеях самоуправління та змішаної економіки «третій шлях», що являв собою щось середнє між капіталістичним суспільством та моделлю СРСР [6]. Ця обставина створювала своєрідність політичної ситуації на переконання Г. Левандовського. Багато партій підкреслювали свій соціалістичний характер, але вказували на свою відмінність від СРСР. Втім аргументи прихильників «третього шляху» виявились занадто складними для здійснення масової агітації.

ППР успішно використовувала помилки суперників, реалізуючи політичну тактику поетапного розгрому опонентів, економічних поступок заради політичного успіху, грали на антинімецьких настроях поляків, стимулюючи націоналістичний ажіотаж в зв'язку з переселенням німців. За таких умов частина громадськості бачила в комуністах людей, здатних реалізувати загальні національні та антикапіталістичні ідеї [4]. Це забезпечувало можливість формування широких «лівих» блоків: опираючись на підтримку одних партій і рухів, комуністи завдавали нищівних ударів іншим.

С.Миколайчик у своїх спогадах викриває методи поетапної тактики боротьби комуністичних сил, спочатку розправа з опозицією, а згодом ліквідація колишніх союзників, партійні чистки та встановлення диктатури [7].

Т.Шарота висвітлює специфіку агітаційно-пропагандистської діяльності вказуючи на преференції комуністичних сил в даному аспекті, на творенні ними міфологем, шельмуванні своїх опонентів [8]. Тиск тоталітарної ідеології, доведеної до максимуму вже після встановлення відповідного режиму, грає велику роль і в руйнації багатопартійної системи.

В.Пржемислова аналізуючи зміни правлячої еліти в польському соціумі впродовж першої половини ХХ ст. вказує, що до влади приходять ті соціальні верстви, які в принципі нещодавно не могли на це сподіватись [9]. Якщо раніше це був привілей аристократії, то відтепер доступ до влади отримали представники нижчих щаблин соціальної структури.

Висвітлюючи діяльність польських комуністів М. Надольський наголошує на специфіці ідеологічної ситуації [10]. Програма ППР сприймалась як демагогія в антикомуністичному польському суспільстві і тому лідери ППР скористались програмою ППС при утворенні ПОРП.

Хоча реально діяли як комуністи. Простежувалась політика подвійних стандартів, пропагандистські гасла використовувались з єдиної метою – прийти до влади. Утворення ПОРП комуністи характеризували як тріумф «демократії», хоча реально це була перемога «сили над демократією».

Значна частина польських дослідників - П.Ярошевич, Б.Ролінський, Е. Дурачинський взагалі не визнають наявності легальної політичної боротьби [11]. У 1944 р. на їх погляд, окупація, яка розпочалась у вересні 1939 р. набула логічного продовження, маріонеткова радянська влада у 1944 – 1948 рр. змінила нацистський режим. Місце мала лише імітація політичного плюралізму. Референдум 1946 р. і вибори 1947 р. були своєрідною виставою-фарсом.

Фундаментальні дослідження історії та історіографії Польщі належать Л.Зашкільняку. Розглядаються складні аспекти відновлення державності після війни, усунення де-юре як політичного гравця уряду в еміграції. Ключовим моментом політичної боротьби між демократичними і промосковськими силами він вважає декларування перемоги комуністичного блоку на виборах 1947 р. Остаточним утвердженням тоталітарної системи на його думку було встановлення партійної монополії після об'єднавчого з'їзду ППР та ППС та проголошення ПОРП [12].

І.Ільюшин аналізує роль селянських військових формувань у національно-визвольній боротьбі польського народу за часів Другої світової війни. На його думку активна участь селян у збройній боротьбі, згодом спонукає їх до активної участі в ПСЛ.

Критично досліджує у своїх працях боротьбу польських політичних партій Ю.Макар. На його думку більшість опозиційних до СРСР політичних сил не змогли проявити належної волі до консолідації та формування єдиного антирадянського фронту. Фактор політичної розпорошеності був одним із чинників поразки в боротьбі за дійсно демократичну Польщу. Лояльно налаштовані до сталінського керівництва партії, які усвідомили неминучість ролі радянського фактора у внутрішньому облаштуванні Польщі, чітко координувались Москвою [14].

Л.Шваб розглядає проблему об'єднавчого процесу в польському робітничому русі в період 1943 – 1948 рр. Прихід комуністичної партії в Польщі до влади викликав дуже серйозні сумніви. І тому з моменту відродження у 1942 р. польська комуністична партія отримує нейтральну назву ППР. Маскування комуністів під робітничу партію було об'єктивною необхідністю, але поставала і гостра проблема її реального посилення. Тому першим кроком до якого вдалася ППР – це запозичення ідеології соціалістів, другий об'єднання в одну структуру [15]. На старті ППС мала значно сильніші позиції, але визначальним чинником виявилась підтримка СРСР. Саме за радянської підтримки було сформовано єдину ПОРП, з повним домінуванням промосковських сил.

З. Хемерлінг та М. Надольський є упорядниками збірника документів, які стосуються руху Опору становленню тоталітарному режиму в Польщі, уклавши з цієї проблеми збірник документів [16]. У вступній статті визначено характерні риси польського опору комуністичному диктату, який передбачав різноманітні форми протесту – від збройної боротьби до акцій громадської непокори. За міркуванням дослідників існують і певні хронологічні особливості та специфіка. У 1944 – 1946 рр. здійснювалось більше військових акцій, але з часом прийшло усвідомлення, що виснажений шестирічною війною польський народ перебуває на межі винищення. Протистояти урядовим збройним формуванням та силам безпеки, активно підтримуваним СРСР було неможливо.

Детальний аналіз результатів парламентських виборів в Польщі 1947 р. які стали поворотним моментом до насадження комуністичної системи влади здійснює Д.Пасіяк-Васік [17]. Дослідницею було упорядковано масив документів, котрі стосуються виборів 1947 р. В їх основі матеріали паралельного з владою підрахунку голосів, який було здійснено представниками ПСЛ. Документи доводять фальсифікацію результатів виборів. Патріотичні національні сили представлені на виборах ПСЛ, опинившись без підтримки західних країн зазнають поразки. Успішна ж фальсифікація виборів дозволяє комуністам задекларувати свою перемогу та прийти до влади.

Отже, дляісторіографії зазначеної проблеми є характерними такі риси:

- емоційність історичних оцінок;

…….

- визначення головних факторів політичного поступу, як правило польські та західноєвропейські історики головним фактором, що визначав політичну боротьбу вважають вплив СРСР, натомість російські історики наголошують на провідному впливі внутрішніх чинників поступу польського суспільства;

- лише в окремих дослідженнях є спроби комплексного аналізу внутрішньополітичної ситуації в країні.

Проблема політичної боротьби є актуальною і вимагає подальшого системного аналізу та залучення широкого спектру міжпредметного дослідження з використанням методів соціології та політології. Особливістю досліджуваної проблеми є надмірна політизованість, емоційність. Характерна риса частини досліджень і публікацій - їхній мозаїчний характер, тобто досліджено лише окремі аспекти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи. – К., 1999. – 509 с.
2. Мілош Ч. Поневолений розум.// Всесвіт. – 1991. - № 7. – С. 28-42.; Мілош Ч. Поневолений розум.// Всесвіт. – 1991.- № 10. – С. 24-39.
3. Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. / Общ. Ред. Драбкина р. Я. и др. – М., 1996. – 537 с.
4. У истоков «социалистического содружества»: СССР и восточноевропейские страны в 1944 – 1949 гг. Под ред. Гибианского Л. – М., 1995. – 207 с.
5. Werblan A. Stalinizm w Polsce. – Warszawa, 1991. – 122 s.
6. LewandowskiCz. Kierunkitakzwanejofensywyideologicznejwpolskiejoświacie, nauceiszkołachwyższychwlatach 1944-1948. – Wrocław, 1993. – 237 s.
7. Mikolajczyk S. Zniewolenie Polski: przyklad sowieckej agresij. – Warszawa, 1984. – 189 s.
8. Komunizm. Ideologia, system, ludzie. Pod redakcją Tomasza Szaroty. – Warszawa, 2001. – 282 s.
9. Elity władzy w Polsce a struktura społeczna w latach 1914–1956. Pod. red. W. Przemysłowa. - Warszawa, 1992. – 502 s.
10. Nadolski M. Komuniści wobec chłopów w Polsce 1941-1956. Mity i rzeczywistość. – Warszawa, 1993. – 186 s.
11. Jaroszewicz P., Roliński B. Przerywam milczenie 1939 – 1989. – Warszawa, 1991. – 298 s.; Duraczynski E. Polska. Dzieje polityczne. 1939 – 1945. - Warszawa, 1999. – 6398 s.
12. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів, 2001. – 752 с.
13. Ільюшин І. Селянські військові формування у національно-визвольній боротьбі польського народу часів ІІ світової війни. – К., 1995. – 24 с.
14. Макар Ю.І. Політика ПОРП і органів влади щодо національних меншин Польщі після Другої світової війни (на прикладі українців) // Питання нової та новітньої історії країни Європи і Північної Америки. Вип.2. - Ч. ІІ. – Чернівці, 1993. – С. 157 - 168.
15. Шваб Л. Об’єднавчий процес в польському робітничому русі в 1943 –1945 рр. – Чернівці, 1994. – 23 с.
16. Hemmerling Z., Nadolski M. Opozycja antykomunistyczna w Polsce 1944–1956: Wybór dokumentów. – Warszawa, 1990. – 648 s.
17. Fałszerstwa wyborcze 1947. Pod. red. D. Pasiak-Wasik. – Warszawa, 2000. –T.1. - 250 s.;Fałszerstwawyborcze 1947. Pod. red. D. Pasiak-Wasik. – Warszawa, 2000. –T.2. - 284 s.

Войнаровский А.В. СПЕЦИФИКАПОЛИТИЧЕСКОЙ БОРЬБЫВ ПОСЛЕВОЕННОЙ ПОЛЬШЕ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Раскрыты основныепроблемыисследованиев отечественной изарубежной историографиипроблемы политическойборьбы на территориисвобожденной от нацистовПольшу.Акцентируется внимание натематике ипредметахнаучных исследований, различных направлениях ишколахисследований.

Ключевые слова: историография, политический режим, авторитаризм, тоталитаризм, выборы, общественное сознание, польское государство.

Voinarovskiy A.V. SPECIFICPOLITICAL STRUGGLE INPOST-WAR POLAND: HISTORIOGRAPHIC ASPECT

The basicproblems ofresearch servicesin domestic and foreignhistoriography ofthe problemof political strugglein the territoryliberatedfrom the Nazisin Poland.The centralthemesandsubjectsof scientificstudies, different areasandschoolsresearch.

Keywords:historiography,political regime, authoritarianism, totalitarianism, elections, social consciousness, the Polish state.

УДК 930.2:94(=512.145)»196/198»

К.М. Ніколаєць

РУХ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ ЗА ПОВЕРНЕННЯ НА ІСТОРИЧНУ БАТЬКІВЩИНУ У 60–80-Х РР. ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті проаналізовано наукові праці, присвячені висвітленню руху кримськотатарського народу за повернення на історичну батьківщину у 60–80-х роках ХХ ст. Персоніфіковано внесок дослідників у вивчення даної теми.

Ключові слова: депортації, суспільно-політичний рух, кримські татари, репатріація, історіографія.

У 1989 р. Верховна Рада СРСР, а також українські органи влади винесли ряд ухвал стосовно долі кримськотатарського народу, що символізували результат тривалої боротьби за повернення кримських татар до Криму. Юридичні перешкоди на шляху репатріації були зняті і для них, і для інших депортованих за національною ознакою. Повернення до місць постійного проживання значної частини татарського населення, яке свого часу було примусово виселене, призвело до певного загострення ситуації в регіоні через збереження у владних структурах Криму відносно великої кількості лобістів російських великодержавницьких інтересів.

З перших років незалежності Україна несе на собі весь тягар реалізації програми розселення та облаштування кримських татар і інших національностей, що повернулись на рідні землі, вирішення їхніх соціально-культурних і економічних проблем. Протягом 1991-2005 років в Україну повернулись понад 258 тисяч репатріантів – кримських татар та осіб інших національностей. Більшість з них компактно проживає у містах Сімферополі та Севастополі, а також у Генічеському районі Херсонщини та низці районів Автономної Республіки Крим. За межами України залишається ще майже 100 тисяч кримських татар і представників інших національностей, що можуть повернутися в Україну [1].

Фактично до другої половини 1980-х років проблема примусового переселення кримськотатарського населення і можливість його репатріації у майбутньому всіляко замовчувалася. Результатом такого стану речей стала не лише відсутність ґрунтовних наукових розвідок, а й формування певною мірою упередженого ставлення до кримських татар в цілому. У той же час завдяки зусиллям науковців, журналістів та діям кримськотатарської політичної, економічної та духовної еліти рівень усвідомлення суспільством актуальності і складності проблеми поступово зростав. Висвітлення у наукових публікаціях набув рух кримськотатарського населення за повернення на історичну батьківщину, в рамках якого сформувалися його сучасні політичні організації.

Ще у 1982 р. Л.Алексеєва написала статтю «Кримськотатрський рух за повернення до Криму» (вийшла друком у 2000 р.), де показала роль ініціативних груп у зародженні руху, проаналізувала дії радянського керівництва стосовно руху кримськотатарського народу за повернення на історичну батьківщину. У цій публікації багато місця відведено висвітленню та оцінці нормативних актів, присвячених кримськотатарській проблемі. Дослідниця показала заходи радянського керівництва, спрямовані на закріплення переселених кримських татар на території Узбецької республіки. У статті подано періодизацію руху кримськотатарського народу, яка передбачала поділ його на три періоди : 1956-1964 рр. – становлення руху; 1964-1969 рр. – період найвищої активності; починаючи з 1970 р. – криза руху. Дослідниця відзначала, що вирішення проблеми переселення кримських татар було можливим тільки у випадку зовнішнього тиску на радянський уряд в силу психологічної неготовності передусім вищого радянського керівництва примиритися із можливістю повернення кримських татар [2].

У публікаціях М.Джемільова, який особисто брав активну участь у русі кримських татар за повернення на історичну батьківщину і зазнав жорстоких переслідувань з боку радянської влади за свої переконання, висвітлено основні проблеми організації руху та особливості ставлення до нього радянського керівництва у різні періоди [3].

Боротьба кримськотатарського народу за повернення до Криму висвітлювалася у публікаціях російських вчених В.Возгріна, М.Губогло, с. Червонної, де висловлювалися погляди щодо часу початку руху, його характеру, методів боротьби із визначенням їх успішності [4].

У дослідженні О.В.Волобуєва проаналізовано документи ЦК КПРС, що стосувалися проблеми кримських татар. Тут показано негативний вплив на долю кримськотатарського народу постанови ЦК КПРС від 24 листопада 1956 р. про відновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгуського народів. Позитивно оцінюючи цей документ в цілому, підкреслено, що шостий пункт постанови визнавав недоцільним надання автономії татарам, які раніше проживали в Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією лише татар, а являла собою багатонаціональну республіку [5].

У працях українських науковців І.Прибиткової, с. Макеєва, В.Небоженка, що вийшли друком на початку 1990-х років, знайшли відображення форми боротьби кримських татар за свої права, методи протидії їхнім прагненням з боку радянських правоохоронних органів та уряду. Тут показано особливості організації петиційної кампанії із визначенням причин поширення цього засобу боротьби [6].

Варто виділити працю М.Алтана, у якій розглянуто участь татарської діаспори у США та створеного нею національного центру кримських татар у русі кримськотатарського населення за повернення на землі пращурів із визначенням заходів, які привернули увагу світової громадськості до цієї проблеми [7].

Ідеологічне протистояння кримськотатарського національного руху із радянським режимом вивчав Г.Хаїров, який проаналізував процес становлення ідеологічних постулатів, моральних принципів діяльності представників депортованого народу [8].

Складна історія перебування кримських татар у складі радянської держави висвітлена у монографії Ю.Зінченка, який серед іншого показав окремі елементи їх боротьби за повернення до Криму на тлі протистояння нерівноправній національній політиці влади. Колоніальний статус території півострова в радянську добу автор обґрунтовував організацією переселення росіян до Криму, репресіями проти політичних діячів, інтелігенції, заможних селян із середовища кримських татар, переслідуванням мусульманського духовенства поруч із руйнуванням мечетей [9].

У вступній статті Ю.Данилюка та О.Бажана до збірника документів, які ілюстрували історію кримськотатарського руху за повернення до Криму, розглядався перебіг подій, пов'язаний із примусовим виселенням татарського населення півострова, проаналізовано документи спецслужб, в яких характеризувалися настрої цих громадян, висвітлено петиційну кампанію татар за повернення до рідних осель. Публікація містить оцінку політичної позиції радянського керівництва стосовно кримськотатарської проблеми у різні періоди. Автори піддали критиці політику образи гідності кримськотатарського народу, нагнітання атмосфери ненависті до татар у радянській країні. Вони засуджували спроби уряду розколоти рух татар за повернення. Вчені ґрунтовно проаналізували заходи радянського керівництва по зменшенню активності кримськотатарського національного руху, виділивши ті з них, які спрямовувалися на обмеження переїзду кримських татар на історичну батьківщину. У роботі розглянуто масові акції непокори татар, що мали місце у 1987 р. Дослідники показали динаміку переселення кримськотатарського населення до Криму у другій половині 80-х років XX ст., наголошуючи на поверховості рішень радянського керівництва періоду «перебудови» з цього питання. Такий підхід призводив до посилення напруженості у середовищі кримських татар, а також регіонів їх компактного проживання. У роботі відзначається важливість рішення Президії Верховної Ради СРСР 28 листопада 1989 р., у якому визнавалося законним право кримськотатарського народу на повернення в місця історичного проживання і «відновлення національної цілісності». Науковці переконливо довели, що подібне рішення приймалося виключно під тиском руху кримських татар [10].

Варто відзначити працю Р.І.Хаялі «Кримськотатарський народ в умовах депортації (1944 – 1967 рр.)», в якій досліджено правове становище висланих, стан національної культури. Автор відзначав, що режим спецпоселення на чолі з органами НКВС створив умови для утисків національних прав, прав людини та громадянина.Режим спецпоселень сприяв руйнуванню етнічної єдності, нищенню генофонду кримськотатарського народу та його мовної спільності,

внаслідок чого були цілком знецінені такі норми, як право на життя, честь і гідність людини. Відповідно до результатів проведеного дослідження автором було встановлено, що після скасування у 1956 р. режиму спецпоселень активізувалася участь кримських татар у політичному та економічному житті країни. У роботі окремо досліджено процес відродження національної культури та причини виникнення національного руху [11].

Значний внесок у розробку проблеми було здійснено Г.Бекіровою. у своїх численних публікаціях дослідниця прослідкувала обставини зародження руху, пов'язуючи цей процес із зняттям режиму спец поселень у 1956 р. Аналізуючи протистояння кримськотатарського народу і радянського уряду, вона вказувала, що у середині 1960-х років кримськотатарський національний рух переживає піднесення завдяки долученню до нього генерації молоді, чиє свідоме життя припало вже на місця заслання. Результатом активності кінця 1960-х став компромісна постанова Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму», який відкрив для кримських татар «вузький шлях» на батьківщину, але не вирішив проблеми повернення, не забезпечив політичної і моральної реабілітації народу.Г.Бекірова проаналізувала причини згасання руху у 1970-х роках, зазначаючи, що ініціативні групи залишалися основною формою організації кримськотатарського руху, їхня робота так само знаходила відображення в кримськотатарському самвидаві – «Інформаціях», «Звітах», «Інформаційних повідомленнях», аленевдалі спроби більшості кримських татар влаштуватися в Криму, жорстокі репресії проти активістів руху у багатьох породили відчуття безуспішності боротьби з державною машиною. Дослідження Г.Бекірової містили також аналіз причин певної успішності політики «укорінення» татар в Узбецькій РСР, що включала в себе такі заходи «соціального підкупу», як просування по службі, зняття негласних заборон, пов'язаних з отриманням освіти з досі недоступних для кримських татар спеціальностей (державне управління і частина дисциплін гуманітарного циклу), висунення на партійну та адміністративну роботу [12]. Окремо Г.Бекірова показала роль П.Григоренка у кримськотатарському національному русі, підкреслюючи важливість його підтримки дій кримськотатарського народу у боротьбі за повернення до Криму [13].

У колективній монографії «Крим в етнополітичному вимірі» висвітлено основні події етнополітичної історії півострова. Один із підрозділів праці, автором якого була Н.Ю.Макаренко, присвячувався висвітленню боротьби кримських татар за повергнення до Криму. Тут детально висвітлювалися різні етапи кримськотатарського національного руху із визначенням ролі його провідних діячів у боротьбі за повернення до Криму [14]. У іншій роботі Н.Ю.Макаренко показала причини і наслідки етносоціальних змін у Криму як результат державної етнополітики 1950–1980-х років. На основі аналізу статистичних матеріалів дослідниця показала участь російського та російськомовного населення півострова за підтримки радянського уряду у витісненні української мови із побутового спілкування. Дослідниця справедливо стверджувала, що русифікація породжувала зміни у етнічній свідомості населення Криму, формувала комплекс меншовартості, порівняно із російським народом та призводила до етнічної деградації [15].

Варто відзначити, що українських виданнях переважає теза про діяльність України по поверненню і облаштуванню кримських репатріантів, яку необхідно розглядати як акт доброї політичної волі держави, що керується високими нормами демократії і гуманізму та виявляє глибоку повагу до права національних спільнот проживати на землі предків і отримати українське громадянство. Такі твердження виходять з того, що Україна не мала жодного відношення до примусового виселення кримськотатарського населення. Протилежні судження неправомірно базуються на наявності формальних ознак державного суверенітету в Україні радянської доби. Тут варто додати, що у російських засобах масової інформації та публіцистичних виданнях на початку XXI ст. неправомірно почала висловлюватися думка про «гуманність» радянського керівництва, яке вдалося до депортації «народу-зрадника» замість застосування більш суворого покарання. Далеке від наукового аналізу судження, на жаль, використовується у сучасних умовах для дестабілізації ситуації в Криму із нагнітанням міжетнічної напруги.

Загалом історія руху кримськотатарського народу за повернення на історичну батьківщину досліджена досить детально із визначенням основних подій. Показано протистояння активістів кримськотатарського руху із радянським урядом у боротьбі за

повернення до Криму. Крім того, аналізу піддані радянські документи, що стосувалися руху із визначенням найбільш важливих з них. Доведено, що піднесення кримськотатарського національного руху пов'язувалося із певними змінами політичної ситуації в СРСР, що супроводжувалися деяким пом'якшенням тиску правлячого режиму на суспільство.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білуха Ю.М. Кримські татари: виклики минулого і сьогодення // Педагогіка толерантності. – 2006. – № 2-3. – С. 139.
2. Алексеева Л.М. Крымскотатрское движение за возвращение в Крым / Л.М.Алексеева // Кримські студії. Інформаційний бюлетень. – 2000. – № 5-6. – С. 4-16.
3. Джемилев М. Национально-освободительное движение крымских татар // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу) / М. А. Джемилев // Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13-14 травня 1994 р.). – К, 1995. – С. 5-20; Джемілєв М. Кримські татари в Москві. Літо 1987 року / М. А. Джемілєв // Кримські студії. – 2002. – № 5-6. – С. 136-205.
4. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар / В. Е. Возгрин. – М., 1992; Губогло М. Н., Червонная С. М. Крымскотатарское национальное движение / М. Н. Губогло, с. М. Червонная. – В 2 т. – М., 1992.
5. Волобуев О.В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х – середина 80-х гг. XX в.) / О.В.Волобуев // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С. 157-158.
6. Прибыткова И. М., Макеев С. А. Возвращение: (О процессах возвращения депортированных в 1944 г. Крымских татар на историческую родину) И. М. Прибыткова, с. А. Макеев // Философская и социологическая мысль. – 1990. – № 7. – С. 26-29; Небоженко В. Кримська проблема України / В. Небоженко // Розбудова держави. – 1992. – № 6. – С. 3-8.
7. Алтан М. Б. Кримськотатарська діаспора у кримськотатарському русі // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу) / М. Б. Алтан // Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 140-146.
8. Хаїров Г. Національна ідея: Шляхи її розвитку / Г. Хаїров // Кримськотатарське питання. – 2000. – Ч. 5-6. – С. 52-58.
9. Зінченко Ю. Кримські татари: Історичний нарис / Ю. Зінченко. – К., 1998.
10. Данилюк Ю., Бажан О. З пам'яттю про минуле та в ім'я справедливості // Кримські татари: Шлях до повернення: Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років): Очима радянських спецслужб: Збірник документів і матеріалів / Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан. – У 2 ч. – Ч. 1. – С. 4-62.
11. Хаялі р. І. Кримськотатарський народ в умовах депортації (1944 – 1967 рр.) / р. І. Хаялі. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000.
12. Бекирова Г.Т. Крымскотатарская проблема в СССР (1944-1991) / Г.Т.Бекирова. – Симферополь: «Оджакъ», 2004. – 332 с.; Бекирова Г.Т. Крымские татары. 1941-1991. (Опыт политической истории) / Г.Т.Бекирова. – Симферополь: ИД «Тезис», 2008. – 480 с.; Бекірова Г.Т. Кримськотатарський національний рух в 50-60 роках: становлення, перші перемоги і зневіра / Г.Т.Бекірова // Кримські студії. – 2001. – № 5-6 (11-12). – С. 69-90; Бекирова Г.Т. «Вывезены все» / Г.Т.Бекирова // Карта. – 2005. – № 41-42. – С. 22-28.
13. Бекирова Г.Т. Роль Петра Григоренко в крымскотатарском национальном движении / Г.Т.Бекирова. – Симферополь: Оджакъ, 2007. – 32 с.; Бекірова Г. Т. Роль Петра Григоренка у кримськотатарському національному русі / Г.Т.Бекірова // Генерал Петро Григоренко: Спогади, статті. – К., 2008. – С. 85-102.
14. Крим в етнополітичному вимірі. – К.: Світогляд, 2005. – 533 с.
15. Макаренко Н. Ю. Напрями державної етнополітики в Криму у 1950–1980-х рр.: Причини і наслідки етносоціальних змін / Н. Ю. Макаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XVIII. – Запоріжжя, 2010. – С. 264-269.

Ніколаєць К.Н. РУХ КРЫМСКОТАТАРСКОГО НАРОДА ЗА ВОЗВРАЩЕНИЕ НА ИСТОРИЧЕСКУЮ РОДИНУ В 60-80-Х ГГ. XX В.: ИСТОРИОГРАФИЯ

В статье проанализированы научные исследования, посвященные освещению движения крымскотатарского народа за возвращение на историческую родину в 60–80-х годах XX ст. Показано вклад исследователей в изучение данной темы.

Ключевые слова: депортации, общественно-политическое движение, крымские татары, репатриация, историография.

Nicolaetc K.N. RUH of КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО PEOPLE FOR RETURN ON HISTORICAL БАТЬКІВЩИНУ IN 60-80-X XX OF CENTURY.: HISTORIOGRAPHY

In the given article is analyses scientific researches about rule of Crimean Tatars of return to the historical motherland. The author is personification the activity of historians in this field.

Key words: deportation, political rule, Crimean Tatars, repatriation, historiography.

УДК 394 (477)

М.Ю. Зінчук

ПОВСЯКДЕННІСЬ ЯК ОБ'ЄКТСОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЬ: ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС

У статті розглянуто особливості дослідження феномену повсякденності з точки зору соціологічної науки. Окреслені ключові позиції трактування щоденності в працях Е. Гуссерля, А.Шюца, Ч. Міллса, З. Баумана,П. Бергера, Т. Лукмана. Підкреслюється значення соціологічних досліджень для розуміння повсякденності в контексті історичних пошуків.

Ключові слова: повсякденність,феноменологічна соціологія, німецька соціальна теорія, габітус, соціологічне мислення, соціологічна уява, «повсякденний світ».

XX століття пройшло для гуманітаристики під знаком зміни наукової парадигми. Щойно сформована нова система суспільства вимагала нових підходів до розуміння її внутрішніх трансформаційних процесів та особливостей.

Соціологія як наука, що найбільше рефлексує щодо суспільних метаморфоз, потребувала нової теорії та методології, які б могли подолати обмеженість «першої соціології» з її сконцентрованістю на дослідженнях певних систем та організмів. Однією з засадничих підстав цієї нової теорії стала цікавість до повсякденних практик.

Сьогодні соціологія повсякденності перетворюється з порівняно нового напрямку соціологічних досліджень в одну з точок відліку в оцінці суспільства. В контексті цього дослідники починають говорити про становлення «третьої» [12, с. 4], або ж просто «іншої» [6, с. 16], соціології.

Вперше об'єктом соціологічних досліджень повсякденність стає в межах феноменологічної соціології. Цей напрям започаткований у феноменологічній філософії Едмунда Гуссерля (EdmundHusserl, 1859-1938).Специфіка феноменології полягає в тому, що «кінцеві елементи» свідомості тлумачаться як сенсоутворюючі чинники, тобто як такі, що виражають первинне призначення свідомості: сприймати, уявляти, понятійно мислити тощо [8, с. 142]. Таким чином, певні предметні значення сприймаються і відтворюються людиною симбіотично разом із іншими значеннями та сенсами.

Увага Е. Гуссерля до повсякденності була спровокована необхідністю подолання кризи європейської науки – т. зв. кризи раціональності. «Наука, – пише філософ, – і це постійно можна чути – нічого не може сказати нам про наші життєві потреби. Вона в принципі виключає питання, найбільш нагальні для людини» [4, с. 548].

У контексті подолання цієї кризи Е. Гуссерль вказував на необхідність звернення до основ, тобто апелював до сфери повсякдення. Саме у втраті зв'язку між наукою та життєвою основою людства він вбачав першопричину кризи раціональності. Щодення стає лакмусовим папірцем затребуваності науки. Це та сфера, де людина існує безпосередньо, тому повсякденні практики із своїми внутрішніми структурами та ритмами, є своєрідними критеріями істинності. Наука повинна «служити цілям, які… мають бути з віднесені з життєвим світом. Людина, що живе у цьому світі, у тому числі і людина, що досліджує природу, може ставити усі свої практичні і теоретичні питання, тільки знаходячись усередині цього світу, може теоретично ставитися до нього лише в нескінченно відкритому горизонті непізнанного» [4, с. 603].Тобто «життєвий світ», у розумінні Е. Гуссерля, є саме тим фундаментом, на який повинна орієнтуватися наука.

У трактуванні філософа життєвий світ має інваріантну «загальну структуру». У філософському відношенні завдання полягає в тому, щоб глибоко і всеосяжно проаналізувати апріорні структури життєвого світу, потім там можна буде відкрити самі первинні структури

розуму. Повернення до життєвого світу має, за Е. Гуссерлем, показати, що всі апріорні структури наук зрештою обґрунтовані в життєвому світі. Е.Гуссерль вважав, що самі елементарні шари світу і життя проявляють досконалу раціональну структуру і на їх інваріантності можна спорудити надійну будівлю наук [9, с. 54].

Феноменологічна концепція знайшла своє продовження в працях філософів, соціологів та істориків, які почали все активніше звертатися до категорії повсякдення. Їх дослідження виходять за межі побутових описів, стають все більш ретроспективними.

Дослідження повсякденності відіграло фундаментальну роль в розвитку німецької соціальної теорії, передусім, в роботах А. Шюца и Ю. Хабермаса.

Австрійський соціолог і філософ, основоположник феноменологічної соціології Альфред Шюц(Alfred Schütz,1899-1959)проаналізував конфігурацію повсякденного сприйняття. Він, як і Е.Гуссерль, намагався пов'язати абстрактні наукові знання з реаліями щоденного життя. Саме А. Щюц запропонував термін «повсякденність» для концептуалізації поняття «життєвий світ» Е.Гуссерля в соціології. Він зосередив свої дослідження на процесі складання картини цього світу у людей, виходячи з їх прагнень, сподівань, фантазій, сумнівів, мрій, реакцій на певні події [5, с. 116]. Таким чином, А. Шюц розумів повсякдення як поле безпосередньої діяльності людини.

А.Шюц звернув увагу на поведінкові механізми в контексті окреслення повсякденності. Індивід переживає соціальний світ як певне поле дій, і лише потім як об'єкт мислення. Через це повсякденне сприйняття зорганізується в термінах, релевантних його можливій або реальній дії [15, с. 193].А.Шюц так визначав повсякденний світ: «Він – це світ культури, оскільки з самого початку повсякденність являє собою смисловий універсам, сукупність значень, які ми повинні інтерпретувати для того, щоб мати певну опору в цьому світі, жити у злагоді з ним» [14, с. 130].Як така, повсякденність, по А. Шюцу, – «вища реальність», первинна стосовно інших реальностей.

Основним предметом дослідження феноменологічної соціології, згідно А. Шюцу, є аналіз смислових структур повсякденного світу, або соціальної реальності. Останню він визначав як «сукупність усіх об'єктів і явищ соціокультурного світу, яким він уявляється повсякденній свідомості людей, що живуть серед інших людей та пов'язаних з ними різноманітними стосунками взаємодії» [13, с. 403].

Акцентуючи увагу на повсякденності, австрійський соціолог наголошує на несумісності позицій «Я» та «інші». Кожна окрема позиція визначається біографічною ситуацією особистості. Оскільки така ситуація є унікальною, саме вона перетворює «світ взагалі» на «мій власний світ».»Людина у будь-який момент її повсякденного життя знаходиться у біографічно детермінованій ситуації, тобто у визначеномунею самою фізичному і соціокультурному середовищі. У такому середовищі вона займає свою позицію. Це не лише позиція у фізичному просторі і зовнішньому часі, не лише статус і роль у рамках соціальної системи, це також моральна і ідеологічна позиція», – пише А. Шюц [14, с. 131].

Також А. Шюц відзначає типізацію як одну з основних ознак повсякденної реальності: «Конкретний реальний об'єкт виявляє свої індивідуальні характеристики, які виступають так чи інакше у формі типовості» [14, с. 129]. Ці типовості, стандарти поведінки, діяльності, мотивації є апріорними. Вихід за межі стандартних схем повсякденності для А.Шюца означає вихід за межі щоденності.Одночасно соціолог визнає соціальне сприйняття як некореляційне та часто не позбавлене протиріч [15, с. 194].

Юрген Хабермас (Jürgen Habermas, 1929) німецький філософ і соціолог, розробив теорію комунікацій, в якій намагався показати протистояння щоденності і соціальної системи. Він стверджує, що існує два полярні типи раціональності: «система» та «життєвий світ». «Система» являє собою структури, які регулюються через владу та гроші та не мають певного комунікативного досвіду, а «життєвий світ» – це щоденна інтеракція, в якій шляхом внутрішнього консенсусу суспільство формує певну загальну сукупність сенсів [11, с. 124].

Французький соціолог і філософ, представник постструктуралістського напряму соціальної теоріїП'єр Бурд'є(PierreBourdieu, 1930-2002) створив оригінальну концепцію габітусу. Ця концепція характеризує світ повсякденності як систему певних практик – звички, жести, поведінка, мотиви, оцінки, – які є вираженням смаків і ціннісних орієнтацій особистості. Особливості цих повсякденних практик формуються під час індивідуальної соціалізації. Габітус являє собою культурну організацію щоденних практик. «…я хочу показати, що існує

соціальний генезис, з одного боку, схем сприйняття, мислення і дії, які є складовими частинами того, що я називаю габітусом, а з іншого боку –соціальних структур і, зокрема, того, що я називаю полями або групами», – пише П. Бурд'є [3, с. 181-182].

Польсько-англійський соціолог Зигмунт Бауман (Zygmunt Bauman, 1925) розглядає повсякденне сприйняття в співвідношенні з соціологічним мисленням. Він відмежовує соціологічне мислення від «сирого» знання життя.Перевага соціологічного мислення: людина розуміє свої дії, як такі, що обумовленні соціальними взаємозв'язками; людина в своєму розумінні може вийти за межі повсякденного досвіду. Соціологічне мислення допомагає людині розуміти «проблеми, які виникають в повсякденному житті» [1, с. 24]. Тобто, за З.Бауманом, є два шляхи сприйняття світу: повсякденний – метод «здорового глузду» (тут же і стереотипи, і нав'язування); соціологічний (на основі соціологічної науки та адекватного аналізу). Спорідненість соціологічного та повсякденного погляду на світ полягає в тому, що повсякденне і соціологічне сприйняття – різновид соціального, а соціальний спосіб сприйняття трансформується з повсякденного.

З. Бауман загалом для сучасної соціології визначає повсякденність як основну категорію. Соціолог-вчений, в свою чергу, виступає не лише як сторонній спостерігач, а як безпосередній учасник, занурений у світ типових щоденних практик.

Якщо З.Бауман апелює до соціологічного мислення, то інший науковець, американський соціолог та публіцист Чарльз Райт Міллс (CharlesWrightMills, 1916-1962) розглядав повсякденність через поняття соціологічної уяви. Він зауважив, що протягом життя людина стикається з цілим рядом проблем, які вона не в змозі розв'язати. Проте люди зазвичай не пояснюють труднощі, яких зазнають через історичні події або інституціональні суперечності, вони не зв'язують особисте благополуччя з піднесеннями і кризами в суспільстві. Більшість не має тієї властивості розуму, яка потрібна для осмислення взаємозв'язків між людиною і суспільством, між біографією й історією, між окремою особою і цілим світом» [7, с. 10].

Учений говорить про певну якість розуму, «яка допоможе користуватися інформацією і розвивати мислення, щоб досягти ясного розуміння того, що відбувається як у світі, так і з ними самими. Я маю намір стверджувати: надії на розвиток такої властивості розуму журналісти і гуманітарії, артисти і публіка, учені і видавці починають покладати на те, що можна назвати соціологічною уявою» [7, с. 11].

Ч. Міллс розділяє особисті та суспільні труднощі. Саме соціологічне уявлення дає змогу людині розрізняти «особисті труднощі, пов'язані із зовнішнім середовищем» та «суспільні проблеми, обумовленні соціальною структурою». Особисті труднощі визначаються характером індивіда та його безпосередніми стосунками з іншими; вони стосуються його «я» і тих обмежених сфер життя суспільства, з якими він особисто знайомий.Громадські проблеми зазвичай торкаються стосунків, які виходять за межі безпосереднього оточення індивіда і його внутрішнього життя. Такий вихід необхідний на рівень інституціональної організації безлічі індивідуальних середовищ життєдіяльності, а далі і на ширшу структуру соціально-історичної спільності, яка, як ціле, складається з багатообразного переплетення і взаємопроникнення індивідуальних середовищ життєдіяльності і суспільно-історичної макроструктури [7, с. 14].

Усвідомити ідею соціальної структури і навчитися адекватно застосовувати її означає отримати можливість простежувати зв'язки всередині найбільшого різноманіття індивідуальних середовищ життєдіяльності. Вміти це робити означає мати соціологічну уяву [7, с. 17].

Таким чином, соціологічна уява дає людині усвідомлення того, який вплив чинить дія історичних сил на її внутрішній стан і життєвий шлях.

Подальший розвиток у феноменологічній соціології термін повсякденність отримав упрацях німецького соціолога, провідного представника феноменологічного напрямку Томаса Лукмана (Thomas Luckmann,1927) та австрійського вченого Пітера Бергера(PeterBerger, 1929). Ці соціологи першими ввели до наукового обігу поняття «повсякденний світ», поставили питання про мову «повсякденних зустрічей», про шляхи «завчання типових щоденних дій», тим самим давши поштовх концепціям соціального конструювання ідентичностей, статі, інвалідності, психіатрії тощо [10].

Як і для А. Шюца, повсякденність для Т. Лукмана та П.Бергера є вищою реальністю і також не вимагає доказів свого існування. Автори відмічають, що соціальна реальність регулярно формується індивідами, але самі суб'єкти цієї реальності постійно випробовують на собі її безпосередній вплив. Таким чином, повсякденність виступає фундаментом стосунків

людини з навколишнім світом, і, як наслідок, потребує глибокого вивчення. Звичайно, дослідник у будь-яких галузях науки, і, в першу чергу, гуманітарних, повинен спиратися на знання повсякденності, «життєвого світу», але він же зобов'язаний також дивитися і вище і ширше, враховуючи не лише те, що повсякденність пропонує, але і те, що пропонуватиме, повинен сам допомагати конструювати цей життєвий світ. Як випливає з працьТ. Лукмана та П. Бергера, вказана вище криза раціональності стосується не лише, і навіть не стільки науки, скільки всієї культури, всього існування людського суспільства [16]. Дослідження повсякденності вони пов'язують з проблемою самоідентифікації людини, що гостро встала в сучасному культурному просторі: «Росте загальна свідомість релятивності світів, включаючи і свій власний, який тепер усвідомлюється, швидше як один зі світів, а не як Світ. Унаслідок цього власна інституціональна поведінка розуміється як «роль», від якої можна віддалитися у своїй свідомості і яку можна «розігрувати» під маніпулятивним контролем» [2, с. 278].

Метою соціального конструювання було виявлення шляхів, за допомогою яких індивідууми та групи людей беруть участь у створенні загальносуспільної реальності. П.Бергер і Т.Лукман досліджували шляхи створення людьми соціальних феноменів, які поступово інституціонуються та перетворюються в традиції. Вони доводять, що будь-яка система уявлень і знань індивідуума про навколишній світ базується на здоровому глузді. В процесі спілкування люди знаходять підтвердження правильності своїх уявлень про реальний світ. Таке підтвердження тільки закріплює поведінкові щоденні механізми та сприяє формуванню інститутів, які уявляється вже не як внутрішньосуспільні утворення, а як соціальні «надбудови» [2, с. 11].

Отже, за П. Бергером та Т. Лукманом повсякденність є соціальною реальністю, яка існує за своїми внутрішніми принципами.

Таким чином, зарубіжна соціологічна наука впродовж XX ст. накопичила значний пласт теоретичного матеріалу, який відображає особливості, внутрішні структури, зовнішні зв'язки повсякденності. Проте на сучасному етапі, при ущільненні міждисциплінарних зв'язків, для дослідження такого явища як повсякденність необхідні нові схеми, які б дали змогу всебічно розглянути щоденність. Дослідження повсякденності потребує вивчення практичних ситуацій (кейс-стаді) та залучення нестандартних об'єктів (афіші, обгортки, словники, карикатури, художнє кіно тощо).На сучасному етапі ще не цілком викристалізувалася термінологія повсякденності, не до кінця розкритий її предмет та об'єкт. А оскільки без розуміння щоденності неможливе повноцінне вивчення жодної гуманітарної науки, її подальше дослідження є сьогодні особливо актуальним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бауман З. Мыслить социологически / Пер. с англ. под ред. А. Ф. Филиппова; Ин-т «Открытое о-во». – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 255 с.
2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / Пер. с англ. Е. Руткевич; Моск. филос. фонд. — М.: Academia-Центр; Медиум, 1995. – 323 с.
3. Бурдье П. Социальное пространство и символическая власть // Бурдье П. Социология политики. – М.: Sociologos, 1993. – С. 181-182
4. Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2000. – 752 с.
5. Ионин Л.Г. Понимающая социология. Историко-критический анализ. – М.:Наука, 1979. – 206 с.
6. Калекин-Фишман Д. Иная социология возможна: в зависимости от содержания понятия «иная» // Социологические исследования. – 2009. – №7. – С. 16-25.
7. Миллс Ч. р. Социологическое воображение / Пер. с англ. О. А. Оберемко; под общей редакцией и с предисловием Г. С. Батыгина. – М.: Издательский Дом NOTA BENE, 2001. – 264 с.
8. Молчанов В. И. Время и сознание. Критика феноменологической философии: моногр. – М.: Высш. шк., 1998 – 144 с.
9. Петриковская Е. Феноменология и философская антропология // Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології. – 2009.–Вып.14. – С. 48-58.
10. Пушкарева Н. «История повседневности» как направление исторических исследований // Перспективы. Фонд исторической перспективы [Электрон.ресурс] – http://www.perspectivy.info/misl/koncept/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskih_issledovanij_2010-03-16.htm. –Доступно 21 березня 2010 р.
11. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма // THESIS. – 1993. – № 1. – Вып. 2. – С. 123-126.

12. Штомпка П. В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии // Социологические исследования. – 2009. – № 8. – С. 3-13.
13. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / Пер. с нем. и англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 1056 с.
14. Щюц А. Структура повседневного мышления // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – С. 129-137.
15. Шютц А. Чужой // Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / Сост. А.Я. Алхасов; Пер. с англ. А.Я. Алхасова, Н.Я. Мазлумяновой; Научн. ред. перевода Г.С. Батыгин. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2003. – 336 с. – С. 191-206.
16. Щербакова Л.В. Повседневность как один из критериев осмысления места философии в системе современного образования [Электрон. ресурс] // Астраханский государственный университет. – www.aspu.ru/images/File/ilil/sbornik.doc – Доступно 16 березня 2011 р.

Зинчук М.Ю. ПОВСЕДНЕВНОСТЬ КАК ОБЪЕКТ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ЭКСКУРС

В статье рассмотрены особенности исследования феномена повседневности с точки зрения социологической науки. Очерчены ключевые позиции трактовки ежедневности в трудах Э. Гуссерля, А.Шюца, Ч. Миллса, З.Баумана, П.Бергера, Т.Лукмана. Подчеркивается значение социологических исследований для понимания повседневности в контексте исторических поисков.

Ключевые слова: повседневность, феноменологическая социология, немецкая социальная теория, габитус, социологическое мышление, социологическое воображение, «повседневный мир».

Zinchuk M.U. DAILY OCCURENCE AS OBJECT of SOCIOLOGICAL RESEARCHES : HISTORICAL DIGRESSION

In the article the features of research of the phenomenon of daily occurence are considered from the point of view of sociological science.Outlined key positions of interpretation of dailyness in labours of such sociologists as E. Husserl, A. Shyuts, c. Mills, Z. Bauman, P. Berger, T. Luckmann. The value of sociological researches is underlined for understanding of daily occurence in the context of historical searches.

Keywords: daily occurence, phenomenological sociology, German social theory, habitus, sociological thought, sociological imagination, «everyday world».

УДК 930.2:94(477)

Ю.Д. Марцинішин

ПОНЯТТЯ «ПРАЦЯ» В КОСМОГЕННО-ЕНЕРГЕТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ С.А. ПОДОЛИНСЬКОГО

У статті аналізується оригінальне та новаторське трактування категорії «праця» українським вченим та мислителем Сергієм Андрійовичем Подолинським, подане у його дослідженні «Праця людини і її відношення до розподілу енергії»

Ключові слова: праця, енергія, ентропія, продуктивність, розподіл, світобудова.

Категорія «праця» є складним та багатогранним явищем, яке відноситься до фундаментальних основ людського суспільства. Саме «праця» стала предметом дослідження видатного українського мислителя – Сергія Андрійовича Подолинського. У своїй роботі «Праця людини і її відношення у розподілі енергії» [1] (1881 р.) Подолинський подав власну авторську інтерпретацію терміну, розтлумачив здатність людини до праці, назвав її суб'єкти, описав основні види та форми діяльності людини, а також дослідив багато інших аспектів, які складають цілісну характеристику категорії. Протечасто для сучасних науковців ім'я, а тим більше дослідження свого співвітчизника є маловідомими [2]. Виключення становлять дослідники, які безпосередньо вивчають наукову спадщину С. Подолинського [3-7; 10].

Потреба подальшої розробки категорії «праця» актуалізує необхідність залучення теоретико-методологічного доробку Сергія Подолинського.

Аналізуючи висунуту на перший план в термодинаміці проблему ентропії, Сергій Андрійович стверджує цілком протилежну другому закону тезу: «Кількість сонячної енергії, що перетворюється на земній поверхні на енергію більш перетворювану, безсумнівно, поступово збільшується» [1, 227]. Основним способом досягнення пакетування та приросту енергії – стверджує дослідник - є праця людини та світських тварин.

Потрібно зазначити, що інтерпретація категорії праці представниками філософської та суспільно-політичних думок в XIX столітті зводилися виключно до домінування в ній економічних чинників, створення вартості та зростання національного багатства [8, 205]. Новаторством же Подолинського стало те, що вчений розглядає економіку енергетики людської праці, енергозберігаючий зміст людської діяльності, історичні етапи та технічні форми організації праці із збереження енергії, форми такої діяльності в долюдському світі.

Дійсно, праця в оригінальної концепції дослідника «є одним із численних видів прояву загальної світової енергії» [1, 204]. Вона є умовою збереження енергії по-перше, в розумінні перетворення нових кількостей сонячної енергії в більш перетворювану форму, по-друге, в силу збереження від розсіювання, неминучого без втручання праці, певної кількості перетворюваної енергії, що вже існує на земній поверхні.С. Подолинський подає й конкретне визначення поняття: «Праця є таке споживання механічної і психічної роботи, нагромадженої в організмі, що має результатом збільшення кількості перетворюваної енергії на земній поверхні» [1, 229].

Принциповим питанням для українського мислителя є визначення суб'єктів праці. Виходячи із вищезазначеного трактування категорії «праця», дане поняття може бути застосоване лише до людей та деяких тварин, «які або працюють під проводом людей (як домашні тварини), або – як мурахи – працюють почасти самі, почасти займаються вихованням домашніх тварин» [9, 296].

Вчений дає перелік суб'єктів, позбавлених можливості збільшувати кількість перетворюваної енергії. По-перше, механічний рух природних стихій ще не є працею, тому що, наприклад, «рух повітря, … полишений самого собі вітер через розсіювання своєї енергії не нагромаджує її на поверхні землі» [9, 296]. По-друге, в розумінні загального збільшення кількості сили у Всесвіті щодо рослин також не можна застосувати поняття праці, адже виконуючи роль акумулятора енергії, позбавлені можливості руху, рослини не можуть дати корисного вжитку збереженій у власному тілі енергії. По-третє, навіть машини, які по суті призначені для перетворення енергії, полишені самі собі, не здатні прогресивно збільшувати нагромаджену сонячну енергію. По-четверте, нервова праця людини сама по собі не може виконувати релятивне збільшення енергії. По-п'яте, коли йдеться про тварин, то важко вирізнити, до якої саме групи його можна вжити [9, 296].

Подолинський наголошує, що під словом «праця» розуміється лише позитивна дія організму, що має невід'ємним результатом збільшення запасу енергії. Так звана «негативна праця» або чисте заощадження, згідно концепції мислителя, є марними та позбавленими сенсу процесами. Для обґрунтування цієї думки, Подолинський описує приклад слимака, який здавалося б «гинучи, збільшує рослинне життя тим, що вже не винищує рослин», проте насправді це не має слушності: він не тільки не сприяє прогресу балансу енергії, але навіть не може захистити від подальшого розсіювання енергії ті рослини, які він не з'їв. Показовим є порівняння поведінки слимака у даному випадку з життям капіталіста, який не розтрачує, а зберігає свої заощадження. В обох випадках висновок один: таке заощадження безрезультатне [1, 231].

Перелік суб'єктів, до яких не можна застосувати поняття «праця» вчений доповнює і первісними людьми, які жили виняткова полюванням та рибальством. Адже, для величини бюджету енергії на земній поверхні не має значення якби перетворювана енергія, поглинута людиною, залишилася б, як і раніше, в тілі дичини або риби [1, 232]. Для наочності циркуляції енергетичних потоків Подолинський порівнює працю первісної людини та сучасника: «Дикун працював багато, але робота його майже не була корисною працею в нашому розумінні слова, тому що дикун дуже мало збільшував запас перетворюваної енергії на земній поверхні. Навпаки, робітник, який керує паровим плугом або жниваркою, зовсім мало напружує свої м'язи порівняно з корисністю своєї праці, у розумінні збільшення загального запасу енергії» [1,

234]. З наведеної цитати можна зробити висновок, що м'язова робота, чисто механічний рух, не може бути зарахованим до категорії «праця».

Проте, вже тут автор говорить про поступовий перехід спожитої енергії в такий вид механічної та психічної роботи як виготовлення зброї, будівництво жител, приручення тварин тощо, які можна віднести до категорії корисної праці [1, 232]. За допомогою такого технічного вдосконалення, яке ще знаходиться на примітивному рівні, відбувалося збереження енергії, завдяки якому у людини «з'явилися перше необхідне для неї дозвілля і запас сил, що й були вжиті нею на працю, корисну ще безпосередніше» [1, 235]. Таким чином, збережена енергія стала основою для наступного рівня енергоакумулювання.

Автор коротко оповідає історичний процес переходу первісних племен від полювання до скотарства та наближається до загального поширення землеробства, завдяки якому людство переходить на якісно новий рівень не лише нагромадження, а й приросту загальної сонячної енергії.

Для того, щоб простежити логіку, якою керується вчений, потрібно розглянути аргументи, що їх наводить Сергій Андрійович. Використовуючи приклад із сільськогосподарської статистики Франції, він показує як землеробська праця впливає на збільшення енергії:

«Природні луки займають у Франції простір у 4 200 000 гектарів і дають пересічно щороку 105 000 000 метричних кінталів сіна, або по 2 500 кілограмів на кожному гектарі. Нагромадження сонячного тепла на гектарі становить, отже, щорічно 2 500×2 550 = 6 375 000 теплових одиниць.Тож ми бачимо, що без втручання праці полишена сама на себе рослинність, за найвигідніших обставин, … нагромаджує щорічно … 6 375 000 теплових одиниць.За участі праці зараз же помічається значне збільшення.У Франції штучні луки упорядковані вже на площі 1 500 000 гектарів, що з вирахуванням цінності насіння дають щорічно 46 500 000 кінталів сіна, тобто по 3 100 кілограмів на кожному гектарі. Отже, щорічне нагромадження тепла дорівнює 3 100×2 550 = 7 905 000 теплових одиниць. Надлишок проти природної луки дорівнює 1 530 000 теплових одиниць і одержаний він, природно, завдяки праці, докладеній до упорядкування штучної луки. Праця для одного гектара штучної луки дорівнює щороку приблизно: 50 годинам роботи одного коня і 80 годинам роботи однієї людини. Вся робота ця, перекладена на тепло, дорівнює 37 450 теплових одиниць. Таким чином, кожна теплова одиниця, застосована у вигляді праці людини чи коня до упорядкування штучної луки, виробляє надлишок нагромадження сонячного тепла, що дорівнює 1 530 000 : 37 450 = 41 тепловій одиниці» [1, 235]. Такі ж розрахунки вчений подає й щодо лісу та вирощування зернових хлібів.

По суті, землеробство для Подолинського «є працею такого роду, де справедливість нашого визначення праці, що вже не приховується різними побічними обставинами, ясно виступає на перший план» [1, 235]. Якщо десятина землі дикого степу чи пралісу дає щорічно певну кількість поживного матеріалу, то із втручанням людської праці продуктивність десятини зростає в десять, двадцять і більше разів. Автор енергетичної концепції чітко розуміє, що людина не створює матерії, не створює енергії, а лише сприяє її приросту. Подолинський відкидає закиди щодо негативного впливу людини на природу, адже землеробство виснажує ґрунти лише у випадку хижацького, нерозсудливого введення господарства. І навпаки, технічне вдосконалення та оптимізація аграрної сфери зумовлюють збільшення енергетичного бюджету людства.

Наведені фрагменти праці є свідченням однієї із основних концептуальних тез Подолинського – праця є прерогативою людини, причому людини, яка здатна мислити. Фактично, вчений довів, що наділений інтелектом суб'єкт, який свідомо протидіє, за допомогою праці, процесам дисипації, здатний перешкодити розсіюванню енергії. Оскільки суб'єктом у його дослідженні є кожна окрема людина та людство в цілому, можна говорити про нову інтерпретацію Подолинським людської сутності, тобто – погляд на людину, як на космічну істоту, яка здатна збільшувати об'єм енергії на земній поверхні.

З огляду на виключне значення праці у протіканні енергетичних процесів Всесвіту, Сергія Подолинський надзвичайно цікавили питання походження здатності до роботи в організмі людини: «Звідкіля береться в організмі енергія, необхідна для виконання дій, що ми називаємо працею? Якими апаратами виконуються ці дії? Якими побічними явищами вони супроводжуються?» [1, 235]. Враховуючи вплив промислового перевороту та технізації

виробництва на всі сфери життя суспільства, включаючи духовну складову, не дивно, що Подолинський порівнює людину саме з машиною. Зокрема, вчений зазначає, що з того часу, як набула розвитку механічна теорія тепла, кожен процес, що веде до продукції механічного руху, може бути порівняний із діяльністю термічної машини, тобто машини, яка перетворює тепло в працю [9, 303]. Це стосується і людини.Потрібно віддати належне науковцю, який при цьому не спрощує проблему ототожнюючи живу істоту та техніку, а усвідомлює, що людський організм є набагато складнішою системою.

Для кращого розуміння впливу праці на розподіл енергії та задоволення потреб людства, Подолинський ще раз акцентує увагу на потребі визначення цієї категорії з точки зору природничих наук. Так, в сучасному для вченого розумінні, поняття корисної роботи мало різні, причому полярні трактування: «Кене сказав: праця непродуктивна. Адам Сміт – одна праця продуктивна. Се – праця продуктивна, природні агенти продуктивні і капітали продуктивні» [1, 250].

Проаналізувавши сутність цієї категорії, Подолинський намагається звести наведені суперечності до наступного: з однієї сторони, праця не виробляє речовини, і тому вся її продуктивність може полягати лише в приєднанні чогось (перетворюваної енергії), також не створеного працею, до речовини; з іншої сторони, єдиний спосіб, котрим людина здатна збільшити кількість перетворюваної енергії, є додавання своєї праці, тобто споживання нагромадженої механічної енергії [1, 251].

Безпосередньою метою будь-якого виду праці є задоволення потреб, під якими автор розуміє усвідомлення необхідного органічного прагнення до певного обміну енергії між організмом людини і зовнішньою природою [1, 252].

Подолинський звертає увагу й на відмінність продуктивності праці впродовж історичного розвитку людства. Учений окремо розглянув відношення різних видів праці до розподілу енергії починаючи зі світанку людської цивілізації. Первісна людина змогла створити знаряддя праці, завдяки чому забезпечила збільшення темпу приросту перетворюваної енергії. Це якісно вирізнило людський рід з-поміж інших живих систем. Більше того, в людині почала розвиватися здатність мислити – розум, вона вивчала себе та навколишній світ, пізнавала його закони та намагалася правильно їх застосувати для задоволення власних потреб [4, 23]. Вміння застосовувати різні винаходи, навіть поки примітивні, зумовило включення в обмін людини зайвої кількості енергії. Наприклад, найпростіша кремнієва сокира є величезним збереженням енергії, якщо порівняти затрати на її виготовлення і затрати енергії на зрубування дерев за допомогою сокири. Ще більше акумулювання сонячної енергії було отримане при будівництві житла та інших споруд, у видобувній промисловості (залізної руди, золота, вугілля, торфу та ін.), однак найбільше енергії зберігає землеробська праця. Словом, усі ремесла, мануфактура, фабрики споживають енергію, але безпосередньо чи опосередковано «повертають це споживання з надлишком за рахунок збільшення обміну енергії чи за рахунок надання людині можливості зберігати частину її енергії і вживати її з більшою вигодою на якісь нові виробництва» [1, 263].

Особливими властивостями вирізняється праця із залученням світських тварин та машин. Використання роботи домашніх тварин становить велику вигоду для господарювання людини, так як їх утримання зводиться лише до потреб харчування (виключно рослинна їжа, що не потребує приготування) та захисту від холоду, натомість робоча худоба має значно вищий економічний еквівалент, ніж людина. Більше того, механічна робота людей в деяких випадках просто недостатня для виконання необхідних дій, тож залучення сили тварин є необхідною умовою введення господарства [1, 266]. Ще одним важливим фактором є те, що утримання тварин відбувається і з метою одержання м'яса, шкіри, шерсті, добрив тощо.

Значно більше користі при розподілі енергії, у порівнянні зі світськими тваринами, одержується за допомогою впровадження у виробництво машини. Наприклад, за розрахунками Мортона, одна година роботи парової кінської сили коштує при роботі коней 5,5 пенси, тоді як при роботі парової машини – всього 3 [1, 267]. Проте використання пари, за Подолинським, вже на той час було не вигідним та вимагало пошуків нових двигунів.

Окремим питанням для науковця стали ті види праці, що не повертають безпосередньо людині витрачену на них енергію та незважаючи на свою непродуктивність все ж відносяться до категорії корисної роботи. Подолинський, керуючись аналізом та класифікацією, зробленими Міллем у роботі «Політична економія», наводить приклади таких видів роботи.

Вчитель елементарної школи, який все своє життя обмежувався викладанням і не лишив після себе жодного надрукованого рядка, здатний опосередковано вводити у бюджет людства значну кількість перетворюваної енергії. Логіка міркувань Подолинського така: «Припустимо, що, навчивши селян своєї общини арифметиці, учитель позбавляє їх цілого ряду дрібних обманів і що загальна сума збереження цього становить 500 карбованців на рік». Якщо селяни дали себе обдурити внаслідок свого неуцтва, то 500 крб. йде у карман «волосного начальства, збирачів податків, дрібних торгівців, сільських куркулів, неминуче йде здебільшого на пиття горілки». Проте, навчені рахувати селяни, не дадуть себе обдурити та залишать собі гроші, які можна використати на покращення господарства, що, в свою чергу, веде до збільшення врожаю, а це означає збереження зайвої кількості сонячної енергії [1, 263]. Виходить доволі довгий ланцюжок міркувань, проте він наочно демонструє корисність праці вчителя.

Подібна аргументація використовується науковцем при обґрунтуванні корисності праці митця. На прикладі музиканта-виконавця Подолинський показує вплив мистецтва на задоволення потреб спеціальних органів чуття та насолоди. Мистецтво в енергетичній концепції українського вченого корисне доти, доки стимулює людину до активної продуктивної праці. Але мистецтво може мати і шкідливі сторони, наприклад: «військова музика, що збуджує людей йти з посиленим прагненням на бойню й самознищення, буде одним із видатних прикладів розкрадання енергії за допомогою мистецтва» [1, 265].

Тут Подолинський зачіпає важливий аспект енергетичного світорозуміння – розкрадання енергії людиною. Розкрадання – процес протилежний праці, який зумовлює зменшення енергетичного бюджету Землі. Вчений підкреслює різницю між поняттями розсіювання, яке є постійною розтратою енергії в простір, та розкраданням – збільшення розсіювання енергії внаслідок певних дій людини, що мають результатом розтрату зайвих кількостей енергії. Прикладами розкрадання енергії є війни, обмеження кількості народонаселення, виробництво предметів розкоші, непродуктивне споживання тощо [1, 276].

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що концептуальною тезою Подолинського було розуміння праці як прерогативи людини, причому людини, яка здатна мислити. Фактично, вчений довів, що наділений інтелектом суб'єкт, який свідомо протидіє, за допомогою праці, процесам дисипації, здатний перешкодити розсіюванню енергії. Оскільки суб'єктом у його дослідженні («Праця людини і її відношення до розподілу енергії») є кожна окрема людина та людство в цілому, можна говорити про нову інтерпретацію Подолинським людської сутності, тобто – погляд на людину, як на космічну істоту, яка здатна збільшувати об'єм енергії на земній поверхні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. «Праця людини і її відношення до розподілу енергії»// Подолинський С.А. Вибрані твори / [Упорядк., передмова і прим. Корнійчук Л.Я.] ; Київський національний економічний університет. – К.: КНЕУ, 2000. – 203-283с.
2. Качмар О., Кузьмович П. Теоретичні підходи до визначення категорії «праця» та її особливостей в сільському господарстві // [Ел. рес.]. – Доступний з: http://www.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/nvlnau/Ekon/2010_15/Kachmar.pdf
3. Злупко С.М. Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер. – Львів: Каменяр, 1990. – 192с.
4. Корнійчук Л.Я. Сергій Подолинський – видатний український вчений, громадський діяч // Економіка України. – 2000. - №7. – С. 70-76.
5. Кратко М. Шляхи до стійкого розвитку (150 років від дня народження видатного українського вченого С. Подолинського) // Науковий світ. – 2000. - №12. – С.4-5.
6. Чесноков В.С. Эволюция природы и человека в трудах С.А. Подолинского // Вопросы истории. – 2010. - №5. – с. 85-97.
7. Шевчук В. Вчення Сергія Подолинського як фундаментальна основа новітньої української та світової економічної школи // У зб.: Еволюція економічного розвитку та економічних теорій (проблеми дослідження та викладання): Матеріали міжнародної науково-методичної конференції 26–27 квітня 2000 року. – К.: КНЕУ, 2000. – С. 84-91.
8. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. Т.5., Кн. 2. – К.: Дніпро, 2001. – 376с.
9. Людська праця і єдність сили // Подолинський С.А. Вибрані твори/ [Упорядк., передмова і прим. Корнійчук Л.Я.] ; Київський національний економічний університет. – К.: КНЕУ, 2000. – 284-310
10. Кузнецов О.Л., Кузнецов П.Г., Большаков Б.Е. Система природа—общество—человек: Устойчивое развитие. — Государственный научный центр Российской Федерации ВНИИ геосистем; Международный университет природы, общества и человека «Дубна», 2000. — 403 с.: ил.

……

Марцинишин Ю.Д. ПОНЯТИЕ «ТРУД» В КОСМОГЕННО-ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ С.А. ПОДОЛИНСКОГО.

В статье анализируется оригинальная и новаторская трактовка категории «труд» украинским ученым и мыслителем Сергеем Андреевичем Подолинским, данное им в исследовании «Труд человека и его отношение к распределению энергии».

Ключевые слова: труд, энергия, энтропия, производительность, распределение, мироздание.

Marcinishin Y.D. A CONCEPT «LABOUR» IS IN POWER CONCEPTION OF S.A. PODOLINSKI.

In the article original and innovative interpretation of category is analyzed «labour» the Ukrainian scientist and thinker by Sergey by Andrey Podolinski, given to them in research «Labour of man and his attitude toward distributing of energy».

Keywords: labour, energy, entropy, productivity, distributing, the universe.

УДК 94(477)»199/200»: [177.72: 34]

Т.М. Курінна

СУСПІЛЬНЕ РЕГУЛЮВАННЯ БЛАГОДІЙНОСТІ І МЕЦЕНАТСТВА: ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Зроблено аналіз зарубіжної історіографії суспільногорегулювання благодійності і меценатства, що дає змогу усвідомити поглядивчених і фахівцівнасучасне регулювання в РФ, США, Німеччині. Та в певній мірі вивчити історичний досвід проблематики в Російській імперії й США для використання в Україні.

Ключові слова: суспільне регулювання благодійності, благодійність, меценатство.

В умовах української кризи особливої актуальності набуває проблема суспільного регулювання благодійності і меценатства. Які погляди на цю проблему сучасних зарубіжних, особливо російських вчених ? Чого повчає українську еліту, громаду історичний ментальний та зарубіжний досвід регулювання і управління благодійністю, особливо в РФ і США ? Спробуємо розібратися в даній статті.

Історію суспільного регулювання благодійності і меценатства досліджують зарубіжні вчені і фахівці. Зокрема, Х. Ламперг звернувся до трактування терміну «Соціальна допомога « звертався Х. Ламперг. Автор праці «Соціальна ринкова економіка» акцентував увагу на те, що параграф 1 прийнятого 1987 року Закону про соціальну допомогу Німецької республіки проголошував слідуюче: соціальна допомога надається для забезпечення засобів до життя, а також при різних життєвих обставинах [1, с. 37]. Як вказує А.В.Скочвизначення соціальної допомоги в Німеччині першопочатково передбачає її благодійний характер. По своїх цілях і змісту ці два види діяльності – соціальна робота і благодійна допомога – можуть бути тотожні одна із одною [2].

Власні погляди на історію суспільного регулювання благодійності і меценатства в РФ висвітлила І. С. Жданова Автор відмітила, що в докризовий період, коли виділялися незначні бюджетні кошти на культуру, на перший план виходили структури приватого бізнесу, спонсори, які, жертвували кошти на науку, мистецтво, освіту, діяли не бескорисно, думаючи, перш за все про рекламу, імідж, податкові пільги [3]. Стан регулювання благодійності Німеччині досліджував Т. Е. Баскер [4].

Російська дослідниця В. М. Шумилова стверджує, що своїми коренями сімейне право США входить в норми християнської релігії і засноване на англійському загальному праві. Сімейні кодекси в штатах появилися лише у другій половині XX ст. Дослідниця дає перелік федеральних законів по сімейному праву, які стосуються підтримки дитини в США [5] та ін.

Саме тому у статті основна увага приділяється аналізу сучасних поглядів зарубіжних вчених, особливо російських на розвиток суспільного регулювання благодійності і меценатства.

Проаналізувати сучасні погляди зарубіжних, передусім російських вчених, на суспільне регулювання благодійності і меценатства і вивчити історичний досвід регулювання в Російській імперії та США.

Благодійність і меценатство – одна із давніх традицій в світі. Слід відмітити, що в російському суспільстві, громадська діяльність у формі ініціативи і матеріальної підтримки відіграла помітну, а часто й вирішальну роль в розвитку та функціонуванні науки, охорони здоров'я, культури, освіти, мистецтва.

Зокрема, в кінці XIX-початку XX ст. був проведений ряд досліджень у Російській імперії під егідою Відомства закладів імператриці Марії Федорівни. В працях вказаного періоду наводиться аналіз благодійної діяльності від її витоків до початку XX ст. Найбільш грунтовно висвітлено розвиток благодійної діяльності в Москві, Санкт-Петербурзі, Києві і інших великих містах імперії. Тут можна відмітити праці Є. Д. Максимова, с. Г. Рункевича, А. Папкова, А. Кудрявцева і С. К. Гогеля та багато ін. [6]. Таким чином виявлено, що управління і регулювання громадянської доброчинності на теренах російської імперії здійснювалося міністром внутрішніх справ по напряму медичної допомоги, допомоги учням і студентам, жебракам та ін. верствам нужденним. Громадські благодійні товариства, які опікали дітей на Україні перебували під заступництвом імператорської родини. Під патронатом великої княгині Єлизавети Маврикіївни знаходилося Одеське Товариство піклування про бідних і хворих дітей. Традиційно у XIX – на початку XX століть товариства опіки були виховними. Товариства давали початкову освіту. Хлопчики опановували ремісничі професії на заводах. Дівчат віддавали доброчинцям, які мали забезпечити їхній добробут.

Як вважає російська дослідниця Г. М. Ульянова звертаючись до вивчення проблем, пов'язаних із вивченням російської благодійності і соціальних груп девідентної поведінки, слід відмітити, що у фокусі уваги російських вчених знаходяться представники, головним чином, молозабезпечених груп населення.

Г. Ульянова вважає, що поняття «благодійність» не співпадає повністю з «громадською опікою» чи «суспільною опікою», бо не включає державний рівень реалізації програм соціальної реабілітації. В першу чергу «благодійність» відноситься до області громадської активності, яка пов'язана з передачею юридичним і фізичним особам (не лише суб'єктам держави) грошових і матеріальних засобів, і з особистим співробітництвом приватних осіб у справі допомоги нужденним [7, с. 406].

Сучасні дослідження, які розкривають різноманітні теоретичні аспекти благодійної діяльності в РФ можуть бути поділені на декілька невелих груп :

Аналіз благодійності як соціального інституту (Ю. Зеликова, И. М. Модель, Б. С. Модель, Л. А. Темникова);

Аналіз проблем взаємодії некомерційних організацій з державною владою і бізнесом, в тому числі, і по питаннях благодійної діяльності (Н. М. Ханашвілі, М. М. Флямер, В. Н. Лкимец, І. В. Мерсіянов, І. М. Слепенцов).

Слід відмітити, що у 2007 р. почався науковий проект по дослідженню політики благодійності РФ при підтримці Російського гуманітарного фонду. Зокрема, дослідження виконує Ю. П. Аверін «Сучасні тенденції благодійності і перспективи її розвитку в змінній Росії» на соціологічному факультеті Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова.

Також дослідження мотивів і форм волонтерського руху, проведеного під керівництвом С. І. Григорьєва, Л. Г. Гуслякової [7].

Таким чином, значна частина теоретико-методологічної бази, на якій базується дане дослідження – це праці зарубіжних дослідників, присвячені сучасному стану меценатства, мотивації благодійних вчинків, організації і популяризації благодійної діяльності.

О.Лебедєва аналізуючи американську модель пенсійного забезпечення вказує на конституційні фактори, які допомогли економічному, політичному розвитку США. Конституційні фактори налагодили співпрацю громади і влади. Американська модель включає різноманітні програми, як державні так і приватні. Дослідниця відмічає, що у 2006 р. адміністрація Президента США особливо тримала у фокусі уваги удосконалення системи медичного обслуговування ветеранів. Зокрема, це виразилося у все більшому залученні ресурсів приватного сектора для задоволення потреб ветеранів у лікуванні. Окремо слід відмітити благодійну діяльність першої релігійної організації США «Добровольці Америки»,

засновану в 1896 році, яка функціонує і нині. Організація «Добровольці Америки» надає матеріальну і іншу допомогу малозабезпеченим, засудженим, інвалідам, нарко і хворим на алкозалежність. Особлива увага приділялася використанню результатів дослідження для лікування пацієнтів, в першу чергу після поранень, з дефектами слуху і зору, психічними хворобами, а також прогресуючими хронічними. Наведено статистичні дані коштів, які витрачало міністерство у справах ветеранів на наукові дослідження в галузі медицини в 2001-2005 рр. Витрати становили в середньому близько 800 млн. дол. Нинішня адміністрація слідкувала за налагоджуваням координації між міністерством оборони і міністерством у справах ветеранів із питань соціального захисту ветеранів [8, с. 194, 263]. Американський досвід повчає, що соціальна фунція держави не повинна зводитися до спонсорства нужденних. Створення і підтримка «страхової сітки» для осіб, які опинилися на «дні», супроводжується в США розширенням можливостей працевлаштуваня працездатних громадян, використання різноманітних інструментів стимулювання соціальної відповідальності бізнесу, кожного громадянина за підвищення свого рівня життя.

На думку О. Ігнатьєвої запорукою ефективності функціонування децентралізованої системи фінансування культури в США є комплекс податкових пільг, які націлюють на стимулювання пожертвувань на адресу організацій сфери культури і мистецтва. На суму таких пожертвувань зменшується оподатковий прибуток жертводавця, що стимулює розвиток благодійності. Цікаво, що серед приватних пожертвувань у сферу культури США найбільша доля (близько 40%) належить приватним особам, значно менша – благодійним організаціям і сама низька – корпораціям [9, с. 24]. Дослідниця перелічили форми пожертв благодійним організаціям.

Американський Кодекс Податкового управління, розділ 501 (с) (3) дає можливість розрізняти різні підходи до пожертв. Наприклад, «Прямі» дарунки або дарунки за планом. Автор описує переваги від використання фондів, що регулюються жертводавцями приватних фундацій та місцевих громадських фундацій перед тим, як обрати спосіб, у який жертвувати. Нормативний механізм допомагає сфокусувати увагу благодійників на те, що жертводавці повинні порадитися із своїм податковим консультантом. Консультант професійно допоможе вибрати який метод для них є найкращим [10, с. 24]. Таким чином, Кодекс Податкового управління наводить на роздуми, що в американській державі готуються професійні кадри, які задіяні до податкової служби та інших управлінських державних і громадських структур, що мають пряме відношення до благодійності і меценатства. Але до цих успіхів США йшли поступово. Це підтверджує історичний досвід правового регулювання як основи управління США.

У праці Кетлін Д. Маккарті «Стан зобов'язує: Благодійність і культура філантропії в Чикаго, 1849-1929 рр.» Автор вказує, що жіноча благодійность була вдосконалена законом про статус майна 1861 р. Закон дав право володіти майном, відчуджувати гроші для створення приватних благодійних закладів м. Чикаго [10, с. 22, 27]. Таким чином, дослідження вказує, що відчуття громадянського обов'язку мало різні форми. Дослідниця вказувала, що у Європі благодійність була обов'язком і ці традиції перенесені на американський континент. Обов'язок допомагати нужденним був невід'ємним шляхетському походженню особи.

Підсумовуючи вищеназване можна стверджувати: по-перше, дія благодійності і меценатства базується на принципах соціальної єдності, тобто згуртованості, цілісності і неподільності суспільства. За допомогою благодійності і меценатства забезпечується часткова соціальна справедливість (тобто рівні можливості для реалізації своїх прав і свобод громадян, задоволення соціально-економічних потреб); консолідація суспільства (зміцнення, згуртування членів суспільства). По-друге, формування системи благодійності і меценатства залежить від області удосконалення податкового законодавства на різних рівнях. Також від контролю справи благодійності і меценатства в державі.

Аналіз наукової літератури по зарубіжному суспільному регулюванні благодійності і меценатства дозволив нам зробити висновок, що, недивлячись на зростання інтересу до цієї проблеми, до сих пір дослідження в основному присвячуються окремим аспектам благодійності і меценатства. А історико-теоретичний та державно-правовий аспекти благодійності і меценатства в Україні залишаються все ще мало вивченими. Науковцям і практикам необхідно звернути увагу на менеджменський погляд (благодійність як технологія управління

організацією, фандрейзинг, підготовка і проведення благодійних мироприємств) в Україні та зарубежем.

Покладаємо надії, що перспективи подальших досліджень принесуть ще більш вагоміші результати для управління освітою, особливо початковою, вищою і наукою. Адже російський досвід повчає в Україну створювати не лише громадські, благодійні організації, а й напівдержавні благодійні організації на розвиток освіти, науки, в тому числі і краєзнавства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Ламперг Х. Социальная рыночная экономика. Германский путь / Х. Ламперг. – М. : «Дело ЛТД», 1994. — 342 с.

2.Скоч А. В. Современное меценатство и благотворительная деятельность в сфере российского образования / А. В. Скоч. – М. : ПЕР СЭ, 2003. – 95 с. – (Благотворители, филантропы и меценаты в России).

3. Жданова И. С. Меценатство как социальный феномен и проблемы его развития в современной России: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Всемирная история»/ И. С. Жданова. – М., 1997. – 28 с.

4.Thomas E. Backer. Capacity building for smaller foundations : shoes for the cobbler's children : monographs / Thomas E. Backer, PhD, Human Interaction Research Institute, 2004. – 15 p. /http : //indiamond6. ulib. ulpui.edu/cdm4/document.php?CISOROOT=/PRO&CICOPT=41853&REC=5

5. Шумилова В. М. Семейное право США / В. М. Шумилова // США. Канада : экономика, политика, культура. – М. : Наука, 2006. – № 5 (437). – С. 75-79.

6.Благотворительность в российском обществе как социальный институт и вид социальной деятельности [Электронный ресурс] : дис. социальная структура, социальные институты и процесы, 2005. – 197 с. : Режим доступа: http: // www.planetadisser.com/work/work_74946.html

7. Благотворительность в России : социальные и исторические исследования: [сб. науч. труд. / сост. и науч. ред. О. Л. Лейкинд, А. Орлова, Г. Ульянова ; под общ. ред. О. Л. Лейкинда]. – С. Пб.: «Звезда», 2005. – 467 с.

8. Лебедева Л. Ф. США государство и социальная политика : монография / Л. Ф. Лебедева ; отв. ред. В. А. Федорович. – М.: Наука, 2007. – 271 с.

9. Игнатьева Е. О. О государственной поддержке благотворительности и спонсорства в культуре / Е. О. Игнатьева // Финансы. – М.: Академпроэкт, 2000. – № 3. – С. 21-29.

10.Катлін Д. Маккарті: NOBLESSEOBLIGE або СТАН ЗОБОВ'ЯЗУЄ: благодійність і культура філантропії в Чикаго, 1849-1929 рр. / Катлін Д. Маккарті; пер. з англ. О. Ю. Вінникова. – К. : ПП «Рубікон», 2001. – 207 с.

Куринна Т.Н. ОБЩЕСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТЬЮ И МЕТЦЕНАЦТВОМ: ЗАРУБЕЖНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Сделан анализ зарубежной историографии общественного регулирования благотворительности и меценатства, что дает возвожность осознать взгляды ученых и специалистов на современное регулирование благотворительности и меценатства в РФ, США, Германии. Та в некоторой степени изучить исторический опыт проблемы в Российской империи та США для использования в Украине.

Ключевые слова: общественное регулирование благотворительности, благотворительность, меценатство.

Kyrinna T.N. SOCIAL REGULATION OF CHARITY CHARITY PATRONAGE: HISTORICAL DEVELOPMENT

In the article it was substantiated a historical development of legislation which regulated the formation and activity of charity organizations, companies that were functioning in the territory of contemporary Ukraine. Also in the centre of attention appeared the issues of the patronage regulation history for usage in the contemporary Ukraine.

Keywords, social regulation of charity,charity, patronage.

УДК 930.1(477)''1950/1980''

Л.А. Ведмідь

ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1950-Х-СЕРЕДНИ 80-Х РОКІВ: ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті аналізується стан наукової розробки проблеми опозиційного руху в Україні другої половини 1950-х – середини 80-х років у сучасній вітчизняній історіографії. Зроблено спробу систематизації напрацювань українських дослідників з даної проблеми.

Ключові слова: історіографія, опозиційний рух, дисидентський рух, дисидент, самвидав, рух шестидесятників, шестидесятник, правозахисний рух, СРСР.

На процес формування національної пам'яті активно впливають наукові дослідження, які розкривають окремі аспекти національної історії. Тому дослідження ключових проблем історії українського народу повинно проводитись виважено з урахуванням того, що наукові пошуки в цій царині формують суспільно-політичну думку. Це, у свою чергу, є потужним чинником та ідеологічною основою формування державної політики в сфері національно-патріотичного виховання громадян України. Тому саме ґрунтовне теоретичне опрацювання висвітлення основних етапів української історії має виключно важливе значення як для національної безпеки України, так і для формування української національної ідентичності. Кожна держава повинна мати чітку позицію щодо основних проблем власної історії, оскільки це є головним консолідуючим фактором суспільства. Крім того, виважена політика держави в питанні національної пам'яті є не лише серйозним фактором консолідації народу всередині країни, але є також потужним знаряддям формування послідовної міжнародної політики, відстоювання власних національно-державних інтересів на міжнародному рівні.

У цьому контексті слід зазначити, що саме історіографічні дослідження дозволяють з'ясувати широку палітру поглядів на ключові проблеми української історії, які на сьогодні є настільки дискусійними та неоднозначними, що, з одного боку, заважають внутрішній стабільності українського народу, а з іншого, псують імідж України як держави на міжнародній арені. Саме історіографічні дослідження, які теоретично узагальнюють науковий доробок різних вчених, шляхом порівняння різних думок на одну і ту ж проблему разом з відповідною аргументацією, дозволяють систематизувати, узгодити та аргументувати різні погляди науковців. Це дозволяє виявити як об'єктивні моменти висвітлення окремих питань, так і з'ясувати суб'єктивні чинники формування поглядів окремих авторів щодо основних питань національної історії. Даний підхід дозволить усунути суб'єктивні нашарування у формуванні авторської думки та окремих оціночних суджень, що стосуються української історії та сформувати виважену політику подання як історії української державності, так і історії українського народу.

У даній статті ми зробимо спробу історіографічного дослідження опозиційного руху в Україні. Думки різних дослідників з цієї проблеми є досить відмінними і бачення того, яке місце займає опозиційний рух в Україні для відродження української державності та формування української національної самосвідомості також відрізняються.

Кардинальні зміни в країні, які відбулися в усіх сферах життя починаючи з 1990-х років, позначилися й на сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки, в тому числі й історіографії. Припинення процесу уніфікації історичної науки сприяло її відродженню та розвитку. На сучасному етапі у вітчизняній історіографії зняті всі штучні обмеження та заборони для вивчення минулого. Відкриття доступу до спецсховищ та архівів, отримання можливості для використання різноманітних документів позитивно позначилися на вивченні численних аспектів вітчизняної історії. Науковці змогли на основі нових документів переглянути усталені раніше висновки та підходи, об'єктивно відтворити повну картину історії України, у тому числі й таку її сторінку, як опозиційний рух другої половини 1950-х – середини 80-х років. Ці процеси позначилися на розвитку історичної думки та сприяли науковому переосмисленню історичних знань з даної проблеми.

Незважаючи на важливість теми дослідження та наявність певної кількості публікацій, різні її аспекти залишаються недостатньо розробленими у плані історіографії.

У вітчизняній історичній науці на сьогодні є окремі праці, що розкривають стан наукової розробки проблеми. Українськими вченими досліджуються загальні питання історіографії

опозиційного руху в Україні [1] та окремі його аспекти [2]. Науковці також звертають увагу і на історіографію діяльності української інтелігенції в умовах «відлиги» [3], оскільки в той період саме ця частина суспільства складала «ядро дисидентського руху та руху шістдесятників, учасники якого взяли на себе відповідальну і ризиковану на той час місію відродження національної культури та гуманізації і демократизації державно-політичної системи» [4]. Інколи історіографія опозиційного руху в Україні подається крізь призму опозиційних рухів у країнах Центрально-Східної Європи [5].

Інтерес для нашого дослідження становлять і вступні статті до окремих монографій, у яких подано огляди історіографії. У деяких працях це просто анотований перелік публікацій з теми [6]. Порівняно більше уваги до історіографії проблеми звернуто у монографіях істориків А. Русначенка, Г. Касьянова, В. Литвина, О. Бажана та Ю. Данилюка, які аналізують наукові доробки вітчизняних та закордонних дослідників [7]. Г. Касьянов чи не найповніше, на час написання свого дослідження, зробив огляд історіографії, що дає право вважати його працю однією з найкращих з даної проблеми. Дещо поступаються монографії Г. Касьянова праці О. Бажана та Ю. Данилюка, однак у них досить ґрунтовно розкривається історіографія опозиційного руху в Україні другої половини 1950-х – середини 80-х років.

У дисертаційних роботах огляд стану наукової розробки проблеми подано в основному у вигляді розширених анотацій без зазначення внеску в науку того чи іншого дослідника [8].

Окремо слід виділити історіографічне дисертаційне дослідження про опозиційний рух в Україні [9], у якому комплексно висвітлено дану проблему, починаючи від трактування термінології, закінчуючи аналізом історіографії діяльності різних організацій дисидентського спрямування, включаючи праці вітчизняних та зарубіжних дослідників. Але в цій праці залишився поза увагою рух національних меншин, рух за свободу совісті, рух за соціально-економічні права та побіжно досліджено рух шестидесятників.

Що ж стосується навчальної літератури з новітньої історії України, то переважна її більшість позбавлена історіографічних оглядів. Виняток у цьому плані складає підручник, підготовлений авторським колективом викладачів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де у двох параграфах подано огляд історіографії проблеми [10]. Зокрема, згадуються праці А. Русначенка, Г. Касьянова, Д. Бірча, І. Лисяка-Рудницького та інших.

Слід зауважити, що першими дисидентський рух почали досліджувати представники української діаспори та іноземні дослідники, але аналіз їхнього наукового доробку не входить в рамки даного дослідження.

З початку 90-х років XX століття, коли Україна стала незалежною державою перед істориками постала проблема вивчення численних «білих плям» вітчизняної історії. Саме тоді в центр уваги вітчизняних дослідників потрапила проблема дослідження історії опозиційного руху в колишній Українській РСР.В Україні починають з'являються праці, автори яких намагаються проаналізувати опозицію за її соціальним складом, визначити питому вагу інакомислячих в суспільстві, критично охарактеризувати та оцінити «самвидав», творчий доробок деяких правозахисників, програмні документи окремих рухів і течій, форми і методи репресивної політики щодо учасників дисидентського руху.

У окремих працях розкриваються питання теоретичного та методологічного характеру. Це, передовсім, визначення термінологічного апарату, що до цього часу є доволі дискусійним в історіографії, співвідношення понять «національно-визвольний рух», «дисидентство», «інакодумство», «опозиція» [11], хронологічних рамок дисидентства та специфіка його розвитку в регіонах у різні історичні періоди [12].

Проблеми опозиційного руху в Україні знайшли своє відображення і на сторінках колективних монографій [13].

Окремі праці, що стосуються даної проблеми носять загальний характер і тому їм притаманний поверхневий розгляд опозиційного руху чи будь-якого його прояву, а це не відображає всієї повноти перебігу подій [14].

Разом з тим, на сьогодні існує невелика група вітчизняних вчених, які зробили свій суттєвий внесок у дослідження опозиційного руху в Україні визначеного періоду. Слід відмітити таких дослідників, як О. Бажан, Ю. Данилюк, Ю. Курносов, Г. Касьянов, А. Русначенко [15]. Їх праці написані на основі широкого кола джерел, основна маса з яких була вперше введена в науковий обіг.

Дещо компілятивний характер притаманний дослідженню з історії дисидентського руху Б. Захарова [16].

Порівняльний аналіз опозиційного руху в Україні та країнах Центрально-Східної Європи 1980-1991 рр. у контексті суспільно-політичних перетворень останнього десятиліття XX століття, здійснив Ю. Каганов [17]. Дослідник аналізує соціально-політичні умови в яких виникла й діяла опозиція, порівнює опозиційні рухи, виділяючи характерні риси для кожного з регіонів. Науковець також аналізує чисельний та якісний склад правозахисних організацій, реакцію владних інституцій на їх діяльність, вплив гельсінських груп на формування політичних еліт.

Спробу розглянути дисидентський рух в Україні у контексті світових національно-визвольних процесів другої половини 1950-х – початку 1980-х рр. зробили А. Олійник та Н. Красноярська [18]. Автори основну увагу зосереджують на українському дисидентському русі, лише побіжно згадуючи тогочасні світові національно-визвольні процеси, обмежуючись їх перерахуванням. Але тут взагалі відсутня джерельна та історіографічна база, яка б дала змогу охарактеризувати світові національно-визвольні процеси, хоча б у країнах колишнього соціалістичного табору.

Окремі аспекти, опозиційного руху розкрили у своїх публікаціях О. Бажан, Ю. Зайцев, І. Кривдіна, І. Стасюк та ін. [19]. У них досліджуються питання діяльності різних груп та організацій, аналізуються їх основні засади та програмні документи, праці окремих учасників дисидентського руху. Крім того, у ряді статей розкриваються механізми та форми боротьби офіційної влади з дисидентами [20].

Культурно-мистецькі процеси, які виходили за рамки дозволеного владою, діяльність нонконформістської української інтелігенції та відображення цих всіх процесів в офіційний дискусіях 60-х – 70-х рр. XX ст. аналізуються у дослідженнях О. Заплотинської [21].

Деякі наукові праці присвячені аналізу опозиційного руху в певних регіонах колишньої УРСР та його впливу на події 90-х років XX ст. [22]. Серед подібних досліджень дещо вирізняється стаття С. Лиса «Волинські дисиденти в русі опору в 1960-х – 1980-х роках» [23]. Автор наводить коротку характеристику постатей учасників дисидентського руху – уродженців Волинського краю, зокрема В. Мороза, Д. Шумука, Д. Іващенка, Є. Сверстюка, стисло аналізує пов'язані з ними комплекси документів, що зберігаються у Волинському краєзнавчому музеї.

Останнім часом з'являється все більше досліджень, що розкривають громадсько-політичну діяльність окремих учасників опозиційного руху на тлі тогочасної епохи, шляхи формування їх моральних та життєвих принципів. У таких працях досить часто розкривається взаємовплив середовища і суспільно-політичних процесів в досліджуваний період, що відбилося на формуванні світогляду і моральних принципах учасників дисидентського руху [24]. У даному контексті, окреме місце займає постать дисидента, правозахисника В. Чорновола, яка все більше привертає увагу дослідників [25].

Проблему діяльності шестидесятників Києва та Львова, їх співпрацю, пошуки форм культурно-національного відродження України, погляди творчої інтелігенції на історію України, що знайшли свій прояв у публіцистичних працях 60-х – 70-х рр. XX ст., розкрито у дослідженнях Я. Секо. Історик також приділяє багато уваги постаті дисидента, шестидесятника, літературознавця Івана Світличного, досліджує та аналізує його роль у становленні й розвитку шестидесятництва і українського самвидаву, розкриває формування його світоглядних позицій та професійної діяльності, визначає основні напрямки його роботи, які були спрямовані на протидію існуючому режиму [26].

Окремі вітчизняні дослідники звертають увагу на таке явище українського опозиційного руху як самвидав, аналізують виникнення, розвиток цього явища як культурного феномену, способи і шляхи поширення самвидаву та потрапляння його за кордон і навпаки [27].

Важливими з точки зору вивчення поставленої нами проблеми є дисертаційні роботи. На сьогодні в Україні, починаючи з середини 1990-х років, захищено ряд таких робіт [28], які торкаються опозиційного руху в Україні.

Варто також виділити два видання енциклопедичного характеру - «Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР» [77], зокрема ту його частину, що присвячена дисидентському руху в Україні, й енциклопедичний довідник «Рух опору в Україні: 1960-1990» [90] під редакцією О. Зінкевича. Вони містять біографії учасників дисидентського рухуз описом їх опозиційної

діяльності,бібліографію їх праць та праць про них, інформацію про самвидав, у тому числі й перелік самвидавчих видань вказаного періоду з коротким їх описом, та діяльність різних підпільних груп та організацій на території України. У додатках, які розміщені наприкінці видань, вміщено текст тогочасного Кримінального Кодексу УРСР, на основі яких були засуджені учасники опозиційного руху, та текст Загальної Декларації прав людини, прийнятої Організацією Об'єднаних Націй у грудні 1948 року.

Отже, аналіз стану розробки у вітчизняній історіографії проблеми опозиційного руху в Україні другої половини 50-х – середини 80-х рр. XX ст. засвідчує існування широкого комплексу літератури, що висвітлює особливості цього явища в Україні.

У той же час подальших досліджень потребують питання пов'язані з існуванням такого явища як «самвидав», його регіональної специфіки. Необхідно активізувати дослідження, які б розкривали та аналізували громадсько-політичну діяльність колишніх учасників опозиційного руху зазначеного періоду, доцільно також більше уваги звернути й на дослідження соціального складу інакомислячих.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бажан О. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії / О. Бажан // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2001. – № 2. – С. 520-529; Ведмідь Л.А. Огляд джерел та історіографії до вивчення опозиційного руху в Україні (друга половина 1950-х – середина 1980-х років) / Л.А. Ведмідь // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2005. – № 2. – С. 15-22.
2. Ведмідь Л.А. Українська Гельсінська група: історіографічний огляд / Наук. ред. проф. Г.Д. Казьмирчук. - К.: Поліграф Центр, 2005. – 22 с.; Кривдіна І.Б. Вітчизняна історіографія правозахисного руху / І.Б. Кривдіна // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць. – Одеса. – 2000. – № 8. – С. 377-381.
3. Кукуруза Ж.Б. Українська інтелігенція в умовах «відлиги»: аналіз сучасної вітчизняної історіографії / Ж.Б. Кукуруза // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 129. Вип. 16. Історія. – Миколаїв. – Вид-во ЧДУ ім. Петра Могли, 2010. – С. 110-114.
4. Там само. С. 110.
5. Каганов Ю.О. Український опозиційний рух 70-80-х рр.. XX ст. в Європейському вимірі: історіографічний аналіз / Ю.О. Каганов // Наукові записки історичного факультету Запорізького державного університету: Збірник наукових праць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 375-382.
6. Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 років. – Львів: МП «Свобода», 1992. – С. 5-10; Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987) / Харківська правозахисна група. – Харків: Фоліо, 2003. – С. 21-24.
7. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – С. 7-23; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х рр. – К.: Либідь, 1994. – С. 4-10; Литвин В. Україна: два десятиліття «застою» (1966 - 1985): / В.М. Литвин; Ред. В.А. Смолій. - Київ: Лі-Терра, 2004. – С. 189-190; Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр.) / НАН України. Інститут історії України. – К.: Рідний край, – К., 2000. – С. 3-15.
8. Заплотинська О.О. Інтелектуальний нонконформізм в Україні в 60 - 70-х рр. XX ст. (Історико-культурний аспект): Автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.О. Заплотинська; НАН України. Ін-т історії України. - К., 2006. – С. 5-10;Каганов Ю.О. Опозиційний рух в Україні і країнах Центрально-Східної Європи (1980-ті - 1991 рр.): компаративний аналіз: Автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю.О. Каганов; Запоріз. нац. ун-т. - Запоріжжя, 2009. – С. 4-8; Кривдіна І.Б. Гельсінський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976 – початок 90-х років): Автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. – О., 2001. – С. 4-8; Стасюк І.М. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років): Автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. – Л., 2002. – С. 6-8.
9. Ведмідь Л.А. Історіографія опозиційного руху в Україні другої половини 50-х – середини 80-х років XX століття): Дис.... канд. іст. наук: 07.00.06. – К., 2005. – 220 с.
10. Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко та ін. – К., 2000. – С. 418-421, 469-471.
11. Бажан О. Дисидентство в УРСР: спроба дефініції / О. Бажан // Магістеріум. Історичні студії / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – 2001. – Вип. 7. – С. 27-31; його ж. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії / О. Бажан // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2001. – № 2. – С. 522-526; Кривдіна І.Б. Вітчизняна історіографія правозахисного руху / І.Б. Кривдіна // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць. – Одеса. – 2000. – № 8. – С. 377-381.

12. Бажан О. Методологічні проблеми у вивченні історії дисидентського руху в Україні в другій половині 1950-1980-х років / О. Бажан // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 296-303.
13. Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002-2003. – Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945-2002) / О.М. Майборода, Ю.І. Шаповал, О.В. Гарань та ін. – 2003. – С. 776-836; Політичний терор та тероризм в Україні XIX-XX ст. Історичні нариси / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. – К: Наукова думка. – 2002. – С. 97-286.
14. Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 років. – Львів: МП «Свобода», 1992. – 123 с.; Винниченко І.І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К.: Рада, 1994. – 126 с.
15. Бажан О.Г. Опозиційний рух в Україні в умовах системної кризи СРСР / О.Г. Бажан // Історія України: Маловідомі імені, події, акти: Збірник статей. – Вип. 31 / НАН України, Інститут історії України; Головний ред. П.Т. Тронько. – К., 2005. – С. 189-199;. Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр.) / НАН України. Інститут історії України. – К.: Рідний край, – К., 2000. – 616 с.; їх же. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) / НАН України. Інститут історії України. – К.: Рідний край, 2000. – 232 с.; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х рр. – К.: Либідь, 1994. – 221 с.; його ж. Шістдесятники. Дисиденти. Неформали. Знайомі незнайомці / Г. Касьянов // Віче. – 1994. – № 10. – С. 106-119; № 11. – С. 138-147; Курносов Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років XX століття) / НАН України; Інститут історії України. – К., 1994. – 221 с.; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
16. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987) / Харківська правозахисна група. – Харків: Фоліо, 2003. – 144 с.
17. Каганов Ю.О. Опозиційний рух в Україні і Польщі в контексті суспільно-політичних трансформацій (70-80-ті рр.. XX ст..): компаративний аналіз / Ю.О. Каганов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. XX. – С. 283-294; його ж. Український гельсінський рух на тлі опозиційної боротьби в країнах Центрально-Східної Європи (1976-1991 рр.) / Ю.О. Каганов // Наукові записки історичного факультету Запорізького державного університету: Збірник наукових праць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – Вип. XXIV. – С. 218-230.
18. Олійник А.М., Красноярська Н.Д. Український дисидентський рух у контексті світових національно-визвольних процесів (друга половина 50-х – початок 80-х років XX століття) / А.М. Олійник // Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць. – Одеса, 2009. – Вип. 9. Серія: Історія. – С. 152-159.
19. Бажан О. Роль Української Гельсінської групи в консолідації опозиційного руху в 70-х рр. в Україні / О. Бажан // Четвертий Міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія / Міжнародна асоціація українців, Українське історичне товариство. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – Ч. 2: XX століття / С. Кульчицький, В. Даниленко (відп. ред.). – С. 558-562; його ж. Гнівний виклик тирану. До 30-річчя виходу в світ книги В. Чорновола «Лихо з розуму» // Український альманах / Об'єднання українців у Польщі Заброварний (ред.). – Варшава, 1997. – С. 145-147; його ж. Посіяв бурю... (До 30-річчя з дня виходу в світ праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?») // Слово і час. – 1995. – № 11-12. – С. 37-41; Бажан О.Г. Український національно-визвольний рух (друга половина 1950-х – 80-ті рр.: основні течії, географія, система репресій) / О.Г. Бажан // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 1. – С. 155-159; Ведмідь Л.А. Меморандуми Української гельсінської групи як джерело до вивчення правозахисного руху в Україні / Л.А. Ведмідь // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – К., 2004. – Вип. № 74-76. – С. 121-124; її ж. Національно-визвольний рух в Україні в контексті діяльності опозиційних організацій 1950 - 1980-х років / Л.А. Ведмідь // Вісник Академії праці та соціальних відносин. – К., 2005. – Вип. 2 [30]. – С. 145-150; її ж. Програмні положення Української робітничо-селянської спілки: історичний аналіз / Л.А. Ведмідь // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. Наукових праць. – К.: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2004. – Вип. 1. – С. 71-77; Зайцев Ю. Громадський комітет захисту Ніни Строкатої / Ю. Зайцев // Воля і Батьківщина. – 1997. – № 3. – С. 31-38; його ж. Ідея державної незалежності в українському русі опору 60-х років / Ю. Зайцев // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праці. – Львів, 1997. – Вип. 3/4. – С. 242-253; його ж. Ідея і чин Українського національного фронту / Ю. Зайцев // Воля і Батьківщина. – 1997. – № 2. – С. 26-34; його ж. Одеса – південна «столиця» опозиційного руху 60-80-х років / Ю. Зайцев // Четвертий Міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та

повідомлення. Історія / Міжнародна асоціація україністів, Українське історичне товариство. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – Ч. 2: XX століття / С. Кульчицький, В. Даниленко (відп. ред.). - С. 562-569; його ж.Стратегія і тактика Українського національного фронту // Український національний фронт: Дослідження, документи, матеріали. – Львів, 2000. – С. 14-47; Касьянов Г. «Справа юристів» та інші: зворотній бік відлиги / Г. Касьянов // Визвольний шлях. – 1993. – № 12. – С. 149-155; Кривдіна І.Б. Інтелігенція в дисидентському русі 1960–80-х років в Україні / І.Б. Кривдіна // Інтелігенція і влада: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 22-23 жовтня 1999 року. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 58-60; її ж. Національне питання та проблема прав людини в програмних документах Української Гельсінської групи, Української Гельсінської Спілки та Народного руху України / І.Б. Кривдіна // Народний рух України: місце в історії та політиці: матеріали Четвертої Всеукраїнської наукової конференції 14-15 вересня 2000 року. – Одеса: Астропринт, 2000. – С. 65-67; її ж. Програмові засади та організаційні форми існування гельсінського руху в Україні / І.Б. Кривдіна // Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць / Одеський національний політехнічний університет. – О., 2010. – Вип. 19. – С. 68-76; Курносов Ю.О. Боротьба за гратами (соціальне обличчя та форми змагань українських в'язнів сумління у 1960-х – 80-х роках) / Ю.О. Курносов // Другий Міжнародний конгрес україністів. – Історія. – Львів, 1994. – С. 138-142; його ж. Нові форми українського руху опору (60-і роки) / Ю.О. Курносов // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 2. – К.: Інститут історії НАН України, 1996. – С. 172-191; Мороз В.В. Інтелігенція 40-80-х рр. XX ст. як носій українського патріотизму / В.В. Мороз // Інтелігенція і влада: Збірник наукових праць. Серія: Історія / Одеський нац. політехнічний університет; Г.І. Гончарук (ред.). - Одеса: Астропринт. – 2006. – Вип. 6. – С. 146-152; Русначенко А. Український національний фронт – підпільна група 1960-х років / А. Русначенко // Український історичний журнал. – 1997. – № 4. – С. 81-94; Стасюк І.М. Тактика боротьби українців за національно-політичні права народу та державну незалежність у 50-80-х роках XX ст. / І.М. Стасюк // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Серія «Держава і армія». – 2011. № 693. – С. 252-257; його ж. Український національний фронт в системі визвольних змагань українського народу / І.М. Стасюк // Вісник державного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – Львів, 1998. – № 344. – С.113-119; його ж. Український національно-визвольний рух в умовах хрущовсько-брежнєвського правління: порівняльна характеристика / І.М. Стасюк // Вісник державного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – Львів: Вид-во ДУ «Львівська політехніка», 1999. – № 377. – С. 189-199; Чорномаз Б. Дисидентство шестидесятих: спадкоємність мети національно-визвольних змагань / Б. Чорномаз // Пам'ять століть. – 2001. – № 3. – С. 138-143.

20. Бажан О.Г. Формування ідеології та правової бази для переслідування інакодумців в Україні в другій половині 1950-х – 70-х рр. / О.Г. Бажан // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: (Збірник статей). – К., 1998. – Вип. 3. – С. 144-158; Дмитрук В. Політичні репресії в боротьбі з інакодумством (на основі кримінальних справ, пов'язаних з оцінкою подій 1968 року в Чехословаччині) / В. Дмитрук // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 318-327; Зайцев Ю. Радянська репресивна система в боротьбі проти опозиційного руху в Північному Причорномор'ї / Ю. Зайцев // Вісник університету внутрішніх справ. – Вип. 7: Державно-правові проблеми Північного Причорномор'я: Історія та сучасність: у 3 чч. Ч. 2. – Харків, 1999. – С. 59-73; Кривдіна І.Б. Репресивна політика радянського влади щодо учасників правозахисного руху в Україні / І.Б. Кривдіна // Історичні та політологічні дослідження. – 2000. – № 1. – С. 20-23.
21. Заплотинська О.О. Нонконформістська інтелігенція в офіційному дискурсі 1960-х рр.: механізм формування громадської думки / О. Заплотинська // Інтелігенція і влада: Збірник наукових праць. Серія: Історія / Одеський нац. політехнічний університет; Г.І. Гончарук (ред.). — Одеса: Астропринт. – 2006. – Вип. 6. – С. 58-66; її ж. «Формалізм чи новаторство?»: інтелектуальний нонконформізм в офіційному дискурсі 1960-1970- х рр. в Україні / О. Заплотинська //Український історичний журнал. – 2006. - № 1. – С. 145-157.
22. Кухарчук О. Дисидентство як передвісник участі громадських організацій Закарпатської області в суспільно-політичних процесах на початку 1990-х рр. / О. Кухарчук // Слов'янський вісник. – 2011. – Вип. 11. – С. 79-83; Тиский М.Г., Літковець Т.М. Участь інтелігенції у процесі формування громадсько-політичних організацій на Волині / М.Г. Тиский, Т.М. Літковець // Інтелігенція і влада: Збірник наукових праць. Серія: Історія / Одеський нац. політехнічний університет; Г.І. Гончарук (ред.). - Одеса: Астропринт. – 2010. – Вип. 10. – С. 164-169.
23. Лис С. Волинські дисиденти в русі опору в 1960-х – 1980-х роках / С. Лис // Волинський музей. Історія і сучасність: Науковий збірник / Волинський краєзнавчий музей. Волинське обласне товариство краєзнавців. - Луцьк: Надстир'я. – 2009. – Вип. 4. – С. 69-71.
24. Крупник Л. Львівська художниця Стефанія Шабатура – учасниця українського дисидентського руху 60-80-х років XX століття / Л. Крупник // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та

аспірантів / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; П. Сохань (ред.). - К., 2008. - Вип. 16. - С. 474-483; Мисик В. Формування Ігоря Ґерети як особистості, громадсько-політичного діяча та науковця / В. Мисик // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во НТПУ ім. В. Гнатюка. – 2009. – Вип. 2. – С. 222-226; Строєвус О. Василь Стус у шістдесятницькому русі / О. Строєвус // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль. – 2009. – Вип. 2. – С. 223-229; її ж. Строєвус О. Національний ідеал Василя Стуса / О. Строєвус // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль. – 2009. – Вип. 3. – С. 229-231.

25. Деревінський В. Моральне самопочуття В'ячеслава Чорновола в ув'язненні / В. Деревінський // Мандрівець: Науковий журнал. – Тернопіль. – 2008. - № 3. – С. 63-67; його ж. Становлення світогляду В'ячеслава Чорновола / В. Деревінський // Українознавство:науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал / Науково-дослідний інститут українознавства МОН України: Науково-дослідний інститут українознавства МОН України. – К. - 2006. - №. 1. – С. 26-31; його ж. Праці В. Чорновла – «Правосуддя чи рецидив терору?» та «Лихо з розуму» як джерело до вивчення радянських репресій 1965-1966 рр. / В.Ф. Деревінський // Магістеріум. Історичні студії / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – 2007. – Вип. 28. – С. 37-42; Деревінський Василь. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: Монографія / Василь Деревінський. – Тернопіль: Джура, 2011. – 224 с.; Дребот Н. Перші кроки становлення В'ячеслав Чорновола як політика / Н. Дребот // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во НТПУ ім. В. Гнатюка. - 2005. – Вип. 1. – С. 130-132; його ж. Формування В'ячеслава Чорновола як громадського діяча / Н. Дребот // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во НТПУ ім. В. Гнатюка. – 2005. – Вип. 3. – С. 114-117; Кривдіна І.Б. Еволюція світоглядних позицій В'ячеслава Чорновола / І.Б. Кривдіна // Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць / Одеський національний політехнічний університет. – О., 2007. – Вип. 9. - С. 210-220; її ж. Шляхи вирішення національного питання в доробку В'ячеслава Чорновола / І.Б. Кривдіна // Інтелігенція і влада. Збірни кнауковх праць / Одеський національний політехнічний університет. – О., 2006. – Вип. 8. – С. 198-204.

26. Секо Я. Іван Світличний в русі шістдесятників / Я. Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во НТПУ ім. В. Гнатюка. – 2010. – Вип. 1. – С. 155-163; його ж. Секо Я. Ідея соборності України в діяльності шістдесятників / Я. Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред.. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во НТПУ ім. В. Гнатюка. – 2009. – Вип. 2. – С. 211-217; його ж. Історичний дискурс українських шістдесятників / Я. Секо // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. Ред. Л.М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во НТПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 5. у 2 ч.: Україна-Європа-Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку / Міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М.М. Алексієвця. – Ч. 1. – С. 126-133; його ж. Формування світогляду та професійної діяльності Івана Світличного / Я. Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во НТПУ ім. В. Гнатюка. – 2009. – Вип. 3. – С. 144-151; його ж. Шістдесятники і віднайдення «українського проекту» / Я. Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во НТПУ ім. В. Гнатюка. – 2006. – Вип. 2. – С. 17-27.

27. Бажан О.Г. «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60–80-х роках / О.Г. Бажан // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 357-364; Лис С.В. Слово поза цензурою: Самвидав як феномен культури суспільно-політичної думки 1960-х – 1980-х років (Західна Україна). Монографія. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. – 76 с.; Лис С.В. Шляхи українського самвидаву за кордон у 60-80-х роках XX століття / С.В. Лис // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. Історичний факультет. - Луцьк, 2008. – Вип. 15. – С.186-191; Обертас Олесь. До питання значення терміну «самвидав» / Олесь Обертас // Український самвидав. Інформаційний бюлетень Музею-архіву українського самвидаву МВФ «Смолоскип». – 2004. – № 1. – С. 1-2;

Стасюк І.М. «Самвидав» в українському національному русі 1960 – 1970-х років / І.М. Стасюк // Вісник національного університету «Львівська політехніка». – Львів, 2000. – № 408. – С. 122-126.
28. Бажан О. Г.Опозиційний рух в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.): Дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1996. – 193 с.; Каганов Ю.О. Опозиційний рух в Україні і країнах Центрально-Східної Європи (1980-ті - 1991 рр.): компаративний аналіз: Дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю.О. Каганов; Запоріз. нац. ун-т. - Запоріжжя, 2009. – 288 с.; Кривдіна І.Б. Гельсінський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976 – початок 90-х років): Дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. – О., 2001. – 161 с.; Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні – середина 1950-х – початок 1990- х років: Автореф. дис.... д-ра іст. наук: 07.00.01. - 42 с.; Стасюк І. М. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років): Дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. – Л., 2002. – 226 с.
29. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. – Т. 1. Україна. – Частина 1. – Харків: Права людини, 2006. – 516 с; Частина 2. – 504 с.
30. Рух опору в Україні: 1960-1990. Енциклопедичний довідник / Передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с.

Ведмидь Л.А. ОППОЗИЦИОННОЕ ДВИЖЕНИЕ В УКРАИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВНИЕ 1950-Х-СРЕДИНЕ 80-Х ГОДОВ: ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

В статье анализируется состояние научной разработки проблемы оппозиционного движения в Украине второй половины 1950-х – средины 80-х годов в современной отечественной историографии. Сделана попытка систематизации наработки украинских исследователей по данной проблеме.

Ключевые слова:историография, оппозиционное движение, диссидентское движение, диссидент, самиздат, движение шестьдесятников, шестьдесятник, правозащитное движение.

Vedmid' L.A. OPPOSITION MOVEMENT IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF 1950TH - MEANS OF 80TH: DOMESTIC HISTORIOGRAPHY

The article analyzes a state of scientific development of the problem of the Ukrainian opposition movement of the second half 50-th the middle of 80-th in modern Ukrainian historiography. The attempt of systematization of works of the Ukrainian researchers on this issue is done.

Key words:historiography, opposition movement, dissident movement, dissident, samizdat,sixties movement, man of the sixties, human rights movement, USSR.

УДК 94 (477)+303.446.4

В.В. Тарасов

ПОЛІТИКА «ПРИСКОРЕННЯ» (1985-1987 РР.) В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ПРИРОДА, ВИТОКИ, СУТНІСТЬ

У статті досліджується проблематика т.зв. раннього етапу перебудови – політики прискорення (1985-1987 рр.). Автор аналізує витоки та сутність прискорення, досліджує характер та способи співіснування концепції прискорення із політикою перебудови; визначає особливості історично-наукового аналізу прискорення, його образи в сучасних дослідженнях.

Ключові слова: прискорення, перебудова, М.Горбачов, історіографія

В історії горбачовської перебудови 1985-1991 рр. початковий етап має цілу низку особливостей історіографічного характеру. По суті дослідження витоків та безпосередніх обставин формування ініціатив М.Горбачова лишаються сьогодні на маргінесі історії перебудови.

Малодослідженим є курс на «прискорення» 1985-1987 рр., хоча саме він «відкриває» Горбачова та його епоху в якості об'єкту історичного дослідження. Російській історик М.Філатов пояснює подібну неувагу до раннього етапу перебудови своєрідним «протиріччям» між очевидним історичним значенням проблеми «прискорення», і тим, «в якому масштабі вона (проблема) була представлена радянському суспільству» [1, с. 50]. Іншими словами, автор вбачає першочергову причину у питаннях стратегічних прорахунків самих архітекторів перебудови.

На наш погляд, до цього мотиву варто щонайменше додати специфіку історіографії перебудови, яка склалася за останні 25 років. Невиразність реформаторського старту горбачовських ініціатив вже давно визнано в якості чиннику, що напряму впливає на вибір хронології, проблематики та ракурсу дослідженні історії перебудови.

Подібна ситуація є, насправді, не більше, ніж ефектом сприйняття. В рамках 1985-1991 рр. «прискорення» цілком ймовірно може претендувати на статус єдиної наперед продуманої ділянки перебудови й слугувати цікавим як для того часу прикладом раціональної, а не рефлективної – ситуативно-виникаючою як реакція на виклики часу – спроби реформування економіки СРСР. Це, своєю чергою, істотно змінює уявлення про природу та сутність перебудови в цілому.

Ще однією особливістю раннього етапу перебудови є його очевидна детермінованість усією попередньою радянською історією реформації «зверху». Варто відмітити, що стратегії «перебудови» та «прискорення»у відповідних формах та масштабах СРСР переживав задовго до 1985 року. Можна згадати «прискорення розвитку сільського господарства» у 1953 рр., або ж індустріалізацію 1930-х тощо. Відтак, в історичній ретроспективі курс на прискорення може розглядатися як чергова, проте відмінна від власне «перебудови» спроба «оновлення соціалізму».

У зв'язку із цим логічними є кілька напрямів, що потребують дослідження як в історичному, так і в історіографічному ракурсах, і які становлять мету даної публікації: 1) проаналізувати витоки та сутність курсу на «прискорення»; 2) дослідити характер та способи співіснування концепції «прискорення» із політикою «перебудови»; 3) визначити особливості історично-наукового аналізу «прискорення», його «образи» в сучасних дослідженнях.

«Прискорення»: андропівська фаза «перебудови».Теза про т.зв. «андропівську фазу» перебудови належить відомому радянському історику М.Гефтеру [2, с. 369]. У подальшому вона неодноразово повторювалась у вітчизняній та зарубіжній історіографії і сьогодні вважається достатньо вірогідною.

На наш погляд, правильніше говорити про «догорбачовську» фазу перебудови, тобто таку, що сформувалася до 1985 року, містить ознаки подальших «перебудовних» змін в економіці та політиці СРСР, проте безпосередньо не пов'язана із ініціативами Горбачова.

Риторика «прискорення» та «перебудови» розпочинається із приходом до влади Ю.Андропова у 1982 році. Зокрема, вже в офіційній промові нового генерального секретаря йдеться про наміри «прискорити темпи розвитку економіки, збільшити абсолютні розміри приросту національного доходу, продукції промисловості та сільського господарства, обсяг роздрібного товарообігу» [3, с. 6]. Оскільки Пленум обговорював проекти держплану та бюджету, питання «прискорення» набуло особливого звучання, увійшовши до фінального документу – Постанови Пленуму і лишаючись при цьому у річищі «рішень XXVI з'їзду КПРС». У Постанові Пленуму зокрема зауважувалося наступне: «Відмічаючи особливо важливе значення успішного виконання плану економічного та соціального розвитку на 1983 рік для п'ятирічки в цілому, Пленум ЦК звертає увагу партійних, радянських, господарських та інших організацій, трудових колективів на необхідність спрямувати усі зусилля на реалізацію найважливішого завдання, висунутого XXVI з'їздом партії, – посилення інтенсифікації суспільного виробництва і підвищення ефективності народного господарства. В максимальному ступені використовувати наявні можливості для покрашення господарської діяльності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання виробничих сил в усіх гілках народного господарства...» [3, с. 25-27].

У контексті «прискоренні науково-технічного прогресу» Андроповим було вжите і поняття «перебудова»: «...Дуже важливо по-господарські використовувати вугілля, природний газ, нафту, нафтопродукти, енергію тепла та електроенергію. Це вимагає, звісно, певної перебудови в усіх галузях і насамперед – широкого впровадження енергозберігаючої техніки та технології, покрашення нормативів, використання матеріальних і моральних стимулів у боротьбі за економію, більш суворого визиску за надвитрати, перевищення норм та лімітів» [3, с. 14].

Слід відмітити, що на відміну від горбачовських – андропівські «прискорення» та «перебудова» в рамках тодішньої офіційної риторики не виглядали неологізмами і не надто вирізнялися у загальновживаній партійній лексиці. Характерним також є те, що, дані поняття

відсутні у предметних покажчиках офіційних збірок 1982-1984 рр., включно із збіркою промов самого Ю.Андропова.

Нагадаємо, що предметні покажчики термінологічно описують дискурс проблеми. У нашому випадку, техніко-бібліографічний інструментарій офіційної партійної літератури є ідеологічно вивіреним тезаурусом, що формує відповідне уявлення про предметну частину книги, в тому числі і ідеологічне. Відтак наявність в офіційному партійному дискурсі 1982-1984 рр. неологізмів горбачовської епохи із одночасною відсутністю цих понять в тодішньому офіційному тезаурусі, може зіграти із дослідником злий жарт. Спокуса «приписати» Ю.Андропову батьківство «перебудови», принаймні в її зародкових, гіпотетичних формах, є надто очевидною. Натомість, концепти «інтенсифікація індустріального розвитку», «перебудова сільського господарства» тощо достатньо активно використовувались в офіційній партійно-господарській лексиці СРСР 1930-х, 1950-х, 1960-х рр. і вочевидь були невід'ємною складовою радянської лексичної культури [4].

Характерне свідчення про сутність «прискорення» зразка 1982 року надає російський дослідник С.Семанов. За його спогадами, питання «прискорення науково-технічного прогресу» обговорювалося у жовтні 1982 року, на одному з останніх засідань Політбюро ЦК КПРС ще за життя Л.Брєжнєва і мало бути центральною тезою інаугураційної промови нового керманича СРСР та, вочевидь, символізувати продовження «старої» політики «новими» («прискореними») методами. Утім, раптова смерть Брежнєва призвела до влади Юрія Анропова, який і озвучив наведені вище тези 22 листопада 1982 року на пленумі ЦК КПРС [5, с. 120].

Сутність андропівського «прискорення» полягала у пошуку поєднання «переваг соціалістичного ладу із досягненнями науково-технічної революції», у розкритті резервів існуючого соціально-економічного ладу, який продовжував називатися «розвиненим соціалізмом». Зокрема, це безпосередньо випливає із офіційної риторики Андропова 1982-1983 рр.

Слід відмітити те, що упродовж 1982-1984 рр. термін «прискорення» так і не набув конотаційного звучання, скоріше йшлося про риторику пришвидшення, інтенсифікації економіки «розвиненого соціалізму» тощо.

«Родзинкою» андропівського «прискорення» стають тези про налагодження трудової дисципліни та оптимізацію праці, які, за свідченнями багатьох мемуаристів та дослідників, цілком позитивно сприймалися радянським загалом. Постійно наголошуючи на тому, що економіка СРСР має величезний, невикористаний потенціал, Ю.Андропов закликав «перебудовувати господарський механізм», «пришвидшувати темпи роботи», та, зрештою, «вивчати суспільство, у якому ми живемо» [6].

Відтак, найвірогіднішою причиною появи терміну «прискорення» на початку 1980-х рр. можна вважати т.зв. «потенціальну концепцію» радянської економіки, тобто таку, що має приховані резерви (потенціали), а отже потребує не заміни, а вдосконалення, зняття низки перепон, більш ретельного адміністрування, ентузіазму працівників та ін.

Цікаво відмітити, що закріплення терміну «прискорення» у політичному дискурсі 1980-х рр. напряму пов'язане із тодішнім академічним середовищем в СРСР, зокрема із науковими пошуками радянських соціологів та економістів (А.Аганбегян, Т.Заславська та ін.). Як нове соціально-економічне поняття, «прискорення» виникає в непростих обставинах, що склалася навколо обговорення у ЦК КПРС, Держплані та відповідних відомствах низки важливих соціально-економічних питань: у 1982 році – реалізації «Продовольчої програми СРСР на період до 1990 року»] ; у 1983 році пропозицій Держплану в рамках обговорення програми перспективи соціально-економічного розвитку СРСР до 2000 року тощо [7, с. 19].

Квінтесенцією саме такого способу мислення та оцінки економічної ситуації в країні стає розгорнута стаття генсека у березневому номері журналу «Комуніст» 1983 року – «Вчення Карла Маркса та деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР», із якої, на наш погляд, варто згадати два характерні фрагменти: «Можна знову і знову повторювати основоположну ідею Маркса про те, що для прискорення прогресу виробничих сил потрібні відповідні форми організації економічного життя, проте справа не зрушиться з місця, поки ця теоретична істина не буде переведена на конкретну мову практики. Наріжним каменем є сьогодні завдання продумати та послідовно втілити заходи, що здатні надати більший простір для дій тим колосальним творчим силам, що закладені в нашій економіці....Нам потрібно тверезо представляти, де ми сьогодні перебуваємо. Забігати вперед – означає висувати неіснуючі

завдання; залишатися тільки на досягненному – значить не використовувати усього того, що ми маємо. Бачити наше суспільство в реальній динаміці, з усіма його можливостями і потребами – ось що наразі необхідно» [6, с. 236, 245].

Головні образи «прискорення» в сучасній історіографії. На наш погляд, воцінках горбачовського «прискорення» переважають два протилежні напрями. У межах першого «прискорення» є «етапом осмислення ситуації», своєрідним «інкубатором» перебудови, або, як визначає це у мемуарах В.Мєдвєдєв, «утробним періодом перебудови». Відтак, цілком природно, що цей період містить чимало політичних помилок, проте, водночас, саме він є своєрідною «проформою» перебудови.

У межах другого, «прискорення» виступає «справжньою» перебудовою – єдиною ділянкою ініціатив Горбачова, що мала наперед розроблену концепцію, колектив авторів та теоретиків, зрештою – позитивну динаміку, яку можна проілюструвати мовою економічної статистики та соціології.

Слід мати на увазі, що під оцінками «прискорення» в історіографії ми розуміємо, насамперед, кілька важливих аспектів історії реформ 1985-1987 рр., зокрема питання хронологічних рамок «прискорення», питання його сутності, репрезентативність джерел за якими досліджують «прискорення» тощо.

Перший напрям безпосередньо пов'язаний із питанням раціональності перебудови, при що ми вже неодноразово писали в інших матеріалах [8; 9]. Слід відмітити, що в сучасній історіографії історії перебудови дане питання лишається найбільш актуальним.

В межах цього напряму слід, на нашу думку, окремо розглянути дві характерні тенденції. Насамперед, прискорення доволі часто характеризується дослідниками в якості певного «андропівського шлейфу», який супроводжував Горбачова у 1985-1986 рр. У цьому сенсі спроби оцінити цей неминучий спадок позитивно, постійно наражаються на абсолютну невідповідність «прискорення, як нового НЕПу» зразка 1985-1986 рр. та «перебудови, як революції» зразка 1989-1991 рр. [10, с. 126-127]. Іншими словами, Горбачова і Андронова гармонійно можна поєднати виключно в «ранніх» перебудовних ремінісценціях. На наш погляд, саме із цієї причини зарубіжна історіографія зазвичай оминає тему «прискорення». Ранній етап перебудови «до 1987 року» часто взагалі не вважається власне реформаторським. Як зауважував у 1994 році В.Мєдвєдєв: «Сьогодні лінія на прискорення соціально-економічного розвитку країни у когось викликає поблажливу посмішку, в когось – іронію. Проте це був неминучий етап осмислення ситуації, яка склалася в країні, шліхів виведення суспільства з пригальмованого стану. Перебудова почалась саме з висновку про прискорення соціально-економічного розвитку» [11].

Вочевидь із вище означеною тенденцією напряму пов'язана інша стратегія дослідження історії перебудови, яка в більшості стосується дослідницької літератури і характеризується надзвичайно цікавою, з нашого погляду, рисою «видаляти» прискорення за межі т.зв. «реальної» перебудови.

Слід зазначити, що дана теза сформувалася в рамках політичного, а не історіографічного дискурсу. Скоріш за все відмова від прискорення була актом «відрізання» андропівського шлейфу, а разом з ним і усього, що пов'язувало Горбачова та його оточення із їхнім «старим світом».

В межах сучасної історіографії найбільш послідовно цю концепцію відстоює «Горбачов-Фонд». По суті, йдеться про суму нових рис, що відділяють «прискорення» від «власне перебудови». При цьому центральною відозміною є кардинальна переорієнтація вектору розвитку горбачовських ініціатив. В.Барсенков застосовує для означення цього початкового етапу метафору «авторитарна перебудова» [12, с. 105].

Наприклад, А.Баранов підкреслює, що «на перших етапах її розвитку» перебудова розпочиналася «не як громадський проект, а як проект влади»: «Усі основні ідеї, терміни, кампанії, гасла 85 – 86-го років – були генеровані владою» [12, с. 106].Натомість, на думку автора, перебудова стає громадським проектом лише тоді, «коли у 1988 році більшість кампаній або явищ першої фази перебудови або завершуються, або перероджуються у щось абсолютно інше»: власне у процес, що має риси своєрідної «перебудови знизу». Цікаво, що серед ознак цієї «ситуації переходу», А.Баранов називає і «вихід з ужитку слова «прискорення» [12].

Подібну логіку демонструють і інші дослідники. Приміром, М.Загладін пропонує вважати часом початку «реальної перебудови» 1986 рік, коли «заклики до прискорення» не спрацювали, а іноді навіть обернулися на «контрпродуктивні». Натомість почала діяти «логіка змін, логіка процесу, що розвивався спонтанно, мимоволі ініціаторів цього процесу».

Варто зазначити, що в останній доповіді «Горбачов-Фонду», присвячений 25-річчю з початку перебудови за точку «зриву» прискорення береться т.зв. «реформа 1987 року»: «…Впродовж перших двох років в економічній політиці наголос було зроблено на прискорення науково-технічного прогресу, наведення порядку та дисципліни, підвищення відповідальності кадрів. …Після двох років пошуків, дискусій та пробних кроків на початку 1987 року Горбачов, враховуючи ускладнення соціально-економічного становища, поставив питання про кардинальну реформу економічної системи» [13].

Кардинально інший напрям в дослідженні горбачовського «прискорення» пов'язаний із його означенням як «справжньою» перебудови, що, між іншим, є безпосередньою ознакою не лише складності аналізу історії перебудови, але специфічності джерел за якими перебудова досліджується.

Насамперед, не слід забувати, що саме по собі нове політичне гасло «прискорення» слугувало метафорою конкретних соціально-економічних змін, що характеризували не лише оновлення політичного курсу в країні, але й унаочнювало «зростання» Горбачова як політичного лідера.

Нагадаємо, що Горбачов та його оточення розробляли концепцію прискорення з 1983 року, в рамках андропівського плану «потенціального соціалізму». Це надає можливість дослідникам перебудови стверджувати, що «прискорення» вже навесні 1985 року було «запланованим», продуманим актом: «...Причому вже тоді, на квітневому Пленумі, завдання прискорення не зводилося до підвищення темпів зростання, а було органічно пов'язане із здійсненням серйозних змін і в господарському механізмі, і в соціальній та інших сферах суспільного життя. З ним пов'язувалися головні надії на прогрес в країні і виведення її на сучасний рівень світової цивілізації» [11].

Іншим аргументом на користь означенням «прискорення» як «справжньою» перебудови є, як уже зазначалося, цілком конкретна можливість проілюструвати позитивну економічну динаміку «прискорення» мовою економічної статистики та соціології.

Взагалі, сам факт існування певної наперед продуманої стратегії вже є публіцистичним аргументом на користь раннього етапу перебудови, зважаючи на доволі невтішні, передусім економічні, показники подальших реформ Горбачова. Для прикладу процитуємо російського публіциста Д.Травіна: «Рубіж 1985-1986 рр. представляв собою, мабуть, один із найсвітліших моментів в новітній історії нашої країни....Виголошувалось безліч правильних промов, швидко змінювалися кадри, до керівництва країною приходили люди порівняно молоді і, що найголовніше, доволі тямущі, здатні спілкуватися людською мовою та без папірця. В цих людях ми впізнавали самих себе і робили простий, начебто очевидний висновок: втеча з Кремля маразматиків, панування здорового глузду, реальне піклування про добробут країни здатні у найкоротші строки вивести СРСР з кризи» [14].

Варто відмітити, що те, що на перший погляд є незаперечним аргументом для тлумачення «прискорення» як, свого роду, концептуальної частини «перебудови», є водночас і найбільш слабким місцем у даному історіографічному напрямі. Зокрема підкріплення справжності «прискорення» аргументами певного економічного успіху – нехай навіть і часткового та не надто очевидного у повсякденному житті радянського громадянина – викликає зауваження в середовищі самих економістів. Так, В.Кудров вважає, що не дивлячись на залучення до розробки «горбачовської стратегії прискорення» кращих вітчизняних економістів, результати не були і не могли бути по-справжньому революційними, оскільки тодішні радянська економічна теорія у своєму реформаторському пориві відштовхувалася від традиційних радянських постулатів про «адміністративно-командне стимулювання умов виробництва», а відтак «становище радянської економічної науки на початку горбачовської перебудови принципово нічим не відрізнялося від її стану у період брєжнєвщини» [15, с. 29].

В цілому, з огляду на цілковиту риторичність офіційних документів 1985-1986 рр. достатньо важко оцінити ступінь відвертості генсека, розрізнити його політичні маневри від щирого аналізу реальної ситуації в країні. Горбачов називає «прискорення» «політикою»,

стверджує що «прискорення» має «критерії», є «стратегією» та спирається на «теоретичну базу». Зрештою, в офіційній риториці «прискорення» переростає у «політичний курс».

Відтак, першочергово, нам видається методологічно важливим порівняння зміни обсягу понять «прискорення» та «перебудова», які, нагадаємо, з'являються водночас в межах андропівського дискурсу.

Очевидним є те, що поняття «прискорення» та «перебудова» належали спільній понятєвій лакуні і, як уже зазначалося, формуються у спільному академічному середовищі радянських економістів та соціологів на початку 1980-х років. До політичного вжитку «прискорення» вводиться Ю.Андроповим та М.Горбачовим під час обговорення низки важливих соціально-економічних питань у ЦК КПРС, Держплані та відповідних відомствах упродовж 1982-1984 рр.

По-друге, на той час, коли горбачовське реформування мало назву «прискоренням», «перебудова» в більшості стосувалася лише питань кадрової політики в КПРС. Ось, приміром, яким чином описує процес переростання «прискорення» у «перебудову» В.Мєдвєдєв: «Доповідь [На Пленумі ЦК КПРС у 1985 році. – В.Т.] стала розгорнутим обґрунтуванням нового політичного курсу партії. Формула прискорення на з'їзді була наповнена новим змістом, сутність якого у перетворені, перебудові суспільства. І не випадково, що у завершальному слові на з'їзді Горбачов сказав: «Прискорення, радикальне перетворення в усіх сферах нашого життя – не просто гасло, а курс, котрим партія піде твердо та неухильно». Сам термін «перебудова» було застосовано на з'їзді лише принагідно до партійної та кадрової роботи. Проте по суті справи про неї [про перебудову – В.Т.] йшлося приналежне до усіх основних сфер життя і діяльності нашого суспільства....А незабаром – 8 квітня 1986 року, виступаючи на зустрічі із трудящими міста Тольятті, Горбачов говорив вже про перебудову у тому повному сенсі, в якому цей термін увійшов до політичного обігу у нас та за кордоном» [11]. Утім, варто мати на увазі, що незабаром саме «прискорення» перетворюється на усього лише «ділянку перебудови». Таким чином, в історичній ретроспективі курс на прискорення може розглядатися як чергова, проте відмінна від власне «перебудови» спроба «оновлення соціалізму».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Филатов Н. «Ускорение»: особенности концептуализации представлений о политическом времени // Вестник ПАГС. – 2009. – № 1 (18). – С. 48-55.
2. гефтер М. Из тех и этих лет. – М., 1991. – 488 с.
3. Материалы Пленума ЦК КПСС 22 ноября 1982 г. – М.: Политиздат, 1982. – 32 с.
4. История отечества с древнейших времен до наших дней : Энциклопед. словарь / Сост.: Б. Ю. Иванов, В. М. Карев, Е. И. Куксина, А. С. Орешников, О. В. Сухарева. – М.: «Большая Российская энциклопедия». – 1999.
5. Семанов С. Андропов. 7 тайн генсека с Лубянки». – М.: Вече, 2001. – С.120
6. Андропов Ю.В. Избранные речи и статьи.– 2-е издание. – М.: Политиздат, 1983. – 320 с.
7. Евстигнеева Л. П., Евстигнеев р. Н. Двадцать лет российской трансформации. От ускорения к ускорению размышления над итогами двадцатилетия // Общественные науки и современность. – 2005. – № 3. –С. 17-33.
8. Тарасов В. Образ горбачовської «перебудови» 1985-1991 років в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації // Грані. – 2008. – №4. – С.25-28.
9. Тарасов В. «Епоха» в лапках: термінологія перебудови 1985-1991 рр. як предмет історіографічного дослідження // Інтелігенція і влада: наук. зб. / за ред. д.і.н., проф. Г.Гончарука. – Вип. 20. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2010. – С.274-279.
10. Черняев А.С. Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Культура), 1993. – 528 с.
11. Медведев В. В команде Горбачева: взгляд изнутри. – М.: Былина, 1994. – 239 с.
12. Горбачевские чтения: Становление демократии в современной России: от Горбачева до Путина: Перестройка 20 лет спустя: Взгляд молодых исследователей. – М.: Горбачев-Фонд, 2004. – 170 с.
13. Доклад, приуроченный к 25-летию начала Перестройки, подготовлен по инициативе М.С.Горбачева авторским коллективом в составе: чл.-корр. РАН В.А.Медведев; д.и.н., профессор А.А.Галкин; д.ф.н, профессор Ю.А.Красин; к.ю.н. Г.С.Остроумов; д.ф.н.,

……
профессор Б.Ф.Славин [Електронне джерело] / Режим доступу: http://www.gorby.ru/img.php?rubr_id=835
14. Травин Д. 1986: «Съезд победителей». 1987: Третий рубеж // Звезла. – 2006. – №2.
15. Кудров В. Метаморфозы отечественной экономической науки до и после перестройки // Общественные науки и современность. – 2005. – № 5. – С. 23-35.

Тарасов В.В. ПОЛИТИКА УСКОРЕНИЯ (1985-1987 ГГ.) В УКРАИНСКОЙ И РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ: ПРИРОДА, ИСТОКИ, СУЩНОСТЬ.

В статье исследуется проблематика т.н. раннего этапа перестройки – политики ускорения (1985-1987 гг.). Автор анализирует истоки и сущность ускорения, исследует характер и способы сосуществования концепции ускорения с политикой перестройки; обозначает особенности историко-научного анализа ускорения, его образы в современных исследованиях.

Ключевые слова: ускорение, перестройка, М.Горбачев, историография

Tarasov V.V. A POLICY YSKORENIE (1985-1987) IS IN UKRAINIAN AND RUSSIAN HISTORIOGRAPHY: NATURE, SOURCES, ESSENCE

The article is devoted a problem so-called the early stage of perestroika are politicians of yskorenie (1985-1987). An author analyses sources and essence of yskorenie, probes character and methods of coexistence of conception of yskorenie with the policy of perestroika; designates the features of istoriko-scientific analysis of yskorenie, his appearances in modern researches.

Keywords: yskorenie, perestroika, M.Gorbachev, historiography

УДК 39:316.723(477.44)»19-20»

В.О. Гребеньова

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ВИВЧЕННЯ ДИТЯЧОЇ СУБКУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX – ПОЧАТКУ XXІСТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ВІННИЧЧИНИ)

Стаття присвячена аналізу архівних, друкованих, експедиційних та польових матеріалів автора з дослідження дитячої субкультури українців другої половини XX – початку XXIст. Вінниччини.

Ключові слова: джерельна база, етнологія дитинства, дитяча субкультура, рукописні фонди, дитячі заняття, дитячі ігри.

Дитина як об’єкт дослідження до поля зору науковців в українській етнографії потрапила наприкінці XIX ст. в контексті вивчення різнобічних аспектів традиційного життяукраїнського народу. Даному питанню присвячено ряд наукових праць, які не торкаються регіонального дослідження, тому на основі залучення різноманітних джерел здійснено цілісне дослідження дитячої субкультури українців Вінниччини.

Джерельну базу досліджуваної теми складають архівні, експедиційні та друковані джерела. Їх розподілено на кілька груп.

Першу групу джерел становлять великий масив матеріалів, що зберігаються у різних архівах. Найбільш цінні інформації з дитячої субкультури кінця XIX – початку XX ст. містяться в Наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, що відображають та фіксують різноманітні аспекти функціонування традиційної культури українців (фонд 3 «М. Білозерський», фонд 14 «Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського», фонд 15 «В. Кравченка», фонд 28 «В. Гнатюка», фонд 29 «Етнографічної комісії при Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка» тощо).

Відомості про легенди, дитячі забави, ігри, забобони, примовки, декотрі народні прикмети, вірування, котрі записані в селах Кам’янець-Подільської області (тепер Хмельницької) містяться в фонді В. Гнатюка, де збирач показує, як проходить формування життєвого досвіду індивіда [1].

Нашої уваги заслуговує фактографічний матеріал з фонду В. Кравченка, в якому представлені відомості про локальні вікові назви дітей, особливості поховального обряду дітей та підлітків, ритуальні форми символізації статі та віку в народній культурі [2].

Слід відзначити рукопис, що зберігається в фонді М. Білозерського «Жизнь человека: Детство, отрочество» [3, арк. 1-38]. В представленому нарисі маємо матеріал із родильної обрядовості українців, що стосується народження дитини, ролі баби-повитухи та обряду, що виконує баба-повитуха при народженні дитини, обряд родин й хрестин.

Особливої уваги заслуговує фонд 14 «Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського». У його складі зберігається збірка польових етнографічних записів другої половини ХХ століття, в якій зафіксовані забавлянки, дитячі вислови, лічилки з різних районів України [4, арк. 136-145]. Зокрема, Г. Довженок зафіксувала дитячі розповіді, вірування, уявлення, забобони, різні ігри від дітей з с. Перелесне Слов'янського району Донецької обл., с. Бобрин Києво-Святошинського району та м. Києва [5, арк. 1-23]. Авторка зафіксувала продуктивну діяльність дітей у їх вільний час, їхнє світобачення, яке переймається у спілкуванні з однолітками та є складником дитячої субкультури.

Цінна інформація була знайдена в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського НАН України. Нашу увагу привертали ті рукописні матеріали, в яких представлений різноманітний етнографічний матеріал з родильно-хрестильної обрядовості, звичаєво-правової культури, календарних та сімейних свят, фольклору українців тощо [6].

Варто відзначити польові матеріали В. Милорадовича «Родины в Лубенском уезде Полтавской губернии. Этнографический очерк» [3, арк. 7]. Автор висвітлює механізм первинної соціалізації дитини, що є важливим матеріалом для дослідження етапів та складників формування дитячої субкультури.

Основою джерельної бази стали рукописні фонди навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, в якій містяться матеріали польових досліджень студентів, викладачів кафедри етнології та автора, що дають уявлення про дитячий світогляд та вірування, фольклорні традиції (колискові пісні, примовки, забавлянки тощо), ігрову культуру, дитячі заняття та іграшки, одяг, прикраси, дитяче колекціонування, гадання, місце та роль дітей в родинній і календарній обрядовості тощо другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та зберігаються в фонді 1, який нараховує 28 описів (27 районів Вінницької обл. та м. Вінниця).

Другу групу джерел складають власні польові матеріали автора, зібрані впродовж 2007-2010 років під час індивідуальних експедицій у м. Вінниці та районах Вінницької області. Матеріали зберігаються у фондах навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету [8]. Влітку 2008 та 2009 рр. кафедрою етнології організовувалися експедиції для студентів-українознавців у Вінницькій обл. Під час експедиції було обстежено 3 села: с. Круподеринці (Погребищенський р-н), с. Сосонка, с. Сальник (Вінницька обл.), опитано 38 інформаторів. Впродовж 2007-2010 рр. автором здійснювалися індивідуальні експедиції у м. Вінниця та в Вінницькій обл. Матеріали зберігаються в РФП ВДПУ [9]. Найбільше інформаторів опитано у м. Вінниці, Барському (м. Бар, с. Гаршаки, с. Лісове), Вінницькому (с. Великі Крушлинці, смт. Вороновиця, с. Писарівка, с. Сокиринці, с. Слобідка, с. Стрижавка, с. Щітки), Калинівському (с. Павлівка), Літинському (с. Городище, с. Пеньківка, с. Селище), Немирівському (с. Гунька, м. Немирів, с. Обідне), Погребищенському (с. Круподеринці), Тульчинському (с. Ганнопіль, с. Зарічне, смт. Кирнасівка, с. Клебань с. Печера, м. Тульчин), Хмільницькому (с. Великий Митник, с. Куманівці, м. Хмільник), Шаргородському (с. Рахни Лісові) районах. Для збору польових матеріалів було використано авторський запитальник, що складався з 85 запитань. Умовно його можна поділити на 7 блоків (дитячий фольклор, ігри, іграшки, прикраси, світоглядні уявлення та вірування, дитячі заняття). На основі інтерв'ю, власних спостережень, бесід, перелік запитань анкет частково корегувався, уточнювався. Зміст передбачав з'ясування складових дитячої субкультури, що побутували та побутують в дитячому середовищі з середини ХХ до початку ХХІ ст. на Вінниччині.

Аналіз отриманих відповідей дозволив, хоча й дещо в узагальненому вигляді, простежити динаміку зміни дитячих цінностей, фольклорних здобутків та ігрові комплекси.

Третю групу джерел складають, насамперед, емпіричні матеріали, опубліковані в збірниках дослідників другої половини ХІХ – початку ХХст.До них відносяться матеріали з

родильно-хрестильної обрядовості українців, дитячого фольклору, які були записані в XIX ст. та опубліковані в журналах «Киевская старина», «Этнографическое обозрение», «Етнографічний збірник». Слід згадати дослідження етнографів Хр. Ящуржинського [10, с. 74-83], А. Малинки [11, с. 254-286], Ів. Беньковського [12, с. 1-3], В. Милорадовича [13], П. Іванова [14, с. 22-70], Е. Казиміра [15, с. 208-210], Д. Мороза [16, с. 17-21], М. Дерлиці [17, с. 121-140] тощо, в яких описано народні уявлення та вірування щодо народження дитини, поведінки вагітної жінки, баби – повитухи та породіллі, родильних обрядів, хрещення та пострижини дитини, обов'язки кумів, «виводини» породіллі тощо, які використовуються для порівняльної характеристики.

Заслуговує на увагу збірка польових етнографічних записів Є. Грицака «Дитина в українських народних повір'ях і в народному лічництві» (здійснених під час дослідів народного побуту в с. Могильна повіту Гайсин Подільської губернії) [18, с. 75-76], де зафіксовані родильні та хрестильні обряди, дитяча вікова термінологія, уявлення, народні вірування та повір'я, що стосуються фізіологічного та розумового розвитку дитини, а також відомості з народної «дитячої» медицини, забобони й повір'я тощо. Значення зібраного матеріалу підсилювалося порівнянням з іншими історико-етнографічними регіонами України (Галичина, Подніпров'я).Цінність матеріалів Є. Грицака полягає у висвітленні місця та ролі дитини у традиційному звичаєвому праві та звичаєво-обрядовій культурі українців, що дало змогу з'ясувати функції раннього дитинства й розглядати дітей як активних учасників життєдіяльності етносу.

Для висвітлення ґендерних переваг соціалізації новонародженого відповідно до його статевої приналежності цінним джерелом для нашого дослідження є праця П. Чубинського [19]. Завдяки зібраним ним матеріалам було введено у науковий обіг різноманітний, значний за обсягом та багатий за змістом матеріал з етнології українського дитинства: народні казки, колискові дитячі пісні, ігри як засоби виховання дітей. Вперше зафіксував таку форму дитячого фольклору як прозивалки, заклички, лічилки, описи дитячих розваг. Записав значну кількість родинних звичаїв та важливих подій в особистому житті людини (хрестини, весілля, похорони); прикмети, засоби традиційного народного лікування дітей та вагітних жінок, забобони щодо успішного народження та виховання дитини тощо.

П. Чубинський описав принцип розподілу праці в родині, зафіксував еґалітаризм взаємовідносин (черговість в іграх, вступу до молодіжної громади, в одруженні), наймитування дітей тощо, що стало важливим при аналізі складових дитячої субкультури.

Значний інтерес для вивчення дитячої субкультури становить матеріалП. Іванова «Игры крестьянских детей в Купянском уезде» [20], який зосереджений на систематизації знань про ігри, що побутували в дитячому середовищі незалежно від календарного циклу та походять з одного повіту Харківської губернії. Загалом було записано 95 ігор. Автор детально фіксував їх різновиди, термінологічні розбіжності та специфіку побутування у населених пунктах. Збірка П. Іванова є найбільшою за обсягом серед подібних видань і містить найповніше зібрання матеріалів не тільки щодо дитячих ігор слобожан, але й українців XIX століття взагалі.

Науковий інтерес представляє збірка дитячих українських ігор «Дзига» [21], що містить українські дитячі, молодечі ігри та розваги.

Корисним джерелом дослідження були спогади вінничан. Зокрема М. Вдовцов [22] згадує своє дитинство та репрезентує сільський варіант етнічної культури дітей, а Н. Ципіс [23] характеризує особливості міської культури.

Проаналізовані вище джерела, як архівні, так й опубліковані, всебічно торкаються питань, пов'язаних з етнографічним вивченням дитячої верстви в українській етнології. Публікації етнографів-краєзнавців, висвітлюють родильні звичаї та обряди, уявлення та вірування, що стосуються цього ритуального комплексу, фіксують пласт «дитячої» фольклорної традиції (колискові пісні, примовки, потішки тощо), народної дитячої медицини, ігрової культури тощо. У них висвітлено, здебільшого, характер локальних аспектів дитинознавчих студій.

Незважаючи на описовість, фрагментарність та недостатній теоретичний аналіз, вони стали важливою емпіричною базою для подальшого дослідження соціалізації та субкультури етнології дитинства.

Таким чином, джерельна база достатня для висвітлення досліджуваної теми. З накопичуваного матеріалу розглянуто питання, які пов'язані з етнографічним вивченням

дитячої верстви в українській етнології. Але в той же час вони не торкались дослідження другої половини XX – початку XXI ст. Тому, якщо розглядати саме цей період, то основою залишається велика кількість польових матеріалів зібраних автором у 2007-2010 років, зміст яких передбачав з'ясування складових дитячої субкультури, що побутували та побутують у дитячому середовищі в другій половині XX – на початку XXI ст. на Вінниччині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (ДАЛІ ІМФЕ). – Ф. 28-3. – Од. зб.142. – 20 арк.; ІМФЕ. – Ф. 28-3. – Од. зб. 38. – 78 арк; ІМФЕ. – Ф.28-4. – Од. зб. 479. – 2 арк.
2. ІМФЕ. – Ф.15-3. – Од. зб.150. – 135 арк.; ІМФЕ. – Ф.15-3. – Од. зб. 156. – 196 арк.
3. ІМФЕ. – Ф.3-5. – Од. зб. 302. – 1-38 арк.
4. ІМФЕ. – Ф.14-3. – Од. зб. 1278. – арк. 136-145.
5. ІМФЕ. Ф.14-5. – Од. зб. 515/Х. – арк. 1-23.
6. Архів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі ІР НБУВ). – Ф.1. – Од. зб. 8838. – 3 арк.; ІР НБУВ. – Ф.1. – Од. зб. 1440. – 10 арк.; ІР НБУВ. – Ф.61. – Од. зб. 318. – 4 арк.
7. ІР НБУВ. – Ф.1. – Од. зб. 1440. – арк. 7.
8. Архів Рукописного фонду навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського (далі РФП ВДПУ). – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 77. – 15 арк; РФП ВДПУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 83. – 14 арк.; РФП ВДПУ. – Ф.1. – Оп. 3. – Спр. 218. – 16 арк.; РФП ВДПУ. – Ф.1. – Оп. 5. – Спр. 77. – 4 арк.; РФП ВДПУ. – Ф.1. – Оп. 7. – Спр. 112. – 22 арк.; РФП ВДПУ. – Ф.1. – Оп. 7. – Спр. 114. – 9 арк.
9. Там само.
10. Ящуржинський Хр. Поверья и обрядность родин и хрестин / Хр. Ящуржинський // Киевская старовина (далі КС). – 1893. – № 7. – С. 74-83.
11. Малинки А. Родины и хрестины. Материал собранный в м. Мрине, Нежинского уезда / А. Малинки // КС. – 1895. – № 5. – С. 254-286.
12. Беньковский И. Поверья и обрядности родин и крестин / И. Беньковский // КС. – 1904. – № 10-12. – С. 1-3.
13. Милорадович В. Житье-бытье Лубенского крестьянина / В. Милорадович // КС. – 1904. – Т. 85. – № 5. – С. 264-305; Милорадович В. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии / В. Милорадович // КС. – 1900. – № 3. – С. 337-372; № 7-8. – С. 51-65.
14. Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии. Приметы и поверья, относящиеся к беременности и к рождению детей / П. Иванов // Этнографическое обозрение (далі ЭО). – 1897. – № 1. – С. 22-70.
15. Казимир Е. П. Из свадебных, родильных и похоронных обычаев Подольской губернии / Е. П. Казимир // ЭО. – 1907. – № 1-2. – С. 208-210.
16. Мороз Д. Родины и хрестины / Д. Мороз // Киевские губернские ведомости. – 1863. – № 36. – С. 17-21.
17. Дерлиця М. Селянські діти : етногр. нарис / М. Дерлиця // Етнографічний збірник. – Л., 1898. – Т.V. – С. 121-140.
18. Щербак І. М. Євген Грицак та його розвідка «Дитина в українських народних повір'ях і народному лічництві» / І. М. Щербак // Неопалима купина. – 1995. – № 3-4. – С. 75-76.
19. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования. Т. IV. / собр. П. П. Чубинским. – СПб., 1877. – 713 с.
20. Иванов П. Игры крестьянских детей в Купянском уезде / П. Иванов. – Х. : Б. в., 1889. – 91 с.
21. Дзиґа: Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / [уклад. В. І. Семеренський, П. Г. Черемський]. – Харків : Друк ЛТД, 1999. – 528 с.
22. Вдовцов М. Романтичні овиди Кетрос. Спогади і роздуми як позиція / М. Вдовцов. – Вінниця : О. Власюк, 2008. – 158 с.
23. Ципис Н. Е. Билет до Винницы / Н. Е. Ципис. – Вінниця : Континент, 1993. – 278 с.

Гребенева В. А. ДЕТСКАЯ СУБКУЛЬТУРА УКРАИНЦЕВ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX – НАЧАЛА XXI ВВ.: ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ (НА МАТЕРИАЛАХ ВИННИЧЧИНЫ)

Статья посвящена анализу архивных, печатных, экспедиционных и полевых материалов автора по исследованию детской субкультуры украинцев во второй половине XX – начала XXI вв. Винниччины.

……

Ключевые слова: база источников, этнология детства, детская субкультура, рукописные фонды, детские занятия, детские игры.

Grebenyova V.O. UKRAINIAN CHILDRENS' SUBCULTURE IN THE XXTH – THE BEGINNING OF XXIST CENTURIES: THE HISTORICAL ASPECT (ON THE MATERIALS OF VINNYTSYA REGION)

This article covers the analysis of the Archive, printed, expedition and field materials of the author according to the research of the Ukrainian childrens' subculture in the XXth – the beginning of XXIst centuries in Vinnytsya region.

Keywords: the source base, childhood ethnology, childrens' subculture, manuscript funds, childrens' activities, childrens' games.

УДК 930.2:378(477)»199»

Б. Сеід Гадмалієв

РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ В 90-Х РОКАХ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті проаналізовано наукові праці, автори яких висвітлювали різні аспекти розвитку вищої освіти в Україні протягом 90-х років ХХ ст.

Ключові слова: освіта, історія, історіографія, університет, навчання.

Вища освіта є основою людського розвитку та прогресу суспільства. Вона забезпечує індивідуальний розвиток особистості, майбутнього фахівця, формує інтелектуальний, духовний та виробничий потенціал держави, виступає стратегічним ресурсом соціально-економічного і культурного розвитку суспільства, є одним із джерел покращення добробуту людей, забезпечує національні інтереси та зміцнює авторитет і конкурентоспроможність держави на міжнародній арені.

Дослідження, присвячені розвитку вищої освіти у 90-х роках ХХ ст. можна умовно поділити на кілька груп. До першої відносяться наукові праці, автори яких вивчали проблему у контексті державотворення. Як важлива умова побудови сильної держави реформування вищої освіти представлене у роботі Чупруна В [1].Нормативні основи реформування вищої школи, а також місце, роль освіти та науки в період розбудови громадянського суспільства і розвитку ринкових відносин у сучасній Україні певною мірою розкриті авторами колективної праці «Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні» [2].Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. почали з'являтися спеціальні дослідження про особливості та напрями розвитку системи вищої освіти. Так, праця Яблонського В.А. «Вища освіта України на рубежі тисячоліть: проблеми глобалізації та інтернаціоналізації» [3] висвітлює нову концепцію освіти, відображає проведення роботи щодо вдосконалення навчального процесу з використанням, в першу чергу, своїх здобутків та досягнень зарубіжної освіти.У монографії Журавського В.С. висвітлено роль освіти в державотворенні та розвитку культури [4]. Окремі аспекти наукових та культурно-освітніх процесів в Україні у досліджуваний період розглянуті у статті Андрущенка В. [5] Звертають на себе увагу погляди М.Нещадима, який тісно пов'язував проведення реформ у сфері освіти із забезпеченням національної безпеки держави [6].

У ХХІ ст. популярності серед дослідників набула проблематика, пов'язана із визначенням форм і засобів державного регулювання діяльністю вищих навчальних закладів. Суперечки лунають навколо визначення обсягів державної фінансової допомоги вищим навчальним закладам та визначення залежності її розміру від ефективності роботи конкретних вузів. Так, у роботах І.І.Пасінович досліджувалося державне управління вищої освіти в умовах ринкових відносин. Нею узагальнено методологічні підходи, які закладені в таких сучасних концептуальних доктринах, як теорія постіндустріального суспільства і теорія людського капіталу, що дало підстави сформувати контури нової освітньої парадигми. В новій освітній парадигмі вища освіта – стратегічно важлива галузь, яка готує людину до самореалізації в сучасному світі, потребує перегляду основ організації вищої освіти з орієнтацією на ринкові засади. Дослідниця притримується думки, що приватні ВНЗ, які є невід'ємною складовою ринку освітніх послуг, розширюють доступ молоді до навчання і формують конкурентне

середовище. Функціями держави у сфері регулювання підприємництва в освіті дослідницею визначено регламентацію, прогнозування, стимулювання, регулювання, облік і контроль. В міру поглиблення ринкових відносин ВНЗ поступово мають трансформуватися в науково-освітні центри – організації підприємницького типу з такими основними видами діяльності, як наукові дослідження та надання освітніх послуг [7].

На думку Н.Л.Шумар фінансові можливості і перспективи розвитку вищих навчальних закладів (ВНЗ) визначаються станом Державного бюджету, який є основним джерелом фінансування системи вищої освіти. Залежність організаційної структури державної освіти, зорієнтованість навчальних закладів винятково на централізоване управління і пряме бюджетне фінансування, що було притаманно суспільному ладу та соціально-економічній політиці радянських часів, зумовили кризовий стан системи вищої освіти на початку 1990-х років. На початковому етапі становлення освіти незалежної України реформування законодавчої бази, що регулює її фінансування, відіграло позитивну роль. Якщо за ціною освітніх послуг система вищої освіти України має значну перевагу, то за матеріально-технічним забезпеченням вона значно програє європейській. У дослідженнях Н.Л.Шумар доведено, що має бути розроблена стратегія адаптації навчальних закладів до скорочення державної фінансової підтримки на основі надання ВНЗ широких прав у залученні різних форм альтернативного фінансування. Крім того, видається за доцільне створення солідарної системи допомоги через формування фондів фінансових ресурсів, з яких надається фінансова допомога студентам. Потребує законодавчого втілення система податкових пільг на освітні послуги за критеріями рівня доходу претендента чи його сім'ї та успішності навчання, низьковідсоткових державних позик [8].

Яременко Л.М. стверджує, що нових підходів потребує вся система управління вищою освітою, у тому числі і практика її фінансування. З одного боку, потребує вдосконалення механізм управління освіти державою, зокрема проблеми – ефективної системи державного управління, розробки принципово нових підходів до форм і методів управління; визначення науково обґрунтованих обсягів та нормативів державного фінансування; з іншого – обсяги фінансування закладів вищої освіти не відповідають не тільки об'єктивним потребам суспільства, а й навіть державному замовленню. Система державного управління має базуватися на механізмах і стимулах, що впливатимуть на поведінку вищих навчальних закладів (ВНЗ) і будуть примушувати їх підвищувати якість освітніх послуг та нести відповідальність за результати своєї діяльності. Система державного управління вищої освіти в Україні характеризується високою мірою централізації і потребує вдосконалення в напрямі підвищення самостійності та зацікавленості ВНЗ в досягненні важливих соціально-економічних результатів освітньої діяльності. Фінансування ВНЗ здійснюється від досягнутого рівня з урахуванням показників минулих років на основі поданої закладами бюджетної пропозиції до міністерств та інших центральних органів виконавчої влади щодо обсягів фінансування на наступний навчальний рік, а форми управління оновлюються на основі використання грантів, цільових замовлень, стажування та обміну студентами [9].

Друга група досліджень реформування вищої школи України може бути представлена студіями, автори яких здійснювали аналіз впливу становлення і розбудови ринкової економіки в Україні на розвиток освітянських закладів. Освіта в XX ст. стала важливим чинником реалізації соціально-економічних цілей суспільства. Україна має досвід жорсткого адміністративного управління освітньою сферою в умовах планової економіки. Але динаміка глобалізаційних процесів, формування елементів економіки знань і європейського освітнього простору вимагають модернізації системи вищої освіти та перегляду меж, форм і методів державного регулювання цієї стратегічно важливої сфери. Такі погляди викладені у роботі Куценка В [10].У дослідженні Каденюка О.С в контексті реформування агропромислового комплексу України розглянуто заходи щодо перебудови структури та форм навчально-виховної роботи у вищих навчальних закладах аграрного профілю у першій половині 90-х рр. XX ст [11].

У студії Міщенка В. та Наумкової С. [12] зосереджено увагу на питаннях, пов'язаних із підготовкою фахівців за новими спеціальностями і спеціалізаціями відповідно до вимог ринкової економіки.

Н.Ю.Кривицька справедливо стверджувала, що сучасне економічне зростання країни характеризується провідним значенням науково-технічного прогресу та інтелектуалізацією основних факторів виробництва за рахунок нових знань, втілюваних у технологіях, організації

виробництва, підвищення кваліфікації кадрів, створення принципово нової високоякісної продукції для задоволення зростаючих потреб суспільства. Порівняльний ситуаційний аналіз провідних університетів України підтвердив їх орієнтацію на інноваційний розвиток, який на сьогодні здійснюється у вигляді окремих локальних проектів і програм. Типовим завданням ВЗО як інноваційного центру є інтеграція навчання з науковою та виробничою діяльністю, а також трансфер і дифузія інновацій, створених в результаті такої інтеграції на рівні випереджаючих час науково-дослідних розробок за допомогою випереджальної підготовки та перепідготовки фахівців [13].

Гаращук О.В. передбачено необхідні умови для розвитку ринку в системі освіти: по-перше, децентралізація управління освітою шляхом розмежування компетенцій, повноважень і відповідальності між його різними рівнями; по-друге, сприяння побудові конкурентного середовища в системі освіти; по-третє, здійснення фіксації при укладанні договорів обов'язків щодо якості освітніх послуг, а не тільки до їх об'ємних характеристик. Подальший розвиток автономії освітніх установ як базисного принципу управління сучасною освітньою системою дозволить освітнім установам самостійно вирішувати ключові питання управління освітнім процесом. Усе це буде сприяти розвитку конкурентного середовища в сфері освіти, створенню ефективного ринку освітніх послуг, підвищенню ефективності функціонування вищої освіти і ринкового господарства в цілому. Принцип розвитку конкурентного освітнього середовища, створення насиченого ринку освітніх послуг є найважливішим принципом управління сучасною освітою [14].

Натомість І.Ю.Ходикіна вважає, що скорочення у 90-х роках ХХ ст. бюджетного фінансування вищої освіти, втрата державою провідних позицій у фінансуванні фундаментальних і прикладних наукових досліджень суттєво знизили роль наукової складової університетської освіти [15].

Водночас у дослідженні В.М.Гельман стверджується, що досвід суспільного розвитку підтверджує, що найуспішнішими сьогодні є ті країни, які мають різні механізми та діючі фінансові інструменти, що забезпечують високу рентабельність інвестицій в освіту. Але не завжди є можливість забезпечувати постійне розширення доступу до вищої освіти та фінансувати її виключно за державні кошти. Ці питання набувають особливої актуальності в Україні, оскільки аналіз фінансового забезпечення вищої освіти свідчить про неефективність моделі фінансування вищої освіти. В умовах неефективності функціонування фінансового механізму вищої освіти, існуючої тенденції до скорочення частки бюджетного фінансування освітніх закладів за рахунок збільшення позабюджетних надходжень актуальності набувають питання пошуку нових та перегляду структури існуючих джерел фінансування вищої освіти для забезпечення оптимізації надходжень фінансових ресурсів до бюджетів навчальних закладів шляхом введення цільового фінансування вищої освіти всіма споживачами освітніх послуг [16].

Ванієва Мар'ям вказує, що світова практика виробила декілька моделей державного фінансування освіти: використання буферних фінансових організацій, які діяли б між урядом і вищим навчальним закладом; зміна критеріїв при виділенні ресурсів (використання принципів фінансування «по результатах» і «за витратами») і, нарешті, «чилійська модель» - виділення засобів не навчальним закладам, а безпосередньо студентам шляхом надання позик або грантів. Показник частки фінансування освіти у ВВП свідчить, що Україна в сучасних умовах виділяє недостатні кошти на ці цілі по відношенню до розвинених країн [17].

На думку Л.О.Волокитіної, у сучасних умовах формування нової структури соціально-економічних відносин, розвитку економіки знань зростає роль і відповідальність вищих навчальних закладів (ВНЗ) як суб'єктів ринку освітніх послуг і ринку праці, за відтворення якісної робочої сили країни і її потенціалу відповідно вимог науково-технічного прогресу. За таких умов ВНЗ повинні переорієнтувати свою діяльність на застосування маркетингового інструментарію для задоволення потреб ринку освітніх послуг з одного боку, та ринку праці – з іншого. Крім того, гостро стоїть проблема оцінки якості освітніх послуг не тільки з позицій абітурієнтів і студентів, але й з погляду молодих фахівців (випускників) та роботодавців. Особливого значення в процесі відтворення трудового потенціалу в умовах демографічної кризи як країни в цілому, так і регіону зокрема, набуває післядипломна освіта ВНЗ. Розгляд дослідницею закономірностей підвищення якості освітніх послуг у сучасних умовах дозволив надійти висновку, що центральною проблемою освітньої політики сучасності стає забезпечення

високої якості освіти, яку слід розглядати через систему показників якості, що кількісно характеризують придатність послуги задовольняти конкретні потреби [18].

Звертають на себе увагу погляди Гапон В.В. з приводу визначення критеріїв оцінювання діяльності вищих навчальних закладів. Порівняльний аналіз систем вищої освіти розвинених країн світу дав змогу визначити основні моделі оцінювання: оцінка базується на пріоритеті державних органів або структур, що фінансуються державою, і пов'язана з державним контролем, державною акредитацією, порівнянням різних навчальних закладів, розподілом фінансових ресурсів; самооцінка вищих навчальних закладів направлена на внутрішній аналіз, підвищення ефективності їх діяльності. Найбільш доцільним для оцінювання діяльності вищих навчальних закладів є застосування рейтингової системи, в основу якої покладено багатовимірність і багатокритеріальну оптимізацію [19].

Третя група складається з праць дослідників, які звертали увагу на зміну ставлення широких верств населення до отримання вищої освіти і використання її у подальшій професійній діяльності. Тут варто виділити статті Житкової Т. та Наумкіної С. [20], Оржехівського В. [21], Тація В. [22], де аналізуються проблеми, пов'язані із збільшенням кількості навчальних годин на виклад предметів гуманітарного спрямування. Варто підкреслити, що певний внесок у дослідження розвитку освіти зробили соціологи. Так, у роботах Н.В.Шевченко отримання освіти розглядається як один із щаблів кар'єрного зростання, як механізм формування кар'єрного ресурсу спеціаліста. Результати досліджень свідчить, що у сучасних умовах освіта все більшою мірою позиціонується молоддю як ресурс соціальної мобільності і освоєння нових соціальних ролей, як система, що визначає процес і порядок розвитку кар'єрного ресурсу студента [23].

Один із розділів дисертаційного дослідження П.М.Грицаєнка «Освіченість як загальнолюдська цінність» присвячено соціальній оцінці результатів освіти та освіченості. Він наголошував, що проблема освіченості в теорії й практиці освіти складається в постійному протиріччі, між обсягом накопиченого людством знання й індивідуальних особистісних здатностей і потреб у їхньому засвоєнні й використанні. Формування нових канонів культурності й освіченості, які стають орієнтирами в стратегічних напрямах розвитку гуманітарної освіти та організаційних моделей освітніх установ, поглиблює, на думку вченого, зв'язок гуманітарної освіти з поняттям «освічена людина» у XXI столітті [24].

Можна виділити праці, автори яких приділили увагу висвітленню питань роботи вузів певної спеціалізації. Так, с. О.Білан зосередив увагу на висвітленні аграрної освіти в Україні у 90-х роках XX ст. – на початку XXI ст. Дослідник наголошував, що аграрна галузь, як і Україна в цілому, потребує цілісної системи освіти, яка б відповідала національним інтересам і світовим тенденціям розвитку та забезпечувала б підготовку фахівців, здатних втілювати їх у життя [25].

Дослідження М.І.Нещадима присвячені особливостям становлення і розвитку вітчизняної військової освіти. Ним визначено три періоди становлення вищої військової освіти в Україні: перший період – 1991-1993 рр.; другий – 1994-1996 рр.; третій – 1997-2002 рр. Протягом першого та другого періодів було розроблено нормативні документи щодо створення СВО в Україні та забезпечення ступеневої військової освіти; сформовано Перелік спеціальностей і спеціалізацій підготовки військових фахівців. Велике значення автор приділяв третьому періоду, у процесі якого було створено єдину СВО України; теоретично обґрунтовано положення щодо інтеграції військової і цивільної освіти; оптимізовано мережу військових навчальних закладів, кафедр військової підготовки; введено у дію новий Перелік спеціальностей і спеціалізацій підготовки військових фахівців; визначено зміст військової освіти на основі загальнодержавних освітніх стандартів; удосконалено правові засади функціонування системи вищої військової освіти [26].

Горбатенко І.А. встановлено, що наявні в Україні відмінності між академічною наукою та університетською системою освіти зумовлюють необхідність подолання розриву між політичною наукою і освітою, спрямування політичних знань на розв'язання конкретних практично-політичних завдань [27].

Таким чином, реформування вищої освіти України у 90-х роках XX ст. представлене в масиві досліджень міждисциплінарного характеру: економіко-соціальних, психолого-педагогічних, соціально-педагогічних, філолофсько-антропологічних, етико-правових, соціологічних, соціально-політичних та багатьох інших, пов'язаних з питаннями організованої

соціалізації, здійснюваної в інтересах особистості й соціуму, фінансування вузів, організації навчального процесу тощо.

Найбільшої гостроти набирає суперечка навколо визначення доцільності та обсягів державного фінансування вищої освіти. Значна частина науковців вказують на неминучість скорочення державної підтримки вищої освіти, скорочення кількості вузів та перетворення їх на центри надання освітніх послуг на економічній основі. У той же час помітним залишається засудження різкого скорочення фінансування державою вищої освіти впродовж 90-х років XX ст., яке стало причиною появи багатьох негативних явищ у освітянських закладах, зумовлених недостачею коштів, в тому числі й для виплати заробітної плати викладачам.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чупрун В.П. Державотворення: пріоритет освіти / В.П.Чупрун // Рідна школа. – 1994. – № 6. – С. 15-21.*
2. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні: Педагогічні концепції / А. Погрібний, А. Алексюк, О. Вишневський та ін.; Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Григорія Ващенка, Інститут українознавства Національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К.: Школяр, 1997. – 151 с.
3. ЯблонськийВ.А. Вища освіта України на рубежі тисячоліть: Проблеми глобалізації та інтернаціоналізації / В.А.Яблонський. – Кам'янець-Подільський: Лібріс, 1998. – 228 с.
4. ЖуравськийВ.С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні / В.С.Журавський / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Ін-т вищ. освіти АПН України. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – 416 с.
5. АндрущенкоВ.П. Основні тенденції розвитку вищої освіти України на рубежі століть (Спроба прогностичного аналізу) / В.П.Андрущенко // Вища освіта України. – 2001. – № 1. – С. 11-18.
6. Нещадим М.І. Військова освіта в контексті національних інтересів, національної безпеки і оборони України / М.І.Нещадим // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – 2003. – Вип. 2 (17). – С. 31-45.
7. Пасінович І.І. Підприємництво у сфері вищої освіти України // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональні суспільні системи: ресурси і механізми ефективного управління (збірник наукових праць) / І.І. Пасінович. – Львів, 2006. – Вип. 2 (58). – С. 371-380; Пасінович І.І. Державне регулювання вищої школи в умовах активізації ринкових процесів / І.І. Пасінович // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Соціально-економічний розвиток регіону: діагностика, стратегія, управління. – Львів, 2006. – Вип. 4 (66). – С. 513-521; Пасінович І.І. Напрями модернізації системи вищої освіти України в контексті економіки, заснованої на знаннях / І.І. Пасінович // Стратегії розвитку України в глобальному середовищі: Матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції. – Сімферополь, 2008. – С. 89-91; Пасінович І.І. Вдосконалення державного регулювання вищої освіти в умовах формування економіки знань / І.І. Пасінович // Управлінські аспекти підвищення національної конкурентоспроможності: Матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції. – Сімферополь, 2008. – С. 231-233.
8. Шумар Н.Л. Умови фінансування освіти / Н.Л.Шумар // Інвестиції: практика та досвід. – 2007. – № 18. – С. 32-36; Шумар Н.Л. Удосконалення механізму фінансування освіти // Інвестиції: практика та досвід / Н.Л.Шумар. – 2007. – № 19. – С. 37-40; Шумар Н.Л. Трансформаційні процеси в системі бюджетного фінансування освіти в Україні / Н.Л.Шумар // Збірник наукових праць Донецького державного університету управління «Особливості регулювання в державному секторі економіки». – Т. VII, вип. 73, серія «Економіка». – Донецьк: ДонДУУ, 2006. – С. 17-25; Шумар Н.Л. Ефективність реформування вищої школи в Україні // Стратегии развития Украины в глобальной бреде / Н.Л.Шумар // Материалы международной научно-практической конференции 26-28 октября 2007 г. – Симферополь, 2007. – С. 104-107.
9. Яременко Л.М. Стратегічні напрямки реформування системи фінансування вищої освіти / Л.М. Яременко // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право – Вип.– К.: Книжкове вид-во НАУ, 2006. - С. 67-71; Яременко Л.М. Удосконалення механізму фінансування вищих навчальних закладів в ринкових умовах / Л.М. Яременко // Теоретичні та прикладні питання економіки. – Вип. 9. – К., 2006. – С. 418-425; Яременко Л.М. Напрями удосконалення механізму фінансування вищої освіти в Україні / Л.М. Яременко // Формування ринкових відносин в Україні. – К., 2007. – С. 153-157.
10. КуценкоВ. Освіта на порозі XXI століття: Соціально-економічні проблеми / В.О.Куценко // Економіка України. – 1995. – № 2. – С. 3-14.
11. КаденюкО.С. Аграрна реформа в Україні: кадрове забезпечення / О.С.Каденюк. – Кам'янець-Подільський, 1996. – 144 с.

12. МіщенкоВ., Наумкова С. Особливості функціонування вищої школи України в ринкових умовах: вища школа України між минулим і майбутнім / В.Міщенко, с. Наумова // Вища школа. – 2001. – № 1. – С. 6-18.
13. Кривицька Н.Ю. Обґрунтування розміру плати за навчання в вищому закладі освіти / Н.Ю.Кривицька // Проблеми підвищення ефективності інфраструктури. – Вип. 5. – К.: НАУ, 2001. – С. 122-123; Кривицька Н.Ю. Моделювання інноваційних процесів у вищих навчальних закладах / Н.Ю.Кривицька // Проблеми системного підходу в економіці. – Вип. 13. – К.: НАУ, 2005. – С. 47-51.
14. Гаращук О.В. Системний підхід у розбудові системи освіти / О.В.Гаращук // Економіка: проблеми теорії та практики. – Вип. 204. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2005. – С. 644-652; Гаращук О.В. Методичні підходи до прогнозування основних параметрів розвитку вищої школи / О.В.Гаращук // Економ.-матем. моделювання соціально-економічних систем. – Вип. 11. – К., 2006. – С. 5-10.
15. Ходикіна І.Ю. Університетська освіта в контексті інноваційного розвитку України / І.Ю.Ходикіна. – Автореф. дис… кадн. ек. наук. – Львів, 2006. – С. 3.
16. Гельман В.М. Зарубіжний і український досвід фінансування вищої освіти / В.М.Гельман // Прометей. – Вип. 2. – Донецьк, 2006. – Вип. 2(20). – С. 198-201; Гельман В.М. Дослідження механізму фінансування витрат на оплату праці у сфері вищої освіти / В.М.Гельман // Держава та регіони. – Сер.: економіка та підприємництво. – 2007. – № 1. – С. 88-91.
17. Ваниева М. О механизме управления денежными ресурсами государственных высших учебных заведений Украины / М. Ваниева //Культура народів Причорномор'я.– № 63. –Сімферополь, 2005. – С.33-37; Ваниева М. Об экономической эффективности финансирования образования в Украине / М.Ваниева // Економіка: проблеми теорії та практики. – Том ІІ. – Вип. 216. – Дніпропетровськ , 2006. – С. 363-369; Ваниева М. Роль высшей школы в воспроизводстве трудовых ресурсов / М.Ваниева // Економіка: проблеми теорії та практики.– Том ІІ. – Вип. 216. – С. 604-612; Ваниева М. Экономическая эффективность высшего образования в Украине / М. Ваниева // Економіка: проблеми теорії та практики.– Т. ІІІ. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 456-460.
18. Волокитіна Л.О. Сучасні підходи щодо оцінки якості професійної освіти / Л.О.Волокитіна // Торгівля і ринок України. – Донецьк, 2006. – С. 21-27; Волокитіна Л.О. Концепція формування маркетингової системи освітніх послуг вищого навчального закладу / Л.О.Волокитіна // Торгівля і ринок України. – Донецьк, 2007. – С. 199-209; Волокитіна Л.О. Втілення модульної системи професійного навчання – шлях регулювання ринку праці регіону / Л.О.Волокитіна // Тенденції розвитку ринку праці в Україні та проблеми працевлаштування студентів: матер. міжнар. наук.-практ.конф. – Луганськ, 2001. – С. 20-23.
19. Гапон В.В. Вимоги до підготовки спеціалістів у галузі освіти в сучасних умовах та прогнозування соціально-економічних показників діяльності вищих навчальних закладів / В.В.Гапон // Проблеми освіти. – К., 2002. – Вип. 28. – С. 3-17; Гапон В.В. Експериментальна перевірка економіко-математичних моделей для системи оцінювання діяльності вищих навчальних закладів та аналіз результатів їх впровадження / В.В.Гапон // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. – Київ-Вінниця, 2004. – Вип. 6. – С. 300-308.
20. ЖитковаТ.В., Наумкіна С.М. Проблеми гуманізації та гуманітаризації освіти і історичний прогрес / Т.В.Житкова, с. М.Наумкіна // Пост методика. – 1994. – № 3. – С. 25-26.
21. ОржехівськийВ. Управління змістом освіти / В.Оржехівський // Освіта і управління. – 1998. – Т. 2. – № 1. – С. 25-32.
22. ТаційВ. Кожний етап розвитку суспільства вимагає реформування системи освіти / В.Таций // Вища школа. – 2001. – № 4-5. – С. 13-19.
23. Шевченко Н.В. Проблема готовности студентов к управленческим профессиям: социологичекие и психологические аспекты / Н.В.Шевченко // Вестн. Междунар. славян. ун-та. – Т. 9. – 2006. – № 1. – С.55-57; Шевченко Н.В. Ценностные ориентации украинских подростков в условиях перехода к рыночным отношениям / Н.В.Шевченко // Вісник Східно –славянского університету. – 2006. – № 6. – С. 65-72; Шевченко Н.В. Ценностные ориентации украинских подростков / Н.В.Шевченко // Особистість у системі соціальних зв'язків: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції (18-19квітня 2005р.). –Х., 2005. – С.449-453.
24. Грицаєнко П.М. Гуманітарна освіта: сутність та особливості прояву (соціально-філософський аналіз) / П.М.Грицаєнко. – Автореф. дис… канд. філософ. наук. – К., 2009. – С. 11.
25. Білан С.О. Проблеми кадрового забезпечення функціонування нових організаційно-виробничих структур в аграрному секторі України / С.О.Білан // Проблеми історії України: факти, судження, проблеми. – К.: Інститут історії України НАНУ. – 2001. – Вип. 2. – С. 63-69; Білан С.О. Вдосконалення системи та форм підготовки спеціалістів для аграрного сектора економіки України / С.О.Білан // Проблеми історії України: факти, судження, проблеми. – К.: Інститут історії України НАНУ. – 2002. – Вип. 4. – С. 115-121; Білан С.О. Вища освіта незалежної України./ С.О.Білан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки / Матеріали Всеукраїнської науково-

практичної конференції «Проблеми українського державотворення: історія та сучасність». – К.: Інститут історії України НАНУ, Українська Академія історичних наук, Національний аграрний університет. – 2002. – Випуск спеціальний. – С. 161-168.

26. Нещадим М.І. Військова освіта в Україні: історія, теорія, методологія, практика: Монографія / М.І.Нещадим. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – 852 с.; Нещадим М.І. Військова освіта в Україні (теоретичні основи створення та розвитку) / М.І.Нещадим // Сучасна вища школа: психолого-педагогічний аспект: Монографія. – К., 1999. – С. 78-106; MicolaI. Neschadim. PhilosophyofmodernmilitaryeducationinUkrainian // Militarypedagogy: aninternationalsurvey / HeinzFlorian (ed.). – Frankfurtam Main; Berlin; Bern; Bruxelles; NewYork; Oxford; Wien: Lang, 2002. – p. 117-142;
27. Горбатенко І.А. Політична наука і освіта в Україні та її вплив на розвиток суспільства і формування особистості / І.А.Горбатенко // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. – Одеса: ПП «Фенікс», 2005. – Вип. 25. – С. 377 – 383; Горбатенко І.А. Громадянська освіта як перспективний напрям застосування політологічних знань в Україні / І.А.Горбатенко // Нова парадигма. Журнал наукових праць. – К., 2005. – Вип. 49. – С. 188-196.

Гадмалиев Сеид РАЗВИТИЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ УКРАИНЫ В 90-Х ГОДАХ XX В.: ИСТОРИОГРАФИЯ

В статье проанализировано научные исследования, авторы которых рассматривают различные аспакты развития висшего образования в Украине в 1990-е годы

Ключевые слова:образование, история, историография, университет, учёба.

Gadmaliev Seid MAIN ASPECTS OF DEVELOPMENT OF HIGH EDUCATION IN UKRAINE DURING 1990'S.

In the given article is analyses the main aspects of development of high education in Ukraine during 1990's.

Key words: education, history, histiriogrphy, university, teaching.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(477) «1920»

Ю.А. Зінько, І.М.Романюк

ДАНИЛЕНКО О.В. ВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКОЇ СРР З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ КРАЇНАМИ (1920-ТІ РОКИ): МОНОГРАФІЯ/ О.В. ДАНИЛЕНКО. – К., 2011. – 480 С.

У статті прорецензована монографія О.В. Даниленка про відносини УСРР з європейськими країнами в 1920-ті роки.

Ключові слова: зовнішні відносини, політика, дипломатія, міжнародні зв'язки, Україна.

Рецензована монографія висвітлює історію становлення міжнародних зв'язків України з європейськими країнами в 1920-ті роки. Дана тема належить до малодосліджених сторінок історії України XX ст.

Вибір автором хронологічних меж є досить вдалими і обґрунтованим. Початковою межею обрано автором 1919 р. Саме тоді виник Тимчасовий робітничо-селянський уряд радянської України, і вона стала суб'єктом міжнародних відносин, будучи організаційно та функціонально представленою у формі Народного комісаріату закордонних справ.

Верхньою межею обрано 1929 р., який був початком системної сталінської модернізації соціально-економічних відносин в СРСР, що суттєво вплинули на зовнішньополітичну доктрину країни. Сприймаючи хронологічний період дослідження як єдине ціле, автор виділяє два функціонально відмінних етапи: перший 1919-1923 рр., коли УСРР мала статус значною мірою самодостатнього суб'єкта міжнародних відносин, а другий - 1924-1929 рр., протягом якого республіка здійснювала міжнародні зв'язки через посольства і торгові представництва СРСР.

Структура і композиційне вирішення монографічної праці, на наш погляд, є доцільним і дозволило автору, логічно і послідовно дослідити відносини Української СРР із європейськими країнами в 1920-ті рр, проаналізувати діяльність закордонних місій та представництв УСРР, діяльність перших радянських дипломатів, висвітлити участь України в соціогуманітарних, науково-культурних та торгівельних зв'язках. У монографії виділяються ті напрями зв'язків, взаємодій та співробітництва, які ще не досліджені або є малодослідженими.

У центрі дослідження автора – історія міжнародних зв'язків Української РСР з європейськими країнами. Здійснюючи системне науково-історичне дослідження, автор проаналізував загальну мету з'ясування справжньої ролі і місця УСРР у міжнародних відносинах, встановлення її міжнародного статусу, особливостей дипломатичного, торгово-економічного та науково-культурного представництва на Заході.

Монографія О.В. Даниленка стала результатом цілеспрямованої праці автора, який залучив до наукового обігу нові архівні джерела і маловідомі історичні документи, проаналізував загальні закономірності формування зовнішньої політики республіки, взаємодії і співробітництва з європейськими країнами у досліджуваний період. Запропонована ним історіографічна періодизація є визначальною і достатньо поширеною в сучасній історичній науці. Вмотивованим є висновок автора щодо необхідності поглибленої комплексної розробки проблеми на основі сучасної методології.

Серед головних здобутків монографії - дослідження проблеми безпосередньої участі УСРР в міжнародних угодах та спеціальних конвенціях, функціонування її повноважних представництв у європейських країнах, висвітлення професійної діяльності та персонального складу українських радянських дипломатів.

Виграшним моментом дослідження є те, що автор значну увагу приділяє історичним портретам українських радянських дипломатів – Х. Раковського, Й. Квірінга, О. Шумського, Ю. Коцюбинського, що дає змогу персоналізувати історію її і на цій основі усвідомити глибині процеси, які відбувалися у зовнішній політиці республіки у 1920-ті рр.

Зроблені О.В. Даниленком висновки аргументуються ретельно обрахованими й прокоментованими даними. Серед них – положення про те, що Українська СРР за фактичним обсягом реальних повноважень і прав протягом 20-х років XX ст. була суб'єктом міжнародних

відносин, маючи політичні, економічні, соціально-гуманітарні та науково-культурні зв'язки із європейськими країнами.

Заслуговують на увагу міркування і висновки автора щодо зміни зовнішньополітичного статусу УСРР. Але не дивлячись на це, вона залишалася безпосереднім та опосередкованим учасником міжнародних відносин, утримуючи закордоном представництва наркоматів, трестів, кооперативних спілок, представляючи промислову та сільськогосподарську продукцію на зовнішніх ринках, співпрацюючи у галузі науки, книго обліку, культури.

Рецензована монографія має не лише науково-пізнавальне, а й практичне значення. Її матеріали і теоретичні узагальнення можуть бути використані при розробці проблем зовнішньополітичної діяльності України, створенні спеціальних і узагальнюючих праць з історії зовнішньої політики України.

Таким чином, дане дослідження, враховуючи його оригінальність та новаторський підхід у висвітленні широкого масиву фактичного матеріалу є помітним явищем історичної науки. Повнота та всебічність викладу матеріалу, його наукова новизна роблять це дослідження цінним здобутком вітчизняної науки. Монографія буде цікавою для науковців та широкого кола читачів.

УДК 929Масарик:94 (437)

Ю.А. Зінько, О.М. Кравчук

ІСТОРИЧНИЙ ЧАСОПИС З БОГЕМІСТИКИ І СЛОВАКІСТИКИ. ВИПУСК 1. МАТЕРІАЛИ НАУКОВИХ ЧИТАНЬ «ТОМАШ МАСАРИК – ВИДАТНИЙ УЧЕНИЙ, ПОЛІТИК ТА ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ» (УЖГОРОД, 21 ГРУДНЯ 2010 Р.). УЖГОРОД: ПОЛІГРАФЦЕНТР «ЛІРА», 2011. – 168 С.

У статті прорецензовано перший випуск наукового збірника «Історичний часопис з богемістики і словакістики», в якому опубліковано матеріали наукових читань «Томаш Масарик – видатний учений, політик та державний діяч».

Ключові слова: Т. Г. Масарик, «Нова Європа…», демократія, Чехословаччина.

21 грудня 2010 р. в Ужгороді було проведено наукові читання «Томаш Масарик – видатний учений, політик та державний діяч». Їх організатором виступив новостворений Центр історичних студій з богемістики і словакістики при Ужгородському національному університеті. Читання були присвячені 160-річчю від народження видатної особистості, творця міжвоєнної Чехословаччини – Томаша Гарріга Масарика. 2011 р. опубліковано матеріали читань, до складу редколегії збірника входять провідні сучасні вчені із зазначеної тематики, М. Вегеш, с. Віднянський, М. Кріль, І. Ліхтей, І. Шніцер та ін.

У збірнику вміщено десять наукових публікацій дослідників з України, Росії, Словаччини.Так, у статті О. Сєрапіонової (Московський державний інститут міжнародних відносин МЗС Росії, Інститут слов'янознавства Російської академії наук) «Перший президент Чехословаччини Томаш Гарріг Масарик» висвітлено головні періоди життя і діяльності цього видатного політика. Він, за справедливим визначенням автора, належить не лише чеській і словацькій історії, а є діячем світового масштабу. Особливу увагу О. Сєрапіонова звернула на політичну активність Масарика під час Першої світової війни і в роки його президентства (1918-1935 рр.). Головною заслугою Масарика авторка вважає розбудову демократії в Чехословацькій республіці. Виявом патріотизму, постійної турботи президента долею Чехословаччини, на думку О. Серапіонової, була його добровільна відставка 1935 р., після перемоги на виборах в німецьких районах Судетсько-німецької партії. Масарик вважав, що країні потрібен новий сильний лідер і сприяв обранню головою держави свого соратника Е. Бенеша.

Важливу грань політичної діяльності Масарика розкрив С. Віднянський (Інститут історії НАН України) («Томаш Гарріг Масарик – один із батьків-засновників єдиної демократичної Європи»). Автор цілком слушно наголосив, що «головні «новоєвропейські» ідеї Масарика на новій основі знаходять втілення у сучасній практиці міжнародних відносин у Європі, де складається міцний демократичний союз великих і малих держав – Європейський Союз», а

чимало «його справ і поглядів з національно-культурного відродження і державного будівництва, розвитку права і демократії. Співжиття і рівноправного співробітництва великих і малих європейських народів, які не могли бути повністю реалізовані в конфліктних умовах минулого століття, не втратили своєї актуальності донині».

У статті Л. Павлишин (Київський славістичний університет) «Нова Європа у баченні Т. Г. Масарика» висвітлено діяльність чеського політика-філософа у сфері повоєнного влаштування світу та Європейського континенту зокрема. На думку дослідниці, основні принципи світогляду і світоустрою Масарика втілено в його словах: «Світова федерація, ніколи світова влада, consensus gentium [згода народів], ніколи поневолення народів і рас; організація, ніколи здобуття Європи». Л. Павлишин вважає, що автор «Нової Європи» «не був у полоні бездумних фантазій та ілюзій щодо можливості побудови спільного європейського дому: теперішні процеси євроінтеграції є яскравим свідченням далекоглядності першого президента Чехословаччини. Перемога демократії була для Масарика найбільшою мрією, що переросла з часом у необхідність для мирного і гуманного розвитку світу. Іншої перспективи на сьогодні людство не має».

В статті І. Шніцера (Ужгородський національний університет) «Т. Г. Масарик і словацьке питання» відзначено важливу і позитивну роль політика в історії словацького народу. Як підкреслив автор, своєю «практичною діяльністю він долучився до його порятунку від політики мадяризації…, домігся входження словацьких земель до складу чехословацької держави», але водночас, не зміг вирішити словацького питання, «оскільки для цього необхідно було визнати самобутність словацького народу та провести демократичне впорядкування державно-правових чесько-словацьких відносин згідно принципу рівноправності». Головною причиною цього науковець вважає те, що «Т. Г. Масарик просто не зрозумів швидкого зростання словацької національної свідомості після 1918 р.», підтримував ідеологію «чехословакізму», яка стала джерелом постійних криз в історії співжиття чехів і словаків і це при тому, як обґрунтовано відзначив І. Шніцер, «для словацького народу в першій Чехословацькій республіці були створені загалом сприятливі умови для того, аби він не тільки політично й соціально сформувався, набув державницької свідомості, але й створив власні культурно-освітні, громадські та політичні організації».

Словацька проблематика отримала продовження в статті М. Кіраля (Ужгородський національний університет) «Співпраця Т. Г. Масарика і М. Штефаника у питанні реалізації «Чехословацької програми». Основна увага приділена політичній діяльності зазначених особистостей в період створення незалежної Чехословаччини. Автор також вказав на суперечності, що виникали між обома політиками щодо внутрішньої політики Чехословаччини. Саме вони стали доленосними на початку чесько-словацького співжиття в єдиній державі – прагнення Масарика відокремити церкву від держави, задекларованe у «Вашингтонській декларації незалежності» від 18 жовтня 1918 р. Але «яке рішення він готував для вирішення численних проблем, які очікували новостворену державу, назавжди залишиться невідомим» через трагічну загибель М. Р. Штефаника в авіакатастрофі при поверненні на батьківщину 4 травня 1919 р.

В статті І. Ліхтея розглядається проблема пов’язана з історією Закарпаття – «У пошуках компромісу: Т. Ґ. Масарик та Г. Жаткович про проблему державно-правового статусу Підкарпатської Русі (1918-1919)». Вчений показав різницю поглядів політиків щодо державно-правового статусу Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини. Г. Жаткович вважав, що край повинен бути суб’єктом Чехословацької федерації з найширшою автономією, як це було гарантовано Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 р. Натомість Масарик, враховуючи складності суспільно-політичного та соціально-економічного життя краю, відсутність кваліфікованих кадрів з місцевого русинського населення, вважав нереальним здійснення самоуправління.

Тема статті П. Шворца (Пряшівський університет, Словаччина) також певним чином присвячено історії Закарпаття – «Т.Г. Масарик і русини». Вчений відмітив головні аспекти у ставленні президента ЧСР до русинів, зокрема, в завершальні роки Першої світової війни, коли разом з емігрантами-русинами він готував проект приєднання Закарпаття до складу Чехословаччини. Незважаючи на непростий характер відносин русин з владою ЧСР, П. Шворц зробив висновок, що Масарик залишився для них, як і для представників інших національностей, «великою особистістю: Президентом-Визволителем».

Т. Сергієнко (Ужгородський національний університет) в публікації «Національне питання на Підкарпатській Русі за президентства Т.Г. Масарика: документи та матеріали» проаналізувала новітню літературу, джерела Державного архіву Закарпатської області з проблеми національного пробудження і відродження корінного населення регіону.Автор зробила висновок, що в основі позитивних зрушень в Закарпатті в суспільно-політичній, соціально-економічній та культурній сферах, покращення умов для життя пересічного громадянина була національно-державницька концепція президента Чехословацької республіки.

В. Піпаш (Ужгородський національний університет) в статті «Степан Клочурак про чеський національно-визвольний рух та Т. Г. Масарика» висвітлює зустріч президента Гуцульської республіки з головою ЧСР у вересні 1921 р. в Ужгороді. Діалог зазначених діячів засвідчує інтерес Т. Г. Масарика до такого феномену історії Закарпаття у 1918-1919 рр. як Гуцульська республіка. Це було проукраїнське державне утворення в Закарпатті, знищене румунськими військами під час їх тимчасового зайняття цієї частини краю.

Працівник наукової бібліотеки Ужгородського національного університету М. Чорній в публікації «Література про життя та творчість ТомашаМасарика у фондах наукової бібліотеки УжНУ» подала інформацію про відповідні книги українською і закордонними мовами. Список представлених книг об'єднує 56 позицій, представляє книги самого президента ЧСР, його соратників, численних публіцистів і істориків.

Загалом, перший випуск нового історичного часопису викликає науковий інтерес, опубліковані матеріали дають уявлення про основні напрямки сучасних досліджень життя і діяльності ТомашаМасарика. Бажано, щоб випуск часопису продовжувався і надалі як форум науковців, що сприятиме поглибленню досліджень проблем історії Чехії та Словаччини.

Зінько Ю.А., Кравчук О.М. ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ ИЗ БОГЕМИСТИКИ И СЛОВАКИСТИКИ. ВЫПУСК 1. МАТЕРИАЛЫ НАУЧНЫХ ЧТЕНИЙ «ТОМАШ МАСАРИК - ВЫДАЮЩИЙСЯ УЧЕНЫЙ, ПОЛИТИК И ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ»(УЖГОРОД, 21 ДЕКАБРЯ 2010 Р.). УЖГОРОД: ПОЛІГРАФЦЕНТР «ЛИРА», 2011. - 168 С.

В статье прорецензировано первый выпуск научного сборника «Исторический журнал по богемистике и словакистике», в котором опубликовано материалы научный чтений «ТомашМасарик – видающийся ученый, политик и государственный деятель».

Ключевые слова: Т. Г. Масарик, «Новая Європа…», демократия, Чехословакия.

Zinko Ю.А., Kravchuk O.M. HISTORICAL MAGAZINE IS FROM БОГЕМІСТИКИ AND СЛОВАКІСТИКИ. PRODUCING 1. MATERIALS OF SCIENTIFIC READING «ТОМАШ МАСАРИК IS PROMINENT SCIENTIST, POLITICIAN AND STATESMAN»(UZHHOROD, on DECEMBER, 21 2010). UZHHOROD: ПОЛІГРАФЦЕНТР «LYRE», 2011. - 168 С.

In this article we review the first issue of scientific collection "Historical magazine from bogemistic and slovakistic". Their we can find published materials of scientific reading "Tomash Masaryk – the greatest scientist, politician and state men".

Key words: T.G. Masaryk, «New Europe…», democracy, Czechoslovakia.

УДК 94(477.44) «15/20»

Ю.А. Яніцький, О.Ю.Яніцький

РЕВУЦЬКИЙ В.А. СНІТКІВ. ІСТОРІЯ БЕЗ АКЦЕНТІВ. ІСТОРИЧНИЙ НАРИС. – К., ІНСТИТУТ ПЕРЕДОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ, 2011. – 444 С.

У даній статті прорецензовано історичний нарис про історію заснування та заселення села Снітків Муровано-Куриловецького району Вінницької області, боротьбу жителів за волю, революційні та воєнні роки, розвитоккультурних, економічних та етносоціальних процесів в історичному минулому та сьогоденні.

Історія «малої батьківщини» завжди викликає особливий інтерес. В останні роки історики та краєзнавці все частіше вдаються до написання нарисів, хронологічних оглядів, літературно-мистецьких та фольклорних досліджень міст і сіл України. Так, за останні 10-15 роківлише по Вінницькій області опубліковано понад 30 різноманітних праць про минуле населених пунктів та районів. Такий матеріал набуває неабиякої ваги не тільки для відтворення як найповнішої історії краю, а й для підвищення культурно-освітнього рівня населення, для навчання та виховання підростаючого покоління.

Самесеред таких досліджень гідне місце займає історичний нарис «Снітків. Історія без акцентів» члена Національної спілки журналістів України, лауреата обласноїпремії «За досягнення в гуманітарній діяльності», переможця всеукраїнського конкурсу «Люби і знай Україну», краєзнавця, учителя-методиста Ревуцького Володимира Артемовича.

Рецензоване видання складається з авторського вступу, додатків та двохчастин, яківідповідновміщують 30 розділів, що охоплюють історію села Снітків Мурованo-Куриловецького району, Вінницької області від найдавніших часів до сьогодення.

Перш за все слід зазначити, що автор подає історію даного села у контексті просторово-часового оточення різних історичних епох. Краєзнавець Володимир Ревуцький у своєму нарисі тонко поєднує і відтворює архівну точність подій з публіцистичними та ліричними відступами. У книзі багато фактичного матеріалу, архівних джерел, рідкісних любительських та архівних світлин. Автор показує шлях, яким пройшло село і його населення, неупереджено фіксуючи різні погляди на буденне життя та історичні події.

Оригінальними є композиція структурних частин нарису, виклад інформації. Кожний розділ містить об'ємний історичний матеріал, документи, хронологію найважливіших подій історії села. Цікавими є розвідки автора щодотопонімів та гідронімівмісцевих урочищ, полів, ставків, річок. Певну наукову цінність має детальний опис єврейського, польського та православного кладовищ, розкриття символізму надгробних пам'ятників, архітектурних особливостей культових спорудцих громад.

Заслуговує на увагу дослідження геральдики гербів польської шляхти, яка в минуломуволоділаСнітковом. Особливо цікавим для читачів та дослідників буде твердження автора, що саме снітківські шляхтичі були ініціаторами творення Барськоїконфедерації.

Позитивною рисою даного видання є його об'єктивність, відсутність одностороннього підходу до оцінок тих чи інших явищ, котрі знайшли відображення в історичному минулому села і мають продовження в наш час. Це помітно в опис і краєзнавцем Ревуцьким етносоціальних відносин між українцями, поляками та євреями, що залишило відбиток в соціокультурному світогляді місцевих жителів.

Надбанням нарису є глибоке проникнення і розуміння автором причин і наслідків революційних та воєнних лихоліть, голодоморів, репресій, голокосту, які безжально пройшли через життя і долі мешканців села. Це призвело, по суті, до того демографічного стану, у якому село Снітків знаходиться сьогодні. А, за дослідженнями автора, у минулому село було одним з найбільших та найбагатших містечок Поділля, яке мало Магдебурське право.

У рецензованому нарисі слід зазначити клопітку архівну роботу дослідника, яка тривалапонад 20 років і дала можливість глибоко і всебічно проаналізувати історію села Снітків та підкріпити її відповідними архівними джерелами.

Специфікою видання є використання великої кількості світлин та ксерокопій історичних документів. У цьому його оригінальність.

Цінність рецензованого виданняще й у тому, що в кожному розділі наведені змістовні біографічні довідки про жителів села, тих, які живуть нині, і тих, що відійшли у вічність, тих, хтосягнув вершин слави і простих трудівників. У їх долях відбито героїзм і трагізм нашої такої складної і неоднозначної історії.

Нарис містить досить об'ємні додатки, у яких краєзнавець В.А. Ревуцький систематизував інформацію універсального характеру, яка ілюструє і підтверджуєйогодослідження.

Рецензована праця не позбавлена певних недоліків, зокрема, не можна погодитися з твердженням автора про відсутність у селі Снітків українських національних традицій. Сам зміст книги це заперечує. Також, у певній мірі, окремі розділи дещо переобтяжені фактичним матеріалом. Але визнані недоліки мають не суттєвий характер, тому книга «Снітків. Історія без

акцентів» є помітною подією у краєзнавчій літературі і сприятиме більш глибокому та об'єктивному висвітленню історії Подільського краю.

Яницкий Ю.А., Яницкий А.Ю.РЕВУЦКИЙ В.А. СНИТКОВ. ИСТОРИЯ БЕЗ АКЦЕНТОВ. ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК. – К., ИНСТИТУТ ПЕРЕДОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ, 2011. – 444 с.

В данной статье прорецензировано исторический очерк об истории основания и заселения села Снитков Мурованно-Куриловецкого района Винницкой области, борьбу жителей за свободу, революционные и военные годы, развитие культурных, экономических и этносоциальных процессов в историческом прошлом и настоящем.

YanitskiyY.A.,YanitskiyO. Y. REVUTSKYV .A. SNITKIV. HISTORY WITHOUTAC CENT. HISTORICAL REVIEW. – K., ADVANCED INSTITUTE OF TECHNOLOGY, 2011. – 444 p.

Historical review about the history and settlement of the Snitkiv village Murovani-Kurylivtsi district Vinnitsa region, villagers fight for freedom, revolution and war years, the development of cultural, economic and ethno-social processes in the historical past and present are reviewed in this article.

УДК 94(477) «19/20»

О.В. Зінько

ЗІНЧЕНКО А.Л. НОВІТНЯ ІСТОРІЯ РЕЛІГІЙНИХ СПІЛЬНОТ В УКРАЇНІ: НАВЧ. ПОСІБ. ДЛЯ СТУД. СПЕЦ. «ІСТОРІЯ». – К., 2011. – 408 С.

У статті прорецензований навчальний посібник А.Л. Зінченка, присвячений функціонуванню релігійних спільнот в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст.

Ключові слова: релігія, релігійні спільноти, віровизнання, конфесії.

Рецензована книга – навчальний посібник, в якому розкриваються історичні обставини функціонування релігійних спільнот в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст. з використанням сучасних досліджень, які, на думку автора, мають зацікавити студентів та аспірантів, які вивчають історичні процеси новітнього часу.

Автор використовує документи, які були упроваджені в науковий обіг у посттоталітарну добу, значну частину яких подає в додатках. Серед них: протоколи, листи, протести, історичні нариси парафій, доповідні записки уповноважених у справах релігійних культів КП(б)У, НКВД, КПРС та ін. Особливий інтерес мають дані Державного комітету у справах національностей та релігій. У кожному розділы подаються запитання та завдання для підсумкового контролю, тематика курсових та дипломних робіт, список джерел і досліджень.

Виклад матеріалу у навчальному посібнику побудовано за хронологічно-проблемним принципом. Текст посібника поділений на шість розділів, у кожному з яких розкриваються особливості функціонування найчисленніших релігійних спільнот на певному етапі суспільно-політичного процесу та за певних державно-політичних режимів.

З метою полегшення опрацювання матеріалу, автор у тексті подає пояснення найважливіших термінів та формулює підсумкові висновки в рубриці «Стисло про головне».

У розділі «Віровизнання в Україні наприкінці ХІХ століття – у роки першої світової війни», автор розглядає Православну Церкву в політичній системі Російської імперії; греко-католицьке духівництво; римо-католицьку церкву; баптистів та євангельських християн; юдейські, караїмські й мусульманські громади та інші проблемні питання періоду.

У наступному розділі «Релігійні спільноти в добу українських визвольних змагань (1917-1920), автор акцентує увагу на зміни в державно-церковних відносинах після Лютневої революції в Росії, демократизацію церковного життя та національне відродження в Наддніпрянській Україні.

Великий науковий інтерес представляє порівняння становища релігійних спільнот у підрадянській Україні та у Західній Україні в розділі «Релігійні спільноти в Україні у міжвоєнній добі». Значна увага приділяється видатним церковним діячам різних конфесій,

використовується біографічна інформація про їх життя та церковна діяльність. У тексті дуже вдало подаються архівні фото.

Автор навчального посібника звертає увагу й на становище віровизнання в Україні в умовах нацистської окупації та на релігійні спільноти в середині 40-х – 80-ті роки ХХ ст. Розглядається церковна політика нацистського та комуністичного режимів на території України, становище православної церкви, римо-католицької спільноти, протестантських спільнот, католицької церкви та інші проблемні питання періоду. Особлива увага приділяється церковним діячам – в'язням комуністичного режиму: у греко-католиків – митрополит Йосип Сліпий, священик Іван Марґітич, у православних – єпископ Лука (Войно-Ясинецький), священик Василь Романюк, у римо-католиків – Антон Хомицький, у баптистів – Георгій Вінс, які своєю мужністю й відважним протистоянням режимові слугували прикладом для багатьох вірян.

Навчальний посібник пропонує матеріал, який присвячений релігійним спільнотам в Україні з кінця 1980-х років. Автор акцентує увагу на російській православній церкві та змальовує відродження національних церков в Україні, як релігійний ренесанс, розповідає про утворення Української православної церкви Київського Патріархату, розглядає причини роз'єднаності православних церков в Україні, ідеологію «русского мира», проблеми інших церковних конфесій. Особлива увага приділяється етнокультурним орієнтирам релігійних спільнот, подаються статистичні дані про релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2010 р.

Таким чином, навчальний посібник є значним внеском у вітчизняне релігієзнавство. Автор дослідив та продемонстрував поліконфесійність українського соціуму, існування поряд з українськими релігійними спільнотами іншонаціональних релігійно-культурних об'єднань, впливи політичних та релігійно-політичних центрів, які посідали панівне становище в Україні впродовж тривалого періоду колоніальної та релігійно-політичної залежності, що й зумовило спрямованість дискурсу пропонованого посібника.

Зинько Е.В. ЗИНЧЕНКО А.Л. НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ РЕЛИГИОЗНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ УКРАИНЫ: УЧЕБН. ПОСОБ. ДЛЯ СТУД. СПЕЦ. «ИСТОРИЯ». – К., 2011. – 408 С.

В статье прорецензированно учебное пособие А.Л.Зинченка, посвященное функционированию религиозных организаций Украины в ХХ – начале ХХІ в.

Ключевые слова: религия, религиозные организации, веропризнание, конфессии.

Zinko O.V. ZINCHENKO A.L. THE NEWEST HISTORY OF RELIGIOUS ASSOCIATIONS IN UKRAINE: TRAINING APPLIANCE OF STUDENT OF HISTORICAL SPECIALIZATION. - K., 2011. – 408 P.

In the article the training appliance of Zinchenko A. L. is reviewed, this book is devoted functioning of religious associations in Ukraine in XX at the beginning of XXI century.

Keywords: religion, religious associations, religions, confessions.

Відомості про авторів

БАТИРЄВА Ірина - м. Вінниця, кандидат історичних наук, кафедри етнології та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

БОГАТЧУК Світлана Степанівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького державного аграрного університету.

БОРОДЕНКО Олена – м. Полтава, аспірантка кафедри Історії України Полтавського Національного педагогічного університету імені Володимира Короленка.

БУРТЯК Григорій Якович - м. Вінниця, кандидат історичних наук, кафедри філософії та суспільно-політичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ВЕДМІДЬ Людмила Анатоліївна – кандидат історичних наук,старший науковий співробітник відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті

ВЕНГЕРСЬКА Вікторія Олексіївна – м. Житомир, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

ВОЙНАРОВСЬКИЙ Анатолій Володимирович - м. Вінниця, кандидат історичних наук, кафедри етнології та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ГАДМАЛІЄВ Б. СЕІД – м. Київ, пошукач кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГАНДЗЮК Віталій Олександрович – м. Вінниця, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент, завідувач кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ГЕРАСИМОВ Тимофій Юрійович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ГОДЛЕВСЬКА Валентина Юріївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології, соціології, педагогіки та психології Вінницького національного технічного університету

ГОРБАНЬ А.В. – м. Київ, кандидат історичних наук, перший проректор Київської державної академії водного транспорту

ГРЕБЕНЬОВА Валентина Олександрівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ГРИГОРЧУК Петро Семенович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ДАВИДЮК Руслана Петрівна – м.Рівно кандидат історичних наук, доцент, Рівненський державний гуманітарний університет.

ДАНІЛОВА Ірина Юріївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ЖАРОВСЬКА Олена Петрівна – м. Вінниця, асистент кафедри журналістики Інституту філології і журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЖМУД Наталя Вікторівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ЖУКОВА Олена Вікторівна – м. Харків, кандидат історичних наук, доцент кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківська державна академія культури.

ЗВАРИЧУК Євген Олександрович – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, в.о. декана заочного факультету НУХТ

ЗЕМСЬКИЙ Юрій Сергійович - м. Київ, кандидат історичних наук, докторант інституту української археографії імені Михайла Грушевського НАН України

ЗІНЧУК Мар'яна Юріївна - м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЗІНЬКО Олена Василівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології, мистецтвознавства та дизайну Вінницького державного технічного університету.

ЗІНЬКО Юрій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, директор інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ІВАНЕВИЧ Лілія Анатоліївна – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, завідувач кафедри природничо-наукових дисциплін Хмельницького інституту конструювання моделювання швейних виробів.

КЛИМЕНКО Юлія Сергіївна – м. Харків, аспірантка кафедри історії України ХНПУ імені Григорія Сковороди.

КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна – м. Вінниця, доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОМАРНІЦЬКИЙ Олександр Борисович – м. Кам'янець-Подільський, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

КОРОЛЕНКО Богдан Олександрович – м. Київ, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті

КОРОТКОВА Олена Олександрівна – м. Луганськ, аспірантка кафедри історії України Східноукраїнського Національного університету імені Володимира Даля

КОШЕВИЧ Дмитро Юрійович – м. Житомир, викладач кафедри англійської філології навчально-наукового інституту практики і перекладу Житомирського державного університету імені Івана Франка.

КРАВЧУК Олександр Миколайович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КУЗЬМІНЕЦЬ Наталія Петрівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КУЙБІДА Віктор Віталійович – м. Переяслав-Хмельницький, кандидат біологічних наук, доцент кафедри біології, директор Інституту фізичного виховання та природознавства.

КУРІННА Тетяна Миколаївна – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент кафедри методики і педагогіки початкового навчання Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова, член Національної спілки журналістів України.

ЛАДАНЯК Інна Анатоліївна – м. Вінниця, викладач Вінницького кооперативного інституту.

ЛЕВЧУК Костянтин Іванович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор кафедри історії України та філософії Вінницького національного аграрного університету.

ЛОЗОВИК Михайло Петрович – м. Вінниця, старший викладач кафедри фізичного виховання Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського

МАЗИЛО Ігор Васильович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МАЗУР Інна Віталіївна – м. Вінниця, асистент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МАРЦИНІШИН Юрій Данилович – м. Черкаси, пошукувач кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

МЕЛЬНИК Алла Борисівна – аспірант кафедри історії та етнополітики навчання Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова

МЕЛЬНИКОВ Дмитро Олександрович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, політології і права Вінницького національного технічного університету.

МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович – м. Вінниця, доктор історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МЕЛЬНИЧУК Тетяна Анатоліївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри етнології та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

НІКОЛАЄЦЬ Катерина Миколаївна – м. Київ, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

НІКОЛАЄЦЬ Юрій Олексійович – м. Київ, доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені Івана Кураса НАН України.

ПАЧОС Ю.В. – м. Вінниця, аспірантка кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ПЕРЕРВА Володимир Степанович – м. Біла Церква, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Білоцерківського інституту економіки та управління ВНЗ «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна».

ПЕТРЕНКО Володимир Іванович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Вінницького кооперативного інституту.

ПІКОВСЬКА Тетяна Валентинівна – м. Вінниця, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ПІРУС Тетяна Петрівна - м. Вінниця, старший викладач кафедри етнології та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ПЛАХОТНЮК Світлана Степанівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства політології і права Вінницького національного технічного університету.

ПОТАПЕНКО Ярослав Олександрович – м. Переяслав-Хмельницький, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди»

ПРОНЬ Тетяна Михайлівна – м. Миколаїв, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, докторант Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ПУГАЧ Віталіна Миколаївна – м. Вінниця, викладач кафедри економіки підприємств та корпорацій Вінницького інституту економіки ТНЕУ, пошукач кафедри історії України Інституту історії етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

РЕКРУТ Валерій Пилипович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, викладач Вінницького кооперативного інституту.

РОМАНЮК Іван Миронович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СІТАРЧУК Роман Анатолійович – м. Полтава, доктор історичних наук, завідувач-професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка.

СКРИПНИК Олена Миколаївна – м. Умань, викладач кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини. Здобувач кафедри новітньої історії Черкаського Національного університету імені Богдана Хмельницького.

СОЛОМОНОВА Тетяна Робертівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

СТАДНИК Олена Олексіївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТЕПАНЧУК Юрій Степанович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТОПЧАК Микола Володимирович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри завідувач кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

ТАРАНЕЦЬ Сергій Васильович – м. Київ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України.

ТАРАСОВ Володимир Володимирович – м. Харків, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії мистецтва Харківської державної академії дизайну та мистецтв.

ТИМОШЕНКО Юрій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедрою соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України

ТРЕМБІЦЬКИЙ Андрій Анатолійович - м. Хмельницький, член Хмельницького міського відділення центру дослідження історії Поділля.

……

ТРЕМБІЦЬКИЙ Анатолій Михайлович – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, доцент Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом.

ТРОСТОГОН Алла Михайлівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЧОРНА Наталія Миколаївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

ШИЛЮК Олег Іванович – м. Чернівці, заступник директора з питань інформаційних технологій Наукової бібліотеки Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ШАРПАТИЙ Віктор Григорович – м. Київ, доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнополітичних наук Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

ЯНІЦЬКИЙ Олександр Юрійович - м. Вінниця, аспірант кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Серія: *ІСТОРІЯ*

.....

Наукове видання

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 20. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2012. –390 с.

Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 10 березня 2010 року №1-05/2).

Відповідальний редактор Григорчук П.С.
Відповідальний секретар Зінько Ю.А.

Технічний редактор Мазур І.В.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського 21100, Вінниця, вул. Острозького, 32. Тел. 26-71-33

Підписано до друку 25.04.2012 р. Формат 60х84/18.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 34,2.

Віддруковано на ДП «Державна картографічна фабрика»
м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.
Зам. 163, наклад 300 прим.